VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

HARMADIK KÖTET.

IV. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN.

FORDITOTTA

GYURITS ANTAL.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

PEST,
NYOMATOTT BEIMEL J. ÉS KOZMA VAZULNÁL.
1858.

III. Kötet Tartalma.

IV. KÖNYV.

Pun háborúk.

Lap.

(Sándor utódai: Seleucidák. Ptolemaeusok. Aeacidák. Pun háborúk. Görögország meghóditása. Carthago földulatása. Miveltség. China.) 1

ELSŐ FEJEZET. Sándor utódai.

(Sándor családja. Hadvezérei. Görögország. Romlottság. Lamiai harcz. Béke. Perdiccas halála. Megoszlott birodalom. Eumenes halála. Phocion halála. Oligarchia Athenében. Demetrius Phalereus. Olympias halála. Antigonus és Demetrius. Seleucidák aerája. Demetrius Poliorcetes. Athene. Cyprusi ütközet. Rhodusi háboru. Ipsusi csata. Cassander. Pyrrhus. Demetrius halála. Macedon befolyás.) . . 1

MÁSODIK FEJEZET. Syria. Seleucidák.

(Seleucus Nicanor. Sandracottus. Soter. Gallusok. Antiochus Deus. Bactriana. II. Seleucus. III. Seleucus. Nagy-Antiochus.) 25

HARMADIK FEJEZET. A Lagidák Egyptomban.

(Alexandria. Ptolemaeus Soter. Cyrene. Gazdagság. Kereskedés. Pharus. II. Ptolemaeus. III. Ptolemaeus. Berenice haja. IV. Ptolemaeus. V. Ptolemaeus.) 31

NEGYEDIK FEJEZET. Macedonia, és Görögország.

(Thrákok. Gallusok. Antigonus Gonatas. II. Pyrrhus Spartában. Halála. Hadi rendszer. Sicyon. Aratus. Aetol szövetség. II. Demetrius. Sparta hanyatlása. Agis. Halála. Spartai nők. A szövetségesek háboruja.) 43

ÖTÖDIK FEJEZET. Nagy-Görögország.

(Tarentum. Appius Claudius.) 61

HATODIK FEJEZET. Afrika. Carthago.

(Carthago. Alapittatása. I. Korszak. Gyarmatok. Hanno körutja. Tengeri kereskedés. Szárazföldi kereskedés. Hadi erő. Jövedelem. Vallás. Alkotmány. Népélet.) . . . 67

Lap.

HETEDIK FEJEZET. Első pun háboru.
(Első szerződés Roma és Carthago közt. Második szerződés. Harmadik szerződés. Első pun háboru. Attilius Regulus.) 87

NYOLCZADIK FEJEZET. Roma növekedése.
(Illyr háboru. Gallusok. Hetrusk-samnisi szövetség.) 96

KILENCZEDIK FEJEZET. Második pun háboru.
(Zsoldosok harcza. Hannibal. Sagunt. Átmenet a Havasokon. Cannaei csata. Hannibal helyzete. Syracusa bevétele. Archimedes halála. Capua bevétele. Spanyolországi sereg. P. C. Scipio. Hasdrubal Olaszországban. Scipio Afrikában. Béke. Hannibal ujitásai.) 99

TIZEDIK FEJEZET. Roma háborui Európában és Ásiában.
(Spanyolország. Gallia. Kelet. Macedonia. Aratus halála. T. Quintius Flamininus. Szabadság kikiáltása. III. Antiochus. IV. Seleucus. Galaták; és nejeik.) 115

TIZENEGYEDIK FEJEZET. Roma belsőleg.
(Bacchanaliák. Ennius. Naevius. P. M. Cato. Scipio Africanus halála. Politika.) 128

TIZENKETTEDIK FEJEZET. Az achaeusok. Második macedon háboru.
(Philopoemen. Halála. Perseus. Paulus Aemilius. Pydnai csata. P. Aemilius diadalmenete. Perseus vége.) . . 137

TIZENHARMADIK FEJEZET. A macedon had következményei.
(Rhodus. Földrengés. Ptolemaeus Epiphanes. VI. Ptolemaeus. Syria. IV. Antiochus. Daphnei játékok.) . . . 145

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. Zsidók.
(A templom ujraépitése. Esdras. Nehemias. Sándor Jerusalemben. Samaritánok. Felekezetek. Sadducaeusok. Essenusok. Irástudók. Hetvenek forditása. III. Onias. Menelaus. A Machabaeusok. Judas. Jonathas. Hyrcan János. Janneus. Aristobulus.) 153

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. Görögország alávetése. Syria megaláztatása.
(III. Macedon háboru. Ál-Fülöp. Macedonia aláve-

Lap.

tése. Corinthus bevétele. Syria. Antiochus Eupator. Demetrius. Alexander Balas. II. Demetrius Nicator. Antiochus Theos. Demetrius fogságban. Antiochus Sidetes.) . . . 169

TIZENHATODIK FEJEZET. Harmadik pun háboru.
(Masinissa. Carthago hanyatlása. A hivatalok áruba bocsátása. Pártoskodás. Hannibal reformjai. Hóditásvágy. Összehasonlitás Romával. Nyilt hadizenet. Carthago bevétele.) 180

TIZENHETEDIK FEJEZET. Görög irodalom.
(Aristarchus. Apollonius Rhodius. Dramairók. Lycophron. Menander. Didacticusok. Aratus. Lyricusok. Callimachus. Bucolikák. Theocrit. Epigrammok. Ékesenszólás. Történetirók. Berosus. Manethon. Polybius.) 191

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. Müvészetek és tudományok.
(Erőműtan. Archimedes. Geometria. Euclides. Pergai Apollonius. Csillagászat. Hipparchus. Földrajz. Eratosthenes. Utazások. Természetrajz. Theophrastus. Gyógyászat. Zenészet.) 211

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. Bölcsészet.
(Uj-Academia. Carneades. Peripateticusok. Epicureusok. Pyrrhonisták. Stoicusok.) 232

HUSZADIK FEJEZET. Rajzmüvészetek.
(Éremtan.) 238

HUSZONEGYEDIK FEJEZET. Miveltség a romaiaknál.
(Satyra. Dramai müvészet. Plautus. Terentius. Circus. Annak története. Ékesenszólás.) 242

HUSZONKETTEDIK FEJEZET. China. A tartomány, és lakói.
(Ismerték-e a régiek? Neve, s fekvése. Tartományok. Peking. Törvényszékek. Nanking. Formosa. Canton. Macao. Vizek. Császári csatornák. Égalj. Termékek. Faj.) . 260

HUSZONHARMADIK FEJEZET. Őskor.
(Mesés korszak. Bizonytalan idők. Fo-hi. Jao. Shun.) 271

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. Elmélkedések a chinai ó-korról.
(Történetirók. Miveltség.) 280

Lap.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET. Első, második, és harmadik dynastia.
(Öt fiu panasza. II. Dynastia. III. Dynastia.) . . 292

HUSZONHATODIK FEJEZET. Chinai bölcsészet. Lao-tseu.
(Lao-tseu erkölcstana.) 299

HUSZONHETEDIK FEJEZET. Confucius.
(Összehasonlitás Lao-tseuval. Mencius.) 307

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET. China alkotmánya.
(A család. Irástudók. Kormányforma. Hivatalnokok. Igazságszolgáltatás. Vallás.) 318

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET. Chinai nyelv, és irás. 328

HARMINCZADIK FEJEZET. Müvészetek és tudományok.
(Utak. Diadalivek. Tornyok. Gyógyászat. Természetrajz. Számtan. Csillagászat. Encyclopaedia.) . . 331

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET. Chinai irodalom.
(Canonicus könyvek. Shu-king. Y-king. Li-ki. Shiking. Költészet. Ékesenszólás. Történelem. Regények. Szinészet. Öngyilkosság.) 344

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET. Chinai szokások.
(Játék. Babonaság. Thea. Ünnepélyek. Lakok. Házasság. Nők; szépségök. Gyermekek. Temetés. Szertartások. Elszigeteltség. Földmivelés. Jellem. Végszó.) . . . 362

Felvilágositó jegyzetek

a IV. könyvhez.

(A) Hanno utazása 385
(B) Theophrastus természetbuvár 387
(C) China statistikája 395
(D) A thea . 398
(E) Tao-sse-k . . . 404
(F) Jeles chinai hölgyek 428
(G) Az érverés titka 462
(H) Chinai füvésztár . 464

NEGYEDIK KÖNYV.

Pun háboruk.

Tartalom.

Sándor utódai: Seleucidák. Ptolemaeusok. Aeacidák. — Pun háboruk. Görögország meghódítása. Carthago földulatása. Miveltség. — China.

ELSŐ FEJEZET.

Sándor utódai.

‚Miután Sándor, Fülöp fia, Macedonia királya leverte Dariust, a persák és medusok királyát: számos csatákat vivott, minden erősséget meghóditott, legyilkolta a földnek uralkodóit, a világ határaiig hatolt, temérdek nemzeteket kifosztott; és a föld hallgatott az ő szine előtt. Nagy erőt és hatalmas sereget gyüjtött össze, legyőzte a népek tartományait, azok zsarnokait adófizetőkké tette: s a gőg megszállta őt. Ezután megbetegedett; s érezvén közelgő halálát, az ifjusága óta vele együtt nevekedett főbbeket magához hiván, fölosztá köztök az országot‘ [1]). Végperczében fölkiáltott: ‚Birodalmamat a legméltóbbra hagyom; de előrelátom, hogy barátim fegyverrel kezökben adandják meg nekem a halotti tiszteletet.‘

S valóban ugyanazon nap, mellyen Sándor haldokló kezét zsoldosainak csókolásra nyujtá, a lovas és gyalog seregek csaknem összeverekedtek Babylon kapuinál [2]); s midőn két nap mulva barátjai hadi

[1]) I. Machabaeusok, 1. f.

[2]) E korszak eseményeire nézve legtöbb fölvilágositást ad **Diodorus Siculus**, a XVIII—XX. könyvekben; ki az adatokat cardiai Jeromos, egykoru iróból me-

tanácsba gyüjték a hadi főnököket, seregestül tódultak össze katonák és nép; és számos ollyanok is, kik a tanácskozásra meg nem hivattak, tombolva rohantak a gyülekezetbe: azon régi macedoni jogra hivatkozva, melly a közérdek fölötti tanácskozásra mindenkinek szabadságot ád. Perdiccas itt Sándor trónjára tevé le a királyi jelvényeket, és a hősnek gyürüjét: azon kijelentéssel, hogy önkénytesen lemond a hatalomról, mellyet Sándor a gyürünek átadása által ráruházni látszott. Kijelenté továbbá, hogy a birodalomnak egy főre van szüksége; s Roxane teherben lévén, ha fiat fogna szülni, atyjának öröksége őt illetendi. Nearchus helyeslé, hogy a korona, királyaik egyik utódára szálljon; azonban ugy véli, hogy azonnal van szükség kormányzóra, s nem lehet a királyné bizonytalan szülését bevárni: miért is Herculest ajánlá, kit Sándornak Barsine tánczosnő szült; azonban a phalanx, fegyvereinek zörgetése által a nem-helyeslés jeleit adta. Sokkal jobban tetszett Ptolemaeus inditványa, ki kormányzóságot javasolt fölállittatni, mig egy alkalmas uralkodó találkoznék; melly czélra egy más Perdiccast ajánlott királynak: de végre Meleager Aridaeust, Sándor természetes testvérét inditványozta; mit a királyi család, és az Aridaeus által fölvett Fülöp név kedvelője, a phalanx, örömriadással helyeslett, a hadvezérek nagy elégületlenségére: kiknek egyedüli czéljok volt, társaik kizárásával, a hatalmat egészen magukhoz ragadni.

A nagy hős földi maradványai Jupiter Ammon templomába vitettek, olly nagy pompával, melly két évi fáradságot vett igénybe [1]); s máris azon tervet forgatták agyukban Sándor barátjai, mint irthassák ki családját, s oszszák föl maguk közt a zsákmányt. Annyi csatákban forgatva a kardot, olly téttek iránti hajlamot szivtak magukba,

---

ritette. **Arrianus** megirta Sándor utódainak történetét; melly azonban, kivéve a *Photius* által megőrzött némelly töredékeket, elveszett. Használható még **Plutarch**, Eumenes, Demetrius, Phocion életrajzában, **Justinus** a XIII. könyvben, s némelly más történetirók mellékesen: kiket kritikailag vizsgált **Mannert**, *Sándor utódainak történetében.* (Lipcse, 1786.)

Lásd még **Flathe**, *Geschichte Macedoniens und der Reiche, welche von macedonischen Königen beherrscht wurden.* Lipcse, 1834.

[1]) Diodor (XVIII. 9.) leirja Sándor halotti kocsiját. E sajátszerü emlékkel sokat foglalkoztak a tudósok, kik annak rajzát adni szándékozván, legjobb magyarázatát megkisértették. Nem emlitve Poleni marquist és Caylus grófot, kik, mielőtt a mi századunk annyi görög régiségeket hozott volna napfényre, azzal foglalkoztak, és Sainte-Croix-t: egészen máskép irta le azt Quatremère de Quincy, a *Mémoires de l' Institut* IV. kötetében.

melly csupán a vérontásban találja kielégittetését; s minden közös czél és főnök nélkül, ki hevöket mérsékelhette volna, könnyü volt belátni, mikép fegyvereiket egymás ellen forditandják.

Sándor családja

Sándor családjából özvegye, Roxane volt még hátra, ki három hó mulva egy fiat szült, az atyai név és birodalom örökösét; továbbá: Hercules, és Aridaeus Fülöp, a megholtnak természetes fia, és testvére, az ő kegyetlen és gőgös anyja Olympia, nővére, az özvegy Cleopatra, a ravasz Eurydice, Cyane-, Fülöp nővérének leánya, később Aridaeus neje, végre Thessalonice, Fülöp leánya, ki macedoniai Cassander neje lett. Craterus, egyike legrégibb hadvezéreinek, nem volt jelen; mint Antipater sem, ki egyedül maradt fön még Fülöp udvarából.

Hadvezérei.

Ez utóbbi őt a legfőbb méltóságokra emelte, s olly nagy bizalommal viseltetett iránta, hogy egy izben fölkiáltott: ‚Minthogy Antipater őrködött, én ma mélyen aludtam.' Sándor maga is olly sokat tartott rá, hogy nem csak Macedoniát, hanem egész Görögországot gondjaira bizta: hol a legkisebb zavar is megakasztathatta volna az ásiai sereg diadalmát; s ő hű maradván urához, a nélkül, hogy hizelgő lett volna, mig csak élt, becsülteték általa. Jelenleg azon kényszerüségben látta magát, hogy a királyi családdal egyetemben emelkedjék, vagy bukjék.

A többi hadvezérek voltak: a már Sándor alatt elhiresedett Leonnatus, Lysimachus, Ariston, Perdiccas, Ptolemaeus, Peucestes, Pithon; s Eumenes, Meleager, Antigonus, Seleucus, kik a későbbi mozgalmakban tüntek ki. Perdiccas, ki születés, rang, Sándor és a fő urak bizodalma által valamennyi fölött állt, a születendő fejedelem nevében elfogadá, s magához ragadá a kormányzóságot; mig Meleager Attalussal, a phalanx akaratára támaszkodván, Aridaeust, a testi- és lelkiképen gyáva fejedelmet pártolta, kinek nevében mindent tehetett, s még azt is kivitte, hogy Antipater és Craterus Perdiccas mellé adassanak. Perdiccas azonban le tudta rázni magáról Meleagert, és azokat, kik vele tartottak: csupán egy izben háromszáz harczost gázoltatott el elefántjai által; s hogy a hadvezérek mindegyike annál inkább kitüntethesse képességét, a tartományokat elosztotta közöttük, látszólag azért, hogy igazgassák, valójában pedig, hogy azokat függetlenül kormányozzák. Ptolemaeus, Lagus fia, Egyptomot nyerte; Leonnatus Mysiát; Antipater és Craterus az europai birtokokat; Anti-

gonus Phrygiát, Lyciát, Pamphyliát; Lysimachus Thraciát; Eumenes Cappadociát és Paphlagoniát: mellyeket még előbb meg kellett hóditania; Pithon Mediát, hol csakhamar kemény harczokat kelle kiállnia.

Perdiccas mit sem tartott meg magának; ezen látszólagos önzéstelenség alá rejtve abbeli vágyát, hogy a sereg és kormány élén maradhasson. De ha ez által a maga javára hitte a dolgokat rendezhetni, csakhamar kiábránditá őt az átalános fölkelés; minthogy Sándor magasztos terve, mozgásba hozni egész Európát Ásia ellen, s összeolvasztani a kettőt a kereskedés és érdekek egységében, hajótörést szenvedett a hadvezérek nyomorult fondorlatain, s majd nyilt, majd titkos, erőszakos, vagy gyáva mesterkedésein; minél fogva mindenki parancsolni ohajtván, engedelmeskedni pedig egyik sem akarván, huszonkét évig folytonosan egymást nyugtalaniták.

Görögország (324.).

Még Sándor éltében följajdult Görögország eme távol hadjáratok miatt, mellyek minden látszólagos haszon nélkül, annál inkább kimeriték erejét, minthogy ő a hellenekkel éreztette gőgös kényességét. Miért is alig hogy szemeit behunyta, Europa- s Ásiában föllázadtak azok, a kiket ő uj gyarmatokba osztott be, kik közt néhányan hazájokból számüzött pártoskodók voltak; s több más régi harczosok is, kik Issus és Arbela mellett csatáztak, összeszedve magukat (mintegy harminczhárom ezer lovas- és gyalogság), és városról városra szaporodván, azon gondolatra jöttek, hogy utat törve maguknak, Európába visszatérnek, s ujitó terveiket itt foganatositandják. Aenosi Philo és Lipodorus voltak vezéreik: Perdiccas azonban Pithon által vezérlett tizennyolcz ezer fegyveresst küldött ellenök; ki a tartományok satrapáitól nyert segély, főleg pedig Lipodorus árulása által, teljes győzedelmet vön rajtuk. Pithon korán sem akarta kiirtani e sereget; sőt inkább meg akará őket nyerni magának, függetlenségi eszméinek létesitése végett; Perdiccas azonban előrelátva szándékát, megelőzte őt az által, hogy a vele küldött három ezer macedoninak megparancsolta, ne kegyelmezzenek a lázadóknak. Jóllehet tehát Pithon biztositá nekik éltöket és szabadságukat, a Sándor által kijelölt lakhelyeken, a macedonok mégis megrohanván őket, legyilkolták; s Perdiccas a győzelem mámorában a nép szavazata által eltörölteté Sándornak azon rendeleteit, mellyek őt gátolhatták volna az állam ereje- s kincsének kedve szerinti használatában.

De nem olly könnyen oltatott el a tüz Európában, hol az athe-

neiek és aetolok gonosz szándéka, kiket leginkább a számüzötteknek Sándor által megrendelt visszahivatása bosszantott, nyilt ellenségeskedésbe tört ki Antipater ellen. Az ügyes hadvezér Leosthenes, ki az összeesküvést szőtte, átvevé egyszersmind a háboru vezetését; s hét ezer aetoliai egyesült a locrisiak- és phocisiakkal, mig az atheneiek Hyperides szónok, és a számkivetésből visszahivott Demosthenes által izgattatva, fölfegyverkeztek, az őrizetet kiverték, s bármennyire ellenzé is Phocion az erőszakot, azzal dicsekedtek, hogy Görögország szabadságáért készek megujitani a marathoni és salamisi hőstetteket.

Romlottság.

De minő változáson ment át Görögország azon idők óta! Még érez-, vagy márványba voltak vésve a szigoru törvények: de Athenében minden ügyet a pénz, fondorlat és sophismus döntött el. A hajóhad, melly a persákat legyőzte, most tengeri rablást üzött; s a közös hadseregnek még mindig ugyanazon vezérei, sarezot vetettek a szigetek- és partokra, mellyek el akarták a kiraboltatást kerülni. Sándor hadjárata elvonta a Piraeustól a kereskedést, s Rhodus- és Alexandriában szaporodtak az iskolák, mellyek még eddig csak Athene kiváltságát látszottak képezni. Jeles müvészek laktak ugyan még ott; többeket közülök magával vitt Sándor; de ezek most már a királyok, nem a nép számára dolgoztak. Az ékes-szólás, történelem, költészet elhanyagoltattak; de annál nagyobb kedvességben részesült a zene és táncz, a közügyekkel mit sem gondoló lelkek altatására. Három ezer színész szerepelt Hephaestion ünnepélyein; s Demosthenes szemére veté polgártársainak, hogy a szinházra olly temérdeket költenek, mig a háboru költségeit fedezni alig akarják.

A hadviselés zsoldos kezekre bizatott: egyedül Spartában létezett még harczias szellem; de ez állam elvesztette politikai intézményeit: mellyek szigora megtöretvén, az erkölcsök romlása ellen hiányzott a gát. Szerény ebédjei, s fekete levese helyébe válogatott ételek léptek, mellyek drága szőnyegeken költettek el; a nevelés elpuhult, a nők fajtalanságokra vetemedtek. Hát még hogyan állhatott a dolog Athenében? A Fülöp vesztegetései és Sándor nagylelkűsége által forgásba hozott temérdek pénz, sokakat igen nagy gazdagsághoz juttatott: kik házakat épitének, mellyek a legpompásabb város középületeivel versenyeztek. Epicrates vagyona hatszáz talentumból állott [1]:

[1]) Negyed fél millio lira; vagyis a pénz jelenlegi értéke szerint harminez millio.

a közigazgatás, tengeri rablás, megvásárlott szolgálatok, rabszolgák kikölcsönözése, mindannyi jövedelmi források valának. Bor, kelmék, mindennemü fényüzési czikkek Syriából, Rhodusból, s Ásia partjairól hozattak valamint a belszükségekre, ugy a kivitelre is a Fekete-tenger parti városaiba. Mások a sophismusból gazdagodtak meg; az ügy mellett és ellen harczolva, s hizelegve a királyok- és hatalmasoknak: sőt mindkét nemü kéjenczeket is tartottak; minthogy a kicsapongás, eldobva a gyengédség fátyolát, mellyel Aspasia korában elnézést látszott kiérdemelni, szemtelen nyilvánossággal gyakoroltatott.

Lamiai harcz.

Illy erkölcsök mellett mikép remélhette Görögország, hogy meg legyen nála az akarat amaz egysége, melly őt a persák fölötti diadalra juttatá? Nem volt-e Demosthenesnél némi szelid őrjöngés, hogy az elenyészett boldog időket akarta visszaidézni? Mig a lázadás első hevében, a boeotiaiak bátorságukat vesztve, Theba romjainak láttára vonakodtak fegyverhez nyulni: Corinthust a macedon őrsereg akadályozá e szándékában; a spartaiak pedig le akarván rázni II. Agis alatt a macedoni jármat, olly vereséget szenvedtek, mellyet még nem lehetett feledniök: s különben is az athenciek vezérlete alatt harczolni nem akartak. A többi görögök Leostheneshez csatlakoztak, ki a Thermopyláknál Antipatert megtámadván, őt legyőzte; ugy hogy a macedonok kénytelenek voltak Lamiába visszavonulni, az Achelous és Sperchius összefolyásánál, mellytől e háboru nevét is vette.

Itt a lázadók (323.) erélyesen nyomták a macedonokat, midőn az aetolokat az oeniadok betörése hazájokba szólitá vissza. Antipater Leonnatust hivta segélyül, ki hatalmas sereggel közeledék Lamia fölszabaditására. Antipholus, az elesett Leosthenesnek nem méltatlan utódja, legyőzte őt, és megölte; azonban gyér seregei akadályozák őt, hasznára forditani a győzedelmet: minthogy a harczosok már elszéledtek, s az athenciek szinte egyedül maradtak a harcz-edzett macedonok ellenében, kiket egy ügyes és tapasztalt hadvezér kormányzott. Valóban Antipater összeszedve seregének maradványait, s Craterus, a hajóhad parancsnoka által segittetvén, megtámadta az athenieket és thessalokat. Ezek a visszaszerzett szabadság forró érzetével harczoltak Cranonnál; ugy hogy a csata eldöntetlen maradt: egyszersmind azonban meggyőződtek róla, hogy a macedon erőnek ellen nem állhatnak (322. sept.). Ez oknál fogva békét kértek; de Antipater megtagadá azt: mialatt Craterus egymás után meghódol-

tatá Thessalia lovagjainak városait, és azokat kemény föltételek alatt Macedoniába kebelezte.

Látván az atheneiek, hogy a szabadság rájok nézve elveszett, s csupán a becsületesebb szolgaságra van kilátásuk, Phocionť, Demadest, és Xenocratest Antipaterhez küldék. Az első megőrzé még keblében a hazának és becsületességnek szigoru szeretetét; s bármenynyire pártolta is Antipatert, ez által egy becsületével össze nem férő tettre szólittatván föl, azt felelé neki: ‚Én nem lehetek barátod, s egyszersmind hizelgő is irányodban.' Demades, ravasz és hánykolódó férfi, utánozni akarta őt a beszédben; azt mondván, hogy az athenei köztársaság, hasonlóan egy pompás hajó töredékeihez, kezeibe került. Xenocrates pedig, Plato tanitványa s utódja, szintolly erényes, mint eszes, néhány év előtt ugyanazon Antipaterhez küldetvén, hogy néhány athenei fogoly szabadságát kinyerje, a király nem igen látszott rá figyelni; azonban egy ünnepélyre hiván őt meg, a bölcsész Ulyssesnek azon verseivel felelt, mellyeket ez Circehez intéz Homernél: „Mikép engedhetném át magamat a vendégség élveinek, mielőtt barátimat megválthattam és láthattam volna? Ha csakugyan örömet akarsz szerezni nekem, szabaditsd meg, és add vissza kedves társaimat." S Antipater teljesité kérelmét. De már e második küldetés alkalmával gyanus szemmel nézte őt, mint a democratiának hatalmas pártolóját; s elment előtte, a nélkül, hogy üdvözölné őt: miért is a bölcsész azon észrevételt tevé, hogy Antipater azért cselekszik igy, mert szégyenli magát előtte a gonosz bánásmód miatt, mellyet Athenenek szánt.

Béke.

Mindazáltal Antipater mindenkép siettetni akarván a visszatérést Ásiába, diesvágyó terveinek foganatositása végett azon föltétel alatt adta meg a békét az atheneieknek, hogy őrizetet vegyenek föl Munychia kikötőbe; Hyperidest és Demosthenest, a fő izgatókat szolgáltassák kezeibe; szállittassák át Thraciába mindazon polgárokat, kik husz minánál kevesebb censust fizetnek, és kiknek száma tizenkét ezerre ment; a többi szegények zárassanak ki a közigazgatásból, és igy oligarchia alapittassék, mellynek feje Phocion legyen.

Sparta nem szabott illy kemény törvényeket a peloponnesusi háboru után.

322-ik évi october havában vonult be a macedon őrség Athenebe. Hyperides erőszakkal hurczoltatván ki Ajax templomából Aeginában, kegyetlenül meggyilkoltatott: Demosthenes Neptun templo-

mába menekülvén, Calauria szigetén, méreg által szabaditá ki magát polgártársai kezeiből; kik rajta akarták megbosszulni a bünt, hogy szabadság után sohajtoztak. Xenocrates nem fogadá el a Phocion által ajánlott polgári jogot, azon kijelentés mellett, hogy egy általa nem helyeselt kormányformának magát alá nem vetheti; s minthogy az idegenek taksáját nem birta megfizetni, az atheneiek eladták őt, mint rabszolgát; Demetrius Phalereus azonban megvásárolván őt, visszaadta neki szabadságát.

Ezután a két macedon hadvezér Aetolia hegyeibe hatolt; s a tartomány lakóinak hősi vitézségét fegyelemmel verte volna le, ha Antipater nem kénytelenittetik minden reményöknél kedvezőbb föltételek alatt engedni nekik békét, csak hogy Antigonussal egyesülvén, visszatérhessen.

Ásia volt a hadvezérek diesvágyának szinhelye. Mig valamennyien féltékenyekül mutatkoztak Perdiccasra, egyedül Eumenes tisztelte őt, mint Aridaeus tanácsosát és Alexander Aegos-, a ‚nagy' utószülött fiának gyámját.

Eumenes alacsony sorsból lett Fülöp, később Sándor titkárává; ki azonkivül a seregnél legfőbb polczokra emelte őt: szintolly ügyes hadvezért ismervén föl benne, mint ravasz tanácsost. E tehetségeit, és a királyi ház iránti hódolatát Perdiccas szolgálatába ajánlotta föl: ki viszont őt rendkivül kegyelte, s mindenekelőtt Leonnatus- és Antigonusnak meghagyta, helyeznék őt Cappadocia birtokába; minthogy pedig ezek nagyon gőgösek levén, nem engedelmeskedtek, maga Perdiccas indult el, leverni Ariaratust, a cappadociaiak urát, és barbar módra megnyuzatván őt, helyébe Eumenest ültette. Ezután Perdiccas a pisidiaiakat és lycaonokat is meg akará törni hozzáférhetlen rejtekeikben; de Laranda s Isaura lakói azon erélylyel, melly a középkorban olly hiressé tette őket, inkább mint sem a rabszolgaságot választszák, elpusztitva mindenöket, nejeiket, gyermekeiket és végre magukat is megölték.

Perdiccas halála.

Perdiccas Egyptomtól egészen a tengerig uralkodván, nőül vette Nicaeát, Antipater leányát; mialatt egyszersmind Cleopatra-, Sándor növérének keze után sovárgott: hogy illy módon jogot nyerjen a trónra. Azonban a sereg ohajtása következtében kényszerittetvén nőül adni Aridaeusnak Eurydicét, Fülöp unokáját, ebben vetélytársra és hatalmas ellenfélre talált. A féltékenység föllázitá ellene Ptolemaeust és Antipatert, kikhez még a valamennyinél ravaszabb Antigonus is

csatlakozott. Perdiccas hadat izent nekik, és elfoglalva (321. octob.) Samost az athenieklől, Egyptom felé közelitett Ptolemaeus megbüntetése végett; azonban az átkelés a Niluson sok emberébe került: a szerencsétlenség lázadást támasztott, s ő némelly árulók által, hű embereivel együtt meggyilkoltatott.

Eumenes, kire Perdiccas az Ásiában gyüjtött seregek vezérletét bizta, bármennyire fegyelmetlenek voltak is ezek, legyőzte és megölte Craterust; ki személyesen gyülölvén őt, magán-viadalba ereszkedett vele. Ekképen Sándornak három fő hadvezére követte már urát a sirba: a többiek, kik tulélték a vihart, egyesülni látszottak Eumenes ellen, s halált esküdtek fejére; valamint több jeles egyének-, és Perdiccas családjának is vesztét elhatározták.

Megosztott birodalom (320.).

Az ország kormánya, s a gyáva Aridaeus- és gyermek Sándornak gyámsága, Pithonra ruháztatott, ki Perdiccas seregeit vezérlé. De ő képtelennek látva magát illy nagy teher megbirására, Eurydice, Aridaeus neje, kezébe tudta ragadni a kormányt: mig a seregek korlátlan hatalommal ruházták föl Antipatert. Ez ujból osztotta föl a tartományokat, kizárva mindenből Perdiccas és Eumenes barátjait. Porus és Taxilus megtarták Indiát, Ptolemaeus Egyptomot: minthogy ezeket nem lehetett elvenni tőlök. Pithon Candahar tartományt nyerte az Indusig; Oxyartes, Roxane atyja, a Paropamisus vidékét; Stasanor Soliból, Bactrianát és Sogdianát; Seleucus, Antiochus fia, Babyloniát: Antigonus Phrygián és Lycián kivül a sereg vezérletét: melly Alcetas, Perdiccas testvére, ennek szövetségese Eumenes, és hivök Attalus ellen szerveztetett. Kiütvén a háboru, az elhagyatott Eumenes, Nora erősségbe vetette magát, és öt évig tartott védelem által az ó-kor egyik legjelesebb hadvezérének nevére tőn szert.

Eumenes halála

Antigonus a had folytatását alárendeltjeire bizván, Elő-Ásia meghóditására indult: mialatt Ptolemaeus Syriát és Phoeniciát támadta meg. Antipaternek Macedoniában az aetolokkal volt dolga; midőn utolérvén őt a halál, az öreg Polysperchont rendelte utódjául, fia Cassander mellőzésével: ez által a gyermeke iránti szeretetet utána tevén a közjónak. Cassander nem maradhatván békével, hadat izent Polysperchonnak: Antigonus pedig alkalmasnak találta a perczet, lerázni minden függést a királyi háztól (319.); s e czélból Eumenessel ohajtott egyesülni: ki ugy tettetve magát, mintha terveit helyeselné, rejtekéből előjött, hogy Felső-Ásiában seregeket vonjon magához.

De értésére esvén, hogy Polysperchon, mint a birodalom kormányzója, őt a királypártiak hadvezérévé nevezte, holott Cassander Antigonussal szövetkezett: azon párthoz szegődött, melly a Sándor névvel lépett föl; s gyámolitva az argyraspidák (ezüst-paizsuak) és a kincstár által, Phoeniciát fenyegette. Be is rontott volna e tartományba, ha Clitus, a hajóhad parancsnoka, Antigonus által meg nem veretik (318). Elvesztvén ekkor a tengereni uralmat, Eumenes nem tarthatá fön magát Kis-Ásiában: és Felső-Ásiába kellett nyomulnia; hol a satrapákkal egyesült, kik Seleucus, Babylon uralkodója ellen föllázadtak (317). Antigonus oda is követé őt: azonban vitézsége s ügyessége által tarthatta volna magát ellenségei ellenében, ha a királyi seregek fegyelmetlenek, és a többi hadi főnökök féltékenyek nem lettek volna. Téli szállásain megtámadtatván Antigonus által, a föllázadt argyraspidák által annak kezébe adatott át; ki minden tekintet nélkül a balsors üldözte vitézségre, őt halálra itélte. Benne Sándor családjának legjobb és leghivebb gyámola esett el.

Phocion halála.

Antipater az egész családot Macedoniába vitte vissza, kivéve Olympiast, ki Epirusba futott. Polysperchon mit sem mulasztván el, hogy annak hatalmát és tekintélyét emelje, visszahivta Olympiast, köztársasági szerkezetet igért, és adott a városoknak: de mindenben akadályozta őt Cassander; ki azt követelvén, hogy ő egyedüli utódja atyjának, Ptolemaeus- és Antigonussal szövetkezett, az aristocratákat kegyelte, s legalább név szerint ezek hatalmát visszaállitotta. Munychia kormányát barátja-, Nicanornak adta át; ki Phocion-, és az athenei oligarcháktól segittetve, a Piraeust elfoglalá. Azonban a democratia csakhamar visszaállittatott Atheneben; és a nép szokás szerint kegyetlenül gyakorolván a bosszut, megfosztá Phociont a hadvezéri czimtől, mellyet már negyvenötöd izben viselt, és őt a méregpohárra itélte. Egyetlen szózat sem emelkedék e gyalázatos itélet ellen: sőt némellyek még kinzások általi sulyosbitást is sürgettek; s a bölcsész, hazafi és államférfiu, minden rettegés nélkül ment a halálnak eléje, valamint szenny nélkül élt eddig.

A törvényszék előtt bevallá, mikép rosszul igazgatta a köztársaságot, minthogy ez iránt vádoltaték: de e részben semmi bün sem terheli vele együtt elitélt társait, a hadvezéreket. Ezzel azonban nem sikerült neki, megmenteni őket a büntetéstől, mellyet mint barátjai vontak magukra. Rokonok és barátok vették körül ezeket, ölelkezve és siránkozva; csak Phocion maradt rendületlenül: mi által még in-

kább felbőszülvén ellenségei, gunyolták őt; sőt egyik szemeibe is pökött. Ő egyedül csak az archonokra tekintvén, azt jegyzé meg: „Tehát senki sem találkozik, a ki ezen csufságoknak véget vetne"?

Thudippus a bürök törése közben panaszra fakadt: igazságtalannak mondván, hogy neki Phocionnal kell meghalnia. Mire ez kérdé tőle: „Nem tartod-e elég szerencsének, hogy Phocionnal együtt ítéltettél el"? Egy barátja által kérdeztetve, mit akarna izenni fiának: „Csak azt, felelé, hogy az atheneiek által rajtam elkövetett méltatlanságot feledje el." Egy barátját kérte, kölcsönözne neki pénzt, uj bürök vásárlására: minthogy a mellyet kapott, nem elegendő. Még holt teste is a határokon kivül vettetett, a végső tisztelet megadása nélkül: annyira elaljasodtak a kedélyek. Egy sirásó megégeté a testet, és egy megarai lakos összeszedé a hamvakat, haza vitte, s a tüzhely mellett temeté el; kérve az isteneket, őriznék egy becsületes férfiunak maradványait, mig a kijózanodott hon azokat vissza nem követelendi.

Oligarchia Athenében. Demetrius Phalereus.

Csakhamar elfogta a népet a bánat: szobrot emelt neki; üldözni kezdé hóhérait, és majdnem szentség gyanánt tisztelte hamvait, és a szegény gunyhót, mellyben mocsoktalanul élt.

Polysperchon körülvevé Athenet, nehogy a Munychiába bevonult Cassander tulsulyra vergődjék a városban; minthogy azonban erővel be akarta hozni a democratiát Peloponnesusba is, és vállalata nem sikerült, annál is inkább elveszté tulnyomóságát, minthogy Byzant előtt Antigonus megsemmisité hajóhadát. Az ő hanyatlásával emelkedék Cassander; kinek az atheneiek örömest meghódoltak: csakhogy a szabadság árán a kereskedés előnyeit, és a béke malasztjait megnyerhessék. Minerva városában tehát visszaállittatott az oligarchia; kizárva maradván mindenki a kormányból, kinek tiz minánál (926 fr.) kevesebb volt jövedelme: s az évenkinti tisztviselő helyett egy epimeletes választatván bizonytalan időre, e méltóság Demetrius Phalereusra ruháztatott. Ez már Phocionnal öt évig igazgatta a közügyeket; jelenleg ismét tiz évig viselte a legfőbb hivatalt, korlátlanul ugyan, de a közjóra irányozva minden tetteit.

Polysperchon távollétében Eurydice visszaszerzé befolyását (318—307.); és ezt arra használta, hogy Olympias, és a gyermek Sándor visszatérését megakadályozza. Már fegyverhez is nyult a két nő; azonban Olympias, karján a gyermekkel, az ellenséges táborba jöve: s a hős nevére és családjára hivatkozván, a harczosok nem merték őt bántani; s Eurydice, férjével együtt, Olympiasnak kiada-

tott. Az aggkor nem szelidité meg e nőnél ama kegyetlenséget és vadságot, melly Sándort e mondatra kényszerité: ‚Milly drágán fizetteti meg velem a hónapokat, mellyeket méhében töltöttem'! Néhány thrákot küldött el a börtönbe, Aridaeus meggyilkolására; s a haldoklót Eurydicéhez vitetvén, ennek választást engedett a tőr, zsineg, és méreg közt. ‚Hasonló ajándékot nyujtsanak egykor az istenek Olympiasnak', kiálta föl a szerencsétlen; s ruhadarabjaival bekötözvén férjének sebeit, a mint ez kiadta lelkét, megfojtá magát. Még száz macedoni fő urat gyilkoltatott meg Olympias: ezek közt vala Cassandernek egy testvére is.

Olympias halála (316.).

Gyorsan sietett előre Cassander Ásiából; elég későn ugyan a segitségre, de nem a bosszura: s ostrom alá véve a gyilkost Pydnában, kézre keritő őtet: s a meggyilkoltak rokonainak kiadván, ezek őt életétől megfosztják. Polysperchon és fia elvettek néhány tartományt Cassander kezéből: ki Argos, a keleti partok, Thessalia és Macedonia fölött uralkodott; féltékenyen őrzé Sándort, és Roxanet; s hogy törvényszerü igényének némi jeleit adja az uralomra, mellyet tettleg élvezett, nőül vevé Thessalonicét, a nagy Sándornak anyul testvérét, kinek birodalmát a végzet épen az ő családjának gyilkosai között osztá föl.

Antigonus és Demetrius.

Ásiában ezalatt Antigonus megszabadulván Eumenestől, Pithont is lerázta magáról, mindazokkal együtt, a kiktől tartania lehetett; s erőteljes öregségében fiára Demetriusra támaszkodék, egy bátor, vitéz ifjura, ki gyakran átengedte magát a fiatalság hevének, és később Poliorcetes, vagyis ‚városhódító' czimet nyert. Antigonus sokat tartott e fiura, s a köztök uralkodó egyetértésre; annál is inkább, minthogy vetélytársainak családjában gyalázatos visszavonás dult. Összegyüjtvén egy napon Cassander, Ptolemaeus és Lysimachus követeit, bemutatá nekik Demetriust, ki a vadászatról haza térve, a nélkül, hogy fegyvereit letenné, melléje ült, igy szólván: ‚Legyetek szivesek megmondani küldőiteknek, miképen élek én fiammal együtt'[1].

---

[1]) Antigonus elnézése fia irányában minden mértéken tul ment: ugy hogy kicsapongásai fölött csak mosolygott. Midőn ez egykor idegen tartományból visszatérve, őt forrón megcsókolta, igy szólott hozzá: „Talán azt hiszed, hogy most Lamiát ölelted?" (Lamia egy Demetrius által igen kedvelt zenésznő volt.) Egy napon, mellyet lakmározásban töltött, arról panaszkodván, hogy rheumában (folyásban) szenved, Antigonus kérdé tőle: ‚Valljon chiosi, vagy thaiosi bor folyásában-e?' Egy

Seleucusnak, Sándor hadvezérei közül a legügyesebbnek, Susianát és Babyloniát igérte oda; ez azonban csupán szinlelés volt, nehogy a Susában letett kincsek elfoglalásában akadályoztassék. Birtokába vévén ezeket, ürügyet talált ellenségképen lépni föl Seleucus ellen (315.); ki most már Ptolemaeusnál Egyptomban keresett biztosságot. Antigonus egy más Pithont állitván Seleucus helyébe, elhatározta Ptolemaeus kiüzetését Syriából, bevette Gazát és Joppet, s tizennégy hónapi ostrom után Tyrust (313). Még a nabathaei arabok ellen, Judaea határain is kiterjeszté hadjáratait; s az ő hadvezére Athenaeus, elfoglalván Petrát, temérdek kincseket talált ott: de a visszatért arabok megtámadták őt visszajövet, s elvették tőle a zsákmányt éltével együtt.

Demetrius ujra a vállalathoz fogott: de már Petrát megerősitve találta; s ostrom alá vévén azt, béke-föltételeket szabott neki; mire azon választ nyerte: ‚A nabathaeok készebbek a puszták mélyébe vonulni, mint nyakukat idegen iga alá hajtani.' Demetrius tehát elállt a vállalattól: megnézte a Holt-tengert, és értésére adván Antigonusnak, milly nagy mennyiségben található itt a szurok, ez embereket küldött annak szedésére; az arabok nem akadályozták a munkát: midőn pedig azt el kellett volna szállitani, megrohanák a katonákat, nagyobb részét leölék, és azok fáradságának gyümölcsét maguknak tulajdoniták el.

E közben Seleucus Egyptomban szövetséget kötött Ptolemaeus, mysiai Lysimachus, cariai Cassander, és a másik, macedoniai Cassander közt, Antigonus és Demetrius kárára. Antigonus előtört, megakadályozandó az egyesülést: elüzé Cassandert Cariából, s fiát Ptolemaeus ellen küldé: ez azonban Gaza mellett megverte őt, s egész Syriát és Tyrust hatalmába kerité. Hasznára fordítván e körülményt Seleucus, ezer háromszáz válogatott, és biztos emberrel Babylonba sietett, és a kormányt visszafoglalta; s e nap egy uj dynastia kezdete gyanánt tünt föl, melly a Tigris és Euphrates mellett, egészen a romaiak koráig föntartotta magát.

Seleucidák aerája (312. oct. 1.).

Ptolemaeus diadala nem tartott sokáig; ki meghallván Antigonusnak nagyobb erőveli közeledtét, odahagyta Syriát és Phoeniciát, s a Nilus mögé vonult vissza. Végre a Seleucidák aerájának első

napon beteg fiának látogatására indulván, az ajtóban egy kedvenez ifjával találkozott, és Demetriust hogyléte iránt kérdezve, midőn ez felelné, hogy a láz épen most hagyta el: ‚Valóban, mondá Antigonus, most találkoztam vele az ajtóban.'

évében, Antigonus békét kötött Lysimachus-, Cassander- és Ptolemaeussal; kizárva Seleucust, kitől Felső-Ásiát visszafoglalni szándékozott. Az Antigonus által szabott föltételek voltak, hogy mindenki tartsa meg birtokát; a görög városok szabadok maradjanak; Sándor fia, a mint a kiskoruságból kilépend, trónra emeltessék. A második pont épen nem oltá el a könnyen megujulható harczi láng szikráját: a harmadik kegyetlen guny volt. Látván Antigonus és Ptolemaeus, hogy a hadsereg egyedül az atyai név miatt ragaszkodik e gyermekhez, valamint napjainkban látók kedveltetni Bonaparte fiát: megbizák Cassandert, tenné el őt láb alól; minek következtében Glaucias, Amphipolis erősség parancsnoka, hol Sándor és Roxane biztosságban voltak, mindkettőt megölte (311). Csakhamar követé őt Cleopatra is; attól tartván Antigonus, nehogy Ptolemaeus őt nőül véve, valamelly igényt szerezzen magának a trónra. Polysperchon, ki Cassander ellenébe Herculest, Barsine és Sándor fiát állitá, gyilkolá őt meg (309.); elnyerhetni vélvén ez által a Peloponnesust; de végre száz talentummal is beérni kénytelenitteték. Egyedül Thessalonice, Cassander neje, élte tul a többieket tizenhat évig; s vele együtt kiveszett minden nemzetsége és rokonsága azon macedoni hóditónak, ki kevéssel előbb a miatt panaszolkodott, hogy milly kicsiny a világ, mellyet meghóditania szükséges.

A görög városok uj háborukra szolgáltattak ürügyet. Ptolemaeus azt követelte, hogy Antigonus vonja ki azokból az őrséget; ugyanazt parancsolta Antigonus is Cassandernek: de sem egyik, sem másik nem hajlott a szóra; s igen különös dolog volt látni, mint keveredtek háboruba egymással Görögországnak már régóta, és pedig általuk elvesztett szabadsága végett.

A görög szabadság őszinte pártolójának egyedül Ptolemaeus Antigonus unokája látszott lenni; ki megszabaditá a macedonoktól Thebát és Chalcist, egész Boeotiát és Locrist, s egyenesen Atticának tartott, hogy visszaadja ennek függetlenségét. Mielőtt azonban foganatosithatta szándékát, nagybátyja által Peloponnesusba küldetett: hol visszaadá Elisnek szabadságát és elrablott kincseit. Azonban Antigonus, ki csak elnyomni s ámitani, de nem megszabaditani és boldogitani szándékozott, ellensége lett unokájának; ki Egyptomban Ptolemaeusnál keresvén menedéket, ott halálát lelte.

Demetrius Poliorcetes. Athene.

Utána, mint Görögország fölszabaditója, unokaöcsese Demetrius lépett föl; tőle egészen különböző férfi, kit a gonosz hajlamok

fajtalanságra és keleti gőgre vezettek. Mindazáltal a görögök hittek nagyszerü igéreteiben: s az atheneiek örömriadások közt fogadák őt, midőn kétszáz ötven nagy-hajóval, és ötezer talentummal a Piraeusban megjelent. Atheneben még mindig Demetrius Phalereus, Cassander kegyencze uralkodott; ki az aristocrata párttal, és az őrséggel féken tartá a népszerü pártot. Cassander kizárván a kormányból mindazokat, kik legalább is tiz mina jövedelemmel nem birtak, Demetrius, egészen menten az alsó nép osztály szeszélyeitől, azt teheté, a mit akart: ujra életbe léptette a régi rendeleteket, a népet megszámittatá, s a békét helyreállitá.

De Themistocles hazája most már másodrendü várossá törpült, minden kül birtok nélkül, gyér jövedelemmel, s több hajlamot mutatott a bőkezü zsarnokok, mint saját dicsősége iránt. Azonban a visszaemlékezés egykori nagyságára okozá, hogy a hatalmasok dicsőségül nézék, neki parancsolhatni, a tudósok pedig, általa dicsértetni; s nem homályosult el benne az ünnepélyek és avatások fénye, nem szüntek meg a költészeti versenyek, megvoltak bölcsészei, s a kéjhölgyek: és örömmel üdvözöltetett általa minden, a ki csak élvet szerzett neki; lett légyen az bár Lamia, a kéjhölgy, vagy a zsarnok Lachares, vagy Demetrius Phalereus rhetor.

Ez utóbbi, ki az ő szép nézése miatt Charitoblepharos melléknevet nyert, a Pericles által templomok-, csarnokok- és szinházakra forditott költségeket pazarlásnak tartotta; meg nem gondolván azt, mennyire hat a szépnek érzete a müvészetek kifejlésére: mig ő az érzéki élvekbe sülyedve, pompás lakomákat adott, a leghiresebb kéjhölgyek körül forgolódott, s abban törte fejét, mint találhatna föl számukra szeszélyesebb neveket, mint a minőket hazájokból hoztak magukkal; divatokat talált föl és hozott be rendre: mi által azon szerencsében részesült, hogy neve a legválasztékosabban öltözködő hölgyekével együtt emlitették; szakácsa csupán az asztali maradékok jövedelméből tágas birtokokat vett. Midőn ebéd után sétálni ment, seregestül tódultak hozzá a gyermekek, kik testökkel kereskedést üztek; s kedvenczét Theognidest boldognak hirdették. A legdrágább szőnyegeket hozatta teremeibe; a legbecsesebb kenőcsöket használta fejére, s egész beszédje élczből, és keresett szavakból állott [1]). Az atheneiekuek általános sovárgását a bölcsészet és költészet után nem fojtá el: csakhogy ezen hajlamot rossz irányba terelte, az által, hogy

[1]) L. Carystinst **Athenaeusnál**, XII. k.

a művészet kicsapongását, a tudományosság sophistikáját és a politikai rabulismust előmozditotta. Bacchus ünnepélyei alatt, a költők a napnál is ragyogóbb szépségét és nemes származását magasztalták; pedig csak Timotheus egy rabszolgájának fia volt. S mégis e férfiu tiz évig tartá fön a békét a városban, és böles rendeleteket hozott; s olly mértékben megnyerte annak szeretetét, hogy majdnem annyi szobrot emeltek neki, mint a hány nap az évben van.

Görögország azonban hanyatlása felé indult, s minden erkölcsi érzet kihalt belőle: ugy hogy a Roma által legyőzötteknek még azon vigasztalásuk sem maradt, hogy legalább sajnálatot érdemelnek. Legyen elegendő annyit említenünk, hogy a tomboló harczok közepett, a szegény nép egy drachmát kapott fejenkint a szinház látogatására; s midőn Poliorcetes ostromolta Athenet, ugy futottak a szinházba, mintha ezzel éhöket csillapitanák [1]). Képzelhető tehát, milly lelkesedéssel fogadtatott Poliorcetes, midőn a városba bevonulván, Demetriust elüzte, a várost szabadnak nyilvánitotta, s tele marokkal szórta az élelmi szereket, a pénzt és élveket, mellyekre huszonhét éves kora ösztönözé őtet.

Cyprusi ütközet.

Megara szinte megtisztult a macedon őrségtől; s Demetrius folytatta művét, mint szabaditó, vagyis leverte az aristocrata pártot: mig atyja Antigonus visszahiván őt, Ptolemaeus ellen küldé Egyptomba, kinek hatalma a tengeren növekedvén, már Cyprust is elfoglalta. Demetrius Salamishoz érkezett, és a legvérengzőbb tengeri harczban, mellyről az ó-történelem emlékezik, győztes lett. Százhetvenöt hajója volt; Ptolemaeusnak csak százötven, a teherhajókon kivül: Demetrius elfogott negyvenet, még egyszer annyit elsülyesztett, s nyolczezer embert a teherhajókról foglyokká tett (307). Az udvaronez Aristodemus, ki a jó hirt Antigonusnak meghozta, őt király gyanánt üdvözölte; melly czim mindaddig csak az Alexandridak kiváltsága volt, s mellyet Demetrius, Seleucus, Ptolemaeus, Lysimachus el is fogadtak: egyedül Cassander tartózkodván tőle.

A cyprusi csata, mint átalában a tengeri harczok, korán sem döntötte el az elsőbbség kérdését; s Ptolemaeus a többi királyokra támaszkodva, ügyességével elháritá a veszélyt. Lelkes előkészületek közt támadák meg Egyptomot Antigonus, és fia; de a Ptolemaeus által hozott böles védelmi rendszabályok, más részről a nagyon is ked-

---

[1]) **Dionysius Halicarnasseus**, *Itélet Thucydides fölött.* XVIII. fej.

vezőtlen időjárás a vállalatot meghiusiták. Most tehát más uton kivántak neki ártani: megfosztva tudnillik őt a tenger uralmától, megsemmisitve kereskedését, jóllétének egyedüli forrását, s elzárva minden kikötőket Egyptom hajóji elől.

Rhodusi háboru.

Rhodus már Homer idejében jóllétet élvezve, Tyrus elestével kiterjesztette kereskedését, és a jóllétnek legnagyobb fokára hágott. Bensőkép köztársaságilag kormányoztatott, félévenkint változó elnökökkel, kik a senatus és népgyülés fejei voltak; s e sziget valamennyi görög szigetek közt legjobb kormánynyal birt. A világ minden részeiben tartott kereskedelmi ügynököket; s mint később Genua, s Velencze, a kereskedéssel együtt politikai tevékenységet is gyakorolt mindenütt. Nem csak az aegaeumi tengeren uralkodtak hajóhadai, hanem a Fekete-tengerre is kiterjedt befolyása; és Siciliától a Középtenger nyugati részeiig: ugy hogy három világrészszel üzte a kereskedést. A kikötők vámjövedelme megtölté a kincstárt: ugy hogy pompás épületeket emelt; s a tudományok és szépmüvészetek pártolása által méltó és tiszteletteljes helyet foglalt el a nagyobb hatalmasságok közt [1]).

Politikája kivülre, hasonlag minden kalmárkodó népekhez, abban állott, hogy egyetértésben éljen mindenkivel, és senkivel se lépjen különös szövetségre: hogy a béke fölbomlásának minden ürügyét eltávoztassa; minthogy ennek föntartása emeli a hitelt. A jelenlegi viszálkodások közt semleges kivánt maradni a két vetélytárs közt: szobrokat emelve mindegyiknek; melly hizelgés megbocsátható, ha azt a közjónak ohajtása sugalta. Jóllehet folytonos közlekedésben állt Egyptommal, nem akart fegyverkezni Ptolemaeus részére Antigonus ellen; hasonlóképen Poliorcetestől is megtagadá a hajókat Cyprus ellen: mi ürügyet szolgáltatott Antigonusnak a háboru megkezdésére Rhodus ellen; mellynek folytában Demetrius egész ügyességét latba vetette, melly neki a Poliorcetes czimet eddig is megszerzé. De az ő kétszáz hadi-hajójának, százhatvan teher-hajóinak, negyven ezernyi ostromló seregének, és hathatós gépeinek a rhodusiak az ellentállásban egyesült akaratot, a szabadságot szomjazó nép bátorságát, polgárok és idegenek, szabadok és rabszolgák megtörhetlen szilárdságát álliták ellenébe. A lerontott templomok köveiből uj erődítések készül-

[1]) G. D. Ch. **Haulsen**, *Comment. exhibens Rhodi descriptionem macedonica aetate.* Göttinga, 1818.

tek; hiában iparkodott megvesztegetni a parancsnokokat: s midőn Antigonus szobrainak lerontása hozatott szóba, a rhodusiak méltatlannak találták az illy aljas bosszut. Egy évig tartó dühös ostrom után, Demetrius belátta, hogy soha sem foghat megtörni illy ellentállást; miért is alkudozásokhoz folyamodott (303.); azt igérvén a rhodusiaknak, hogy meg lesznek kiméive az idegen őrségtől, azon föltétel alatt, ha Antigonust minden vállalataiban segitendik, kivéve Ptolemaeus ellen. Ez utóbbitól az által kértek bocsánatot a békekötésért, hogy majdnem isteni-tiszteletet adtak neki, s a ‚szabaditó' (Soter) melléknévvel tisztelék őt meg: semmi árt sem találván tulságosnak, mellyen megvásárolják a biztosságot, és ismét a fényüzés, kereskedés, és müvészetek előmozditására működhessenek.

Elhagyva Rhodust, a szükség kényszerité Demetriust Görögország felé venni utját, hol Cassander és Polysperchon szövetkeztek a még szabad, és az általa fölszabaditott államok elnyomására. Kiszállván Aulisban, elüzte Boeotiából Cassander csapatait, egyesült az aetolokkal, és visszatért Athenebe, melly ez által Cassander bosszujától megmenekült. Másod izben üdvözöltetvén szabaditó gyanánt, Itiphallus dalával fogadtaték, melly hymnus csak a nagyobb istenségek tiszteletére szokott énekeltetni; lakásul Pallas temploma jelöltetett ki számára, s körülvéve őt az atheneiek, karban ismételték: ‚Te vagy egyedül az igaz isten; a többiek szunnyadnak, vagy uton vannak, vagy talán nincsenek is; te, Neptun és Venus fia! te mindenkit fölülmulsz szépségeddel; te, őszinte barátja a népnek! ez tehozzád folyamodik könyörgésével' [1]). Eltörülvén az archonok tisztségét, az évek a szabaditó istenek papjáról czimeztettek, melly nevezet a két fejedelemnek adatott; két uj törzs adatott az előbbiekhez, a Demetriades és Antigonides; Munychion-hó Demetriasnak, a Dionysos-ünnepélyek Demetriáknak neveztettek el. Demetriust magát és Antigonust királyi czimmel illették, mielőtt azt nekik a miletusi hizelgők megadták volna; isteneknek hivták őket már akkor, midőn ezt az egyptomiak még nem tették; tetteiket Pallas köpenyére himezték, melly minden ötödik évben köz szemlére tétetett ki a Panathenaeumokon: még oltárt is emeltek ama helyen, hol Demetrius legelőször tette lábát a földre. Sőt még ennél nagyobb alacsonyságra is vetemedett a hizelgés, és Venus Leaena, s Venus Lamia név alatt, az általa kedvelt két kéjhölgynek templomok emeltettek; szintugy templomokat nyertek, tisztele-

[1]) **Athenaeus**, VI. k.

tökre áldozatok és libatiók tétetvén, Buricos, Adimantes és Ossisthemus, az ő kéjencz ifjai.

S ezek amaz atheneiek fiai voltak, kik egy követet csak azért, mivel a persa király előtt keleti szokás szerint térdre borult, halálra ítéltek! S minthogy semmi sem rontja meg annyira a zsarnokot, mint ha meggyőződik az emberek aljasságáról, Demetrius is egészen átengedte magát szeszélyeinek: törvényt, jogot és becsületességet lábbal tapodva. Már első tartózkodása alkalmával Atheneben, cyrenei Ophellas özvegyét vette nőül, ámbár több nejei voltak; jelenleg a zsarnokság és ásiai fényüzés féktelenségében, mindennemü gonoszsággal bemocskolta a szüz istennő templomát, mellyben lakása volt; azon hohóczokkal vette körül magát, kik a tudósok és költők nevét megszentségtelenítik: kik közt fő megbizottja, Stratocles szónok és tisztviselő volt. Ennek egykor értésére esvén az atheneiek megveretése, a piaczra futott, s a népnek győzelmet hirdetett: ünnepélyek és tánczok rendeztettek; mellyeknek még végök sem volt, mikor a valónak hire megérkezett. Midőn ezért őt az atheneiek szidnák, azt felelé nekik: ‚Miért e panasz, miután két boldog napot szereztem nektek'? Egy ledér nő, kivel Stratocles társalkodott, egy napon ebédre nyakat és velőt tálalt eléje; mire ő azon megjegyzést tette: „Olly dolgokat adsz előmbe, mellyekkel mi, a közigazgatás kezelői, lapdázni szoktunk.'

Demetrius a mysteriumokba kivánt avattatni; minthogy pedig a kisebb és nagyobb avatás közt legalább egy évi időköznek kellett lefolyni, Stratocles azon rendeletet szavaztatá meg, hogy az épen folyó Munychion-hónap Anthesterion nevet kapjon, mellyben a kisebb mysteriumok szoktak tartatni, s azonnal változtattassék el Boedromionhóra, melly a nagyobb mysteriumok számára van rendelve. Igy tehát még az évnek is sietni kellett, csakhogy Demetrius megelégedését kinyerhesse Atheneben.

Valóban igaza volt e fejedelemnek, ha lenézte a hizelgőket, és azzal gunyolódott, hogy egyetlen athenei férfinak sincs nagy, és erélyes lelke [1]). Egykor sürgető költségekre kétszáz ötven talentumot kért; s midőn a nagy bajjal összegyüjtött pénzt a tisztviselők elhozták neki, azt parancsolá, vigyék az összeget Lamiához, és több kéjhölgyeihez, hogy illatszereket vehessenek rajta maguknak. Lamiát valóban szeretni látszott; s még akkor is, midőn már ifjusága virágát

[1]) Ὅτι οὐδεὶς ἐπ' αὐτοῦ Ἀθηναίων γέγονε μέγας καὶ ἀνδρὸς τὴν ψυχὴν **Democharcs.**

elveszté, megtartá őt magánál. Miért is egy másik kéjhölgy, Daemone, igen bosszontá őt; s midőn Lamia a lanton játszanék, amaz kérdeztetvén Demetriustól, hogy tetszik neki, e feleletet nyeré : ‚Nekem öregnek tetszik'; s asztal után mutatván neki, milly sok édességeket küldött neki Lamia, Daemone fölkiáltott : ‚Az én anyám még többet küldene neked, ha szeretője akarnál lenni.' Illy élczeskedések tevék az atheneiek fő foglalkozását, s léptek egy Pericles, vagy Demosthenes ékesenszólása, és Aristophanes vidor hazafiui érzelme helyébe. Nem is elégedvén meg a nőkkel, a legszebb fiúkat keresteté föl Demetrius; és Damocles halhatatlan példája, ki a fürdőben meglepetvén, hogy baromi indulatja elől menekülhessen, a forró vizbe ugrott, épen nem talált követőkre. Cleaenetes a gyalázat árán egy, az atheneiekhez irt levelet nyert tőle, melly őt ötven talentumnyi adósságától fölmenté; s később illyesmiért annyian zaklatták, hogy a polgárok büntetést szabtak mindazokra, kik illy iratokat elfogadnának. Minthogy pedig Demetrius ezért haragudni látszott, nem csak a büntetés vonatott vissza, hanem még azok is bántalmaknak voltak kitéve, kik azt inditványozták; s törvény gyanánt mondatott ki, hogy a mit Demetriusnak rendelni tetszik, az kedves dolog az istenek előtt, és megegyez az emberek szükségeivel.

Illy módon tölté el Poliorcetes a telet; tavaszszal pedig (302.) elkergeté az egyptomi őrséget Sicyonból : melly városnak, valamint Corinth- és Argosnak visszaadta szabadságát; azután a ravasz macedoni Fülöp példájára, összehivta az Isthmusra a tizenhat szabad görög államok küldötteit, és általuk hadvezérnek kiáltatta ki magát Thessalia s Macedonia zsarnoka ellen.

E lépés elárulta abbeli szándékát, hogy e birodalmat meg akarja szerezni magának; mit nyiltan is bevallott atyja Antigonus, midőn Cassander által békére szólittatván föl, azt felelé : hogy ő egyedüli örököse Sándornak, s a többieket csupán vazalloknak tekinti. Cassander tehát belátta szükségét annak, hogy szorosan kell egyesülnie Seleucus-, Ptolemaeus- és Lysimachussal; s ez utóbbi már Thracia, Illyria, a dalmát hegyek, Phrygia és a Fekete-tenger melletti Heraclea birtokában lévén, erőszakosan betört Görögországba. A veszély hirére föleszmélt Demetrius a kéjelgős Athene élveiből; Antigonus félbeszakitván a játékokat, mellyeket az általa alapitott Antigonia mellett kezdett megtartatni, egy nyolczvan éves aggastyánnál bámulandó erély- és tevékenységgel, gyorsan előresietett. Bőkezü lévén a zsoldosok iránt, üzőbe vette Lysimachust; s az ellenséges haderők

az ásiai partokon szedék össze magukat, annak eldöntésése végett, kinek fog jutni a világ uralma.

Ipsusi csata.

A 301-ik év tavaszán Seleucus és Lysimachus hadseregei Antigonus és Demetrius seregeivel állottak szemközt Ipsus mellett Phrygiában. Antigonus, testére kövér, és 84 éves aggastyán, arra kérte az isteneket, hogy vagy győzelmet engedjenek neki, vagy hagyják őt a csatában elesni: csak dicsőségét ne kelljen tulélnie. Bámulandó vitézséget fejtett ki; de nagyon is előrenyomulván, midőn figyelmeztetnék őt, hogy az ellenség mindinkább gyülekszik körüle: ‚Mit sem tesz, felelé. Demetrius segitségünkre fog jönni.' Szétnézett, de nem látta őt; s minden oldalról megtámadtatván, még mielőtt értésére esett volna, hogy az övéi tökéletesen szétverettek, elesett. Fia Demetrius saját vitézsége, és Pyrrhusnak, amaz epirusi fejedelemnek segitségével menekült meg, kitől később a romaiak olly igen féltek.

A két győztes mit sem gondolván a távollevőkkel, fölosztá a birodalmat. Lysimachus Elő-Ásiát választotta, egészen a Taurusig; Seleucus a többit, egészen Indiáig. Egyedül Ciliciát engedték át Plistarchusnak, Cassander testvérének; mialatt Ptolemaeus megszerezte maga számára Coelesyriát és Palaestinát, Tyrus és Sidon kivételével, mellyek Demetrius részén maradtak. Emez a hajóhaddal Görögországba menekült; de Athene, melly a szerencse fiát Isten gyanánt imádta, a balsorsban bezárta előtte kapuit. Intelem a hatalmasoknak: ha mégis képesek volnának annak megértésére.

Ennyi féltékenység mellett a háboruknak végök nem szakadhatott. Ptolemaeus Lysimachussal egyesült; miért is megbosszankodván Seleucus, Demetrius felé hajlott: talán azért is, mivel ennek leányát Stratonicet kedvelte. S Demetrius, kihez félelemből Egyptom királya is közeledett, ismét megjelent Görögországban; s Atheneben összegyüjtvén a népet a szinházban, körülvéteté azt fegyvereseivel: azonban elegendőnek látta, az aljasságot rémitéssel büntetni. Peloponnesusba is betört; s ha Spartát elfoglalhatja, egész Görögország és a tenger urává veti föl magát. De a féltékeny királyok gyámolitták a peloponnesusiakat; s ő kénytelen volt visszavonulni Macedonia felé.

Cassander.

Itt az Ipsus melletti csata után Cassander uralkodott, békésen, ha nem is nyugodtan; s az annyi gonoszságok által szerzett trónt három fiára, Fülöp-, Antipater- és Sándorra hagyta. Az első kis idő mulva meg-

halálozott. Antipater meggyilkolá anyját, ki őt testvérével kiengesztelni akarta; s nem sokára ő maga is megöletett. Sándor pedig Demetriust akará megöletni; de miként egyike az összeesküdteknek mondá, ez őt egy nappal megelőzte: ki azután ékes szónoklat által mentegeté tettét a macedoni sereg előtt, s ez által *királynak kiáltatott ki*.

Az előbb megbukott Demetrius most már Macedonia, Thessalia, Peloponnesus nagy része, Megara s Athene fölött uralkodott. Azonban pompás életmódja gyülöltté tevé őt: egészen szinpadiasan öltözködött; két évig várakoztatá Athene követeit; egy napon a macedonok által benyujtott könyörgő-leveleket mind chlamysába rakta, azután a folyamhoz érkezvén, beleejté azokat. E bánásmód annál is inkább föltünő volt, minthogy valamennyien emlékeztek még a régi macedoni királyok népszerü nyájasságára.

Pyrrhus.

Illy szeszélyek, és a féltékeny királyok ösztönözései is, arra birták Pyrrhust, Epirus királyát, hogy őt fenyegesse. Ugyanaz volt ez, ki Ipsus mellett Demetrius életét megmenté. E regényszerü király még pólyákban volt, midőn atyja Aeacides, Cassander által trónjáról elüzetett; s ő csak alig mentetvén meg a gyilkok elől, Glaucias királyhoz vitetett Thraciába: kinek térdeihez olly gyermeki szendeséggel simult a kis fiu, hogy a király, bármennyire tartott is Cassandertől, a vendégszeretet szent jogát kiterjeszté rá, s megveté a fenyegetéseket; valamint a gyermek kiadásaért ajánlott kétszáz talentumot is visszautasitá.

Nála növekedett Pyrrhus tizenkét éves koráig, midőn egy párt visszahivá őt Epirusba. De az alattvalók csakhamar föllázadtak, és nagybátyját Neoptolemust ültették helyébe a trónra; ugy hogy Pyrrhus minden egyéb örökség nélkül, csupán kardjával Ásiába ment: hol ki is tünteté magát. Később az Ipsus melletti csata után Egyptomba menekülve, Ptolemaeus és Berenice kegyét megnyerte; ki leányát Antigonet adá neki nőül, és visszahelyezni segité őt Epirusban. Itt nagybátyjával együtt uralkodott; később azonban, azon ürügy alatt, hogy ez őt meg akarta mérgezni, egy vendégség alkalmával megölte azt, s egyedüli uralkodó maradt. Ha feledni akarjuk azon igazságtalanságot, mellyel a trónt magához ragadta, egyedül csak Pyrrhus volt képes fölélesztení Macedonia trónját: mellyért kezdetben Cassander fiai, később Demetrius ellen vivott, kit Lysimachus és Ptolemaeus segélyével el is kergetett (288.); s a katonáktól imádtatva uralkodott

Ezek azt mondák, hogy mig a többiek csak az által utánozzák Nagy-Sándort, hogy egyik vállukat magasabban hordják, és szaporán beszélnek, ő nem csak termet- és arczra hasonlit hozzá, hanem egyszersmind erény- és képességre. S őt Epirus sasának nevezték; mire ő azt felelte: ‚Ha én sas vagyok, ugy ti vagytok az én tollaim.'

Demetrius halála (284.).

Ámbátor ő volt a győztes, alkudozásba bocsátkozott Demetriussal; de mikor ennek fondorlatait nejével Lanassával, kit el is ragadott, megtudta, egészen elüzte őtet. Demetrius, nem akarván a macedoni katonákat henyeségre szoktatni, s hogy atyai örökségét visszafoglalja, borzasztó szerkezetü hajókkal, és válogatott csapatokkal Ásiába ment szerencsét próbálni. Seleucus kezeibe jutván, ez fejedelmi nagylelküséggel bánt vele; s ez alkalommal fölkiáltott: ‚Hála neked, jó sors! hogy illy jeles alkalmat nyujtál nekem, megmutathatnom kegyességemet.' De itt sem tudván fékezni Demetrius az ő nyugtalan, vállalkozó jellemét, Seleucus őt egy erősségbe záratta, s visszautasitá a királyok, fejedelmek és városok kérelmét az ő kiszabaditása végett: valamint a Lysimachus által ajánlott nagy összeget is, ha őt megölné; ugy szinte Antigonusnak folytonos rimánkodását, ki atyjáért váltságul mind oda igérte, a mit csak Görögországban birt, sőt végre magát is. Itt a kicsapongások közt három év mulva megszünt élni.

Pyrrhus ezután Görögországba vitte diadalmas fegyvereit; de a macedonok csakhamar megunták, hogy országuk Epirus tartománya legyen; holott előbb az egész világnak parancsolt: s Lysimachus ez elégületlenséget hasznára forditván, Pyrrhust ősi országába visszamenni kényszeritő, honnan fegyvereit Olaszországba vitte. Lysimachus, kinek aggkora épen nem kevesbité bünеit, a nők szeszélyére bizta magát: többeket nőül vevén és meggyilkolván; mig végre ő maga is Seleucus hatalmába esett.

S igy a macedoni birodalom három nagy ágra oszlott. Syria volt egyik, képezve Kis-Ásia nyolcz tartományaiból, és Felső-Ásia valamennyi országaiból, az Euphratestől az Indusig, mellynek, legalább név szerint, a Seleucidák parancsoltak; — a másik Egyptom, a nagy Syrtistől Coelesyriáig, s a keleti tengertől a nagy pusztaságig: ide tartozott Cyrenaica, Palaestina, Phoenicia, Arabia egy része, némelly Cycladok, Thracia partjai, és Cyprus sziget; — a harmadik Macedonia, folyton változó határokkal: azonban az adriai tengertől Thraciáig, az Orbelus és Scardos hegyektől Közép-Görögországig mindenkor kiterjedt. Ezenkivül még hat más ország képződött Syria

töredékeiből, ugy mint: Cappadocia, Pontus, Armenia, Galatia, Pergamus, és Parthia; ide nem számitva az indiai s bactriai távol birodalmakat, s azon köztársaságokat és népeket, mellyek, mint a thrákok, önállásukat visszanyerték, és a galaták hóditásait, kik éjszaki Phrygiát foglalták el, a Sangarius és Halys sik térei közt.

Alig tehát hogy megmerevült az erős kéz, melly annyi különféle akaratot, minden érdek- és érzelemegység nélkül, a mi leginkább teszi a nemzetet, egybeszoritott, minden föloszlásnak indult; s a katonai zsarnokság csak a diesvágy és durva erőszak büneit szaporitá. Harczosok, és semmi egyebek nem levén az uj főnökök, egyedül csak hóditásra gondoltak; nem pedig arra, hogy tartós rendet alapitsanak meg a tartomány kormányzásában.

Macedon befolyás.

Azonban a vetélkedés elsőséget vivni ki, s nevöket megörökitni, több rendbeli városok alapitására ösztönözé őket. Csupán Seleucusnak harmineczöt tulajdonittatik; mellyeket azonban már Sándor tervezett. A macedonok, kik a királyok, és pedig hóditó királyok uralma alatt a szabad görögöknél is jobban meg tudták őrizni méltóságukat és erkölcsi érzetöket, Ásia népei közt uj érzelmeket hintének el: a görög ipar behatott egészen Bactriába, s az egész keletre; élénkebbé tevé a kereskedést az egymással határos zsarnoki államok közt; s a városok municipalis szabadságai, részt venni taniták őket a törvények hozatalában, mellyeknek annál inkább engedelmeskedtek. A görög miveltség és nyelv, elterjedve a meghóditott tartományokban, eltörlé, vagy meggyengité a különféle nemzetek jellemvonásait, s a különféle nyelvek csupán a köznép nyelveivé lettek. Ásia görög szokásokat és eszméket fogadott el; mialatt a fényüzés, a tudomány és babonaság, az Euphrates- és Nilustól Europába jöttek át: mi által meggyengülvén a nemzetiség érzete, s a népek közti különbségek elmosódván, könnyü lett volna a hóditás, ha egy hatalmas idegen föl talál lépni: s ez idegent a romaiakban találjuk föl. Kövessük már most részletes történetét ez államoknak, egészen azon időpontig, midőn daczára minden vitézségöknek, kénytelenek lesznek a Tiberis melletti óriás város diadalait megdicsőitni.

MÁSODIK FEJEZET.

Syria. — Seleucidák [1]).

Seleucus Nicanor. Sandracottus.

Az uj syriai birodalomhoz tartozott Mesopotamia, Media, Bactriana, a régi Assyria, s Kis-Ásia nagy része. Seleucusnak első gondjai közé tartozott, biztositani a görögöknek Sándor hóditásait keleten: ugy hogy ő valójában uralkodott az Euphrates, Indus és Oxus közti tartományokon. De már a Pendsabban Sandracottus [2]), a harczosok osztályából, ki Sándor alatt szolgált, összegyüjté (307.) az ez által Indiában hagyott első katonákat, s egy nagyobb sereg magvát képezve belőlök, hadat izent a macedonoknak. Seleucus ellene indulván, egészen Bengalig hatolt; azután pedig olly forma szövetséget kötött vele, mint Sándor Porussal. Ekképen tehát Sandracott egyikét alapithatá a legnagyobb birodalmaknak, mellyeket a világ valaha látott, s hatszáz ezer fegyveres embert vezérelhetett Bengalba. Seleucus gazdag ajándékokat, és ötszáz elefántot kapott tőle, mellyek az ő vetélytársai legyőzésében nagy segitségére voltak. E szövetség ujra megnyitá Indiával a kereskedést, melly azóta félbe nem szakasztatott.

Antiochia.

Seleucus, kétségkivül a legnagyobb férfi Sándor utódai közt, az Ipsus melletti csata után (301.) alapitá Seleuciát a Tigris mellett; épen szemközt a mostani Bagdaddal, s Antiochiát az Orontes mellett, melly a történelemből most már eltünt Babylon népességét és fényét megfogyasztván, tizenhat századon át uralkodott, mint a kelet királynéja, midőn Bibars, Egyptom zultánja azt lerontotta. Elhiresedvén a fényüzés, könnyelmüség, kéjelgés, de egyszersmind a tudományok és müvészetek pártolása által, Antiochia az ő virágzó korában, mint-

---

[1]) E részben nincsenek külön történetirók. Forrásul szolgálnak: Roma történetirói, a Machabaeusok könyvei, **Josephus Flavius** *zsidó régiségei*. Az elszórt töredékek rendbeszedésére nagy hasznunkra szolgált az éremtan. Az általános történelmi müveken kivül olvashatók:

Heyne, *Opuscular.* tom. IV. *Opum regni macedonici auctarum, attritarum et eversarum causae probabiles.*

Vaillant, *Imperium Seleucidarum, sive Historia regum Syriae.* 1681. 4r. Különösen az érmekre támaszkodik.

Frölich, *Annal. rer. et reg. Syriae.* Bécs, 1754.

Guyon, *Hist. des Seleucides.*

Niebuhr, *Die armenische Übersetzung des Eusebius.*

[2]) *Shandra-gupta*, a holdnak védencze.

egy tizezer ölnyi fallal volt keritve, s tulajdonképen négy várost foglalt magában, mellyek mindenike külön bástyák- és erődítvényekkel birt. Az elsőt Seleucus emelte; a másodikat azok, kik, midőn fővárossá lett, a polgároknak engedett kiváltságok által édesgettetve, oda tódultak; a harmadikat Seleucus Callinicus; a negyediket Antiochus Epiphanes. Két mérföldnyire (lega), délre az Orontestől, állott a Daphneről nevezett kis falu: ki hiában bujt el a Napisten ölelései elől; és egy berek, mellyet Seleucus, Apollo- és Dianának szentelt, egy templommal, melly a pogányság egyik leghiresebb szentélyévé vált. A bereknek körülete 80 stadiumra ment: s a kellemes árnyékok közt csörgedeztek a tiszta patakok; kéjelgésre hiva föl mindenkit. Az istenség colossusa a szentélyben állott, akkép ábrázolva, a mint egy arany csészéből az ital-áldozatot üríti a földre. Az antiochiai görög gyarmat Görögország szertartásait utánozta e részben: egy castali forrásból jós-habok ömledeztek; a közel stadiumban az elisi játékok adattak, mellyekre a város évenkint tizenöt arany talentumot költött. A minden oldalról összesereglett idegenek a városnak életet, a szentélynek kincseket adtak; hol nagy bősége volt az arany-, drágakövek-, és a görög müvészet remekeinek. A csábító istenség példája bámulandó utánzásra talált, és ki Daphneben szerelem nélkül tudott élni, nem sokra becsültetett [1]).

Seleucus birtoka mindegyre növekedett, ahhoz kapcsolván egy részét az Antigonus által birt tartományoknak; később, midőn vetélytársa Lysimachus, a Corupedion melletti csatában elesett, egész Elő-Ásia Syriával egyesült. Fényesebb jövőt készitett volna birodalmának, ha annak székhelyét a Tigris mellé teszi át, s határul az Euphratest választja; de igy Görögországhoz közeledvén, azon apró harczok- és fondorlatokba vegyült, mellyek által Sándor utódai fön akarák tartani egymás közt az egyensulyt. Mindazáltal tizennyolcz évig föntartá Ásiában a békét: a katonai dicsőségnek eléje tevén a müvészeteket és nyugalmat; s előmozditva a kereskedést, uj városok alapitása, s az Oxus- és más folyamokon nyitott közlekedési eszközök által. Visszaadá Athenenek a Xerxes által elrablott könyvtárt; a birodalmat hetvenkét satrapiára osztá: azok kormányzását benszülöttekre bizván; melly bölcs rendszabályt utódai nem igen látszottak figyelembe venni. S nehogy valakinek eszébe jusson szétdarabolni a

---

[1]) **Strabo**, XVI. **Sozomenus**, V. 19., **Aranyszáju sz. János**, *sz. Babyláról.* **Libanius**, *Naenia.* **Casaubonus**, *Ad hist. Aug.* **Guyon**, *Hist. des Seleucides.* VII. k. 35—36. l.

birodalmat, Felső-Ásiát fiára Antiochusra bizta, kinek egyszersmind nejét Stratonicét is átengedte; minthogy iránta táplált hajlamát észrevette. Midőn hazájába, Macedoniába visszatérne, az általa kegyelt Ptolemaeus Ceraunus őt megölette. Vele együtt a birodalom fénye is elenyészett (281).

Soter. Gallusok.

Utódja Antiochus, sietett megvédeni atyjának hóditásait; azonban Ptolemaeus Ceraunius hizelgései által elcsábittatván, átengedte neki Macedoniát. Ez saját nővérét, Lysimachus özvegyét vette nőül, s kebelében gyilkolta meg első férjének fiait; minthogy részökre egy párt alakult: de alig másfél év mulva őt is meggyilkolták a gallusok.

E borzasztó ellenség berontott Macedonia-, Thracia- s Thessaliába; de keményen megverettek a görögök és Antiochus által: ki ez oknál fogva Soter, vagy ‚szabaditó' nevet nyert. Pergamus királya vette őket zsoldjába, s átengedte nekik a tartományt, melly rólok Galatiának neveztetett; s azok segélyével uj dynastiát alapitott (277.), s Bithynia királyságot állitá föl, daczára Antiochus minden ellenkezésének. A gallusok látván erejeket, s mindenki számára, ki őket megvásárolja, biztos győzelmet igérvén, annyira elbizták magukat, hogy négyezeren, Ptolemaeus Philadelphus által Egyptomba vezettetve, a pharaok trónját akarák elfoglalni. Antiochus leverte őket Sardesnél (275.); de azért nem szüntek meg veszélyesek lenni, Pergamusnak harmadik királyáig. Miért is, hogy nekik ellentállhasson, Antiochusnak föl kellett hagyni azon hadjárattal, mellyet egyptomi II. Ptolemaeus ellen kezdett, Magas, a föllázadt cyrenei fejedelem javára (264.); s az Ephesus melletti ütközetben halálát lelte. Két várost alapitott, és semmit sem veszitett el az öröklött birtokból. De a hóditásokra alapitott országban, az ujabb vállalatok meghiusulta a hanyatlás előjele szokott lenni; különben is csak mesterséggel tartatik fön egy olly állam élete, melly pusztán csak a fejedelemnek személyes tulajdonaira támaszkodik.

Antiochus Deus.

S csakugyan gyáván kormányozta a birodalmat Antiochus Deus (361.); ki mindinkább átengedte magát a nők fondorlatainak. Sógornője s neje Laodice, valamint testvére Apamea, fölingerlék őt Ptolemaeus Philadelphus ellen. Apamea, Magas-, Cyrene királyának özvegye, megtagadván Ptolemaeustól leánya Berenice kezét, kit hosszu harcz után a béke jeléül jegyzett el vele, azt Demetriusnak, Antigonus Gonatas nagybátyjának ajánlá; de a mint ezt meglátta, maga

is szerelmes lőn bele: ki is e szerelmet Berenice kinzásával viszonozta. Ez őt Apamea karjai közt gyilkoltatá meg; ki Deus udvarába jövén, azt fölingerlé Ptolemaeus ellen, ki Berenice férje lett: ugy hogy a háboru kitört. E háboruban a szerencse Antiochus ellen fordult; ki végre is vetélytársának leányát nőül vevén, azzal kibékült.

Ezalatt Ásiában több tartományok elszakadtak tőle. Arsaces megbosszulandó a gyalázatot, mellyet Agathocles satrapa egy fivérének szemérmén elkövetett, elüzte Parthiából a macedoni kormányzót (256.); és összegyüjtvén a nomád törzseket, birodalmat alkotott, melly a Seleucidák kárával mindinkább növekedésnek indult; s az ő fia Ardevan, vagy Artaban kezdi meg az Arsacidák dynastiáját, melly harmincz fejedelmet számitott az első Sassanida királyig.

Bactriana.

Theodotus, Bactriana macedon kormányzója, szinte függetlenitette magát (254.), és uj országot alkotott; melly, ha Justinnak hitelt adhatni, kezdet óta ezer várost foglalt magában. Theodotus utódai mind görögök voltak; s ugy látszik, uralmukat néha a Ganges partjaiig és China határaiig kiterjeszték, s Demetrius, a harmadik királynak fia, India és Malabar fölött uralkodott [1]). E birodalom később elpusztult; s különféle fejedelmek közt oszlott meg Darius birodalma.

---

[1]) Az ezen országra vonatkozó csekély számu töredékeket összeszedte **Theophilus Sigfried Bayer**, *Historia regni Graecorum bactriani, in qua simul graecarum in India coloniarum vetus memoria explicatur; accedit* **Christ. Theodori Walkerii**, *Doctrina temporum indica, cum paralipomenis.* (Pétervár, 1738.) Eredményei a következőkben öszpontosithatók: I. Theodotusra következett fia, II. Theodot, 243-ban; ki az atyja által megtámadott Arsacessel békét kötött. Elüzte őt a trónról magnesiai Eutydemus (221.), ki ellen a ‚nagy' Antiochus, Arsaces segélyével hadat folytatott (209—206.); s ámbár kénytelen vala kiadni saját elefántjait, a béke által megtartá mégis a koronát, s fiának Demetriusnak nőül adá Antiochus egy leányát. E Demetrius sokat hóditott kelet felől, s éjszaki Indiát és Malabart uralma alá hajtotta. — Bactrianában ezalatt Menander uralkodott, ki egész Sericáig terjeszté hóditásait; s ugy látszik, ennek idejében, Bactriana a különféle görög államok közt vala fölosztva, mellyek talán III. Antiochus hadjáratának alkalmával lettek függetlenekké. Menander utódja, Eucratides alatt (181?), Bactriana ország legnagyobb kiterjedést nyert; minthogy e király Bactriához kapcsolta az emlitett Demetrius-, India királyának hóditásait, a parthus Mithridates segélyével (148.). Meggyilkolta őt saját fia, valószinüleg az utána következett II. Eucratides. Emez II. Demetrius-, syriai királylyal egyesült: kivel hadjáratot tett a parthusok ellen (142.); később azonban VI. Arsaces megfosztá őt államainak egy részétől: ugy hogy Közép-Ásia nomád népei ellen nem tarthatta magát; s országától megfosztatván, ez az Oxuson inneni tartományokkal együtt, a parthusokra szállott.

Bayer illy renddel adja elő a görög dynastiákat Bactrianában:

egészen a Sassanidákig; midőn Ardeshir egyesité vele Persiát, és fia Sapor valamennyi apró fejedelmek utódait megölette [1]).

Kik voltak, és honnan jöttek legyen a parthusok? nem áll tisztában; valljon Kurdistanból, vagy a szittyák, vagy törökök tartományából származtak-e? nem tudatik. E borzasztó lovagok, mintegy öt év mulva Theodotus elpártolása után, a kaspi tenger közelében telepedtek meg, s keleti Persiának különféle részeiben kalandozva [2]),

---

255-ben Theodot Bactria országot alapitja.
250.— A parthusok első mozgalmai, s az ő első korszakuk.
246.— Parthia második korszaka.
244 — Arsaces elfoglalja Hyrcaniát.
243 — Haddal készül Theodot ellen.
242.— II. Theodot békét köt a parthusokkal.
241.— Arsaces Seleucus Callinicus betörése által futásra kényszerittetik.
240.— Callinicus legyőzetik. A parthus uralom harmadik korszaka.
239.— Attalus, Pergamus királya, uralmának kezdete.
220.— Magnesiai Eutydemus elüzi Theodotus királyt.
209.— Nagy-Antiochus háborut visel a parthusokkal;
208.— és Eutydemussal.
206.— Ez utóbbival békét köt.
196.— Menander, Bactriana negyedik királya.
181.— Eucratides, ötödik király.
152.— A parthus Mithridates elfoglalja Közép-Hyrcaniát és Elimaist.
147.— Az indiai háborunak vége.
146.— Eucratides, Bactriana hatodik királya.
141.— Demetrius Nicatort a parthusok elfogják.
136.— A nagy Mithridates, parthus király halála.

Mindekkoráig a bactrianai királyoknak igen kevés érmeit ismerték. Azonban Allard tábornok, ki 1815-től 1835-ig Indiában lakott, s Lahore országnak katonai szervezését vezette, visszatérve Franciaországba, a párisi királyi könyvtárnak több rendbeli érmeket ajándékozott, melyek következőkép oszthatók föl:

1. Bactriana, s éjszaki India macedon királyainak görög pénzei.

2. Ugyanazon királyok pénzei, egy részről görög, más részről bactrianai föliratal.

3. A scytha hóditók pénzei két nyelven.

4. Számos egyebek, bizonytalan korszakokból s hanyatló müvészettel, persa, görög és indiai jelvények, s föliratok vegyületeivel.

Ezek segélyével föltalálhatjuk a macedoni királyok sorozatát e tartományokban; kik közül némelyeknek ez ideig még nevét sem tudtuk.

Lásd: **Raoul-Rochette**, *Notice sur quelques médailles grecques inédites de la Bactriane et de l' Inde.* (Journal des savans. 1834—1836.)

[1]) A persa birodalom romjaiból alakult országokat illetőleg, lásd: **Vans Kennedy**, *Transactions of the literary society of Bombay.* III. k. London 1823.

[2]) L. **Malcolm**, *Hist. of Persia.* I. 7. **Longuerue**, *Annales des Arsacides.*

mindinkább terjeszkedtek nyugat felé, Syria kárával : a nélkül, hogy az Euphrates, Indus és Oxus közt állandó lakokat telepithettek volna. Először Hecatompylát, később Ctesiphont a Tigris mellett, és Ecbatanát Hyrcaniában választák fővárosukul. Mit sem gondolván a földmiveléssel és kereskedéssel, egyedül a háboru volt foglalkozásuk. Vállalataiknak kedvezett Antiochus udvarának mérték nélküli fényüzése; ki az ellenök folytatott hadjáratokban több udvaroncot, mint harczost vitt ellenök. Egyptomból arany edényekben küldé a Nilus vizét Berenicének Antiochiába [1]); minden hatalmat cyprusi Themison-, és Aristonra ruházott : kik őt kéjelgéseiben segitették. S a nép őt imádta; és Themison Hercules, gazdag párnákon nyujtózva s oroszlán-bőrbe takarva fogadá az országnagyok hódolatait.

II. Seleucus.

Ptolemaeus halálával (247.), Antiochus eltaszitá magától Berenicét, és visszavette az általa elüzött Laodicet : hogy az ezzel nemzett fiának biztositsa az uralkodást; ki férje állhatatlanságától tartva, megmérgezé őt, s mint Seleucus Callinicus gyámanyja uralkodott (246.). Kegyetlensége miatt a birodalom nagy részét elveszté. Berenice iránti gyülöletében háboruba keveredett mindenkivel, a ki csak Egyptom részére szitott; mig végre sikerült neki, őt fiával együtt meggyilkoltatni. Elő-Ásia és Egyptom városai e gonoszság megbosszulása végett fölfegyverkezvén, Syriát pusztiták; s Laodice vére, a városok elhamvasztása, és a fosztogatások alig valának képesek őket megengesztelni. Félelmesb ellensége volt Seleucusnak testvére, Antiochus Hierax (Keselyü); ki elfoglalta Lydiát és Kis-Ásia egy részét; s a gallusok segitségével addig nyugtalanitá testvére birtokát, mig az egyptomiak fogságába esett, és abból is kimenekülvén, a rablók által meggyilkoltatott.

Mig Seleucus vele foglalkozott, és Felső-Ásia tartományait alávetni iparkodott, hatalomban növekedék Eumenes Pergamus, és Arsaces a parthusok királya. Ez Bactria királyával egyesülvén (238.), legyőzte Seleucust; s ez idő óta számitják a parthusok birodalmuknak valódi alapittatását. Seleucust egy második hadjáratban még nagyobb szerencsétlenség érvén, annak kezeibe jutott, s a mint mondják tiz évig, vagyis egész haláláig fogoly volt; de hihetőbbnek látszik, hogy abból kiszabadult, s békében uralkodott haláláig, alapitva több városokat, és tágitva Antiochiát.

---

[1]) **Athenaeus**, VII. 12.

III. Seleucus. Nagy-Antiochus.

Seleucus Ceraunus (Villám), három év mulva méreg által mult ki (225.), midőn haddal készült megtámadni Attalust, Pergamus királyát; ki meghóditotta egész Kis-Ásiát, a Taurustól a Hellespontig. Achaeus, anyai ágon nagybátyja, böles kormányzással szilárditá meg a Seleucidák ujabb hatalmát Elő-Ásiában, s visszautasitva a neki ajánlott koronát, ezt *III.* Antiochus számára biztositotta: ki később nagy melléknevet is nyert (222). Mig az általa Kis-Ásia kormányára rendelt Achaeus visszafoglalta a birodalmat Pergamus királyának kezeiből, Molo s Alexander satrapák fölláziták Mediát és Persiát. Főtanácsosa, cariai Hermias, elárulván a fejedelmet, egészen kétségbeesésig vitte a népeket: végre maga Achaeus is föllázadt. Antiochus azonban valamennyit legyőzte: meggyilkoltatá Hermiast, elfogatá Achaeust; azután a Ptolemaeusoktól igyekezett elvenni mindazt, a mit Syriában birtak: de a szerencse, melly eleinte kedvezett neki, cserben hagyá őt Rufiánál. Egy másik vállalata szinte nem sikerült *III.* Arsaces ellen, ki elfoglalta Persiát: s egész Parthiát és Hyrcaniát kénytelen volt neki átengedni (205.), azon föltétel alatt, hogy őt bactriai hadjáratában segitendi. Ezt béke követé, melly biztositá Eutydemus számára a koronát, és birtokot. Antiochus ekkor India ellen fordult, de vagy nem kelt át az Induson, vagy nem messze hatolt; s annyi harczokból nem volt egyéb haszna, mint, hogy a Seleucidák uralmát Ásiának még teljesen el nem szakadt felső részeiben megszilárditá.

Sokkal inkább ohajtotta volna Antiochus Egyptomot elvenni a Ptolemaeusoktól; melly végre macedoniai Fülöppel szövetkezvén, (205—198.), kiszoritá őt Syriából, és jóval tovább vitte fegyvereit: de a Ptolemaeusok a romaiakhoz folyamodtak segélyért, és igy most már ezekkel keveredett harczba.

HARMADIK FEJEZET.

A Lagidák Egyptomban [1]).

Az egyptomi nép, melly soha sem tudott a persák igájába simulni, kik az ő bálványozását utálták, s melly több izben véres lázadá-

---

[1]) Szinte hiányoznak a különös történetirók; valamint hallgatnak a zsidók és az érmek is: pótolják a hiányt némelly irásjegyi s hieroglygh föliratok. Lásd:

sokba tört ki ellenök, a Ptolemaeusok uralmának örömest meghódolt: kik a vallásszabadság föntartásával, s az anyagi jóllét előmozditásával feledtették vele mult nagyságát, s a jövőbe helyezett reményeit. Alexandria, kezdetben nem lévén egyéb hadi gyarmatnál, csakhamar saját helyzetének jelentőségére emelkedett.

Alexandria.

Alexandria a Nilus által képezett Marcotis tó mellett fekszik: melly a tengerrel áll közösülésben: ugy hogy tágas és biztos öblöt képez, melly Egyptomot a Közép-tengerrel hozza érintkezésbe, és keskeny szoros által választatik el az arab tengeröböltől. Két, igen széles utvonal vágta azt keresztül egyenszög alatt, mindkét oldalról gyönyörü épületekkel szegélyezve: a viz messziről vezettetett oda, s földalatti csatornákon át az egész városban elterjedt. Diodor, lakossága számát egy millióra tevé; kik közt 300,000 szabad egyén volt [1]). A benszülött egyptomiak-, és a király zsoldosain kivül minden nemzetbeli nép lakta azt, alexandriaiak neve alatt, kik legtöbbnyire görögök és zsidók voltak. Ámbátor a legnagyobb fontossággal bir e város történetének ismerete, hol mint a sugarak a gyupontban, kelet és nyugat egymástól eltérő miveltsége összeolvadott: erre nézve mégis teljes homályban vagyunk; jóllehet egyedül e városra szoritkozik Egyptom története.

Ptolemaeus Soter

E tartomány, mellyből Sándor egy hatalmas országot szándékozott képezni, melly a kereskedés központja, s a szépmüvészetek szék-

---

Vaillant, *Hist. Ptolemaeorum.* Amsterdam, 1701. ivr.

Champollion-Figeac, *Annales des Lagides, ou Chronologie des rois d' Egypte. successeurs d' Alexandre le grand.* Paris, 1819. 2. köt. Több rendbeli tévelyeit helyreigazitá **Ideler**, *Über die Reduction aegyptischer Data aus den Zeiten der Ptolemaeer.* Berlin, 1834.

Letronne, *Recherches pour servir a l' histoire de l' Egypte pendant la domination des Grecs et des Romains, tirée des inscriptions grecques et latines.* Paris, 1823.

I. C. **Schmidt**, *Opuscula res maxime Aegyptiorum illustrantia*, (1765.) főlep Alexandria kereskedéséről szól.

[1]) **Dio Cassius**, *az alexandriaiakhoz intézett beszédjében*, magasztalja e városnak temérdek népességét, és folytatja: *Ὁρῶ γὰρ ἔγωγε οὐ μόνον Ἕλληνας παρ' ὑμῖν οὐδ' Ἰταλοὺς, οὐδὲ ἀπὸ τῶν πλησίων Συρίας, Λιβύης, Κιλικίας, οὐδ' ὑπὲρ τοὺς ἐκείνους Αἰθιόπας, οὐδὲ Ἀράβας ἀλλὰ καὶ Βακτρίους, καὶ Σκύθας, καὶ Πέρσας, καὶ Ἴνδων τινας οἱ συνθέονται πάρεισιν ἑκάστοτε ὑμῖν.*

„Minthogy köztetek nemcsak görögök és olaszok élnek, továbbá Syria, Libya, Cilicia szülöttjei, s aethiopok vagy arabok; hanem még bactrianok, scythák és persák, s némelly indusok is megfordulnak városotokban."

helye legyen, az első fölosztás óta (324.), Ptolemaeus Soternek jutott; kit Fülöp természetes fiának tartottak, jóllehet ő Lagust nevezte atyjának. S ennek nevéről neveztetett a Lagidák dynastiája, melly egészen Cleopatráig tartott. Egyformán ügyes lévén a tanácsban és a harcztéren, Sándor által különösen kegyeltetve, ennek utódai közt ő volt az egyedül, ki a hóditások utáni vágyat mérsékelni tudá; s habár személyes magaviselete s politikája által nem mutatkozott is méltóbbnak Sándor egyéb utódainál, mégis fölülmulta őket a legyőzöttek kiengesztelésének mesterségében. Az egyptomiakat az által kötelezte le magának, hogy a macedoni hős által oda küldött kormányzó, Cleomenes zsarolásaitól megszabaditá, s az ország hasznát mindenkor egyszersmind saját hasznának tekinté.

Egyptomnak nomusokra fölosztását megtartá: jóllehet ezek változtak a régieknél; a kültartományoknak kormányzókat adott: csakhogy a fő tisztségeket görögök- és macedonokkal tölté be. Alexandriában különösen négy felsőbb tisztviselő létezett: az exegetes, ki az élelmi szükségekről gondoskodott: egy főbiró, a törvényszékek elnöke; egy hypomnematograph, vagy levéltárnok; s végre egy strategus, vagy éjjeli főnök, ki a csendet tartá fön a városban. A régi intézményekből mindaz megtartatott, mi a fönlevő szokásokkal összhangzásban állott, s a királyi despotismus megszilárditására szolgált. Nem hogy el nyomta volna a vallást, sőt inkább ravaszul bele tudta illeszteni az ő rendszerébe; s a bálványokat és isteni-tiszteletet érintetlenül hagyta. A papi kar még föl is szentelte őt a nép szemeiben: miért is a királyok istenittettek; s különösen e végre rendelt papok adták meg nekik a tiszteletet éltökben és haláluk után. Memphis az ország fővárosa maradt; hol a fejedelmek fölszenteltettek, és hol Phthanak temploma emelkedett, melly a nemzet legfőbb templomául tartaték.

Ptolemaeus belátva a vallásos érzet fölélesztésének szükségét, melly főleg az egyptomiaknak volt sajátja, hogy azt megegyeztesse a legyőzöttek isteni-tiszteletével, előadta nekik, miszerint álmában megintették, küldene el Serapis szobra után Pontusba: s minthogy Pontus lakói nem akarák átengedni a tisztelt emléket, ez egészen márványból lévén, magától a hajóra szállott, s minden egyéb segitség nélkül Alexandriához közelitett: hol a Serapeumnak nevezett pompás templom emelteték számára, s hol az ő tisztelete a régi istenségek tiszteletét elhomályositá.

Ptolemaeus hajóhadat és sereget gyüjtött magának; számosokat zsoldjába fogadott azok közül, kik vitézségöket áruba bocsáták: s

mindamellett dicsvágyból nem szokott harczolni. Kénytelen lévén bele elegyedni a többi főnökök czivódásaiba, ezt ő olly rendkivüli elővigyázattal tevé, hogy Egyptom biztossága legkevésbbé se veszélyeztessék; s midőn országában megtámadtatott, a helyzet ajánlotta előnyöket hasznára tudta forditani.

Nagy fontosságunak találván Phoeniciát és Coelesyriát az épületfa végett, azokat Perdiccas bukása után csakhamar elfoglalta: s az Antigonussal viselt hosszu harczok után biztositá azokat Egyptom számára (320.); melly Nagy-Antiochus koráig meg is tartá azokat (203). Syriát és Jerusalemet szinte meghóditá Ptolemaeus; valamint Cyprust, és egyéb szigeteket: jóllehet több ezek közül megtartá saját királyait: és az elő-ásiai partok hosszában kiterjeszté befolyását.

Cyrene

Afrikában nagy hatalomra vergődött Cyrene; melly elkergetve királyait (403.), és visszanyomva a persákat, pénz-aristocratiát alkotott magának, s még Carthagoval is vetélkedett. A birtokosok és szegények közti egyenetlenségek által izgattatva, Platohoz fordultak alkotmányért; ki azt megtagadá tőlök: azt hozván föl, hogy kelletinél gazdagabbak, és az engedelmességhez szokva nincsenek. A pártoskodást üldözések-, és számüzetésekkel folytaták; s a kivándorlottak a spartai Thimbronnal, a lamiai harczban részt vett zsoldosok fejével egyesülvén, rávették őt, hogy honukbai visszatérésre segitené őket. Ezt meg is tette, s elfoglalta Cyrenet (321.); később azonban a polgárok Ptolemaeus hadvezére, Ophellas által segittetve, őt elüzték, s végre megfeszitették. Nem is szüntek meg addig a zavarok, mig Ptolemaeus azt el nem foglalta (312.); kinek mostoha fia, Magas, ötven évig békében vezeté a kormányt.

Gazdagság.

Ha Appianusnak hitelt adhatunk [1]), Egyptom kiállitott kétszázezer gyalogot, negyvenezer lovast, háromszáz elefántot, kétezer kaszás szekeret; készletben vala háromszázezer fegyverzet, kétezer hajó, ezerötszáz gálya, s a kincstárban hétszázötvenezer talentum, vagyis körül-belül négyezer millio lira. Habár tulságosnak találjuk is ez állitást, bizonyára Egyptom gazdagsága rendkivüli lehetett; miután Ptolemaeus a kifosztott Ásia kincseit oda vitte: szobrai nagyobb számmal voltak, mint Románk; pompás ünnepélyei temérdek népet, és ezzel sok kincset vontak oda. S e rendkivüli jóllét oldala mellett állott

[1]) *Rom. hist. praef.* c. X.

a meztelen nyomor, a régi tartományoknak ezen rákfenéje: a rabszolgák gyakorolták mindazon mesterségeket, mellyek által mai napon a közép-osztály szokott virágzásra emelkedni.

Kereskedés.

A kereskedés Ásia felé karaván-ok által intéztetett az Oxus, Kaspi-, és Fekete-tenger hosszában, mellyek Syria- és Mesopotamiától kezdve, Elő-Ásia és Phoenicia minden tengeri városaiba elterjedtek. Jelentékeny volt a kereskedés Cyrene városon át, Afrika nyugati részeibe; de még jelentékenyebb Aethiopiával: hol az egyptomiak nevezetes telepeket alapitottak, főleg az elefántok vadászatára. Maga a hajózás az arab tengeröbölben, és az indiai tengeren, nem annyira Indiát, mint Aethiopiát vette czélba *). E czélra II. Ptolemaeus uj kikötőket nyitott: illyenek voltak Berenice, és Myos Hormos az arab öböl mellett; és egy karaván-utat készittetett Berenicetől Coptoson át, a Nilusig, honnan az áruk távolabb vitettek: mert még akkor nem nagy hasznát lehete venni a Nilus és arab tengeröböl közt imént készitett csatornának. S ez oknál fogva az alexandriai kikötő a Mareotis tava mellett látogatottabb volt a tenger melléki kikötőnél.

Pharus.

Alexandriába számos településket vont Ptolemaeus; és mind ő, mind pedig utódai olly pompás épületeket emeltek, mellyek Rhamses és Sesostris épületeivel méltán vetélkedtek: templomokat Isisnek és Serapisnak, szinházat, circust, forumot, palaesrát, lovagló-tért, muzeumot, gymnasiumot, s főleg a világ hét csudái közé számitott Pharust. E nevezet, melly később minden tengeri világitó-tornyokra alkalmaztatott, Pharus szigettől ered; hol Ptolemaeus azt emelteté; összekötvén azt egy mérföldnyi hosszu töltés által a szárazfölddel. S ha igaz, hogy tiz tengeri mérföldnyi távolságra meglátszott, hihetetlen magasságra kellett épittetnie [1]). Ez épitmény Ptolemaeus Philadelphus első évében fejeztetett be Sostratus épitész által; ki hogy je-

*) Aethiopia a régieknél nem csupán Afrika-, hanem Ásiának is minden fekete lakóit, nevezetesen a hindukat magában foglalta. Azért emlékezik Homer (Odyss. I. és V.) napkeleti szerecsenekről is, nem csak nyugatiakról. A Homernél későbbi görög irók is még mindig a cephenek, vagy aethiopok közös nevezetével illetik a persákat, bactriaiakat és hindukat (Strab. I.); sőt maga Herodot is beszél még ásiai aethiopokról. (Malte-Brun, Précis de la Géographie. Paris, 1840. Tom. I. 30.) S.

[1]) Ez egy tükör által eszközöltetett, melly igy jóval megelőzte Newton és Zucchi visszaverő távcsövét. Hogy már ezek kora előtt létezett egy hasonló Ragusában, bizonyitja azon levél, mellyet G. Libri, Bouillau levelezésében találtnak állit a hires gépész-, Titus Livius Burattinival, ki az *Általános mérték* szerzőjének mondatik.

les müvének dicsőségében egyedül részesüljön az utóvilág előtt, saját nevét a kőbe vésette, a vakolatra pedig a király nevét : hogy idővel lehullván a vakolat, az eltakart föliratnapvilágot lásson. Idővel e torony földrengés által pusztittatott el [1]).

Muzeum.

A Philadelphus által később bevégzett muzeumban mindaz megvolt, a mi jelenleg az egyetemeknél föltaláltatik : tágas csarnokok, hol oktatások adattak; az ó-kornak leghiresebb könyvtára, számos egyénekkel, kik másoltak, javitottak, aranyoztak. A hol csak valamelly könyv, vagy irat létezett, az mind kikölcsönöztetett; s az eredeti megtartatván a muzeum számára, a tulajdonosok gyönyörü másolatokat nyertek. A többi közt Athene is a három nagyobb tragicus költő müveit küldé oda : s cserébe gyönyörü másolatot, és 15 talentumot nyert. A könyvek száma négyszázezer kötetre rugott; s több nem is fért a könyvtárba : miért is a Serapeum más háromszázezer kötetet fogadott magába. A muzeumbani tanitásra a legnagyobb tudósok hivattak meg minden tartományból : ámbátor később az egyptomiak e részbeni hajlama tulnyomóvá lett, s az oktatás egyházi jelleget öltött magára. Mondják, hogy kezdetben a muzeumot Demetrius Phalereus igazgatá; kit Ptolemaeus itt tiszteletteljesen fogadott : mig végre azt tanácsolván neki, hogy az utána következésben Ceraunust tenné Philadelphus elé, a mint ez utóbbi trónra jutott, azonnal számüzte őt; mire ez magát egy vipera marásával megmérgezte. Később a muzeum könyvtára Julius Caesar alatt, a Serapeum könyvtára pedig a saracenek által, lángba borittatott.

Igy kellett néznie Athenenek, mint ültettetik át a Nilus mellé az emberi tudásnak fája; hol annyi zavarok közepette csupán csak a trón árnyékában találhattak nyugalmat a tudományok : melly árnyék azonban a szabad kifejlést akadályozta. De ha megengednők is azt, hogy az alexandriai bölcsek egyebet nem hoztak létre, mint kritikai munkálatokat, és temérdek szabályokat, mellyek nem elegendők valamelly remekmü előállitására : mindazáltal hálával tartozunk nekik, mint-

---

[1]) A *Mém. de l' acad. des inscriptions et belles lettres*, IX. kötetében Alexandria leirását adja **Bonamy**, minő az Strabo korában volt; föllhozza itt a régieknek a Pharusra vonatkozó valamennyi mondatait. A föliratot ekképen értelmezi **Letronne** (*Recherches pour servir a l' histoire de l' Egypte.* 40. l.): Σωστράτος Κνίδιος Δεξιφάνους θεοῖς Σωτῆρσι ὑπὲρ τῶν πλωιζομένων. *Sostratus Gnidius, Dexiphanus fia emelé a szabaditó isteneknek* (Ptolemaeus- és Berenice-nek), *a hajósok oltalmára.* L. még **Manso**, *Alexandria unter den Ptolemaeern.* Lipcse, 1800.

hogy a nagy szellemek müveit föntarták számunkra; s azokat értelmezve, midőn még fris emlékezetben voltak, és az élő szokásokra támaszkodhattak, azok megértését a késő utódoknak is lehetővé tették.

Legnagyobb előnyére volt azonban Egyptomnak a negyven évig tartó béke; holott az egész világ körülötte zajongásban volt. A béke már magában is behegeszti a tartomány sebeit, még az uralkodók akaratának ellenére is: annál inkább éreztette tehát malasztját Egyptomban, hol Ptolemaeus olly bölcsen föl tudta használni az idők és események fordulatát. Ő a vitézséggel tudományt is párositott: irásba foglalta Sándor, és saját tetteit; s mig a trónt a legnagyobb fénynyel vette körül, ő maga a legszerénybb egyszerüségben élt.

II. Ptolemaeus (285).

285-ik évi novemberhóban Ptolemaeus Philadelphust, Berenice fiát kormánytársul fogadta; s diesőbb dolognak tartá, egy király atyjának lenni, mint uralkodni. Rhodusi Callisthenes Alexandria történetében elmondja, milly pompás ünnepélyek tartattak ez alkalommal. Leirja részletesen az épen e czélra készitett királyi sátort, hol arany, ezüst, drága-kövek, a legritkább állatok bőrei, Persia és India legdusabb szövetei pazarul voltak vegyitve a legfényesebb szerekkel és legdusabb kelmékkel. A hosszu menet élén a különféle czéhek zászlói vitettek. Az ünnepély egészen görög modorban vala rendezve, s Bacchus mythusa szolgáltatta hozzá a fő tárgyakat: miért is istenségek és félistenek szerepeltek abban az ő hierarchiai rendjek szerint; mialatt a papok és papnők különféle tisztségeket töltöttek be. Egy magas, négykerekü kocsi, hatvan ember által vonatva, vitte Nysa városának tizennyolcz könyöknyi magas ülő ábráját, aranynyal hímzett sárga tunicában, laconiai felöltönynyel; melly egy belső gépezet által fölemelkedék, egy csészéből tejet öntött szét, és ismét leült: baljában thyrsust tartott, melly körül apró szalagok valának tekerve; s fejét egy arany- és drága-kövekből font repkény- és szőllő-koszoru övedzte. Egy másik szekér, háromszáz ember által vonatva, borsajtót vitt, mellyen hatvan satyr dolgozott fuvola-hang mellett dalolva, Silen vezetése mellett, s az édes must az egész uton végig folyt.

E szekeret követte egy csoport, nagy pompával vivén az arany edényeket és szereket: minők voltak a laconiaiakhoz hasonló serlegek, mellyeket szőllőlevél-füzér övezett; egyéb, négy metreta tartalmu serlegek, kettő corinthusi mü, gyönyörü alakokkal, s négy nagy háromláb, és egy pohárszék mind aranyból; két arany, és két aranyozott kristály kehely, és egyéb müvek.

Ezután következett czerhatszáz gyermek, fehér öltözetben: némellyek repkénynyel, mások fenyü-ágakkal koszoruzva; kétszázötven ezek közül arany, és négyszáz ezüst boredényeket vitt: más háromszázhusz arany és ezüst serlegeket, s a közel állóknak bort nyujtottak ivásra.

Egy ötszáz ember által vont négykerekü nagy szekéren egy repkényből készült, és vörösre festett, rendkivül mély barlang látszott, mellyből galambok, vadgalambok, és gerliczék repültek ki, lábaikra kötött galandokkal, hogy a nézők megfoghassák azokat: két szökőkut, az egyik tejet, a másik bort öntött; s a szekeret környező nymphák arany koronákat hordtak.

Egy másik szekéren Bacchus ábrázoltaték, visszatértében Indiából. Az istenség egész pompával vitetett egy elefánton, biborba öltözve, repkény-koronával, és arany fürtökkel: kezében arany thyrsus, és saruja is megaranyozva; előtte, s az elefánt nyakán egy öt könyöknyi kis satyr ült, arany fenyü-galyakkal megkoszoruzva, s jobbjával, mellyben arany kecskeszarvat tartott, jelt adni látszott. Az elefántnak egész fölszerelése, valamint a repkényfüzér nyaka körül, aranyból készült; mellette lépdelt biborba öltözött ötszáz hajadon, arany hajékességgel.

Következett öt csoport szamár, koronázott silenek- és satyrokkal. Ezután huszonnégy szekér elefántok, hatvan páros kosok, hét zergék, tizenöt bivalok, nyolcz páros struczok, hét gazellák, és négy zebrák által vonatva. Egyéb szekerek két tevével, és öszvérekkel az idegen nemzetek sátorait vitték; mellyeken hindu nők, és más, foglyok módjára öltözött nők ültek. Némelly tevék háromszáz mina tömjént vittek; mások ismét kétszáz font sáfrán-, kassia-, fahéj-, és egyéb füszerekkel voltak terhelve.

Utánuk jöttek az aethiopok ajándékaikkal; minők voltak: hatszáz elefánt-agyar, kétezer darab ébenfa törzs, hatvan darab arany és ezüst edény, s aranypor; aranyból voltak a kétezernégyszáz indiai, hyrcaniai, s egyéb nemes faju ebeknek lánczai is. Jött ismét százötven ember, falombokat tartván kezökben, mellyekről mindennemü erdei vadak és madarak függtek: kajdácsok, pávák, fáczánok és más aethiopiai madarak. Ehhez járult még 130 aethiopiai, 300 arab, husz negroponti kos, huszonkét hófehér ökör Indiából, nyolcz Aethiopiából, egy nagy fejér-medve, tizennégy leopard, tizenhat párducz, négy hiuz, három fiatal medve, egy zsiraf, és egy aethiopiai szarvorru. Ez élő muzeum, Philadelphus természetrajz iránti hajlamának kielégi-

tése végett állittatott össze, s kétségkivül szaporitá az ismereteket e tudomány körében.

Egy másik szekeret gazdagon öltözött, és pompásan ékesitett nők követtek: fejökön arany koronával, s a persa uralomnak alávetett joniai, ásiai görög városok és szigetek neveivel. Callisthenes csak azt említi meg főleg, a mi arany- és ezüstből volt; pedig még több látványra méltó tárgyak is megérdemlik a fölsorolást: ugymint a menetet követő vadállatok és lovak, huszonnégy rémitő nagyságu oroszlán; ezenkivül több négykerekü szekerek, a királyok és istenek alakjaival. Tovább egy hatszáz emberből álló zenekar: köztük háromszáz eziterás arany lemezekkel bevont eziterákon játszott, szinte aranykoronákat hordva fejökön; azután ugyanegy szinü kétezer bika, aranyozott szarvak- és homlokkal.

Nyolcz könyöknyi magas hét pálmafa, egy békepálcza, s egy villám, mindkettő negyven könyöknyi, majd erre egy templom, egészen aranyból, temérdek aranyozott ábrák, vadállatok és sasok, tizenkét könyöknyiek. Háromezerkétszáz arany korona számittatott meg e menetnél; s többi között egy, aranyból, nyolczvan könyöknyi körületü, drága-kövekkel gazdagon kirakva, s a mysteriumok- és vallásos szertartásokra szentelve, melly Berenice templomának bemenetét egészen elfoglalta. Végre jött még négyszáz szekér ezüsttel, husz arany edényekkel, és nyolczszáz illatszerekkel terhelve. A pompás menetet fényes fegyverzetü lovasság és gyalogság kisérte.

Ptolemaeus Philadelphus harmincznyolcz évi, még atyjáénál is békésebb uralkodása alatt, ennek nyomdokait követé. Hiányozván nála a harczias szellem, annál nagyobb buzgalommal ápolta a tudományokat, szaporitá az épületeket, szépité a várost, növelte a hajóhadat; és Egyptomból első tengeri hatalmat, ugy szinte igen hatalmas szárazföldi államot alkotott. Mindenkor készen tartott két nagy hajóhadat a Vörös- és Közép-tengeren; s habár nem uralkodott is harmincz háromezer város fölött, mint Theocritus mondja, országa kétségkivül igen virágzó volt. Tizennégyezer nyolczszáz talentumra rugott az állam jövedelme: ide nem számitva a termesztményekbeni adózásokat; s daczára a rendkivül nagy számu hadseregnek, halálakor hétszázötvenezer egyptomi talentumot hagyott a kincstárban. Az akkoriban divatozott adókivetési rendszert nem ismerjük ugyan; csak azt tudjuk, hogy a kültartományokban az adószedés, a népnek nagy kárával, bérbe adatott.

Ha nem tudnók, milly határtalan mértékben pazaroltatott az

egyptomi királyokra a hizelgés, a Philadelphus (testvérszerető) czimet gunynak lehetne tartani: minthogy testvéreivel folytonos viszályban élt; kik erőszakos halállal multak ki, nyomorult ürügyek alatt. Féltékenységgel viseltetett mostoha testvére Magas iránt is, kit I. Ptolemaeus a meghóditott Cyrene kormányára állitott, s vele ellenségeskedésbe keveredett (308—266). Magas Alexandria ellen indult: de Ptolemaeus négyezer gallust hivott meg ennek védelmére; midőn az általa fölbujtott marmaridák is, Libyának nomád népei, Cyrene területébe rontván, Magast visszatérésre kényszeritették. Az ellenségeskedés sokáig tartott: mig végre Magas Philadelphus fiának egyetlen leánya Berenice kezét, és jegyajándokul Cyrene uralmát igérte oda: melly igy, ötven év mulva, Egyptomhoz kapcsoltatott.

Gyenge testalkattal birván Philadelphus, minden gondját a béke föntartására forditotta, s barátságos viszonyokba lépett a romaiakkal, kik csakhamar átveendők voltak az igazgatást. Fabius Gurges-, és Roma valamennyi követeinek egy arany koronát ajándékozott: ezek az ajándékokat ugyan elfogadák, de más nap a király szobrainak, mellyek a városban nagy számmal léteztek, fejére tevék föl azokat; a többi gazdag ajándékokat pedig Roma kincstárába tevék le: s ekkép a nagylelküség és önzéstelenség dicsőségét szerzék meg a romaiaknak; mit azonban ezek csakhamar meghazudtoltak.

Philadelphus megtagadá atyja szerénységét; s a királyi udvar ekkor lépett föl először törvényhozókép a divatvilágban: az erkölcsöket azon gonosz példájával rontá meg, hogy saját nővérét, Arsinoet, Ceraunus özvegyét nőül vette; ki habár tullépett is már azon a határon, hogy atyai örömeket szerezhetne neki, rajta mégis tökéletesen uralkodott.

Alatta a görög bölcsészet behatott Aethiopiába, s megtöré itt a papi jármat, melly a nép valamennyi osztályaira nehezült. Ergamenes, az aethiopok királya meglepé egy napon a papokat a templomban, s korlátlan uralkodóvá vetette föl magát [1]).

III. Ptolemaeus (246.).

Ptolemaeus Evergetes, Philadelphus fia eltaszitott első nejétől, lépvén utána a trónra, nem elégedett meg azzal, hogy Egyptom a kereskedés és böles politika által virágzásnak indult, hanem még a hóditás veszélyes dicsősége után is vágyódott. Hogy megbosszulja II. Seleucus által eltaszitott nővérét, Berenicét, meghóditá Syriát az

[1]) Diodor, I.

Euphratesig, Kis-Ásia nagy részét Ciliciától a Hellespontig; gyámolitva e vállalataiban a Seleucus, és testvére Hierax közt kitört egyenetlenségek, és azon körülmény által, hogy a parthusok és bactrianok épen most alapiták meg uj birodalmukat. E hadjárataiban temérdek zsákmányt gyüjtött; s a mi leginkább tetszett az egyptomiaknak, kétezer ötszáz szent szobrot vett vissza, mellyeket Darius, és hatszázat, mellyeket Cambyses vitetett el Egyptomból. E hazafiui, s vallásos cselekedet által az Evergetes (jótevő) czimet szerezte meg magának. Végre is tiz évi fegyverszünetet kötött Seleucussal; önként lemondván hóditásairól: kivéve Seleuciát Pieriában, melly Antiochia kikötője volt.

Berenice haja.

Neje Berenice fogadást tőn, hogy ha mint győztes térend viszsza, haját azon templomnak fogja fölajánlani, mellyet Philadelphus Arsinoe tiszteletére emeltetett Cyprusban. Fogadását meg is tartá: de a haj csakhamar eltünt. Ekkor samosi Conon csillagász kijelenté, mikép az ég boltozatán találta föl azt; róla nevezvén el az oroszlán farkához közel álló hét csillagot: s vallási és világi ünnepélyek, tudósok és költők hirdették Berenice haját.

Most már Ptolemaeus dél felé inditotta hadait: meghóditván Abyssinia nagy részét, ugy szinte egy részét az arab tengeröböl hosszában elnyuló hegyeknek, Sennaar sikságot egészen Darfurig, és a magas hegylánczolatot a Nilus vidékén tul. Ő maga vezette ezen hadjáratot: mialatt hadvezérei szárazon és tengéren Boldog-Arabia partjait foglalgatták. Adulesben, Aethiopia városában, Evergetes egy emléket emelt, mellynek föliratán, mi fölött a tudósok igen törték fejöket [1]), azt

---

[1]) Ennek másolatát Cosmas Indicopleustes tartotta fön. L. *Monumentum adulitanum*, **Fabricius** *görög Bibliothecájában.* II. köt. **Montfaucon**, *Coll. Patr.* II. köt. **Chishull**, *Antiq. Asiat.* 76. l. *Musaeum für die Geschichte des Alterthums.* Berlin, 1810. II. köt. 105—166. l. **Sacy**, *Annali de' viaggi.* XII. köt. 330. l.

E fölirat nem egyéb, mint jegyzéke az Egyptom uralmától függő tartományoknak; azonban a nevek megváltoztatása igen bajossá teszi a magyarázatot. Értelme következő: „A nagy király Ptolemaeus, Ptolemaeus király és Arsinoe királyné testvér-istenek fia, Ptolemaeus király és Berenice királyné, szabaditó istenek unokája, ki atyjáról Herculestől Jupiter fiától, anyjáról pedig Dionysiustól, Jupiter fiától származik, atyjától megnyervén Egyptom, Libya, Syria, Phoenicia, Cyprus, Lycia, Caria, és a Cycladok koronáját, s Ásiába számos gyalogok- és lovasokból, hadi-hajókból és elefántokból álló sereget vezetvén, melly utóbbiakat atyja, vagy ő maga a troglodyták tartományában és Aethiopiában fogatott össze, s azon vidékekről Egyptomba hozván, a harczra tanitott be, uralma alá vetett min-

mondá, hogy az ő atyja rá hagyta a sajátképeni Egyptomon kivül Libyát, vagyis nyugati Afrikát egész Cyreneig, Coelesyriát, Phoeniciát, Lyciát, Cariát, Cyprust, és a Cycladokat.

IV. Ptolemaeus (201.).

Ekképen tehát egy egész századon át Egyptomot három nagy király kormányozta: s mégis hanyatlásnak indult. Mind e vállalatok minden további haszon nélkül meriték ki erejét, s csupán a kereskedésnek adtak élénkséget; mi által a temérdek ember Alexandriába seregelvén, a romlottság is növekedett: elősegitve a gazdag vidékeknek is kifosztatása által. Maguk a királyok adák példáját a gőg-, és fajtalan élvvágynak; egészen a nőknek engedve magukat által. Ptolemaeus kedvese Thais volt, a leghiresebb kéjhölgy Aspasia után; Philadelphus háremet tartott; Berenice egészen kedve szerint vezette Evergetest. Ptolemaeus Philopator alatt még inkább hanyatlásnak indultak a dolgok. Ez is kedvelte a tudományokat; és még templomot is emeltetett Homernek: nagylelküségének jelét adta Rhodus irányában, midőn ezt a földrengés megrongálta, küldve neki háromszáz talentumot pénzben, egy millio mérő gabonát, anyagszereket husz három-, s ugyanannyi öt-fedeles gálya épitésére, háromezer talentumot uj colossus emelésére, azonkivül száz épitészt és háromszázötven munkást; évenkint tizennégy talentumot igérvén azok tartására, mig csak Rhodusnak szüsége leend rájok. Végre még tizezer mérő gabonát áldozatok-, és huszezer mérőt a hajóhad ellátására [1]). Mind a mellett a történet aljas zsarnoknak nevezi őt; ki féktelen volt a kicsapongásokban, s a gyalázatos Sosibius, romlott Agathocles, és ennek nővére Agathoclea által hagyta magát vezettetni: palotáit kéjhölgyeiről nevezte el, s azoknak szobrokat emelt a köztéreken. Nagy-Antiochus haddal

---

den tartományt az Euphrates mellett, Ciliciát, Pamphyliát, Joniát, a Hellespontot, Thraciát, az emlitett vidékek hadseregeit és kincseit, az ott talált indiai elefántokat, és az azokat kormányzó királyokat, s átkelve a folyamon, alávetette Mesopotamiát, Babyloniát, Susianát, Persiát, Mediát, s az egész tartományt Bactrianáig; visszaszerezte a persák által Egyptomból elvitt isteneket és szent tárgyakat, visszaküldé azokat Egyptomba, egyéb, más helyeken elfoglalt kincsekkel együtt..." (A többi elveszett.) E föliratból keltéből azt lehetne gyanitani, hogy Ptolemaeus Evergetes legalább 27 évig uralkodott: holott egyetlen érme sem megy tul a 19 éven, s Polybius, Plutarch, és egyéb irók 221-ik éven tul nem nyujtják uralkodását; vagyis csak 25 évet adnak neki. Azt lehetne tehát gondolni, hogy a két darab, mellyeken a föliratszéttörve találtatott, két külön tárgyra vonatkozik: mi ezen föliratnak egész becsét megrontaná.

[1]) **Polybius**, V. — **Athenaeus**, V.

rontott rá, melly igen balul üthetett volna ki Egyptom részére; azonban a Raphia melletti esetleges győzedelem megmenté Egyptomot.

V. Ptolemaeus (204).

Az atya- és testvérgyilkos, és számtalan más gonoszságokkal terhelt fejedelem halála után, Agathocles és Agathoclea folytatni akarák az uralmat, mint az öt éves Ptolemaeus Epiphanes gyámjai: de a föllázadt nép igazságot szolgáltatott, s a gyámságot az ifju Sosibius- és Tlepolemusnak adta át. Az előbbi legalább megtudta őrizni a látszatot; a második pazarlása és oktalansága által csakhamar összeveszett tiszttársával. A bekövetkezett elgyengülést hasznukra forditandók Syria és Macedonia királyai, Egyptom ellen szövetkeztek; mellynek zsákmányát már előre föl is osztók gondolatukban: de a kormányzók Romához fordultak, s a királyi gyermek gyámságát a senatusra bizták (202.); melly eddig a Ptolemaeusok barátjaul mutatkozék, jelenleg pedig Egyptom urává lett.

NEGYEDIK FEJEZET.

Macedonia, és Görögország [1].

A Sándor birodalmának romjaiból alkotott országok közt a harmadik helyet foglalta el, jóllehet a többieknél alább állott kiterjedés, lakosság, és jóllét tekintetében; mindazáltal kezdetben a birodalom szivének tekintetett, honnan legalább szinre a közigazgatási hatalom kiindult (311). Azonban a királyi család kiirtatása után külön államot képezett; csakhogy ebben a királyoknak a népesség független jellemével és szabadságaival kelle küzdeniök: holott az ásiai s egyptomi uralkodók zsarnokokká váltak a gyáva és engedelmességhez szokott emberek közt. Macedoniának nagyobb érdeket kölcsönöz még azon körülmény, hogy Görögország sorsához vala kapcsolva, melly nem képes többé fölfegyverezni Európát Ásia ellen, nem is válogat többé a szabadság és rabszolgaság közt, hanem a pártoskodók czivódásai s a népszenvedély által vakon ragadtatik: egyedül dicső multja

[1]) Az Ipsus melletti csatáig kalauzul szolgál Diodorus Siculus; azután 224-dik évig ugyanannak töredékei, Justinus előadásai, s némelly életrajzok Plutarchtól képezik az egyedüli forrásokat. 224-en tul segit rajtunk Polybius, ámbár csak tökéletlenül; azután T. Livius, és egyéb romai történetirók. Az ujabbak közt megemlitendő **John Gast**, *The history of Greece from the accession of Alexander of Macedon till the final subjection to the roman power; in eight books.* London, 1782. 4r.

menti meg őt a megvetéstől; s ha itt-ott egy erőteljes ág hajt is ki a régi törzsből, nem képes többé megérlelni a jó gyümölcsöt maga és hazája számára.

A Pyrrhus és Lysimachus közti harczokról már szóltunk. Ez utóbbi biztositván számára Macedoniát, egyesité vele Thessaliát, s egy ideig Elő-Ásiát is (287).

Thrákok.

A thrákok hajdan egy kiterjedt tartományt foglaltak el, mellyhez tartozott Macedonia egy része, s az egész terület a Strymon folyó, az euxini tenger és Haemus hegy közt; sőt még a Dunán és Dniepren tul is laktak thrákok. A különféle törzsek szokásai és kormányai különböztek. Homer Rhesust, a trákok királyaul említi; több mások is hozatnak föl: azonban e királyok folytonos sorozata csak az odrysiak királyaival kezdődik; melly nép a Strymontól a Fekete-tengerig, s a Haemustól az Aegaeumig terjedő téreket lakta. Teres alapitá, vagy szilárditá meg hatalmát 430 táján Kr. e.; fia Sitalces kiterjeszté az atyai birtokot: s az athenieek az ő barátságát keresték, hogy segitségével magukat a Chalcisbelieken, és Perdiccason, Macedonia királyán megbosszulhassák.

I. Seuthes követé nagybátyját; azután jön egy Mesades, kinek halálával a tengeri városok kivivták függetlenségöket, és Medocus uralkodott az odrysiak többi városain; de II. Seuthes az előbbieket is meghóditá, a görög Xenophon segedelmével. Szokásban volt a thrákoknál, hogy a király asztalához meghivottak ennek egészségére igyanak, s tehetségeikhez mért ajándékot nyujtsanak neki. Xenophon semmi alkalmas adományt sem találván, azt mondá: „Én odaajánlom neked magamat, és mind a görögöket; a kik segélyével, ha az isteneknek is ugy tetszik, visszafoglalhatod őseid birtokát, és kitágithatod határait.“ Valóban a görögök aláveték Seuthesnek a tengeri városokat; s habár nem vélték is magukat eléggé megjutalmazottaknak, a szövetséget vele tovább is folytatták.

Történetirók hiányában, a thrákok királyairól és azok tetteiről csak itt-ott böngészhetünk némi adatokat. Macedoni Fülöpnek az athenieekhez irt levelében találunk említést arról, hogy az odrysiaknál II. Teres uralkodik; ki ellen ő háborut visel: jóllehet az az athenieekkel szövetségben áll. Cotys ugyanakkor a tengeri városok fölött uralkodott, hálátlanság-, hütlenség- és kegyetlenségről levén hires; ki Athene szövetségeséből annak ellenségévé válván, vejét Iphicratest küldötte ellene. Egyik tanácsosának, ki szemére veté, hogy inkább

őrült, mint király módjára uralkodik, felelé: ‚S mégis, őrültségem tartja alattvalóimat engedelmességben.‘

Erőszakosan történt halála után, nem minden ellentállás nélkül követte őt fia, Chersobleptus; ki daczára az atheneiek ellenkezésének, a tengerparti városok birtokában maradt, mig Fülöp őt adófizetővé tette (325?). Sándor alatt nem emlittetnek a thrák királyok; halála után a tartomány Lysimachusnak jutván, föllázadt ellene III. Seuthes: de az Antigonustól nyert segély daczára legyőzetett; s Lysimachus ott hatalmas országot alapitott, mellynek büszke harczosai őt valamennyi csatákba követték [1].

Miután Lysimachus vitéz fia, Agathocles, anyósa Arsinoe ösztönözésére halálát lelte, özvegye Lysandra, s testvére Ptolemaeus Ceraunus, Seleucushoz menekültek; s rá vették őt, hogy haddal támadja meg Lysimachust, ki a Corupedion melletti csatában trónját és életét veszté. Egy hü ebecskéje holttestére feküdvén, vezetett megismerésére. Seleucus ekkor Macedonia királyának kiáltatott ki: melly ugy látszék, ismét fejévé lett a birodalomnak; azonban Ptolemaeus Ceraunus csakhamar megölte őt (281.); s kincseivel, és Lysimachus seregeinek maradványaival, megszerzé a trónt.

Gallusok.

Épen ekkor jött rá egy nagy csapás, a gallusok. Láttuk már fönebb (II. K. 505. l.), hogy a gallusok és cimberek betörtek Europába s pusztiták Romát. A Cevenneken megtelepült tectosagok, nem tudni mi okból, előtörtek onnan a harmadik században, s a hercyni erdőn keresztül, a Duna völgyébe jöttek: hol kétszáz év előtt más gallusok jelentek meg Sigovesus vezérlete alatt, midőn Bellovesus gallusai leszálltak Olaszországba. A scythák elleni hadjáratában, kik Thracia határait pusztiták a Duna torkolatainál, Sándor a gallusokkal találkozott (340.); s csak mosolygott, midőn azok küldöttei, megkérdeztetvén, azt mondák: ‚Mi nem félünk semmitől, egyéb ha az ég ránk szakadna.‘ Megtetszett neki az övéhez hasonló, regényszerü vitézség; miért is Sándor szövetséget kötött velök, és utódainak hathatós segélyére voltak. De ezek alatt szolgálván, Görögországnak mind szépségét, mind gyengeségét kiismerték, s birtoka után vágyódni kezdtek.

---

[1] Később a gallusok uralkodtak ott; kiknek elüzetése után, az odrysiak nemzeti királyt választottak: kinek utódai változó szerencsével uralkodtak; nagy sulyt kölcsönözvén azon félnek, mellyel szövetkeztek: mig végre Roma, Vespasian uralkodása alatt, Thraciát tartományuvá változtatta.

Mig Lysimachus a thrákok- és getákkal hadakozott, a gallusok csordái egészen a Haemusig kalandoztak Cambaulus [1]) alatt; ott azonban meg is állapodtak. De midőn Ptolemaeus Ceraunus uralkodása alatt, a tectosagok is rájok jöttek, három hadtestre oszolva törtek előre : egyik Ceretrius alatt [2]) Thracia felé, a másik osztály Brennus és Acichorius vezérlete alatt Paeonia felé, a harmadik pedig Belgius vezérlete alatt Illyria- s Macedoniának tartott.

Ptolemaeus nem fogadta el a dardaniak által a betörők ellenében ajánlott huszezer embert, kik az egész vidéket borzasztón pusztiták : s megütközvén (280.) e harmadik csapattal, általa legyőzetett, és életét vesztette. A szebb és fiatalabb foglyok Gallia vérengző isteneinek áldoztattak föl; a többiek fákhoz köttetvén, a gallusok g a i s a i-, s a cimberek m a t a r-jainak szolgáltak czélpontul. A rémület kétségkivül nagyitva adá elő kegyetlenkedéseiket : azt mondják róluk, hogy a meghizlalt gyermekek vére- és husával táplálkoztak, s a nők csak öngyilkosság által menekülhettek meg baromi bánásmódjok elől; sőt még a haldoklás, vagy a halál sem menté meg testöket a megbecstelenitéstől [3]).

Macedonia annál is inkább megrémült, minthogy a fejetlenség dult benne. Meleager, Ceraunus testvére, ez ország uralkodójává vetvén föl magát, két hónap mulva elüzetett; Antipater csupán negyvenöt napig volt utódja : végre Sosthenes, egy ifju polgár, eltelve hazaszeretet- és erélylyel, két évig kormányozta azt, s vitézsége által megszabaditá Macedoniát a barbaroktól.

---

[1]) C a m h, erő, b a o s, pusztitás.

[2]) C e r t h, hires, C e r t h r w i z, diesőség.

[3]) **Diod. Sic.** *Excerpta Valesii*, 316. l. **Pausanias**, X. k. „Midőn a gallusok Joniába törtek, s több városokat elpusztitottak, a thesmophoriák alkalmával több nők voltak összegyülve egy templomban, nem messze Miletustól. Egy barbar csapat Miletus vidékén száguldozván, elragadá a nőket, kik azután aranyon és ezüstön váltattak vissza. Némelly barbárok összevegyülvén a nőkkel, magukkal vittek néhányat, s ezek közt volt Erippe, miletusi Xanthus neje a főbb családokból; ki egy két-éves gyermeket hagyott maga után. Xanthus igen buslakodván utána, javainak egy részét pénzzé változtatta, s ezer arany pénzt összeszedvén, először Olaszországba jött; innen egy barátja által Massiliába, s ismét a celták földére vezettetett. A lakba érkezvén, hol neje az egyik előkelőbb celtával tartózkodott, szállást kért. Szivesen fogadtatván, a mint belépett, megpillantá nejét; ki őt karjai közé szoritva, nagy örömmel mutatá be a ház urának. A celtának előterjeszté férje utazását, s hogy végette jött ide, őt kiváltandó. A celtának megtetszett Xanthus nemes szive, s egész ünnepélylyel fogadta őt; a lakoma alatt melléje ültette nejét, és tolmács által kérdé tőle, mennyire becsüli egész vagyonát. Felelé : ‚Ezer darab

A tél folytában Brennus visszatért honfiaihoz, számos macedoni foglyokat hurczolva magával, nyakukban aranylánczczal; de kik személyökre nézve rutak, aprók és nyirott fejüek voltak, s a hosszu haju, erőteljes gallusok mellett különös látványt nyujtottak: mi a többi gallusokban is fölkelté a vágyat, kizsákmányolni egy szintolly gazdag, mint elpuhult népet.

Átkeltek tehát a Dunán, ötvenezer szabad harczos, és még annyi fegyvertelen rabszolga, védencz és köznép; s Görögországra ütvén, Sosthenest megölték. A veszély jóval nagyobb volt, mint a persa háboruk korában; mert nem csupán arról volt szó, hogy földet és vizet nyujtsanak. Azonkivül a görögök nem tudtak egységre vergődni, miben pedig az erő áll: az oraculumok hallgattak; a peloponnesusiak megelégedtek azzal, hogy a szoros bemenetét elzárják; az atheneiek által alakitott szövetséges sereg lassan mozgott előre, s ezalatt a gallusok két oldalról hatottak be a tartományba. Czéljok leginkább Delphire volt irányozva, az ott fölhalmozott kincsek végett; s Brennus seregei odaérkezve, midőn a Parnassus oldalán leittasodva táboroznának, a hóomlások és orkánok olly rémületbe ejték őket, hogy rendetlen futásnak eredtek. Ugyanez idő tájban Acichorius seregei is az aetolok által nyomatván, visszavonultak; s általuk, ugy szinte a thessaliaiak és macedonok által sarkaltatván, a hideg, éhség, és rémlátások miatt majd mind elvesztek.

Brennus átlátva veszteségét, vig lakomát adott; azután megölte magát. Némellyek Thessaliába hatolván, ott föntarták magukat, s tartós országot alapitának, melly nem kevéssé nyugtalanitá a byzantiakat; segédcsapatokat adott Bithynia királyainak: mig jóval később,

---

aranya van'; s a barbár négy részre kivánta ez összeget osztatni, olly formán, hogy hármat tartson meg maga, neje és gyermeke számára, a negyediket pedig hagyja nála váltságul. A mint lefeküdtek, a nő megdorgálta Xanthust, hogy olly sok aranyat igért a barbárnak, a mennyivel ő nem is bir, s ha igéretét meg nem tartaná, veszélynek teszi ki magát. Xanthus azt mondá, hogy minden szolgája sarujában ezer darab aranyat rejtett el; nem remélvén annyi emberséget találni egy barbárban. Más nap a nő tudtára adá a celtának a dolgot; azt mondván: többre becsüli őt hazája- és fiánál, s hogy Xanthust nem szenvedheti. Nem tetszett ez a celtának; és elhatározta magában, őt megölni. S midőn már Xanthus indulóban volt, nyájasan bucsuzott el tőle a celta; maga vezetvén hozzá Erippét. Midőn a celták földének hegyeihez értek, a barbár áldozatot kivánt tenni az elválás előtt; s elővezettetvén az áldozat, Erippét kérte, tartaná azt: miközben a celta kirántva kardját, őt átdöfi, s fejét levágja; előterjesztvén Xanthusnak, hogy nincs mit sajnálkoznia rajta, s fölfedezvén neki minden gonoszságait, visszaadá neki az egész összeget." **Parthenius.**

a chalcedoni Sostratus fényüzéssel elpuhitá az utolsó gallus királyt, ugy hogy a thrákok által könnyen legyőzetett [1]). A tectosagok, tolistobiok, és trocmók egyéb maradványai Kis-Ásia beljébe vonultak, azon tartományba, melly rólok Galatiának neveztetett.

Antigonus Gonatas (278.). II. Pyrrhus Spartában.

E csapással együtt az anarchia is megszünt Macedoniában, s a trónt Antigonus Gonatas, Demetrius Poliorcetes fia nyeré el. Most ismét föllépett Pyrrhus, ki a meghiusult olaszországi hadjáratból visszatérve, a trónhoz igényt tartott; s több izben legyőzvén Antigonust, azt meg is nyerte. Pyrrhus, az ó-kornak egyik legnevezetesebb hőse, midőn Görögországot a gallusok ellen összegyüjtve, egy Miltiades és Themistocles dicsőségét nyerhette volna el, Olaszországba ment országot alapitani; azután fölzavarva Macedoniát, gallus őrséggel látta el azt, kik még a királyok sirjaival is kiméletlenül bántak: mialatt ő ismét uj kalandokra ment, s az uralkodásból kizárt Cleonymus király által meghivatva, huszonötezer emberrel, kétezer lovaggal és huszonnégy elefánttal megtámadta Spartát. De egy éji késedelem időt engedett a spartaiaknak árkok ásására, s a város megerősitésére; különben is egymást lelkesiték a spartaiak a haza védelmére. Főleg Chelidonis, az elhajtott Cleonymus neje, s Acrotatusnak, a másik spartai király Areus fiának kedvese, egy kötéllel nyakában, futkosott a városon keresztül; ösztönözve mindenkit az ellentállásra, s kijelentve, miként inkább kiván megfojtatni, mint férjének kezeibe kerülni. Pyrrhus valóban visszaveretett; s e napon bámulandó vitézséget fejtett ki a házasságtörő Acrotatus: és mint Plutarch naivul mondja, nem létezett Spartában nő, ki ne irigyelte volna Chelidonistól kedvesét; s némelly öregek utána futva kiálták: ‚Légy boldog Chelidonis ölében, hogy Spartát hozzád hasonló fiakkal ajándékozza meg.‘

Halála (272.).

Ezután Pyrrhus a föllázadt Argosba hivatott, megvédeni azt Antigonus ellen; s bár mennyire ellene voltak is a jósok, elment, és bevéve azt, egy nő követ hajitván rá a háztetőről, őt megölte. Alcyoneus, Antigonus fia, sietve vitte atyjához a levágott főt; ki őt szigoruan megdorgálta, sőt meg is verte, s könyeket hullatott: nagyatyjáról, atyjáról, s a szerencse hirtelen változásáról megemlékezve. Laodamia-, III. Pyrrhus nővérével (232.) halt ki az Aeacidák családja; s Epirus, mig csak romai igába nem jutott, köztársaságilag kormányoztatott.

---

[1]) **Athenaeus**, *Deipn.* VII. 252.

Illyen volt halála azon harczias királynak, ki az átalános fölforgatás közepette, midőn a bitorlók egymást kölcsönösen kergették, diesvágyának palástolása végett legalább királyi eredetére hivatkozhatott, s nem szennyezé be magát, legalább nem annyira, mint mások, a bitorlástól elválhatlan gonosz tettekkel. Ügyesen forgatva magát a csatában, nem értett annyira a hadviseléshez [1]); folyton hóditás után őrjöngve, nem tudá azt megtartani; biztos levén a sikerről egy uj harczban, a pártjához állókkal nem sokat gondolt. Körülte nem voltak hizelgők, mint az Alexandridák körül, hanem jó barátok; ezek közt említendő Cineas. Nagylelkü, könnyen megengesztelhető, szenvedélyes a vitézség iránt, különösen kedvelte a romaiakat; s a történelem csupán két hibát vethet szemére, ugymint királyi társának meggyilkolását, mit némileg a politika menthet (?), és Sparta alóli elvonulását.

Hadi rendszer.

E fejedelmet a középkori condottierikhez lehetne hasonlitani: midőn minden ügy kimenetele a hadseregektől függött; mellyek nem a haza védelmére fölfegyverzett polgárokból álltak, hogy valamelly ügyet, vagy eszmét védelmezzenek, hanem zsoldosok-, idegenek közt vásárlottak-, főleg gallusok-, vagy ollyanokból, kik az előbbi harczok alatt a vérontás- és erőszakhoz szokván, legtöbb zsoldért, vagy zsákmányért adták el magukat: vagy pedig azok, kik hazájok pusztulásából csupán kardjokat menték meg, egyesültek az ő polgártársaik vérét szomjazó katonákkal [2]). Az egyes államok a hadi főnökök kezeiben voltak; s azok sorsa egyedül a csata kimenetelétől függött. A finanezeztudomány abban állott: pénzt szerezni, bármilly uton és módon. Pelopidas és Epaminondas diadalai az utolsók voltak, mellyeket a nép vivott ki magának Görögországban; mellynek harczias szelleme ezentul megszünt. Még a lamiai csatában is, hol mintegy föléledni látszott a hősies lélek, s hol vezérek és közkatonák méltókul mutatkoztak a hősi időkre, a nagyobb rész zsoldért harczolt. Taenarum foknál és Cretában valódi vásár tartatott a zsoldosokkal; s Thimbron és Leosthenes itt ujonczozták seregeiket. Még a macedoni phalanx is, a helyett, hogy alárendeltséget mutatott volna, miben a seregeknek ereje áll, törvényeket szabott főnökeinek.

---

[1]) *Magis in proelio, quam in bello bonus.* **Livius.**

[2]) ‚Latrones' néven neveztettek; melly szó később szomoru jelentést nyert mint az olasz masnadiere.

Nagy változásokat hoztak a hadi tudományba Antipater, és Demetrius Poliorcetes. Az előbbi, Craterus és Leonnatus seregeinek maradványiból zsoldos csapatot alkotott; s Athene őrizetét rájok bizván, ez által a polgárokat lefegyverzé. Ugyanő hozta be az elefántokat, és a módot, mint lehet azokat az europai taktikával összeegyeztetni; de belátta, hogy azok nem nagy hasznára szolgáltak. Demetrius az ő korának tudományát a hadi gépek-, és tengerészetre alkalmazta: az ő gépei, mellyektől ő Poliorcetes nevet nyert, a régieknél mintául szolgáltak. A heleopolis, vagy város-megvevő szélessége 65, magassága 150 lábnyi volt, kilencz emeletre, tizennégy láb átmérőjü négy kerékkel; az első emeletben álltak a gépek, dárdák és kövek hajitására, mellyeknek függőlegesen kellett leesniök, s némellyek 154 fontot is nyomtak: középről történtek a vizirányos hajitások; felülről a könnyebb szerek szórattak [1]). Ügyes volt ő az aláásásban is. A fegyverzetek tökéletesitésére Zoilust használta Cyprusból; ki számára a két legnehezebb fegyverzetet készité, mellyet ember valaha hordott: a rendes fegyverzetek sulyja nem volt több 50 fontnál. Ő állitott föl először rendes hajógyárakat és fegyverszertárakat; hajókat épittetett öt, tiz, tizenöt sor evezővel, minőket még eddig nem láttak: jóllehet később Ptolemaeus Philopator negyven evező-sorosakat is készittetett, mellyek háromszáz matroz-, négyszáz evező legény-, és háromszáz harczossal voltak megrakva [2]). E hajók azonban inkább csak diszhajók voltak; s Rhodus és Carthago soha sem használtak hajókat több, mint öt, vagy hét sor evezővel.

Pyrrhus halála után Antigonus Gonatas biztositá családja számára a macedoni trónt: bármennyire ellenzé is azt Sándor, amannak fia. Ekkor meghóditani szándékozott egész Görögországot: s Corinth megvétele (266.) reményt látszott neki nyujtani arra; de a régi honszeretet fölébredt a helleneknél, s valamint a lombardok a suevek ellen, ugy ők is népszerüséget alkottak, a leghathatósabb gátot a zsarnokok irányában.

Azelőtt is már gyakran köttettek szövetségek a hatalmasok ellenében: illyen volt az achiv fejedelmeké Troja ellen, a Crocsus által összegyüjtött jonoké Cyprus, a görögöké Xerxes, a peloponnesusiaké Athene ellen, s ujabban az Alexandridáké Antigonus és Demetrius ellen. S valóban csudálandó, hogy az achivok nem kötöttek

---

[1]) Mindez iránt lásd a Hadtan fölötti okiratokat, 27. §.

[2]) **Plutarch.**

szövetséget a dórok és a Heraclidák ellen, midőn ezek a Peloponnesusba betörtek, s később a cimberek és a scythák ellen; sem a hetruskok, romaiak és latinok a gallusok ellen. Már jó korán az achiv városok Patrae, Dyme, Pharae, Tritaea, Leontium, Aegira, Pellene, Aegae, Bura, Cernium, Helice és Olenus [1]), szoros szövetségbe léptek: melly egészen Sándor haláláig tartott. A bekövetkezett zavarok idejében a szövetség fölbomlott; főleg miután Demetrius és Antigonus uralkodásuk székhelyévé a Peloponnesust választák: némellyek idegen őrséget nyertek, mások pedig tyrannusokat, a macedonok kegyeltjeit. De azon évben, mellyet Pyrrhus Olaszországban töltött (281.), föléledt bennök az egyesülés régi érzete; s először is Dyme, Patrae, Tritaea és Pharae, lerázván a szolgaságot, szövetségbe léptek. A példa használt: s a következő öt év alatt, mig Antigonus, Macedonia királya másutt volt elfoglalva, ujabbak is csatlakoztak hozzá: elüzvén a tyrannusokat és őrseregeket, szövetségi kötésre léptek, s egy oszlopra vésték be a szövetséghez tartozó minden városnak nevét (276).

Minél érdekesebb dolog volna, ismerni e szövetségek lényegét: hogy tapasztalatból tudnók, mint alakulhat az apró államokból erőteljes hatalom, s mint védhetik ezek magukat a hatalmasok ellenében, annál sajnosabb, hogy e részben csak gyér fölvilágositásokat találunk. Az achivok szövetségében, eltérőleg minden előbbi szövetségektől, az egyesülteknek tökéletes politikai egyenlősége alapittatott meg; mindenik város megtartá saját tanácsát, biráit, és hatóságát: de valamennyien közös törvények-, mértékek-, és egyenlő pénzzel éltek, habár mindenik külön pénznemet fogadott is el; mint ezt például a Német-szövetségnél láthatjuk. A közgyüléseken, mellyek évenkint kétszer tartattak, először Aegirában, azután Corinthusban, minden harmincz évet meghaladott polgár megjelenhetett: de rendesen csak a gazdagabbak jelentek meg. Legfölebb két-három napig tartott a gyülés: röviden kellett végezni a mondandókat, kivéve a strategus beszédét; mi arra mutat, hogy különösen a városok által már előre meghányt tárgyak elfogadásáról, vagy elvetéséről lehetett szó. A strategus, ki mellé egy államtitkár adatott, a közgyülésen választaték; szintugy a tiz demiurgus, vagyis a szövetség fölött álló tisztviselők. Polybius azt állitja, mikép soha egyetlen népnél sem divatozott olly egyenlőség a jogok- és szabadságban. S valóban örül az ember lelke.

[1]) Ez utóbbiak még a Leuctra melletti csata előtt merültek el. Részemről a hiszékeny és meggondolatlan Pausaniast mellőzve, Polybiussal tartok. II. k. 41. f.

midőn a mély aljasságból, mellybe egy annyira kegyelt országban a zsarnok Sparta, a demagogicus Argos, és a fecsegő Athene sülyedtek, népet lát kiemelkedni, melly ezelőtt alacsony fokon állván, most az egyesülés által megkettőzteti az erőket, minden várost fajkülönbség nélkül fölvesz a szövetségbe, lemond a hóditásokról, s nem türi a ragadozást, a dórok aristocratiai szellemének eléje teszi az achivok democratiáját, helyre állitja, habár rövid időre az egyetértést és dicsőséget, leveri az idegen uralkodást, s kiadja a szabadság végső leheletét [1]).

Sicyon. Aratus.

Az achivok szövetségének hatalma egyéb városok hozzájárultával növekedett. Sicyon megtartá még a régi festészeti iskolák fényét; s maga Apelles is időzött ott egy darabig: mint jelenleg szoktak a müvészek Romába menni. Maguk a tyrannusok, bármennyire ellenségei voltak is a nemesebb lelkeknek, a müvészeteket ápolták; és Abantidas, ki csak kevéssel előbb vetette föl magát Sicyon urává, bár a legkisebb összejövetel is fölgerjeszté gyanuját, mind a mellett kereste a bölcsekkeli társalgást, a dialecticusokkali vitákat, s bámulta a festészetet: annyira meggyökerezett a tudomány és müvészet szeretete a görög életben. E városban született Aratus, egy tekintélyes polgártól; s már mint gyermek kiüzetve hazájából, Argosban neveltetett. Eszébe jutván, hogy Sicyon volt az ős királyok székhelye, s a görög müvészetek bölcsője, s látva, mikép az most is az első városok sorába tartozik, és uj erőditményekkel vétetett körül: arról gondolkozott, mint üzhetné el Neocles tyrannt, és biztositathatná a város szabadságát.

Jóllehet Antigonus Gonatas, és Ptolemaeus Philadelphus a vendégszeretet kötelékeivel valának atyjához kapcsolva, ezek segélyénél többre becsülte az achiv városokét; s barátival együtt meghágván Sicyon falait, szabadságra szólitá föl a népet, minden vérontás és erőszak nélkül: s visszaadá a városnak régi fényét. A tyrannok szobrait lerontá, képeiket megsemmisité; még Aristratusét sem véve ki, melly Apellesnek hires müve volt. Nealces hires festész, Aratus barátja könyezve kérte őt, kimélné meg e remekmüvet: azt hozván föl neki, hogy az ő föladata a tyrannokat, nem pedig azok képeit megsemmisiteni; de Aratus kérlelhetlen maradván, legalább arra kérte, hagyná

---

[1]) Az achiv és aetol szövetség tárgyában lásd **Ubbo Emmiust**, Gronov *Thesaurusának* IV. köt. **Tittmann**, *Darstellung der griechischen Staatsverfassung.* **Heyne**, *Opuscula.* **E. Helwing**, *Gesch. des Achaeischen Bundes.* Lemgo, 1829. C. F. **Merleker**, *Achaicorum libri tres.* Darmstadt, 1837.

meg a szekeret és a győzelem-istennőt, ha már Aristratust el kell is távolitania. Aratus beleegyezett, és Nealces a tyrannust egy pálmával fedte el.

Alig érte még el huszadik évét Aratus; melly időt ő a testgyakorlatokban töltötte, a nélkül, hogy lelki tehetségeit elhanyagolná: ugy hogy képes volt megirni saját tetteit; s az alexandriai tudósoknak is megnyerte kegyét, midőn oda utazott (mint Franklin Parisba), segitséget kérni az achiv szövetség számára.

Ő e szövetségnek lelke lett: megváltoztatá annak szabályait, egy fő alá helyezte, s föladatát kiterjeszté (251). Huszonhat éves korában szövetségi hadvezérül választatott: s ez állomást egész életén át megtartotta; ámbátor igen sok tulajdonság hiányzott nála, mi egy dictatorban megkivántatik. Ügyes volt az összecsküvés szövésében, de rendkivül gyanakodó: politikája inkább ravasz, mint szilárd; nem igen bátor a harcztéren, sem elegendő bölcs a tanácsban; szintugy hiányzott nála az állhatatosság, az ujitókban legfőbb tulajdonság. Rövidlátó volt abban, hogy mindjárt eleinte II. Ptolemaeussal szövetkezett, kinek barátságát müremekek küldése által nyerte meg: minek következtében a szövetség kénytelen volt a hatalmasabb államok ügyeibe keverni magát; mi által ezek dicsvágyának és fondorlatainak játékává lett.

Kevéssel előbb Antigonus (Nicaea, Sándor corinthusi tyrann özvegye hiuságának hizelegve, az által, hogy a fiatal Demetriust férjül igérte neki,) Corinthus birtokába jutott: de Aratus kiverte őt abból, s visszaadá a corinthusiaknak a fellegvárat (243), melly Fülöp ideje óta el vala foglalva. Ekkor Corinthus is a szövetséghez csatlakozott: valamint a dór Megara, Troezenia, Epidaurus, Elis, Peloponnesus, kivéve Spartát, s végre Athene is; jóllehet az aetolok minden erejekkel akadályozták e szövetséget.

Aetol szövetség.

Az aetolok egy másik szövetséget képeztek, melly szintolly régi volt, mint a boeotiai, locrisi, phocisi, arcadiai s thessaliai: közös szokások- és nyelvből kiemelkedett szövetségek. Kezdetben gyenge és tehetetlen, uj erőre kapott, midőn a macedoni királyok el akarták azt nyomni (284.); főleg midőn Antipater azzal fenyegetődzött, hogy Ásiába telepitvén át valamennyit, megtöri gőgjöket. Ekkor az aetolokhoz álltak Locris és Phocis városai, déli Thessalia, déli Acarnania, Cephalonia, s egyéb szigetek a Malaea hegyfokig; sőt virágzásuk korában ide járultak még az arcadiaiak, az aegaeumi tenger né-

melly szigetei, sőt Chios és Chalcedonia ásiai városok is, és Lysimachia Thraciában.

Az aetolok és szövetségeseik egyenlő jogokat élveztek, megtartva mindegyik függetlenül saját belső közigazgatását. A közgyülés évenkint Thermumban tartatott, a Panaetoliumban: e templomba tétetett le a zsákmánynak jobb része. Itt választaték a strategus, és a tisztviselők (apocleti), kik az államtanácsot képezték. A strategus inditványt tett a gyülekezetben; de nem tanácskozott: ő csupán végrehajtó volt. Mellé adatott egy titkár, ki a bel- és külügyeket kezelte, ugy szinte egy lovassági parancsnok, mint helyettese.

Mig az achivok védelemre, az aetolok háborura szövetkeztek; s minthogy a görögök közt egyedül ők szervezhettek akkor nemzeti erőt, az rendesen döntő volt a csatákban. Ugy látszik, sem gépeket nem használtak, sem a kor kivánata szerint épitett erősségekkel nem birtak; mindazáltal a gallusok betörése alkalmával a thessaliai szorosok szikláit elfoglalták. Azon körülmény, hogy a szövetségbe csupán aetoliai városokat vettek föl, okozá, hogy nagyságra az achiv szövetséggel nem versenyezhettek; különben is durva népekből állott, *mellyek szárazföldi s tengeri rablásból éltek: miért is* könnyebben vált az idegen politika eszközévé.

II. Demetrius.

Ezzel egyesült Antigonus Gonatas, az achivok ellenében; de midőn nyolczvan éves korában meghalt (242.), fia II. Demetrius az illyreket szitotta föl az aetolok ellen, kik ekkor az achivokkal szövetkeztek. E király mindegyre csak a szövetségesek gyengitése felől gondolkozott; s bárki is Argos-, vagy más városokban a tyrannusi hatalom után ásitozott, gyámolitására bizton számithatott: de az ő testvére, Antigonus (ki unokáját Fülöpöt kiszoritván a trónból, utána következett, s pazar igéretei miatt Doson-nak neveztetett) maga is sok bajjal lévén terhelve, nem nyujthatott nekik segélyt; miért is ama tyrannusok okosabbnak tarták, lemondani a hatalomról, s megtartani kincseiket és befolyásukat.

Sparta hanyatlása.

Borzasztó ellensége támadt az achivoknak Spartában. Itt az idő megérlelé gonosz gyümölcsét azon intézményeknek, mellyeknek czéljok csupán a föntartás, nem pedig a folytonos javitás volt. Valóban nem lehet szabad olly alkotmány, melly a dolgok bármilly helyzetének változhatlanságát tüzi ki czélul, a nélkül, hogy annak fejlődési viszonyaira gondolna, s minden fiatal hajtásokat a régi törzs mel-

lől kitépni igyekszik. Minden emberi intézmények közös sorsa az előhaladás és a hanyatlás ; csak addig van értékök, mig a korhoz alkalmazvák : a korszellem változtával megszünik czélszerüségök is. A lobogó láng hamar kialszik : lassu égéssel tovább tart a tüz ; de hogy egészen ki ne égjen, csak elfojtással lehet eszközölni.

Azt hiszik némellyek, hogy ha a dolgokat eredeti állapotukban erőszakkal megtartják, minden bekövetkezhető rosszat meg lehet akadályozni. Hiában. A körülmények változnak : a régi elenyészik ; s ha erővel kizárjuk az ujat, az eredeti intézményeknek csak rohadt belseje marad meg : egy üres kép fog még fönállni, melly nem képes előidézni a régi jót, s eltávolitani a beálló rosszat. Nyomjuk el a szükséges reformokat, s megrontottuk azok természetét : mint valamelly bőrkütegnél, melly elnyomva könnyen halált hozó lehet. Véleményem szerint az intézmények illy változhatlansága szintolly gyilkoló, mint ha azok teljesen hiányoznának ; mert az ember tehetségei még az anarchia mellett is müködnek, és fejlődnek : mig a változhatlanság mellett a legnemesebb tehetségek is elnyomatnak ; fölöttük a holt betü zsarnokoskodik, a törvényszerüség és igazság leple alatt. Böles törvényhozó az, ki az ujitásokat meg tudja egyeztetni a régi intézményekkel, és olly helyet jelölni ki számukra, hol használhatnak, a nélkül, hogy a réginek ártanának : bármint változnak is a külformák, csak annak föntartására és átalakitására ügyeljen, a mi fontosabb és nemesebb ; különben a régi, zsarnokságot fog gyakorolni, s midőn a kor hatalma ledönti azt, az állam fölforgatása, és a szabadság elenyészte kerülhetlenné válik.

Lycurgus nem vette föl törvényhozásába a reform elveit ; miért is az ő rendeletei egészen ősi alakjokban álltak fön, tiszteltetve s elhanyagolva, a nélkül, hogy megfeleltek volna a szükségeknek, vagy megakadályozhatták volna a romlottságot. A törvények Spartában még mindig a dór szigor merev szabályait hirdették ; de a fényüzés ! és uzsora befészkelték magukat az államba, és szabadon gyakorolták a visszaélést : minthogy a törvény azokat nem látván előre, elnyomásukról nem gondoskodott. A tudományok és müvészetek, mellyek a többi hellenek hanyatlását eltakarák, vagy legalább vigaszul szolgáltak nekik, és az erkölcsöket többé, vagy kevésbbé oltalmukba vették, Spartából mindeddig számüzve valának, vagy csak titokban lopódzva be oda, az erkölcsöket megronták.

A helyett tehát, hogy mondanók, miképen Sparta megbukott, mivel Lycurgus törvényeit elhagyta, inkább állitjuk : azért hanyat-

lott el, mivel azokat követé *). Kezdetben szintannyi polgára lehetett, mint Athene-, Messene- vagy egyéb városoknak: s fiai ezekéinél harcziasabbak lévén, fölöttük állt. Addig tartott ez állapot, mig egy hosszan tartó háboru a görög népeket megtizedelte. De midőn az ipar jóllétet teremtett, Sparta barbár maradt, és eltávolitá köréből a külhoniakat: mig körülötte szorgalmas, gazdag, és népes városok keletkeztek, mellyek örömest befogadák az idegeneket. Külháborukhoz szoktatva, ezeknek megszüntével, a harczias szellem belcsatákban keresett kielégitést; s a nélkül, hogy saját állapotán javithatna, melly rá nézve viselhetlenné vált, a legnyomorultabb helyzetben látta magát. Ekkor bünös eszközökhez nyult annak elérésére, mit törvényszerüen meg nem nyerhetett: a pazarlók elzálogositák javaikat a szorgalmasoknak; adósságok, fényüzés, egyenetlenség, végre tökéletes szakadás kaptak lábra azok közt, kik javaikat megtarták és nevelték, és azok közt, kik azokat elpazarolták. A vert pénz kizárásával nem történt gondoskodás a létezőnek kellő forgásba tétele felől; miért is némelly családok rendkivül meggazdagodtak, mig a nagy tömeg nyomorban sinlődött. Lycurgus törvénye legalább minden polgár számára föntartott egy részt; az atya kénytelen lévén fiára hagyni, mit őseitől kapott: azonban Epitadeus ephor, hogy megbosszulja magát engedetlen fián, megszavaztatá a törvényt, miszerint az atya életében, vagy végrendelet által, javairól rendelkezhessék [1]). Csakhamar minden vagyon kevesek kezeiben központosult. Mialatt Athene tizezer polgárnál többet számlált [2]), mint azelőtt virágzó korában, Sparta alig hétszázat [3]); s ezek közül is száz alig volt még örökségе birtokában: a többiek a nagy nyomor közepette mindegyre változás után sovárogtak.

E kevés számu birtokosok, mint a elephtek főnökei, uralkodtak az idegen és jogokból kizárt tömeg fölött: a királyok hatalma, a nők szemérme elenyészett; maguk a Heraclidák is, a macedoni udvarhoz jártak vagyont keresni, és fondorlatokat szőni. Cleonymus tele boszszuval, hogy a trónból kizáratott, dicsvágya által fölforgatá a tartományt; mialatt Areus király Lacedaemonban, fényüzésre nézve a persa satrapákkal vetélkedett.

---

*) Lycurgus törvényeinek szelleme az egyszerüségben, igazság- és honszeretetben, a pénzvágy, és fényüzés megvetésében állott: mihez hogy Sparta fiai, hatalomra vergődve nem maradtak hivek, a történet bizonyitja. Maguk a hóditási czélból kezdett és folytatott háboruk is e hütlenség tanúi. S.

[1]) **Plutarch**, *in Agid.* 5. [2]) **Böckh**, *Staatshaushaltung der Athener.* I. 7. [3]) **Plut.**, u. o.

Agis (244.).

A nemesebb jellemüek fájlalták honuk e szomoru állapotát; azonban ők is, a helyett, hogy a jövőről gondoskodtak volna, vissza akarták vezérelni hazájokat a régi elvekre: egy részről a királyi hatalom öregbitése által az ephorok elnyomásával; más részről a szegény népet az adósságok eltörlésével, vagy uj földfelosztási törvénynyel kecsegtetve. *III.* Agis király, hihetőleg barátja, Aratus példája által ösztönöztetve, valóban vissza akará állitani honában a régi szokásokat. Husz éves korában jutván a trónra, mint mondá, csak azért kivánja a hatalmat, hogy visszavezethesse a polgárokat régi szokásaikra; s inkább szivén feküdvén a közjó, mint az oligarcháknak, a megvetett és elnyomott népet polgárokká akarta emelni: hogy igy a kimerült Spartának ereiben fölfrisitse a vért. Egyébiránt jól érzé, milly terhet vállal az magára, ki reformokhoz kezd: előrelátta, hogy a vének makacsul ellenszegülendnek minden jobb törekvésnek; hogy az oligarchák megegyezését csupán erőszak-, vagy ravaszsággal nyerheti ki; hogy barátjai őt el fogják árulni; hogy a nép az ő jótevőjét átkozni fogja.

S mégis hozzá fogott a vállalathoz. Régi szokás szerint kezdett öltözködni, enni, és mosódni: az ifjuság, lelkesülve mindenkor az iránt, a mi áldozat- és nagylelküségnek látszik, nagy részben követé példáját. Anyját meggyőzte róla, hogy fényüzésben nem csak Egyptom és Syria királyaival, de még csak ezek satrapáival sem fog soha vetélkedhetni: mig a mértékletesség és egyszerüség követése által dicsőségre tehet szert; s igy őt maga részére vonta. Sőt a nőkkel is elhiteté, milly nagy lehet az ő befolyásuk a reformok behozatalában, ha azt használni akarják.

Ekkor oda vitte a dolgot, hogy meghittje Lysander az ephorok közé fölvétetett; ki is az adósságok eltörlését, s a földek uj fölosztását azonnal inditványba hozta. E rendszabályt határozottan ellenzé Leonidas, a másik király: s kitört az egyenetlenség. Mielőtt azonban a tanács határozott volna, Agis a nép elé terjesztette az ügyet; előadván annak az innen származó előnyöket: s maga ajánlotta föl először is javait, mellyek értéke hatszáz talentumra rugott. Az ifjak követék példáját; elégetve az adóssági leveleket, és minden drágaságaikat a köznek fölajánlva, s birtokaikat szinte átengedve. Általuk Agis letéteté Leonidast; Cleombrotust választatván meg helyébe, ki az ő terveinek kedvezett: s ekkor nyiltan kijelenté, mikép a királyi hatal-

mat vissza szándékozik állitani; s eltörölvén az ephorokat, ujakat választatott: most már terveinek foganatositását bizonyosnak tartván.

De egy megromlott korszakban alig várható, hogy azok, a kikre támaszkodva reformot kezd valaki, egyszerü polgárok kivánnának maradni; s minél több a buzgóság és nagylelküség a főnökben, annál könnyebben megcsalják őt. Agesilaus, Agis nagybátyja, egy ravasz és adósságokkal terhelt férfi, unokaöcsese bizalmába befészkelve magát, azt kedve szerint vezette: előadá neki, hogy nem kell egyszerre mindent reformálni; kezdetben elegendő, eltörölni az adósságokat. Később Agis távollétét hasznára forditván, visszaélt a hatalommal; s annyira sanyargatta a népet, hogy az oligarchák ismét tulsulyra vergődtek (421). Leonidas visszahivatott. Cleombrotus futásban keresett menedéket; Agis pedig megfizette az árát annak, hogy jót akart cselekedni. Egy templomba menekülvén, ravaszsággal kicsalták őt onnan, s egy olly gunyerbe fogatván, mellyben az itélet már előre kimondatik, megfojták őt. Anyja és nagyanyja, látogatás ürügye alatt a börtönbe vezettetvén, szinte meggyilkoltattak; s illy arczátlan igazságtalanság Spartában még nem követtetett el.

Agiatis, a szerencsétlen király neje, kénytelen volt nőül menni Cleomeneshez, Leonidas fiához; a helyett azonban, hogy a kétségbeesésnek engedte volna magát által, az ő nagylelke nemes bosszut forralt: s hőssé alakitá férjét; hozzá szoktatván őt minden férfias erényekhez, és eltávolitván őt a fényüzés- és romlottságtól. E közben egy stoicus oktatta őt a bölcsészet- és politikában (226.); ugy hogy midőn atyját az uralkodásban követé, több előrelátással igyekezett foganatositani Agis terveit.

Belátta ő azt, hogy az oligarchákat csak hadsereggel győzheti le: mellynek alakitására alkalmat szolgáltatott neki Aratus; ki mindinkább közeledék Laconiához, és Spartát az achivok szövetségébe akarta vonni. Cleomenes megtámadván őt, legyőzte, s diadallal térve Spartába, megöleté az ephorokat és párthiveiket, s elkergette a nyolczvan fő oligarchát: ekkor magán kezdve a dolgot, a birtokosokat a földek felosztására kényszerité, mellyekből négyezer rész vágatott ki; ugyanakkor megerősité a várost, s ennek erejét az által növelte, hogy a vidék számos lakóit abba fölvette, s példájával a régi szigort fölélesztení igyekezett. Az embereket nyájassága és okos beszédei által nyerte meg. Azonban a dór szigor meghajlott a változott erkölcsök előtt; s az ő asztalára föltétettek az ezüst edények, és a tiszta bor: sőt meg is dorgálta egy barátját, hogy idegeneket fogad-

ván házába, a spartai pogácsa- és fekete levessel vendégelte meg őket.

A legyőzött achivoknak ajánlá, hogy őt válaszszák meg fejöknek, és igy képezzenek egyetlen szövetséget; de a féltékeny Aratus látva, mikép segély nélkül nem tarthatja magát fön a rabló aetolok és a megszilárdult Sparta ellenében, meghivta ez utóbbi ellen Antigonus Dosont, s rábeszélte az achivokat, hogy a spartai polgár-királynak tennék elejbe Macedonia korlátlan uralkodóját.

Halála (222.).

Görögország sorsa a kettő közti harcz kimenetelétől függött. S e harcz ugyancsak kemény volt. Cleomenes, mint hadvezér kitüntette magát: minden helotának megengedte a váltságot öt mináért; mi által pénzhez jutott: s ezzel kalandor zsoldosokat vásárlott, kiket a régi fegyelemben gyakorolt; kizárván a táborból a bohóczokat, tánczosnőket, alakosokat: minőkkel a görög seregek el voltak árasztva; de végre Sellasia mellett tökéletesen megveretett [1]). Ekkor Alexandriába menekült, hol Ptolemaeus Evergetes megismerkedvén vele, érdeme szerint becsülte őt, s még hadsereget is igért neki, mellyel visszatérhessen honába. De már utódja Philopator kigunyolta őt: mint a gyávák szoktak bánni a számüzöttekkel; sőt még börtönbe is záratta. Némelly vele jött spartaiak erőszakkal megszabaditák; minthogy pedig futás közben azt tapasztalák, hogy az általuk hallatott szabadság szózata az elpuhult alexandriaiaknál nem talál viszhangra, egymást megölték. Philopator keresztre feszité Cleomenes holt-testét, s halálra hurczoltatá anyját, nejét, fiait és társainak nejeit.

Illy szomoru véget ért ama két király, kik szent, de oktalan szándékkal hazájok ujjászületéséhez fogtak, Lycurgus törvényeinek fölélesztése által. Sparta föladata teljesitve volt: védelmezte a Thermopylákat, győzött Plataeaenél, megalázta Athenet; most már másodrendü állam, mig végre szolgaságra jut. Ha megtartá is még függetlenségét, azt Antigonus Doson nagylelküségének köszönhette. Szintolly ügyes, mint nagylelkü lévén, midőn az achivok függetlenségét bzitositá, Orchomenus, és egyéb erősségek elfoglalása által kivánta magát kártalanitni: hogy a macedonok előbbi barátjait megjutalmazza, ellenségeit pedig leverje; mindazáltal mérsékelni tudta magát a győzelmek közepette, s Achaja és Sparta szabadságát meghagyta.

---

[1]) E csata elrendezése és fölállitása felől lásd L. Ross levelét Athenéből. 1836 april 16-ról, az *Annali di corrispondenza archeologica.* VIII. köt.

De ez utóbbi, az ephorok czivódásai miatt Lycurgussal, és utódja-, Machanidassal, mindig mélyebben sülyedt; melly hanyatlásból Agis és Cleomenes akarák őt kivonni: végre bizonyos Nabis, istentelen gonosztevő, az alkotmányt és törvényeket eltörölvén, a város korlátlan urává vetette magát föl (207.).

Spartai nők.

Mielőtt Spartát elhagynók, tekintsük egy kissé Lycurgus intézményeinek elhaló szellemét a nők szilárd lelkületében. Midőn Pyrrhus megtámadta Spartát, Mandricidas igy szólott hozzá: „Ha isten vagy, nincs mit féljünk tőled: mert nem bántottunk meg téged; ha pedig ember vagy, vannak itt ollyanok, kik nálad többet érnek.“ S midőn a nők eltávolitása a városból határoztatnék, Archidamia fölkiálta: „Tépjétek szét az igazságtalan rendeletet. Ti meggyaláztok minket, midőn azt hiszitek, hogy gyáván tulélendjük hazánk romlását; el vagyunk tökélve győzni, vagy veletek itt halni.“ Agesistrata, Agis anyja, vele akart meghalni; kijelentve, hogy minden tetteit helyeselte, s kérte az isteneket, hogy igazságtalan elitéltetése legalább hasznára váljék Spartának. Chelonide, Cleomenes anyja, fölkereste őt számüzetésében; midőn pedig sorsa jobbra fordult, elhagyta őt, és számkivetett atyját követte. Cratesilea, ugyanannak anyja, tuszul Ptolemaeushoz menvén Egyptomba, nem is könyezett; és intette fiát, hogy végette Spartához méltatlan dolgot ne cselekedjék. Pantheus neje, Cleomenes hiveivel Alexandriában elfogatván, a király nejének és gyermekeinek kivégeztetését nézte, és hathatósan vigasztalta őket, valamint a többi nőket is; és hogy a hóhér keze meg ne szentségtelenitse testeiket, illően elrendezvén azokat, utoljára maga is oda nyujtotta nyakát a hóhérnak.

A szövetségesek háboruja.

Antigonus utódja, V. Fülöp, Demetrius fia volt: dus tehetségekkel fölruházott fejedelem, mellyeket Aratussali társalgása által (221.) szerzett; személyére nézve vitéz, és ékesenszóló, jól értett a mesterséghez, mint szerettesse meg magát alattvalóival. Macedoniát hosszu béke által megszilárdultnak találta, s Görögország élére állitva, az Antigonusnak achivokkali szövetsége, s a Sellasia melletti győzelem által. Bölcsesége- és hatalmának kitüntetésére alkalmat szolgáltatott neki az achiv és aetol szövetségek közt kitört háboru, az aetolok betörésének következtében Messene területére; melly utóbbinak védelmét az achivok magukra vállalták. Ezek nem elégedvén meg Aratus vezérletével, Fülöphez folyamodtak, ki az acarnanokat,

epirotákat, illyreket és messeneieket vezette : de ellene voltak Sparta, és a Scopas által vezérelt elisiek. Ő bevonult Aetoliába, s ezek Macedoniába; kölcsönösen pusztitván egymás területét, s még a templomokat sem kimélvén.

Fülöp előhaladását megakasztá Apelles, Megaleas, és Leontius három tanácsosainak fondorlatai, kik a király előtt annyira kedves Aratusnak mindenkép ártani kivántak. A király fondorlataik nyomába jövén, kivégezteté őket; s végre a béke föltételeit is megszabhatá, mellyek szerint Macedoniának legfőbb előnyére vált, hogy a tenger fölötti uralmat megnyerte.

Azonban Fülöp növekedő hatalmát egy vihar fenyegeté Olaszország felől ; most tehát ide forditandjuk figyelmünket.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Nagy-Görögország.

Azon perczben hagytuk el Romát, midőn fél százados háboru után legmakacsabb ellenségeit, a samnisiakat legyőzte; most tehát Nagy-Görögország- és Siciliával állott szemben. Itt a legvirágzóbb gyarmatok a lucanok- és öregebb Dénesseli harczok által hanyatlásnak indultak. Posidonia idegen településeket kapott; a többiek is kivülről nyerték a szaporodást : de megfogyván erejekben, hatalmuk bástyáik körületén kivül nem terjedt. Belsőkép a polgárháboru dult köztük, mellynél fogva a féktelen demagogia, és véres tyrannismus közt ingadoztak. Kereskedésnek, és a béke jóllétének örvendve, örömest zsoldosokra bizták a védelmet ; kik mindenkinek módot nyujtottak az uralkodásra, kinek elég pénze volt őket megvásárolni. Agathocles, egy fazekas fia, ki az uton szedetvén föl, aljas használatra neveltetett, a zsoldosok segedelmével, mint már láttuk, elnyerte a fő hatalmat Syracusában; s valamint erőszakkal uralkodott, ugy az erőszak verte is őt le.

A zsoldosok szinte megkisérték egy önálló állam alakitását : a campaniai mamertinek elfoglalták Messinát, Decius Jubellius, szinte campaniai, elfoglalta Rhegiumot; s innen a carthagoiakat, romaiakat és benszülötteket rettegésben tarták.

Tarentum.

Tarentum virágzó város volt a nagy-görögországi köztársaságok közt, s az V. század közepén huszezer gyalogot és kétezer lovast

állitott ki. A messapiak elleni harczokban elveszvén a nemesség, tulsulyra kapott a democratia; s nem csupán görögök, hanem benszülöttek is vétettek föl a városba: ugy hogy sok olasz elemet foglalt magában, és inkább olasz, mint nagy-görögországi város lett. Hatalmas tengerészettel birt: voltak posztógyárai és festő-mühelyei; melly ága az iparnak olly hathatósan szaporitja a népességet: s hogy mennyire ment a tudományokban, bizonyitja Architas, jeles pythagoricus. Hihetőleg a polgárok féltékenysége miatt, mint Velencze, csupán idegen zsoldosokat tartott; sőt fejedelmeket is fölvett szolgálatába. Ez utóbbiak közé tartozott Archidamus, Agesilaus fia, és Agis atyja; ki elhagyta hazáját, nehogy annak megaláztatását lássa, s övéivel együtt a lucanok elleni harczban veszett el, épen a chaeroneai csata napján: s a hizelgő történelem azt állitá, hogy a gondviselés büntette őt halállal, minthogy a templomrabló phocisiak, vagyis azok részére állott, kik Görögország függetlenségét a macedonok ellen védték. Sándor, Epirus királya, macedoni Fülöp sógora, unokaöcsését utánozni vágyván, s talán azért is, hogy független országot alapitson maga számára, elfogadá a tarentumiak zsoldját; mig ezek féltékenységből elkergeték őt: s hogy háboruval nyugtalanitsa őket, a romaiakkal szövetkezett. Melly szövetség becstelenség volt rá nézve; minthogy nem a veszély sugalta azt, és olly nép ellen intéztetett, melly egyedül saját függetlenségét védte.

Már e szövetség viszályt hintett el a romaiak és tarentiak közt, midőn ezek arról panaszkodtak, hogy a romaiak megszegtek egy régi szerződést az által, hogy Juno Lacinia fokon tul vitorláztak: és azok hajóit visszatartották (281). Roma követei, azok kiadatását kérvén, durván fogadtattak, és togáik is bemocskoltattak. ‚E foltokat vér fogja lemosni', kiálta föl a követ. A háboru megizentetett; és a tarentumiak Pyrrhust, Epirus királyát zsoldjokba vették.

E fejedelem, Agathocles veje, igyekezett annak nyomait követni is; és mint láttuk, Macedoniából elüzetvén, szép országról álmodozott Nagy-Görögországban, vagy Afrika partjain. Vakmerő bátorságát thessaliai Cineas mérsékelte, Demosthenes tanitványa, az egyedüli férfi, ki mesterétől a szónoklatot eltanulta; ugy hogy Pyrrhus megvallá, mikép több várost hóditott meg Cineas szép szavai, mint saját fegyverei által. Midőn a király előadta neki Olaszországra vonatkozó terveit, Cineas igy szólott hozzá: „A romaiak nagyon is vitéz nép; s ha az istenek megengedik, legyőzni őket, mi hasznunk lesz e győzedelemből"? Pyrrhus válaszolá: ‚Akkor sem barbár, sem görög

város nem lesz ott többé, melly velünk ellenkezzék, s mi egész Olaszországnak urai leszünk.' És Cineas : „Meghóditva egész Olaszországot, mit teendünk"? ‚Sicilia két lépésre áll tőle : boldog sziget helyzete- és népére nézve; s minthogy Agathocles halála után folytonos lázadások által izgattatik, és féktelen szájhősök által vezettetik, igen könnyü azt meghóditani.' „S akkor meg fogunk ott állapodni"? ‚Korán sem. Ki akadályozhatna minket, hogy Afrika- és Carthagoba ne lépjünk át? S ezt elfoglalván, ki állhat velünk szembe ellenségeink közül? Kétségkivül senki; s akkor visszafoglaljuk Macedoniát, uralkodni fogunk Görögországban.' „És azután mit teendünk"? ‚Azután, felelé Pyrrhus mosolyogva, azután nyugalomnak adjuk magunkat, kedves Cineas! poharazás és beszélgetés közt.' A tanácsos, ki épen e feleletre várakozott, megjegyzé : „Mi tartóztat téged, hogy azonnal ma megkezdd a nyugalmas életet? Nem áll-e előttünk mindaz, a mire szükségünk van, fáradság, vérontás, és minden egyéb bajok nélkül"? [1])

Azonban a dicsvágy hatalmasabb minden ékesszólásnál; s a tarentiak fölhivására Pyrrhus sereget gyüjtött, és segitségökre sietett. Egy ittasnak látszó polgár, feje még hervadt rózsákkal koszoruzva, s egy fuvolásnővel oldala mellett, megjelenik az összegyült tarentiek előtt. ‚Rajta Meton'! kiáltanak neki; ‚dalolj, és mulattass bennünket.' „Igenis", felelé, „daloljunk és vigadjunk, mig azt tehetjük; mert ha egyszer Pyrrhus itt leend, más tennivalónk lesz."

S valójában, a mint a király megjelent (280.), bezáratta a szinházakat és palaestrákat; s a városból kimenni, halálos büntetés alatt megtiltotta. Először is Heracleánál legyőzte a romaiakat, kik a lucaniai ökröktől, mint ők az először látott elefántokat nevezék, megrémültek; de a szerencsekivánóknak mégis azt felelte : ‚Még egy illy győzelem; és mi el vagyunk veszve.'

Gyámolitva a samnisiak, lucanok, messapiak által, egész Prae-

---

[1]) **Plutarch**, Pyrrhus életrajzában. Egészen más következtetésre jutott egyike azon egyszerü bölcsészeknek, kiket mi ‚szenteknek' nevezünk. Neri Fülöp egy áldozárral találkozott, ki Romába jött, a praelaturába lépendő; s eltelve reményekkel, beszélé ez neki, hogy belőle még kamarás, titoknok, azután prótonotarius válhatik.... „És azután"? kérdé a szent. ‚Azután püspök lehet belőlem'. „S azután"? ‚Azután a zöld kalap vörössé változhatik.' „S azután"? ‚S azután, többször megtörtént már, s a mi az egyiknek sikerült, a másiknak is sikerülhet.' „Ön a tiarát érti, nemde? S azután"? Az áldozár nem tudott felelni; de a szent hozzá tevé : „Azután jön a halál."

nesteig nyomult előre, s a dombokról látta Romát, azon Romát, mellynek nagyságát képes volt megismerni. A csatában elesett harczosok holttesteit szemlélve, azt mondá: ‚A világot meg lehetne hóditani, ha a romaiak volnának katonáim; vagy a romaiaknak én volnék hadvezérök.‘ Cineast békeajánlatokkal küldé Romába; ki nem mulasztá el az alkalmat, a nagyszerü város bámulandó intézményeinek ismeretéhez jutni: s-máris az ő ékesszólása és felhozott okai által meghatva a romaiak, hajlottak a békére; midőn a gyülekezetben, mellyet a követ királyok tanácsához hasonlitott, megjelent Appius Claudius.

Appius Claudius.

E régi censor, családjának despotája, mint egy patriarcha, a népet, hogy annak befolyását gyengitse, valamennyi törzsek közt elosztá; még szabadosoknak is megnyitá a senatust: s mig azelőtt Hercules nagy oltárán egyedül csak az aborigin Potitius utódai áldoztak, mint Görögországban is voltak kiváltságos családok valamelly istennek tiszteletére, Appius rábeszélte a Potitiusokat, hogy a romai nép rabszolgáinak is engedjenek valamelly tisztet az áldozatokban. Ez által a papságot átalánossá tevé; melly eddig egyedül a nemesség kiváltsága volt. Azt mondák ugyan, hogy az istenek haragja halált hozott egy év alatt valamennyi Potitiusra, s megvakitá Appiust: de az egyszer lerontott korlátok többé vissza nem állithatók; s a nemesség hiában gyülölte a szigoru censort: ki nevét halhatatlanná tette az által, hogy nyolczvan stadiumnyi hosszu vizvezetőt épittetett, s ezer stadium hosszában vezetteté a pompás utat Romából Capuáig; melly mü, a via Appia, még husz század mulva is e város nagyságát bizonyitja, s melly Olaszországnak egyesülését látszott jelenteni fővárosával.

Ő négy fia által, kik valamennyien consulok voltak, vitette magát a tanácsházba, s e feleletet adatta Pyrrhusnak: ‚Ha békét akar, menjen ki előbb Olaszországból.‘

Az elefántok már megszüntek rémiteni a romaiakat; kik tüzes lándsákkal [1]) hajtván azokat vissza Pyrrhus seregeire, rendetlenségbe hozták őket, és legyőzték. Fabricius a foglyok kiváltása, vagy kicserélése végett Pyrrhushoz küldetvén, őszintesége által ennek bámulatát vonta magára. Megtudván Pyrrhus, milly nagy tekintélylyel

---

[1]) **Aelianus** (*Historia varia.* I. 38.), azt mondja, hogy az elefántok megrémitésére sertéseket vittek eléjek.

bir ez polgártársai előtt, és milly szegény házában, nagy pénzösszeget ajánlott neki; de ő azt el nem fogadta. Más nap egy elefánttal próbálta őt megijeszteni; de igy sem mnnyén semmire, fölkiáltott: ‚Könnyebb a napot kimozditani pályájából, mint Fabriciust megtántoritani becsületességében.‘ Vacsora alatt Cineas előadta Epicurus bölcsészetét; mellynél fogva ennek követői azt hiszik, hogy az istenek nem gondolnak az emberek tetteivel, és távol élnek a közügyektől kényelmes tétlenségben; s a romai fölkiáltott: ‚Oh Isten! engedd, hogy Pyrrhus, és a samnisiak e tant kövessék, mig velünk háboruban élnek.‘

Annál inkább ohajtá őt Pyrrhus magához csatolni: s kérte őt, eszközölne békét polgártársai közt, és ő közte, s azután maradjon nála; mire Fabricius felelé: ‚Az nem igen válnék hasznodra; mert azok, a kik most tisztelnek, engem megismerve, inkább általam kivánnának kormányoztatni, mint általad‘ [1]).

Pyrrhus dij nélkül küldött vissza kétszáz foglyot; a többieknek megengedte rokonaikat látogatni Romában, ha Fabricius megigéri visszatértöket. A visszaadott foglyok becstelenekül nyilvánittattak, a lovagok gyalogokká, a gyalogok parittyásokká aljasittattak, s mig csak két ellenséget el nem ejtettek, a táboron kivül kellett tölteniök az éjt minden födél és takaró nélkül. Fabricius maga értesité Pyrrhust, hogy orvosa ajánlatot tett, őt megmérgezni [2]); melly nagylelküségtől meghatva Epirus fejedelme, az ellenségeskedéssel fölhagyott. Egy részét a zsákmánynak Tarentum templomában ajánlá föl; s nem szégyenlette magát legyőzöttnek nevezni [3]). S két év, négy hónap mulva a Tarentumbani kikötés után, lovak-, elefántok- és emberekkel együtt hajóra szállott, s hatvan syracusai hajón Siciliába evezett át. Itt a carthagoiak ellen meghivatván, kiverte őket a szigetből, s tárt karokkal fogadtatván a városok és apró tyrannusok által, országot alapithatott volna, ha Lilybaeumnak, az afrikaiak utolsó menhelyének

[1]) E tények történetirói elvesztek; egyedül csak T. Livius decasai, s némelly kivonatok Dionysius-, Diodor-, és Appianusból, Plutarch életrajzán kivül, szolgáltatnak valamit számunkra.

[2]) Fox 1806-ban Napoleonnak szinte egy állitólagos összeesküvést fedezett föl élete ellen; s jóllehet mind a két rész tudta, hogy a dolog nem egyéb találmánynál, alkalmul használták azt a békealkudozásokra, és a háboru bevégzésére.

[3]) Orosius e két verset tartotta fön számunkra, mellyeket Pyrrhus a tropaeumokra iratott:

Qui antehac invicti fuere viri, pater optime Olympi,
Hos ego in pugna vici, victusque sum ab isdem.

Valószinüleg a görögből fordittattak át már igen régen.

ostroma meg nem hiusitja terveit, és le nem hangolja a siciliaiakat, kik őt hütlenül elhagyták. Annyi zsákmányt szerzett, a mennyit csak lehetett; s a tarentiak által sürgettetve, kik nem birtak többé ellentállni a romaiaknak, ismét Nagy-Görögország felé fordult. De hajósnépe erőszakosan volt a szolgálattevésre kényszeritve; s a matrózok belátva, mikép áldozatul szemelvék ki, hogy megmentsék a pun hajóhadtól a zsákmánynyal megrakott tcherhajókat, le hagyák veretni magukat a carthagoiak által: hetven hajó sülyesztetett el, s csak tizenkettő érte el Rhegiumot. Pyrrhus nagy inségre jutván, Proserpina kincsét ragadta el Locrisban; de furdalást érezve magában, azt visszaadta: végre legyőzetvén, visszatért Görögországba, a nélkül, hogy e hadjáratából valami hasznot aratott volna.

E közben a romaiak folytatták a háborut Campania ellen; mellyet végre meghóditottak: a foglyok számüzettek; s a föllázadt campaniai legiót Romába vitték, hol négyezer ember, naponkint ötven, megcsonkittatott és megöletett, minden temetés, vagy gyász nélkül [1]). Roma alávetette egész Olaszországot: harczai által a gőgös samnisiakkal, taktikáján javitott; Pyrrhus ellen megszokta, nem félni az idegenektől, s hasznára forditani a macedoni taktikát. Most már távoli népekkel szövetkezett; s ugyanekkor kezdé gyakorlatba venni ama politikát, hogy a legyőzötteket a győzőnek diadalszekeréhez lánczolja.

Midőn Pyrrhus Siciliát odahagyta, fölkiáltott: ‚Milly gyönyörü küzdtért hagyunk hátra a romaiak- és carthagoiaknak'! Ő belátta, hogy a két növekedő hatalom közti összeütközés rövid idő mulva kikerülhetlen. A köztök kifejlendő vita Afrika partjaira vezet minket, olly népek szemléletére, mellyek hatalma régóta növekedőben volt, s most az emberiség dramájában nagy szerepet játsznak. Ugyanis a pun háboruk alatt nem csak annak eldöntéséről volt szó, hogy a két város közül mellyiké legyen a diadal, s valljon a győzedelem után pun, vagy romai hüségről leend-e szó; hanem a két neptörzs közül valljon a semita, vagy indo-german fog-e uralkodni a világon *).

---

[1]) Livius, XXXVIII. 28.

*) Csakhogy a phoeniciek, és ezek ivadékai, a carthagoiak, nem voltak semiták. Nyelvök ugyan, a semita népekkeli szoros viszony-, és lakhelyeik szomszédságának következtében rokon volt azokéval, nevezetesen a zsidóval; mit Bochart eléggé kimutatott (Geographia Sacra. L. II. c. I. s köv.): de azért Sidon, Tyrus, Carthago, s az ezektől alapitott gyarmatok mind chananaeusok voltak; miért a görögök a chananaeus és phoenici nevezetet, mint egészen egy jelentésüt, vegyesen használták. S.

HATODIK FEJEZET.

Afrika. Carthago.

Az afrikai szárazföld legnagyobb változatosságot tüntet elő. Kezdete a mi mérsékelt égaljunk alá esik: szinte egyforma szélességben megy át az egyenlitőn; és a mérsékelt déli égalj alatt csucsba végződik. Nagy terjedelmü félsziget, sziv-alakban, ötezer ötszáz mérföldnyi hosszu, s ötezer mérföldnyi széles. Kevés folyamai vannak; földközi tengerrel nem bir, sem öblökkel, sem ugy szólván kikötőkkel, mellyek megkönnyitenék a behatást eme nagy földtömegbe: de szigetektől környeztetik, és középett nagy pusztasága van, majdnem olly nagy, mint fél Europa. A többi világrészek felé kiálló csucsai: Serrafok a Közép-tengeren; Zöld-fok nyugotra, az amerikai oldalról; a guardafui keletre; s a Jó-remény-fok a déli félgömbön: holott egy részben Europával a gibraltari szoros, Arabiával a Bab-el-Mandeb, és Ásiával a homokos suezi földszoros kapcsolja össze. E pontokat, és partjait már a régiek is ismerték, és föl is keresték; a többi csaknem rejtély maradt előttük. Meroe, s Egyptom legvirágzóbb országok, az emberi történet legelső korszakáig mennek föl; s ujabb utazók ott is találtak a miveltség nyomaira, hol azt legkevésbbé lehetett várni. A Ptolemaeusok uralkodása alatt Afrikának egész belseje kikutattatott; s az akkori harczokban szereplő elefántok hozattak onnan: később a romaiak egészen a garamantokig terjeszték ki hóditásaikat.

A történelem hagyományai csupán az éjszaki részre szoritkoznak, vagyis azon lejtőre, melly a magas Atlas (Daran) csucsairól egy részről a Közép-tengerig fokozatosan, más részről a Sahara pusztaságig száll alá: nagy sziget, tenger- és homokkal körülvéve, s egy keskeny szoros által választva el egy másik, jóval kisebb, és inkább róna szigettől, mellyen Cyrene emelkedik.

Herodot három részre osztá Afrikát, s ezek a népes, a vad, és a lakatlan Libya; mellyek jelenleg Berberia, Biledulgerid, és Sahara nevet viselnek. Nigritiát, Sudant, és Afrika többi részeit az Aethiopia átalános nevezet alá foglalta. A népes Libyához tartozott Mauritania, Numidia, Carthago területe, Cyrenaica, Marmarica; mellyek jelenleg Marocco, Algir, Tunis, Tripolis és Barca államok éjszaki részeit képezik: termékeny és népes tartományok, kivéve némelly homokos téreket Tripolis partjain, és keletre Barcától; mellyeken hajdan nomád népek vonultak át. Fölebb e tartománytól a 30-ik éjsz. szélességi fok alatt, az Atlas hegyek vágják keresztül Afrikát. A nyu-

goti részeken kalandozó vadállatok-, és az ott termő teméntelen sok datolyától nyerte régi s ujabb nevét [1]). Határos a Sahara pusztasággal, melly a nyugoti parttól egészen Egyptomig szegélyezi Afrikát; azután áthasitva a Vörös-tengert, Arabián, és Persia déli tartományain vonul át, egészen éjszaki India szivéig. Száraz és homokos: kiégetve a nap által, melly függőlegesen ereszti rá sugarait, s több rendbeli gyönyörü zöld és termékeny szigetvirányokkal szakittatik meg; ugy hogy a világ egyetlen tartományában sem találhatni egymás mellett ugy föl a legsivárabb pusztaságot, a legbujább tenyészet mellett.

Herodot, az utazó bölcsész, maga ugyan nem volt Afrikában: azonban Egyptomban tartózkodása alkalmával a libyai benszülötteket kikérdezte illető tartományaik iránt, és olly rajzát nyujtá azon tartományoknak, melly az ujabb fölfedezések által mindinkább valónak bizonyul be. „A Nilust, igy szól ő, négy egész hónapi hajózás és utazás alatt mindig láthatni; ide nem számitva egyptomi pályáját. Tovább a tartomány, sivár pusztaság. A Cyrenebeliek, kik azt állitják, hogy Ammon oraculumát mentek megkérdezni, s Etearchussal, az ammoniak királyával értekeztek, beszelik, mikép a királytól hallották, hogy egykor bizonyos nasamonok, libyai nép, melly egy kis területen lakik keletre a Syrtistől, jöttek volna hozzá; s előadák, miszerint bizonyos megnőtt ifjak, egyéb bolondságok közt azon gondolatra vetemedtek, hogy ötöt közülök sors által kiválasztván, őket Libya sivatagjainak kikémlelésére küldendik. Egyébiránt egész Libyát az éjszaki tenger hosszában, elkezdve Egyptomtól a Soloeis hegyfokig, hol tudnillik Libya végződik, egészen libyek, és különféle nemzetségeik lakják: kivéve némelly görögöket, és phoenicieket. De a felsőbb részekben, a tengeren, és a tenger hosszában lakó népeken tul, Libyát vadállatok lakják; s még tovább, merő homok és borzasztó sivatag, és mindenfelé pusztaság. Amaz ifjak tehát ellátva magukat vizzel és élelmi szerekkel, elindultak: a népes Libyát elhagyván, a vadak tartományához értek, s végre a pusztaságra jutottak; hol mindig nyugoti szél ellenében utaztak: és nagy homokos téren utazván sok ideig, végre a sikon élőfákat pillantottak meg, mellyek gyümölcseit megizlelték. E közben közép termeten aluli apró emberek jöttek feléjek, s elvezeték őket magukkal; de egymás beszédjét kölcsönösen nem értették. Nagy mocsárokon keresztül egy városba értek, hol az

[1]) Biledulgerid, a pálmák tartománya. A régieknél Getulia is volt neve: az ujkorban Fezzan.

emberek mind egyforma nagyságuak voltak a vezetőkkel, s fekete szinüek; a város egy nagy folyam mellett feküdt, melly nyugatról keletre folyt, és abban krokodilok valának láthatók. Etearchus még azt is hozzátette, hogy, valamint a Cyrenebelick mondák, a nasamonok visszatértek, s azon emberek, a kiket utjokban találtak, valamennyien büvészek. És Etearchus azt gondolja, hogy azon folyam a Nilus lehetett: mi egyébiránt igen hihető“ [1]).

Ámbár Herodot sem itt, sem másutt nem említi a karavánokat: annyi bizonyos, hogy öt ifju a nagyobb családokból, élelmi szerek- és vizzel ellátva, más módon nem utazhatott illy tartományban. Egyébiránt Mungo Park beszéli, hogy a négerek a magiával foglalkoznak, amuletekben hisznek, és vendégszeretetet gyakorolnak; miből következtethetjük, hogy a nasamonok közéjek jutottak el. De a legfontosabb dolog ez utazásban a folyam, melly nyugatról keletnek folyik.

Mig nem ismertetett Afrikában illy folyam, azt lehetett gondolni, mikép Herodot csalatkozott; azonban később fedezteték föl a Dso-

---

[1]) II. 32. Másutt Herodot Afrika pusztaságain vezet bennünket keresztül. „A partokat lakó nomád libyaiaktól távolabb esik a vadállatok Libyája, s ezen tul egy homok-övezet terül el, egyptomi Thebétől Hercules oszlopaiig. Ez övezetben, majdnem tiz napi járásnyira nagy sóhalmazok találtatnak a dombokon, és minden halom tetején, a só közepéből édes fris viz bugyog föl: e körül emberek laknak, a legutolsók a pusztaság felé a vadak tájékán fölül. Az első emberek, kik Thebétől tiz napi járásra találhatók, az ammoniusok: ezek szentélye hasonlit a thebei Jupiter szentélyéhez, kosfővel. S ezeknél van egy másik forrásviz, melly reggel langyos; midőn a vásártér megtelik emberekkel, hidegebb: délben rendkivül hideg, ugy hogy a kertek öntözésére használtatik; nap lemente felé elveszti hevességét; naplemenet után langyos lesz; azután lassankint mindig melegebb, és éjfélkor forrásba jő: s hajnalig meghül. Neveztetik pedig Nap forrásának. Az ammoniusok után, ismét tiz napi járásnyira, a homok térségen létezik szinte egy, a salamiához hasonló sóhalom, és viz; és környékén emberek laknak. E terület neve Augila; és őszszel ide jönek a nasamonok datolyát szedni. Augilától ismét tiz napi járásnyira van egy másik halom és viz, és sok gyümölcstermő pálmák, mint a többieknél; s ott laknak a garamantok: igen számos nemzet, kik a sóra földet hordanak, és azt bevetik. Igen rövid ut vezet a lotophagokhoz, vagyis harmincz napig tartó. E népnél is találhatók ökrök, mellyek a legelőn hátrafelé járnak a következő oknál fogva: szarvaik igen előre vannak görbülve, s azért legelés közben nem mehetnek előre; mivel szarvuk a földbe szuródnék. E garamantok négy-lovas szekereiken üzik az aethiopiai troglodytákat, kik leggyorsabban futnak valamennyi emberek közt, kigyók-, gyikok-, és más hasonló hüllőkkel táplálkoznak, nyelvök semmi más nyelvhez nem hasonlit, és hasonlóan a denevérekhez, recsegnek.“

„A garamantok után ismét tiz napi járásnyira, ujra sóhalom, és viz látható; s környékén emberek, kik atarantoknak neveztetnek. Ezek minden emberek közt

liba, nagy folyam, vagyis a Niger [1]); melly a Benin öbölbe folyik [2]); és mellynek partjain épültek belső Afrika legelső városai.

A tartomány beljében boldogtalan éghajlatnak (?) van alávetve az ember, melly az ő szabad értelmi tehetségeit elzsibbasztja; ugy hogy a történelem a földhez van kötve, s inkább physikai körülményektől függ (?). Az egyéni fejlődésnek hiánya okozta, hogy a rabszolgaság kezdet óta befészkelte magát olly népek közt, mellyek nem képesek megvédeni szabadságukat *). Afrikának két főbb népfajai a négerek és berberek: amazok mindig a rabszolga-vásárokat látták el; az utóbbiak megtarták nomád szokásaikat: a nélkül, hogy a természet fölött uralkodni tudtak volna. Az idők, népek és kereskedés viszontagságait végigélték, a nélkül, hogy változáson mentek volna át: kevéssel beérik, ipart nem üznek, a honszeretetet nem ismerik, s a lakhelyekkel együtt a rokonság és barátság kötelékeit is fölcserélik.

Carthago.

Az egyedüli független államról, melly Afrika partjain emelkedék, a legelső hóditó és kalmárkodó köztársaságról, mellyet a történelem megemlit, s melly több századokon át megfejté azon nehéz ta-

---

az egyedüli névnélküliek; minthogy összesen atarantoknak neveztetnek, külön pedig egyiknek sincs neve. Ezek a napot, midőn legmagasabban áll, átkozzák, és gyalázzák: minthogy hevével a tartományt, és az embereket agyonégeti. Más tiz napi járásra ismét halom, és viz, és emberek. E sóval határos az Atlas hegy: szoros és kerek minden részről; és olly magasnak mondatik, hogy a felhők soha sem vonulnak el csucsáról, sem nyáron, sem télen: s a tartomány lakói azt az ég oszlopának tartják. E hegyről neveztettek el ez emberek atlantoknak. Azt mondják róluk, hogy állatok husával nem táplálkoznak; nem is szoktak soha álmodni. S egészen az Atlasig megemlithetem azok neveit, kik a homok-övet lakják, de ezentul nem. Az övezet a Hercules oszlopain is tul terjed, s vannak benne sódombok tiz napi járásnyira, és lakók. Házaik sóhalmokból épülnek; minthogy Libyának e részében nem esik: s itt fehér és bibor szinü só ásatik. Ez övezeten tul, dél felé, déli Libyában a vidék egészen puszta, viz, vadak, eső, és fa nélkül; s nem is találni ott legkisebb nedvet." *Melpom.* 181—185. §.

[1]) **Mungo Park**, *Travels*, 194. l.

[2]) L. **Richard** és **Llander**.

*) Az afrikai népeket lealacsonyitó s elbutitó vallás, az egyedül érzékiségnek élő chamitákban szükségkép elnyomott minden nemesebb érzést; ugy hogy az atya és anya saját gyermekét, a testvér testvérét nem irtózott, mint ma sem irtózik eladni, mihelyt az innen remélt dijjal pillanatnyi élvezetet szerezhet magának. Ez oka, s nem az állitólagos gyávaság, a négerek szolgai állapotba jutásának. A különnépek csak keresettebbé tették az ember-árút e különben nagyon is harczias és kegyetlen fajok közt; de a vele üzött kereskedést tulajdonképen azon belharczok, és kölcsönös elnyomások idézték elő, mellyek Afrika belsejében mindenkor otthonosak voltak. S.

lányt, miképen vergődhetni gazdagságra a szabadság elvesztése nélkül, igen érdekes dolog lenne részletes ismeretekkel birni: mig ellenkezőleg a legmélyebb homályban hágy bennünket iránta a hagyomány. Carthago nemzeti történetiróinak müvei elvesztek [1]); a romaiak és görögök csak annyiban tesznek róla említést, a mennyiben hazájok történetére vonatkozik: maga Herodot is, kinek okvetetlenül kellett volna szólani e városról, csak mellékesen emlékezik róla egy kissé, miből nem sokat tanulhatni. Aristoteles is csak röviden érinti ez államot Politikájában [2]), azon finom itészi tapintattal, melly az alkotmányról irt könyveinek elvesztét olly sajnálatossá teszi. Justinus, noha Theopompus- és Timaeusból meritett, csak igen gyér és jelentéktelen ismereteket közöl arról, főleg a köztársaság virágzása koráról. Diodorus Siculus leirja a Siciliával viselt carthagoi háborukat, de igen silányul és pontatlanul. Polybius becses ismereteket ád annak alkotmányáról, és mások előtt ismeretlen, hiteles okiratokat hoz föl. Livius, és még inkább Appianus, azon kivül, hogy tisztán Polybiust másolják, nem látnak egyebet háborunál; s azt is a szerencsésebb vetélytárs pártosságával irják le, melly az időnél is jobban eltörlé annak minden emlékeit [3]). A franczia fegyverek, és a miveltség jelenlegi hóditásai eme partokon, reményt nyujtanak ahhoz, hogy is-

---

[1]) *Qui mortales initio Africam habuerint, ut ex libris punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, dicam.* **Sallustius**, *De bello Jug.* c. 17. **Cic.** (*De oratore*, I. 58.) azt mondja, hogy a romaiak a numida királyoknak ajándékozák a Carthagoban talált könyvtárakat; egyedül Mago könyveit tartván meg számukra.

[2]) Lásd **Aristotelest**, *De politica Carthaginensium.* **Kluge** kiadásában jegyzetekkel; **Metocdhita Tódor** értekezését ugyane tárgyról (*Περι Καρχηδόνος καὶ αὐτῆς πολιτείας*); és egy értekezést *Hanno, s a carthagoi nagy férfiak életéről.* Boroszló, 1821.

[3]) Az ujabbak közül:

Hendrich, *De rep. Carthaginensium.* 1664.; jelentéktelen férczelt mü, telve vakmerő hypothesisekkel.

Dampmartin, *Geschichte des Kampfes zwischen Carthago und Rom*, és a *Geschichte der Republik Carthago* (Frankfurt, 1781.), csekély becsesel bir; valamint nem sokat érnek Montagu lord elmélkedései is: *On the rise and the fall of the ancient Republics.* De már nevezetesebb **Campomanes**, *Antiguedad maritima de la republica de Cartago*: mellynek első kötete a hajózás-, és tengeri hatalomról szól; a második pedig Hanno körutjáról: melly egy kissé bő magyarázattal van kisérve, s a nevek hasonlatosságából vont gyanitások által támogatva.

Becker, *Vorarbeiten zur Geschichte des zweiten punischen Krieges.*

Kellermann, *Versuch einer Erklaerung der punischen Stellen.* Berlin, 1812.

Hamaker, *Diatribe philologico-critica monumentorum aliquot punicorum* ....

mereteinket gyarapithatjuk e részben [1]); mellyek után majdan tisztább fogalmat nyerhetünk a carthagoiak alkotmánya- s történetéről.

I. Alapittatása. I. Korszak (878—480.).

Carthago eredete, mint rendesen minden városoké, mesékbe van burkolva [2]); a közönséges hagyomány Didot, vagy Elisát illetőleg, ki Sidonból testvérgyilkos sógora, Pygmalion elől menekült, habár nem egyez is a történeti valósággal, legalább arra mutat, hogy a belzavargások Phoeniciában a polgárok egy részét kivándorlásra kényszeriték éjszaki Afrika felé. Léteztek már e vidéken egyéb gyarmatok is, oda édesgettetve a földnek temékenysége, s a könnyü közlekedés által déli Spanyolországgal, melly tartomány az akkori Peru-, és Mexiconak tartatott. A Didoban személyesitett gyarmat, pénzen vásárolta meg a jogot, várost épithetni olly kedvező ponton, melly elegendő volt arra, hogy hatalmassá váljék. Kezdetben csak a Byrsa erősség állittatott föl [3]); mellyet most a keresztények Mastinace, a benszülöttek Almenara néven neveznek, s melly később a városnak

---

interpretationem exhibens. Leyden, 1822.; a Humbert által, Tunisból a leydeni muzeumba hozott emlékeket magyarázza.

Heeren, *Ideen* stb.; melly munka után különösen indultunk.

Böttiger, *Gesch. der Karthager.* Berlin, 1827.

Münter, *Religion der Carthag.* 1816. és 1821.

Ide tartoznak még **Onorato Bres**, *Malta antica illustrata co' monumenti e colla Storia.* Roma, 1816.

F. **Agias de Soldanis**, *Annone cartaginese, cioé Vera spiegazione dell. atto V. della commedia di Plauto il Poenulo ecc.* Roma, 1767.; haszontalan irka.

[1]) **Falbe**, *Recherches sur l' emplacement de Carthage.* Paris, 1837.

Dureau De La-Malle, *Recherches sur la topographie de Carthage.* Ugyanott.

Sir Grenville-Temple hat évig folytatá az ásatásokat Carthago környékén. A napvilágra jött emlékek közt nevezetesbek: Thamat, vagy az égi Juno temploma; mellynek romjai közt hétszáz darab pénzt, és különféle agyag és üveg edényeket talált; egy villa a tenger partján, festett falakkal, és mozaik padlattal; egy egész pun föliratot, és több rendbeli töredékek; szobor- és lámpa-darabokkal stb. Falbe ezen, és más föltedezései Dureau de La-Malle adatait a város helyzetéről megerősitik. Különös figyelmet gerjesztettek a rajzok egy házban, mellyek egy centaur, és egy centaurnő szerelmét ábrázolák. Eddigelő százharmincz föliratot gyüjtetett össze, többnyire síriratok; s némelly numida föliratok, afrikai jegyekkel: a nagy vizvezetőnek nyoma is megtaláltatott, melly a kertek és mezők öntözésére szolgáltatta a vizet.

[2]) *Kartha hadath*, uj város, phoeniciai nyelven.

[3]) Appianus szerint Carthago ötven évvel hamarább alapittatott Troja bevételénél. Paterculus szerint 65, Justinus szerint 72, Livius szerint 93 évvel Roma épittetése előtt.

felső részét képezte, midőn az alsó rész kitágittatván, Megara nevet nyert. Száz mérföldnyire feküdt Siciliától, egy a Bon és Zibib fokok által képezett tágas öbölben, egy félszigeten Tunis és Utica között, melly városokat bástyáiról lehetett látni. A szoros nem egészen négy mérföld széles, és a falak körülete huszonhárom mérföldet tett.

Keletkezése függetlenné tevé azt az anyavárostól, mellynek irányában csupán a kegyelet ama kötelékeit ismerte, mellyeket a görögök és phoeniciek közt fönálló népjog a főváros és gyarmatok egymás közti viszonyaira nézve megszabott. Igy például Tyrus megtagadá Cambysestől a hajóhadat Carthago ellenében; ez ismét ajándékokat és követeket küldött Tyrus istenéhez: s miután Sándor azt ostrommal bevette, lakóit saját kebelébe fogadta.

A parton, hol megtelepedtek, nomád népeket találtak a phoeniciek, ugy mint a libyeket, maxiakat, kik bal halantékukon lenyirták hajukat, jobb felül pedig hosszura eresztették; a zavekeket, kiknek nejei a harczi szekereket vezérelték; a gyzantokat, kik miniummal festék be magukat, és majom hussal, s a tartományban található temérdek mézzel táplálkoztak. Az uj jövevények mestersége abban állott, hogy föntartsák velök a barátságot, és azt hasznukra forditsák: mig a miveltség által olly tulsulyra vergődhetnek fölöttük, hogy azokat alávethetik; és igy gyarmatokat telepitvén meg közöttük, a benszülöttekkeli összevegyülés által támadott a libyo-phoenici faj, s őket állandó lakokhoz, és földmiveléshez szoktatták. Azonban a Syrtis, és az éjszaki part a nagy és kis Syrtis között, melly jelenleg a tripolisi helytartóságot képezi, nem valának fogékonyak a miveltségre. Itt laktak a lothophagok [1]), és nasamonok: pásztor és nomád népek, mellyek közbenjárók gyanánt szolgáltak a belkereskedésnél; azonkivül védfalat is képeztek Cyrene ellen, mellyel igen sok baja volt Carthagonak, mig a határok megalapittathattak.

Gyarmatok.

A többi, közvetlen a phoeniciek által e partokra telepitett gyarmatok, inkább Carthagoval szövetkeztek; melly város a szövetség élén állott: a második vala Utica. De az egyesülés nem terjedt ki az egész partvidékre; mert a népesség is lényegesen különbözött egy-

[1]) Lotus-evők; mi alatt nem az egyptomi lotus értetik, hanem a Linnéféle *rhamnus lotus*; mellynek gyümölcsét az afrikaiak mai napig is eszik, és bort, vagy mélsert készitenek belőle, melly kevés napig tart el. Theophrastus mondja, mikép Ophellas, Cyrene királya, Carthago ellen indulván, és minden élelmi szerektől meg lévén fosztva, több napokon át lotussal táplálta seregeit.

mástól: ebből belső elgyengülés következett; előidézve nagy részt azon faggatások által is, mellyeket a kereskedő-népek a gyarmatok irányában maguknak engedni szoktak.

Egyébiránt egyetlen régi nép sem értett annyira a gyarmatosítási rendszerhez, mint a carthagoiak: kik ezt legjobb módnak tarták, megakadályozni a népesség tuláradását, kielégiteni a szegényebb polgárokat, s a földmiveléssel táplálékot nyujtani a kereskedésnek. Az ezektől nyert adó képezte Carthago kincstárát, s az ő segélyökkel viselt annyi háborut, és tőn tengerészeti hóditást. Ezekre pedig nem azon indok szolgáltatott alkalmat, mint a médek- vagy persáknál: hanem a vágy, ujabb kereskedelmi telepeket állithatni. Egyedül annak megszerzésére törekedvén, a mit meg is tarthatott, legczélszerübbnek látta, kiszemelni e részben a szigeteket. Először is a Közép-tengeren Sardinia, és a Balearok tüntek föl előtte: mellyeket több kisebbekkel együtt meghóditott, s hihetőleg Corsicát is; azután Siciliát támadta meg, ugyanakkor, midőn a persák Cyrus, Cambyses és Darius alatt diadalmaskodtak (550—480.); ugy látszik, a Canari szigeteket, és Madeirát is elfoglalta. A phoeniciek példájára a szárazföldön is állitott gyarmatokat, főleg Spanyolországban, és Afrika nyugoti partjain; de nem engedé hatalomra vergődni azokat, nehogy fejöket fölemelhessék ellene.

S mindezen hóditásokat főleg Magonak, az ő két fiának, és hat unokájának köszönheté Carthago. Amaz a carthagoi sereget és hadvezetést teremté, s ennek hatalmát Siciliában megalapitá. Fiai, Hasdrubal és Hamilcar meghóditák Sardiniát: hol később Hasdrubal, miután tizenegy izben volt hadvezér, meghalálozott; Hamilcar pedig Siciliában ölte meg magát: nem akarván tulélni Gelo, Sicilia királya által történt megveretését. Hamilcartól származtak Himilco, ki utána a sereget vezérelte Siciliában, Hanno, és Gisco; Asdrubaltól pedig Hannibal, Asdrubal és Saffus (?), kik a numidiaiak és mauritanok ellen szerencsével harczoltak.

Sardiniában Cagliarit és Sulcit alapiták; s ezt minden tartományaik közt legfontosabbnak tartván, egyenlőnek tekintették Afrikával. Innen kapták a völgyekben bőven termő gabonát: s ha nem ők hozták is be ott a földmivelést, de legalább kiterjeszték azt; a hegyekből érczeket, és drága-köveket nyertek.

Midőn a phocaeaiak a persa igát eltürni nem birván, Corsicát elfoglalták (536.), és ott Aleriát épitették: a féltékeny Carthago a hetruskokkal egyesülve, kiüzte őket onnan; nem annyira a sziget

birtoka után vágyódva, mint inkább megakadályozni ohajtván azt, nehogy ott szorgalmas kereskedő-nép telepedjék meg.

Más részről minden erejét megfeszitette, Sicilia birtokának elnyerésére; belátva, hogy attól függ uralma a Közép-tengeren, ugy szinte seregeinek élelmezése, s az olaj- és borkereskedés. E végre tehát az aristocraticus kormányformák minden sajátságos makacsságát kifejté: azonban gyarmatai, a kalmárkodó aristocratiának természetes féltékenysége által féken tartva, soha sem virágozhattak föl a görögök ellenében; kik saját gazdag, és független városaikat védelmezték. De ott nem állitott uj telepeket; hanem csak azokat foglalta el, mellyek azelőtt a phoeniciekhez tartoztak: honnan a görögöket kizavarta, főleg akkor, midőn Darius és Xerxes ellenségeket kerestek az ő ellenségeiknek. De azon napon, midőn ez utóbbi Salamisnál megveretett (480.), Hamilcar, Mago fia, szinte csatát vesztett, és meghalt; s a carthagoiak alig tudták megvédeni régi birtokaikat. I. Dénes uralkodása alatt uj birtokszerzésről gondolkoztak (410.); s a Segesta és Selinus közti viszálkodásokba vegyülve, az előbbit segiték: minek ürügye alatt egyéb helyeket is foglalgattak. Azonban Dénes és Agathocles egy állammá akarván olvasztani Siciliát, majdnem az egész szigetből kiüzték őket; sőt Agathocles még Carthago falai alá is merészelte vinni fegyvereit: olly nagy rémületet gerjesztvén ez által, hogy a carthagoiak kétszáz gyermeket dobtak az izzóvá tett bálvány karjai közé. Elmulván a veszély, egyik lábukkal mindig a Napszigetben állottak; s az ő állhatatosságuk, Syracusa nyugtalankodása mellett, ugy szinte Görögország zavargó állapota, őket kétségkivül egész Sicilia birtokába helyezi, ha egy arra képes hadvezérök volt volna. A vérengző háboru változó szerencsével folyt 410-től 264-ig; mindegyre változván a carthagoi birtok kiterjedése: melly a 383-iki béke alkalmával Siciliának egy harmad részére terjedt ki; a Halycus folyó képezvén annak határait.

Majorca, Minorca, Ivica bort, olajat, finom gyapjut, öszvéreket szolgáltattak Carthagonak; Gaulos, Cercina, Melita (Gozzo, Cherchinesso, Malta) már azelőtt phoeniciai gyarmatok voltak; ez utóbbiban léteztek a carthagoiak nevezetesebb szövő-gyáraik. Mindezen szigetek rakhelyek voltak a kereskedésre, és állomások a hajókra nézve.

Galliától távol tarták őket a Massiliában megtelepedett phocaeaiak; Liguriában szedték a legjelesebb matrózokat. Olaszországban mindenkép igyekeztek megfészkelni magukat: szövetséget kötve még

a hetruskok- és romaiakkal is [1]; kik azonban féltékeny szemmel tekintették őket.

Spanyolországban jó korán alapitának gyarmatokat; hol már a phoeniciek is birtak telepekkel, főleg Andalusia- és Gadesben. A carthagoiak összeköttetésbe tevék magukat a különféle népességekkel; mint kereskedők mindenfelé kiterjeszkedtek, és Cadixot szemelék ki állomásul a szoroson kivüli hajózásra. De különösen értettek már a phoeniciek által megnyitott bányák miveléséhez; mellyek jövedelme képessé tevé őket, hosszantartó háboruik viselésére. Midőn elvesztették Siciliát és Sardiniát, egész Spanyolország meghóditása által igyekeztek kárpótlást szerezni maguknak.

E gyarmatok nem hasonlithatók annyira az angolok- és spanyoloknak egész tartományokat magukban foglaló tágas birtokaikhoz; mint inkább a hollandi s portugal telepek lánczolatához Kelet-Indiában. Csak a szegények küldettek oda; kik a reményt vivék magukkal, meggazdagodhatni a zsarnok egyedárusság által: hasonlón az amsterdami kereskedőkhez, és britt n a b o b o k hoz. E czélra távol tartományokba is vittek telepeket; de mindenütt csak a partvidékre, az áruk lerakása, és visszfuvar fölvétele végett: és e gyarmatok a jövő hóditásoknak esetleges kiinduló-pontjai voltak. Melcart isten tisztelete az anyavároshoz csatolá azokat: melly őket teljes alávetésben igyekezett tartani; miért is, mig a phoeniciai s görög gyarmatok az anyaország fölé emelék fejöket, Carthagot egyetlen-egy sem haladá meg, sem vele nem vetélkedhetett; még csak Panormus sem, valamennyi között a leghiresebb.

Hanno körutja.

A köztársaság legnagyobb virágzása korában Hanno [2] küldetett ki egy gyarmatlánczolat alapitására Afrika nyugoti partjain, az atlanti tenger hosszában; hol jelenleg Fez és Marocco tartományok emelkednek. Szerencsére az ezen körutjáról szóló jelentés egy templomban tétetvén le általa, megőriztetett: honnan bizonyos görög hibásan lemásolta; s mellyből tanuljuk ismerni, minő hatalommal, és milly kiterjedésben vezeté Carthago tengeri vállalatait. Hanno elindult hatvan hajóval: harminczezer gyarmatost vive magával; ide szá-

[1] A romaiak eredeti szerződései még léteznek. Aristoteles P o l i t i k á j á n a k III. 9. mondja: „A carthagoiak és hetruskok több rendbeli szerződést kötöttek egymással, kölcsönös szövetség és jogok végett.“

[2] Hihetőleg a Siciliában 480-ban meghalt Hamilcar fia; miért is utazását 450. év tájára teszszük. Lásd (A) jegyzetet.

mitva a férfiakat, nőket és gyermekeket : kiket hat városban osztott el; mellyek közt legnagyobb volt Uj-Carthago (Carthagena), egyéb gyarmatok központjául rendeltetve. Elment egészen Senegambiáig; hol hasztalan igyekezett férfiakat kézre keriteni, minthogy elfutottak, kövekkel hajigálván az üldözőket: „azonban", igy szól tovább, „sikerült elfognunk három nőt, s minthogy kötelékeiket szétték, és dühösen harapdáltak maguk körül, megöltük őket, és lenyuzott bozontos bőrüket Carthagoba hoztuk." Végre babérral ékesitett hajókon tért vissza, s a Fejér-fokon Neptunnak emlékül domborművekkel boritott oltár emelteték; mellyek mozaik müben emberi alakokat, oroszlánokat, delphineket ábrázoltak.

Ugyanez idő tájban Himilco egy gyarmatlánczolatot alapitott Europának nyugoti partján, s ő is egy templomban tette le jelentését, melly azonban elveszett; fölhasználta ezt Rufus Festus Avienus egy földrajzi költeményében. Ő négy hónapi utazás után Anglia partjaira ért; jóllehet az általa alapitott gyarmatok a Sz.-Vincze fokon, és az Anason (Guadiana) tul nem terjedtek. A carthagoiak nyomai még déli Jütlandban is találtattak [1]) : sőt Boston erdeiben is találtatott volna egy pun emlék. De ki tudja, minő körülmények által juthatott az oda?

Tengeri kereskedés.

Igen sok volt volna, azt kivánni a carthagoiaktól, hogy mit némellyek jelenleg is megtagadnak, azt ők megengedjék : tudnillik a szabad versenyt; holott épen az egyedárusság föntartásán törekedtek. Carthago volt a fő, és a sziv; a gyarmatoknak egyedül az ő érdekében kellett müködniek, és ugy, hogy sok kincset ne szerezzenek, kikötőikbe idegen hajókat ne bocsássanak : mellyek elől jó, vagy rossz móddal el kellett zárni az utat, és a kereskedést. S az egyedárusság annál féltékenyebben őriztetett, minthogy az nagy hasznot igér a barbár népekkeli közlekedésben, mellyek apróságokért szokták becserélni dus termékeiket. S habár a Közép-tengeren nyugot felé nem lehettek is egészen az egyedárusság birtokában, mindent elkövettek, hogy a versenyt becsülettel kiállják. Gondjok volt, elnyomni a tengeri rablást; nem igen foglalkoztak a szállitó kereskedéssel, hanem a kereskedő maga vezérelte saját hajóit; vendégszeretetet gyakoroltak : remélvén azt másoknál is föllelhetni; s e végett jegyeket váltottak egymással, a görögök módjára.

---

[1]) **Müller**, *Abhandlung über die goldenen Hörner von Tondern.* Kopenhaga, 1805.

Belső Afrikából hozták az Olaszországban annyira keresett négereket; drága-köveket és aranyat Görögországból, gyapjut Máltából, szurkot Lipari szigetből, viaszt, mézet és rabszolgákat Corsicából; vasat Elbából: a Baleari szigeteknek bort és nőket vittek, egyszersmind cserében a hadi szolgálatokért; és onnan öszvéreket és kanczákat hoztak. Egész nyugati Europa végső határaiig, a Cassiterides, vagyis Sorlingh szigetekig hajóztak, czint és ambrát keresni: ez utóbbit talán Samlandból is nyerték; s az ő telepeik, ugy szinte Marsilia lakosaié, kik szárazföldön jutottak oda, a Manche-csatorna két partjának lakosaihoz némi miveltséget vittek.

Szárazföldi kereskedés.

Nem is csak a tengeren folyt a kereskedés; mert habár féltékenységökben eltörölték a szárazföldi kereskedés nyomait, annak irányát mégis követhetjük. Herodot mondja, mikép Afrika beljébe mentek rabszolgákért, sóért, melly ott fölhalmozva találtatik, hihetőleg lerakva oda valamelly becsapó tenger árjai által, és datolyákért. Ezek ott tenyésznek, hol a gabona már megszünik, a nagy pusztaság határainál a 29. és 26. éjsz. szélességi fok közt, és october hóban gyüjtetnek: pótolják a kenyeret, és borforma italt is adnak; sokáig eltarthatók, és még Nigritiába, s a Nigeren tul is elvitetnek; főleg pedig a pusztaság lakói indulnak azok fölkeresésére Biledulgeridba, azokat nyájaik termékeiért becserélvén. Az aranyat Nigritiában keresték föl, hol szemercsek- és poralakban olly bőven találtatott, hogy a közönségesebb házi szerek is abból készültek. Olly módon szerezték ezt, melly most sem ment ki még egészen a szokásból: az árut letették a parton, s a barbárok aranyat tettek mellé, a mint gondolták, hogy elegendő lesz a cserére; ha a kereskedő nem elégedett meg vele, visszavette az árut: ekkor a benszülöttek addig tetézték az aranyat, mig a kereskedő is beérte vele.

Illy távolságra, s annyi veszélyek közepette a szárazföldi kereskedés csupán karaván ok utján történhetett; mellyek állomásai igen fontos rakhelyekké váltak. Herodot Egyptomban Afrika minden tartományából láthatott népeket, s valamennyitől tudakozódhatott hazájok iránt. Tőle tudjuk, hogy akkor is a jelenlegi utvonalak használtattak a közlekedésben felső Egyptom és Fezzan, Carthago s hihetőleg a Nigeren tul fekvő tartományok közt [1]); és Afrikának egész éjszaki része minden irányban utakkal volt átvágva, mellyek nyomaira

[1]) **Herodot**, IV. 181--185.

jelenkori utazók találtak. Az afrikai kereskedés fő rakhelye Ammon temploma volt: mellynek temérdek kincsei azoknak hálás ajándékaiból gyültek össze, kik annyi veszélyek után, Afrika beljéből szerencsésen megérkeztek. Carthagoi Mago három izben tette meg ez utat a pusztában, egyedül csak száritott lisztet véve magához [1]).

A város élelmezése végett, Carthagonak még földmives gyarmatai is voltak Zeugitana- és Byzacenában, melly sikság a Bagradas üledékei által képeztetik; hol az europai s afrikai gabonanemek egyformán tenyésznek. A benszülött törzseket telepité meg ott: s nehogy ezek föllázadjanak, megtiltá nekik, bástyákat épiteni; mi által egyszersmind Carthago ki vala téve az ellenség betöréseinek. A parton, valamint Numidia és Mauritania határain, megerősitett telepek állittattak föl; mellyek az ő javára a benszülöttekkel kereskedést üztek, s a szárazföldi utat biztositák Hercules oszlopaiig: valamint oltalmul szolgáltak a hajóknak is, a veszélyes átevezésben Spanyolországba. Egyébiránt mindezen gyarmatok átalános gyülölettel viseltettek az uralkodó város iránt: keletre tőle vad törzsek bolyongtak; nyugat felől, igen közelről, Numidia s Mauritania országok fenyegették a várost; ugyanazon partokon, és délre Carthago vetélytársai valának Tunis, Aspis, Adrumetum, Ruspina, a Kis-Leptis, és Thapsus, s végre a mindenkor független Utica.

Hadi erő.

A közlekedés szabadsága, s a gyarmatok folytonos függésben tartása végett nevezetes hajóhadak akadályozták a vetélytársak, vagy ellenség kiszállását. Carthago hatalma növekedésnek indult a hetruskok-, görögök-, massilioták-, s végre a romaiakkal viselt harczokban; s valóban bámulandó, milly gyorsan tudták helyrepótolni veszteségeiket. Fő kikötőjök vala Carthago. Kezdetben csak három evező-soros hajókat használtak: Sándor korában nagyobbiták azokat; a pun háboruk alatt öt, vagy hét evező-sorosokat is készitettek, s a hajó hátulsó része a carthagoi tengeri istenek, Poseidon, Triton, és a Cabirok képeivel vala ékitve. Egy öt evező-soros hajóra százhusz katona, és háromszáz matróz fért: miért is a hajó mozdulatai gyorsan történtek; az evezőket rabszolgák kezelték. Az admirálok a közös vállalatban a szárazföldi hadvezérek alatt álltak: különben a senatustól függtek; a győzelmek nyilvános ünnepélyekre, valamint a veszteségek gyászra szolgáltattak alkalmat. Syracusa ellen százötven, vagy két-

[1]) Athenaeus.

száz hajót szereltek föl; még többet Roma ellen : s azon csatában, melly Regulusnak megnyitá Afrikát, háromszázötven gálya 150,000 emberrel küzdött, 330 hajón elosztott 40,000 romai ellenében. Xerxes számára 2000 hosszu, és 3000 teher-hajót állitottak ki [1]).

Kevesebb gondot forditottak a szárazföldi seregekre : mellyek többnyire minden nemzetbeli zsoldosokból álltak; voltak köztök mezitelen gallusok, fejérbe öltözött iberek, liguriai hegyi-lakók, a nasamonok és lotophagok mellett numidiai lovagok, balearii parittyások. A carthagoiak igen jól tudták, mennyibe kerül egy görög, egy afrikai, vagy campaniai katona : miért is mérlegbe vetették azt, menynyibe kerül egy sereg, és minő hasznot nyujthat a hóditás; a hadjárat végével kiválták a foglyokat, és a dijt a meghóditott tartományok jövedelméből fizették. Az illy szedett-vett seregnél nem olly könnyü volt a szökés, vagy árulás, minthogy hazáján kivül szegényebb népek ellen harczolt; azonkivül a nyelv, és vallásküloönbség is akadályozta az egyetértést : valamint az is igaz, hogy a fegyelem is sokat szenvedett e miatt. A szárazföldi seregnek tengereni szállitása nagy bajjal járt : a járványos kór könnyen kitört; s fegyelmezett és nemzeti hadseregek által könnyen legyőzettek : minthogy hiányzott náluk a bátorság, melly a hazafiságban, és az egyéni méltóság érzetében gyökerezik.

A többi, költséget igénylő lovasság, carthagoi előkelőkből állott; kik minden hadjáratért, mellyben részt vettek, egy gyürüt kaptak. Volt még egy, gazdag fegyverzetü polgárokból alakult, szent legio is.

Jövedelem.

Igy tehát a háborunak is alapja főleg a pénz volt; miben a kereskedő-államok ereje áll. Carthago jóllétének fő forrása a gyár-, vagy kereskedelmi ipar volt : ide járultak a vámok, adózások, kikötők jövedelmei, az alávetett népek és gyarmatok adója; mellyek gyakran természetben róták le azt, s melly a szükséghez képest fölemeltetett. Sok gondot forditottak még a bányákra; rabszolgák által miveltetvén azokat, valamint a benszülötteket is ezek mivelésére kényszeritvén. Visszatorlásképen gyakorolták még a tengeri rablást.

Vallás.

Libyai s phoeniciai elemek vegyülete képezte a carthagoiak vallását. Elim, Alomim, Baalat, Melcart, Dan, az ő isteneik nevei, szinte egyenlők a tyrusiakkal. Főleg a napot, mint nemző erőt tisz-

---

[1]) Diodor XI. 20.

telték Baal-Moloch név alatt; és olly nagy tiszteletet tanusitottak iránta, hogy még saját nevét sem merészelték kimondani, egyedül Réginek, Örökkévalónak nevezvén őt. Baal, valamint a tyrusi Moloch, érczből készittetett, kiterjesztett karokkal; s mellében egy üreggel: melly izzóvá tétetvén, gyermekek vettettek bele. Melléje adatott a nő-istenség Astarte, számos templomok- és kéjelgő tisztelettel, melly még a kereszténység elterjedése után is gyakoroltatott. Következék Melcart, a városok királya; kinek tiszteletére nagy tüzek gyujtattak, és minden phoeniciai gyarmatok ajándékokat küldtek számára Tyrusba. Tisztelték még a Cabirokat is; kik közül a nyolczadik, Paeon, mint orvos, különös tiszteletben állott egész Afrikában, csudálatos gyógyitásai miatt. Temploma ismét fölépittetett a romaiak alatt, s orvosok és tudósok gyültek ott össze, vitatkozás és tanácskozás végett. A Cabirokhoz számittattak a Dioscurok, a hajósok védszellemei; s a vizek istenének szentelt ló, képezé Carthago czimerét.

Istennő gyanánt tisztelték még Elisát is, kinek templomában a népgyülések tartattak; s a Philaeni testvérek oltárai jelölék a határokat, Cyrene irányában. Azt hitték, hogy a jó emberek lelkei az örök világossághoz szállanak föl; s a halált utolsó kikötőnek, köz állomásnak nevezték. Elfogadtak egyet-mást a legyőzöttek vallásából is: és hihetőleg az afrikaiaktól tanulták el a szelek, tüz, lég, föld imádását; a siciliaiaktól Cerest és Proserpinát; a sardoktól Jolaust, Hercules unokáját. A papok nem képeztek külön castot; hanem a jelesebb polgárok közül választattak: nagy tiszteletben állottak, és minden ünnepélyes tetteket vallásos szertartásokkal nyitottak meg.

Vallásuk azonban az ő fukar, és kegyetlenségig buskomoly jellemök bélyegét ölté magára. A templom tornáczaiban gyaláztattak meg a szüzek, s a kapott pénz jegyajándékra fordittatott [1]). Mire való volt tehát az erkölcsökre ügyelő tisztviselő *)? Hercules, vagy Melcart nagy vállalatokra lelkesité őket; de az ő világossága (?) emberi áldozatokkal mocskoltatott be: mellyek bizonyos időszakokban megujittattak; komoly körülményekben pedig a családnak legkedvesebb tagjai áldoztattak föl. Midőn Agathocles legyőzte őket, azt hitték, hogy

[1]) **Selden**, *De Diis Syriis*, Synt. II. c. 7.

*)Mintha a görög miveltséggel dicsekvő Paphosban, Amathus-, Cythere-, Gnidus-, stb., Antiochiában és egyebütt máskép volt volna! S mintha nem maga Athene nyitotta volna meg Demetrius előtt Minerva templomát a végre, hogy ott az istenitett hős, a hozzá egyedül méltó nővel, a város és állam főistenségével, kit egy haetera képviselt, menyegzőt tartson! Ez volt mindig a bálványozás szelleme. S.

Melcart büntette meg őket; minthogy egy idő óta fukarkodtak a Tyrusba küldött ajándékokkal: miért is pazarul fogtak azok küldéséhez, még az arany oltároktól is megfosztva templomaikat; azután ismét attól tartva, hogy az istenség még sem engesztelődött meg, mert a jobb családokból származott gyermekek helyett néha rabszolgákat áldoztak föl, hibájokat jóvá teendők, kétszáz gyermeket szedtek össze a jobb családokból; s ezentul még háromszáz, bünperbe fogott egyén önkényt ajánlotta magát a halálra [1]). Agrigent ostroma alatt dühöngeni kezdvén a döghalál, több embereket vetettek a tengerbe, Neptun megengesztelése végett [2]). Hannibal épen Olaszországban táborozott, midőn tudtára adák, hogy fia az évi áldozatra van kijelölve; s fölkiáltott: „Én olly áldozatokat készitek az isteneknek, mellyek bizonyára kedvesebbek lesznek előttök.“ Darius, és Gelo hiában kötötték ki a carthagoiaknak békeföltételül az emberi áldozatok megszüntetését: a babonaságot nem lehetett kiirtani; sőt még a dicsőség és függetlenség elenyésztét is tulélte, daczolt a császári rendeletekkel, s még a III. században is Kr. u., habár titokban, gyakoroltatott [3]).

A hova csak fegyvereik, vagy hajóik elértek, magukkal vitték e szertartást is a carthagoiak. Egyébiránt egész vallásukat borzalmas és kegyetlen képletek jellemzik: továbbá önkénytes áldozatok, kinzások, éjjeli összejövetelek sötétben, kegyetlen és kicsapongó, s az emberi lelket lealacsonyitó szokások. Csuda-e tehát, ha a carthagoiak kegyetlenek, csuszó-mászók, önzők, ragadozók, kérlelhetlenek, hütelenek és könyörületlenek voltak? minthogy vallásuk, pénzaristocratiájok, és tetteiknek legfőbb rugója, a nyerészkedés, minden nemesebb érzelmet és hajlamot elfojtott bennök.

Alkotmány. Népélet.

Minthogy mi csak azon kormányformát tartjuk jónak, melly leginkább előmozditja az egyéni, s a köz erkölcsiséget, nem igen foghatunk kezet a carthagoi alkotmány magasztalóival; s még kevésbbé Aristotelessel, ki a carthagoiak és spartaiak alkotmányát a legjelesebbeknek tartja. E nagy bölcsész megunva az örökös nyugtalanságokat Atheneben, egyedül csak abban látott üdvet, a mi nem esik változás alá; melly tévely igen sokakkal közös, kik az állandóságot és jóságot egynek tartják.

---

[1]) **Diod.** XX. 3. **Lactant.** *De falsa relig.* I. 21.
[2]) **Diodor**, XIII. 87. — [3]) **Tertullián**, *Apol.* c. 9.

Carthago minden állami élet és tevékenység központja volt: mi a tartományok-, és gyarmatokban történt, az kizárólag az ő javára volt czélozva; polgárai képezték az uralkodó testületet. Az első telepitők hihetőleg hazájok kormányformáját hozták el ide, mérsékelt monarchiával; de csakhamar fölülkerekedett az aristocratia *), melly daczára minden kisérleteknek, egészen a romaiakkal viselt háborukig tartott. Valószinüleg (?) örökös nemesség volt; azoktól származva le, kik az első gyarmatot vezérelték: némellyek azonban azt állitják, hogy nemességet egyedül a gazdagság nyujtott; s hogy ha a Hanno, Mago, Barcas családok sok ideig fénylettek, azt kétségkivül vagyonuknak köszönhették. Két suffet állott a kormány élén, s elnökölt a senatusban: ezek nem a spartaiak módjára két családból, hanem valamennyi polgárok közül választattak; nem vezették a hadsereget, hanem csak birák voltak: mi ismét másik eltérés náluk a spartai királyoktól. A tanácskozásokban, ha a senatus véleményét nem osztották volna, a népre történt hivatkozás; melly egyébiránt sem az adót nem szavazta meg, sem tisztviselőket, kivéve talán némelly apróbbakat, nem választott. Ugy látszik, négy század lefolyása alatt senki sem vágyott az uralkodásra; később többen igyekeztek azt magukhoz ragadni: ugymint Hanno (340.), és Bomilcar (308.); de sikertelenül. A hadvezérek hatalmával történhető visszaélés megakadályozására centumvirek választattak, nem a népből, hanem a fő urakból, nem is sorshuzás által, mint az ephorok Spartában, hanem érdem, vagy birtok szerint: minthogy a tiszteletbeli hivatalok semmi jövedelmet sem hozván, sőt inkább tetemes költséget igényelvén, egyedül a gazdagok fogadhatták el azokat [1]). Az aristocratia átalában képezte a nagy törvényhozó tanácsot (*σύγκλητος*); a százak képezték a bizottmányt (*γερουσία*), a végrehajtó tanácsot, állami, s rendőrségi főtörvényszéket, melly könnyen zsarnokivá fajulhatott, s végre minden ügyek el-

*) Minden kereskedő-város és állam, Velencze csak ugy, mint Augsburg egykor és Hamburg, létesitett illy aristocratiát: s valamig az emberek a pénzt és gazdagságot bálványozni fogják, természetes eredményeül az emberi megromlott természetnek, a születésinél sokkal kevesebb becsü pénzaristocratia is létre jövend mindenütt, hol az egyedüli kitüntetést (mint a kereskedői társadalmakban) a vagyonosság szerzi meg az egyének- és családoknak. S.

[1]) **Aristoteles**, *Polit.* V. 7. *Ὅπου οὖν ἡ πολιτεία βλέπει εἰς τε πλοῦτον καὶ ἀρετὴν, καὶ δῆμον, οἷον ἐν Καρχηδόνι, αὐτὴ ἀριστοκρατικὴ ἐστὶ*; és II.: *Οὐ μόνον ἀριστίνδην, ἀλλὰ καὶ πλουτίνδην οἴονται δεῖν αἱρεῖν τους ἄρχοντας.* Az *ἀριστίνδην* nem a születésre, hanem a személyes tulajdonokra vonatkozik.

intézését magához ragadta. Maga a senatus öt tagból álló bizottmányokra (πενταρχίαι) oszlott, mellyek különös ügyeket tárgyaltak, s a Gerusia tagjait választák.

A nagy, és kis tanácsból álló synedrium kezelte a külügyeket, követségeket, had-, béke- és pénzügyet, s néha megerősités végett a néphez folyamodott. Néptörvényszékek azonban soha sem léteztek Carthagoban; és igy megkiméive maradt azon temérdek gonosztól, mellyet azok Görögországban maguk után vontak; de a büntetések kegyetlenek voltak, ugymint: csonkitás, kövezés, megnyuzatás, keresztre feszittetés, kövek közti összedörzsölés, összetapodtatás, vagy szétszaggatás vadállatok által.

A democratia erőre kapott a Romával viselt háboruk alatt, és erőszakos jellemet öltött magára; minthogy a nép nem csupán a kormányzásban akart részesülni, hanem a hatalmasok fölött is zsarnokoskodni kivánt. A két uralkodó család közti féltékenység következtében szaporodván a pártok a senatusban, alkalmat szolgáltatott több izben, a népre hivatkozni. Hannibal végre megrendité a régi alkotmányt az által, hogy a tisztviselőknek évenkinti választatását megszavaztatta; melly ujitás visszaélésekre nyujtván alkalmat, Carthago romlásának egyik főoka volt [1]).

Elbukásának egy másik oka volt némelly családok mértékfölötti gazdagsága és tulsulyja, mellyek közül különösen választattak a hadvezérek és fő tisztviselők. Illyen volt a Mago család, melly négy nemzedéken át hadvezéreket adott a köztársaságnak. E hadvezérek nem birtak polgári hatalommal; s a háboru befejeztével, ismét egyszerü polgárokká lettek. Némelly hadjáratokban korlátlan hatalommal birtak; máskor ismét a gerusiának némelly tagjai adattak melléjek, kiknek tanácsát kikérni tartoztak: mint ezt Velencze, és a franczia convent is gyakorolta. Azonban nagyon is szigoruan számot kért Carthago a hadvezérektől; s gyakran a kereszthalál várakozott a legyőzöttre: mi által ügyes hadvezéreket vesztett el Carthago, s őket ingadozókká tette a merészebb vállalatoknál; ellenkezőleg Rómával, hol a nép és a senatus a Cannaenél legyőzött consul elé ment, megköszönni neki, hogy nem esett kétségbe hazája megmentése fölött: és igy hőssé ala-

[1]) Ki választotta a suffeteket? Valamint, ketten voltak-e? egyszerre választattak-e? s élethossziglan? Az aristocratia örökös nemesség volt-e? s a senatus állandó testületet képezett-e, vagy időszakonkint megujittatott? Fölvétetett-e abba mindenki? Hány tagból állott? s ki nevezte azokat? Mindezekre a történetiró kielégitő feleletet nem adhat.

kitá őt át, ki minden igyekezetét arra fordità, hogy jóvá tegye a szenvedett veszteséget.

Carthago egyszersmind földmivelő állam volt; s bámulandón termékeny környéke az utolsó talpalatig miveltetett. Polybius látta azt, ‚boritva kertek-, és növények-, és öntöző csatornákkal, s olajfák és szőllőtők által árnyékozott mezei lakokkal, és zöldelő rétekkel.' Az elökelő polgárok és fő tisztviselők földmiveléssel foglalkoztak; s még értekezéseket is irtak róla: mit a romaiak hasznukra forditottak. Különösen Mago 28 könyvben pun nyelven irt egy munkát a mezei munkálatokról; melly szerencsétlenségre elveszett: jóllehet a romai senatus annak leforditását elhatározta [1]). A jó családokból született gyermekek három éves koruktól kezdve tizenkettőig a templomokban neveltettek; tizenkettedik évöktől huszig, az ipar- és különféle mesterségekre tanittattak; husz éves korukban a hadi gyakorlatokhoz lőnek szoktatva; ezután választaniok kellett az életmódot: papság-, hajózás-, kereskedés-, vagy harczolásra szánván el magukat. A görög

[1]) Ennek töredékeit összeszedte Heeren; itt csak némelly szabályokat adandunk belőle.

Munkáját e mondattal kezdi: ‚Ki földet akar venni, az adja el házát, s ne foglalkozzék többé városi, hanem inkább falusi lakával. Ki jobban szereti a városi lakást, annak nem való a mezei birtok.'

Az éjszaki részeket leginkább ajánlja a szőllőtő mivelésére; de, ugy mond, a szőllő nem olly jó minőségü itt, mint egyébütt. Szőllő-ültetéskor a gödrök szélét kövekkel kell berakni, mellyek öt fontosoknál nagyobbak ne legyenek, minthogy ezek télen a nedvket, nyáron a gőzöket elfogják a gyökértől. Az összenyomott, és trágyával vegyitett gyökerek erőt kölcsönöznek a gödörben levő csirának, az által, hogy ujabb hajtásra ösztönözik azt; holott nedves és hideg télen a trágya meleget tart, nyáron pedig nedvességet és táplálékot nyujt a kivirágzott szőllőtőnek.

A szőllőmetszést két izben végezhetni egy évben; de legjobb tavaszkor, mielőtt hajtani kezdene: minthogy tele lévén nedvekkel, igen könnyen, és egyenlően vághatók.

Az igás ökrök legyenek fiatalok, erősek, vastag tagokkal, hosszu, fekete és erős szarvakkal. Homlokuk legyen széles és bodros, füleik kemények, szemeik és ajakuk fekete, orruk nagy és nyilt, nyakuk hosszu és görbe, mellök széles, szinte erős, hasuk tágas, oldalbordáik szélesek, hátuk egyenes és lapos, lábaik egyenesek és teljesek, inkább rövidek, mint hosszak, farkuk hosszu és szőrös, pirosas, vagy barna, s tapintatra puha, stb.

Az olajfák 75, vagy legalább 45 láb távolságra ültetendők, dombokra, száraz és agyagos földben ősz és tél közt, s kövér és nedves földben az aratás és tél közt. Könnyü belátni, mikép e szabályok Afrikára szólnak.

nyelv korán elterjedt Carthagoban; s hellen férfiak tanitották ott a bölcsészetet [1]).

Carthago nyelvére vonatkozólag nem maradt fön egyéb, mint mit Plautus föntartott; ki a „Poenulus“ vége felé egy azon nemzetbeli kereskedőt hoz föl, s azt a maga saját nyelvén beszélteti; mit azután egy tolmács latinra fordit. De bármennyire fáradoztak is ekkorig a tudósok e versek megfejtésén, még eddig egyetlen értelmezés sem elégit ki engem *), még Bellermanné sem [2]).

Ha hitelt adunk Strabonak, Carthagoban 700 ezer ember vétetett ostrom alá Scipio által: azonban bár milly sok ember vonult légyen be oda a vidékről, e szám bizonyára tulságos; és a rendes népesség nem igen haladhatá meg a 250 ezeret. A városnak három főrésze volt: az uj város, vagyis Megara, kertek- és csatornákkal boritva, s több helyütt háromszoros fallal keritve: a belső falazat számtalan tornyokkal, harmincz könyöknyire emelkedék; mellette istálók 300 elefánt [3]), és négy ezer ló számára, fölül a raktárak és hadi készületek. A város közepén, egy dombon emelkedék Byrsa erősség. A harmadik volt a hadi kikötő, kézzel vájva, s kétszáz hadi hajó befogadására képes; középett Cothon sziget, mellytől nevét vette: s a kereskedelmi kikötővel állt összeköttetésben, mellynek nyilása vas lánczczal záratott el. Kivéve némelly föliratokat, még igen kevés jött napfényre a romokból, melly a pun müvészetek állapotáról tenne tanuságot. Bámulattal említtettek némelly épületei, emlékei, egy ezüst paizs Asdrubal arczképével: mindazáltal a föltalált fogadalmi szobrok

---

[1]) **Fabricius**, *Bibl. graeca*, 826. l.

*) Bocharté pedig eléggé indokoltnak látszik. S.

[2]) Mai 1815-ben kinyomatá e verseket a variansokkal együtt, az Ambrus-könyvtárból vett *Fragmenta inedita* czimü könyvében. De nem régiben egy porosz tudós összehasonlitván azt az itt létező eredetivel, azt állitá, hogy Mai nagyon is önkénytesen járt el a dologban.

[3]) Polybius ötven elefántot tulajdonit a carthagoiaknak Agrigent ostrománál: százat a Rhodus melletti csatában Regulus ellen; nyolczvanat Hannibalnak a zamai síkon. Diodorus Siculus szerint Asdrubalnak, Carthagena alapitójának kétszáz elefántja volt Spanyolországban; százötven állott a Thapsus melletti csatában, midőn utoljára jelenik meg Afrikában ez állat: mellyet a carthagoiak nem Afrika beljéből hoztak, hanem a Carthagoval szomszéd tartományból, az Atlasnak déli lejtőjéről, hol már régóta nem találtatnak. Szintugy déli Afrikában igen nagy számmal mutatkoztak a Cap-gyarmatok alapittatása korában; de vagy elüzték, vagy pedig elpusztiták azokat a gyarmatosok.

A Schlegel által kiadott *Indische Bibliothek* egy tudós értekezést tartalmaz, *Zur Geschichte des Elefanten*. I. köt.

görög stylt árulnak el. Siciliában verették pénzeiket. A leydeni muzeumban carthagoi gyászemlékek őriztetnek, s a mellszobrokon afrikai arczvonások és bodros haj láthatók. Még az sem bizonyos, valljon carthagoi, vagy romai mü-e azon bámulandó, hatvan láb magas vizvezető, mellynek rajzát V. Károly elkészitteté, s mellyet Titian mintául vett egy, az austriai ház számára készitendő szőnyegre [1]; az általa vezetett viz tizenhat, egymással kapcsolatban levő, s 430 lábnyi széles, nagyszerü cisternákban gyül össze.

Ez volt azon állam, mellyel Roma háborut viselt.

HETEDIK FEJEZET.

Első pun háboru [2].

Alapittatása után a negyedik században, félelmes hóditó gyanánt tünik föl Carthago; mit leginkább a Mago családnak köszönhetett. Egyenesen Sicilia birtokát veszi czélba; de e részben Syracusa gátolja őt: melly szintolly buzgalommal üzi e föladatot. Miután Gelo leverte a carthagoiakat, kik megakadályozandók a gyarmatokat, nehogy a Xerxes által megtámadott Görögországnak segélyére lehessenek, Siciliába betörtek, hetven évig semmi egyebet nem tudunk rólok, egyéb hogy uralmukat kiterjesztek és megszilárditák Afrikában. Sicilia ügyeibe ismét beavatkoztak Dénes, később Agathocles alatt, mint fönebb láttuk. E háborukat kétségkivül a sziget fontossága idézte elő; de alkalmasint a czél is, elfoglalva tartani a tehetősebb polgárokat: nehogy befolyásuk, és vagyonuk által magukhoz édesgetvén a zsoldos csapatokat, hazájok szabadságát fölforgathassák. Állhatatosság, ügyesség, és az arany ellenállhatlan hatalma által sikerült is volna birtokukba keriteni Siciliát, ha a romaiak vetélytársakul föl nem lépnek.

Első szerződés Roma és Carthago közt.

Carthago már találkozott e néppel a tengereken, midőn már hatalmas volt a királyok alatt, és a latin szövetség élén, a hetruskokkal

[1] L. **Fischer d' Erlach**, *Entwurf einer histor. Architectur.* II. könyv. II. tábla Bécs, 1721.

[2] Fő tekintély e részben Polybius, kinek elbeszélése a 216-ik évig megy föl, töredékei pedig 165-ig. Livius (XXI—XLV.), és Appianus az ő nyomain járnak. E korra vonatkoznak Fabius Maximus, Paulus Aemilius, Marcellus, Cato, Flaminius életrajzai Plutarchtól.

küzdött (508.); s még a Tarquiniusok elüzetésének évében kötött vele szerződést, melly a romai köztársaságnak legrégibb okirata. Roma és szövetségesei kötelezik magukat, hogy nem hajóznak tul a Bon foknál, ha csak szélvész által, vagy ellenségtől nem üzetnek: s még ez esetben is nem üznek kereskedést, s csak a szükséges szereket veszik föl a hajó ellátására, és az istenek tiszteletére; s öt nap mulva visszatérnek: mindazáltal Carthagoba érkező kalmáraik ki lesznek véve az adózás alól, az adás-vevés nyilvános hitellel fog birni, Siciliának azon részében, melly Carthagonak hódol, a romai egyenlő jogokat élvezend a többiekkel. Viszont a carthagoiak nem fognak kárt tenni Antium, Ardea, Laurentum, Circeii, Terracina lakóinak, vagy más, Romától függő latin népeknek, vagy független városoknak: ha valamellyiket bevennék is, visszaadják azt minden kár nélkül a romaiaknak; nem fognak erősséget épiteni a latinok tartományában: s ha bemennének is oda fegyveresen, az éjet nem fogják ott tölteni.

Ez igen fontos okirat [1]) elegendőleg bizonyitja, milly tévedésben élnek az irók, kik Romát a királyok alatt gyengének állitják *), és azt hiszik, hogy csak mint köztársaság indult haladásnak: holott

---

[1]) Emez, a romai történetirók előtt ismeretlen, fontos okiratokat, a görög Polybius tartotta fön számunkra. Az első szerződésben ez áll:

I. A romaiak, és az ő társaik nem fognak hajózni a Bon fokon tul: ha csak a vihar, vagy ellenség nem kényszeritendi őket. Ha ez történnék velök, semmiféle tárgyakkal sem fognak kereskedést üzni; kivéve a szükséges élelmi s áldozatszereket, és öt napnál tovább ott nem időzhetnek. (E Bon fok, τῷ καλῷ ἀκρωτηρίῳ, Heyne szerint, Op. II., nem lehet más, mint a *Promontorium Hermaeum*, éjszakra Carthagotól; τὸ προκείμενον αὐτῆς τῆς Καρχήδονος ὡς πρὸς τὰς ἄρκτους, mondja Polybius. Föltételül szabatik tehát a romaiaknak, hogy a carthagoi terület partjainak hosszában a Kis-Syrtis felé nem fognak hajózni, hol Carthago legterméke nyebb városai és kerületei voltak.)

II. Ki kereskedés végett jön Carthagoba, nem fizet taksát, kivéve a hirnök vagy irnok díját; az ezek jelenlétében kötött alku az állam oltalma alatt áll, akár Afrikában, akár Sardiniában legyen az adás-vevés tárgya. Ha egy romai polgár Siciliának azon részébe jön, melly Carthago uralma alatt áll, ott mindenben egyenjoguságot élvez.

III. A carthagoiak nem fogják háborgatni Ardea, Antium, Laurentum, Circeii, Terracina lakóit, vagy bárkit a latinok közül, kik a romaiak uralma alatt állnak. Megkimélik azon területeket is, mellyek alájok lesznek vetve; s ha azokat elfoglalnák, minden kár nélkül visszaadandják a romaiaknak. A latin területen nem fognak várat emelni, s fegyveresen nem fognak ott egy éjet tölteni.

*) Következőleg nem kisebb tévedés az is, mellynél fogva e királyok egészen mythologiai, vagy allegoriai személyekké tétetnek. Illy hatalmas, és irott emlékekkel biró nép már birhatott történettel is. S.

már itt is mint tengeri hatalom, s némellyek védnöke, más latin népeknek pedig oltalmazója mutatkozik. Más részről Carthago is ugy tünik föl, mint a melly féltékenyen őrzi uralmát a Közép-tengeren; s azért határokat szab mások hajózásának; jóllehet a kereskedőknek föltárja Libyát és Sardiniát.

Második szerződés.

Egy második szerződésben Carthago, egyszersmind Tyrus, Utica, és szövetségesei helyett is, kötelezte magát: egy Romától nem függő latin várost bevévén, átengedik azt a carthagoiak Románk, megtartva maguknak az aranyat, és a foglyokat; ha valamelly polgár megérinti őket, szabadokká válnak. Ugyanezt teendik a romaiak: kik nem fognak városokat épiteni Afrikában, és Sardiniában; de a carthagoi földön szabadon adhatnak és vehetnek, mint a polgárok; és igy viszont a carthagoiak [1]).

Harmadik szerződés.

Midőn Pyrrhus Siciliába tört, Roma és Carthago szerződésre léptek, hogy egyik sem köt békét az epirotával a másiknak tudta nél-

---

[1]) A következő föltételek alatt legyen béke a romaiak, szövetségeseik, és a carthagoiak, tyrusiak, Utica lakói, és szövetségeseik közt:

I. A romaiak nem fognak hajózni a Jó-fokon tul, s Mastia és Tarsejus városokon tul. (Ugy látszik, e nevezetek alatt két spanyolországi város értendő; ugy hogy a Jó-fok a keleti, s ama városok a nyugati határvonalat jelölnék, mellyek közt a hajózás a romaiaknak megengedtetett.)

II. Ha Latiumban a carthagoiak valamelly várost elfoglalnának, melly nem áll a romaiak uralma alatt, a zsákmányt és foglyokat megtarthatják, a várost pedig visszaadandják.

III. Ha a carthagoiak elfognak valakit, ki a romaiakkal irott szerződés által egyesült, de nem áll a romaiak uralma alatt, a romai nép kikötőibe ne vitessék; ha pedig oda vitetett, és egy romai kezeivel érinti őt, szabad legyen. Hasonló kötelezettség áll a romaiakra nézve is.

IV. Ha valamelly Carthagonak alávetett tartományban élelmi szerek- és vizzel látják el magukat a romaiak, ez által ne kárositsák meg azokat, kik Carthagoval békében és barátságban élnek.

V. Ha valamelly carthagoi, vagy romai sérelmet szenvedett, az ügy biró, vagy tisztviselő elé vitessék; ha nem nyerne igazságot, az igaztalanság közügynek tekintetik, és fegyverrel toroltatik meg azon köztársaság ellen, melly azt elkövette.

VI. Sardiniában és Afrikában egy romai se üzzön kereskedést, se várost ne épitsen; s csupán élelmi szerek fölvétele, vagy a hajók kijavitása végett közelitsen a partokhoz. Ha vihar által hajtatott oda, öt nap alatt elinduljon onnét.

VII. Siciliának Carthagotól függő részében, valamint Carthagoban, a romai teljes szabadsággal megfordulhat és kereskedhetik; egyenlő jogot élvezzen a carthagoi Romában. (Polybius, I.)

kül; s Carthago szükség esetében hajókat fog szolgáltatni: de Roma beleegyezése nélkül nem fog partra szállni. Szükség esetének tartván Pyrrhus kiüzetését, a carthagoiak harmincz gályát küldtek Ostiába; de Roma megköszönte, és visszaküldé azokat: mert nem akarta, hogy olasz rabszolgákat és zsákmányt vigyenek el magukkal.

Mindegyik azon igyekezett tehát, hogy a másikat területéből kizárja, s az egyenlőség alapján egyezkedtek: azonban igen nagy különbséget idézett elő a két köztársaság közt azok belszerkezete. Carthago temérdek kincseivel kedve szerint gyüjthetett hadseregeket; Roma pedig a harczias államoknak természetes tulsulyjával birt más kereskedelmi állam fölött. Carthago hatalmas volt a tengeren; és abból, a mit eddig fölhoztunk, nem szükség arra következtetni, hogy Roma nagyobb gályákkal birt: hiszen csak nem régiben is Berberia államai rettentők voltak a tengeren, a nélkül, hogy sorhajókat szereltek volna föl. Hihetőleg Roma is azon szerződésben mint a latin szövetség, vagyis olly népek feje szerepelt, mellyek tengerészettel birtak, a nélkül, hogy Románák saját hajói voltak volna. A kinek talán e magyarázat nem tetszik, vegye fontolóra, minők valának kevés századok előtt Genua, Velencze, Toscana, s minők jelenleg; és nem fog csudálkozni rajta, hogy Roma is olly rövid idő alatt veszthette el virágzó tengerészetét. Különösen Olaszország meghóditását tüzvén ki föladatául, nem pedig hogy egyenlépést tartson a nagyszerü javitásokkal, mellyeket Dénes és Carthago a tengerészetbe behoztak, elhanyagolta a magáét; ugy hogy hátrányban állott, midőn az első pun háboru kitört.

Első pun háboru.

E háborura, mint azt Pyrrhus megjósolta, Sicilia szolgáltatott okot. E sziget akkoriban majd az uralkodók zsarnoksága, majd a szabadság tulcsapongása által hányattatva, a carthagoiak, syracusaiak és mamertinek közt vala fölosztva. Ez utóbbiak syracusai Hiero által a végsőre juttatva, eltökélették visszaadni ennek Messinát, az utolsó várost, mellyet birtokukban tartottak; s midőn Hiero annak elfoglalása végett előrenyomult, Hannibal, a carthagoiak hadvezére, Syracusa növekedő hatalmától tartván, akadályozá őket, s Messinába csapatokat küldött. És igy két tüz közé szoritva a mamertinek, minthogy Campaniából valók voltak, szemeiket Olaszországra függesztvén, Romához fordultak segitségért.

Itt a józanabb gondolkozásuak ellenzék az igazságtalan közbenjárást, hogy tudnillik azon mamertineknek adassék segitség Messiná-

ban, kiknek hütlensége Rhegiumnál megtoroltatott; de az államférfiak pártolák az ügyet, mint melly alkalmat szolgáltat uj hóditásra, s Carthago növekedésének akadályozására: a senatus megtagadá, a nép pedig megszavazá a segélyt; mivel a democratia máris tulsulyra vergődött *). Bár mennyire ellenzék is most a tettöket megbánt mamertinek a közbenjárást, Appius Claudius consul hajóra szállitá a legiokat, egy részét Nagy-Görögország hajóira, másik részét pedig talpakra; azonban a carthagoi hajóhad, és a vihar szétszórák a csapatokat. Hanno a romai becsületre hivatkozva, visszaküldé az elvett hajókat; de az ő követei megsértett szerződésekről panaszkodván, és azt állitván, hogy Carthago soha sem engedé meg Romának a tengerszoros elfoglalását, Appius Claudius makacsul ragaszkodék a vállalathoz, s kijátszva a carthagoiak éberségét, partra szállott. Hierot olly gyorsasággal győzte le, hogy ez megvallá, mikép a romaiak közeledését még csak nem is gyanitotta. E király belátván azt, hogy egy hajókat nélkülöző népnek barátsága több előnyére van, mint a carthagoiaké, a romaiakkal szövetséget kötött (261.), és azt hiven meg is tartá. De a romaiak nyiltan megszegvén a népjogot, elfoglalják Messina kikötőjét; s alkudozás ürügye alatt elfogják a carthagoi Hannot: ki szabadsága visszanyerése végett, kivonja onnan az őrizetet; melly gyávaság-, vagy árulásért, visszatérve hazájába, a kereszthalállal lakolt.

Ekkor mosolygott a romaiakra annak lehetősége, hogy a carthagoiakat kiszoritják a szigetből; s nem egészen tizennyolcz hónap alatt hatvanhét erősséget foglaltak el, s a nagy Agrigent várost, mellyet két, ötvenezernyi hadsereg védelmezett. Milly állapotban lehetett Sicilia, mellyen annyi zsoldos csapat vonult át; és pedig minő csapatok! Egyedül Agrigentben, mellynek bevétele huszezer emberökbe került a romaiaknak, ezek huszonötezer szabad embert adtak el; Hanno nem nyerhetvén meg a szerencsétlenül elfoglalt Messina visszaadatását, kardra hányatta mindazon olaszokat, kik zászlói alatt szolgáltak; Hamilcar pedig az elégületlen gallus zsoldosok megnyugtatása végett, megengedi nekik Antella kizsákmányolását; és erről a romaiakat titkon értesitvén, ezek lesbe állnak, és legyilkolják őket: s illy kegyetlenségeket a régiek szerencsés hadi cselnek neveztek [1]).

---

*) Uj adat a II. köt. 504. lapján tett észrevételünk igazolására. S.

[1]) Hasonló cselfogással élt II. Hiero. A seregeiben levő idegenek zavart támasztottak; s a mamertineket kellvén megtámadnia, mit cselekedett? Elosztja seregét két részre; a syracusaiakat külön állitja a zsoldosoktól, s az előbbiek élén

A romaiak belátták, hogy Sicilia meghóditása és megtartása, ugy szinte a partok-, és városoknak a carthagoi hajóhad elleni megvédése, hajóhad nélkül lehetetlen vállalat lenne. Egy hajótörést szenvedett carthagoi gálya mintául szolgált nekik; fát az Apenninek szolgáltattak: és a kitartást saját jellemökben találták föl. Két hónap alatt százharminez hajót épitettek nyers fából: a sereg csak hamar begyakoroltatott; s hogy kijátszák az ellenség nagyobb ügyességét, kitalálták a rostrumokat, bizonyos nemét a hidaknak, mellyek az ellenséges hajókra lebocsáttatván, vas kapcsok- és horgokkal tapadtak azokhoz: ugy hogy a harcz ember ember ellenében folyhatott, mint ez a szárazföldön történt. Igy adják elő ezt a részrehajló romai történetirók; de valószinübb, hogy a tengeren hatalmas Hiero látta el őket hajókkal, ki az egyedárusságot Siciliában mindenkép föntartani igyekezett (260). Bármint legyen is a dolog, Duilius consul nyerte meg az első tengeri csatát; mellynek emlékére állittatott egy rostrumokkal ékitett oszlop, és megengedtetett neki, hogy esténkint hajó-lámpásokkal és trombitaszóval kisértessék lakába. A szerencse a következő években is kedvezett a romaiaknak, kik egymás után foglalták el Liparit és Maltát, azután Corsicát és Sardiniát.

A legyőzött Hannibal a hajóhad nyomorult maradványait visszavezetvén Carthagoba, félt a büntetéstől, melly a legyőzött hadvezérekre várakozni szokott; miért is egy követet küldött előre, ki a senatusnak előadta, hogy: „A romai consul nagyszámu hajóhadat vezérel; de a hajók rosszul épitvék, és bizonyos, eddig nem látott gépekkel vannak ellátva. Hannibal azt kérdi, valljon bocsátkozhatik-e csatába.“ ‚Csak rajta‘, felelék a suffetek; és fenyitse meg a romaiakat, hogy saját elemünkben bátorkodnak minket megtámadni.‘ Ekkor a követ válaszolá: „A csata megtörtént, azon indokoknál fogva, mint ti vélekedtetek; de ő mégis legyőzetett.“ Igy a szerencsétlen admirál megmenté életét.

Attilius Regulus.

Már Agathocles megmutatá, milly gyenge Carthago annak ellenében, ki saját területén támadja meg azt; hol az elnyomott gyarmatok, vagy vetélkedő városok a támadók részére álltak. Roma tehát szinte kiszállásról gondolkozott Afrikában; jóllehet Attilius Regulus consulnak fenyegetésekkel kellett rávenni a katonákat arra, mit ők

---

megkezdi a támadást: a többieket a mamertinek darabokra konczolták. **Diodor, XXII. Polyb. I.** A régiek milly megvetőleg bántak az ember életével!

igen hosszu átkelésnek nevezték: egyszersmind a sok olaszok, kiket Roma evezésre kényszeritett az ő gályáin, a rabszolgákkal együtt lázadást terveztek; mellynek kitörését csupán az árulás akadályozta meg. Regulus a legnagyobb hajóhaddal, melly valaha Latium kikötőiből kiindult, elvitorlázva, Ecnomusnál a carthagoi hajóhadat szétszórta; s kiszállván Afrikában, hirtelenében kétszáz várost meghóditott. Carthago látván a közel Tripolis sánczaira feltüzött romai sasokat, békét kért; és Regulus megnyerhette volna akkor azon föltételeket, mellyeket Roma tizenhárom évi harcz után, mintegy százezer embernyi veszteséggel vivott ki magának: de abbeli féltékenységében, nehogy az általa kezdett vállalat dicsőségét más arassa, azt felelé: mig egy hajójok lesz a tengeren, a carthagoiakkal nem kötend békét. E gőgös, és hadvezérhez illetlen felelet által a kétségbeesésig vitetvén, a spartai Xanthippusra bizták seregeiket; ki talán egyike volt azoknak, kik hazájokat önkényt elhagyták, nehogy megaláztatásának tanui legyenek. Ő belátva, hogy a győzedelem nem a carthagoiak gyávaságától függ, sem a romaiak vitézségétől, hanem a hadvezérek hiányától: az elefántok és lovasság czélszerübb használatára tanitá őket, és nyilt sikra csalván a romaiakat, Clypea mellett legyőzte őket; sőt magát a consult is fogságba ejté.

Némelly történetirók szerint a carthagoiak őt magát küldötték Romába a foglyok kicserélésének eszközlése végett; megesketvén őt, hogy ha küldetése nem sikerülne, vissza fog térni. Ő hazája javát eléje téve saját javának, azt tanácsolta a senatusnak, maradna meg a háboru mellett, és hagyja sorsukra azokat, kik szabadságukat megvédeni nem tudták. Hiven igéretéhez, visszatért Carthagoba; hol kegyetlen halál várakozott rá hüségeért: s Roma vetélkedve a barbarságban, Regulus nejének adta át a carthagoi foglyokat; kiken ő hosszu kinokkal állott bosszut, mig a hatóság azokat kezei közül ismét kivette [1]).

---

[1]) Liviusnak ama könyvei, mellyekben Regulusnak annyira magasztalt hős magaviselete le volna irva, elvesztek. Polybius nem is tesz róla említést. Dio Cassius hagyomány gyanánt említi azt; mellyet Silius Italicus költőileg kiczifráz. Diodorus Siculusnál, ki olly aprólékosan, és gyakran pontosan ad elő mindent, hiányzik a XXIII. könyv, hol ez eseménynek kellene foglaltatnia; azonban ugyane könyvnek két töredéke kétségbe vonja azt. Az elsőben Regulus megveretését adja elő; s ennek okát egészen gőgös indulatának tulajdonitja, melly a haza érdekeit veszélyezteté, midőn dicsőséges békét adhatott volna neki. „A nyomoruságok nem kisebb része érte e szerencsétlenségek okozóját; minthogy az először

E kereskedő-állam gyanakodó féltékenysége könnyen hihetővé teszi, hogy a carthagoiak épen ugy bántak a győztes Xanthippussal, mint a velenczeiek Carmagnolával: tudnillik elküldék őt valamelly hajón, melly elsülyesztetett; vagy orgyilkosok által tengerbe vettették. Annyi igaz, hogy emlékezete többé nem fordul elő.

A harcz ujra kigyult Siciliában; s nyolcz évig huzták a romaiak a rövidebbet, elvesztve négy hajóhadat. Legnagyobb veszteség érte őket Drepanum mellett (248.); midőn Claudius Pulcher consul a szent tyukoktól kért jóslatot, és látván, hogy nem akarnak enni: ‚Tehát igyanak' mondá, s a tengerbe vetteté azokat. Ez istentelenség elvette a katonák bátorságát, kik már előre le voltak győzve. Agrigent a carthagoiak által bevétetett, és földig rontatott: de végre a romaiak Palermonál elhatározó győzedelmet nyertek; mellynek következtében egész Sicilia hatalmukba került, Drepanum és Lilybaeum kivételével. E két fok keletre, Carthago előfalául nézethetett: miért is nagy fontosságu dolog volt azok birása; azonban minden törekvést azok megvételére (247.), meghiusitott a fő hadvezér Hamilcar Barcas, Han-

---

szerzett dicsőséget még nagyobb gyalázattal homályositá el; és szerencsétlensége intésül szolgált másoknak, hogy a szerencsében el ne bizzák magukat." Egy szóval sem mérsékli Diodor a szemrehányás keménységét; sőt egy másik töredékben még azon borzasztó bánásmódot is előadja, mellyet Regulus neje a gondjaira bizott foglyok irányában gyakorolt. „Nem nyugodhatván férjének halála miatt, gyermekeit fölbiztatta, hogy a foglyokon kegyetlenkedjenek. Egy igen szük kamarába zárva, meggörbedt testtel, mint a barmok kényelenittettek állni; azután öt napig megfosztatván minden élelemtől, Bodostar szomoruságában, és az éhségtől, meghalt. A nagylelkü Hamilcar még tartotta magát; s gyakran sirva könyörgött a hölgynek: elmondá, milly gondosságot tanusitott férje iránt; és nem vala képes, emberi érzelmet kelteni szivében; s a kegyetlen nő öt egész napon át tartá zárva Hamilcarral Bodostar holttestét, s csak annyi eledelt nyujtott Hamilcarnak, mennyi elég volt, föntartani benne nyomorusága érzetét. Hamilcar reményét vesztve, hogy kérése meghallgattatik, Jupiter Hospitalist, és az istenecket, kik az emberek ügyeit intézik, hivta segélyül, és kiabálta, milly kemény büntetéseket mértek rá jutalmul jótetteinek fejében. S e kinos helyzetében nem halt meg: volt legyen bár az istenek irgalma, vagy saját jó szerencséje; melly végre váratlan segélyt hozott neki. Midőn már egészen oda volt, részint az iszonyu büz miatt, melly a holttestből kifejlett, részint a fogság egyéb nyomorainak következtében, némelly házi szolgák elbeszélték a dolgot idegeneknek, kik az illy kegyetlenségen fölbosszankodván, azonnal följelenték a dolgot a tribunoknak. Kivilágulván minden, s az Attiliusok a tisztviselők elé idéztetvén, nem sokba mult, hogy halálra itéltetnének, mint kik olly gyalázatos kegyetlenséggel bélyegzék meg a romai nevet. És a legnagyobb büntetéssel fenyegették őket a tisztviselők, ha ezentul jól nem bánnak a foglyokkal. Ők azonban mindent anyjokra háritván, Bodostar holttes-

nibal atyja: ki az Eryx fokon foglalva állomást, főleg galliai zsoldosokkal, minden közeli szövetségesek, erősségek, vagy segély reménye nélkül, két évig tartá fön ott magát; s onnan kalandozta be Olaszország partjait egészen Cumaeig, és több izben megszalasztá a romaiakat. Carthago egy hajóhadat pénzzel és élelmi szerekkel, de kevés emberrel küldött segitségére; mellyet Lutatius a Kecske-szigeteknél (Aegates) kétszáz három-evezősoros hajóval legyőzött, és elszélesztett. Még a gallusok is átszöktek Hamilcartól a romaiakhoz: kik most vettek először zsoldjokba barbárokat.

Azonban e csatákban, a tengerészek tapasztalatlansága, s a veszélyes hajózás által Afrika partjain, mit a franczia hajók is éreztek 1830-ban, hatszáz gályát vesztett el Roma, mig Carthago alig ötszázat; és olly ritka volt a pénz Romában, hogy a gabona méreje egy as-ba került [1]). Roma azonban törhetlen lévén állhatatosságában, harczokból élt; a carthagoi kalmárok pedig a megszakadt kereskedést, és a növekedő költségeket számitgatván: fukarságuk, segélyére jött az emberiségnek; ugy hogy békét ajánlottak. Roma, melly Regulus tanácsára megtagadta azt, most annyi költségeskedés és hasztalanul kiontott vér után, elfogadá azt a következő föltételek alatt: ‚A carthagoiak elhagyják Siciliát, és a szomszéd szigeteket; tiz év alatt 2,200 talentumot

---

tét megégették, és visszaküldék haz ájába hamvait; Hamilcart pedig lassankint magához hozták, mig végre szenvedéseiből felüdült."

Hathatósabb védv a követség tagadására az, hogy a Regulus által adandott tanács hasztalan, sőt talán gonosz is volt (?). A foglyok kicserélése által Carthago csupán zsoldosokat nyert volna vissza, kiket pénzen másutt is vásárolhatott; Roma pedig polgárokat, kik, valamint a Pyrrhus által visszaadattak, a gyalázatot nagyobb vitézséggel mosták volna le. Nem lehettek a foglyok mindannyi Regulusok, nagy hadvezérek, és nagy polgárok? Vagy talán azon körülmény verte le a consul lelkét, hogy karjai meg voltak lánczolva? Hathatósabb indok az, mellyet Horatius ad elő: a rossz példa hatásától félelem; de még nincs eldöntve, mint adhatja magát halálnak egy ember, hogy másoknak példát mutasson.

Különben is a Regulus által nem tanácsolt békét néhány év mulva Roma elfogadá; miért is ő annak ajánlása által csupán az időközbeni pusztitásokat és vért kimélte volna meg: azonban a diesvágyó számitásaiban az emberi élet mit sem nyom. Egyébiránt az a fölötti bámulat, hogy Regulus megtartá esküvel erősitett szavát, visszatérni, nem nagy becsületére válik az emberi-nemnek.

Ez általunk olly névre hintett kételyek azonban, mellyet gyermekségünk óta tisztelni tanultunk, ne szolgáljanak okul arra, hogy mi is azok közé számittassunk, kik az erényes tettekről kétkednek, mert magában az erényben nem hisznek.

[1]) **Plinius**, XVIII. 13.

fizetnek Romának hadi adó fejében; kiadják a foglyokat és szökevényeket, s Hiero, Syracusa királya ellen többé háborut nem viselnek'.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Roma növekedése.

Ha a hellen népesség megtartotta volna Siciliában harczias szellemét, nevezetesebb szerepet játszhatott volna e háboruban; és Syracusa megérdemlé az elsőség visszanyerését a szigeten az által, hogy a romaiakat nem csak élelmi szerekkel, de hajókkal is segitette. Egy idő óta azonban zsoldosokra bizta fegyvereit e város; s a siculok és campanok, kik azelőtt zsoldjában álltak, a romaiak szövetségeseivé váltak. És igy Sicilia, kivéve Hiero országát, minden ellenkezés nélkül, a romaiak birtokába került. Roma tartományi kormányzást hozott be oda, mint az Olaszországon kivül meghóditott földeket nevezé; hova évenkint egy praetort, és egy quaestort küldött el: az előbbit a polgári ügyek elitélésére, a másikat pedig az adó behajtására. Roma keblében növekedett az aristocraták hatalma; mint ez a szabad tartományokban, hosszan tartó, és sikeresen folytatott háboruk alatt történni szokott. Janus temploma bezáratott; de csakhamar megnyilt az ismét, és egészen Augustus uralkodásaig be sem záratott többé.

Illyr háboru (230–227.).

Az első háboru az illyrek ellen viseltetett; kik daczára a békekötéseknek, az adriai partokon kalandoztak, és a hajókat megtámadták. A romaiak panaszt tőnek ez iránt Teuta királynénál; ki a követeket megölette. Kiütvén ellene a háboru, államainak egy részét elvesztette; ugy hogy a romaiak Illyriában megfészkelve magukat, ez által megoltalmazták Görögországot. Ekkor az aetol és achiv szövetség, vetélkedve a hála nyilvánitásában, követeket küldöttek Romába: a corinthusiak az isthmusi játékokban részt venni engedték őket; az atheneiek polgári jogot adtak nekik, és Ceres mysteriumaihoz bocsátották: s igy a romaiak, mint szabaditók, jogot nyertek Görögország ügyeibe avatkozhatni.

Gallusok.

De más ellenség támadt föl Roma ellen magában Olaszországban. A régi csapás olly nagy benyomást hagyott hátra a romaiaknál, hogy az Allia partjain történt leveretés napja mindenkor szerencsétlen napnak tekintetett, s a gallusokkali háboru ‚tumultus' gyanánt tekintetett:

midőn különbség nélkül minden polgár tartozott fegyvert fogni; s egy külön kincstár állittatott föl a Capitoliumban, a gallus tumultusok költségeinek viselésére. Huszonhárom évig, miután kiüzettek a föld gyujtott Rómából (389—366.), a gallusok nem hagyták el a tartományt, hanem a Po bal partján telepedtek meg; azután száguldozásaikkal nyugtalaniták Latiumot és Campaniát. Roma kiüzte őket; de ujra visszatértek: végre kölcsönös támadások, és leveretések után, megköttetett a béke.

Egy idő óta, mint látszott, nem gondoltak többé ujabb betörésre (336.); midőn hirtelen uj csordák jöttek a Havasokon tulról Gallia Cisalpinába (299.), földet követelve maguknak; és Olaszország szivének virágzó téreire utasittattak. Hetruria azonban biztositva magát támadásaik ellen, ajánlatot tett nekik, hogy valamennyit zsoldba fogadja Roma ellen. A gallusok beleegyeztek: de alig hogy megkapták a kikötött dijt, megtagadák a közremüködést, és az Apennineken ismét átkeltek.

Hetrusk-samnisi szövetség.

E tény bizonyitja, hogy a hetruskok háboruban álltak Rómával (296). Ugyanekkor a samnisiak is zaklatták azt; kik belátva, mikép a gyengék csak egyesülés utján állhatnak ellent az erősbeknek, szövetséget kötöttek a hetruskokkal a máris hatalmas Roma ellen. A szövetségesek követeket küldöttek Sena, Bononia, Mediolanum városokba, segitséget kérni a gallusoktól. S meg is nyerték azt; és közösen harczoltak a függetlenségért: de egy Appius Claudius, Fabius Maximus, és Decius vitézsége által legyőzettek (295.): s Roma, miután makacs harczban az olaszokat alávetette, Dolabellát küldé el a senonok területének pusztitására; mig a másik consul, Caecilius Metellus, azok seregét Aretiumnál megtörte. A fegyelem győzött a gallusok dühöngő vitézsége fölött (284.): férfiak, nők, gyermekek a senonok területén mind meggyilkoltattak; Drusus temérdek aranyat és ékszereket hozott Rómába a senonok kincstárából: azzal dicsekedvén, hogy visszaszerezte a pénzt, melly egykor a Capitolium megkiméléséért a gallusoknak fizetettett; és Senában gyarmat alapittaték.

Romának már több gyarmatai voltak; ez azonban első volt a gallusok területén: melly előbástyául szolgált a Cisalpina ellen, s azért a fondorkodások és kémkedések valódi gyupontját képezte. Ekkortájban a gallusok jóllétnek örvendtek Felső-Olaszországban: ugy hogy egy mérő buzának ára négy obolus volt, két obolus egy mérő árpa, vagy bor, s a vendéglőkben egy negyed obolusért ebédelhetett

az ember [1]). Nem csuda tehát, hogy régi hóditási vágyaikkal föllhagytak; ugy hogy At, és Gall, a Bononia körül székelő bojok királyai, azon szándékukat nyilvánitva, mikép Romának háborut izennek; és a 268-ban alapitott Ariminum gyarmatot elfoglalják, a föllázadt nép által meggyilkoltattak (236).

Már pedig e két király csak javát akarta népének; minthogy Ariminum- és Senából nem szüntek meg a romaiak konkolyt hinteni a gallusok közé: akadályozták a kereskedést, különösen a fegyvernemüekkel; végre (232.) Flaminius tribun azon inditványt tette, hogy a senonoktól ötven év előtt elvett, és a patriciusok kezei közt maradt földek, a nép közt elosztatván, gyarmatokká változtassanak által. E csapásra föleszméltek a bojok, és szövetségbe akarták összegyüjteni Felső-Olaszország népeit. De a venetek, az adriai tenger mellett megtelepült szláv nép, szomszédaik iránti féltékenységből megtagadák a szövetkezést: a cenomanok romai pénzen vásároltattak meg; a ligurok, hosszu harcz után, daczára hősi vitézségöknek, Fulvius consul által hozzáférhetlen rejtekeikből kiüzettek. Baebius kicsalta őket a sikra; Posthumius pedig lefegyverzé: nem hagyva nekik egyebet, a földmivelésre szükséges vas eszközöknél (231). Igy tehát elhagyatva látván magukat a bojok és insubrok, a transalpinokhoz folyamodtak, kik a Gaisda (Gaesatae) szövetséget képezték: s a lingonok, anamanok, bojok és insubrok, a Po partjain összegyülekeztek. Hátuk mögött a venetek és cenomanok által fenyegettetve, a sereg egy részét visszahagyták a védelemre: a többiek pedig azon esküvéssel indultak előre, hogy csupán csak a Capitolium meghóditása után fogják ismét fegyvereiket letenni.

Roma megrémülve a tumultusra, s a borzasztó rémjelekre, az által kivánta megengesztelni az oraculumokat, hogy a forum boariumon egy gallus férfit és nőt elevenen eltemettek; mire valamennyi polgárok a fegyverhez nyultak. Az ellenség már csak három napi járásra volt Romától; de a latinok szerencsecsillaga mosolygott, s Telamonnál a gallusok tönkre tétettek. Az uj consulok hasznukra forditván a győzelmet, Cispadanába berontottak, s a következő évben, az áruló cenomanok által segittetve, az Adda torkolatánál a Po folyamon átkeltek.

Ekkor a gallusok végsőre kényszerittetvén, szentélyökből előhozták (224.) a mozdulatlanokat; a mint ők bizonyos lobogókat ne-

[1]) Polybius.

veztek, tiszta aranyból: mellyek szintolly tiszteletben álltak náluk, mint Mohamed zászlója a mozlimeknél; s körülötte gyült össze fegyverben az egész nemzet. De ujra legyőzettek: Mediolanum, s a többi Insubria elfoglaltatott; és Marcellus a főnökük-, Virdumartól elvett gazdag zsákmányt vala szerencsés bemutatni Jupiter Feretriusnak. Roma ünnepélyes diadalt tartott; mellynek nagyobb megszentelése végett, egytől-egyig mind leölettek azon nép foglyai, mellyet ő barbárnak nevezett; a Po mellett alapitva Placentia és Cremona gyarmatokat. S most már az insubrok leigázása, a két tenger uralmának, melly őt Spanyol-, és Görögországtól elválasztá, biztositása, Istria és Illyria elfoglalása, s majdnem egész Olaszország meghóditása után, midőn már nyolczszázezer embert volt képes fegyverben tartani, egész elbizottsággal szállott szembe egyedüli vetélytársával, Carthagoval.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Második punháboru.

Könnyü volt belátni, hogy a Kecske-szigetekről nevezett békekötés egészen Romának előnyére szolgált; melly ismét összeszedvén erejét, miután vetélytársának becsületét és politikai befolyását elvette, szinte fog találni ürügyet, megfosztani őt kincseitől és függetlenségétől. A Japhet-, és Sem-törzseket (?) képviselő két nemzet közt *) már létezett azon nemzeti gyülölség, melly a köztársaságokban a legfőbb fokra szokott csigáztatni; s belátták azt, miszerint egyiknek élete a másiknak halálát vonja maga után. Igaz ugyan, hogy Roma a vérengző háboruk folytában sok polgárt vesztett, Carthago pedig csak zsoldosokat: de amaz értett a mesterséghez, mint kell helyrepótolni az elfolyatott vért uj tagok befogadása által; mialatt a zsoldos csapatok ennek ellenségeivé váltak. Már a háboru folytában nem csekély zavart okoztak ők a hadvezéreknek: láttuk már, miként Agrigentumnál három, vagy négy ezer gallus konczoltatott föl; a többiek pedig egy elhagyatott szigetre tétettek ki, s ott éhen haltak.

Zsoldosok harcza (241–238.).

Midőn a béke megköttetése után, azok elbocsátásáról volt szó, a számitó carthagoiak örömest visszatartandák zsoldjokat; ők azonban

*) Fönebb már utaltunk azon körülményre, miszerint Afrika népei, s főleg a chananaeus punok, nem mondhatók jogosan semitáknak. S.

határozottan követelve annak kiadatását, Hamilcar utódai, hihetőleg ellenséges szándékkal a békepárt ellen, azt tanácsolták a csapatoknak, hogy egyenesen Carthagoban sürgessék igényeiket. El is mentek oda, s többféle nyelven, de egyenlő erőszakkal követelték a hátralevő zsoldot; Carthago ellenben szép szavakkal tartá őket, s a kincstár üres voltát hozván fel ürügyül, valami kevéssel kinálta meg őket. Egy darabig türtek a harczosok: azonban tanulni ismerték a legelső kereskedő-nép gazdagságát, valamint azt is, milly könnyen verhetik le erős karjaikkal annak iparát. Összeállva tehát, az afrikai városokkal szövetkeztek, mellyek mindig készek voltak pártolni a zsarnokok ellenségeit, és most annál dühösebbek voltak, minthogy adójok mégegyszer annyira emeltetett. Hetven ezer afrikai tehát, husz ezer zsoldossal szövetkezve, ostrom alá veszi Carthagot. Ez egyedül áll, elhagyatottan, a lázadók és idegenek kényére bizva; falain belül a pártok kölcsönösen vádolják egymást: mig végre a Barcasok pártja tulsulyra vergődik; minthogy a fenyegető veszély nélkülözhetlenné teszi Hamilcar karját.

E hadvezér ismét hatalomra jutván, megveszi pénzen a numidákat; ugy hogy a föllázadtak, megfosztatva lovasságuktól, egyszersmind élelemhiányt is szenvedének. Ez által még inkább feldühödve, elfogják Giscot, ki alkudozás végett küldetett hozzájok, és más hétszáz carthagoival együtt, levágva füleiket és kezeiket, élve a mélységbe taszitják; esküvéssel fogadván, hogy ekképen fognak bánni mindazzal, ki hozzájok jövend alkudozni. Visszatorlásképen Hamilcar valamennyi foglyot a vadállatoknak dobatott; és segélyt kérve Romától és Hierotól, a hadi fegyelem felsőbbsége által sikerült neki körülvenni a lázadókat, és martalékul tenni ki őket az éhenhalásnak. E végső szorultságban Spendius, Antaritus, és nyolcz más főnökök Hamilcarhoz járulnak, békét esedezni. Hamilcar megigéri azt, azon föltétel alatt, ha tiz egyént tetszése szerint választhat ki magának; s alig hogy a szerződés megköttetett: ‚Ti vagytok azon tizek', igy szól hozzájok; és valamennyit keresztre feszittette. Most már könnyü volt neki a vezéreiktől megfosztott csapatot körülfogni, és legyilkolni; ugy hogy egyetlen-egy sem menekült meg. Egy másik csapat Matos által vezettetvén, szinte elfogatott; s e szerencsétlenek orditásai és halálkinjai még sok ideig szolgáltak mulatságul a carthagoiaknak a szinházakban [1]).

[1]) **Polybius**, lib. I.

Az ellenség le volt győzve; de nem kevésbbé maradt félelmes maga a győző. Miután a carthagoiaknak nem sikerült őt megbuktatni törvényes uton, a numidák ellen küldték harczolni Hamilcart; melly hadjáratában az afrikai partokat mind meghóditotta, egészen az Oceanig (237). Innen számos afrikai, numida s mauritaniai csapatokat vett föl seregébe; s nem lévén egyéb módja élelmezni őket a háboru- és zsákmánynál, a dus Iberiába vezeté őket. Carthago nem igen látszott gondolni a dologgal; azt remélve, hogy a lusitanok, vagy celtiberek vitézsége megszabaditja őket a veszélyes hadvezér- és seregtől; vagy ha győzni fog is, okvetetlenül rászoruland a carthagoi hajóhadra, s hóditásai gyümölcsét át lesz kénytelen engedni.

Hamilcar tehát egészen függetlenül a köztársaságtól viselte, a háborut; s a zsákmányt három részre osztá: egyet kaptak a zsoldosok, egyet a carthagoi kincstár, a harmadikkal pedig barátokat szerzett hazájában; nehogy Hanno pártja kapjon uralomra, melly szüntelen csak a békét sürgette. Azonban minden lépéséből az tünt ki, hogy ő fontosabb vállalatra czélzott; nem tudván elviselni a gyalázatot, hogy Sicilia, időelőtti kétségbeesés következtében, a romaiaknak föladatott, valamint Sardinia is a béke közepette ragadtatott el Carthagotól, egyéb föllázadt zsoldosok segélyével. Miért is egyelőre spanyolországi hóditásaival akarta kárpótolni a veszteséget (227.), hol a celták állottak ellenében: azok testvérei, kiket Carthago alatt kiirtott; és legyőzve őket, a félszigetnek egész nyugoti partját alávetette. De a benszülöttek, kétségbecsve a védelem fölött saját fészkökben, ökrökkel befogott, és égő anyagokkal megrakott szekereket hajtottak az ellenséges táborba; melly hadi csel által Hamilcar serege szétzavartatott, ő maga életét veszté, s igy Roma, talán maga Carthago is, egy nagy ellenségtől szabadult meg.

Barátjai ekkor vejére, Hasdrubalra forditák figyelmöket; ki a nép által pártoltatva, kevésbe mult, hogy Carthago tyrannusává nem veté föl magát. Meghiusulván szándéka, Spanyolországba ment; és Hamilcar seregének élére állván, saját tetszése szerint kormányzott: nyájasság-, és okos bánásmóddal részére hóditá a tartomány főnökeit, és Afrikával átellenben alapitá Uj-Carthagot (Carthagenát), hihetőleg székhelyeül a jövő spanyol uralomnak, melly talán Carthagonak és Romának is vetélytársa leendett. Azonban egy gallus rabszolga, megemlékezvén róla, hogy a Barcasok az ő honfiait meggyilkoltaták, és szinte Hamilcar is árulás által öleté meg lusitan eredetü urát, a carthagoi hadvezér közelébe furódott, és azon makacssággal, melly a

‚Hegyi vén' assassinjainak volt később sajátja, mindaddig járt nyomában, valamig az oltár zsámolyánál meggyilkolhatta (222.): s mosolyogva állotta ki a kivégeztetés kinjait; örülvén annak, hogy bosszuját végrehajthatta.

Hannibal.

A hadsereg *Hamilcar fiát*, *Hannibalt*, a huszonegy éves ifjut választá fejének; ki tizenhárom éves korában hagyván el Carthagot, hazájában idegennek mondathatott. Atyja őt a spanyol háboru durva iskolájában, s a Roma elleni gyülöletben képezte; s tüz által ajánlván fel őt Melcart oltárán, ünnepélyes esküvel fogadtatá meg vele a romaiak elleni örökös gyülöletet. Nem is hagyhatá méltóbb örökösre az ő engesztelhetlen bosszuját. Senki sem tanusitott annyi képességet az egymástól leginkább eltérő dolgokban: ő engedelmeskedett és parancsolt, megkedveltette magát a közvitézek- és a vezérekkel, a vállalatot kigondolta és foganatositotta; tapasztalt az azon korbeli taktika-, és strategiában, első a gyalogok, első a lovasok közt, uton és táborban, mi által sem különbözött a többi közvitézektől: a csatában pedig fegyverei, s a fáradalmakhoz szoktatott paripája által tünt ki, első a támadásban, utolsó a visszavonulásban; egyszersmind minden könyörület, hit, és tisztelet nélkül levén az iránt, a mi szent, vagy a mit esküvel fogadott.

Sagunt.

Belátta ő, hogy ha Carthagot meg akarja szabaditani vetélytársától, a háborut okvetlen Olaszországba kell játszania; mindenekelőtt azonban biztositnia magát, a Spanyolországot lakó barbárok ellenében. Csakugyan legyőzte az oleadokat (221.), carpetanokat, és vaccaeusokat a két Castiliában; és az Ebro mellett találkozék először a romaiakkal. Ezek Carthago növekedő hatalmától tartva, Hamilcarral szerződést kötöttek; mellynél fogva birtokaik határaul az Ebrot tekinték: szabadon hagyatván a két hatalom közt Sagunt, mint csak nem régiben is Krakó a német és szláv faj közt. Saguntot a zacynthusi görögök és ardeai olaszok alapiták; miért is a spanyolok gyülölettel nézték azt, s egész erejekkel segiték Hannibalt, midőn azt, daczára a szerződéseknek, ostrom alá vette. Hősies ellentállást tanusitottak a saguntiak: mig végre (219.) látva hazájok vesztét, lángokba rohantak.

Roma még mindig a segélyről tanácskozott, midőn annak elestét meghallá; miért is követeket küldött Hannibalhoz panasztétel végett: kik általa ki sem hallgattatván, Carthagoba mentek át, azt

követelvén, adassék ki nekik Hannibal, ki a népjogot megsértette. A senatus azt felelé, hogy ezt, ha akarná, sem teheti; s igazat mondott: de Quintus Fabius togája szélét összehajtván, e szavakkal tartá nekik oda: ‚Itt a békét, vagy háborut tartom; válaszszatok.' A carthagoiak egyhangulag felelék: ‚A mint tetszik'; s ő leeresztvén togáját, fölkiáltott: ‚Háboru.'

S igy kiütött a háboru, melly Liviusnál „maxime memorabile omnium," s mellyet az utókor egyik legfontosabbnak tart azok közül, mellyek vérrel fertőztették be a világot. Romának most nem az istriai, vagy illyr rablókkal volt dolga, sem pedig a vad, félelmes, de fegyelmetlen gallusokkal: hanem egy olly néppel, melly már huszonhárom év óta diadalmaskodott Spanyolországban, s büszkélkedett azzal, hogy a legharcziasabb városokat legyőzte; melly jól begyakorolt hadsereg-, és jeles hadvezérre támaszkodhatott. Egy szenvedély-harczról volt szó, mellyben nagyobb szerepet játszott az ügyesség, mint az erő, nagyon is változékonyan fordulhatott a szerencse, s még a győzedelem is veszélyeket vonhatott maga után. Előrelátván a leveretés félelmes következéseit, nagyszerü készületeket tőn Roma: fölfegyverzé polgárait és szövetségeseit, könyörgésekkel fordult az istenekhez. Spanyolország népeinek barátságát is kereste; de ezek azt adák válaszul: keressék azt olly népnél, melly még nem tanulta meg Saguntum példája után, milly hősiesen tudja szövetségeseit megvédeni Roma. Ezután a gallusokhoz fordult: azt kivánva tőlök, ne engedjenek átmenetet a carthagoiaknak; de ezek fegyveresen jelenvén meg a gyülekezetben, kaczagva felelék: velök sem Carthago rosszat, sem Roma jót nem tett; csupán arra emlékeznek, hogy ez utóbbi mindenkép igyekezett kizavarni Olaszországból testvéreiket.

Átmenet a Havasokon (Jun. 16. 218.)

E közben Hannibal Saguntum zsákmányával gazdagodva, Hasdrubal testvére alatt, tizenhat ezer harczost hagyván hátra Spanyolország őrizetére, Olaszország felé megindult. Tengeren várták őt a romaiak: de ő a Pyrenek és Havasok felé tartott. Borzasztó, és példátlan vállalat; de mióta Sándor Indiában járt, a harczosok előtt semmi sem látszott lehetetlennek. Valamint tehát ez Bacchus nyomain járt, ugy Hannibal Hercules nyomdokait szándékozott követni; kiről az mondatott, hogy Iberiából ment Olaszországba. A barbár népek főnökeit, kiknek tartományain átment, megnyerte magának; és uj ösvényt nyitott, mellyet a régiek egy harczfinál legtöbbre becsültek.

Azon hirt terjeszté, hogy honának istene megjelent álmában, a gadesi szentélyben: győzedelmet igérve neki; s utját egy kigyó tekervényei által jelölé. Ez által a népre kivánt hatni; mialatt biztosokat küldött a bojok- és insubrokhoz, gyülöletre tüzelvén őket azon romaiak ellen, kik őket Cremona s Placentia két gyarmat telepitése által alávetni törekedtek. A Pyrenek csucsához érvén, az éjszaki oldalon lakozó gallusokat egy valóban különös szerződés által csillapitotta le: megállapittatott tudnillik, hogy minden egyenetlenség a carthagoiak és benszülöttek közt, gallus nők itélete által döntessék el [1]).

Átkelve a Rhodanuson és Druentián, october végével kezdte meg az átkelést a hóval fedett, veszélylyel fenyegető, s fegyverrel védett Havasokon [2]). Egyébiránt nem adhatunk hitelt Titus Liviusnak; ki hogy érdekesebbé tegye előadását, a tények valószinüségét, és a nagy hadvezér bölcseségét kétségbe vonta. E Havasokat, melylyekről Cornelius azt mondja, hogy megmászhatlanok, és alig hogy egy embernek elég széles az ut, több izben meghágták már a gallusok, kik Olaszország pusztitására jöttek; s csak nem régiben is leszállottak azokról némelly gallusok, a Po partján szekelő testvéreikkel egyesülendők. Sőt előadásából kitetszik, hogy a Havasok népesek is voltak; és kétségkivül a gallusok kalauzul is szolgáltak Hannibalnak, ki különben ez ismeretlen vidékeken kalandozni nem merészelt volna. Mindamellett olly nagy bajjal volt összekapcsolva az átkelés, hogy ötvenezer gyalog-, és huszezer lovasból, kikkel hatodfél hónap előtt Carthagenából kiindult, nem maradt több huszezer gyalog- és hatezer lovasnál [3]). Azonban számolhatott a gallusok barátságára, és saját vitézségére; miért is öt hónapi fáradságos utazás után a taurinu-

---

[1]) **Plutarch**, *A nők erényeiről*. Hasonlót mond Pausanias is az eleaiakról; kik a pisaiaktól sértve érezvén magukat, és hiában kérvén elégtételt Demophoon-, Pisa tyrannjától, ennek halálával összejöttek a város lakóival, hogy tizenhat nő intézze el a versengést; az eleaiak minden városából egy választatván. Itéletök annyira megtetszett, hogy egy tizenhat hölgyből álló örök collegium állittatott föl, melly a Junoféle játékokon elnökölve, a legméltóbbnak átadja a jutalmat.

[2]) A többi mesék közt Livius azt is előhozza, mikép Hannibal eczettel szakitá ketté a Havasokat (‚montes rumpit aceto.' **Juven.**). Mai nap is a hires Harz bányáiban a szikla nagy tüz élesztése által repesztetik meg; midőn már jól átmelegült, viz öntetvén rá. E müködésnek kellett divatozni a puskapor föltalálása előtt.

[3]) Egész könyvtárt lehetne összegyüjteni azon müvekből, mellyek irattak Hannibal utjáról, Spanyolországból Olaszországba: annak jeléül, hogy szintugy önkénytesek az adatok, mint hasztalanok a következtetések. A nélkül, hogy e vitába ereszkednénk, Polybiusra utalunk, III. k. 42—56. Lásd még *Földrajzunkat*.

sok földére érvén, a Po-völgybe szállott le, hol a gallusok szétverték a placentiai s cremonai gyarmatokat: s Mutina erdőségében Manlius consult leverte.

Romának első gondolata volt, egy sereget Afrikába, egy másikat Spanyolországba, egy harmadikat pedig Galliába küldeni. Ez utóbbi szétveretett; a második Hannibal utját akadályozta: de látván, hogy a Havasoknak tart, Olaszország védelmére sietett vissza, hol az ő váratlan megjelenése visszatartá a másik sereget is. Scipio a Ticino partján várta be Hannibalt: de megveretett. Sempronius a Trebbia mellett ütközött meg vele: ő is legyőzetett; a Po-völgy sik térei igen alkalmas tért nyujtottak a jeles numida lovasságnak: s a romai seregben szolgáló gallusok Hannibalhoz pártoltak, ki most már kilenczven ezer harczos élén állott.

Helyezete azonban nem volt a legkellemesebb. A gallusok, megmenekülve a romai gyarmatok veszélyes szomszédságától, nem örömest tevék koczkára függetlenségöket az idegenek kedveért: arra nézve kevesen voltak, hogy biztositsák szabadságukat, de más részről elegendő számmal, hogy zavarokat támaszszanak, és költséget okozzanak. Maga Hannibal serege szedett-vett idegenekből állott, kik makacsok és engedetlenek voltak a békében, szemtelenek a győzedelem után: a helyett, hogy a jeladást várnák, ők akarák meghatározni a csata helyét és idejét; s Hannibal vas karja által féken tartatva, élete ellen törtek: ki hogy szándékukat meghiusitsa, szüntelen öltözetet cserélt. De alig hogy az évszak megengedte (217.), a legjáratlanabb utakon indult meg Aretium felé, az Arno és Clanis képezte mocsárok közt: hol hét elefántot, temérdek embert, és lovat vesztett el; s a trasimeni tó mellett ujra leverte a romaiakat [1]).

A Roma által meghóditott népességek, mellyek hazaszeretetét a gyarmatositással és tisztviselőinek rájok erőszakolásával megsértette, kezet fogtak az állitólagos szabaditóval; s a Havasoktól kezdve Pelorumig hangzott a függetlenség utáni kiáltás. Nagy volt a rémület Rómában: a dictatornak választott Fabius Maximus megerősitette a várost, lehordatá a hidakat, azon meggyőződésben, hogy most nem Olaszország, hanem a főváros megvédéséről van szó; s elég bátor-

---

[1]) Bizonyos napokon a Cortona körüli valamennyi magaslatokon tüzek gyujtatnak meg; mi igen szép látványt nyujt. Azt mondják, e szokás azon örömtől veszi eredetét, midőn Hannibal a trasimeni tónál legyőzte a romaiakat, s a hetruskok visszanyertnek vélték szabadságukat. Egy idegentől!

sággal birt, huzni a dolgot, daczára a lassuság és ügyetlenség átalános vádjának: mialatt Hannibal, szeme láttára, déli Olaszország- és Umbriába huzódék, egészen Spoletumig, s Falernum, Massicum és Sinuessa virágzó tájait pusztitá.

Cannaei csata (216.).

A következés megmutatta, milly bölcsen volt kiszámitva az időzés. Hannibal élelmi szereiből kifogyván, máris a Galliába visszatérésről gondolkozott, midőn Varro consul, igen bizva magában, Fabius és tiszttársa Paulus Aemilius tanácsának ellenére, Cannaenél az Aufidus mellett, megütközött vele. Nagy volt Hannibal öröme, midőn az afrikaiakat a Trebbia és trasimeni tó mellett nyert fegyvernemüekkel, a köldökig meztelen gallusokat hosszu és tompa, s a fejérbe öltözött spanyolokat hegyes kardjaikkal, s majdnem egyforma paizsokkal fölállithatá. Elkeseredetten folyt a harcz; és Hannibal győzött: hetvenezer romai esett el; az elesett lovagok ujjáról lehuzott gyürük negyedfél mérőt töltöttek meg a carthagoi senatus előcsarnokában; s Paulus Aemilius, mielőtt a csatatéren kiadta volna nagy lelkét, megizenteté Romának: gyorsan helyezze magát védelmi állapotba, nehogy a győztes készületlenül találja. Hannibal Romának vette utját, s Carthago zászlóját egy dombra tüzeté föl, honnan az ellenséges várost látni lehetett; de ettől ismét távozva, téli szállásra Capuába ment.

Hannibal helyzete.

E tény alkalmat nyujt a történetiróknak, helyeselni azt, mit Maharbal, Hannibal alvezére mondott: ‚Győzni tudsz ugyan, de élni a győzedelemmel nem‘ [1]). Azonban gondoljuk meg, folytathatta-e ő erélyesen a háborut? Egy részről elvágta magát felső Olaszországtól ollyformán, hogy Galliából többé seregeket magához nem vonhatott; elveszté nagy részét a lovaknak, ezen, az afrikaiak, és átalában a zsoldos katonák előtt olly igen becses állatoknak: kik haza és család hiányában, minden reményöket és menekvésöket ez

[1]) Bossuet azt mondja: „Hannibal elbizakodva szerencséjében, igen könnyünek találta Roma bevételét; miért is késedelmeskedett.“

Herder, örökösdeclamatori hangján mondja: „Hannibal! nagy és hasonlithatlan hős, miért nem volt hatalmadban megelőzni hazád romlását, s a cannaei csata után megrohanni a farkasnő barlangját, mellynek örökségben leszállott gyülölete jelölte ki számodra az utat? Egy elpuhult utókor, melly soha éltében nem mászta meg a Havasokat, vagy Pyreneket, kárhoztatni merészelt téged; rettenthetlen birálók: kik feledik, minő népeknek parancsoltál te, s minő állapotban lehettek a borzasztó téli táborozás után, melly alatt meghódították felső Olaszországot és Latiumot. Ellenségeid ajkai által vádolnak, hogy nem szilárditottad meg a katonai fe-

egyedüli birtokban helyezik; egyetlen várost, vagy erősséget sem tartott kezében; s habár az olaszok elhagyták is a romai zászlókat, ezt csak azért tették, mert megunták a hadi szolgálatot, s még kevésbbé vala kedvök Hannibal seregében harczolni. Ez oknál fogva csupán Carthagotól várhatott segélyt; itt azonban ellene dolgozott Hanno, ki a Barcasok irányában ellenséges párt élén állott.

E Hanno valóban az ujabb kor fogalmai szerint ravasz diplomata volt. Midőn Hasdrubal azt kivánta, hogy Olaszországban adassék melléje alvezérül az ifju Hannibal, azt mondotta: ‚Igazságos dolgot kér ugyan, de azért kivánom azt tőle megtagadtatni'; s akkép magyarázta szavait, miszerint nem tanácsos olly jókor hozzászoktatni a gyermeket a szinte örökségkép rászálló főhatalomhoz: sőt inkább hevét a törvényeknek alávetés által kell mérsékelni [1]). Midőn a romai követek elégtételt jöttek kérni Sagunt ostroma miatt, hatalmasan szónokolt a jog és igazság mellett, s Hannibal kiadatását kivánta. Most pedig megtagadta tőle a kért segélyt, azt mondván: ‚Mi szüksége van a segitségre, annyi győzedelmek után? Nem ölt-e meg 200 ezer romait; nem tett-e fogolylyá 50,000-et; nem hóditotta-e meg Apuliát, Bruttiumot, Lucaniát, Campaniát, miként azt Magotól tudjuk'?

Egyébiránt nem csupán Hanno féltékenysége tartóztatá vissza a bölcs carthagoi senatust a segélyezéstől. E hadvezér, ki ugy szólván saját rovására viselte a háborut Spanyolországban, s most ugyanazon függetlenséggel diadalmaskodott Olaszországban, gyanut keltett hazájában; s a lázadások, mellyeket később mint legyőzött támaszta otthon, eléggé mutatják, mit várhattak volna tőle, ha diadalmaskodik. Mindazáltal a háboru fontosságát belátva, segélyküldésről gondolkoztak; de Hannibalnak nem volt szüksége az akkor ujonczozott afrikai népre, hanem a Spanyolországban megedzett hadseregre. Itt gyökerezett a Barcasok ereje és hatalma; Hannibal egyetlen bányából 300

---

gyelmet; ők, kik még csak képzelni sem tudják, mint tarthattad olly sokáig zászlóid alatt egyesülve a zsoldos csapatokat: annyi fáradalmak után, csak akkor pihentetve meg őket, midőn Campania térein álltak. Örök dicsőség tartatott fön azon Roma legborzasztóbb ellensége nevének, melly több izben követelte parancsolólag, hogy adassék ki neki, mint valamelly hadi gép. Az ő kortársainak pártos fukarsága, s nem a szerencse akadályozá őt, bevégezni Carthago nélkül egy hóditást, mellyet egyedül magának köszönhetett. Valamint az ő honfitársainak igyekezetei arra szolgáltak, hogy Romának a hajózásban oktatást adjanak; szintugy ő erre nézve eszközzé vált, hogy a hadi mesterségben tökéletesitse magát, stb."

[1]) **Livius**, XXI. 1.

font ezüstöt huzott naponkint [1]); testvére Hasdrubal gyakorolta be számára a csapatokat: s épen ezeket kivánta ő magához, mialatt az afrikai ujonczok a romaiak ellen küldethetnének Spanyolországba. Hasdrubal valóban meg is indult; de a félszigetben parancsnokoló Scipiok elállták utját: valamint akadályozák (216.) Magot is, ki fris csapatokkal érkezett Afrikából, s az Iberus, Iliturgis és, Munda melletti győzelmek egy ujabb betöréstől menték meg Olaszországot.

Egyébiránt Hannibal sem maradt tétlenül Capuában: egy részről a régi olaszok ki nem aludt gyülöletét szitotta ismét Roma ellen, és Syracusa királyát szólitá föl, szövetkeznék a carthagoiakkal; más részről Fülöp macedoni királylyal alkudozott, támadná meg a romaiakat, és szerződést kötött vele; mellyben emlitésre méltó, hogy Carthago javára alig kötött ki valamit: hanem ő maga határozott a sereg nevében, és Carthago vetélytársa-, Uticának javára [2]). Valljon mi volt szándéka e kalandornak?

Mindenek fölött azonban a romaiak megtörhetlen állhatatossága fékezte őt. Ezek eleinte megrémülvén, már a szerencsétlen hazának elhagyása felől gondolkoztak; s egy csapat előkelő ifju már készen volt az indulásra: midőn a fiatal Scipio visszatartá őket. Ő minden lehetőt elkövetett a bizalom helyreállitására. Bizonyos Marcius, olly Nostradamus-féle ember, jós szellemben irt verseket gyüjtött össze, s a cannaei veszteséget jóformán előre megmondta: hozzátéve még azt is, hogy ha vissza akarják nyerni a békét, évi játékokat alapitsanak

---

[1]) „Ex quibus Bebulo puteus appellatur hodieque, qui CCC. pondo Hannibali subministravit in dies.“ **Plin.** *Hist. nat.* XXXIII. 6.

[2]) „Szerződés, mellyre a vezér Hannibal, s Mago Myrcal és Barmocal, valamennyi velök lévő senatorok, és valamennyi carthagoiak, kik a seregnél találtatnak, esküdtek Xenophanessel, athenei Cleomachus fiával, kit Fülöp király, Demetrius fia, követségbe küldött hozzánk, maga, a macedonok és szövetségeseik részéről.“

„S esküdtek arra Jupiter, Juno és Apollo jelenlétében, a carthagoi genius, Hercules és Jolaus, Mars, Triton, Neptun, és a velünk harczoló istenek, a nap, hold, föld, folyamok, mezők, vizek, és minden istenek jelenlétében, kik Carthagot oltalmazzák; a Macedoniát, és többi Görögországot oltalmazó istenek, és a hadsereg mindazon istenei előtt, kik az eskünek tanui lehetnek.“

„Hannibal vezér, valamennyi körülötte lévő carthagoi senatorok, és minden carthagoiak, kik a seregnél vannak, a mieink és tieitek beleegyeztével, kötelezzük magunkat, megesküdni e barátság- és békeszövetségre, mint barátok, tiszttársak és testvérek.“

„Fülöp király, a macedonok, és szövetséges görögök, segélyt hozandanak a carthagoi népnek, Hannibal vezérnek, és minden kisérő társainak, Carthago alattvalóinak, kik ugyanazon törvényeket ismerik el; Utica lakóinak, a carthagoiak

Apollo tiszteletére. Olly homályosak voltak feleletei, hogy egy egész napba került azok megértése; s azután csakhamar tanácsát követték. Ezenkivül még a pamlag és asztal is elkészittetett az istenek számára, szent tavasz igértetett az isteneknek [1]), a hetrusk babonák ujra fölélesztettek, a forumon két gallus élve temettetett el: mint ez a legkétségbeejtőbb körülmények közt vala szokásban.

Hannibal öröme e jelenségek fölött nagyon is lehangoltatott, midőn követe, ki a béke és a foglyok kiváltása végett ment alkudozni, azon feleletet nyerte, hogy Romának nincs szüksége olly emberekre, kik élve fogságba jutnak, s hogy még az éjen át hagyja el Hannibal Roma területét; s azon telek, hol táborozott, árverésre bocsáttatván, olly sok vevő tódult össze, mintha ellenség sem volt volna Olaszországban. S valóban a balsors megkettőztette Roma erejét: a polgárok vetélkedve áldozák fül vagyonukat az államnak; az ifjuság tizenhét éven fölül fegyvert fogott; az ellenségtől elvett régi fegyverek-

---

alá vetett városok- és népeknek, a szövetségeseknek, s valamennyi városok- és népeknek, mellyekkel összeköttetésben állunk Olaszországban, Celticában és Liguriában, vagy a kikkel még e tartományokban szorosabb barátságos viszonyokba, vagy szövetségre lépendünk."

„Oltalom és szent béke engedtessék Fülöp királynak, és a többi szövetséges görögöknek, a carthagoiak, Útica lakói, s a Carthago alá vetett valamennyi városok és népek, szövetségeseik és hadvezéreik által; s azon városok- és népeknek, mellyek Olaszországban, Celticában, és Liguriában laknak, vagy szövetségeseink lenni kivánnak."

„Nem fogunk egymásnak hálót vetni. Ellenségei lesztek Carthago ellenségeinek: kivéve a királyokat, városokat és népeket, mellyekkel szövetségre léptetek. És mi hasonlóképen ellenségei leszünk Fülöp király ellenségeinek: kivéve a királyokat, városokat és népeket, mellyekkel szövetséget kötöttünk. Ti is szövetségeseink lesztek a romaiak elleni harczban, mig az istenek nektek és nekünk békét nem adnak; ti a mi segélyünkre jöttök, midőn szükségünk lesz arra, a szerint, a mint megegyezünk. Ha az istenek kedveznek nektek és nekünk a romaiak elleni harczban, és ezek békét fognak mi tőlünk kérni, azt olly módon kötendjük meg, hogy ti is abba legyetek foglalva; s nekik nem lesz szabad, háborut viselni ellenetek. Corcyra, Apollonia, Epidaurus, Pherae, Dimalos, Parthina, s Athintania, nem jöhetnek a romai uralom alá. Ők Demetrius Pharusnak visszaadandják mindazon, nemzetebeli embereket, kik területökön találtatnak. De ha a romaiak valamellyikünket megtámadnák, mi szinte segiteni fogjuk azt, a mint a szükség kivánja; szintugy ha mások inditanának ellenünk hadat: kivéve mindig a királyokat, városokat, és népeket, kikkel szövetségben élünk. S ha czélszerünek találnók, valamit e szerződésből elvenni, vagy hozzá adni, azt közakarattal tehetjük." **Polybius**, lib. III.

[1]) *Lectisternium, ver sacrum* **Livius**, XXVII. 39. **Arrianus**, B. H. **Julius Ital.** XV. 496.

kel nyolcz ezer önkénytes rabszolga láttaték el. Neapolis negyven darab arany tálat küldött : mellyek közül csak a legkönnyebbik fogadtatott el; Hiero egy háromszáz husz fontos arany Győzedelem-istennőt külde; továbbá háromszáz mérő gabonát, kétszáz mérő árpát, és ezer parittyást : melly küldemény kedves fogadtatásra talált; s az egésznek vezetése ismét Fabius Maximus bátor lelkületére bizatott, ki időnyerés által a hazát megmenté.

Tétlenség, élvezet, és fegyelemhiány elgyengiték Capuában Hannibal seregét, melly szintazon mértékben hanyatlott, a mint Roma erősbült. Sempronius képes volt azt megverni, s visszaállitani a bizodalmat a romai harczosoknál; macedoni Fülöp, Olaszországba törvén, Laevinum mellett legyőzetett : és gyorsan visszafordult, minthogy saját államaiban támasztott zavarokat Roma ; melly egyszersmind elküldé Marcellust Syracusa megbüntetésére.

Syracusa bevétele (214.) Archimedes halála.

A derék II. Hiero halála után, e város unokaöcscsének, Hieronymusnak zsarnoksága alá került; ki azonban meggyilkoltatott. Erre erőszakos zavarok következtek : némelly demagogok a függetlenség ürügye alatt, Roma ellen ingerlék a népet; ez oknál fogva Appius Claudius azt szárazon, Marcellus pedig tengeren, ostrom alá vették. A nagy mathematicus Archimedes, hazája védelme végett hiában alkalmazta ismereteit a legszentebb czélra, mint csak embertől telhetik ; és gépek által verte vissza az ellenséget : mialatt tükrökkel a hajókat gyujtotta föl. Marcellus a várost bevévén, azt fölgyujtatta, és zsákmányra bocsátá ; maga Archimedes, buvárlataiba merülve, s az ostrom zajára nem is igen figyelvén, egy katona által megöletett. Több kincs találtatott itt, mint később Carthagoban ; s Roma az onnan elvitt szobrok- és oszlopokkal ékeskedék. A syracusaiak panaszra mentek Rómába, hogy sajátképen a tyrannjaik által megszegett hüségért kell annyira bünhödniök ; s minthogy különben is eleget szenvedtek, legalább a zsákmányt nyerhessék vissza. Manlius Torquatus őket pártolva, fölkiáltott : „Mit mondana Hiero, ki olly hü szövetségesünk volt, ha föltámadva, romokban látná heverni saját hazáját, Rómát pedig annak kincseivel ékeskedni“? A senatus azt felelé : sajnálja ugyan szerencsétlenségöket ; de Marcellus a hadi törvények értelmében cselekedett [1]) : s egész Sicilia tartományi állapotra aljasittatott.

Capua bevétele (211.).

Ekkor a romaiak Capua ellen indultak. Hannibal bámulandó vi-

[1]) **Livius**, lib. XXVI. 25—26.

tézséget fejtvén ki annak megmentése végett, zsákmánynyal terhelten, rendkivüli ügyességgel vonult vissza Dauniába s Lucaniába, közel a szoroshoz. A kéjelgő capuaiak, elvesztve minden reményöket, hogy a romaiak büntető karjától menekűljenek, egy pompás lakoma után a méregpoharat köröztették: és vagy saját lakaikban várták be a halált, vagy együtt maradtak, mig egymás után valamennyien lerogytak. Az életben maradottak törvény által itéltettek halálra; minthogy rövid idő mulván tüzvész ütvén ki Romában, az a capuaiaknak tulajdonittaték: mit ők a kinpadon meg is vallottak.

Spanyolországi sereg. P. C. Scipio.

Hannibal most már egyedül testvére Hasdrubal seregébe vetette egyedüli reményét; őt azonban a szintolly jelentékeny, habár nem is annyira hires háboru, tartóztatá vissza Spanyolországban. A két testvér, Cnejus és Publius Cornelius Scipio, izgatott állapotban találták a félszigetet a carthagoiak ellen, a kemény bánásmód miatt, mellyel az adót és ujonczokat követelték; s némelly helyütt föl is lázadtak, legyilkolva tizenöt ezeret az ellenség közül. E körülmény megkönnyité a Scipiok győzedelmét, kik Saguntumot is visszafoglalták; de később legyőzetve, mindketten életöket veszték (212.). A gyászhir olly nagy benyomást tett Romában, hogy senki sem merte a sereg fölötti vezérletet kérni: midőn a huszonnégy éves Publius Cornelius Scipio ajánlkozott atyjának, és nagybátyjának megbosszulására. Ez ifju, ki később Afrikai nevet érdemlett ki magának, a régi patriciusok hősiességét a görög nevelés által nyert nyájassággal mérsékelte: a nemesség részén állott, de a népnek is kedvezett, hogy azt annak idejében fölhasználhassa; a törvényeket, vallást, szerződéseket védvül hozta föl, vagy kigunyolta azokat, a mint eszébe jutott: ő egyike volt azon férfiaknak, kiknek népszerüsége, s példája egy egészen szabad várost leigázni képes.

Ő ismét bátorságot öntött a levert seregekbe; s azt mondván, hogy Neptun parancsolá meg neki, nyomulna keresztül az ellenségen Uj-Carthago megtámadására, melly az ellenségnek fegyver-, és magtára volt, megrohanta azt; és foganatba vette a törvényt, melly meghagyja minden romainak, hogy midőn valamelly városba bemennek, gyilkoljanak le mindent, embereket, hasznos állatokat, még az ebeket is [1]). De az ott talált spanyol kezeseket egész tisztelettel visszaküldé, s a nőket sértetlenül hagyta; mi által részére hóditotta a benszülötteket.

[1]) **Polybius**, lib. I.

Hasdrubal Olaszországban (208.).

Hasdrubalt azonban nem akadályozhatá meg, hogy sereget vigyen Olaszországba. E hadvezér, kit Diodor Hannibal után legnagyobbnak nevez, gyors menetekben kelt át a Pyreneken és Havasokon; s már Hannibal örült megérkezésének, midőn táborába vettetett annak feje, ki Sena mellett csatát vesztett, és megöletett. Igy bántak a nagylelkü romulidák azon barbárnak testvérével, ki Magotól megkapván a legyőzött Sempronius Gracchus holttestét, a helyett, hogy darabokra vagdaltatta volna, mint azt neki tanácsolták, pompás gyásztiszteletet rendelt számára, s hamvait a romai táborba küldötte.

Hannibalnak tehát nem maradt egyéb hátra, mint védelmi állapotban tartani magát: s az Abruzzokat védfalul használta. Bámulandó ügyességet fejtett ki e szerencsétlen helyezetében is az által, hogy ámbátor serege fölbomlásnak indult, ellenségei nem merték őt megtámadni. S az ő serege, melly mindenféle nyelvü, vallásu, és szokásu zsoldosok- és gyülevész népből alakult össze, nem veszté el a kellő tiszteletet szemei elől, mint ez a balsorsban könnyen megtörténik; s egész Olaszország széleig üzetve, mellyen azelőtt mint hóditó vonult keresztül, zsold és gyakran élelemszerek nélkül, nem lázadt föl ellene. Carthago még egyszer megkisérté (205.), segélyt küldeni számára; testvérét Magot tizennégy ezer emberrel Genuába küldvén: ki is a maga részére igyekezett vonni a ligurokat, és seregét szaporitva lépett be Galliába; hol sokáig tartotta magát; mig legyőzetvén, visszahivatott. Siciliába is elküldék Hamilcart; de a háboru hosszura nyult: és akkor egyik rész sem merte megkisérteni az elhatározó ütközetet. A döntő csata Scipionak vala föntartva.

Scipio Afrikában (203.).

Hasdrubal távolléte megkönnyité neki egész carthagoi Spanyolországnak alávetését Cadixig; és folytonos diadalai miatt, mielőtt a törvényes kort elérte volna, consulnak választatott. Véleménye szerint csak ugy lehetett befejezni ezen háborut, ha Afrikában köt ki: mi végre szoros szövetséget kötött Syphax-, numidiai királylyal; de a régibb romai hadvezérek előrelátás-, vagy irigységből ellene voltak: ugy hogy csak nagy bajjal nyerhetett ki számára harmincz gályát [1]). A senatus vonakodását kipótolta az olaszok buzgalma; mindenkép

[1]) Appianus is tizet mond, melly önkénytes adományból jött össze. *Χρήματα οὐκ ἔδωκαν πλήν εἴ τις ἤθελε τῷ Σκιπίονι κατά φιλίαν συμφέρειν.*

ohajtván megszabadulni Hannibal csapatainak örökös pusztitásaitól, midőn fölszabadittatásukat már nem remélheték tőle. A hetruskok elővonták fegyvertáraikból a szükséges szereket, régi nagyságuk nagyszerü maradványait: Populonia vasat szolgáltatott; Tarquinii vitorlákat; Aretium harmincz ezer darab paizsot, sisakokat, dárdákat, ötven ezer hosszu lándsát, és a szükséges számu szekerczéket, fejszéket, rőzséket, vizedényeket. Clusium, Perusia és Rosella árboczfákat: ugy hogy hatalmas sereget gyüjtött össze Scipio Siciliában, mig a puhaság- és élvekbe merültnek látszék; és azzal Afrika partjain kiszállott.

Valóban csudálatra méltó dolog, hogy Carthago nem akadályozta az átkelést; azonban sikerült neki, maga részére vonni Syphaxot, Sophonisbe-, Hannibal Gisco leányának ösztönözésére: ki szépségének hatalmát arra használta, hogy a romaiaknak ellenségeket szerezzen. Scipio elüzte őt; visszahelyezvén Numidia trónjára Masinissát, azon vitéz lovagot, ki több mint nyolczvan éves korában egész napokon át meg tudta ülni a lovat: ő mindenkép megbosszulni vágyván magát azokon, kik őt országától megfoszták, nem kevéssé segitette Scipiót a győzedelemre; Syphaxot elfogta, s elszakitá tőle Sophonisbét. Ennek kellemei annyira meghatották az öreget, hogy őt nőül vette. Az elkeseredett Syphax azon gyanut keltette föl Scipioban, hogy mint ő vele cselekedett, Masinissát is lázadásra fogja birni. A romai tehát annak kiadatását követelte a numida királytól; ki is lóra ülvén, a méregpohárral kinálja meg Sophonisbét, és távozik. ‚Köszönöm a nászajándékot', kiált fel a hőslelkü nő, és kiiszsza azt. Masinissa az érte jött romaiaknak a nő holttestét mutatja: s Scipio fejére teszi a gyilkosság által érdemlett koronát.

Carthago minden oldalról szorittatva, visszahivta Olaszországból Hannibalt, és Magot. Milly fájdalmas érzettel hagyá el Hannibal a szép tartományt, melly után olly régen vágyakozott! Tizenhat évig kalandozta be azt, pusztitva s rabolva barátjait és ellenségeit, kiirtva a hütelen, vagy rettegett családokat, vagy a kiknek javaiból zsoldosait kelle táplálnia; még a távozás pillanatában is a szövetséges várak szemügyre vételének ürügye alatt, biztosokat küldött, kik a polgárokat elüzték, kincseiket elrabolták, s minden ellentállást vérrel torlott meg. Magával akart vinni Afrikába husz ezer olaszt, kik zászlói alatt harczoltak; sminthogy ezek a gonosztevők kivételével, vonakodtak vele menni, rabszolgákul adá őket az utóbbiaknak által. Minthogy pedig maguk e gonosztevők sem akartak testvéreik kinzóikká válni, az olasz sereg

e maradványait, négy ezer lóval, és temérdek tehervonó állattal, összehajtatván, valamennyit egyetemben lemészároltatta [1]).

E visszaemlékezést hagyta maga után Hannibal [2]). Alig hogy megjelent Carthagoban a nagy hadvezér, a régi gőg föléledt benne: meghiusulván az ohajtott szövetség, gonoszul bánt a vihar által partjaira vetett némelly romai hajókkal, s az azok visszakövetelésére jött romai követek irányában is kegyetlenkedni akart. Hannibal azonban késedelmeskedett a háboruval; s midőn sürgetnék a csatát, azt felelé: ő tudja legjobban, mit kelljen cselekednie. Scipioval találkozván, odaajánlotta neki Siciliát, Sardiniát és Spanyolországot; de Scipio nem fogadá el az ajánlatot. Zama mellett csatára került a dolog; s noha a celták és ligurok, kik a hadsereg egy harmadát tették, a gallus fajnak egész gyülöletével harczoltak a romaiak ellen [3]), Hannibal legyőzetett.

Béke Hannibal ujitásai.

Ekkor fölülkerekedett a békepárt; s a következő föltételek alatt megköttetett a béke: Carthago megtartja területét és kormányát, kiadja minden elefántjait és hajóit, a három-evezősorosok kivételével; ötven év alatt tizezer talentumot fizet; Roma megegyezése nélkül háborut nem kezd; visszaadja Masinissának minden ősi birtokát; és száz kezest állit.

E béke által Carthago függetlensége alá lőn ásva: ötszáz hajóját elveszté, mellyekkel nem tudta megakadályozni Scipio kiszállását; s ajtaja elé állittatott a nyugtalan Masinissa, ki szünet nélkül kárára tört: mig ő semmit sem tehetett ellene. Midőn a carthagoi követ Romába ment, a békekötés szentesitését kérni, egy senator azt kérdé tőle: „Minő isteneket fogtok ti bizonyságul hivni, kik valamenynyi iránt hamis esküvést követtetek el'? S a követ felelé: „Azon isteneket, kik minket olly szigorun büntettek." Ennyire megalázva érezte magát Carthago!

S e megaláztatás, mig a többiek mind le voltak veretve, Hannibal kezébe adá a hatalmat. Hatezer ötszáz zsoldos, kik vele győztek, és zsákmányoltak Spanyol- és Olaszországban, korlátlan urrá tevék

---

[1]) A tényt előadja Diodor, a töredékekben, és Appianus; Titus Livius hallgat róla, valamint számos egyebek.

[2]) Catanzaro és Croton közt mutatják *Hannibal tornyát*, hol a hagyomány szerint hajóra szállott.

[3]) *Τὸ τρίτον τῆς στρατιᾶς Κέλτοι καὶ Λίγυες.* A sereg harmadrészben celták- és ligurokból állott. **Appianus.** *Galli proprio atque insito in Romanos odio incenduntur.* **Livius**, XXX. 33.

őt a lefegyverzett Carthagoban. Miért is suffetnek nevezteté ki magát, és elkezdte a reformot. Miután a Gerusia zsarnoki hatalmat igényelt magának a polgárok javai, s élete fölött, az örökös tisztségeket évenkintiekre változtatá; gyülölve azon kalmárokat, kik az adó első részletének lefizetésekor keservesebben sopánkodtak, mint a hajóhad elhamvasztásának láttára, rendbe szedte a pénzügyet, behajtá a régi adósságokat, visszaadatá a fiscusnak, a mi tőle igazságtalanul elvétetett, és megmutatá, miként a zsarolók elnyomása több hasznot hajt, mint egy uj adó kivetése; a henyélő katonákat olajfák ültetésével foglalá el, azon reményben, hogy a földmivelés és kereskedés által uj életet önt a kimerült Carthago ereibe: mellyet egy Roma elleni nagy szövetség központjává szándékozott átalakitni.

TIZEDIK FEJEZET.

Roma háborui Europában és Ásiában.

Roma büszkén engedte magát az örömnek által, illy dicső győzedelem fölött. Habár Hannibal hadjáratai alatt elpusztittatott is a tartomány, mindazáltal biztositva látta uralmát egész Olaszország, a tengerek, és virágzó tartományok fölött. Keblében a senatus azon tulsulyra vergődött, minőre háborus időkben könnyü szert tenni; s háboruk által azt meg is akarta őrizni. A vitézek karjait a bölcsek értelme vezérlé; s mig a hadtudomány minden más tartományokban hanyatlásnak indult az által, hogy zsoldosok kezeibe ment át, vagy pedig a nép oktalan rohama, vagy a tyrannok szeszélye által szabályoztatott: a romaiaknál az nem annyira csatanyerésben állott, mint inkább abban, hogy lassankint készitsék előre a győzedelmet, békés közbenjárás, alattomos cselszövények, és mesterséges kitartás által azon szövetségek megelőzésében, vagy szétbontásában, mellyeket a féltékenység, vagy a függetlenség szeretete, hóditásaiknak ellenébe állithat.

Spanyolország. Gallia.

Egészen más ellenségekre talált Roma keleten, és nyugoton. Spanyolország 206 után két romai tartományt képezett, az innenit és tulit; s megalázva, de nem megtörve, a fékezhetlen jellemek szilárd állhatatosságával daczolt zsarnokával: és föllázadván. Sempronius Tuditanus praetort egész seregével együtt eltörlé.

Gallia Cisalpinában Mago egy Hamilcart hagyott hátra, tapasztalt harczost: ki a nyugtalan életet Roma ellenségei közt többre be-

csülte a dicstelen nyugalomnál Carthagoban. Ő annyira feltüzelte a cisalpiniakat, hogy a bojok, insubrok, cenomanok, ligurok szövetkeztek, Placentia gyarmatot fölégették, és Cremonát fenyegették: ennek falai alatt azonban Lucius Furius által legyőzettek, s maga Hamilcar is elveszett a csatában. A következő években változó szerencsével folyt a harcz: mig Roma elhatározá, véget vetni a dolognak; s egy részről Liguriába, más részről Insubriába rontott be, s a mi többet használt, megvásárolta a kapzsi cenomanokat: kik a harcz hevében a romaiakhoz pártolván, a gallusok tökéletes leveretését idézték elő. De hátravoltak még a bojok és insubrok: s csak kemény harczok után sikerült Claudius Marcellusnak bevenni Comot, és huszonnyolcz várat e környéken (196.); temérdek zsákmányt hozva magával Romába.

A következő években három sereg küldetett még oda: mellyek olly pusztitásokat vittek végbe, hogy némelly vagyonosabbak kétségbeesve, a romaiaknál kerestek menedéket (192.); hol gyakran borzasztó sors várakozott rájok. Quintius Flamininus consulnak egy kéjifja arról panaszolkodék, hogy őt követendő, épen egy gladiatori harcznak előestéjén hagyta el Romát: melly látvány előtte a legkedvesebb mulatság. Midőn az asztal fölött beszélgetnének, a bojok egy főnökét családjával együtt jelentik be Flamininusnak; ki is bevezettetvén, előadja sorsát, s oltalmat és vendégszeretetet kér. Borzasztó gondolat villanik meg Flamininus agyában; s az ifjuhoz fordulva, mondá: ‚Te egy gladiatori harcz élveit áldoztad föl nekem; most kárpótlásul lássad ezen gallusok halálát.' Ezt mondva, megforgatja kardját, és beledöfi a gallusba; ki hiában hivatkozván isteni s emberi törvényekre, családjával együtt fölkonczoltatik. E gonosz tetteért csak nyolcz év mulva kért tőle számot Cato, a szigoru censor.

Ha még egy consul is igy cselekedett, képzelhetni, mire vetemedett a közvitéz; és már most itélje meg bárki is, mellyik félre illik jobban a barbár nevezet. Scipio Nasica egy napon (191.), husz ezeret ölt meg a bojok közül, három ezeret pedig fogolylyá tett; diadalmenetet kérvén, azzal dicsekedett a senatusban, hogy csupán csak gyermekeket és öregeket hagyott életben: s az ünnepély alkalmával, lovakkal vegyest hajtatta a legnemesebb gallus foglyokat; és ő mint erényes férfi nyert jutalmat. A kincstárba letett ezernégyszázhetven arany nyaklánczot, 245 font aranyat, 2340 font ezüstöt rudakban, és gallus készületü edényekben, s 230,000 ezüst pénzdarabot. Ezután müvének befejezésére utasittatván, fegyveres kézzel rakta meg az elfoglalt területet; de a romai sasok olly borzalmat gerjesztettek, hogy

a bojok száztizenkét törzsének csekély maradványai örömestebb kiköltöztek : a Száva torkolatánál telepedvén meg; s a bojok, lingonok, anamanok neve Olaszország földjéről eltünt. Ekkor ujra benépesittettek Cremona, Placentia, Mutina gyarmatok; Parma s Bononia uj gyarmatok alapittattak; az insubrok aláveték magukat az igának; a cenomanok elvették hütlenségök jutalmát; s a venetek szinte engedtek: a ligurok pedig jó darabig ellentállván a romaiak rablásainak, végre erőszakkal hódittattak meg (187).

Négyszáz évig lakták a gallusok felső Olaszországot, mióta Bellovesus azt elfoglalta : most már Gallia Cisalpina, vagy Togata, romai tartomány lett belőle; s Roma kijelenté, hogy maga a természet rendelte a Havasokat Olaszország és a gallusok közé, s jaj ezeknek, ha azokat átlépni merészlik.

Az elnyomatás föllázitá még néhány izben a cisalpini gallusokat, nevezetesen a salassokat, a Po forrásainál. Általuk legyőzetett Appius Claudius Pulcher; ki azonban vallási szertartásokkal fölélesztvén a katonák bátorságát, helyreüté a csorbát. Midőn diadalmenetet kért, ez tőle megtagadtatott; s minthogy ő azt mégis meg akarta tartani, egy tribun elállta előtte az utat a Capitoliumhoz. De leánya Vesta-szüz lévén, föllépett hozzá a kocsiba; s igy senki sem merészelt ellentállni. A leányt mindenki dicsérte, őt pedig gyalázta.

Kelet.

Keleten láttuk egymással szövetkezni Görögország apró, nyugtalan államait is szintugy, mint az ásiai nagyobb államokat. Macedonia és Syria Egyptom ellen szövetkeztek : s ez a romaiakhoz közeledék, kiknek barátságára, Pergamus királya, Rhodus, és az aetoli szövetség szinte vágytak. Szintolly gyengék, mint követelők lévén, Aetolia Romához hasonlitotta magát; Rhodus pedig egyensulyt akart tartani az, és Macedonia közt. Mindenütt a miveltség, tudomány, müvészet máza alatt, nagyszerü romlottság rejlett. A vérengző háborukból erkölcstelen és igazságtalan kormányok keletkeztek. De hogy az államok igazságtalanok lehessenek, egyszersmind hatalmasoknak is kell lenniök; ezek pedig vagy aprók, és függésben lévők, vagy nagyobbak ugyan, de különszerü elemekből toldozottak voltak, mellyek az ásiai puhaság- és élvekben elsatnyult europai csapatok által tartattak össze.

Macedonia. Aratus halála.

V. Fülöp, Macedonia királya, Naupactusnál adta meg a békét a szövetségeseknek, hogy hadra készüljenek, és hajóhadat szervezzenek Rhodus, és Pergamus királya ellen, Thracia partjának oltalmára,

mellyen át egyedül vala lehető a közlekedés Macedoniával. Az achiv szövetség által az aetolok ellen fölkéretvén, mint Görögország feje, mindkettőt egyesithette volna a romaiak ellen; s a huszonnyolcz görög állam Macedonia hadi vezérlete alatt, a hóditónak ellentállhatott volna. De ezek telve voltak féltékenységgel Macedonia irányában. Maga Fülöp, jóllehet ravasz politicus és szelid jellemü, elcsábittatva a hizelgők által, a nélkül, hogy megnyerte volna magának a két pártot, alacsony tettekkel lázitá azokat maga ellen; meggyalázta Aratus családját, és megmérgezte ezt, midőn már tizenhetedik izben volt az achivok praetora. Philopoement is meg akará gyilkoltatni; s árulás által bevette Ithomet: minek következtében az aetolok és spartaiak Romától kértek ellene segélyt.

És igy megnyerte Roma a mindig keresett ürügyet, hogy oltalmába vehesse a gyengéket, s ekkép, midőn alkalmasnak látandja, megtámadhassa a hatalmasokat. A romai nép, midőn tizenhat évi harcz után, uj hadjárat ajánltatott neki macedoniai Fülöp ellen, nem igen volt rá hajlandó, s harminczöt törzs elvetette az inditványt. De a senatus érdekében feküdt, megtartani háboru által, a szinte háboru által szerzett dictatori hatalmat; s hogy az Aventin- és szent hegyre emlékező régi plebejusoknak engedetlen utódai harczokban hulljanak el, s engedjenek helyet a latinok, italioták, szabadosok uj és könnyebben hajlitható népének. A senatus győzött: kitört a háboru; s itt is azon rendszert akará követni, hogy saját kebelében támadja meg az ellenséget. De a rideg hegyek, mellyek Macedoniát takarják, a gyalog epiroták és thessaliai lovasok által elállva, drágán fizetteték meg Rómával a kisérletet (200).

T. Quintius Flamininus.

Ügyesebb volt Titus Quintius Flamininus consul, egyike azon harczfiaknak, kiket a had mestersége államférfiakká alakit át; oroszlán, vagy róka, a mint a szükség magával hozza: a népeket és egyeseket saját czéljaira használván föl. Elődei az egész évet jóformán a consulsággal összekapcsolt polgári tiszteletek élvezetében töltötték; az év végén pedig háboruhoz fogtak, hogy ennek bevégeztéig meghagyassék náluk a parancsnokság: Flamininus ellenben, mit sem gondolva a polgári méltósággal, azonnal a háboruhoz látott; számosokat gyüjtvén össze azok közül, kik Scipio alatt vitézkedtek, Hannibal és Hasdrubal ellen.

Tudta ő, hogy Fülöpnek fegyver-, mag- és kincstára Görögországban van, s ez ellen kell intézni a támadást, ha nem is épen fegy-

veres kézzel; miért is azzal kezdte, hogy szabadságot igért a görögöknek. Előadta nekik, hogy egy köztársaság által van küldetve, helyreállitani minden köztársaságokat Görögországban; a régi hőstettekre hivatkozott: ajánlva nekik, mutassák magukat őseikhez méltókul. Hittek neki; ő pedig gunyolva hiszékenységöket, hasznára forditotta a dolgot.

Thebának tartván, azon szándékkal, hogy azt elfoglalja, az elkelő polgárok eléje mentek: Flamininus barátságosan fogadá, s ölelgeté őket; nyájas beszélgetések közt velök együtt bemegy a városba, s elfoglalja azt, és a boeotiaiak által megőrizni nem tudott szabadságot elnyomja. Egy áruló megnyitván neki az utat Macedoniába, hirtelen elszakitja Fülöptől Epirust; kitől az achivok szinte megtagadják a segélyt: mintő azelőtt tőlök. Phocis, Euboea, Boeotia Fülöp szövetségéből kivonják magukat; Thessalia nagyobb városai megharagudván a miatt, hogy a tartomány védelme kedvéért lerontotta az apróbbakat, a romaiakhoz pártolnak: ugy annyira, hogy Fülöp, ki Görögország és a macedon név helyreállitásának legkedvezőbb perczben jutott a trónra, egy illy egészen uj politika ellenében föl nem találva magát, ide-oda kapkodott; alázatos, zsarnok, vakmerő és kétségbeesett volt egyszersmind. Flamininus csatára kelt vele (197.); s a rémületes macedon phalanx szemközt állott a romai legiokkal. A phalanx tömör testet képezett, tizenhat sorból állván, és igy biztossággal müködhetett a sikon, és olly népekkel, mellyek ereje a lovasságban volt: mig a romai legio keskenyebb térre szoritkozott, de mozgékonyabb volt, és különféle helyeken volt alkalmazható. Az ellenség könnyen kikerülheté a phalanxnak alkalmas helyeket; ez pedig nagy bajjal mozdulhatott a kényelmetlen helyezetből. Belátták ezt a romaiak; s odacsalták azt, hol tömör erejével nem sokra mehetett: ennél fogva Flamininus elfogadta a csatát a cynocephalei halmokon, mellyek egyenlőtlensége megzavarta a phalanx rendjét; és ennek hézagaiba nyomulván a mozgékony és szétoszthatő legiók, leronták a régi taktikát.

Ekkor Fülöp békeért könyörgött. Az aetolok, kiknek minden elfoglalt városok odaigértettek, sürgették a király teljes megsemmisítését: azonban Flamininus, korán sem akarván tulnyomóságra juttatni ezeket, eléjek terjeszté, mennyire érdekökben áll, megtartani ezen védfalat a thrákok és gallusok ellen: emberiség-, nagylelküség-, a legyőzöttek iránti tiszteletről szólott; s hogy Roma megelégszik azzal, ha visszaadhatta Görögországnak szabadságát. A béke tehát megköttetett, azon föltételek alatt, hogy Ásia s Europa különféle államai

függetlenek maradjanak; Fülöp kivonja azokból az őrsereget, ugy szinte kiadja egész hajóhadát: egyedül ötszáz fegyverest tartván meg számára; Macedonián kivül, Roma beegyezése nélkül nem visel háborut; ezer talentumot fizet, és fiát Demetriust kezesül adja.

Szabadság kikiáltása (196.).

És igy az aetolokra mi haszon sem háramlott az általuk szerzett győzedelemből; miért is megharagudva fölfedezék a görögöknek Roma titkos terveit, és mindenfelé hirdették, hogy nem szabadság az, ha valaki könnyebb lánczot visel, és pedig nyakán, mig azelőtt lábain hordozta: de azok jobban hittek Flamininusnak; ki folyékonyan beszélé nyelvöket, görög epigrammokat irt az aetolok ellen, és Delphiben egy paizsot akasztott föl, mellynek fölirata azt mondá, hogy a romaiak Aeneastól származnak; azután az isthmusi játékokon elnökölvén, egy hirnök által kikiáltatá eme rendeletet: „A romai senatus és nép, s T. Q. Flamininus proconsul, Fülöp és a macedonok legyőzője, szabadok-, és adómentesekül nyilvánitják a corinthusiakat, phthiotákat, magnesiaiakat, achivokat, thessaliaiakat, és perrhaebeket.“

Ki irhatná le a görögök örömét az ajándékozott szabadság kihirdetésére? Alig akarván hitelt adni saját füleiknek, ujra elmondaták a rendeletet: és olly iszonyu zajba tört ki az öröm, hogy a mint mondják, a megrémült varjuk reptökben lehulltak a magasból. Flamininus majdnem összenyomatott az örömittas néptől. Volt ölelkezés, lakmározás; hullottak az ódák, és epigrammok [1]: triposok állittattak az Aeneas véréből származott hősnek, és népének; áldozatok mutattattak be Titus és Hercules, Titus és Apollo Delphicus tisztelére, s több századokon át Flamininus egy papja libatioval tisztelte őt; a következő dalt énekelvén: „Tisztelet a romaiak szeplőtelen hüségé-

[1] Huc tulit arma olim Xerxes a Perside; eodem
Huc Titus arma tulit nuper ab Ausonia.
Ille jugum cupiens Grajis imponere: Grajûm, hic
Imposito cupiens colla levare jugo.

Anthol. I. 5. 24.

S napjainkban is Bonaparteval hasonlittatván össze Hannibal, egy valaki éneklé:

Tu dell' itale contrade
Abborrito distruttor,
Ei le torna in libertade
E ne porta seco il cor.

A hasonlat Flamininus és Napoleon, a romaiak közt Görögországban és a francziák közt a Cisalpinában, Barzoni egy müvében állittatott föl, melly annak idejében nagy zajt ütött.

nek ; esküszünk, hogy örökké megőrzendjük emlékezetöket. Daloljátok oh musák! a nagy Jupitert, Romát és Titust, s a romai hüséget. Oh üdvözitő Apollo, oh szabaditó Titus!"

A legnemesebb hálát tanusiták a consul iránt az achivok, kik a Hannibal harczai alatt fogságba jutott, és Görögország különféle részeiben rabszolgákul eladott ezer kétszáz romait, fejenkint öt minával kiváltván, őket Flamininushoz vezették [1]); ekkép fölmentvén őket a keserü látványtól, hogy a szabaditókul kikiáltott fiaik- és testvéreikkel, rablánczokban nyögve találkozzanak.

E ravasz szerencsefi kivonta az őrseregeket Corinthus-, Chalcis- és Demetriasból; megigérvén, hogy egyetlen romai zsoldost sem hagyand Görögországban. Mindazáltal vonakodott megszabaditani

---

[1]) Polybius, hazájának váratlan szerencséjére leteszi az előadásnak megszokott hidegségét. „Elkövetkezvén az isthmusi játékok ideje, s összegyülvén majdnem az egész földről a jelesebb férfiak, az abbeli várakozás közt, a mi történendő lesz, sok mindenfélét beszéltek az egész ünnepély alatt. Némellyek lehetetlennek mondák, hogy a romaiak távozzanak némelly helyekről és városokból; mások azt mondák, hogy a nevezetesebb helyekről eltávozandanak, és a kevésbbé feltünő helyeket foglalandják el: de hogy ezek ugyanazon szolgálatot tehetik nekik; és a helyeket ki is jelölgették egymásnak, nem hagyván föl a fecsegéssel. Mig az emberek illy kétségben voltak, összegyülvén a sokaság a stadiumban a játékok szemléletére, előállott a hirnök, és trombitaszóval csendre hiván föl a népet, következő rendeletet olvasott föl: ‚A romai senatus, és a hadvezér proconsul Titus Quintius, hadban legyőzve Fülöpöt, és a macedonokat, szabadokká teszik, az őrség, és adózás alól kiveszik, s honi törvényeik szerint kormányoztatni megengedik a corinthusiakat, phocisiakat, locrisiakat, euboeaiakat, phthiotákat, magnesiaiakat, thessaliaiakat, és perrhaebeket.' Az első szavaknál borzasztó taps keletkezvén, némellyek nem hallák a rendeletet, mások pedig másod izben is hallani akarták. A legnagyobb rész azonban nem hitt benne, s azt vélte, álmodik; tekintve a dolog rendkivüliségét. Miért is valamennyien egyszerre fölkiáltának: ‚Jöjjön előbbre a hirnök, és a trombitás a stadium közepére; s ismételje a dolgot': nem csak hallani, hanem látni is akarván azt, a ki szólott; minthogy nem hitték azt, a mi elmondva volt. S a mint a hirnök a középre vezettetvén, és trombitaszó által a zajt lecsendesitvén, előbbi mondását ismétlé, olly helyeslés tört ki, mellyet képzelni is alig lehet. Minthogy vége felé megszünt a taps, senki sem nézte többé az athletákat, hanem valamennyien mintegy magukon kivül lévén, beszédbe elegyedtek. S a játék után tulságos örömükben majd megölék Titust; és némellyek szemben akarván őt látni, és szabaditó gyanánt üdvözölni, mások kezeit akarván érinteni, a nagyobb rész pedig koronákat és füzéreket szórván, majdnem széttépték őt. A hálakifejezés a tett nagyságához volt mérve: bámulandó dolog lévén, hogy a romaiak, és hadvezérök Titus, elszánták magukat, minden áldozatot és veszélyeket kiállani a görögök szabadságának ügyében, s egy, e vállalathoz mért erőt használni." XVIII. k. 18-ik *töredéke.*

Spartát Nabis zsarnoktól; sőt segélyt is nyujtott neki az achivok, és Fülöpnek az aetolok ellen. Midőn azt igérte, hogy minden városnak meghagyja saját törvényeit, ez által csak egyenetlenséget akart föntartani köztök; hogy annál könnyebben meghódithassa azokat, és akadályozhassa az achiv szövetség gyarapodását: mi annál inkább sikerült neki, minthogy minden városban alakult egy párt a romaiak mellett, és egy másik ellenök. Ekképen nem nagy ész kivántatott annak belátásához, hogy Görögország korán sem szabadult meg; sőt inkább a macedoni fensőbbség alól a romaiak uralma alá került.

Görögország szintugy, mint Carthago, kiadta hajóhadát; és igy Roma mindig közelebb jutott azon tervének valósitásához, hogy tetemesebb hajóhad nélkül uralkodjék a tengereken, s e mellett szárazföldi hatalom maradjon. E közben a jellemöknél fogva nyugtalan aetolok gyanakodván a romaiakra, hogy ezek a seregek kivonásával a fölszabaditott Görögországból annyira késedelmeskednek, megtámadták Spartát, Chalcist és Demetriast. Nem kis bajt okozott e mozgalom a romaiaknak: mert ugyanakkor a bojok és ligurok is föltámadtak a Havasok közt, és drágán fizettették meg a romaiakkal a győzedelmet. A föllázadt spanyolok is uj harczokra kényszeriték Catot, a praetort; mellyek folytában négyszáz várost bevett, és erősségeiket lerontatta (195).

Hihetőleg Hannibal szitotta mindezen lázadásokat: ki az ő gyülöletét Roma ellen mindenkibe átönteni kivánván, szövetséget igyekezett létrehozni Carthago, Syria, s talán Macedonia közt is; mellyhez bizonyára az apróbb államok is járultak volna: mellyek a romai igéretekben csalódva, most már belátták, hogy a szabadságot nem szokás ajándokul adni, hanem erővel kell azt megszerezni.

III. Antiochus.

Görögország szabad városai azon igénynyel állottak elő, hogy a romaiaktól nyert szabadság az ásiai, főleg az Antiochus uralma alá tartozó városokra is kiterjesztessék. Antiochus ellenben azt állitá, hogy másoknak semmi köze Ásia dolgaihoz. E király ‚nagy' nevet szerzett magának, nem annyira hadi szerencséje, mint inkább kegyessége, bőkezüsége, és bölcsesége által; melly egész ötven éves koráig vezérelte őt: később azonban kislelkü határozatlanságba esett, mi neki sulyos bajokat szerzett. Midőn ő, a régi követelések alapján, elfoglalta a thraciai Chersonesust, a romaiak Smyrna, Lampsacum, és az egyptomi király kivánatára, meginték őt, hogy vonja ki lábát Európából: ő azonban a külügyekhez mit sem értő tanácsosaira hall-

gatva, kik Romát is a kelet szemüvegén nézték, azt adá válaszul, hogy valamint ő nem avatkozik Olaszország ügyeibe, ugy más se gondoljon az ő államaival. Sőt Ptolemaeus Philopator kora halálát remélve, máris kiterjesztette kezét Coelesyria-, Phoenicia- s Egyptomra. Még inkább neki bátorodék, midőn a romaiak által hazájában nyugtalanitott Hannibal hozzá menekült. A nagy kalandor szövetséget akart létrehozni közte, a macedoni király, és Carthago közt; hogy ujabb sereggel törhessen be Olaszországba. Ez oknál fogva egy tyrusit küldött Carthagoba, ki mint kereskedő csupán Hannibal barátjainak mutatá be magát, és szóval adá elő, mit irásba foglalni nem lehetett; azonban fölfedeztetvén, menekülnie kellett, s a félénk carthagoiak megujiták a hódolat nyilatkozatait a gőgös Roma irányában.

Roma szerencséjére Antiochus nem bizott Hannibal szavaiban; s vagy nem volt képes, felfogni annak nagy eszét, vagy nem igen voltak inyére a szigoru harczfinak szemrehányásai: kire fájdalmasan hatott annak látása, mint álmodozik a király, elefánton ülve, s rabszolgák és gyönyörü nők által környezve, diadalokról. A király tehát inkább az aetolokra hallgatott, kik saját előnyükért a háborut Görögországba akarván játszani, elhitették vele, hogy ha hajóhadaival boritandja el a tengereket, a népek mindenütt fölkelnek mellette. Egyik a másikat kölcsönösen rászedte. Antiochus alig vezetett tizezer harczost Görögországba; s az aetolok, és Nabis spartai tyrannus, egyedül maradtak a csatatéren: ugy hogy a romaiak még ott találván őket, egyiket a másik után megverték, és Nabist megölték.

Most már Antiochus a leggonoszabb részt választá, vagyis ingadozni kezdett; majd Hannibalhoz fordult ismét bizodalmával, ki szüntelen azt erősitette, hogy a romaiakat csak Olaszországban lehet legyőzni; majd pedig azokra hallgatott, kik őt gyanusiták előtte, s uj szövetségeseket keresett. E közben bizonyos igényeket képezett a macedoni koronára: mi által fölingerlé maga ellen Fülöpöt; ki nem lévén eléggé elhatározott, e körülményeket Görögország javára, és saját országának öregbitésére forditani, megnyitá a romaiaknak az utat a szárazon; tengeren pedig Pergamus királyának, és a rhodusiaknak hajói könnyiték azt. S mig a hizelgők azzal biztaták Antiochust, hogy a romaiak soha sem lépnek be Görögországba, ezek már ott termettek a Thermopyláknál, és a joniai tengereken megveretett; végre Glabrio consul kiszoritá őt Görögországból, és védelmi harczra kényszeritette.

Az őt folytonosan sujtó csapások következtében Antiochus azt szokta mondani, hogy valamelly isten fátyolt vont szemeire. Prusias és Eumenes, az ő kárával, gyarapiták hatalmukat; s Hannibal, kinek tanácsai későn, vagy épen nem fogadtattak el, hiában igyekezett uj fordulatot adni a harcznak. Lucius Scipio, kinek számára Africanus nyerte meg az ásiai sereg parancsnokságát, mig ő alvezérként szolgált alatta, előrenyomult; s átkelvén a Hellesponton, Iliumnál megállapodott, nemzete bölcsőjét tisztelni, s áldozatokat mutatni be azon Trojában, mellynek lakói most olly szegények voltak, hogy még csak házaikat sem fedhették téglával. Scipio fia fogságba esvén, Antiochus visszaküldé őt atyjának, a nélkül, hogy szelidebb föltételeket nyerhetett volna. Végre minden erejét összeszedte Magnesiánál, a Sipylus hegy mellett: s ez vala végerőfeszitése egész keletnek a nyugoti visszahatás ellenében. Tizenhatezer, macedon módra fegyverzett harczos, ezer ötszáz galata, med lovagok és pánczélosok, ezüst paizsuak, scytha és mysiai ijászok, cirtaeusok, elymaisiak, thrakok, cappadociaiak, cretaiak, arabok tevék hátain, ötvenkét indiai, az afrikaiaknál nagyobb és erősebb elefánt, s temérdek kaszás szekerek képezték Antiochus seregét. De a romaiak és Eumenes, Pergamus királya, bátorság és ügyesség által kipótolták e számot: s Antiochust egészen tönkre téve, ötven ezer emberét megölték, száz kilenczven ezeret pedig elfogtak.

E csapás örökre véget vetett Syria hatalmának. A békeföltételeknél, mellyeket Antiochus elé szabott, nem azt tartá szemei előtt Roma, hogy őt Ásiából a Tauruson inneni vidékről kiüzze, hanem hogy meggyengitse, és tökéletes függésben tartsa, főleg az által, hogy tizenkét évre osztá föl a tizenkét ezer talentumnyi összeget, mellyeket Romának, és a háromszáz ötvenet, mellyeket Eumenesnek, Pergamus királyának fizetni tartozott; ki kellett adni minden elefántjait és hajóit, kezesül állitania saját fiát, és az aetoliai Thoast, s kiszolgáltatnia Hannibalt [1]: melly föltétel teljesitése nem függött tőle, s melly beszennyezé azok politikáját, kik kevéssel azelőtt a méregke-

[1]) Azt mondják, hogy ez alkalommal Scipio és Hannibal összejöttek Ephesusban, s az előbbi kérdezé Hannibaltól, kit tartana legjobb hadvezérnek: „*Sándort, ki olly kevés emberrel nagyszámu seregeket győzött le.*“ ‚Hát ő utána?‘ „*Pyrrhust, ki első tanitá a világot a táborozás mesterségére.*“ ‚S ki lenne a harmadik?‘ „*Én magam.*“ Mire a megsértett Scipio mondá: ‚*Mit szólanál akkor, ha engem legyőztél volna?*‘ „*Ez esetben,* felelé Hannibal, *Sándor, Pyrrhus és minden egyéb hadvezér fölébe emelném magamat.*“

verő orvost Pyrrhusnak följelentették [1]). Roma hiven rendszeréhez, egy talpalatnyi földet sem tartott fön magának; hanem fölosztá a meghóditott tartományokat két leghatalmasabb szövetségesei közt e harczban: a rhodusiaknak adá Cariát és Lyciát, Eumenesnek a két

[1]) Az egyezkedés részletei a következők voltak: „Örökös barátság legyen Antiochus és a romaiak közt; ha amaz e szerződés pontjait végrehajtja. Antiochus király, vagy a tőle függők, nem fognak területökön átmenetet engedni a romaiak és szövetségeseik ellenségeinek, sem egyéb szükségesekkel el nem látják őket. Ugyanezt teendik a romaiak is, és az ő szövetségeseik, Antiochus, és az alatta lévők ellenében. Antiochus nem fog hadat viselni a szigetbeliekkel, sem az europaiakkal. Tisztitsa meg a városokat, mezőket, földeket, várakat a Taurus hegyen innen, a Halys folyamig, és a Taurus völgyétől azon helyekig, hol az Lycaonia felé hajlik. Ne vigyen ki egyebet, mint a katonák fegyvereiket; s ha történetesen ezek valami egyebet is vettek volna el, adják azt vissza ugyanazon városoknak. Ne fogadják be Eumenes király alattvalóit, legyenek bár harczosok, vagy nem. Ha némellyek az azon városokba tartozók közül, mellyeket a romaiak elvesznek Antiochustól, ennek seregében volnának, azokat küldje vissza Apameába. Ha valakik Antiochus országából a romaiak-, vagy szövetségeseiknél volnának, szabadságukban álljon, ott maradni, vagy távozni. Antiochus és az alatta lévők adják vissza a romaiak, és szövetségeseik szolgáit, a foglyokat, szökevényeket, és mindazokat, kik bármi módon hatalmukba jutottak. Antiochus, a mennyiben tőle függ, ki fogja szolgáltatni Hannibalt, carthagoi Hamilcar fiát, s acarnani Mnesilochust, aetoliai Thoast, chalcedoniai Eubulidest, és Philot, s valamennyi aetolokat, kik a fő méltóságokat foglalták el, s valamennyi elefántokat. Ezenkivül ki fogja adni a vitorlás hosszu hajókat, s nem tartand többet tiz fedett hajónál, sem nagyobbat harmincz-evezősnél, még az általa kezdett háboru szükségeire sem. Nem fog hajózni a Calycadnus folyamon, és Sarpedon hegyfokon tul. Antiochusnak nem szabad harczosokat szedni a romaiaknak alávetett tartományokból, sem befogadni a számüzötteket. A rhodusiak-, és szövetségeseiknek Antiochus országában létező vagyona a rhodusiakat illeti, valamint az általa kezdett háboru előtt illette; s ha pénzzel tartoznék nekik, ezt is fizesse meg: és ha valamit tőlök elvett volna, ez is adassék vissza. A rhodusiakat illető tárgyak kivétetnek az adózás alól, mint a háboru előtt. Ha Antiochus másoknak némelly városokat adott volna azokból, mellyeket visszaadni tartozott, vonja ki ezekből is az őrséget és a népet. Ha valaki ezután hozzá folyamodnék, azt ne fogadja be. Antiochus a romaiaknak a legjobb atticai ezüstből tizenkét év alatt tizenkét ezer talentumot ád, minden évben ezeret, s a talentum nem lehet kevesebb nyolczvan romai fontnál: ezenkivül 440 ezer mérő gabonát. Eumenesnek 350 talentumot ád, öt év alatt, évi részletekben, mint a romaiaknak. A buzáért, ugy vélte Antiochus, 127 talentumot fizetend, és 1208 drachmát; mit Eumenes király kész elfogadni, nagyobb szüksége lévén erre kincstárának. Antiochus husz kezest adand, fölváltva őket három évenkint; ezek ne legyenek ifjabbak tizennyolcz évnél. Ha az évenkint fizetendő részletekből valami elmaradt volna, a jövő évben fizettessék meg. Ha valamelly városok, vagy népek, mellyek ellen Antiochusnak nem szabad harczolni, háborut kezdenének ellene, neki szabad legyen ellenök menni" stb. **Polybius**, XXII. k. 26. *töred.*

Phrygiát, Lydiát, Joniát, a Chersonesust; s Antiochusnak nem annyira ez államok elvesztése okozott bajt, mint inkább azon körülmény, hogy szomszédságába helyeztetett egy hatalmas vetélytárs és kém, minő Masinissa volt a carthagoiakra, s a két szövetség Fülöpre nézve.

IV. Seleucus (176.).

Antiochus később meggyilkoltatott, minthogy a rá vetett adó megfizetése végett, egy templom kincseit akará elfoglalni; s fia Seleucus Philopator, gyengének érezve magát, kénytelen volt békében uralkodni. Armenia, Antiochus leveretése után, függetlenné tette magát; s a két helytartó, Artaxias és Zariadres, Nagy- és Kis-Armenia két országot alapitották (190.); mellyekkel a következő korszak alatt, Roma történetében találkozandunk.

Galaták; és nejeik.

Láttuk már, miként egy századdal előbb gallusok telepedtek meg Phrygiában, galaták neve alatt. Ők itt katonai aristocratiát alapitottak; s a különféle tartományokat tizenkét, bizonyos időre választott tetrarcha kormányozta: kik egyszersmind a kormánytanácsot képezték. Ezenkivül volt még a háromszázak tanácsa; melly a hóditó fajnak kiváltságai fölött őrködött, s a fő törvényszéket képezte. A legyőzöttek vallásával nem gondoltak; s a görögök tovább is imádták Jupitert és Dianát, a phrygiaiak az Anya-istennőt, ki Pessinusban egy az égből leesett barna kő alakjában imádtatott, a gallusok ostoba, s fajtalan szertartásai kiséretében. A második pun háboru folyta alatt, a romaiak azt olvasták a sibyllai könyvekből, hogy midőn egy idegen fog betörni Olaszországba, a romaiaknak Pessinusból el kell hozniok Cybelét; miért is követeket küldöttek érte, kiknek a phrygiaiak azt átadták.

A galaták Syria és Pergámus királyainak zsoldjában harczoltak, mint makacs és veszélyes szövetségesek. A hadi szolgálat és rablások által olly nagy kincsekre tőnek szert, hogy Ariamnus, egyik főur, egész éven át teritett asztalt tartott, s az utazókat addig el sem bocsátotta, mig hozzá be nem tértek [1]). Hannibal és Antiochus szövetségökbe akarák őket vonni; de ők azt felelék, hogy eléggé biztosaknak érzik magukat hegyeik közt. Mind ennek daczára, Manlius praetor megtámadta a trocmók, tolistobojok és tectosagok galata törzseit, s a phrygiai papok által segittetve, legyőzte őket (189.); s a Roma szövetségeseitől elvett minden földek visszaadására, a rablá-

[1]) **Athenaeus**, IV. 10. 13. 15.

sok megszüntetésére, s az Eumenesseli szövetségre kényszerité őket, kire azoknak fékentartása bizatott.

Ez alkalommal Chlomana, Ortiagon tetrarcha neje, érdemel említést. Fogságba jutván, őrizete egy centuriora bizatott: ki kéjencz és fukar lévén, erőszakot használt ellene; azután egy atticai talentum lefizetéséért szabadságot igért neki. Értesitve családját, ezek a határozott időben elküldék a váltságot egy folyam partjára; hova megérkezvén, mig a centurio a pénzt mérlegelné, megparancsolja rabszolgáinak, hogy öljék őt meg, és fejét magával viszi férjéhez. Ez, megértve tettét, fölkiáltott: ‚Oh nő, mégis csak szép dolog a hüség!" „Bizonyára, felelé amaz; de még szebb dolog, azt mondhatni, hogy két, életben lévő férfi nem fog dicsekedni azzal, hogy engem birhatott."

Említésre méltó még Camma, Sinates tetrarcha neje; kibe annyira szerelmes lőn az ifju Sinorix, hogy szenvedélyét nem csillapithatván, megölte férjét: azután pedig szülőitől nőül kérte. Sürgettetve családja által, beleegyezett a házasságba: de a menyegző napján, az oltár előtt maga is ivott egy méregpohárból; azután pedig neki nyujtá azt, és teljes örömében, hogy bosszuját tölthette, megholt [1]).

Troas, Aeolia, s Jonia városai koronákat ajánlottak Manliusnak, mivel megszabaditá őket e csordáktól; és igy Roma most is ugy tünt fel, mint szabaditó, s tiz év alatt (200—190.) nem mint urnő, hanem mint itélő biró mutatta magát a világnak, az Euphratestől kezdve az atlanti tengerig. Az eddig nevezetesebb államok annyira meggyengültek, hogy még csak egy zászlót sem mertek kibontani beleegyezése nélkül. Egyptom már 201-ik év óta gyámsága alá adta magát; a kisebb államok barátságát keresték, vagy oltalmáért könyörögtek. Ő maga mindenütt jelen lévén biztosai által, kik követi minőségben nem voltak egyebek kémek- és lázitóknál, táplálta a kölcsönös féltékenységet, szitotta a belviszályokat és külháborukat, még a legkisebb tartományokban is; meghallgatott minden panaszt Fülöp, Antiochus, vagy az aetolok ellen: a gyengéknek mindig igazságot adván az erősbek ellen; s a mi bámulandó, az, hogy ennyi harczok nem meriték ki népességét, sőt inkább uj gyarmatokat küldött mindenfelé: olly hathatós rendszerrel birt, folyton uj erőket vonni magához, az olasz népek és szabadosok magához hasonitása által.

---

[1]) **Val. Maximus**, VI. 1. **Suidas** in v. *Ορτιαγον*. **Florus**, II. 11. **A. Victor**. 55. **Plutarchus**, *A nők erényeiről.*

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Roma bensőleg.

Mialatt Görögország, ez állitólagos testvér ölelései közt szabadságát vesztette, Roma is elveszté eredeti jellegét; s a legyőzött kelet azzal bosszulta meg magát, hogy eszméit és szokásait a győzők közt elterjeszté. Ezek mindeddig inkább tudatlanság-, mint megfontolt tanok-, és szigoru vallásszabályoknál fogva, tartózkodtak a büntől; de alig hogy megismerték az ásiai kéjelgést, azonnal sajátukká tevék azt. Nem csak titkon, hanem nyilvánosan is, a Forumon, a Capitoliumban, a honiakon kivül egyéb vallási szertartások is gyakoroltattak: a latin Saturnus a görög Rheát vette nőül; a sabin Marstól elvétetett régi jegyese Neriene, s a Homerféle Aressel zavartatott összse: a hetrusk Janus Dianává lett, megmaradván mégis a görög Zeus mellett, és megelőzvén azt mindig a megszólításoknál. A földmivelő és pásztor-istenek helyébe harczias istenek léptek, kik közt első helyen állott Romulus. Románk 534-ik évében a senatus elrendelé Isis és Serapis templomainak lerontatását; s minthogy egyetlen polgár sem merte kezét tenni a megszentségtelenitendő tárgyra, L. Aemilius Paulus első adá meg a fejszecsapást. Nyolczvan év mulva C. Cornelius Hispallus praetor elüzte Rómából és Italiából a chaldaeai csillagászokat, és Jupiter Sebasius imádóit. Emlitők már, hogy a második pun háboru folyta alatt, hihetőleg a bátorság fölélesztése végett Phrygiából hozatott el Idaea anya; kinek tisztelete uj babonaságra nyujtott alkalmat.

A babonaság a veszélyekkel együtt növekedett: ugy hogy soha sem történt annyi csuda, mint a carthagoi háboru folyamában. Egy hat hónapos csecsemő ‚diadalt' kiáltott az olitorium forumon; bibor szinü hajóábrák látszottak az égboltozaton; a remény templomába beütött a villám; Juno lándsát forgatott; Picenumban kő-eső hullott; másutt vér fakadt a földből: az egek megnyiltak, az istenek szobrai veritékeztek, tyukok kakasokká változtak, gyapjas kecskék jöttek a világra, a hold összeütődött a nappal, vagy kettős alakban láttatott. A gonosz előjeleket mindenféle szertartásokkal igyekeztek elháritani: s ugy látszott, mintha más istenek, és más emberek váltották volna föl az előbbieket [1]).

[1]) **Livius**, XXV. 1. XXIX. 5.

Bacchanaliák.

Mig Görögországban a sokféle istenek és idegen szertartások behozatala uj forrását nyitá meg a szépnek : az olaszoknál, kik természeti hajlamuknál fogva az eszméket az életre alkalmazták, megváltoztatá az életmódot, és maguk viseletét; s a kegyetlenség- és érzékiségnek nyujtott náluk táplálékot. A fajtalanság és vérontás vallásos jellemet öltött magára: a nép tódult a Campaniából behozott gladiatori harczokra, s a gyilkolás látványában élvet talált; és a legnagyobb kicsapongásokra vetemült a bacchanaliák alatt. Bacchus tisztelete, mint az élet és pusztulás jelvényeé, igen régi volt a hetruskoknál: évenkint három napig tartottak az avatások, egyedül nők számára, napvilágnál. Paula Minia capuai papnő, s egy görög pap megronták e mysteriumokat : közössé tevén azokat a férfiak- és nőkkel, s havonkint ötre emelvén az éjjeli gyülekezeteket. Varro leirja e Bacchusféle pompát Laviniumban; hol Phallus alakja egy szekéren hordoztatott körül, és a legszemérmesebb hölgy által koszoruztatott meg [1]).

E szertartások titkon csusztak be Romába, Hetruria-, és Campaniából; s Titus Sempronius Rutilus ajánlá vejének, avattassa be magát. Ez elmondja a dolgot kedvesének; ki megrémülve, azon gyanut kelti föl benne, hogy ez által talán életére akarnak törni: nehogy ipa számot adni kénytelenittessék az általa kezelt javakról. Hitelt adván e beszédnek, nagynénjéhez folyamodik : ez a dolgot följelenti a consuloknak, s a mysteriumok fölfedezvék. Az avatottak az éj sötétében összevegyültek; azután őrültek módjára futottak a Tiberishez, és lobogó fáklyáikat annak vizében elolták; a ki nem akart résztvenni a gyalázatosságban, az egy gépezet által megragadtatván, a mélységbe taszittatott. A közrémület, az uralkodók ravaszsága, a szokás, gonoszságnak tartani minden rejtélyes dolgot, okozák bizonyára, hogy most már nem is tudjuk, mennyi abban a való: annyit azonban tudunk, hogy éjjel őrök állittattak föl, és kutatások történtek. Hétezer avatott fedeztetett föl egyedül Romában: számos nők bünösöknek találtatván, szülőiknek adattak át titkos büntetés végett; ezután a városról városra történt kutatások következtében számos egyének fedeztettek föl.

Egyéb szörnyüségek is fordultak elő; s csupán egy évben százhetven nőre derült ki, miszerint férjeiket megmérgezték, hogy

[1]) Ap. S. **Augustin.** *De civ. Dei*, VII. 21.

másokkal szövetkezzenek : szörnyüségek minden esetre, akár való volt a bün, akár pedig a törvény talán ártatlanokat is sujtott. Mit szóljunk még azon szertartásokról, mellyekkel a győzedelmet vala szokás lekönyörögni, vagy megünnepelni : ugymint elevenen temetni el embereket, vagy pedig csoportonkint gyilkoltatni meg azokat a diadalmenetek után?

S mégis ez volt a korszak, mellyben az erkölcsök finomultak, az idegenekkeli vegyület által. A gyógyászat kezdetben a babonaság-, és empyrismusra volt hagyatva. Cato, a censor, pythagoreus módra, a kelkáposztát átalános gyógyszernek tekinté; megtiltá a nőknek, hogy beteg állatoknak enni adjanak; a teheneknek beadandó gyógyszerek készitését a hármas szám szerint szabályozta, s a kificzamodásokat büvészi formulákkal akarta megorvosolni [1]). A görög Archagatus első gyakorolta Romában a gyógyászatot, mint tudományt. Valerius Messala hozta Siciliából az első napórát: és olly kevés fogalmuk volt arról, hogy azt hitték, Romában is épen ugy használható, mint bármelly más délkör alatt. Scipio Nasica azután hozta be a clepsydrákat; egy másik Scipio először borotválkozott: s a fényüzés annyira növekedett, hogy Appius törvénye fékezni kivánván azt, a nők fellázadtak a városban; minden szemérem nélkül futkostak föl s alá a városban, és azzal fenyegetődztek, hogy többé nem akarnak anyák lenni: azon nők, kikről az elpuhult Scipio Africanus maga mondta, hogy szinésznőknek és csábitóknak neveltettek [2]).

Ennius. Naevius.

E mellett a fényüzés nem adott táplálékot a müvészeteknek, mint egy iparos népnél; hanem annak kielégitése végett ki kelle rabolni az ellenséget, és zsarolni a védenczeket: a senatorok, hogy pénzhez jussanak, hajókat épittetének, és azokat bérbe adták. Minden nagyobb házban tartottak egy görög rabszolgát, ki a gyermekeket Homer nyelvére, és nagylelküségre tanitsa .... egy rabszolga! Livius Salinator, azon szigoru férfi, ki censor korában a harminczöt törzs közül huszonnégyre törvényes itéletet mondott, tanitóul tartá gyer-

---

[1]) Luxum si quod est, hac cantione sanum fiet. Harundinem prende . . . incipe cantare in malo. ‚S. F. motas vaeta daries dardaries astatutaries', dic una paries usque dum coeant .... Vel hoc modo : ‚huat hanat huat ista pista sista, domiabo damnaustra et luxato.' Vel hoc modo : ‚huat, huat, huat ista sis tar sis ardanuabon donnaustra' (S. F. annyi, mint Sanitas fracta). De re rust. c. 160.

[2]) Docentur praestigias inhonestas, eunt in ludum histrionum, in ludum saltatorium, inter cinaedos virgines. Ap. **Macrob.**

mekei mellett a tarenti Livius Andronicust, ki latinra forditván az Odysseát, szinpadra is első hozta a görög dramákat Romában. Paulus Aemilius háza telve volt görög tanitók-, sophisták-, grammaticusok-, rhetorok-, festészek-, szobrászok-, lovaglók- és vadászokkal. Scipio Africanus védencze volt a panegyrista Ennius, Rudiaeből Calabriában, s centurio Siciliában és Spanyolországban: ki azzal kérkedett, hogy három lelke van, minthogy beszélte az osca, görög és romai nyelvet; s ki azt ohajtván, hogy Olaszország a fegyverek dicsőségével a költészet dicsőségét is összekapcsolja, epopoeia tárgyaul az első pun háborut választá, és szünet nélkül a Scipiokat magasztalta.

Romáról azt mondá, hogy azért olly erős, mivel a régi szokásokat megőrizte [1]): már pedig épen az általa annyira magasztalt Scipiok ronták meg azokat idegen elemek behozatala által. Az ujitások ellen egy másik költő, a campaniai Naevius merészelte szavát emelni; ki csupa ellenkezésből az aristocratia, s a görögöt bálványozók ellen, a joniai versrimet a Latiumban otthonos horridus numerus saturninussal cserélte föl: ő találta fel a tragoedia praetextatát; hol tudnillik a palliumba burkolt idegen hősök helyett, nemzeti jellemek és öltözetek hozattak föl; s gunynyilait a gőgös Claudiusok, Metellusok és Scipiok ellen lövelte.

Ezek, és több más hatalmas családok makacsul megőrzék a jus patrium formáit, mellyek szerint őscik egykor a védenczek és rabszolgák családjait kormányozták; s támaszkodván a győzedelmek- és személyes érdemekre, a törvényeket semmibe vették, az igazság helyébe gőgjöket, a hősi jogot az irott törvény helyébe léptették, s igy akadályozták a népet a törvény által már megadott egyenlőség élvezetében. Naeviusnak egy szinpadi egyénisége igy kiált föl: ‚Türj! hisz a népnek is szenvednie kell'; s a nép igy szólal meg nála: ‚E királyoknak nem lesz bátorságuk, megtámadni azt, mit a szinházban helyeslésemmel szentesitettem. Mennyire uralkodik itt a zsarnokság a szabadság fölött'! Egy versben azt mondván: ‚A Metellusok consuloknak születnek Romában', ezek hasonló modorban felelék rá: ‚A Metellusok majd megtanitják Naevius költőt' [2]); és őt börtönbe vetették. De ott szinte verseket irt: megtámadta a Scipiokat; arra emlékeztetvén őket, hogy a hires Africanust atyja egykoron kedvese há-

[1]) Moribus antiquis res stat romana vireisque. Ap. S. **August.**

[2]) Fato Metelli Romae fiunt consules;
Dabunt malum Metelli Naevio poetae.
Metellus annyi, mind durva ember.

zából vezette ki, alig lévén teste köpenynyel fedve. A Scipiok a XII. táblás törvényeket idézték ellene, mellyek a gunyiratok szerzőire halált mondanak; azonban a tribunok közbeveték magukat: s a büntetés nyilvános kiállitásra, és Afrikába számüzetésre szelidittetett. Távoztakor elkészité saját sirversét; a fölött sajnálkozva, hogy az olasz eredetiség vele együtt sirba száll. A nép nem feledé őt: egy kaput ő róla nevezett el; és versei még Horácz korában is a nép ajkain forogtak [1]).

Királyoknak nevezte Naevius az előkelőket; s valóban azoknak is látszottak: minthogy a törvények fölé emelék magukat. Cajus Flaminius consul nem csak a senatussal, hanem még a halhatatlan istenekkel is daczolt; s megveté az atyák, a törvények, és istenek auspiciumainak tekintélyét [2]). Quintius Flamininus, a gallusok gunyolója, mintegy fejedelem volt a senatusban. A hatalmas patriciusok egymás közt rokonságba keveredve, saját maguk és védenczeik hatalma által daczoltak a törvény- és igazsággal. Némelly, a hősi kor jellegét magukon viselő vonások e korból, még csábitólag hatnak az emberre. Fabius, a tribunnak vádjára csupán azt felelé: ‚Fabius nem állhat gyanuban polgártársai előtt'; egyik veje pedig árulásról vádoltatván, helyette ő jelenik meg, azt mondván: ‚Ha ő vétkes volna, többé nem volna az én vőm'; s ennyi elegendő az ő feloldoztatására. Aemilius Scaurus arról vádoltatván, hogy aranyokért a hazát eladta, a vádat hamisnak nyilvánitja: s ez elegendő. Egyik Metellus uzsorás lévén, a senatus elforditja szemeit, a bizonyitványkép előmutatott jegyzékekről [3]). Scipio Africanus az elpazarolt állampénzek iránti számadásra hivatván föl, a carthagoiakon nyert diadalaira hivatkozik, és ott hagyja a tanácsteremet.

Hősi vonások ezek; de hát mint állhatott a nép ügye, midőn a patriciusok igy lábbal tapodták a törvényeket? Scipio Africanus nem fogadta el az élethosszig tartó consulatust: de a dictatori hatalmat mindig megtartá. Midőn egykor a quaestorok a kincstárt, mivel a törvények ezt tilták, fölnyitni nem akarták, ő mint magános ember, fogta a kulcsokat, és kinyitotta. Szobra Jupiter szentélyében állittatott föl: a Capitoliumban állott Lucius Scipio szobra, görög köpeny-, és sarukkal [4]). Királyok módjára pártolták ők a tudósokat: Plautus

[1]) **Varro**, *De lat. lingva*, IV. 45.
[2]) **Livius**, XXI. 27. XXII. 4.
[3]) **Val. Max.** II. 10. III. 8. IV. 1 3. VIII. 1.
[4]) *Ugyanaz*, III. 7. 6. VIII. 15.

és Terentius, Scipio és Laelius kegyeltjei voltak, és azt mondják róluk, hogy az ő dolgozataikban is részt vettek; Panaetius bölcsész, és a történetiró Polybius hadjárataikban kisérték őket.

P. M. Cato.

Az ujitók- és az aristocratákra nézve rémületes volt Marcus Porcius Cato censori hivatala. Ez ifju plebejus, mint neve is (catus) mutatja, éles elméjü, tetterőben bátor, szavaiban ékesenszóló, és gunyoros lévén, már 17 éves korában Hannibal ellen harczolt; később Tusculumban telepedvén meg, reggelenkint bejárta a szomszéd városokat, minden dij nélkül ajánlván föl ügyvédi szolgálatát; délután pedig mezitelenül mivelte földjeit, rabszolgáival együtt: kikkel az eledelt és italt is megosztá. Azonban ő előtte a rabszolgák csak barmok voltak, kiket megvetett; betanitott, és ismét eladott: azon mondással élvén, hogy a jó gazdának érdekében áll, eladni az ócska szekereket, ócska vas-szereket, és régi szolgákat. Taksa alá vetette a rabszolgákat, kik rabnővel akartak közösülni; minden vendégség után megbotoztatá azokat, kik a szolgálatban hanyagokul mutatkoztak; folytonos czivakodásokba keverte őket: igen tartván náluk az egyetértéstől. Később az akkoriban leggyalázatosabb, vagyis a tengeri uzsorával foglalkozott; gyakran leitta magát; házában egy rabszolganővel élt, és nyolczvan éves korában egy védenczének fiatal leányát vette nőül.

S ezen férfiu tartatik a régi erkölcsi szigoruság mintájának, a romai romlottság reformatorának: s az ő neve közmondásilag, mocsoktalan, szigoru embert jelent. Valerius Flaccus meghivta őt Romába, hol a Fabiusok pártfogása mellett, egy legio tribunja, quaestor, praetor, consul, később censor lett régi védnöke mellett. Mint praetor Spanyolországban az élelemszállitókat mind elbocsátá: azt mondván, hogy a hadsereg maga fogja magát táplálni; háromszáz nap alatt négyszáz várost, vagy várat vett be, mellyeket tüstint földig rontatott; temérdek kincseket küldött a kincstárba: s midőn visszatérendő, hajóra ült, még harczi paripáját is eladta; hogy, a mint mondá, megkiméljc az átszállitás költségeit a fiscusnak. Gyalog tett minden utat, maga hordozván fegyvereit; csupán egy rabszolga vitt utána némi élelmi szereket. Diadalmenetet is tartott; de alig tette le a diadalpalástot, mint egyszerü tribun indult el a Nagy-Antiochus ellen. A hadvezér megvallá, hogy egyedül neki köszönheti a thermopylaei győzedelmet, és mint diadalhirnököt Romába küldötte.

Mig a romaiak nem győzték eléggé bámulni Görögországot, tul-

ságos nemzeti érzelemből Cato azt minduntalan becsmérelte. Hallani sem akart a görög irodalomról; s ámbátor később forgatta is Thucydidest és Demosthenest, szigoruan birálgatta őket. Socratest nyugtalan fecsegőnek tartotta, ki veszélyes ujitásokkal forgatta föl hazáját; Isocratesben gáncsolta, hogy tanitványait az iskolában hagyja megöregedni: ugy hogy onnan kikerülvén, csupán az elysiumi mezőkön tarthatják beszédeiket; fiát azért szidta, hogy a görög irókat tanulmányozza; gyülölte az e nemzetbeli zsoldosokat: azt fogván rájok, hogy a barbarokat a romaiakkal együtt el akarják törölni a világról; főleg pedig ékesenszólásukat átkozta, nevezetesen miután Carneades mint követ Romába jövén, egy napon a dolog mellett, más nap pedig ellene szónokolt.

Innen látható, milly kérlelhetlen ellenségre találtak bene az ujitók Romában. ‚A magános tolvajok', mondá szüntelen, ‚békókban járnak és kinoztatnak, a köztolvajok pedig arany- és biborba öltözvék. Reszkessetek a nyomortól, mellyet a jövendő hoz ránk. Megizleltük Ásia és Görögország élveit; kezeinket a királyok kincseire tettük: s illy nagy gazdagság birtokában nem sokára annak rabszolgáivá leszünk. . . Az által, hogy a syracusai szobrokat ideszállittatá Marcellus, veszélyes ellenséget hozott közénk; egyebet sem hall jelenleg az ember, mint a corinthusi és athenei márványok és vésők dicsőitését, s a mi agyag-isteneink gunyolását' [1]). Ő tehát fényüzés elleni törvényeket inditványozott; több rendbeli consularis férfiakat megdorgált: sőt még egy senatort le is tett hivatalából, minthogy nejét leánya jelenlétében megcsókolta.

Da az ő fáradhatlan tevékenységének rugója nem csupán a ha-

---

[1]) **A. Gellius**, XI. 48. „Minő ember volt ez a Cato, nagy istenek! Mellőzöm benne a polgárt, senatort, hadvezért; itt csak a szónokot keresem. Ki volt nála hathatósabb a dicséretben? ki elmésebb az érzelmekben? ki volt finomabb a vitatkozásban, és a védvek elrendezésében? Az ő százötven beszédje (annyit találtam és olvastam el mindekkoráig,) tele vannak pompás dolgokkal és kifejezésekkel . . . a szónok sajátságos erényei mind föltalálhatók azokban. Az ő *Eredetei* továbbá, minő szépséget és ékesenszólást tüntetnek föl? . . Igaz ugyan, hogy ezek irmodora kissé ószerü, s némelly szavak durvák, mint akkor beszéltek; de változtass azokon, a mit ő akkoriban nem tehetett, önts azokba jó hangzatot, tedd csinosabbá az irmodort: és bizonyára senkit sem fogsz Catonak eléje tehetni." **Cicero**, *De oratore*. Nro 17.

Még nagyobb, minthogy átalánosabb dicsérettel halmozza el őt Livius. „M. Porcius Cato a plebejusokat, sőt a legjelesebb családbeli patriciusokat is jóval fölülmulta. Olly nagy lelke és tehetsége volt, hogy bárminő sorsban születik is, saját

zaszeretet volt, hanem a személyes gyülölség is. Midőn mint quaestor müködnék Siciliában, Scipio Africanust tulságos fényüzésről, és a görögök majmolásáról vádolta; mire ez őt azon nyilatkozattal küldé vissza, hogy illy szigoru quaestorra nincs szüksége: minthogy a vállalat sikerültéről, nem pedig a kiadásokról kellend számolnia. Cato ezt nem feledé; s a Scipioktól az Antiochus elleni háborura vonatkozó költségek pontos számadását követelte. Valóban azt lehetett mondani, hogy a Scipiok saját pénzökön, és belátásuk szerint vitték a háborut, még akkor is, midőn a nép azt nem parancsolta, s kényök szerint kötötték meg a békét; s ki tudná megmondani, milly összegeket gyüjtöttek maguknak Ásiában, egy egész világ zsákmányával terhelt utódaitól Sándornak? Scipio az államvagyon eltékozlása miatt pörbe idéztetvén, a vád meghallgatása után szószékre lépett, és ekképen szólott: ‚Romaiak! az istenek segélyével ugyane napon győztem le Afrikában Hannibalt, és a carthagoiakat. Menjünk föl a Capitoliumba, hálát adni az isteneknek, és megkérni őket, adjanak nektek mindenkor hozzám hasonló főnököket.' S valamennyien, a nép, tribunok, birák, vádlók követék őt a Capitoliumba: mi által nagyobb diadalt ült, mint valaha; csakhogy a legyőzött nem Hannibal, vagy Syphax, hanem a köztársasági törvények szentsége volt. S a mint később a tribunok testvérét, Luciust akarák vádolni, a nyilvános jegyzékeket kiragadván kezeikből, eltépte azokat; azt mondván: ‚Én nem fogok számot adni négy millio sestertiusról, miután a kincstárnak négyszáz milliot szereztem, a nélkül, hogy egyebet tartottam volna föl számomra, mint az Africanus nevet.'

---

szerencséjét maga képezte volna. Nincs az a fogás a köz- és magánügyek kezelésében, mellyet ő ne ismert volna. Egyenlő képességgel igazgatá a városi és a gazdasági ügyeket. Mások a törvénytudomány, némellyek az ékesenszólás, vagy a fegyverek dicsősége által emelkednek nagy méltóságokra; az ő esze olly alkalmas volt mindenre, mintha csak egyedül arra született volna, a mihez fogott. Bátor az ütközetekben, és sok jeles csatáról hires, miután tekintélyes tisztségekre emelkedék, a hadsereg fővezére lett: béke idején is jártas a törvényekben, és ékesenszóló a tanácsban. Nem is volt ő ollyan ember, a ki csak életében tartatott volna nagy becsben, és semmi emléket sem hagyott volna maga után: ő még most is él azokban; és ékesenszólása mai napig tiszteletben tartatik: melly az általa készitett olly sokféle tartalmu könyvekben vagyon, ugy szólván, megszentelve."

Plutarchnál Cato élete a határt jelöli a régi olasz, és ujabb, idegenszerü életmód közt. A bölcsek észrevehetik, minő erények lehetnek azok, mellyek Plutarch olvasása által az ifjaknak ajánltatnak.

Egyébiránt mindezek végső nyögései voltak a patriciusféle hősiességnek, melly mindinkább meghajlott a tulnyomóságra vergődött nép akaratja előtt. Scipio önkénytes számkivetésbe vonult Linternumba; hol a tribunok őt nem háborgatták: de nem is hivták vissza; s ott elhalván, sirkövére ezt iratta: ‚Háládatlan haza, nem fogod birni tetemeimet.'

A vizsgálat testvére ellen is folytattatott; s Petilius és Naevius tribunoknak Cato által támogatott inditványa, a harminczöt törzsnek egyhangu szavazata által helyeseltetvén, határozatba ment, hogy: Lucius Scipio, azért, mert kedvezőbb föltételeket adott Antiochusnak, azon kivül, mit a kincstárba letett, még hatezer font aranyat és négyszáz nyolczvan font ezüstöt kapott tőle a maga számára; megbizottja A. Hostilius nyolczvan font aranyat, és négyszázhárom font ezüstöt; C. Furius quaestor százhárom font aranyat, és kétszáz font ezüstöt. Egészen máskép volt ez, mint Fabricius és Cincinnatus korában! Scipio szegénysége, ki nem volt képes megfizetni a birságot, ártatlansága mellett látszék tanuskodni; mindazáltal a csapás már megtörtént az aristocratia ellen: Cato tovább is folytatta buzgó nyomozásait, mellyek alól, miután már egyszer a Scipiok elitéltettek, senki sem vonhatta magát ki.

De midőn valamelly köztársaság olly testület kezében van, minő a romai senatus volt, az egyének változása nem sokat nyom a latban: az elbukottat csakhamar kipótolja egy másik. S valóban, miként is lehetett reményleni a magánosok erkölcseinek javulását, midőn a romlottság példái az államtestülettől eredtek; midőn Cato minden censori szigorusága mellett, ravasz és erkölcstelen politikát követett; midőn a cselszövény, fondorlat, árulás, erőszak kijátszák, vagy lábbal tapodák a nemzetek jogait? Két ellensége volt Romának, kiktől szünet nélkül félt, Hannibal és Fülöp; s ezek életében az ő szövetkezésöktől méltán tarthatott: e végből kimélte Antiochust, Rhodust, Achaját, Eumenest, és kémlelteté Hannibal minden lépését; ki fáradhatlanul azon volt, hogy ellenségeket támaszszon Romának. E nagy hadvezér tanácsával élvén Prusias, diadalt nyert Eumenes fölött. Ekkor Roma Flamininust, Görögország megszabaditóját, küldé el Prusiashoz; Hannibal kiadatását követelvén tőle: ki önkénytes halál által menekült meg üldözőitől, ugyanazon évben, mellyben ellenfele Linternumban meghalálozott. „Szabaditsuk meg Romát, igy szólott,

a nagy gondtól; minthogy egy gyülölt öreg halála annyira szivén fekszik. Flamininus győzelme gyalázatot hozand rá, s méltatlan az ő őseire, kik Pyrrhust meginték, hogy ovakodjék az orgyilkosoktól. Roma diadala egy gyámoltalan öreg fölött, gyalázatot hozand rá az utóvilág előtt.“

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Az achaeusok. Második macedon háboru.

Megmenekedve Hannibaltól, Lyciát izgatták föl a romaiak Rhodus, és Spartát az achaeusok ellen. Ez utóbbiak közt ismét kitörtek az egyenetlenségek, a görög köztársaságok emez örökös rákfenéje; de szerencsére mégis több nagyobbszerü egyéniségek állottak élökön, ugymint Aratus, Cleomenes, Philopoemen. Ez utóbbi Arcadiának Megalopolis városában születve, s a harcztéren fölnevekedve, egyszerü, sőt nyers erkölcsökkel birt: hitvány szalmaágyon hevert, és saját kezével mivelé földjeit; mert egyedül e becsületes mód által akarta eltartani családját: mig azt, mit a háboruban szerzett, foglyok kiváltására forditotta. Kötelességének tartá, családjáért dolgozni; mert könnyen a máséhoz nyul az, kinek magának nincsen; szeretett vitatkozni, s a bölcsészeket és Homert olvasni, kinek müve föltüzeli a képzelő erőt és a vitézséget. Utközben, vagy a harcztéren kérdéseket intézett katonáihoz az iránt, mit tevők lennének, ha e helyezetben megtámadná őket az ellenség. Mint az achiv lovasság hadvezére, elegendő bátorság- és tapasztalással birván, melly tulajdonok Aratusnál hiányzottak, jobb rendet hozott be a seregbe: az ütközetben szilárd megállásra tanitá katonáit, megváltoztatá a paizsok és lándsák alakját; sisakokat, mell- és czombvérteket hozott be, s a fényüzést a harczi készületekre is kiterjeszté: ugy hogy a nők is dolgoztak a fegyverzetek ékesitésén. Szintugy értett a politikai ügyek vezetéséhez; és a szövetség méltóságát képes volt föntartani, midőn Roma már föllépett követeléseivel [1]).

Az achivok szándéka levén egész Peloponnesust befoglalni a szövetségbe, ennek több rendbeli városai, főleg Messene és Sparta, otromba függetlenségi vágyból, egyedül csak magánérdekeikkel fog-

[1]) Philopoemen élete Plutarchnál majdnem egészen Polybiusnak elveszett iratából vétetett át.

lalkoztak. Machanidas, tyrannussá vetve föl magát Spartában, a többi államok szabadságát fenyegette; miért is Philopoemen megtámadván őt Mantinea mellett, megölte. Csak hamar következék rá Nabis; ki tizennégy évig a legnagyobb zsarnokságot gyakorolta. Ettől is megszabaditván Philopoemen Spartát, azt a szövetséghez csatolta. A hálás Lacedaemon százhusz talentumot ajánlott Philopoemennek; melly összeg Nabis eladott javaiból gyült össze: de annyira ismeretes volt önzéstelensége, hogy senki sem találkozott, a ki azt neki átadni kivánta volna. Végre rávették barátját Timolaust; ki látván az achiv hadvezér szigoru egyszerüségét, eleinte nem mert előállani ajánlatával: de a mint Philopoemennek előadta a dolgot, ez vele együtt Spartába ment, megköszöné a polgárok jó szándékát, és tanácslá nekik, hogy a pénzt azok megvásárlására fordítsák, kik zavarokat támasztottak a városban; mert tanácsosabb az ellenség száját betömni, mint egy jó barátot megvesztegetni.

Mindazáltal a szövetség nagyon is érezte már a romai befolyást. Kiütvén az egyenetlenség Messene s Elis közt, Flamininus közbeveté magát: megbékélteté a feleket, és az achivok szövetségét teknős-békához hasonlitván, melly csak addig erős, mig tekenőjébe meghuzza magát, de a mint fejét, vagy lábát kitolja, veszélyben forog: rábirta őket, hogy a nem régiben elfoglalt Zacynthus szigetet a romaiaknak engednék át. Ezek már ugyis Cephalonia birtokában lévén, igen közel jutottak Peloponnesus partjaihoz; s csakhamar megjelent ott Fulvius Nobilior praetor más egyenetlenségek elfojtására, s a dolgoknak egészen a romai senatus akarata szerinti elintézésére. Komolyabb ellenségeskedések támadtak Spartával. Mindegyre nyugtalanitván a számüzötteket, kik az achivok oltalma alá menekültek, Philopoemen alkalmat nyert annak megalázására: s haddal menvén rá, kegyetlenül meggyilkoltatott nyolczvan, vagy mint némellyek mondják, háromszáz ötven spartait; a tyrannusok által polgárokká emelt egyéneket számüzte; az engedetleneket rabszolgák gyanánt eladatta, s azok árán oszlopcsarnokot épittetett Megalopolisban: a városban maradtak kénytelenek voltak lerontani a falakat, achiv gyarmatosokat fogadni be, s Lycurgus törvényeinek elhagyásával, achiv módra neveltetni gyermekeiket.

Halála (163.).

A szövetség fő támaszának tartván őt Fülöp, embereket küldött meggyilkolására; mi azonban nem sikerült. Később föllázadván Messene, a hatvan éves Philopoemen küldetett el meghóditására;

ki harczközben elesvén, a messeneiek fogságába került; s ezek őt barbar diadallal hurczolták a városba, azután pedig a méregpohár kiürítésére kárhoztatták. Nyugodtan ürité ki a poharat, és seregének sorsa iránt tudakozódék; s értésére esvén, hogy az győzött, végperczében is fölkiáltott: ‚Jó hir; legalább nem minden fordult rosszra.'

Ő nyugodt halállal mult ki: de Messene szigoruan bünhödött. Utódja Lycortas, a bosszutól égő achiv ifjuságot a város ellen vezette. Azonban Philopoemennel eltünt az utolsó görög, és a romaiaknak könnyü volt pártot képezni az achivok közt: főleg miután a zsoldjokban álló hitvány Callicrates, a megvesztegetés által hazáját is közel vitte a romláshoz.

Macedoniai Fülöp is későn vette észre, hogy a romaiak részéről csak azért tapasztalt annyi elnézést, mert ezek nem akartak ellenséget csinálni belőle, mig Antiochussal tartott a harcz. E király, kit a körülmények és saját észtehetsége Görögország sorsának igazgatásával látszottak megbizni, nem tudta fölhasználni az alkalmat: ő sem egészen jó, sem egészen rossz szinben nem tünhetett föl; minden terveit meghiusulni látta, s csupán az ellene intézett csapások kikerülésében mutatott ügyességet.

Midőn a Lamia ostromával fölhagyást parancsolta neki Roma, kárpótlásul megengedte neki Athamania-, Thracia-, s Thessaliára terjeszteni ki hóditásait. Itt elüzte a nevezetesebb, főleg tengerparti városok lakóit: a legyőzötteket Macedoniába szállittatá, s egyéb zsarnokságot gyakorolt; miért is az illetők folytonos panaszokkal járultak Romához, vagy az ő lépteire fölvigyázó biztosokhoz. A király elkeseredvén Roma hálátlansága miatt, mellynek terveit az aetolok ellen nagyon is elősegité, s melly most már az Eumenesnek engedett jogokat és tiszteletet is megtagadá tőle, a bosszuállás érzetét táplálta keblében, s nem ohajtott egyebet, mint hogy ismét helyreállithassa régi hatalmát. A hadizenésre nem volt elég bátorsága; a helyett azonban vagy fenyegető szavakat hallatott, vagy uj vámot rótt a romaiak áruira, vagy megtagadá tőlök a szabadalmakat, mellyeket egyéb idegenek élveztek államaiban; végre a romaiak iránti gyülöletből kiirtatá Maronea város lakóit. Roma ekkor őt, a független monarchát, feleletre vonta: s ő kénytelen volt fiát, Demetriust küldeni maga helyett; kinek kedveért a senatus meghagyta a koronát Fülöpnek, azon föltétel alatt, ha Macedonia régi határaira szoritkozik.

Demetrius, mig túszul Romában volt, megnyerte magának az embereket; a macedonok előtt is kedves volt kegyessége és okossága

miatt. De épen azért gyülölte őt idősebb testvére Perseus, ki az uralkodást féltette tőle; miért is gyanuba hozván őt atyja előtt, ez őt megölette (180). Ez volt a legelső családi orgyilkosság a nagy Antigonus maradékai közt; melly család eddigelé a fiui kegyeletnél fogva volt nevezetes. Perseus örvendett; Fülöp azonban megcsalatva érezvén magát, buskomolyságba esett, és rövid időn megholt.

Perseus (178.).

Perseus, atyjához hasonló tehetséggel követvén őt a trónon, mindazon eszközök birtokában látta magát, mellyeket atyja régóta gyüjtögetett a romaiak elleni háborura: a kincstár tele volt; a népesség megszaporodott; Thraciának, a nagy férfiak eme növeldéjének nagy része alávetve; s a szomszéd hajlithatlan és nyughatatlan dardanokat féken tarták a bastarnok, celta faj, kik őt örömest követték volna Olaszországba: hova még azon folytonos harczok is édesgethették a királyt, mellyek Romának erejét majd kimeriték; minők a spanyolországi, s liguriai háboruk voltak, melly tartományok sehogy sem türték az igát, ugy szinte az Istria-, Corsica-, és Sardiniában támasztott háboruk.

Azonban a bastarnok egy része, kik Fülöp halálával még utban voltak, visszafordult: másik részét pedig a thrákok szoriták vissza; harminczezeren Dardaniában telepedtek meg. Perseus szintolly hütlen szövetségeseknek, mint veszélyes ellenségeknek tartá őket; egyszersmind Romát nem csak a közvéleményben, de hatalomban is gyarapulni látta: miért is kezdetben megtagadva fösvénységét és dicsvágyát, koronáját a senatus lábaihoz tette le, kijelentvén, hogy csak attól kivánja azt elfogadni. Gyakori elfogadások, nagylelküség, és igazságos bánás által azon véleményt gerjeszté a macedonokban, mintha Sándor elődjeinek korszaka támadt volna fel ujra; más részről Macedonia felsőbbségét is helyre akará állitani a görögök megnyerése, kegyesség és mérséklet, s a szegények pártfogolása által a gazdagok ellenében, kik Roma pártján álltak: barátságot kötött a rhodusiakkal, testvérét Prusiasnak adá nőül, maga pedig Laodicet, Seleucus syriai király leányát választá magának; s mindezeket a romaiak ellen szándékozott támaszul használni. E végből követeket küldött Carthagoba, kik ott éjjel fogadtattak egy templomban, a vérszomjas vallás borzasztó szertartásai közt, egy sötétlelkü aristocratia által. Ezen kivül egyességre lépett a thrákokkal; arra kötelezvén őket, hogy valahányszor kivánja, segédcsapatokat küldjenek neki: rémitő sok pénzt és élelmi szereket gyüjtött össze a sereg táplálására

több éveken át, mellynek száma harminczezer gyalog-, és öt ezer lovasra rugott.

A görögök, kik azelőtt tisztelettel halmozták el Eumenest, Pergamus királyát, most elpártoltak tőle, s a nemzeti ügy képviselőjéhez, Perseushoz csatlakoztak; de csak alattomban állottak hozzá, mert Roma ügynökeinek ébersége, s fondorlatai alávetésben tarták az achivokat: az aetolok maguk ellen fogván fegyvert, bármilly vállalatra is képtelenek voltak; szintugy az acarnanok is: a boeotiai városok szövetségét pedig Roma megsemmisitette (171).

Eumenes megbosszonkodván, olly alacsonyságra vetemedett, hogy Perseust Rómában elárulta: de majdnem életével lakolt, ezen utóbbi által felfogadott négy orgyilkos csapásai alatt. Erről vádoltatván Perseus, valamint arról is, hogy a romai jelesebb polgárokat méreg által szándékozott elveszteni: a helyett, hogy védené magát, szemére hányta Romának, milly méltatlanul bánik a királyok- és köztársaságokkal, fölmondta a szövetséget, és háboruhoz fogott, mielőtt az ellenség arra elkészülhetett volna.

Eumenes, Pergamus királya, syriai Antiochus, és Egyptom, a romaiakkal tartottak; az illyrek, Rhodus, és a néppárt Görögországban Perseus részére álltak. Prusias közönyös maradt; s ha Perseus, fenyegetéseihez hasonló erélylyel üzte volna az ellenségeskedést, a romaiak drágán vásárolták volna meg a diadalt. Azonban a Licinius Crassus consul által vezérelt hadseregnek első megjelenésére békehangokat penditett meg. Roma beleegyezett, s az álnokul megkötött fegyverszünet időt engedett neki maga megerősitésére, mialatt a macedonok heves buzgalma lassankint hülni kezdett. S mégis midőn csatára került a dolog, Perseus a legnagyobb vereséget okozta a romaiaknak, melly őket negyven esztendő óta érte. Ha ekkor hasznára forditja a győzedelmet, s a phalanxxal megtámadja a romai tábort, a háborunak alkalmasint véget vet vala, főleg miután a görögök minden oldalról mozogtak, hogy lerázhassák az igát. Ő azonban egy jól kiszámitott védelmi rendszerre szoritkozván, melly azonban a döntő esetekben nem szokott használni, valamint nem használt Antiochusnak: elszalasztá az alkalmat, s a consulnál ismételve rimánkodott a békéért, önmaga lealázásával és hiveinek elkedvetlenitésével.

Mindamellett Eumenes, látván az első sikert, egy nagy összeg lefizetése mellett barátságot ajánlott neki; egy másik összegért pedig közbenjárást a romaiaknál. Perseus beleegyezett ugyan, azonban később megtagadá a fizetést, azon reményben, hogy a romaiak tudo-

mására jutván a szövetségnek, Eumenes saját megmentése végett is kénytelen lesz vele szövetkezni. Csakugyan jól számitott: a romaiak Eumenes ellenében is el tudták palástolni a megvetést és gyülöletet, mellyet átalában a királyok ellen tápláltak; de Perseusnak semmi haszna sem volt belőle. Minthogy érdekében feküdt, megnyerni maga részére Illyriát, azon egyedüli tartományt, mellyen át a romaiak Macedoniába juthattak, Perseus ösztönözé Gentius királyt: ki hajtani látszott az ajánlatra, ha nagy mennyiségü aranyat küld neki. Az arany lett egyedüli rugója a tettek- és harczoknak; mindenki tudta, menynyit halmozott föl Perseus, és valamennyinek tapasztalnia kellett az ő rendkivüli fukarságát. Gentius föllázadt a romaiak ellen; s Perseus azon nézetből indulván ki, hogy már vissza nem léphet, megtagadá tőle az igért összeget, és igyekezetét nem támogatta: ugy hogy a romaiak őt családjával együtt tönkre tették, a nélkül, hogy Perseusnak haszna lett volna belőle. Clondicus, a bastarnok fejedelme, tizezer gallust vezetett hozzá, kik Thessalia pusztitása által elvonhatták volna Macedoniától a romaiakat; de Perseus megtagadván tőle az igért összeget, Thracia pusztitása közben visszatért.

Paulus Aemilius. Pydnai csata (Jun. 22. 168.).

Igy tehát maga rontotta meg ügyét, épen akkor, midőn az legjobban állott. Eumenes, Prusias, a rhodusiak, kik vele tartottak, megelégedtek azzal, hogy követeket küldtek Romába, hol megvetéssel fogadtattak: a senatus éreztetvén hatalmát teremtményeivel, valamint azt is, milly őrült gondolat, egy fokra állitani őt Macedoniával. Egyébiránt a romaiak el lévén határozva, bármilly áron is véget vetni a háborunak, százezer embert állitottak fegyverbe, s a vezérletet Paulus Aemiliusra bizták.

E hadvezér a borzasztó spanyol és liguriai harczokban képezte ki magát; minthogy azonban a régi aristocratiának egész gőgjét megtartá, a bosszus nép megtagadá tőle a consulatust, és jó idő óta nem alkalmazta a hivatalokra. Jelenleg megválasztatván, nyilvánosan kimondta, mikép jól tudja, hogy szükségből esett rá a választás: a nép tehát ne avatkozzék a hadviselés módjába, s a katonák tartsák készen karjaikat, és köszörüljék fegyvereiket; haszontalan fecsegés- és tanácsra nem fog hallgatni, hanem ő maga fog gondoskodni mindenről.

Megindulván seregével, átkelt az Olympus hegyen, és a Pydna melletti csatában alkalma volt, bámulni a hatalmas macedon phalanx vitézségét, melly már-már megbontá a romai rendeket. E közben a beállott napfogyatkozás rémületbe ejté Perseus katonáit; kik azt hit-

ték, hogy e tünemény Sándor birodalmának bukását jelenti. Aemilius győzött: negyvennégy ezer macedon közül huszezer életett meg a csatában, tizenegy ezer körülvétetvén, fogságba került. Perseus megsebesittetvén, pánczél nélkül csatázott a phalanx közepette: s igy a romai történetirók által rá fogott gyávaság vádját meghazudtolta [1]).

Macedonia az utolsó napon nem mutatta magát méltatlannak magára; azonban egyedül a hadseregre támaszkodván, azzal együtt veszett el az ország, és két nap alatt meghódittatott. Perseus, ki barátjaiból ellenségeket csinált az által, hogy saját hibáival vádolta, s azokért büntette őket; ki fösvénységét még a végszükségben sem tagadta meg: kincsével együtt, mellytől meg nem válhatott, tova futott. A Cabiroknak rendkivül tisztelt templomába menekülvén Samothraciában, békét kért a consultól; de övéitől elhagyatván, kincsei pedig egy ravasz cretai által eloroztatván, kénytelen volt megadni magát a győzőnek. Ez őt tiszti karának közepette, szigoru latin szertartással fogadván, szemére vetette magaviseletét, és végül a romai nép kegyelméről biztositá ötet; azután pedig a körülötte lévő harczosokhoz fordulván, megmutatá nekik a szerencse változandóságának e nevezetes példáját, s hogy a valódi bátorság abban áll, ha valaki nem bizza el magát a jó sorsban, valamint a balsors által sem hagyja magát leveretni.

Macedonia szabadnak nyilvánittatott, és négy kormánykerületre osztatott, mindegyik külön törvények alatt. Egy macedonnak sem volt szabad házasságra lépni, vagy földeket szerezni kerületén kivül: a lakosok miveljék a vas- és rézbányákat, csupán felényi adót fizetvén a romaiaknak, mint a mennyit királyuknak fizettek. Épületfát eladniok nem volt szabad; törvényeket a győzőtől nyertek; egy senatus kezelte a főhatalmat; a fő urak tizenöt évesnél idősebb fiaiakkal együtt, ugy szinte azok, kik a királyok alatt méltóságokat viseltek, Olaszországba átköltözni tartoztak.

P. Aemilius diadalmenete. Perseus vége.

Ebben állott az uj szabadság. Pompás játékokkal ünnepelvén a győzedelmet (167.), és megégetvén a fegyvereket, mellyek a diadalnál használhatók nem voltak, azon keveseket is, kik Perseushoz hivek maradtak, megölette; s az epirusi városokat, mellyek őt gyámolitták, elpusztittatván, dicsőséggel tetézve tért vissza Paulus Aemilius Olaszországba: fogolyként hurczolván magával az illyrek királyát, Gentiust, és Perseus családját. Midőn ez könyörgött neki, ne tenné ki őt azon gyalázatnak, hogy a diadalszekér után hurczoltassék: ‚Az

[1]) Plutarch Posidoniusra hivatkozik, ki a csatában jelen volt.

egyedül tőled függ', felelé a győző. De Perseusnak nem volt elegendő bátorsága (?), magát megölni; ki az ő szerencsétlenségével a legfényesebb diadalt ékité, mellyet Roma mindeddig látott. Három napig tartott a pompa. Első nap ezer kétszáz szekér vonta a tömör ezüst paizsokat, ugyanannyi a bronz paizsokat; háromszáz szekéren vitettek a lándsák, kardok, ivek, és dárdák; elől emberek mentek bronz fegyverzettel, és szobrokkal, továbbá nyolczszáz saraglya, mindennemü fegyverekkel megrakva. Más nap ezer talentum hordoztatott pénzben, kétezer kétszáz rudakban, temérdek csészék, ötszáz kisebb-nagyobb szobrokkal, tovább arany paizsok, és számos szobrok a királyi gyüjteményből. Harmad nap százhusz hófehér ökör jelent meg, kétszáz husz ezüst edény, egy drága-kövekkel kirakott urna, tiz arany talentummal, s tiz más urna aranyból, drágaságokkal megrakva; kétezer darab, három könyöknyi hosszu elefánt-agyar, egy elefántcsont-kocsi aranynyal és drága-kövekkel kirakva; egy ló, mellynek szerszáma gyöngyökkel vala kirakva, nyerge pedig aranyból állott; egy arany ágy különféle szinü teritőkkel; egy gyaloghintó arany- és biborból; a városoktól ajándékozott négyszáz korona, s egy bámulandó elefántcsont-kocsin a diadalmas hadvezér [1]). Utána jött gyászba öltözve Perseus, környezve 250 barátaitól, mindnyájan lánczolva, továbbá két fia, és egy kis leánya, kit vezetői megtanitottak, hogy nyujtsa ki ártatlan kezeit a romai nép felé: vagy azért, hogy könyörületért esdjen, vagy pedig hogy hiuságának hizelegjen, annak elismeréseül, milly nyomorra képes ő a királyokat juttatni.

Ezután Macedonia utolsó királya, mocskos és sötét tömlöczbe vettetett, hol a gonosztevők szoktak őriztetni a kivégeztetés perczéig. Hét napig hagyatott ott minden eledel nélkül, mig a többi foglyok könyörülettől indittatva, megoszták vele a kevés eledelt, mellyet az őrök vetettek nekik a szemétbe; ugyanők kötelet és kést is adtak kezébe: de még sem volt bátorsága magát megölni *). Paulus Aemilius vagy emberiségből, vagy a szerencsétlenség iránti tiszteletből rábirta a senatust, hogy tisztességesebb fogságba tétessék át: hol két év mulva, az őrök nem hagyván neki legkisebb nyugalmat, vagy alvást, meghalálozott. Egyetlen, életben maradt fia, mint esztergályos kereste élelmét, később pedig az albai tanácsnál irnok lett.

[1]) Diodor, **Syncellus**nál.

*) Perseus ugyan nem volt az erényesség mintája; de azért nemesebb indokok is visszatarthatták az öngyilkosságtól. Hisz épen 143. l. emeltetett ki bátorsága. Végre még az is bátorság hiányának fog tulajdonittatni, ha valaki nem mer becstelenséget elkövetni. S.

Költők, történetirók, szónokok magasztalák, hogy az utolsó Aeacidával meg vannak bosszulva Troja ősei [1]); s égig emelék a nagy nép dicsőségét, melly leverte a gőgösöket, és megbocsátott a legyőzötteknek.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A macedon had következményei.

Macedonia tehát nem veszté el szabadságát, vagyis nem aljasittatott tartománynyá; mivel a romaiak most is azon politikát követték, mellyet Görögország irányában fölállitottak. Illyria harmincz nap alatt Anicius praetor által meghódittatván, hasonló bánásmódban részesült; szintugy Epirus is: csakhogy minden aranyat és ezüstöt a kincstárba kellett adnia; továbbá tizenhat város, mellyekbe a romaiak az idegen őrizet kihajtásának ürügye alatt mentek be, földig rontatott, és száz ötven ezer ember fogolyként adatott el. A senatusnak egy határozata tudatá a világgal ez ujabb nagylelküséget: hogy Macedonia s Illyria példát adjon az egész világnak, mennyire kész Roma harczolni mások szabadságáért.

Rhodus. Földrengés.

A háboru kimenetelére tartotta fön nem csak azoknak, kik ellene voltak, hanem azoknak is megbüntetését, kik ügyét elegendő buzgósággal nem támogatták. Ez oknál fogva Rhodus hasonló sorsban részesült volna, mint Epirus, ha Cato gátot nem vet a hatalommali visszaélésnek. Ő előadta, mikép e dicső tengeri köztársaságnak egyedüli czélja volt, függetlenségét megőrizni; s habár ohajtá is Perseus győzedelmét, ez csak annak jele, hogy saját érdekét fölfogta, s azon fejedelem bukásában közös szolgaságot látott. ‚Vagy talán a szándékot akarjátok büntetni? Hát ti nem saját érdekeitek szerint cselekesztek-e mindig? Azt mondjátok, hogy ők büszkék? Az nem tetszik tehát nekünk, ha mások hozzánk hasonlók akarnak lenni?‘ Illy szabad nyilatkozat által megnyerte, hogy Rhodus csupán jogaitól fosztatott meg Syria-, és Cariára; melly tartományokat Antiochus zsákmányából nyert. Miért is e köztársaság, olly sok részben hasonló lé-

[1]) Ille triumphata Capitolia ad alta Corintho
Victor aget currum, caesis insignis Achivis.
Eruet ille Argos, Agamemnoniasque Mycenas,
Ipsumque Aeaciden, genus armipotentis Achilli;
Ultus avos Trojae, temerataque templa Minervae.
Virg. *Aen.* VI.

vén Velenczéhez, csak azért bukott meg, mivel birtokok után vágyódott a szárazföldön, mellyek az ő romlását idézték elő.

Meg kell emlitenünk e helyen a szerencsétlenséget, melly azt 227-ben érte. Sulyos rázkódások forgatták föl a természetet: a Cycladok közt uj sziget emelkedett ki a tengerből; s Rhodus annyira megrendült, hogy kikötője, szergyárai, palotái összeomlottak, s a bámulandó colossus darabokra tört. Mindazáltal a rhodusiak olly kiterjedt külközlekedésben álltak, s annyira ismeretes volt e sziget fontossága, miszerint a nélkül, hogy alacsonyságra vetemednének, igen ügyesen rá tudták a fejedelmeket és többi városokat birni, hogy némi kárpótlást adjanak nekik. Syracusai Hiero, s Gelo hetvenöt ezüst talentumot küldöttek nekik; ötöt a palaestrai gyakorlatokhoz szükséges olajra, azonkivül számos ezüst edényeket, tiz talentumot az áldozatokra, ugyanannyit a szegények számára, ötven, három könyöknyi nyil-szoró gépet; és vámmentességet igértek minden rhodusi hajónak: sőt, mintha hálájokat akarták volna megmutatni, hogy a szigetbeliek elfogadták a segélyt, a rhodusi vásártéren két szobrot állitottak, mellyek a syracusaiak által megkoronázott rhodusiakat ábrázolták. Ptolemaeus háromszáz ezüst talentumot igért, egy millio mérő gabonát, elegendő fát hat öt-evezősoros, és tiz három-evezősoros hajó épitésére, ugy szinte kendert és vitorlát ezek számára, s husz ezer mérő gabonát tiz három-evezősoros hajó megterhelésére: azonkivül tizenkét ezeret a látványok alkalmára; továbbá háromezer bronz talentumot a colossus ujraöntésére, száz épitészt és háromszáz ötven munkást, és zsoldost ezek számára, mig az épités tartana. Antigonus küldött tizezer darab gerendát, számos deszkákat tetőzetnek, háromezer talentum vasat, ezer talentum nyers és olvasztott szurkot, száz talentum ezüstöt; mihez neje Chryseis adott még százezer mérő buzát és háromezer talentum ólmot. Seleucus, Antiochus atyja vámmentességet adott az államaiba érkező rhodusiaknak, s tiz öt-evezősoros hajót küldött, kétszáz ezer mérő gabonát, ötezer darab épületfát, enyvet és lószőrt a hajók hézagainak kitöltésére. Hasonló nagylelkűséget tanusitottak Prusias, és Mithridates, és több ásiai fejedelmek, de leginkább a városok. „Melly dolgokat (igy szól Polybius,) megemlitjük először azért, hogy fogalmat nyujtsunk a rhodusiak nagyszerüségéről a köz intézményeket illetőleg, mellyek miatt ők dicséretre s utánozásra méltók; másodszor pedig, hogy kitessék, milly nyomorultak jelenleg a királyok ajándékai, s milly silányság az, mit nemzetek és városok kapnak tőlök: nehogy a királyok, kik négy, vagy

öt talentummal gyakorolnak nagylelküséget, azt higyék, hogy valami nagyot tettek: és ne is tartsanak számot a görögöknél ama ragaszkodás- és tiszteletre, mellyet a régi királyok iránt tanusitottak; s a városok megemlékezvén a régi ajándékok nagyszerüségéről, a jelenlegi apró, nyomorult ajándékokat ne hálálják meg ünnepélyes tisztelgésekkel.“

Valamint Rhodus, ugy Eumenes is hálátlansággal találkozott a senatus részéről: melly irigy szemmel nézvén annak növekedését, megvetőleg, és fenyegetve bánt vele; végre pedig a koronát testvérének fejére tette.

Prusias, kire minden alacsonyság ráfért, személyesen jelent meg, magát igazolandó; nyirott fejjel, és egy szabadon bocsátottnak süvegével, a tanácsház küszöbén leborulva, fölkiáltott: ‚Üdv nektek, oh megtartó istenek! ime a ti szabadostok kész teljesiteni minden parancsotokat.‘ Illy megalázással, és fiának túszul hagyásával, megtartá koronáját.

Numidiai Masinissa is fiát küldé el, panaszkodni a senatusnál: először, hogy a senatus segélyt kért nála, holott jogában állott volna azt parancsolólag követelni; másodszor, hogy meg akará fizetni a részére szállitott gabonát, holott koronájának tulajdonjoga a népkirályt illeti, ő maga pedig csupán annak haszonbérlője. Az illyetén aljas követségek még inkább táplálták a romaiak kiállhatatlan gőgjét; kik e percz óta, elvetvén az eddig gyakorolt közbenjárói szerepet, azon gondolatra vetemedtek, hogy a világ uraivá vetik föl magukat.

Ptolemaeus Epiphanes.

Illy érzelemmel viseltettek Sándornak többi utódai iránt is; mindent elkövetvén, hogy béke idején meggyengitsék őket, s harczra kényszerittetvén, képtelenek legyenek magukat védelmezni. V. Ptolemaeus nyolcz éves volt, midőn Roma követeket küldött hozzá: megköszönve neki a tartós barátságot, mellyet Egyptom Roma irányában még a szerencsétlenség idejében is tanusitott, és tudtára adandó a Carthagoval kötött békeséget (43. l.). Ptolemaeus gyámjai fölhasználták az alkalmat, hogy a gyermek királyt a romai senatus gyámsága alá adják; mit ez egész készséggel elfogadott. Marcus Lepidus szemeltetvén ki e tisztségre, ő azt acarnani Aristomenesre, egy szintolly tapasztalt, mint bölcs és hü emberre bizta. Mindazáltal a syriai birtokokat elvette Egyptomtól III. Antiochus (198.); ámbátor ez azt jegyajándokul igérte oda leánya-, Cleopatrának, ki az ifju királyhoz

ment nőül [1]). Midőn pedig Ptolemaeus tizennégy éves korában a kormány gyeplőjét kezébe vette, megrontatván a hizelgők által, gonosz jellemet öltött: megöleté Aristomenest (184.), minthogy őt feddeni merészelte; és zsarolásai által veszélyes lázadást támasztott: mellyet azonban ministere, Polycrates lecsillapitott. Közönségesen syriai Antiochust, Ptolemaeus ipát tarták e lázadások szitójának; miért is ez folyton haragudott rá, s nevezetes ajánlatai által fölingerelte ellene, s gyámolitotta a romaiakat. Huszonnyolcz éves korában saját kicsapongásai vitték őt sirba.

[1]) E korból való a rosettei kő, mellyről másutt emlékeztünk (I. K. 617. l.). Ptolemaeus Epiphanes tiszteletére a papok Memphisben a következő rendeletet hozták: „A IX. évben, Mechir hónapban (martiusban, 196.) a főpapok és próféták, azok, kik a szentélybe mennek az isteneket felöltöztetni, a pterophorok, hierogrammatok, és minden egyéb papok, kik a tartomány valamennyi templomaiból Memphisbe jöttek a királyhoz, azon korona birtokának ünnepére, mellyet a mindig élő Ptolemaeus, Phtha kedveltje, Epiphanes isten, legkegyesebb fejedelem atyjától örökölött, összegyülve a memphisi templomban, e napon a következő rendeletet hozták:

„Miután Ptolemaeus király, az örökön élő, Phthanak kedveltje, Epiphanes isten, legkegyelmesebb ur, Ptolemaeus király és Arsinoe királyné, Philopator istenek fia, mindennemü javakkal tetézte mind a templomokat, mind azokat, kik ott laknak, s átalában mind az uralma alatt lévőket; ki isten lévén, istentől és istennőtől születvén, valamint Horus, Isis és Osiris fia, atyjának Osirisnak megbosszulója, s nemeslelküleg kitüntetni vágyó az ő buzgalmát az isteneket illető dolgok iránt, a templomok szolgálatára nagy jövedelmeket szentelt, szintugy pénzben, mint gabonában, és sokat költekezett, hogy a csendet helyreállitsa Egyptomban, és ott templomokat emeljen; s ki nem hanyagolt el semmi hatalmában lévő eszközt, hogy országában a nép, és átalában minden polgárok bőségnek örvendjenek; az Egyptomban megállapitott adónemeknek egy részét eltörölte, a többieket pedig alábbszállitotta; ki továbbá elengedé, mi a királyi jogok után őt illette, mind Egyptomban lakó alattvalói, mind azok részéről, kik egyéb tartományaiban laknak, ámbátor az illy jogok, mennyiségöknél fogva nem csekély összegekre mentek; ki szabadon bocsátá a foglyokat, és azokat, kik már régóta itélet alatt voltak; ki elhatározta, hogy a templomok jövedelmei, s a királyi haszonvételek, mellyek évenkint szintugy pénzben, mint gabonában fizettetnek nekik, nem kevésbbé az istenek számára fentartott részek a szőllők-, kertek-, és minden egyéb dolgokból, mellyekre atyja életében joguk volt, tovább is szedessenek be a tartományban; ki fölmenté a papi törzshez tartozókat az évenkinti utazástól vizen Alexandriába; ki elrendelte, hogy vagyonuk birtokában meghagyassanak ama polgárok, kik a fegyveres lázadókat elbocsátották, és azok, kiknek érzelmei a zavaros időkben a kormány ellen voltak, s kötelességökre ismét visszatértek; ki bevonulván Memphisbe, mint atyjának és saját koronájának megbosszulója, érdemök szerint büntette azok főnökeit, kik atyja ellen föllázadtak, pusztitván az országot és fosztogatván a templomokat; ki számos adományokat tett Apisnak, Mnaevisnek és Egyptom többi szent állatainak; ki pompás müveket hozott létre Apis templomában, nagy mennyiségü aranyat, ezüstöt és drága-köveket szolgáltatván e czélra; ki templomokat, kápolná-

VI. Ptolemaeus.

Az öt éves Ptolemaeus Philometor lett utódja (182). Cleopatra bölcsen kormányzott; de halála után Leneus, és a herélt Euboeus kerülvén a kormányra, ezek követelésekkel álltak elő a Cleopatrának jegyajándokban igért Coelesyria s Phoenicia végett; miért is Antiochus Epiphanessel meghasonlottak. Kiütvén a háboru, Antiochus el-

---

kat, oltárokat emelt, megtéve a szükséges javitásokat ott, a hol kellett, egy jótevő isten buzgalmával mindaz iránt, mi az istenséget illeti; ki értesülvén arról, minő állapotban vannak a templomokban lévő legbecsesebb tárgyak, azokat a mennyiben szükséges volt, országában megujittatá, minek jutalmául az istenek egészséget, győzelmet, és egyéb javakat engedtek neki ... a korona őt és gyermekeit illetvén a legkésőbb utódokig: a tartomány valamennyi templomainak papjai tehát elhatározták, hogy a Ptolemaeus királyt, örökké élőt, Phtha kedveltjét, Epiphanes istent, legkegyelmesebb urat illető tisztelet, hasonlag ahhoz, melly atyját és anyját, Philopator isteneket, és az ő őseit illette, öregbittessék; hogy minden templomban fölállittassék Ptolemaeus királynak, az örökké élőnek szobra, s kitünő helyre állittassék, s Ptolemaeus, Egyptom megbosszulója szobrának neveztessék. A nevezett szobor mellett álland a templomnak fő istene, ki a győzedelem fegyverét nyujtja át neki, minden a legillőbb módon rendezve. A papok naponkint háromszor egyházi szolgálatot tegyenek a szobrok körül, szent ékességekkel czifrázzák föl azokat, és gondjok legyen, hogy nagy ünnepélyeken mindazon tiszteletet megadják nekik, melly szokás szerint az isteneknek adatni szokott. Ptolemaeus királynak aranyozott szobor és kápolna szenteltessék a legszentebb templomban, s a kápolna a szentélybe helyeztessék minden egyebekkel: s nagy ünnepeken, midőn a szentélyből a kápolnákat kihozni szokás, a legkegyelmesebb Epiphanes isten kápolnája is hozassék ki; s hogy ez a többiektől jobban különbözzék most, és az idők folytában, a királynak tiz arany koronája tétessék fölé, mellyek előrészén kigyó van ábrázolva, azon koronák utánozására, mellyek a többi kápolnákra helyezvék, s a koronák kellő közepén legyen a *pshent* nevü királyi ékesség, mellyet a király viselt, midőn Memphisben a templomba ment, a korona birtoka végett megszabott törvényes szertartások teljesitésére; a négyszöghez, melly a tiz koronát környezi, arany lemezek csatoltassanak, következő felirattal: ‚*Ez a király kápolnája, melly hiressé tette a felső és alsó tartományt.*' Évenkint nagy ünnep, és nagy gyülekezet (panegyris) tartassék az örökké élőnek, Phtha kegyeltjének, Ptolemaeus királynak, legkegyelmesebb Epiphanes istennek tiszteletére: ez ünnep az egész országban megtartassék szintugy felső, mint alsó Egyptomban; s öt napig fog tartani Toth hónap kezdetén: mellyek folytában azok, kik áldozatokat, libatiokat és egyéb szokásos szertartásokat teljesitenek, koronákat fognak hordani: az Epiphanes eucharistes (legkegyelmesebb) isten papjainak fognak neveztetni, s e nevet csatolandják azokhoz, mellyeket az istenektől nyertek, kiknek szolgálatára fölszenteltettek. — S hogy mindenki tudja, miért dicsőittetik és tiszteltetik Egyptomban Epiphanes isten, a legkegyelmesebb fejedelem, jelen határozat kemény kő-oszlopokba fog vésetni, szent jelekkel és görög betükkel; s ez oszlop minden első-, másod- és harmadrendü templomokban országszerte el fog helyeztetni."

foglalá Egyptomot, egészen Alexandriáig; 's még Philometor is kezeibe került. Ekkor az alexandriaiak az ő helyébe, testvérét Physcont választván királynak (172.), Antiochus visszaállitá Philometort, nem ugyan nagylelküségből, hanem hogy egymással harczba keveredvén, egymást gyengitsék, s Egyptom meghóditását neki lehetővé tegyék. De ők kitalálták szándékát, s barátságot kötöttek Antiochus ellen: ki midőn fegyveres kézzel akart ellenök törni, ezek segélyért Romához folyamodtak (168). Popilius Laenas, romai követ Antiochus udvarába jövén, megtiltá neki a hóditásokat; ki is időt kérvén a gondolkozásra, Popilius botjával egy kört vont körülötte, meghagyván neki a határozó nyilatkozatot, mielőtt abból kilépne. Antiochusnak engedni kellett; s követeinek a senatus azt felelte, miszerint örömmel hallja az engedelmességet. Ekképen bánt Roma a királyokkal Macedonia legyőzetése után: s Antiochus elfogadván a senatus által adott békét, Cyprust és Pelusiumot átengedni kénytelenittetett.

Hátra voltak még egyéb megalázások a királyok irányában. A Ptolemaeus testvérek megoszták maguk közt a birodalmat: Philometor Egyptomot és Cyprust, Physcon pedig Cyrenet és Libyát nyerte. Nem sokára egyenetlenség tört ki közöttök; s Philometor futni kényszerülvén, Olaszországba jött, és hitvány öltözetben, gyalog, porosan érkezett Romába, hol egy alexandriai festész szerény hajlékában szállott meg. A senatus, nagyon is kedvére levén a dolog, egész tisztelettel meghivta őt, jelennék meg előtte illő ruhában, és terjesztené elő panaszait; mellyek következtében a senatus közbevetvén magát, kiengesztelé a testvéreket. De mit használt az eskü, midőn a dicsvágy, és az egyenetlenség okai még léteztek? Tehát csak hamar ujra összevesztek. Physcon nagyobb birtokra vágyván, Romába ment; hol a senatus nem annyira a jogot, mint saját érdekét tekintve, részére kedvezőleg itélt: miért is ő számos zsoldosokat fogadva Görögországban, visszatért Libyába. Daczára annak, hogy a romaiak gyámolitták őt, a népek, minthogy kegyetlenül bánt velök, ellenszenvvel viseltettek iránta; s különféle viszontagságok után legyőzetvén, Philometor hatalmába került. Ez feledve gonosz tetteit, nem csak hogy megbocsátott neki, de még Cyrenet és Libyát is átengedte neki, hozzáadva némelly városokat, és leányát is eljegyezvén neki. Eme nagylelküség lefegyverzé a romaiakat, kik egyelőre Philometor alatt békében hagyák Egyptomot.

Syria. IV. Antiochus (176.).

A mi Syriát illeti, ez mindegyre virágzott Comagene, Cyrrhe-

stica, Seleucis, Palmyrene gyönyörü tartományok által. Seleucis még Tetrapolisnak is neveztetett, a városoktól, mellyeket Seleucus Callinicus alapitott, az Antilibanus és nagy tenger közti dus völgyekben; s ezek valának: Antiochia, Seleucia, Laodicea, s Apamea. Antiochia, a kelet királynéja, a Seleucidák uralmát tulélte. Laodiceából vitettek ki a tartomány hires borai Kis-Ásia déli részeibe. Palmyra a karavánoknak köszöné virágzását, mellyek a pusztaságon keresztül vonulva, India s Europa közt tarták fön a közlekedést.

Antiochus Epiphanes, kit már több izben emlitettünk, követte az uralkodásban testvérét, IV. Seleucus Philopatort, a harczias Nagy-Antiochus békeszerető fiát. Ő mint kezes Romában neveltetett; s az uralomra jutván, a syriai fényüzést a romai népszerüséggel igyekezett megegyeztetni: azonban e miatt csupán csak gyülölet és megvetés tárgya lett. Egyedül két, vagy három szolga kiséretében járta be Antiochiát: egész órákat töltött az aranymüvesek és vésnökök boltjaiban, az ő mesterségökről vitatkozván velök; a nép közé vegyülvén, együtt ivott, és csevegett; véletlenül jelent meg olly helyeken, hol vendégségek, vagy mulatságok tartattak, bejárta a vásártéreket, kezet szoritott az idegenekkel, azoknak ohajtásait leste, az adásvevésnél előforduló czivódásokra figyelt, miként ez Romában gyakoroltaték. A fürdőkben mindenkinek szeme láttára illetlenségekre vetemedett; mi által nem jelessé (Epiphanes), miként magát nevezni szerette, hanem guny tárgyává vált.

A romaiakat gyülölte: s mégis hizelgett nekik; szerencsés háborut viselt Egyptommal, melly Palaestinát és Coelesyriát akarta elszakitani tőle: bevette Pelusiumot; és a helyett, hogy a lakosokat kiirtotta volna, megkegyelmezett nekik, mi által sok városok meghódoltak neki: hatalmába ejtvén Ptolemaeus Philometort, udvariasan bánt vele; azután pedig, miként láttuk, ennek czivódásait Physcon testvérével hasznára forditandó, már-már Syriához kapcsolta Egyptomot, midőn a romaiak hathatós beavatkozása miatt kénytelen volt onnan kivonulni, s az általuk szabott békét elfogadni.

Daphnei Játékok (166.)

Az adó, mellyet Syria a romaiaknak fizetett, igen csekélység volt az ajándékokhoz képest, mellyekkel pártolókat kellett szerezni azon városban, hol mindent pénzen lehetett, és kellett megvásárolni. Idejárult még az udvarnak mindegyre növekedő fényüzése; különösen pedig nagyszerü pompát fejtett ki Antiochus a Daphneben adott fényes ünnepélynél; ezen, oraculumáról hires helyen: melly homályba boritá

Apollot és Dianát, s főleg fajtalan erkölcsei által vált hiressé. Az ünnepélyes menetben, melly a király által adott játékokat megnyitá, előlment ötezer ifju, mint romai harczos öltözve; ugyanannyi következett mysiai öltözetben, háromezer ciliciai könnyü fegyverben, arany koronákkal fejökön, szintannyi thrák ifju, ötezer galata ezüst paizsokkal, négyszáz nyolczvan gladiator, ezer ifju harczos, pompás nicaeai paripákon, s háromezer más lovakon, legtöbbnyire aranyos fegyverzetben, és fejökön arany koronával. Ezek után jöttek a király barátjai ezeren, csillogó öltözetben, és pompásan szerszámozott lovakon; azután négyezer lovag, aranynyal himzett öltönyben; száz kocsi, hat lóval befogva egy sorban, s negyvenkét négyfogatos kocsi; nyolczszáz gyermek arany diademákkal előzte meg a görög és syriai istenek szobrait: mellyeket pompás öltözetü emberek vittek, kisérve a király titkárának, Dénesnek ezer apródjától, kiknek mindegyike ezer drachma értékü ezüst edényt vitt; a királynak hatszáz apródja pedig arany edényeket tartott; végre kétszáz nő arany csészékből hintette az illatos vizet a néptömegre. Bezárta a menetet nyolczvan, dus öltözetü nő, tömör arany rudakkal ellátott gyaloghintóban vitetve, ugy szinte ötszáz nő, ezüst rudas gyaloghintókban.

Egy hónapig tartott az ünnepély, és naponkint ezerötszáz asztal terittetett meg Europának és Ásiának válogatott nyalánkságaival. Tizenöt nagy edény, drága illatszerekkel megtöltve, helyeztetett el a teremekben, s a leirhatatlan pompát képzelni is alig lehet. Nyomorult, és fajtalan látványt nyujtott Antiochus: ki a menet alkalmával, hitvány gebén, mint valamelly őrült futkosott föl s alá; a vendégség alkalmával pedig majd egyik, majd másik asztalnál szolgált, s királyi diszben, koronával fején, ment az ételhordók előtt: hirtelen a földre vetette magát, vagy tánczolni kezdett; nem is emlitve fajtalan mozdulatait, mellyektől undorral fordità el szemeit, kinek eszén még erőt nem vett a bormámor. Egy napon országa főbbjeit vendégelvén meg, pantomim öltözetben viteté magát a terembe; s elterülvén a padlaton, sokáig holtnak tetteté magát: azután a zeneszóra fölébredvén, ugrándozni kezdett, és ollyakat hunyoritott, hogy a vendégek nem nézhetvén illy utálatos látványt, eltávozának [1]).

Tiberius Gracchus, a senatus által kiküldetvén, ellenőrködni kelet királyai s államai fölött, annál nagyobb megvetést érezhetett Antiochus irányában, minél jobban megalázta ez magát, hogy kegyeit

[1]) Polybius, **Athenaeus**nál. V. 4; X. 12. — **Diodorus Siculus**, *Excerpt. Vales.*

megnyerje; nem is király, hanem rabszolga módjára viselte magát irányában: átengedte neki palotáját, sőt a koronával is megkínálta őt; miért is Tiberius joggal biztosithatá a senatust, hogy Syria királyától nincs mit félnie.

Daczára a zsákmánynak, mellyet Antiochus Egyptomban szerzett, és a kincseknek, mellyeket megbizottjai, s a keleti tartományok hordának össze, a pénzügy mindinkább süllyedésnek indult: miért is annak rendbeszedése végett a templomok kincseihez, ezen mindenkor veszélyes eszközhez folyamodott. Még az által is elidegenité magától alattvalóit, hogy a nemzeti szokásokat megváltoztatván, a görögök isteni-tiszteletét hozta be, nem ugyan vallásos buzgalomból, hanem azért, mert határtalan pompaszeretetének bővebb táplálékot nyujtott. Abbeli rendeletére, hogy az öltözet fölcseréltetvén, az ősi szokások is elhagyassanak, Artaxias, Armenia királya föllázadt: Persia megtagadta tőle az adót; miért is kénytelen levén fegyverhez nyulni, az előbbit legyőzte, és fogságba ejté, Persiát pedig az engedelmességre visszatérité; azonban Elymais legdusabb templomának kizsákmányolására indulván, a föllázadt nép egész erővel utját állotta, s őt visszaverte.

Türelmetlenségének komolyabb következései lettek egy olly nemzet irányában, mellyet már régóta nem vettünk figyelembe, s melly az ő elszigeteltségében folyvást őrizte a hagyomány kincseit.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Zsidók.

Midőn a nagy Cyrus (II. Köt. 20. l.) megengedé a zsidóknak, hogy a babyloni fogságból hazájokba térhessenek, sokan közülök, kik a hetven éves számkivetés alatt az Euphratesen tul megtelepedtek, és földbirtokot szereztek, nem akarák fölcserélni Mesopotamia termékeny síkságait Palaestinának elpusztult téreivel; s lemondván hazájokról, távozó rokonaikat arany és ezüst edények-, marhák- és mindennemü szerekkel látták el az utra. Ez az oka, hogy ez idő óta zsidókat találunk szétszórva Syriában, Persiában, és Chaldaeában, még pedig nagyobb számmal, mint a népes Palaestinában; kik szinte ott is, az idegenek közt, honi törvények szerint kormányoztattak a szolgaság fejedelme alatt, kit egy synedrium támogatott: és ünnepeiket meghatározott időszakokban tartották [1]).

[1]) Kutforrásaink: Esdras, és a Machabaeusok könyvei; s **Flavius József** *zsidó régiségei.*

Juda, Benjamin és Levi törzséből 42,360 egyén, a 7337-re menő szolgákon kivül, tért vissza Jerusalembe (536.), Josua főpap és Zorobabel-, a régi királyok ivadékának vezérlete alatt. Az uj gyarmatnak fölvirágzását gátolták a cuthaeusokkali czivódások: melly méd és persa eredetü népet, a zsidók elhurczoltatása után Salmanasar telepitett meg a tartományban, s melly a benszülöttekkel összevegyülvén, az ugy nevezett samaritanok népét képezte. Ezek Mózses törvényét követvén, mégis némi hitpontokra nézve eltértek a zsidóktól, ugy annyira, hogy soha sem egyezhetvén meg e részben, a közös nemzetiséget az istenitisztelet közössége által helyre nem állithatták; sőt a samaritanok saját templomot is épitettek a Garizim hegyén, Sichem mellett; minek következtében a két nép olly nemzeti és vallásos ellenszenvvel viseltetett egymás iránt, mellyet az idő meg nem orvosol, és melly mind a szabadság, mind a haza vesztét tuléli.

A templom ujraépitése (520.).

A samaritanok mindent elkövettek, hogy a jerusalemi templom föl ne épittessék: a persa királyoknak azt mondák, miszerint a tartomány évkönyveiben meg fogják találni, hogy a zsidók, eme gonosz és nyugtalan nép, alig hogy egy kissé békében hagyatnak, megtagadják az adót, és az uralmat elvitázzák tőlök. És igy először Cambyses (529.), azután Smerdis alatt (522.) kaptak parancsot a templomépités akadályozására; de már Darius Hystaspis uralkodása alatt szabadon épülhetett föl a templom: s az oltárszentelés száz borju, kétszáz kos, négyszáz bárány, és tizenkét kecske föláldozása mellett ment végbe. Hasonlithatlanul nagyobb fénynyel épült és szenteltetett fel a templom, midőn az egységes, és szabad Judaea virágzott Salomon alatt; de az agg férfiaknak, kik e különbség végett panaszra fakadtak, azt jósolá a látnok, hogy az uj templom fölülmulandja a régit, minthogy Izrael váltságát fogja kebelében szemlélni [1]).

Esdras (478.).

Több zsidók is visszatértek Babylonból bizonyos időközökben; igy jött egy csapat Esdras, Áron utódja alatt: ki a persa király által, a zsidó állam ujraszervezése végett küldetvén, a királynak, és a Mesopotamiában maradt zsidóknak adományait hozta magával. Feladatául tüzvén ki a feledékenységbe ment (?), vagy helytelenül magyarázott mózsesi törvény megujitását, az öregek ajkairól, és a még fönlévő másolatokból összegyüjté a szent könyveket: melly részben, az isteni sugallaton kivül, Aggaeus, Zacharias és Malachias próféták gyámoli-

[1]) **Aggaeus**, 2, 3.

ták őt. A szent könyv átirásában, a régi zsidó jegyek helyett, a sokkal szebb és kényelmesebb syriai jegyeket használta: ő találta föl a magánhangzókat, és a pontozást; megállapitá (?) a massoraht [1]; és saját maga irta meg korának történetét [2]. A Persiától nyert hatalomnál fogva, a vegyes-házasságok botrányának véget vetett, s rávette a zsidókat, hogy az idegen nőkről lemondjanak: szintugy megtisztitá az isteni-tiszteletet az idegen szertartásoktól, és a régi szokás szerint szabályozta azt.

Nehemias (445.).

Tizenhárom év mulva Nehemias váltá fel őt; ki ismét egy csapat zsidót vezérelt Palaestinába, s Jerusalemet falakkal körité: hová a vidéken szétszórt lakosságot is összegyüjté.

Mintegy hetven ezerre ment a hazatértek száma; kikkel az történt, a mi Indiában a mult században, midőn a tartománynak az angolok általi elfoglaltatása és lecsillapitása után, a falvak lakói, kik a belháboruk következtében egész kerületeket üresen hagyva, menekülének, előbbi lakaikba és földjeikhez visszatértek, mintha semmi sem történt volna. A zsidó nyelv is változáson ment át az idegenek közti hosszu tartózkodás alatt; a vallás is (?) vesztett eredeti tisztaságából: aprólékos szertartási gyakorlattá, s a szavak fölötti szőrszálhasogatássá fajulván. A nyomor azonban megszilárditá a proféták által igért Megváltóban helyezett reményt; bárha tévedtek is abban, hogy őt pusztán mint hóditót képzelték maguknak *), ki nem csak szabadokká, hanem a világ uraivá is teendi őket.

A nép által a vallás- és erkölcsökbe hozott romlottság, a profe-

---

[1]) Zsidó szó: annyit jelent, mint hagyomány; s a sz. szöveg egy birálatára alkalmaztatik, melly megállapitá a különféle olvasást, sőt a versek, szavak, és betük számát is.

[2]) A korán szerint, Esdras az ó-testamentomnak számos elveszett könyveit visszaszerezte, s azokat öt tollal irta egyszerre. Némelly zsidók illy csudát nem akartak hinni, s egyik közülök azt mondá, hogy atyja a szent könyvek egy példányát elrejté egy szikla-repedésben; és érte menvén, milly nagy volt bámulatuk, midőn Esdras iratával tökéletesen egyezett! (*Bacra* fejezet.) A keleti keresztények azon hiedelemben vannak, hogy Esdras lenyelt egy kevés iszapot a kutból, hova még a rabszolgaság előtt a tüz elrejtetett: és ez által nyerte a tehetséget, ujra megirni valamennyi szent könyveket. Esdras négy könyve közül a harmadik, és negyedik mindenki által apocryphnak tartatik; a protestansok által pedig az első és második is.

*) De nem mind. A vallás maga tiszta maradt, s a hagyomány hiven megőriztetett, az erkölcsök romlása mellett is. S.

ták által ajánlott, vagy a persa ministerektől parancsolt reformok, ezekkel folytatott viták, vagy czivódások a samaritanusokkal, kik mindinkább a pogányság felé hajlottak, képezik az e korbeli zsidók szegényes történetét. Ők a syriai satrapáktól függöttek; de lassankint, a mint a persa hatalom hanyatlásnak indult, a főpapok tekintélye azon mértékben növekedett: mint ez a középkorbeli püspökökkel is történt; mig végre a nemzet főnökeivé váltak.

Sándor Jerusalemben (532.).

A persák biztositák a zsidóknak a békét: kik hálából mindig gyámoliták a persa királyokat, főképen pedig az utolsó királyt, Darius Codomannust. Josephus Flavius beszéli, mikép Nagy-Sándor Tyrus ostroma alkalmával, segély-összeget kért a zsidóktól: kik azt megtagadák, minthogy Dariusnak esküdtek hüséget. Miért is ő megboszszonkodván, Jerusalem ellen indult; azonban Jaddo főpap eléje menvén a főpapi diszöltönyben, megmutatá neki, hogy az ő nemzetebeli próféták már rég időktől fogva emlegeték őtet. A fölséges alak nagy benyomást tett a macedon hősre: s elmondá, hogy a hadjárat előtt megjelent neki álmában egy hasonlóan öltözött alak, hóditásra buzditván őt; és feledve haragját, békében hagyta a zsidókat saját törvényeik alatt, sőt az adótól is fölmenté őket a szombatévek alatt. Miért is számosan beálltak seregébe; mint más alkalommal Xerxes táborában is harczoltak. Még a samaritanusok is hatalmasan gyámoliták őt Tyrus ellen és Egyptomban, és szintazon kedvezést nyerték minden hetedik évben. Sándor nem kevés zsidót telepitett le uj városában, Alexandriában: vallási szabadságot, és a macedonokkal egyenlő jogokat engedvén nekik, egy ethnarcha kormánya alatt; ki őket igazgatta, peres ügyeiket elintézte, a kereskedési érdekeket oltalmazta, rendeleteket osztott és foganatositott, s átalában mint valamelly jól rendezett államnak főnöke viselte magát.

Sándor halála után Palaestina egyenlő sorsban részesült Phoenicia- és Coelesyriával: melly tartományok a syriai király hatalmába estek (312). I. Ptolemaeus ostrom alá vette Jerusalemet; és jól tudván azt, hogy a zsidók szombaton nem harczolnak, e napon intézé a támadást, és legyőzvén őket, százezeret Alexandriába telepitett át; némellyek még Afrika beljébe is elvándoroltak, egészen Cyrene- [1]), és Aethiopiáig.

[1]) A cyreneiek közül volt, Simonon kivül, ki Krisztus keresztjét vinni segité, Jason is; ki megirta a Machabaeusok történetét, mellynek kivonata a Machabaeu-

Samaritánok.

A samaritánok nem ragaszkodván olly szigorun az esküdt hüséghez, a hatalmasabbal tartottak: és igy virágzásnak indulván, Sichem fővárost épiték. Az ő vallásuk szerint van egy Isten, ki Mózsest küldé; s egyedül ennek könyveiben foglaltatnak a hitszabályok, nem pedig a próféták-, sz. történetirók-, vagy hagyományokban. A körülmetéléssel nem lehet várni, miként a zsidók teszik: hanem a születés után nyolczad napra meg kell annak történni. Eltérőleg ezektől, második házasságra soha sem lépnek, sem unokahugaikat nőül nem veszik: a házassági közösülés után, és minden esetleges tisztátalanságra megmosakodnak. A szombatot olly szigorral tartják, hogy sem tüzet nem raknak, sem a nőkhez nem nyulnak, sem a házból ki nem mennek a zsinagogába. A Husvét legnagyobb ünnepök, azután a Pünkösd, a frigyszekrény ünnepe, és a nagy-bőjt: áldozatokat csupán a Garizim hegyén mutattak be. Sichemben székelt a főpap, ki szakadatlan lánczolatban Ruztól (?), Phinees fiától származik. Az általuk megőrzött Pentateuchus a leghitelesebbnek lenni látszik (?), minthogy igen kevés viszontagságokon ment át: azonban a kritikusok szándékosan megmásitott helyeket mutatnak föl benne. Minthogy a régi zsidó nyelv kevesek előtt volt ismeretes, rendes használatra görög (?) forditást tartottak, hihetőleg (?) az egyedülit, mellyről az első keresztények valamit hallottak [1]).

Felekezetek. Sadducaeusok.

Jóllehet Mózses törvénye a régi zsinagogában épen megőriztetett, mindamellett a hetven éves szolgaság nem kevéssé rontá meg azt alkalmazásában: a jubilaeumok megszüntek; az öröm-, és bünbánati ünnepek elmaradtak; a papi hierarchia a babyloni minta szerint szerveztetett; a chaldaeai nézetek- és szertartásokkal telt cabbala, vagy hagyomány behozatott. A patriarchalis korban a törvény alkalmazása a család atyjától függött, ki pap és biró volt egyszersmind; a nemzeti életben pedig szóbeli, s inkább tevékeny, mint elméleti törvénynyé vált: gyorsan alkalmazva, minden formalitas nélkül, elválasztá

sok II. könyve. Sz. Lukács (Apost. csel. 2, 10.; 6, 9.) szinte szól cyrenei zsidókról. Ezer lélek e gyarmatból Vespasian alatt lázadó gyanánt megöletett; később föllázadtak, és ama tartomány kétszáz ezer lakóit megölték. **Siphylinus**, *in Trajano.*

[1]) A samaritan szöveg létezését 14 századig nem tudták a keresztények; először Scaliger tett róla említést; és ugy Európába hozatván, a polyglott kiadásokban nyomatott le. (Az első keresztények is csak ugy, mint a zsidók, a LXX. forditást használták; s a samaritan szöveg, mellyre hivatkoznak, nem görög forditás. S.)

a birákat a papoktól; világos is volt, minthogy az életben gyökerezett, és a vallás által a szivekbe vésetett; miután a szolgaság megszakitá azt, föl kellett eleveniteni, s az attól elszokott nemzedék előtt megfoghatóvá tenni, s általuk a köz erkölcsöket ujra áthatni.

Ebből eredett a betühez ragaszkodó tépelődés; hozzájárulván még a görögök szőrszálhasogató esze is, megváltozott annak értelme, és számos felekezetek támadtak. Sochus fia Antigonus, a zsinagoga feje, azt tanitá, hogy nem kell az Istent félelem-, vagy reményből szolgálni, hanem egyenesen a szeretet és tisztelet indokaiból. Tanitványa Sadoc nem birván fölemelkedni e tan magasztosságára *), mesterének eme tanitását oda magyarázta, miként ez életen tul nincs jutalom, vagy büntetés; elegendő az irott törvénynek positiv igazságossága; nincsenek angyalok, sem felsőbb értelmiségek, nincs föltámadás: melly tant a legvagyonosabb zsidók fogadták el. Ezektől némileg eltértek a caraiták, megengedvén a halál utáni méltó jutalmat, vagy büntetést.

Ellenfeleik valának az asidaeusok, vagy jámborok, kik nagyobb tökélyre törekedtek, s essenusok- és farizeusokra oszlottak. A farizeusok azt álliták, hogy az irásba foglalt törvényen kivül Mózses Raziel angyaltól még egy szóbeli törvényt is kapott, mellyet Jozsuevel közlött, ez pedig a vénekkel, ezek a profétákkal, kik ismét a nagy zsinagoga tagjaival. E cabbala, vagyis hagyomány, a köznép előtt rejtélyes dolgokat fejtegetett, a szertartások, jóslatok és kétes iratok valódi értelmét. Ezen hagyományokból tudták ők, hogy van Teremtő, végzet, Gondviselés, melly az ember akaratának meghatározásában részt vesz, a nélkül, hogy szabad választását a jóra, vagy rosszra nézve korlátozná: miből azután jutalom, vagy büntetés ered a más világon; hol a lélek még tovább is él, miglen a föltámadásra rendelt testet ismét magára ölti [1]). A büntetésektől megovhatja magát az ember a böjtnek szigoru megtartása, alamizsnálkodás, tisztulások, áldozatok, és imák által, mellyek a más világra is használnak; sőt az által, hogy többet tesz, mint a mennyit a törvény kö-

*) E tan csak addig magasztos, mig a mellett marad, hogy nem föleg, és *egyedül* félelem-, vagy reményből kell Istent szolgálni. S.

[1]) Josephus szerint a lelkeknek más testekbe vándorlását hitték (*De bel. jud.* II. 12.); azonban Maimonides rabbi a Mishnában határozottabban fejezi ki magát: „*Tertia classis statuit, quod felicitas, quam post mortem speramus, est resurrectio mortuorum; nimirum quod homo post mortem resuscitabitur, et cum propinquis et familiaribus bibet et comedet in aeternum.*“ IV. k. 259. l. Wagenseil latinzsidó kiadásában.

vetel, érdemkincset gyüjthet magának, és azt kénye szerint használhatja. Jelszavuk volt: ‚Hirtelenek ne legyetek az itélethozásban; szaporitsátok tanitványaitokat; keritsétek sövénynyel a törvényt' [1]: melly czélból vizen és szárazon proselytákat igyekeztek szerezni magoknak [2]. Kitüntek még különös öltözetök, feltünőleg szigoru életmód-, és bizonyos gőgös bőbeszédüségök által: midőn a szőrszálhasogató eszmék, terméketlen kifejezések, szükkeblü nézetek, hiábavaló aprólékos vitatások eléggé meghazudtolták abbeli követelésöket, hogy Isten nevében beszélnek. Minthogy azonban az idegenekkeli érintkezésök mindinkább elkerülhetlenné vált, és az államjog több pontjaiban elégtelennek bizonyult be, a külszertartások szaporitása által akarák körülsánczolni a törvényt: homlokukon, és kezök fejénél beirott szeleteket, vagy, hogy ugy mondjuk, szélesebb hártya-szalagokat viseltek, mint a többi zsidók, ugy szinte hosszabb sallangokat köpenyeiken, s azokra itt-ott töviseket is aggattak; hogy czeknek szurása az Isten nevének hivására emlékeztesse őket. Soha sem léptek a házba a nélkül, hogy kezök fejét meg ne mosták volna: átalában a tisztulásra mindenben fő gondot fordítottak; a törvény szabályait számos kötelezettségekkel szaporitották, és ezek mellett az irgalmasság müveit hanyagolták el. Krisztus a képmutatást veté szemökre; mivel azt állíták, hogy az akarat szabadságánál fogva az embernek erkölcsi értékét nem a belső hajlamokból, hanem a kültettekből, nem az alanyi, hanem a tárgyilagos törvényből kell megitélnünk. Minthogy a nép olly sokat ád a külsőségekre, előtte nagy tiszteletben állottak; miért is politikai felekezetté fajulván, az Asmonaeusok egész korszakát lázadásokkal nyugtalaniták.

Essenusok.

Az essenusok hihetőleg az Egyptomban, és a pusztaság határaira menekült zsidók közt keletkeztek, kikben a szerencsétlenség és a nyomor, a remete-életre gerjesztettek hajlamot. Megismerkedvén ott a keleti és görög tanokkal, összevegyiték ezeket a Mózesféle tanokkal: és igy szinte két pártra oszlott külön felekezetet alkottak; az egyik

---

[1]) A Mishna igy szól IV. k. *Pulv.* fejezetben: „*Moses accepit legem oralem, seu traditionalem de Sinai, et tradidit eam Jehoschuae; Jehoschua vero senioribus; seniores prophetis; prophetae tradiderunt eam viris synagogae magnae. Isti dixerunt tres sententias: estote moram trahentes in judicio, constituite multos discipulos, et facite sepem pro lege.*"

[2]) Ezért megdorgálta őket Krisztus: „*Vae vobis, Pharisaei! .... quia circuitis mare et terram, ut faciatis unum proselytum.*" (Matth. 23, 15.)

elméleti, a másik merőben gyakorlati vala; s ez utóbbinak életmódját és tanait Philo jegyezte föl számunkra. Megvetvén a hagyományt, miként a sadducaeusok, és a farizeusokkal együtt a lélek halhatatlanságában hivén, távol a városoktól, és tartózkodván a kereskedéstől, a falvakban munkás életet éltek: nem tartottak rabszolgákat, sem vagyont nem halmoztak föl; közösen étkeztek, s fejér öltönyben jártak: melly sajátképen egyiknek sem vala tulajdona, hanem valamennyien fölváltva használták azt. Lakaik, hol többen éltek együtt, mindenkinek nyitva állottak; soha sem nősültek, hanem idegenek gyermekeit nevelték: az öregeket nagy tiszteletben tartották, nem hazudtak, nem esküdtek; mysteriumaikat titokban tartották, mellyek nem valának egyebek, a Mózses törvényében foglalt erkölcsi szabályoknál.

Ezek, az idők betöltével, kétségkivül jó gyümölcsöket termettek a kereszténységnek; mig más részről az uralkodó párttá magukat fölvetett farizeusok csak siettették a zsidó nemzetiség vesztét, mellyet pedig olly buzgón törekedtek megoltalmazni.

Irástudók.

Az uj-testamentomban irástudók-, vagy doctoroknak neveztetnek azok, kik magukat traditionalistáknak (t h a n a i m) czimezték: egy második zsinagoga tagjai, melly (eltérőleg az Esdras által alapitott előbbitől, mellynek föladata volt csupán összegyüjteni és átvizsgálni az ó-testamentom szövegét), azt értelmezni és alkalmazni iparkodott, a tanokat szóbeli hagyomány utján adta át, és hitehagyottnak tekinté mindazt, ki az ő mesterének tekintélyét a vitatárgyakban el nem ismerte. A polgári életben gyakran fordulván elő esetek, mellyeket Mózses törvénye szerint kellett elintézni, a legtanultabb irástudók választattak ki ülnököknek a törvényszékekhez.

Hetvenek fordítása.

Ptolemaeus Philadelphus, könyvtárát a zsidók szent könyveivel is gyarapitani akarván, mellyekre Demetrius Phalereus figyelmeztető őt, a Synedriumhoz fordult, jelölne ki neki alkalmas egyéneket a fordításra; s jutalmul az általa fogságba ejtett zsidóknak szabadságot ajánlott. Ezek száma százhusz ezerre ment föl, kiknek megváltása Ptolemaeusnak Aristaeus szerint 460, Josephus Flavius előadása szerint pedig 660 talentumba került. A király követeket küldött ajándékokkal Eleazar főpaphoz: ki örömest bele egyezett a kérelembe, s a szent könyveknek arany betükkel irt másolatát küldötte neki; és hetvenkét egyént, kik tökéletesen ismerték a zsidó és görög nyelvet. Ptolemaeus egész tisztelettel fogadá öket; hét izben borult a földre a

szent könyv előtt; hét egész napig pompásan megvendégelte az idegen tudósokat: azt nyilvánitván nekik, hogy megérkezésöket országa egyik legszerencsésebb eseményének tekinti; azután Pharos szigetére vezettetének, hol Demetrius egyenesen az ő számukra, a tenger partján pompás épületet emeltetett. Itt fogtak a munkához; és reggeli hat órától délutáni három óráig dolgoztak: azután visszatérvén a városba, a király költségén megvendégeltettek. Midőn a fordításban valamelly nehézség fordult elő, az összes gyülésben tárgyaltatott; s a mint a munka tovább és tovább haladott, gyönyörü másolat küldetett abból Ptolemaeusnak. Hetven, vagy hetvenkét nap alatt az egész fordítás befejeztetett.

Philo még egyéb csudálatos körülményeket is emlit, különösen, hogy a hetven fordító mindegyik külön dolgozott, s midőn a munka befejeztetett, a különféle fordítások egymás közt annyira egyeztek, hogy még a szótagokban sem vala eltérés. Justinus vértanu a cellákat is látta, mellyekben a tudósok, Ptolemaeus parancsára külön elzárattak. Epiphanius, ki a III. század közepe táján élt, még azon állitólagos levelet is megőrzé, mellyet Ptolemaeus a fordítás megnyerése végett a zsidókhoz irt [1]); s harminczhatra teszi a cellák számát, mellyek csupán fölülről kaptak világosságot: két-két fordító egy könyvet kapott kidolgozásra, s azt bevégezvén, szomszédjaiknak adák át; ugy hogy minden könyv harminczhatszor fordittatott le. Reggeltől estig dolgoztak; ekkor kettenkint a királyi lakba vezettetének, hol Ptolemaeussal vacsoráltak: azután pedig külön kamarácskákba zárattak el, és reggel ismét a cellákba visszavezettettek. Befejeztetvén a munka, a király jelenlétében harminczhat egyén által fölolvastatott: mig a harminczhetedik az eredetit tartotta; s milly nagy volt a király bámulata, látván, hogy mindenben egyeznek.

Még több illy meséket is idézhetnénk, mellyekkel illy magában egyszerü tény kicifráztatott, s melly hihetőleg annyiból állott, hogy az Alexandriában megtelepült nagyszámu zsidók, kik mindinkább feledni kezdék anyanyelvöket, a szent könyveket fordításban ohajták birni: mi meg is történt, egy szent könyvhez méltó lelkismeretes ünnepélyességgel. A jerusalemi módjára alakult alexandriai synedriumnak hetven tagjai vizsgálták azt meg; s e fordítás emlékezetére ünnepet rendeztek, midőn körmenetben vonultak Pharos szigetére: mig a judaizáló zsidók, szentségtörésnek tekintvén a dolgot, évenkinti

[1]) *De ponder et mensur.* Nro 9.

böjttel rótták le a végettei bünbánatot. Bármint történt is a dolog, illy módon még a pogányokhoz is eljutott a szent könyvek ismerete, mielőtt a bennök foglalt jóslatok teljesedésbe mentek volna.

A később (132.) Alexandriába jött zsidók közt emlittetik Jézus, Sirach fia: ki ott, az egyik elődje által irt Ecclesiasticust görög nyelvre fordità; melly könyv többnyire erkölcsi tartalmu, némi történeti ismeretekkel a végén, s magának Jézusnak egy magasztos imájával végződik. ‚Hálát adok neked Uram, királyom! és dicsérlek téged, én megszabaditó Istenemet; megszabaditottad testemet a veszedelemtől, a hamis nyelvek tőrétől, és a hazugságot szerzők ajakitól: és az ellenem állók szine előtt segitőm lettél nekem; és megszabaditottál engem a te neved irgalmasságának sokasága szerint, a megevésre készült orditóktól, az én lelkemet keresők kezeiből, és a háboruság kapuiból, mellyek körülvettek engem; a láng szorongatásából, hogy a tüz közepette meg nem égtem; a hazug igétől, a hamis királytól, és az álnok nyelvtől. Körülvettek engem mindenfelől: és nem volt, a ki megsegitene; segitségül hivtam az Urat, az én Uram atyját, hogy el ne hagyjon engem háboruságom napján, és a kevélyek idejében segitség nélkül. És kiszabaditottál engem a veszedelemből; ez okáért hálát adok neked, és dicséretet mondok.... Még midőn ifjabb volnék, mielőtt tévelyegnék, nyilván kerestem a bölcseséget imádságomban, s mind végig keresem azt.... Vigadott a szivem ő benne; igaz uton járt a lábam, és annak, ki bölcseséget adott nekem, dicsőséget adok. Közelitsetek hozzám tudatlanok, és gyüljetek egybe a tudomány házába: szerezzétek meg magatoknak a bölcseséget ezüst nélkül, és hajtsátok nyakatokat az iga alá; lássátok, hogy keveset munkálkodtam, és nagy nyugalmat találtam magamnak. Nevelésben részesülve kincseket fogtok birni; végezzétek dolgaitokat jókor, és megadja jutalmatokat az ő idejében.‘

Meglehet, a tudós Alexandria figyelemre sem méltatta a zsidó költők müveit; pedig egészen más fokon állnak ezek, mint a görögök hizelgései: kik a házasságtörő királyokat, testvéreikből lett nejeiket, s a lemetszett hajfürtöket az istenek közé helyezték.

311-ik évtől 301-ig a jerusalemi zsidók Antigonus uralma alatt álltak; s midőn ennek hatalma megbukott, a Ptolemaeusok oltalma alatt főpapjaik kormányozták őket, ethnarcha, vagy alabarcha czimmel: s oldaluk mellett a synedrium állott. Közadóból tartatott fön a templom, melly ekkép nagy kincsekre tőn szert: s azért egy részről a syriai királyok kapzsiságát keltette föl, más részről pedig a főpapi

méltóság utáni sovárgás terjedt el: ugy hogy az már nem az érdemesnek adaték, hanem aranynyal vásároltaték meg; s birtokosa csak ugy tarthatta fön magát, ha nem az igazságos, hanem a szerencsésebb ügyet pártfogolta. A főpapok közt hires volt Simon, az igazságos (291.): tovább a fukar és oktalan (II.) Onias; ki megtagadván III. Ptolemaeustól a husz czüst talentumnyi évi adót (218.), nagy veszélybe döntötte Judaeát, mellyet a király már-már a katonaság dühének és sarczolásnak engedett át, ha csak József, Onias unokaöcscse, őt meg nem engeszteli. Ez tudnillik eléjeterjeszté, milly alacsonyra van téve az adó Coelesyriában és Phoeniciában, s ő annak behajtásaért még egyszer annyi összeget igért. E jövedelemből rótta le Judaea tartozását: mig e tartományok Egyptom uralma alatt álltak. Milly nagy kincseket gyüjthetett magának ez adószedő, annak világos tanusága fia, Hyrcan; ki midőn Ptolemaeus egy fiának születéséhez szerencsét kivánni Alexandriába ment, ott száz figyermeket ajándékozott a királynak, száz leánygyermeket a királynénak, s négyszáz talentumot költött, az egész udvarnak adott nagyszerü ajándékokon kivül.

Ptolemaeus Philopator, beutazva tartományait, daczára a zsidók minden ellenkezésének, a jerusalemi templom szentélyébe is be akart hatni; de rejtélyes borzalom tartá őt vissza. Miért is az alexandriai zsidók ellen kegyetlenkedett; eltörölte azok szabadalmait, és megparancsolá, miszerint azok, kik hitöktől meg nem válnak, repkénylevelet hordjanak magukkal. Háromszázan elég gyáván lemondtak hitökről: a többiek a hippodromban gyüjtettek egybe, hogy ott az elefántok által tapostassanak össze: azonban ez állatok a nézők ellen fordultak dühökkel; minek következtében Ptolemaeus a hitehagyottakat bünteté meg, a többinek pedig visszaadta vallási szabadságát és szabadalmaikat.

Illy bánásmód csökkenté a zsidóknak Egyptomhozi ragaszkodását; s midőn Antiochus, a ‚nagy', hadat izent ennek, örömest aláveték magukat: sőt az egyptomi seregek elüzésében is segiték őt (198.), mellyek Scopas vezérlete alatt Jerusalem városát és várát elfoglalva tarták. Hálából Antiochus megerősité a zsidók szabadalmait; szabadon bocsátá azokat, kik rabszolgák voltak államaiban, s a templom fölépitésére bizonyos összeget igért.

III. Onias.

De az ő utódai kevésbbé nagylelkük, és a fényüzés miatt pénz nélkül lévén, kincsek után ásitoztak. Miután a főpap, III. Onias, a benjamita Simonnal összekocczant: ez bosszuból tudósitá Seleucus

Philopatort a templomnak számos kincseiről. A syriai király tüstént Heliodort küldötte el azokért; de a mint a szentségtörő belépni akart, egy csudálatos harcznok által visszaüzetett. Ezután Oniast testvére Josua fosztotta meg méltóságától; ki nevét szolgailag Jasonra változtatá, s Antiochus Epiphanes király pártfogását megvásárolta: kinek czélja volt, leigázni a zsidókat, és behozni köztök a görög eszméket és szokásokat.

Menelaus.

Josua pedig öcscse (?), Menelaus által üzetett el; ki még vallását is megtagadta, Oniast meggyilkoltatta (172.), s elüzött testvére (?) ellen háborut viselt; mig végre Antiochus, hasznára forditván az egyenetlenségeket, elfoglalta Jerusalemet (170.), negyvenezer polgárt legyilkoltatott, s ugyanannyit eladatott; sertéseket ölettet le a templomban, s onnan az illatoltárt, az ajánlási kenyerek asztalát, a gyertyatartót és számos edényeket elvitette; azután abbeli gyanujában, hogy a zsidók a romaiakhoz folyamodnak segélyért, le akará romboltatni a várost. Fölgyujtatá azt, és erősséget épittetett Dávid várának romjain: a templomot olympi Jupiternek szentelte; az által akarván megsemmisíteni a hatalmas nemzetiséget, hogy a régi vallás emlékeit, a szombatot, a körülmetélést eltörölvén, pogány isteneket és szokásokat állitott helyébe.

A Machabaeusok.

Sokan megváltak hitöktől, főleg a samaritánok, kik idegen szertartásokat és isteneket fogadtak el: bálványképek emeltettek, és illat füstölgött oltáraikon; a törvénykönyv elégettetett; azok, kik gyermekeiket körülmetélték, üldözőbe vétettek, és legyilkoltattak: és Judaea megtelt Bacchus bálványaival, és fajtalan szertartásaival. Azonban nagylelkü ellentállás is fejlődött ki: sokan elfutottak hazájokból a pusztaságba; s egy anya készebb volt meghalni hét gyermekével, mint az áldozatok husából enni. Végre a főpap Matathias, János, Simon, Machabaeus Judas, Eleazar, és Jonathas öt fiaival együtt felhivást intézvén a jó érzelmü, s az Isten törvénye iránt buzgólkodó zsidókhoz, leverte ellenfeleit, fölforgatta az oltárokat, s az asidaeusoktól követve, a hegyek közé, a szabadság menhelyére futott. Itt körülmetéltette a gyermekeket, törvényszéket állitott föl a régi szokás szerint, és Judaea ujjászületéséhez fogott. Halálos-ágyán is inté gyermekeit: maradjanak szilárdak hitökben; ne feledjék, hogy az üldözés az igazságnak próbaköve; s hogy Isten nagyobb támasza a vitézségnek minden fegyvernél.

A syrusok is előtörtek; de vitéz ellentállásra találtak. Antiochus személyesen jött el: és hatalmába ejtvén a szent életü, s tapasztalt, kilenczven éves aggastyánt, Eleazart, daczára minden kigondolt kinzásoknak, nem vehette rá, hogy sertéshust egyék; ki is törhetlen lélekkel halt meg, intvén a zsidókat, hogy állhatatosan ragaszkodjanak a törvényhez. Számos egyebek a pusztába menekülvén, inkább, hogy sem szombati nap harczoljanak, legyilkoltatták magukat; később azonban a Machabaeusok kijelenték, miszerint a haza és vallás védelmére, a szent napokon is szabad fegyverhez nyulni.

Judas (166–161.).

A Machabaeus nevezet Judastól, Matathias fiától ered, ki zászlójára e betüket iratá: M. C. B. J. (‚Ki hasonló hozzád'?) Szintolly hős a csatában, mint bölcs a tanácsban, fel tudta használni az erőt, mellyet minden, a vallási szabadság vágya által létrehozott forradalom magában rejt: s az ő müvei megszomoriták a királyokat, és örömre hangolák a népeket. Behozta ismét a régi szokásokat; és mielőtt az egyenetlen csatába beleereszkednék, a Deuteronomium rendelete szerint (I. K. 420. l.) kihirdetteté, hogy a ki házat épitett, nőt vett, vagy szőllőt ültetett, távozhatik. A hős leverte Antiochus hadvezéreit; megszabaditá Jerusalemet, és a templomot megtisztitá az utálatosságtól. Antiochus, Babylon elleni utjában meghalálozott (164), és Eupator kiskorusága hasznára fordult a zsidóknak: kikkel Lysias kénytelen vala békét kötni, vallásszabadságukat biztositva. Most már a zsidók nemzeti függetlenségre is törekedtek; mi végre a romaiak barátságát keresték: „jól tudva, hogy ők hatalmasok, és örömest meghallgatják a hozzájok folyamodókat; s trónokat osztogatnak és vesznek el, a nélkül, hogy köztök valaki koronát viselne, vagy bibort.“ A romaiak elfogadák a szövetséget, és a zsidókért szót emeltek azok ellenségeinél, de siker nélkül; s még nagyobb erőszakkal tört ki a háboru V. Antiochus és Alcimus ellen: ki fondorlatok által a főpapi méltóságra jutván, a pogányok vazalljaként viselte magát.

Antiochus halála után, utóda Demetrius leverte Judast; ki miután nem csak a syrusok, hanem az arabok, idumaeusok, és más szomszéd népek fölött is annyi győzelmeket nyervén, hazája- és Isteneért olly dicsően küzdött, a csatában elesett.

Jonathas.

Illy nagy veszteségre, lesujtva érzék magukat a zsidók: ellenségeik pedig örömre gyultak; azonban testvére Jonathas lépett helyébe (161.), ki Alcimus halála után a főpapi méltóságra is törekedett. A

harczban, melly Demetrius és Alexander Balas közt a syriai trón végett keletkezett, mindkettő Jonathas szövetségét kereste; ki Balast pártolván, tőle ajándékokat nyert, a főpapi méltósággal együtt: mit azonban a nemzet kezéből akart elvenni. S igy most már nem csak egy pártnak, hanem az egész nemzetnek fejévé lett: tovább is fizetvén az adót Syria királyainak. Legyőzetvén Balas, II. Demetrius megerősité Jonathast a főpapi méltóságban; ki a föllázadt Antiochia ellen segitségére sietett, és gazdag zsákmánynyal tért vissza. De midőn Demetrius a zsidóknak tett igéretét megszegte, Jonathas elpártolt tőle Antiochushoz, Balas fiához: és legyőzvén azt, és a romaiakkal szövetkezvén, erősiteni kezdé a várost; mig végre Tryphon, Antiochia kormányzója, árulás által őt hatalmába ejtvén, meggyilkoltatta.

Ekkor a főpapi méltóságot Simon nyerte el (143.); ki a romaiak és II. Demetrius által elismertetvén, ez őt ethnarchának nevezte: fölmentvén a tartományt az adótól. Az elüzött Demetrius parthus fogságba kerülvén, utódja, Antiochus Sidetes, hü maradt Simonhoz, mig a lázadó Tryphont le nem igázta; ezután pedig Condebaeus vezérét küldötte ellene: ki azonban vereséget szenvedett.

Hyrcan János.

Simont veje Ptolemaeus gyilkolta meg, ki az uralomra vágyott: de Hyrcan János, a meggyilkoltnak fia nyerte el az uralkodást. Antiochus Sidetes őt erőszakkal adófizetésre kényszeritette: mig ez a parthusok által legyőzetvén, az ország visszanyerte függetlenségét; s a romaiakkal megujitott szövetség által segittetvén, azt meg is őrizte: sőt az idumaeusok és Samaria fölött nyert győzedelmek következtében (129.), még területre nézve is nevekedett.

Ez utóbbi, macedon gyarmatok által lakott város, egészen leromboltatott: mig Herodes azt Sebaste néven ujra fölépité. Hyrcanus tiszteltetett külről; belül azonban nem tudta föntartani a nyugalmat: minthogy a farizeusok és sadducaeusok közt komoly viszályok keletkeztek, mellyek utódjai alatt még nagyobb erővel és keserüséggel ujulvak meg. Aristobulus, atyjának a főpapi méltóságban utódja (107.), kezdetben megosztá a hatalmat testvérével Antigonussal; később pedig ezt megöletvén, többi testvéreit bebörtönözteté, anyját éhséggel neszté el, s királyi czimet és ékességeket vett föl. Testvére Antigodus, Ituraea meghóditására küldetvén általa, ezt be is végezte: s diatallal térvén vissza, a sátorok ünnepén, fegyvereit és követőit magával vive, gyorsan a templomba sietett. A király már régóta gyanakodó szemmel tekintvén őt, lázadási kisérletre magyarázta a dolgot,

és őt meggyilkoltatta : végre a lelkismeret furdalásai, kora halálát okozták.

Janneus (104.).

Özvegye Alexandra, a görögök által Salome néven neveztetve, ki őt a bünökre ösztönözé, másik testvérét Janneust, vagy Alexandert kiáltatta ki királynak ; ki egyik testvérét megöletvén, a másikat pedig magánéletre kényszeritvén, megvédte az országot Ptolemaeus Lathyrus ellen, s Cleopatra királynétól segittetve, birodalmát öregbité. Bensőkép azonban ellenségei voltak a farizeusok : kik mindent elkövettek, hogy őt a nép előtt gyülöletessé tegyék ; s a sátoros ünnepek alkalmával, mellyeken a nép pálma- és czitromfaágakkal szokott volt megjelenni, mig ő az áldozatot bemutatá, gunyos szavak kiséretében gyümölcsökkel hajigálták. Janneus fegyverrel fordulván ellenök, hat ezeret legyilkolt, azután pedig idegen őrséget szerzett magának ; de sem ez, sem ujabb győzedelmei nem birták megtörni ellenfeleinek szemtelenségét : kik nyilt háboruban törtek ki ellene, mellyben hat év alatt ötvenezer lázadó esett el, és az ország véginségre jutott. Hiában kisértett meg Janneus minden egyezkedést ; midőn kivánságukat tudakolta a lázadóktól, azt felelék neki : ‚akaszsza föl magát.' Végre Demetrius Eucherushoz fordultak (86.) ; ki Judaeába törvén, Janneust legyőzte. Ez azonban csakhamar ismét fölülkerekedett, és kegyetlen bosszuállást gyakorolt rajtok.

A rémület helyreállitá a békét : s Janneus ujabb hóditásokat tehetett ; de kicsapongásai következtében, diadalai közt meghalálozott. Alexandra nejének tanácsolta, titkolja el halálát, mig Jerusalembe visszatérend ; azután pedig béküljön meg a farizeusokkal, kik olly sokat ártottak neki, s jelentse ki nekik, hogy mindenben tanácsaikat követendi. Ezt meg is tette : miért is a farizeusok nem csak megszüntek gyalázni a megholtnak emlékét ; sőt még hősnek, és a nép atyjának is hirdették őt, s az özvegyet kormányzónak tevék, két fiainak, az együgyü Hyrcannak, és a heves Aristobulusnak mellőzésével.

Csak hogy nagy áron kellett Alexandrának megvásárolni e pártolást ; mivel az kivántatott tőle : vegye vissza az ellenök kibocsátott királyi rendeleteket ; adjon átalános amnestiát ; és hivja vissza a számüzötteket. Mózses törvényeit önkényes magyarázataik által egészen elcsavarák ; s miután pártjok annyira növekedett, hogy mindent merhettek, a sadducaeusok kiirtatását követelték a királynétól. Számos évekig tartott ezek ellenében a kegyetlen üldözés, bármennyire igyekezett is azt Alexandra mérsékelni.

Aristobulu.

Alig hogy behunyta szemeit (69.), a nép megszabadulván a farizeusok zsarnokságától, Aristobulus részére állott, kinek Hyrcan kénytelen vala átengedni a főpapi, s királyi méltóságot. De Antipater, Idumaea kormányzója, attól tartván, hogy Hyrcan pártolása miatt Aristobulus őt meg találja büntetni, azzal ijeszté ezt, hogy testvére az ő élete ellen törekedik; és őt daczára tunyaságának, rá vette, miszerint Aretas-, Arabia királyának segélyével követelje magának a trónt. E sheik Judaeába törvén, legyőzte Aristobulust, és ostrom alá vette őt a jerusalemi templomban: mialatt a nép Hyrcant kiáltotta ki királynak, kinek nevével takarták a farizeusok dicsvágyó terveiket.

Minthogy épen ez időpontra esett a Husvét ünnepe, az ostromlottak áldozatmarhát kértek ellenfeleiktől, ezer drachmát igérvén minden darab állatért. Midőn pedig a pénz a falakról lebocsáttatott, az ostromlók megtagadák az áldozatot; miért is a papok üres kézzel járultak az oltár elé, bosszuért folyamodván Adonaihoz. Ekkor tájban élt egy szent ember, Onias, ki utálattal telvén el a polgári harcz iránt, a pusztába vonult. Fölkeresék őt, hogy átkot szórjon Aristobulusra; s minthogy nem tudott menekülni tőlök, arra kérte az Istent, hogy se az ostromlókat, se az ostromlottakat meg ne hallgassa. A felbőszült zsidók megkövezék őt: s az ég borzasztó viharban nyilvánitá haragját; még inkább pedig az által, hogy a kezében legnehezebb csapásul, a romaiakat küldötte rájok.

Igy rohant vesztének az Isten népe is: mindazonáltal különös az ő helyzete, a többiekhez képest. Az azon korbeli folytonos háborgások folyamában, annyi országok hanyatlása, annyi városok elpusztulása mellett, a pogányok mindinkább megerősödtek a folytonos hanyatlás érzelmében, mellyet az őshagyomány hagyott hátra bennök; ők hitték, hogy minden emberi dolognak rendeltetése, idővel az enyészet. Még azok is, kik Romát bálványuknak tekinték, s a nagyszerü Capitolium örökkévalóságának tömjéneztek, mellynek szilárdságához minden uj király, ki lánczokban vezettetett a ‚szent uton,' egy uj követ illeszteni látszott: az egymásra következő nemzedékeket mindig jobban hanyatlani látták, s a világ elkerülhetlen, végzetszerü romlását hitték.

Annyi sulyos külső, és belső szenvedései közepett, egyedül Izrael népe őrizte meg eleven hittel a hagyomány másik részét is; és a bünbe-esés dogmája mellett, az ujjászületés dogmájában is hitt: sőt annál szilárdabbul ragaszkodott ehhez, minél mélyebbre sülyedt. Egyet-

len volt ő a régi nemzetek közt: ismerője az előhaladás azon tanának, melly az ujabb miveltség jellegét, és dicsőségét képezi. Csakhogy az álhonszeretettől megvakitva, a Megváltóban ők egy nemzeti hőst vártak, ki fölemelje Ábrahám nemzetségét a test, nem pedig a hit szerint; egy zsidó Messiást, ki a zsidók ellenségein diadalmaskodjék: nem pedig az ‚ember fiát', ki az általános testvériségnek, az idő-, hely-, és föltételekhez nem kötött szeretet törvényének legyen hirdetője.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Görögország alávetése. Syria megaláztatása.

Roma, melly mindeddig Görögországot, habár nem is név szerint, de tettleg függésben tartá, most már arra törekedett, hogy azt tartománynyá aljasitsa. Minthogy bámulattal vagyunk eltelve eme tartomány költői nagysága iránt, könyörületet érzünk magunkban az ő halálharczának, és azon megalázásoknak láttára, mellyek közt végórája felé közeledék.

Mióta Aratus megnyitá a macedonok előtt Peloponnesust, az achaeai szövetség veszve volt; s habár némi erőt öntött is bele Philopoemen, később mégis gyülöletes és megvetésre méltó lett az által, hogy szolgai hódolatot tanusitott a romai senatus iránt: mig más részről szánandó kétségbeesésnek engedte magát által; mintha azon részvétről is le akart volna mondani, mellyel a nemeslelkü viseltetik az iránt, kinek veszte már elkerülhetlen. A romaiak győzedelmei által vakmerőkké váltak az ő pártfeleik, nagy részint kapzsi és paczkázó emberek; kik a győzőknél mindig támogatásra találtak, és mindent elkövettek azok elnyomása-, és megalázására, kik hazájokat szeretvén, annak jogait védeni készek voltak. A gyengéket a hatalmasok ellenében pártolás alá vevén Roma, oltalmába vette a lerombolt Spartát; s ki az ő biztosainak ellenmondani merészelt, azt megvásárlott emberek azonnal bevádolták a senatusnak. Aljassága és hatalma által ezek közt különösen kitünt Callicrates, ki a legfőbb polczra vágyván, a legfeketébb szinekkel festette mindazokat, kik őt érdemben fölülmulták; s vádjainak örökös tárgyát tevé, hogy valaki Perseus pártján állott: azon Perseusén, kivel miután életében kegyetlenül bántak a romaiak, még emlékét is üldözték.

Két biztos küldetett az achaeai szövetséghez a végett, hogy a bevádoltak kérdőre vonassanak; és egyikök azt kivánta a gyülekezetben, hogy Perseus követői, kiket azután meg fog nevezni, halálra itéltessenek. Az illy őrült követelésre csak annyit feleltek az achivok, hogy azokat, kik igazolásukra semmit föl nem hozhatnak, el fogják ítélni. ‚Miután ezt megigértétek', folytatá a biztos, ‚én azt mondom, hogy valamennyi vezéreitek és főnökeitek, és a köztársaságnak valamennyi tisztviselői e bünnel terheltetnek.' Illy szavakra Xenon következőleg felelt: „Én is vezéreltem a sereget, és a szövetség feje voltam; de annyit mondhatok, hogy a romaiak érdeke ellen semmit sem cselekedtem. Ha valaki vádolni merészel engem ez ugy nevezett bünről, akár az achivok gyülekezete, akár a romai senatus előtt kész vagyok igazolni magamat." E nyilatkozatot fölfogta a biztos; hozzátéve azt, mikép igazságszeretőbb törvényszékre nem is hivatkozhatnának: ezután elszámlálva mindazokat, kiket Callicrates följelentett, meghagyá nekik, hogy Romába menjenek, igazolni magukat. Ezeren fölül voltak ezek: a tartomány virága; s igy egy csapással, minőt soha a legkegyetlenebb zsarnokok sem merészeltek elkövetni, a szövetség megfosztatott főnökeitől. Olaszországba érkezvén, különféle városokba osztattak el, a nélkül, hogy csak meg is hallgattattak, vagy az achivok ismételt követségei kihallgatást nyertek volna. Callicrates a lealázott szövetség feje lévén, minden megindulás nélkül hallgatta az őket visszakövetelő rokonok panaszait, és a gyermekek szitkait, kik az utczán utána kiabálták az áruló-, s a haza ellenségének czimét (167—150). Tizenhét évig sürgették a kihallgatást, és tanulták ismerni a romai igazságérzetet; végre Cato megemlité, miszerint a kérdés már a körül forog, valljon romai, vagy görög sirások által temettessenek-e el az achivok; és kieszközlé, hogy kihallgatást nyertek, és visszaküldettek azon kevesek, kiket az éhség, bu és nyomor életben hagytak. Kegyetlen zsarnokság egy független tartomány ellen, minő volt Achaja, s olly érdemteljes egyének ellen, kiknek nagyobb része Romáért harczolt.

A visszatérők csak titokban hullathatták könyeiket a nyomor és aljasság láttára, mellybe hazájok taszittatott: hol a romaiak hitszegés és kegyetlenség által temérdek ellenségeket szereztek maguknak; kik még szavukat is merték emelni a gyalázatos elnyomás fölött, sőt Macedonia példája által indittatva, nyilt harczba kitörni is készek valának.

III. Macedon háboru.

E tartomány, melly kevéssel előbb Sándor alatt a világnak tör-

vényeket szabott, el nem türhette, hogy megfosztatván függetlenségétől, még tartományná is aljasittatott. Azok, kik Romába menekültek, nem kimélték a könyörgést és pénzt, hogy barátokat szerezzenek maguknak a senatusban, s honfitársaikat megkiméljék a kemény bánásmódtól. Megnyerték részökre Paulus Aemiliust, és ennek halála után fiát, Scipio Africanust; ki, ha Spanyolországban zavargások nem törtek volna ki, bizonyára Macedoniába megy a panaszok megvizsgálására: a senatus azonban politikai fondorlatokkal lévén elfoglalva, s a fejedelmek hibáit hasznára forditván, a macedonok elégületlenségét nem tartá komoly következményünek; elnézte, hogy biztosai mindinkább sanyargassák őket, és a főméltóságokkal azokat ruházta föl, kik Roma iránt legtöbb hajlamot tanusitottak.

Ál-Fülöp.

A figyelemre nem méltatott panaszok következtében bizonyos Andriscus állott föl: kit a romaiak, ez események egyedüli történetirói, igen alacsony származásunak hirdetnek, s ki több lázadók példájára azzal dicsekvék, hogy Perseusnak egy ágyasától született. Tizenkét évig élt ő, mint mondá, elrejtve egy szegény ember házában, ki fölfedezé előtte eredete titkát; azután Eumenes királytóli félelmében, ki családjának legdühösebb ellensége volt, Demetrius Soterhez menekült: ki elég aljas volt, kiadni őt a romaiaknak, hogy ezek kegyét megnyerhesse. Ezek mit sem tartván az Ál-Fülöptől, mint őt nevezék, olly hanyagul őrizték, hogy megszökhetett; és Thraciába menekülvén, összejárta a főurakat: eléjek terjeszté jogait, a romaiak erőszakoskodásait, és a lázadás sikerülhetését. A thrákok csakugyan föllázadtak; Andriscus udvart, és sereget gyüjtött, néhány erősségeket bevett; és csakhamar egész Macedonia legnagyobb készséggel meghódolt régi királyai sarjadékának: ki a maga biztositása végett a szomszéd tartományokba berontott.

Roma e vidéken nem tartott sereget; s attól lehetett tartani, hogy Görögország meg fogja bosszulni magát: a senatusnak tudtára volt, hogy Carthago követeket küldött Andriscushoz, hogy őt a kitörendő háboru esetében, szövetségesül megnyerje. De a szolgaságban elaljasodott Görögország, hódolatának bizonyitványaival járult a zsarnokhoz: Scipio Nasica, nyájas és igazságos ember, több szolgálatot tett hazájának megnyerő bánásmódja, mint fegyverek által; bejárván a szövetséges városokat, és megorvosolván a panaszokat, megszilárditá őket a hüségben, s mindegyiktől csapatokat nyervén, azokból sereget alkotott. Andriscus több izben megverte a romai se-

regeket; de egy pártfőnöknél szükséges egyéb tulajdonokkal nem birt; s mig a nyomort méltósággal türte, a szerencsében nem tudott parancsolni magának: zsarnoki-, gőgös-, gyanakodó-, fukar- és gyilkossá vált. Ekkor Q. Caecilius Metellus praetor legyőzte: ő azonban vitéz harcz után a thrákokhoz menekült, és uj sereggel tért viszsza. Ujra legyőzetvén, Byzas-, Thracia királyához menekült, ki őt a romaiaknak kiadta, s ezek vele diadalmenetöket ékesitették.

Macedonia alávetése.

Perseusnak több állitólagos fiai is fegyverek által igyekeztek igényt szerezni jogaiknak; de valamennyien legyőzettek. Q. Metellus egész Macedoniát aláveté: Dionból, a Granicusnál elesett hadvezérek huszonöt lovagszobrát viteté el; s tisztviselők önkényére bizott, szigoru kormányt állitott föl. Különösen kitüntette magát köztük a gonoszságban Decius Julius Sillanus, ki ellen a macedonok panaszt emeltek. Atyja-, Titus Manlius Torquatusnak megengedtetett, hogy a régi patriciusi törvény szerint saját házában itélhesse meg őt; és miután a feleket kihallgatta, s fiát bünösnek találta volna, azon kárhoztatást mondta reá, hogy többé szemei előtt ne mutassa magát. Silanus becsületét ez annyira sértette, hogy magát bujában felakasztotta: s Manlius sem házát be nem zárta, sem gyászba nem öltözött; és kijelenté, hogy a ki elveszté az erényt, az többé családjához nem tartozik. A romai igazságérzet most már égig magasztaltatott: de azért Macedonia tovább is szenvedett az elnyomatásban.

A macedoniai nyugtalanságok alkalmat szolgáltattak az achiv szövetségnek, engedelmességre kényszeriteni Spartát, mellyet ellene Roma fondorlatai lázitottak föl. Némi viszály támadván Oropus és Athene közt, az előbbinek lakói az achivokhoz folyamodtak; és a szövetség fejének, lacedaemoni Menalcidasnak tiz talentumot igértek, ha részökre akarna hajlani. Ezt ő, egyetértésben Callicratessel, meg is tevé; s noha a segitség akkor érkezett, midőn már Oropus bevétetett, és kiraboltatott, ő mégis a megvesztegetés diját kivánta. Ekkép a dolog fölfedeztetett: és Menalcidas bizonyára elitéltetik, ha három talentum árán föl nem menti őt Dieus, a vezérségben utódja.

Ez által Dieus gyanut gerjesztett maga iránt a szövetségnél: és arról vádoltatott, hogy a lacedaemonokat pártolja. Mit tett tehát a maga igazolására? Azt inditványozta a gyülésben, hogy a spartaiaktól vétessék el a jog, saját bünvádi eseteikről itélhetni, jóllehet e jogot a romaiaktól nyerték. A spartaiak ezért panaszt emeltek Rómában; de Dieus és Menalcidas Romába sietnek, fölmentetésöket kiesz-

közlik, és visszatérve Peloponnesusba, az egyenetlenséget szitják. Roma biztosai látván a kibékités lehetetlenségét, összehivják a gyülést Corinthusba: előterjesztve, milly fájdalommal tekinti Roma, hogy egymást kölcsönösen marczangolják; hogy ennek oka szövetséges kormányformájokban létezik, és képviselőik nem tudván megegyezni egymás közt, kénytelenek fegyverhez nyulni: a romai senatus tehát a maga bölcseségében azon gondolatra jött, hogy a szövetség nagyon is kiterjedt; miért is azt akarja, váljanak el a szövetségtől mindazon városok, mellyek kezdetben nem tartoztak hozzá, ugymint Corinthus, Sparta, Argos, Heraclea, Orchomenus. Kimondhatlan bosszuságot keltett föl e gyilkoló inditvány: a felbőszült nép minden spartait legyilkolt, kit Corinthusban érhetett; s maguk a romai biztosok is csak nagy bajjal menekültek előle.

Roma még háborut viselve Carthago, s Perseus állitólagos fiai ellen, nem éreztethette azonnal bosszuját, és uj biztosokat küldött mérsékelt panaszokkal: azonban Dieus, Critolaus, Democritus, az Olaszországból visszatért számüzöttek maradványai, felvilágositák az achivokat e szokatlan romai mérséklet valódi indokairól; Metellusnak más küldöttei is bántalmakkal illettettek: s az emlitett főnökök által felizgatott valamennyi városok, mintha csak a vitézség és szabadság láza kapta volna meg őket, nyiltan kijelenték, miszerint dicsőbb dolog, harczolva elesni, mint gyáván engedni; s igy Romának és Spartának hadat izentek.

Corinthus bevétele (146.).

Hiányzott azonban a szilárd akarat; csupán Chalcis és Theba gyámoliták a szövetséget: de Metellus (148.) leverte őket, és Critolaus a görög szabadság utolsó csatájában veszté el éltét. Utána Dieus állván az ügyek élére, a polgárokat mind fegyverbe szólitá: 12,000 benszülött rabszolga soroztatott be; a gazdagok és nők drágaságaikat tartoztak a kincstárba beadni. Azonban nem volt meg a bátorság: némellyek Metellus kegyelméhez folyamodtak; mások meggyilkolák magukat; mig egyebek gyáván visszavonultak, azon perczben, midőn a Metellus által tett békeajánlatok visszautasittattak: ki a háboru dicsőségét nem akará átengedni az őt felváltó Mummius consulnak. Ez ellen igyekezett az isthmust megvédeni Dieus, mint egy uj Leonidas hatszáz tizennégy zsoldossal; de legyőzetvén, egész családjával együtt megmérgezte magát. Mummius erre bevette Corinthust, a leggazdagabb várost: a népet eladá, a várost fölégeté, s temérdek zsákmányra tőn szert.

Az Olaszországba számüzött achivok közt volt a történetiró Polybius is; ki az ő észtehetségei által meg tudta nyerni Romában a nagyok, s főleg a Scipiok barátságát: kiknek segélye által némi könnyebbséget szerezhetett szerencsétlen hazájának. Scipioval Afrikában volt, midőn Corinthus ostroma értésére esett; és gyorsan sietett, ha lehet, némi segélyt nyujtani hazájának: azonban már csak a szerencsétlenség tanuja lehetett. Milly nagy lehetett e mivelt görögnek szivfájdalma, a győztes vezér durvaságának szemléletére, ki a szobrászat-, festészet- és öntésnek remekmüveit, e szép város mindannyi ékességeit, a tudatlan zsoldosok kényének engedé át; midőn látta, hogy Aristidesnek egy müvén, mellyet minden müvészek bámultak, koczkát vetettek, Apelles képei s Phidias szobrai árverésre bocsáttattak! Midőn Attalus, Pergamus királya, egy képért hatszázezer sesterciust igért, Mummius elbámulván, fölkiáltott: ‚E képekben bizonyára valami büvészi erő rejlik'; és megállitván az eladást, Romába küldé azokat: szigorun meghagyván a vivőknek, hogy jól gondját viseljék; mert ha kár talál esni bennök, saját költségökön kellend azt kipótolniok.

A senatus határozatánál fogva, Corinthus a lángok martaléka lett, 952 év mulva, hogy Hercules unokája, Aletes által alapittatott; mire olly rémület fogta el a szövetséget, hogy többé nem csak az ellentállásra, de még arra sem gondolt, hogy a győzőt megengesztelje. A szövetséges csapatok egy nagy térségen a romai legiok által körülvétettek: hol egy darabig szorongó várakozásban állottak; végre kimondatott az itélet, hogy a corinthusiak, és a szolgák, rabszolgák módjára eladandók; a többi achivok pedig szabadon bocsáttatnak. A corinthusiak birtokát többnyire Sicyon lakói vették meg; s még azon városok falai is lerontattak, mellyek Romát szolgálták a hadban: a népszerü kormány eltöröltetett, s egész Görögország tartománynyá aljasittatott; jóllehet némelly egyes városok, mint Athene, a szabadság némi árnyékát megőrizték.

A győzedelem mámorában egy valaki azzal vádolta Mummius előtt a megholt Philopoement, hogy a romaiaknak esküdt ellensége volt, s az ő szobrainak leromboltatását kivánta. Polybius ellenben oltalmába vevé őt: s a hajdani tanitója iránti nemeslelkü hálájának volt köszönhető, hogy a biztosok nem csak a hős szobrának megkegyelmeztek, hanem még Aratus- és Achaeus-, a nemzet alapitóinak szobrait is Polybiusnak ajándékozták. Midőn pedig azok javai árvereztettek, kik a romai követeket bántalmazták, a biztosok szabad választást en-

gedtek Polybiusnak Dicus javaiból; de ő semmit sem fogadott el, azon megjegyzéssel, hogy illetlen dolog, polgártársainak szerencsétlensége által meggazdagodni. Ez önzéstelenség annyira megtetszett, miszerint ő szemeltetett ki az uj kormány megalapitására a meghóditott városokban; melly tisztet a lehető legnagyobb emberséggel tölté be: miért is különféle szobrok emeltettek számára; mellyek egyikére ez iratott: ‚Polybius emlékének; ki Achaját, ha ez rá hallgatott volna, tanácsa által megmenti; szerencsétlenségében pedig annak vigasztalója volt' [1]).

Syria. Antiochus Eupator. Demetrius.

Lássuk már most a többi népek viszontagságait is, mellyekre Sándor uralma kiterjedt. IV. Antiochus babyloni utjában elhalván (166.), egyetlen kilencz éves fiut, Antiochust, hagyott hátra; kinek gyámnokául kedvenczét, Fülöpöt nevezte. De midőn ez a kormány átvételére Antiochiába jött, azt már Lysias által elfoglalva találta: s a kettő közt viszály támadt, melly több éveken át veszélyezteté a Seleucidák hatalmát. Más részről Demetrius, Seleucus Philopator fia, ki atyja halála után még mindig kezes gyanánt volt Romában, igényeit vitatta a senatus előtt, és azt, milly fontos dolog volna Syriára nézve, ha királya gyermek nem lenne. Azonban a többség ugy vélekedett, hogy sokkal jobb Romára nézve, örökös függésben levő fejedelmet hagyni a trónon: s három gyám neveztetett ki a syriai király számára, mint ez Egyptomban is történt. Ha még eddig a romai senatus czélja nem volt volna világos, napfényre hozta azt ama rendelet hogy a gyámok égettessenek meg minden, bizonyos nagyságu hajókat, s a hadi elefántokat bénitsák meg [2]).

Mig Lysias a Machabaeusokkal viselt háborut, Fülöp visszatérvén Egyptomból, elfoglalta Antiochiát. Lysias elhajtá őt onnan; de milly nagy volt meglepetése, midőn Roma küldötteit, hivatlanul és akaratja ellen megérkezni látta, hogy a fő hatalmat átvegyék! Octavius, a küldöttség főnöke, megvetvén a kiséretet, mellyet Ariaratus, Cappadocia királya ajánlott neki, s Roma nevét elegendő paizsnak tartván, közeledék Antiochia felé, a nélkül, hogy a kormányzót ez iránt csak tudósitotta is volna: s ez egy afrikait küldött eléje, ki őt megölte.

Képzelhető, mennyire meg volt sértve ez által a senatus. De-

---

[1]) L. **Pausanias**, *in Achaic.* **Polybius**, *Excerpt.*

[2]) **Justinus**, XXXIV. 3. **Polybius**, *Legatio.* **Appianus**, *in Syriac.*

metrius alkalmasnak találta a perczet, még egyszer föllépni igényeivel: miért is Polybius történetiróhoz folyamodott tanácsért; ki azt mondá neki: ‚Mi szükség, hogy illy fejedelem, hasonlón a gyermekhez, alávesse magát egy dicsvágyó, s igazságtalan emberekből álló senatus akaratának? Törd szét lánczaidat, és király leendesz.‘

Demetrius azonban egy ovatosabb barátjának tanácsára hallgatván, engedelmet kért a senatustól, hogy Syriába mehessen; de a senatus, daczára minden okoknak, megtagadá kérését: érezvén azt, hogy mig ő király lesz, addig Syriával kénye szerint nem bánhatik. Most már Demetrius egy carthagoi hajón menekült, melly ajándékokat vitt a tyrusi istenek számára. Syriába érkezvén, királynak kiáltatott ki; Lysias és Eupator éltöket veszték. S jóllehet Demetrius kijelenté, hogy a romai köztársaság nevében lép föl, ez őt mégis gyanuban tartá, s biztosokat küldött a felügyelésre (163.); de vagy azért, hogy magaviseletével meg volt elégedve, vagy talán, mivel nem tartá tanácsosnak ujjat huzni vele, őt királynak elismerte.

Demetrius megszabaditá a babyloniakat Timarchus-, és Heraclides-, Antiochus Epiphanes teremtményeinek szolgaságától; miért is Soter, vagy Megváltó melléknevet nyert. Harczvágyó lévén, először is a zsidók ellen ment; de hihetőleg Roma parancsára, hova azok folyamodtak, felhagyott az ellenségeskedéssel; azután pedig Ariaratust, Cappadocia királyát támadta meg Horophernes kedvéért, ki azon koronára vágyott.

Ariaratus tudnillik, e király atyja, Antiochist, Nagy-Antiochus leányát vette nőül; minthogy pedig ez magtalan volt, nehogy férjének hajlamát elveszitse, két gyermeket tolt be a családba, mellyeket Ariaratus magáéi gyanánt tekintett. Később azonban valósággal fiat szülvén, ez iránti szeretetből az egész dolgot fölfedezte férjének; ki a két álmagzatot idegen tartományba küldötte. Az egyik megnyugodott sorsában: a másik, Horophernes, Demetriusnál keresett segélyt: ki Ariaratusra azért haragudott, mivel ez a szövetséget felmondotta neki, és most ennek ellenfelét a trónra ültette. Ez által felláziá maga ellen Egyptom és Pergamum királyait: azonkivül rendkivüli kicsapongásai miatt alattvalói is gyülölték. Ekközben Attalus, Pergamum királya, az egyptomi Philometor, és Ariaratus, ki ismét visszaszerezte Cappadociát, összeesküdtek ellene; mi annál veszélyesebb volt rá nézve, minthogy a romai senatus mindig gyanus szemmel tekinté az olly királyt, ki nem ő neki köszönhette koronáját.

Alexander Balas (154.).

A dolgok ez állását felhasználni igyekezett ama Heraclida, ki Babylon kormányáról elüzetett. Rhodusba menekülvén, egy alacsony származásu gyermeket nevelt; és őt megtanitotta, hogy Antiochus Epiphanes fiának adja ki magát: azután bemutatá őt a három királynak, s a romai senatusnak; melly örömmel fogadta az alkalmat Demetrius megalázására: s ámbátor a csalást mindenki tudta, mint azt Polybius följegyzé, ünnepélyes felhatalmazást nyert, mellynél fogva jogait az atyai örökségre érvényesithesse.

Erre támaszkodva Syriába jött, és egyptomi, cappadociai, s pergamumi csapatok által segittetve, elfoglalá Ptolemaist, s maga köré gyüjté az elégületleneket. Az ország gyengeségét eléggé hirdeti azon gondoskodás, mellyel Balas szintugy, mint Demetrius a kis Judaea barátságát keresték. Az utóbbi elhagyatva a romaiak-, és alattvalóitól, miután gyermekeit biztosságba helyezé, megkisérté a csatát vetélytársával (153.); ki által legyőzetett, és megöletett.

Balas ekképen Syria trónjára jutván, bitorlását az által kivánta megszilárditani, ha Cleopatrát, Ptolemaeus Philometor leányát nőül veszi; de az nem jutott eszébe, hogy az uralkodónak legerősebb támasza, alattvalóinak szeretete. S miután Demetriusnál is kicsapongóbb életet élt, e fejedelem egyetlen fiának elegyengeté az utat az atyai trónra. Számos alattvalóinak elpártolása felől értesülvén, fegyverhez nyult; Ptolemaeus segitségére számitván: de ezt már megnyerte magának Demetrius, kinek végre a bitorlótól visszavett leányát is nőül adta. A dolog csatára került; mellyben Philometor megsebesittetvén (145.), a mint értésére esett, hogy Balas legyőzetett, és a véres főt megpillantá, örömében maga is kiadta lelkét.

II. Demetrius Nicator.

Hihetőleg az által, hogy Demetrius részére állott, csak saját javát czélozta Philometor, vagy legalább Coelesyriát és Phoeniciát szándékozott visszafoglalni; de halála által Demetrius kezei szabadok levének. Valóban gyenge az olly nemzet, mellynél az uralkodók olly könnyeden változhatnak! Azonban Demetrius sem értett jobban a trón biztositásához elődeinél: könnyelmüen a kormány gyeplőjét Lasthenesnek engedte át, ki az országot elnyomta, s a Ptolemaeus által a tengerparti városokba őrségül küldött egyptomiakat legyilkoltatá: üldözőbe vette azokat, kik atyja ellen föllázadtak, és minden bizodalmát a cretai zsoldosok-, és zsidókban helyezte.

Antiochus Theos.

Ekközben egy uj bitorló tünt fel. Bizonyos Diodotus, melléknéven Tryphon, kegyencze volt Balasnak, ki őt Antiochia kormányzójává tette. Urának halála után elfoglalá Curacesiumot, Cilicia erősségét, és innen küldött kalózokat azon emberek kifosztása végett, kiket azután Delosban a romaiaknak adott el. Azután látva, milly roszszul kormányoz Demetrius, föllázitá ellene Balas és Cleopatra fiát, Antiochust: s az elégületlen syrusoknál pártolásra talált. Demetrius pedig Jonathast, a zsidók főpapját hivta segélyül: kinek segedelmével az antiochiai lázadást leverte. Azonban a számüzésekkel maga ellen ingerelte ezeket, hütlenségével pedig Jonathast; ugy hogy Tryphon őt legyőzte, s Antiochus Theost királynak kiáltatá ki. Most elkezdődött a harcz a két követelő közt, változó szerencsével, és ügyetlenséggel, s a nyilt nemeslelküség helyett, melly kiengesztelődésre vezet, az árulásnak ingerlő fegyvereivel.

Demetrius, a harcz hevében, a felső-ásiai görög gyarmatok küldötteit fogadá, kik a végett könyörögtek, hogy szabaditaná meg őket a parthusoktól: kik elárasztván keletet, elfoglalták az Indus és Euphrates közti, egykor Syriához tartozott tartományokat. Segély fejében csapatokat igértek neki, mellyekkel visszaszerezheti régi örökségét, és hathatósabban megküzdhet Tryphonnal.

Demetrius fogságban.

Kérésökre hajolván, az elymaisiak, persák, és bactrianok azonnal hozzá csatlakoztak: több izben megverte a parthusokat; de később csel által azoknak foglyává lett (140). Mithridates, Phriapatius fia, ki akkor tájban a parthusok királya volt, bátor, böles, és nagylelkü férfi, a királyi fogolyt mindazon városokon átviteté, mellyek még hódolatukkal késedelmeskedtek: hogy az állitólagos szabaditónak lealázott helyzete engedelmességre birja őket; azután pedig Hyrcaniát jelölte ki számára lakhelyül, nevezetes jövedelmekkel: sőt leányát Rhodogunát is nőül adta hozzá. E tisztességes fogságban Demetrius tiz évet töltött.

Antiochus Sidetes (139.).

Ekközben első neje Cleopatra Seleuciába vonult vissza; de a számos ellenségek ösztönözésére, kiket a gőgös Tryphon, meggyilkolva gyámfiát, támasztott maga ellen, Antiochus Sideteshez (vadásza), férjének ifju és vitéz testvéréhez ment nőül; ki a zsidók segitségével, Tryphont az országtól és életétől megfosztá, s a trónt

gyorsan elfoglalá. Syriának föllázadt városait leverte, a parthusok ellen rablások és fosztogatások által rendkivül meggazdagult sereget vezetett, (132.); három csatában legyőzte Phraatest, a parthusok uj királyát: és sietve tódultak zászlói alá Syria régi tartományainak lakói; mellyeket, az egy Parthia kivételével, rendre visszafoglalt.

Serege azonban temérdek számu nőket, élelmezőket és rabszolgákat hordozván magával, ezek tartása, és a fényüzés, iszonyu terhére volt a megszállott vidékeknek; ugy hogy a lakosok, valamennyinek egy határozott naponi kiirtására összeesküdtek. Ez meg is történt; és Phraates, Antiochus holttestét látván, fölkiáltott: ‚A bor és a vakonhivés sietteték halálodat. Azt hiszed, Arsaces országát csak ugy belevetheted serlegeid egyikébe, s lenyelheted azt' [1])?

Midőn legrosszabbul állottak dolgai, Phraates eltökélte magában, szabadon bocsátani Demetriust: ki egyátalában nem türhette, hogy testvére bitorolja országát és nejét; s az által, hogy őt Syria föllázitására küldé, remélte, mikép Antiochust visszatérésre fogja kényszeriteni. De midőn sorsa jobbra fordult, Phraates nem akarta szavát tartani. Demetrius azonban megszökött, és elfoglalta a trónt. Phraates ellene vezette seregét; de a szittyák beütése következtében saját országának védelmére szoritkozni kénytelenittetett.

A balsors semmivel sem tette jobbá Demetriust; ki a helyett, hogy gyenge uralmát igyekezett volna megszilárditani, Egyptom belviszályaiba avatkozott. A Ptolemaeus Physcon által eltaszitott Cleopatra bosszura hivta fel őt, oda igérvén neki a trónt; s ő egész Pelusiumig hatolt. Physcon azonban gyors visszavonulásra kényszerité őt; föllázitván ellene Alexander Zebinest, ki Balas fiának adván ki magát, a koronát követelte. Damascus mellett legyőzetvén általa Demetrius, Tyrusba menekült (126.): hol egy áruló által meggyilkoltatott. Halála után az ország neje, Cleopatra, s Alexander Zebines közt oszlott meg.

Tulléptünk e korszak határain, hogy egy azelőtt annyira hatalmas birodalmat végeig követhessünk. Azt mondók, végeig; mivel a parthusok elfoglalták felső Ásiát egészen az Euphratesig, a zsidók visszaszerezték függetlenségöket; és igy e birodalom csak a tulajdonképeni Syriát és Phoeniciát foglalta magában: s e percz óta a Seleucidák története belharczok, családi viszályok, és rémitő kegyetlenségek szomoru láncolatát tünteti elénk. A romaiak örömmel szem-

[1]) Apameai Posidonius, **Athenaeus**nál, I. 12.

lélték e kölönös marczangolást, melly mindig közelebb hozta a perczet, midőn karjaikat ez országra is kiterjeszthetik, és abból uj tartományt alakithatnak.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Harmadik pun háboru.

Az annyi győzedelmeire gőgös Romának még csak vetélytársa-, Carthagonak legyőzése maradt hátra. Megköttetett ugyan a két köztársaság közt a béke, de a romai politika csak harczot ohajtott: s erre kész ürügyet szolgáltattak a mindkét részről folytatott panaszok. Roma egész szigorusággal éreztetvén Carthagoval a ‚vae victis' következéseit, mindegyre ujabb megaláztatásokat kivánt; sértő fél volt, és mégis ő panaszolkodott: mint a hatalmasok tenni szoktak. Carthago pedig megfosztva fegyvereitől, mindegyre a győzők oltalmát kereste, s olly nép igazságérzetéhez folyamodott, melly egyebet sem ismert önérdekénél.

Masinissa.

Numidia királya, Masinissa, negyvennégy gyermeknek atyja, büszke s nyugtalan aggastyán, kit a halál Carthago szerencsétlenségére látszott kimélni, ennek rovására növelte hatalmát. Ravasz a tanácsadásban, egyenetlenséget támasztott a két város közt: Carthagot vádolta, hogy Hanniballal tart; s hogy ez fölmentse magát a gyanu alól, hajókat küldött ki a hadvezér elfogatására, javait lefoglalá, házát lerontatá, s a senatusnak egy általa Aristonnak adott bizományt fedezett föl. Továbbá bizonyitá a király, hogy a carthagoiak Perseus szövetségét keresték: és a romai követek napfényre hozták, mikép a carthagoi synedrium éjjel, Aesculap templomában fogadá a macedon király küldötteit. Miután gyanuba hozta őt Roma előtt, elfoglalá Emporiumot, a Kis-Syrtis közelébeni tenger melléki tartományt; s midőn a carthagoiak ez iránt panaszt tőnek (199.), az ügy megvizsgálása végett Romából küldött követek ugy találták, hogy a királynak igaza van (189). Nem sokára más két tartományba rontott be. Scipio Africanus, a dolog megvizsgálása végett kiküldetvén, szövetségese iránti tekintetből nem akart igazságot szolgáltatni: már pedig 181-dik évben Roma biztositotta volt Carthago területi épségét; sőt, a mi több, a numida király csakhamar egy másik tartományt is elfoglalt, hetven városok- és falvakkal együtt: s Roma mindezt türte.

A Perseus elleni háboruban, Masinissa a romaiakat segité; kik őt azért meg is jutalmazták: a carthagoiak harczosokat, hajókat és élelmi szereket ajánlottak; s Roma ebben félelmet, és elaljasodást látott. Mindazáltal attól tartva, hogy kétségbeesésökben a macedonokkal egyesülendenek, Cato censort küldé el a viszályok kiegyenlitésére; ki azonban olly részrehajló-, s kérlelhetlennek mutatkozék, hogy a carthagoiak közbenjárását el nem fogadták. A szigoru és gőgös censor nem feledé e sérelmet: s részint ez okból, részint a senatusban mindenható Scipiok iránti féltékenységből, szüntelen csak Carthago elpusztittatását sürgette. A Scipiok pedig, vagy azért, mert dicsőségöknek ez élő diadaljelét tovább is szemlélni akarták, vagy mivel, mint mondák, attól tartottak, hogy az utolsó ellenfél megsemmisítése után, Roma a puhaság karjába veti magát, Carthagot megkiméltetni kivánták: a censor ellenben mindig csak a város szomszédságára, és növekedő népességére utalt; s bárminő beszédet tartott is a senatusban, mindenkor azzal végezte: ‚Az én véleményem, hogy Carthagonak pusztulnia kell'.

Carthago hanyatlása.

Előre látható vala, hogy utóbb is az erőszakoskodó párt fog győzni; s a phoeniciai város saját kezével készité elő vetélytársának diadalát. Hanyatlása fölött kissé elmélkednünk szükséges; minthogy a köztársaságok hanyatlása sokkal több oktatást nyujt, mint a birodalmaké: mellyek többnyire egyéni erények, vagy hibák, egyes uralkodók jelleme, vagy ügyessége által emelkednek, vagy indulnak romlásnak; holott sokkal mélyebben gyökerező, s átalános okokból ered a köztársaságok fölvirágzása, vagy hanyatlása.

Különösen magára vonja pedig figyelmünket Carthago, minthogy olly nagyszerü volt, és olly fényes korszakban bukott el: s a nemzeti kutfők hiányában másutt kell adatokat keresnünk e nevezetes eseményt illetőleg. Titus Livius, ki csupán csak a fényes előadással, és Roma magasztalásával gondol, az ellenséges város belszerkezetét alig méltatja figyelmére. Jóval fölötte áll e részben Polybius: ki egykoru iró, s a Scipiok kegyencze lévén, alkalma volt a köztársaságot közelebbről megismerni; de őt is elvakitá a nagyság: csak is addig bámulja Carthagot, mig Romával harczban állott, s az ugy nevezett zsoldosok harcza, s a harmadik pun háboru kitörése közt lefolyt időszakot figyelmére is alig méltatja. Diodorból csupán töredékek maradtak fön; s ezek annál becsesebbek, minthogy

összehasonlítva Appianussal, ez állam elpusztulásának okait fölfejtik előttünk [1]).

A hivatalok áruba bocsátása.

Roma növekedése, s a Barcas-család elleni irigység korán sem elegendő okok, Carthago sülyedésének megértésére; mert egyenesen alkotmányában kell azt keresnünk. Mindenekelőtt igen káros befolyást kellett gyakorolnia a magasabb hivatalok áruba bocsáttatásának; mert mig ekképen az érdemes egyén kizáratik, a választók megvesztegetését vonja maga után: és azt eredményezi, hogy azonegy személyben pontosulnak össze a méltóságok és hatalmak, mellyeknek, elválasztva egymástól, kölcsönös függésben kellene tartatniok. Igaz ugyan, hogy egy aristocraticus köztársaságban, minő volt Carthago, az összes nemesség érdekében állván az alkotmányt fentartani, annak megrontásán nem igyekeztek; s ugy látszik, a Romávali háboruk előtt nem is igen történt változtatás a politikai szerkezetben, minthogy a senatus hatalma tiszteltetett, és pártoskodásokról szó sincs.

Pártoskodás.

A köztársaságok e rákfenéje, a zsoldosokkali háboru alatt kezdődött elharapózni. Hamilcar Barcas családja, arra rendeltetve a sorstól, hogy hazáját a dicsőség polczára emelje, vagy örvénybe taszitsa, vetélkedést kezdett Hannoval; és olly magas fokra hágott köztök a gyülölet, hogy a legnagyobb veszély közepette harminez senatornak csak nagy bajjal sikerült kieszközölnie annak lecsillapitását, mig a borzasztó lázadás el nem nyomatik.

Ennek megszüntével ismét kitört a gyülölség. Hamilcar a nép részére állott, nyugtalan, zavargó emberekkel környezve magát: kiknek segélyével, és a győzedelmei által szerzett tekintélylyel, megdönté a senatus hatalmát; mellynek minden erejét össze kellett szednie, hogy általa el ne nyomattassék. Barcas nem érezve magát elég erősnek az uralkodásra, mindegyre a háboru mellett izgatott: mi által karja nélkülözhetlenné vált; berontott Spanyolországba, s az onnan küldött kincsekkel igazolván terveit és tetteit, fölkelté a vágyat az egész félsziget meghóditására: melly kárpótlást nyujtson Sardinia és Sicilia elvesztéseért, és a Közép-tengeren megakasztott kereskedésért. Valamint pedig Amerika birtoka Spanyolország bukását idézte elő: szintugy Spanyolország meghóditása, veszélyes volt Carthagora

[1]) Lásd főleg **Diodor** töred. XXV. könyvét; **Appianus** I. könyvét, és **Heeren.** Ideen stb.

nézve. Az ezen tartományból nyert temérdek kincsek, azonkivül, hogy a nemességet és népet megronták, a hóditó vezérnek eszközt adtak kezébe, megvesztegetni a népet és senatust, s kénye szerint igazgatni az államügyeket. Azon kilencz év alatt, mellyeket Hamilcar Spanyolországban töltött, alávetve annak nagyobb részét, az onnan nyert kincsekkel fentartá hatalmát Carthagoban: mellynek alkotmányát egy csapással fölforgathatta volna, ha a halál meg nem hiusitja szándékát.

Az ő nyomdokait követte Hasdrubal, ki Spanyolországban uj Carthagot (Carthagena) alapitott, s királyi pompát fejtett ki, egy ottani király leányát véve nőül; s kinek minden eljárása oda czélozott, hogy Spanyolországot függetlenné tegye. E csapástól egy orgyilkos keze ovta meg Carthagot.

Hanno pártja, melly a fenyegető veszélyre el nem mulasztá figyelmeztetni hazáját, vád alá akará helyezni mindazokat, kik Hamilcar és Hasdrubal által megesztegettetni hagyták magukat: s bizonyára egy, a velenczei államinquisitiohoz hasonló törvényszék jött volna létre a Barcasok fondorlatainak ellensulyozására, ha Hannibal ügyessége a Roma elleni hadjáratot nem léptette volna életbe.

A nép, kezdetben a Barcasok pártolója, utóbb elfordult tőlök; de dicső hadjárataik iránti bámulatában, ismét a senatus ellen támogatá őket. Azonban a természetöknél fogva minden háborutól irtózó vagyonos kereskedők, és a belátóbbak, kik hazájok érdekét jobban felfogták, kezet fogtak abban, hogy a spanyol- és olaszországi hadjáratoktól egyebet nem kell várni a Romával kötendő tisztességes, és igazságos békénél. Tehát nem csupa irigységből ellenezte Hanno a háborut, mellynek egyedüli eredménye leendett, a Barcas-család emelkedése. Azonban egy részről Romának nagylelkü makacssága, más részről pedig az ellenpárt fondorlatai miatt, csak akkor jöhetett létre az egyesség, midőn Carthago ügye már igen rossz fordulatot vőn; és Scipio kiszállása Afrika partjain, Mago, Hasdrubal és Hannibal szerencsétlen csatái a Pyrenek és Havasok közt, végre a zamai szerencsétlen nap [1]), tökéletesen megsemmisíték a Barcasok hatalmát, és a békepártnak szabad müködést engedtek.

Hannibal reformjai.

Mindamellett a Barcasok még mindegyre tulnyomó befolyást gyakoroltak a senatusban. Hannibal a hadvezérből kormányfőnök lett,

[1]) Lásd fönebb 114. l.

s tetszése szerinti ujitásokat hozott be : az örökös tisztségeket megszüntetvén, évenkinti választást rendelt. Valamint a nyesés erőt ád a még fiatal fának, a vént pedig elszáritja : ugy a reformok is életerőt öntenek az államokba, mellyekben megvan még az azokrai képesség ; de a hanyatlásnak indultaknál annál nagyobb rázkódást okoznak, s kimozditván a jóllehet gyenge alapokat, mellyekre mindeddig az állam támaszkodott, olly elégületlenséget támasztanak, hogy mindenki inkább a személyes, mint sem a köz ellenségtől tart. Ez Carthagoban is ugy történt : hol neki keseredtek a pártok, és a polgárok a romai, numida, s nemzeti három felekezetekre oszlottak. Ez utóbbi még csak a legszámosabb sem volt ; sőt miután Hannibal számüzetett, vezérétől is megfosztva látta magát.

Az is igaz, hogy minden nemzetnek megvan a maga különös hivatása : egyik kereskedésre adja magát, másik a harczokat kedveli ; emez dicsőséget keres, amaz gazdagságot : e különböző irányt mozditják elő a nevelés, az intézmények, és azok után képződik a közvélemény. A kereskedő népek békés viszonyok utján akarják terjeszteni szerzeményeiket, a többiek pedig fegyverrel ; amazok telepeket alapitanak, közlekedési eszközöket hoznak létre, a termékeket kicserélik, idegen tartományok szükségeit kielégitik : emezeknek nagy terület, alattvalók, és adó kellenek ; az előbbiek csupán a magánérdekkel gondolnak : az utóbbiak pedig a közérdek-, és dicsőséggel. Midőn pedig egyik a másiknak körébe vág, saját létöket teszik ki veszélynek : s az ujabbkori Angolország még azon esetben is kivételt fogna képezni, ha már az eredmény terveit igazolta volna.

Hóditásvágy.

Mig Carthago kereskedés és gyarmatok által terjeszkedett, mint ezt phoeniciai anyjától tanulta, biztos virágzásnak indult ; és négy század alatt a tengerek királynéjává, s Afrika fővárosává vált : dus, tisztelt, és békés állapotban. Megragadván őt azonban a hóditás vágya, holott kereskedés által kellett volna édesgetni a szomszédokat, mint harczias állam, ellenségeivé tette azokat : a hadi használatra forditott hajók nem hordták már a haszonhajtó árukat ; a kiadásokra ismét fölment az, mi a kereskedés utján a kincstárba befolyt ; és vagy tulnyomó volt a harczias szellem, és akkor a kereskedés szenvedett ; vagy, ellenkező esetben, idegeneket kellett zsoldba fogadni. A polgárok nem voltak elegendők a nagy háboruk viselésére ; az alávetett városok pedig kelletlenül adák a csapatokat. Igaz ugyan, hogy illy módon az ipar és földmivelés nem fosztatott meg a szükséges karok-

tól, s pénzzel vezéreket és zsoldosokat lehetett fogadni : de ezek nem saját hazájokért küzdvén, könnyen zsarnokokká válhattak, vagy az ellenséghez pártolhattak át, vagy veszélyes eszközökké válhattak a hadvezér kezében, kinek eszébe jutott volna, megdönteni a szabadságot.

A legyőzöttekkel keményen bánt Carthago : rájok rótt minden terheket és adózásokat; még gyarmatosoknak sem tekintette őket, hanem szolgáknak : kiknek sem a földhez, sem annak termékeihez igényök nincsen; egészen eltérőleg Romától, melly legalább látszólagos jogokat engedett hóditásaiban : meghagyván a legyőzötteknek a gyarmatosok, vagy szövetségesek nevét. Ez volt az oka, hogy Carthagot alattvalói gyülölték; s a numidák mindenkor készek voltak a lázadásra. Utica föl is támadt ellene : egyéb elnyomott városok pedig Afrikában, mellyeknek Carthago egyátalában nem engedhetett bástyákat, a legelső hóditónak örömmel meghajoltak.

Összehasonlítás Romával.

Carthago harczias dicsvágyának legkárhozatosabb eredménye volt, hogy háboruba sodortatott Romával. A harcz kitörése alkalmával minden körülmény az afrikai városnak látszék kedvezni : gazdag, a tengeren hatalmas, fél Siciliának, és a Közép-tenger egyéb szigeteinek birtokában lévén, igen könnyen szállithatta seregeit a vetélytárs védetlen kikötőibe. Roma azonban a háboruk által megedzé erejét : a szomszédoknak magába olvasztása, és területének kiterjesztése által növekedésnek indult; s az erkölcsök és alkotmány különbözése miatt, a nagyszerü harcznak végkifejlése kétségnek nem engedett helyet. A romaiak gyermekségök óta harczosok-, vagy pedig durva mezei munkához szokottak : a carthagoiak ellenben kereskedők, és egyedül az üzlet emberei; emezek minden módot megkisértenek a nyereségre, minthogy az által hatalomra tehetnek szert : mig a romaiak egész büszkeséggel megvetik az aranyat, és méltósággal viselik az erőteljes szegénységet. Carthago szövetségeseiben és pénzében bizott; Roma pedig önmagában : s mig ez rendithetlenül állott a sziklán, amannak épülete az arany homokon ingadozott [1]). Ez oknál fogva Carthagoban hiányzik a kétségbeesésig elszánt bátorság, melly győzedelemre vezet, vagy helyreüti a csorbát; s legyőzetve, attól félnek, hogy minden veszve van, és meghajolnak : holott a romaiaknak nincs mit veszteniök; a legnagyobb inségben árverésre bocsátják azon tért, mellyen

[1]) Olvasd Polybiusnál az összehasonlitást e két köztársaság közt.

Hannibal ütötte fel sátorát; s midőn ez békét ajánl, azt felelik neki: ‚Majd ha Olaszországot elhagytad, szólhatunk arról.' Romának leveretései érintetlenül hagyák annak alkotmányát: Carthagoban pedig annál károsabb befolyást gyakoroltak, minél közelebb volt a veszély; és a zamai csata után megszorittatott a tisztviselők hatalma, s a nép a maga természeti féktelenségével uralkodott: holott Romában a bölcs, és helyesen számító senatus határozott. Carthago kétségkivül nagy hadvezérekkel birt, és ezek személyes tulajdonaiban rejlett az ok, ha a sors néha kétesen határozott: azonban a nevelésnek nem volt azon czélja, hogy hősöket képezzen; a győzőknek nem engedé meg a diadalmenet örömeit; diadalaik közepette a hadvezéreket az irigység, vagy a fukar takarékosság akasztá meg; a megveretéstől irtózniok kellett, mellynek következése perbe fogatás volt; s a keresztre feszittetés kinos büntetése lebegett a vezér szemei előtt, midőn a csata elrendezéséről elmélkedett. Roma ellenben a Cannaenél legyőzött consulnak eléje ment, s megköszöné neki, hogy hazája fölött kétségbe nem esett; és mindenét föláldozza, sőt a templomokat és nőket is kifosztja, hogy uj sereget állithasson elő.

S az uj sereg győzött. Hannibal kiüzetvén Olaszországból, még hazájában sem tarthatá fön magát; melly mindig alább sülyedvén, maga édesgeté ellenségeit földulatására. A nemzeti ügy hiveinek küzdeniök kellett egy romai párt, és egy másik párt ellenében, melly mindenféle ürügyek alatt palástolta, vagy mentegette Masinissa bitorlását. De midőn ennek vakmerősége mértéken tul növekedett, a nemzeti párt megerősödvén, Masinissa pártolóit a városból kiüzte. Azt, mit ő személyén elkövetett gyalázatnak tekintett, megbosszulandó, seregével megindult: s a carthagoiak, megunva már a hosszas faggatásokat, szinte fegyverhez nyulnak. Saját vesztökre; mivel a kilenczven éves fejedelem, két unokája-, Hiempsal- és Adherbaltól támogattatva, a carthagoi sereget bekeriti, kiéhezteti: s ötvennyolcz ezeret fölkonczol. Roma követeket küldött, azon utasitással, hogy ha Carthago találna győzni, figyelmeztessék őt a fegyverek letételére, s a béke megtartására; ellenkező esetben a numida királyt győzedelmeinek folytatására ösztönözzék. Ezt meg is tették; s mig Carthago ujabb engedményekkel vásárlá meg Masinissa kegyességét, és mint lázadókat büntető, kik e háborut tanácsolták, Cato a senatus előtt Romában tegája alól fris fügéket huzván elő: ‚Ezek, ugymond, még három napja ott függöttek a carthagoi kertekben. S ti ezen várost megszenveditek olly közel szomszédságtokban'?

Bármilly különösnek tetszett is ez ok, egy szomszéd megsemmisitésére, az mégis határozott befolyást gyakorolt; és Roma tudtára adá Carthagonak, hogy a béke megszegése miatt büntetését várhatja. M. Manilius Nepos, és L. Marcius Censorinus consulok megindultak 80,000 gyaloggal, 4000 lóval, 50 öt-evezősoros gályával, és temérdek teherhajókkal, s ehhez azon parancscsal, hogy Carthagonak le kell romboltatnia. A carthagoiak hasztalannak látván minden ellentállást, uj követeket küldenek; föllhatalmazván őket bárminő föltételek elfogadására: sőt arra is, hogy a senatus kegyességére bizzák magukat, csakhogy a város megkiméltessék (150). A romaiak annál nagyobb mértékben elbizakodva, minél inkább elaljasodott a vetélytárs, azt kivánták, hogy harminez nap alatt háromszáz kezest állitsanak az előkelő családokból; bebizonyitására annak, hogy a consulok rendeleteit készséggel fogják teljesiteni.

A föltétel keménynek látszott: de el kellett fogadni. Sirás és rémület közt vettek bucsut az illető családok és polgártársaik a háromszáztól. A consulok fentarták maguknak, akkor nyilvánitani a senatus akaratát, midőn Uticába érkeztek. Itt attól tartva, nehogy a mértékfölötti követelés kétségbeesésig vigye a carthagoiakat, egyenkint terjeszték elő a föltételeket: először, hogy lássák el elegendő élelemmel a sereget; másodszor, adják ki mind a három-evezősoros gályákat; ezután a hadi gépeket; s végre valamennyi fegyvereiket. Két ezer gép, és kétszáz ezer teljes fegyverzet szolgáltatott ki. S mi szükségök is lett volna ezekre a carthagoiaknak, ha még a legvégső veszélyben sem tudták azokat a haza védelmére használni?

S midőn már minden oldalról bekeritve, s az ostromot kitartani képesek nem voltak, azon rendeletet bocsátják ki a consulok, hogy a város lerontatván, lakosai három mérföldnyire épitsenek ujat a tengerparttól. S midőn a követek előterjesztik, hogy a romaiak szerződésileg kötelezték magukat, megkiméln a várost, azt nyerik válaszul, hogy latin nyelven a c i v i t a s lakosokat, nem pedig lakokat jelent [1].

Egy darabig egészen leverve, a kétségbeesésnek adták át magukat a carthagoiak: némellyek kezesekül adott fiaikat siratták, mások az ősöket átkozták, hogy a dicső halált nem tették eléje a gya-

[1] Még Rollin is, a romai *aequitas* buzgó bámulója, elismeri itt a gyalázatos kegyetlenséget, és fölkiált: „On n'y reconnait pas, ce me semble, leur ancien caractère, cette grandeur d'âme, cette noblesse, cette droiture, cet éloignement déclaré des petites ruses, des déguisemens, des fourberies, qui ne sont point, comme il est dit quelque part, du génie romain.“

lázatos békének; továbbá szégyenelvén önmagukat, a leveretést kétségbeesett düh váltja föl, és elhatározzák, megvédeni hazájokat. Mindennemü ércz, fegyverekké alakittatik át: naponkint készül száz paizs, háromszáz kard, ötszáz kopja, ezer dárda; a nők hajfonadékaikat vágják le, kézivet feszitő huroknak; a rabszolgák szabadságot nyernek. Hasdrubal, a nemzeti párt feje, ki honfitársaitól számüzetvén, husz ezer emberrel jött, ostromolni a várost, kibékült polgártársaival: a vidéket engedelmességre kényszerité, s a consulokat visszavervén, azok hajóhadát fölgyujtá; s most már uj remény szállta meg Carthagot, hogy legalább becsülettel fog elveszni. Ámbátor a romaiak minden lehető ostromgépeket fölhasználtak, s ha Appianus valót mond, egy, hat ezer gyalog katona, s egy másik, temérdek hajósok által mozgásba tett kossal döngették a falakat: Hasdrubal ügyessége, s a carthagoiak vitézsége meghiusiták az ostromlók erőködéseit.

Ugy látszik, mintha a Scipiok nevéhez köttetett volna végzetszerüleg a győzelem a pun háboruk alatt. Aemilianus, fia azon Paulus Aemiliusnak, ki Perseust legyőzte, Scipio Africanus által fiává fogadtatván, még mielőtt teljes korát elérné, consullá neveztetett, és Afrikába küldetett. Megmenti a veszélyben forgó romai sereget, átveszi az elhunyt Masinissa örökségét, elfoglalja Carthagonak Megara nevü külvárosát, sánczokat hányat föl a földszoroson keresztben, magas falazatot emel tornyokkal, honnan szemügyre vehesse, a mi Carthagoban történik; sőt még a vallási szertartásokat is segitségül veszi, és átkot szór a város ellen: hogy a bosszuló Furiáknak hatalmába jusson mindaz, ki hazájának (Románk) ellentállni merészel [1]).

[1]) E formulával hivták ki a városból az isteneket: „Si deus, si dea est, cui populus, civitasque carthaginiensis est in tutela, teque maxime, ille, qui urbis hujus populique tutelam recepisti, precor, venerorque, veniamque a vobis peto, ut vos populum, civitatemque carthaginiensem deseratis, loca, templa, sacra, urbemque eorum relinquatis, absque his abeatis, eique populo civitatique metum, formidinem, oblivionem injiciatis; proditique Romam, ad me, meosque veniatis; nostraque vobis loca, templa, sacra, urbs acceptior, probatiorque sit, mihique populoque romano, militibusque meis praepositi sitis, ut sciamus intelligamusque. Si ita feceritis, voveo vobis templa ludosque facturum.“ **Macrobius**, *Saturn.* III. 9. V. ö. **Plinius**, *Hist. nat.* XXVIII. 4; **Servius**, *ad Aen.* II. 344

E másik formulával pedig megátkozták a várost: *Dis* pater, Vejovis, Manes, sive vos quo alio nomine fas est nominare, ut omnes illam urbem Carthaginem, exercitumque quem ego me sentio dicere, fuga, formidine, terroreque compleatis; quique adversum legiones exercitumque nostrum arma telaque ferent, uti vos eum exercitum, eos hostes, eosque homines, urbes agrosque eorum et qui in

Véginségre jutván a carthagoiak (140.), végső erőfeszitéshez nyulnak : férfiak, nők, gyermekek szünet nélkül dolgozva, a sziklában uj kimenetet vájnak kikötőjökhez, és egész hajóhaddal mennek a romaiak ellen, mellyet lerombolt házaik fanemüiből épitettek. Mások ismét egészen a romai gépekig usznak a viz alatt, és hirtelen fölbukván, meggyujtott fáklyákkal lángba boritják azokat : s a megrémült ostromlók futásban keresnek menedéket.

Carthago bevétele.

Mindazáltal Scipio diadalmaskodik, és rohammal veszi be Carthagot ; mellynek polgárai utczáról utczára, házról házra, hat napon és éjen át védik magukat, és holt tetemeikkel boritják földult házájok földjét. Ötven ezeren Byrsa fellegvárba szoritva, kegyelmet kérnek, és megtartják életöket. Az Aesculap templomába menekült szökevények, előre látva, minő sors várakozik rájok, fölgyujták menhelyöket, s valamennyien ott vesztek. Hasdrubal mindekkorig vitézül harczolt polgártársaival ; s minthogy valahányszor alkudozásokról volt szó, Roma a város lerontatását követelte, mindannyiszor fölkiáltott : ‚Nem ; mig én élek, a nap nem fog sütni hazámnak romjaira.' A végperczben elhagyta őt lelki ereje, s a győző lábaihoz borult. Neje azonban az utolsó védők közt maradván, nem akarta tulélni hazája romlását, és férjének gyávaságát ; miért is legszebb ruháiba öltözve, gyermekeivel együtt a templom tetejére hágott, s áruló férje ellen mindennemü átkot szórván, velök együtt a lángokba rohant.

Carthago 700,000 lakosainak legnagyobb része elveszett : egy rész Olaszországba vitetett, és különféle tartományokba szóratott szét ; négy millio, 470 czer font czüst ékesité Aemilianus diadalát, ki akkor Africanus melléknevet kapott. Temérdek becses remekmüvek, ezek közt Phalaris bikája is, visszavitettek a kifosztott Siciliába ; Numidia királyának jutottak a könyvtárak : kivéve Mago könyveit a föld-

his locis regionibusque, agris urbibusve habitant, abducatis, lumine supero privetis, exercitumque hostium, urbes agrosque eorum, quos me sentio dicere, uti vos eas urbes, agrosque, capita, aetatesque eorum devotas consecratasque habeatis ; illis legibus, quibus quandoque sunt maxime hostes devoti, eosque ego vicarios pro mea fide magistratuque meo, pro populo romano, exercitibus legionibusque nostris do, devoveo, ut me, meamque fidem imperiumque, legiones exercitumque nostrum, qui in his rebus gerundis sunt, bene salvos sinatis esse. Si haec ita faxitis, ut ego sciam, sentiam, intelligamque, tunc quisquis hoc votum faxit, ubi faxit, recte factum esto. Ovibus atris tribus, Tellus mater, teque, Jupiter, obtestor. **Macrobius**, *Saturn.* III. 9.

mivelésről, mellyek Romába vitetvén, ott lefordittattak; a Carthagoval tartott valamennyi városok elpusztittattak, a többiek pedig területi nagyobbodást nyertek. Uticának adatott az egész terület Carthago, s Hippon közt; a meghóditott afrikaiaknak évi adót kelle fizetniök: s maga Carthago, Afrika czim alatt, tartománynyá aljasittatott. A senatus határozata szerint, Scipio a falakat körülszántatta, megujitá a szertartásos átkokat, mellyek az isteneket eltávolitandók valának a legyőzöttek ügyétől: s ezután meggyujtatott a város, és Romának vetélytársa, tizenhét nap alatt, porrá égett.

És igy, nyolczadfél százados fenállás, és két századig tartó küzdelem után Romával, minden czél nélkül, és igazságtalanul semmisittetett meg e város. Az erőszakos kiirtás, dicsőségét képezte a Scipiok családjának; melly különben olly emberséges és mivelt volt, s e kegyetlen rendszabályt mindenkor ellenzette: dicsőségére szolgált neki, Aemilianusnak, ki szelid természeténél fogva mindenki által dicsértetett, kit Cicero is a köztársaságról szóló párbeszédében főszemélynek választott, s kiről az mondatott, hogy: ‚soha sem tett, vagy mondott ollyasmit, mi dicséretet ne érdemelt volna.' Roma azonban a dicséret eszméjébe soha sem foglalta az emberiség eszméjét; s mindaz, a mi nem volt romai, előtte becs nélküli dolog volt.

E hatalmas város szomoru sorsának szemléletére, komoly hallgatagságba merült Scipio; azután fölsóhajtva, fölkiáltott Hectorral Homernél: ‚Eljövend a nap, midőn Iliumnak szent falai leomlanak, s Priamus egész népével el fog enyészni.' S Polybius által kérdeztetvén, mit értene Troja, s Priamus népe alatt: a nélkül, hogy Romát megnevezné, válaszul adá, mikép arról gondolkodik, miszerint a leghatalmasabb államok is, a sorsnak változó forgása szerint, annak idejében összeomlanak, és elpusztulnak [1]).

Azt vélhetné valaki, hogy a világkereskedésben nagy változást kellett előidéznie Corinthus és Carthago, két legfontosabb kereskedő város, majdnem egykoru elpusztulásának: azonban Rhodus és Alexandria már ekkor magukhoz ragadták a kereskedési legfontosb ügyeket; Carthagot pedig a szomszéd Utica váltá föl.

Bárha a romaiak eleve megátkozták azt, ki Carthago romjain akarna megtelepedni, mindazáltal huszonnégy év mulva Cajus Gracchus küldetett el oda gyarmatot alapitni. Augustus alatt ujra fölépittetett: Gordianus császár idejében, Herodianus olly nagynak és né-

[1]) Polybius, ap. **Appianum. Eutrop.** lib. IV.

pesnek nevezi azt, hogy egyedül csak Romának enged, és Alexandriával vetélkedik; Ausonius Roma, s Konstantinápoly után helyezi; Salvianus nagyságát emlegeti, kevéssel előbb, hogy sem a vandalok oda betörtek; s többi között felhozza a vizvezetőt, amphitheatrumot, circust, gymnasiumot, praetoriumot, szinházat, Aesculap, Astarte, Saturnus, Apollo templomait, a basilikákat és tágas téreket. Végre a VII. században a saracenek egészen lerombolták azt; s mint egykor Marius, romjain ülve érlelte keblében a bosszut, akkép sz. Lajos, az emberi nagyság semmiségéről elmélkedve, s halhatatlan reményekkel erősitve lelkét, az ujabb romok fölött találta halálát.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Görög irodalom.

Forditsuk el már egyszer szemeinket a folytonos csaták szemléletétől, s pihenjünk meg egy kissé az értelem müveinek csendes szemléletén, ugy szinte a tudományos vetélkedések termékeny mezején.

A történelem alig mutathat föl korszakot, mellyben olly átalánosan elterjedt volna az ismeretek utáni vágy és tudományszomj, s annyira tiszteltettek volna a tudósok és müvészek, mint épen ezen korban a görögöknél. Jó, vagy gonosz lelkü, erényes, vagy kicsapongó királyok, vagyonos férfiak, virágzásnak indult, vagy hanyatlásban lévő városok, a müvészeteket, részint mint az élet gyönyöreit, részint mint a kéjelgés, vagy feledékenység eszközeit buzgón pártolták. Sicyonba sereglettek mind a festészek, az ottani iskola látogatására: jóllehet e város zsarnokság alatt nyögött; a kéjhölgyek maguk körül gyüjték össze a legnevezetesebb irókat, s teremeiket a festészet és szobrászat remekmüveivel ékesiték. A történetiró most már nem egyedül Athene-, s Memphissel foglalkozik, hanem mindazon államokra fordithatja figyelmét, mellyek a macedon birodalom romjaiból emelkedtek ki; egész nemzedékeket követhet mint gyarmatokat oda, hova azelőtt még Pythagoras és Plato is alig juthattak: s figyelemmel kisérheti azt is, hogy egy uj égalj alatt, uj földön, egy más természet és más emlékek láttára, milly változáson megy azok jelleme által.

A Ptolemaeusok nagylelkü oltalma azok udvarába vonta mind a jelesbeket: és Alexandria ekkép mindazon viszonyoknak középpontjává vált, mellyek az uj államok, a kelet és nyugot közt keletkeztek. Nem kevésbbé pártolták a tudományokat Pergamum királyai, vetél-

kedvén a Ptolemaeusokkal a képek és könyvek megvételében, s a tudósok dijazásában; minthogy pedig emezek a nilusi papir kivitelét akadályozták, Pergamumban találtatott föl a hártya, melly ez oknál fogva pergament nevet kapott.

Ha volt valaha korszak, melly kétségbevonhatlanul bebizonyitá, miszerint a fejedelmek bőkezüsége nem elegendő a tudományok fölvirágoztatására, az a jelen korszak volt; minthogy csak satnya gyümölcsöket, iskolai eredményeket hoza létre, a lángésznek és szabad képzeletnek minden nyoma nélkül. Nem birván ujat teremteni a tudósok, elemzések-, és szabály-alkotásokra tértek át: a kevés jó helyett, sok rosszat készitettek; az ihlettséget emlékezettel pótolták; hibátlanul, szabatosan, de szépség nélkül irtak; minden lépésöket példával és tekintélylyel tudták igazolni: a helyett, hogy a forma hiányait a gondolatok teljessége, s ereje által igyekeztek volna kárpótolni.

A szabadság elenyészett Görögországban; s még ott is, hol annak külalakja föntartatott, a lelket nem hatották meg többé a közélet mozgalmai, sem a nemzetiség nagyszerü érdekei, s a haza ellenségeivel vivott nagylelkü harczok. A szinpad fékezve volt, az ékesszólás elnémittatott, vagy üres czifraságokká aljasittatott; a költészet arra lőn hivatva, hogy elaltassa a népeket, és hizelegjen a királyoknak. Egy részről mindinkább mélyebbre sülyedt a romlottság, a nélkül, hogy ékes alakba kivánt volna burkolózni; s Athene, Tarentum, Miletus, Antiochia, olly fajtalanságok tanui voltak, mellyektől el kell forditni szemeinket: ugyanezt mondhatjuk az achaeai városokról is, s még többet az országok székhelyeiről. Más részről keményen dühöngött a harcz: minden trónfoglalás orgyilkossággal vette kezdetét; az atyagyilkosságok és vérfertőztetések napi eseményekké váltak.

Pergamum és Egyptom királyainak buzgalma az iratok gyüjtésében, nem annyira azon bölcs ohajtáson alapult, hogy a tudományok segédeszközei megszereztessenek, mint inkább hiuság, és vetélkedés adának rá okot. A könyvtárak nem a könyvek becse és tartalma, hanem inkább ritkasága szerint rendeztettek; s külön szekrényben állottak a tengeren át hozott könyvek (τὰ ἐκ πλοιῶν). Ennek következtében a nyerészkedők sok iratokat meghamisitottak, s ezeket a valódiaktól megkülönböztetni nem lehetett; az irók egyedül csak arra törekedvén, hogy müveik a muzeumokban, vagy könyvtárakban helyet foglaljanak, hiányzott náluk a természetesség, erő, szabadság, lelkesedés. A mi rendesen történni szokott, midőn a terméketlenség áll be: szaporodtak a criticusok; és ezen emberek minden szóról, minden

mondatról jobban számot tudtak adni, mint talán maga Thucydides, vagy Aristophanes arra képes lett volna; de okoskodásuk üres volt, képzeletök tulcsapongó, s minden érdemöket az idézetek összehalmozásában helyezték, mellyeket gyakran meg is hamisítottak.

Homer volt ama korszak bálványa: nem annyira tiszteltetve, mint inkább imádtatva; s irataira annyi sok tudákosság fordittatott, hogy szelleme egészen elenyészett abban. Demetrius Phalereus értekezéseket irt müveiről; Ptolemaeus könyvtárának különféle példányaiból Zenodot kiszemelte a legjobb olvasást; azután következett a magyarázatok magyarázata: s maga Ptolemaeus Evergetes critikai értekezést irt az Iliásról; Philopator pedig a költőnek templomot emelt.

Aristarchus (160).

Samothraciai Aristarchus a két költemény szövegének javitásához, a nagy férfiak müvei iránt viseltető tisztelettel nyulván, számos becsempészett verseket kitörölt azokból: kijegyzé a kéteseket; s csak épen a legszükségesebbet adta hozzá önmagától, ezt is különösen megjelelvén. Romában, és Alexandriában mintegy negyven, az ő iskolájából kikerült tanitó s nyelvész találtatott.

Egyébiránt becsmérlők sem hiányoztak; és ezek közt leghiresebb vala Zoilus Amphipolisból, ki Homer ostorának is (Ὁμηρομάστιξ) neveztetett. Vakmerő szentségtörésnek látszott, hiányokat keresni Achilles dalnokában: a tudósok száz mesét gondoltak ki Zoilusról; s Ptolemaeus Philadelphus büntetést is mért rá; valamint I. Attalus a hasonló bünnel terhelt Daphidast megbünteté: legkönnyebb módja a czáfolatnak!

A grammaticusok és rhetorok, kik szabályaikat a példák tekintélyével akarták megerősiteni, még nem gondolkodtak arról, hogy szemlét kellene tartani az irók fölött, és egyedül a tökéletes mintákat állitani föl követésre; sőt minden különbség nélkül valamennyit fölhasználták bizonyitványképen. Ennél fogva nem volt az a hibás mondat, mellyet valamelly iróval támogatni nem lehetett volna; s ha minden példából szabályt lehetett volna alkotni, könnyen előrelátható volt, hogy a silányabb irók, rendkivül nagy számuknál fogva, a jelesebbeket háttérbe szoritandják. Szükségesnek látszék tehát, gátot vetni a romlottságnak, melly a nyelvet fenyegeté; s igy uj tudomány támadt: a Critica. Byzanti Aristophanes kiválasztá azon irókat, kiknek tekintélyét el akarta ismertetni, a silányabbaknak nagy száma közül, és bizonyos categoriákat állapitott meg, mellyeket később

Aristarchus átvizsgált. A fő osztály, melly mindennemü mintákat foglalt magában, canonnak neveztetett [1]).

Ha bár e canon előmozditá is a nyelv tisztaságát, a classicusokká kijelelt müvek iránti tisztelet kárára volt azoknak, mellyek e canonból kizárattak: miért is azok kevésbbé kerestettek; és igy leirataik is mindinkább ritkultak. Már pedig ezek közt találkoztak ollyanok is, mellyek a canon könyveivel méltán vetekedhettek: minthogy ezek egy része nem annyira kitünő tartalmának, mint inkább egyéb külső indokoknak köszönheté ama kitüntetést. Ennek következése volt, hogy számos másodrendü szépirodalmi müvek, és olly iratok vesztek el, mellyek Görögország állapota-, s irodalmáról becses ismereteket tartottak volna fön számunkra.

Egyébiránt a classicusoknak sem bámulói, sem becsmérlői nem voltak képesek létrehozni egyetlen-egyet is azon szépségek közül, mellyeket bonczkés alá vettek; mert az elemzés soha sem képes a meggyőződésnek ama hatalmas szózatát teremteni a lélekben, melly a természet szépségei által elragadtatva, a multakról egész bensőséggel emlékezik, és a mennyei dolgok előérzetével bir. Hidegkeblü utánozók, megfosztva a multnak érzetétől, s a jelenben inkább a királyok, mint a musák kegyeit hajhászva, a vallásba pedig kételyt, vagy

---

[1]) Az alexandriai grammaticusok canonja következő:

Epicus költők: *Homer*, *Hesiod*, *Pisander*, *Panyasis*, *Antimachus*.

Jambicus költők: *Archilochus*, *Simonides*, *Hipponax*.

Lyrai költők: *Alcman*, *Alcaeus*, *Sappho*, *Stesichorus*, *Pindar*, *Bacchylides*, *Ibycus*, *Anacreon*, *Simonides*.

Alagya-költők: *Callinus*, *Mimnermus*, *Philetas*, *Callimachus*.

Tragicus költők, első osztálybeliek: *Aeschylus*, *Sophocles*, *Euripides*, *Jon*, *Achaeus*, *Agathon*.

Második osztály, vagyis a tragikai Plejas: *Aetoliai Sándor*, *corcyrai Philiscus*, *Sositheus*, *Homer*, az ifjabbik, *Aeantides*, *Sosiphanes*, vagy *Sosicletes*, *Lycophron*.

Comicus költők (régi vigjáték): *Epicharmus*, *Cratinus*, *Eupolis*, *Aristophanes*. *Pherecrates*, *Plato*; (közép-comoedia) *Antiphanes*, *Alexis*; (uj-comoedia) *Menander*, *Philippides*, *Diphilus*, *Philemon*, *Apollodorus*.

Történetirók: *Herodot*, *Thucydides*, *Xenophon*, *Theopompus*, *Ephorus*, *Philistus*, *Anaximenes*, *Callisthenes*.

Szónokok (a tiz atticus): *Antiphon*, *Andocidas*, *Lysias*, *Isocrates*, *Isaeus*, *Aeschines*, *Lycurgus*, *Demosthenes*, *Hyperides*, *Dinarchus*.

Bölcsészek: *Plato*, *Xenophon*, *Aeschines*, *Aristoteles*, *Theophrastus*.

Később ismét más hét hires költőnek jegyzéke készittetett el, kik ugyanez időtájban éltek, és költészeti Plejas nevet nyertek. Ezek voltak: *Rhodusi Apollonius*, *Aratus*, *Philiscus*, *Homer* az ifjabbik, *Lycophron*, *Nicander*, *Theocritus*.

közönyösséget vive át, csak böngésztek ott, hol elődeik elegendő bőségben arattak; s minden érdemök majdnem kizárólag abban állott, hogy a nyelvet megtisztitották, és némelly hagyományokat őriztek meg, mellyek a régi költőkkel elvesztek volna.

Apollonius Rhodius (250.).

Ezek közé tartozik ama gyönyörü hagyomány az Argonauták hadjáratáról, mellyet költeménye tárgyául választott Apollonius Rhodius, az alexandriai muzeum tagja; ki hazájában üldöztetve, Rhodusban vonta meg magát, és olly hirnevet szerzett magának, hogy a romaiak polgárjoggal ajándékozák őt meg. Tárgya őt a Homer költeményeit is megelőző korszakba vivén vissza, hiányzik nála a képesség, beleképzelni magát a régi időkbe; s habár müvészete által fentartja is magát a középszerüség fokán [1]), mégis minden versnél meglátszik az erőködés, a régi emlékek megujitására: a nélkül, hogy képes volna életet önteni azokba, s mindenek fölött a hatás egységét elérni. Mindazáltal az ő költeménye legjobb magyarázata Homernek; és a hasonlatosságok, megkülönböztető jellegek, sőt az egyes mondatok fölelevenitése által is, ujabb formák alatt, elősegité annak megérthetését a romaiak előtt; kik igen sok dolgokat vettek át Apolloniusból: különösen Virgilius Dido szerelmét, az ó-kornak, lehet mondani, leginkább szivreható termékét.

Dramairók.

Athene szenvedélyesen szerette a szinpadi látványokat. Aristoteles dramai szabályokat alkotott. Sándor valódi tiszteletet tanusitott Sophocles és Euripides iránt: kiknek müvei egész Ásiában szavaltattak. Syracusai Dénes szomorujátékokat irt egykoron Aeschylus tábláira; Ptolemaeus Lagus Menandert hivta meg udvarába, s hajókat küldött eléje; Artabazus, Armenia királya, palotájában szavaltatá el Euripides tragoediáit; Orodes, parthusok királya, ebéd alatt dramát hevenyésztetett, midőn a surena (nagy-vezér) Crassus fejét küldé meg neki. A gazdagok is utánozásból mimikai játékokat, vagy bohózatokat adattak elő étkezés közben; és illy nemüek a Syracusai nők Theocritustól, Cyniscaszerelme, sa Büvésznő: mellyeket Racine a legélénkebb, és leggyönyörübb költeményeknek nevez az ó-kori irodalomban. De már elenyésztek a szabad intézmények, mellyeken a szinház nyugodott; s a dramai müvek a zsarnokok szeszélyének, vagy azok időtöltéscül szolgáltak; a parabasok, a helyett,

[1]) *Aequali quadam mediocritate.* **Quintil.**

hogy a néphez fordulnának, a hatalmasoknak mondának hizelgéseket.

Az akkori kor izlése szerinti képletes beszédmóddal, az alexandriaiak tragikai Plejasnak nevezék a hét tragoedia-irót; és ezek valának: Aetoliai Sándor, Corcyrai Philiscus, Sositheus, Homerus, Aeantides, Sosiphanes, Lycophron. S jóllehet annyi temérdek müveik közül egyetlen-egy sem érkezett hozzánk [1]: az, a mi róluk mondatik, és némelly töredék, elegendő, pompás üresség ök bebizonyitására. Kezeik közt a tragoedia elveszté ama vallásos jelleget, mellyet eredete következtében a régieknél megtartott; sőt még ezeket is mintegy megvetve, uj mintákat akartak az utókor számára fölállitani.

Lycophron (250.).

A tragikai Plejasnak legjelesebb tagja, chalcisi Lycophron, nem kevesebb, mint hatvan tragoediát irt. Minthogy igen szereti a homályos irmodort, és tudományát mindenkép fitogtatni, rendkivül fárasztja az olvasó elméjét. A tárgyat megillető neveket, a könnyen felfogható czélzásokat, az egyszerü szókötést kerüli; valamelly hőst, vagy istenséget legkevésbbé ismert tulajdonságainál fogva nevez; a legidegenszerübb képletekben beszél; a mondatok szerkezete zavart, szándéka homályos: hallja a villámlást, és látja a lármát; Ulysses izmos hátával támogatja rabszolgáinak fenyegetéseit; Apollo molossus, ágyban fekvő, különnemü tunicába öltözött (*μολοσσὸς, κυπεὺς, κῶιτος*); Hercules a végzetet kérlelő Palaemon, fenyüfáklyával fölfegyverkezve (*κεραμεντες πευκεος Παλάιμων*), a három éjnek oroszlánja; s Triton kutyája által, mellynek beleit széttépi, elnyeletik: mind olly kifejezések, mellyeknek egyenkinti megértésére igen hosszu commentar kivántatik.

E végett neveztetett ködös költeménynek (*τὸ σκοτεινὸν ποίημα*) az ő Alexandrája, ezen 1474 versből álló monolog: mellyben Cassandra előre megjósolja a rosszakat, mellyek Jo-tól Sándorig bekövetkezni fognak; s a költő mindent összehalmoz, mit csak amaz időben kigondolni lehetett a vallásnak tudományos értelmezésére. Még ezen elegiai költemény is, mint látható, Homerre támaszkodik; sőt még jobban értelmezi azt: minthogy a trojai háborunak okaira is kiterjeszkedik, s annak kimenetelét, és következéseit mutogatja.

Lycophron találta föl az anagrammákat is [2]; költeményeket irt

---

[1]) Kettő tulajdonittatik csak Lycophronnak.

[2]) A *Ptolemaios* szóból csinált *ἀπὸ μέλιτος*, vagyis ‚mézből' stb, Arsinoe-ből,

tojás-, és fejsze-formában. Simmias pedig szárny-, és ékalakot adott azoknak [1]); Tryphiodorus Odysseát irt, *s* nélkül. Mindez játékszereit képezte a gyermekiessé vált irodalomnak, mellyekben a Lagidák udvara olly nagy gyönyörüséget lelt.

Menander (342.).

Szerencsésebb volt a comoedia: mellyet Menander, Athene utolsó jeles költője hozott létre; ő zárta be a Solonnal kezdett három százados korszakot, mellyben a görög musák bámulandó termékenysége kifejlődött. A comoedia már lemondott a régi politikai szabadságról. Menander némi méltóságra emelé azt: behozván abba számos, tragoediából vett komoly elemeket; bölcsészeti jelleget adott neki, s azzá tette, mi azóta maradt, ugymint a bünök és nevetséges dolgok rajzává, az egyéni guny mellőzésével. A tőle fenmaradt csekély töredékek az irmodor csinossága miatt igen becsesek; de mi a bonyodalmakat, és azok megoldását illeti, minderről csak Plautus és Terentius utánozásai után itélhetünk. Távol attól, hogy Aristophanes kimerithetlen sokoldaluságával birna, minden comoediában ugyanazon jellemeket, sőt ugyanazon személyeket ismétli; hasonlón az olasz szinpad álarczaihoz; és azt lehet mondani, hogy mindannyit Ovidiusnak eme distichonja foglalja magában:

τον Ἥρας, Juno ibolyája stb. Nem tudjuk, valljon a latinok használtak-e anagrammokat. Az ujabbak közt vannak hiresek. Például: Voltaire, *O alte vir.* Pierre de Ronsard, *Rose de Pindare.* Frère Jacques Clement, ki III. Henriket megölte, *C' est l' enfer qui m' a créé.* Marie Touchet, hires szépség IX. Károly korában, *Je charme tout.* Cornelius Jansenius, *Calvini sensus in ore.* Borbonius, *Orbi bonus.* Maria Magdalena, *Grandia mala mea.* Mastai Ferretti (IX. Pius), *Fert iste tiaram.* Igy Galenus-ból lett *Angelus*; és sokakra alkalmazható a ‚laudator', *adulator*, A XVI. században tetszettek az illy üres fitogtatások. Igen gyönyörü anagramma (?) *Evangelista Turicellius*-ból: *En Galilaeus alter.*

Ugy látszik, az alexandriai korszakból való a görög Anthologia XXVIII. fejezetében két epigramma, egyik Bacchus, másik Apollo tiszteletére; áll mindegyik huszonöt versből: az első vers mindenütt a tartalmat adja elő; a többi huszonnégy, mindenik ugyanazon betüvel kezdődő, négy epithetből áll, *s abc*-rendben következnek egymásra. Legrégibb példányai az acrostichonoknak. Föltalálásuk Octavianus Papyriusnak tulajdonittatik, Constantin idejében; ki ugyane császárnak illy aprólékosságtól duzzadozó költeményt ajánlott. Sidoniusnak tulajdonitják Plautus vigjátékainak tartalmát, mellynek kezdő-betüi magának a vigjátéknak nevét jelölik. Cicero emliteni látszik, hogy Ennius is tett valami hasonlót. A hanyatlás korában özöne volt az illy dolgozatoknak: később az udvari költők és genealogusok foglalkoztak vele.

[1]) Néhány illy különcz szerzeményeket találhatni az *Irodalomra* vonatkozó okmányainkban.

Dum fallax servus, durus pater, improba lacna
Vivent, dum meretrix blanda, Menandros erit [1]).

Didacticusok.

A prosa igen egyszerünek és természetesnek tekintetvén, utána tétetett a költészetnek; miért is a legkevésbbé költői század kitünően költőinek tekintetett. A költészet kivetve kerékvágásából, mellyet a hagyomány, előadás, és lelkesedés képeznek, az egyszerü szabályokat is versekbe akará foglalni; s igy a tankölteményt találta föl [2]): e fattyu-alakot, melly sem a költészet hatalmas reptét, sem a prosa világos szabatosságát nem képes utolérni. Költemények irattak tehát az ég és föld jelenségei, az ember két szervezete, az Astrologia fölött; és legtöbb bámulatot az gerjesztett maga iránt, ki a legnehezebb tárgyakat a természetestől leginkább elütő módon tudta kifejezni; talán az egyedüli érdem, melly a költemény e nemében becsülteték. Nicander megéneklé a mérges állatok ellen használt gyógyszereket: s költeményében az elavult idegen kifejezéseket, és a szójárásokból a legpóriasabb szavakat használta. Dicaearchus jambusokban irta le Görögországot; Sotades a legocsmányabb fajtalanságokat; egyptomi Manethon a csillagok befolyását az életre; Archestratus a halakat, főzelékeket, és átalában az asztalnak minden csemegéjét.

Aratus (278.).

Mindezeket fölülmulta Aratus: ő versekbe foglalt egy anatomiai értekezést; azután Eudoxus csillagászati rendszerét: mi által ez utóbbi könyveinek elvesztét okozta. Költeménye bizonyitja, milly kevéssé volt ő jártas a csillagászati tudományban: egyébiránt ő keltette föl az érdeket e tudomány iránt, s költeményét a későbbi mathematicusok jegyzetekkel látták el. S valóban ő a commentálásra vágyódott; szorosan ragaszkodván a megkülönböztetéshez, mellyet akkoriban a romaiak a nép és a tudósok közt elfogadtak. Hirnevét emelte azon körülmény, hogy müvét latin nyelvre fordità Cicero.

Lyricusok. Callimachus (250).

A lyrikában Choerilus, argosi Agis, siciliai Cleon, Pierion, a görög városok söpredékei [3]) Sándor által dijaztatván, naponkint megéneklék tetteit, s a régi macedon hősöket becsmérelték; miért aranyat ugyan kaptak, de dicsőségök nem sokáig tartott.

---

[1]) *Amorum*, I.

[2]) Az osztályozás könnyebbsége végett egyedül csak a pedansok számithatják a didacticusok közé Hesiodust.

[3]) *Urbium purgamentum* **Q. Curtius**, VIII. 5.

A cyrenei királyi vérből származott Callimachus, több mint nyolczszáz müvet irt prosában és versekben. A comoediában nem volt szerencsés, de hymnusai s alagyái az utókor számára is fenmaradtak. Ez utóbbi neme a költeménynek jóformán tulélte a többit; minthogy lelkesedést nem kiván, hanem inkább csak amaz elmélkedő kornak megfelelő zengzetes hangokat. Azonban egy olly századtól, minő az övé volt, melly az őszinte erkölcsöket és vallást levetkezte, miképen lehetett hymnusokat várni, mellyek élénken fejezzék ki az ajtatos lélek reptét azon magasztos tájak felé, honnan a földnek nyomoru eseményeire megvetőleg szokás letekinteni? Ki az iskolai itéletek félretételével, valamelly zsoltárt Callimachus jelesebb hymnusaival összehasonlit, az előbbiben lángoló sziv, és komolyan szóló értelem kiömléseit fogja találni, mellyek saját beljében is viszhangzani fognak; Callimachusban pedig egy tudós erőködéseit szemlélendi, ki külön korbeli s eredetü hagyományokat halmoz föl: emlékezetében keresi azt, mit szivében nem talál; okoskodással és emlékekkel lép föl ott, hol éreznie kellene [1]).

Hogy is lehetett volna ez másképen egy olly korban, midőn az istenek vagy kigunyoltattak a szinpadon, vagy megtagadtattak az iskolákban; ellenben a zsarnokok és kéjhölgyeik istenittettek? Aratus, a szabad achaei szövetség feje, halantékain füzérkoszoruval, nem egyszer dalolt hymnusokat Antigonus tiszteletére. E korbeli minden költeményei az istenitett Ptolemaeusok dicséretétől büszhödnek. Szintugy Callimachus megénekelte Berenicenek, a csillagok közé fölvitetett haját. És e Callimachus olly nagy tiszteletben állott kortársai előtt, hogy a rhodusiak Appolloniust, mivel rosszat mert szólni felőle, városukból számüzték.

Bucolikák. Theocrit (252.).

Egy neme a költészetnek uj dicsőséget árasztott Sicilia irodalmára, honnan Görögország a szinpadi ékesenszólás első mintáit nyerte. A pásztori dalt itt teremté Theocritus; ki gyönyörü verseivel mintegy emlékét varázsolta elő a boldog napoknak, midőn a napnak e szigete, békében élvezte a mezők fölösleg termékét. De csakhamar észreveszi az ember, hogy e dalok a Ptolemaeusok fényes udvarában készültek; a király és Berenice királyné dicsérete mindegyre

[1]) Tőle hat hymnus, és 64 epigramm maradt fön. E kornak egész bölcseségét felvilágositja G. **Parthey**, *Das Alexandrinische Museum*; *eine von der k. Academie der Wissenschaften zu Berlin im 1837. gekrönte Preisschrift.*

a pásztor-musa dalaiba vegyül : azt akarja, hogy „minden költeményének kezdete, közepe, s vége Philadelphusnak, a hősök legnagyobbikának nevével nemesittessék meg.“ Ámbátor némellyek azt hiszik, hogy a pásztori költemény az udvari élvek okozta unalomnak köszöni eredetét : mintha a képzelet vágyódása szépiteni akarná azt, a mit elvesztett. S jóllehet Theocritus némelly dalainak természeti egyszerüsége e véleményt igazolni látszik : mindazáltal ki e verseket figyelemmel vizsgálja, könnyen be fogja látni, miszerint a költemény egyedüli czélja, még jobban kitüntetni a királyi fényt a pásztori egyszerüség ellentétével, s a palota ünnepélyeinek nagyszerüségét emelni az által, hogy azok leirása durva nép szájába adatik ; melly, miként Dante mondja, ‚bámulatában elnémul, midőn otromba arczczal a városba jön.‘ Sőt mi több ? a mezei élet magasztalója nem szégyenli a koldulást ; igy szólván a királyokhoz : ‚Elhagyatott musám magányában sorvad ; de ha fölbátoritod azt, nemes bizalommal jelenik meg előtted.‘

Egyébiránt aesthetikai szempontból tekintvén azt, bámulandó a versek szerkezete, s a mondatok természetes egyszerüsége : ámbátor a szójátékokat, korának kedvencz mulatságát szereti használni ; s a bucolicusok közt ő az egyedül, ki az eredetiséget természetiséggel egyesíti : minthogy személyei valóságos pásztorok, minőknek épen nem látszanak Virgilius, Gessner és Voss müveiben ; még kevésbbé pedig Guarini-, és Sannazarnál, hol épen nem saját életmódjok iránt árulnak el hajlamot.

Nem annyira pásztori dalok, de kevesebb tehetséget is árulnak el smyrnai Bion, és syracusai Moschus idylljei ; mellyek inkább alagyák-, vagy mythologiai daloknak nevezhetők.

Epigrammok.

Velök együtt az idylli költészet is kimult, s a költészet mind inkább szükebb és jelentéktelenebb térre szoritatott. Ezután jöttek divatba az epigrammok : rövid költemények, mellyek sem nevöknek, sem a fogalomnak, mellyet jelenleg azokról képezünk, meg nem felelnek. Némellyek kitünően élczesek, mások ismét a gondolat, vagy kifejezés finomságával birnak ; bárminő legyen is tárgyuk, minden rövidség mellett tökély, és hibátlanság kivántatik meg bennök. Metrodorus készitett némellyeket a csillagászat-, és mértanról, mellyek valódi költemények ; mások rejtélyeket tartalmaztak, vagy különféle nehézségeket tüztek ki megoldásul [1]).

[1]) Alexandriai Theon egy versbe foglalá mindazon isteneket, mellyekről a hétnek nevei neveztetnek :

Eredeti alakjok kétségkivül a föliratí volt: mint azt nevök is (ἐπὶ γράμμα) bizonyitja; s nem létezik emlék, kép, vagy szobor, mellyre valamellyes irva ne volna: szintugy láthatók a sirköveken, s az utak mellé helyezett hermeseken; a diadaljeleken, és az istenségeknek hozott fogadalmi tárgyakon. Később müvészi gyakorlattá váltak: néha elmés gondolatokat, vagy bizonyos érzelmeket fejeztek ki; dicséret, gúny, tréfa, sírirat, gyengéd, vagy szomoru események előadására használtattak; s végtelen változatosságuknál fogva néha a magasztosig emelkednek, mig más részről a családi erényeket kedveltetik meg.

Egyenkint véve tetszenek, és bámulást is gerjesztenek; azonban összeségökben tekintve, szomoru bizonyságát adják annak, menynyire kimerült és elaljasult ama görög genius, melly az Iliast és Prometheust alkotta. Számos gyüjtemények készültek azokból, és pedig némellyek különös czimekkel [1]: a későbbi gyüjtemények czélja, a használhatóság volt. Belátták ugyanis, hogy az emlékek föliratai nagy hasznára válhatnak a történelemnek; miért is két századdal Kr. e. kezdettek gyüjtetni. Palaemon Periegetes készitett egy gyüjteményt (περὶ τῶν κατὰ πόλεις ἐπίγραμμάτων); valamint egy jegyzékét ‚az istenek számára hozott ajándékoknak', mellyek az athenei Acropolisban őriztettek, ugy szinte a delphii, s egyéb szentélyek kincseiről.

Mások csupa irodalmi szempontból, mindennemü epigrammokat gyüjtöttek össze: mellyek a kor kivánalmai szerint, antologiáknak, vagyis virágfüzéreknek neveztettek. Gadarai Meleager után, ki negyvenhat iró müveit szedte össze abc-rendben, thessalonicai Fülöp, Krisztus urunk idejében egy terjedelmesebbet állitott elő ugyanazon modorban; egy másikat heracleai Diogenianus, Hadrian kortársa: de mindannyi elveszett; hasonlón Diogenes Laërtiushoz (Πάμμετρον), melly epigrammokat foglalt magában jeles férfiak dicséretére. Kétszázhusz maradt fön sardesi Straton Παιδικὴ Μοῦσα-jából, mellyek az utálatos férfi-paráznaságot éneklik.

Myrinai Agathias, történetiró s költő a VI. század végével, egy epigrammgyüjteményt állitott össze Kör (Κύκλος) czimmel, hét könyvben, tárgy szerint rendezve. Az első könyvben valának az ajánn-

---

Ζεύς, Ἄρης, Παφίη, Μήνη, Κρόνος, Ἅλιος, Ἑρμῆς.

[1]) Gadarai Meleager gyüjteményének czime volt: Λεκιθοῦ καὶ φακῆς σύγχυσις. (Lencse tojás székével.)

latiak (*ἀναθηματικὰ*), vagyis a szent helyeken letett ajánlatok fölötti iratok; a 2-ikban tartományok és vidéki tárgyak leiratai; a 3-ikban síriratok; a 4-ikben a mindennapi életre vonatkozók; az 5-ikben scopticus, vagyis gunyversek; a 6-ikban eroticus, vagy szerelmi versek; a 7-ikben bacchicus, vagy asztali versek. E gyüjtemény azonban elveszett, kivéve a százhárom hexameterből álló előbeszédet. Egyébiránt annyiban ártott a görög irodalomnak, a mennyiben Meleager- és Fülöpnek több régi, és szebb darabokat tartalmazó előbbi gyüjteményei egészen elhanyagoltattak.

Ez utóbbiakból számosakat megmentett Constantinus Cephalas, 10-ik századbeli iró, ki csupán ezen anthologiáról ismeretes [1]). Kivonatot készitett belőle Maximus Planudes, XIV. századbeli szerzetes: hét osztályba rendezvén el azt [2]). E szerzetesnek nagyobb volt tudománya, mint jó izlése; és számos uj darabokat őrzött meg, melylyek Cephalasnál nem találtatnak [3]). Cephalas anthologiájának kéziratát 1606-ban találta föl Claudius Salmasius; azután töredékekben közöltetvén, végre Jacobs Fridrik kiadásában egészen kinyomatott [4]).

Ékesenszólás.

Az ékesenszólás nem fejlődhetett a monarchiákban. Görögországban is azon mértékben indult hanyatlásnak, a mint a politikai szenvedélyek csökkentek, s az idegen befolyás növekedett: a szóno-

---

[1]) Ő azt 15 szakaszra osztá: ugymint, keresztény epigrammok, vagyis 123 templomi, vagy képfeliratok; Christodorus költeménye 416 hexameterben; 19 fölirat azon templomból, mellyet Cyzicusban Attalus és Eumenes, anyjoknak Apolloniának emeltek, a gyermeki szeretetet ábrázoló dombormüvek alatt; három korábbi anthologiának előbeszédei; eroticus versek; 358 felajánló-; 748 síriratok; 254 epigramm nazianzi sz. Gergelytől; 827 epidicticus, vagy bizonyitó epigrammok, mellyekben a költő bölcsészeti eszmét akar jelenteni, vagy pedig elméjét fitogtatni; 126 erkölcsi epigramm; 442 asztali mulatságra, vagy gunytartalmu (*συμποτικὰ, σκοπτικὰ*); 258 fajtalan, Strato módjára; 31 különféle versnemekben; 156 problema, aenigma, oraculumok, és vegyesek.

[2]) 1.) Válogatott protrepticus, anathematicus, és epidicticus epigrammok; 2.) 352, a Cephalas tizenegyedik osztályában foglalt 442-ből; 3.) síriratok; 4.) körüliró epigrammok; 5.) Christodor költeménye, és szobor-feliratok a konstantinápolyi hippodromban lovakat hajtók számára; 6.) egyéb anathematicusok; 7.) eroticusok.

[3]) E két utóbbi anthologiából csupán a második nyomatott ki több izben: a legbecsesebb kiadás, az utrechti, Bosch Jeromostól, 1795-től 1810-ig; mellyhez ötödik kötetet adott 1822-ben Van Lennep Dániel Jakab. A hires Hugo Grotius mulatságból latin versekre forditotta ezen anthologia epigrammjait.

[4]) Lipcse, 1794—1814., 13 kötetben, e czimmel: ***Anthologia graeca, sive***

kok helyett rhetorok állottak elő, kiknek fecsegéseitől a hóditók legkevesebbé sem tartottak. Aristoteles Rhetoricájában, a régi példákból egész sor szabályokat alkotott; mellyek azonban az ujabb termékek keletkeztét semmiben sem könnyiték, sem a müvészet hanyatlását egy napra is föl nem tartóztatták. Hol azelőtt Demosthenes és Aeschines hatalmas szava dörgött, most zagyvalék beszédek és tömjénező panegyrisek hangzottak. Most már nem gondoltak arra, hogy a mélyen fölfogott érzelmeket, hathatós kifejezések öltönyében természetesen érthetővé tegyék: hanem mesterkélt czifraságokkal, keleti dagályban halmozták el a beszédet, a nyelvnek nagy kárára; a gondolatok hiányát szépen hangzó szavakkal takarák el, s a férfias ékesenszólást fecsegő dagály váltá föl. Egyedül Rhodusban, a szabad városban, lehetett még hallani méltóságteljes szónoklatokat; hol az Aeschines által alapitott iskola még fönállott.

Demetrius Phalereust a legékesebb szónoknak nevezi Cicero: s e dicséret csak azt bizonyitja, hogy a szabatosság nagyon különbözik a szépségtől. Lágy és erőtelen lévén, hizelgett a fülnek: a nélkül, hogy a kedélyt fölgyujtotta, vagy a lelket tettekre határozta volna. Azzal vádolják őt, hogy ő kezdte először a képzelet tárgyait vitatkozás tárgyává tenni [1]); azonban nem érdemli meg, hogy a legutolsó görög szónoknak neveztessék.

Történetirók.

Milly fellengző reptet vehetett volna magának a történelem, ha Sándor regényszerü vállalataiból, tovább a folytonos csaták zajából, s a városok és országok viszontagságos sorsából akará meriteni lelkesedését! Azonban a szinpad nagysága semmi befolyással sem volt az előadásra; s kivéve egyetlen lelkes, és tehetségdus férfit, egyetlen-egy sem érdemelt magának hirnevet azok közül, kik Sándorral Indiában voltak, a gymnosophisták- és chaldaeusokkal értekeztek, a persepolisi és babyloni föliratokat olvashatták; sem azok közül, kik utódainak vállalatait följegyezték.

Theopompus, Philistus, és követőik, méltatlan utódai valának Thucydidesnek; és azok itélete, kik őket még olvashatták, megki-

poëtarum graecorum lusus, ex recensione Brunckii. — Frid. Jacobs animadversiones in epigrammata Anthologiae graecae, secundum ordinem analectorum Brunckii, adjecit. Ujabb fölfedezések következtében pontosabb kiadást eszközölt e czim alatt: *Anthologia graeca, ad fidem cod. olim Palatini, nunc Parisini, ex apographo Gothano edita. Curavit, epigrammata in cod. Palatino desiderata et annotationem criticam adjecit Fr. Jacobs.* Lipcse, 1813—17. 3. köt. 8-r.

[1]) Quintilianus, II. 4.

méli sajnálatunkat müveik elveszte fölött; minthogy gyávák valának megmondani az igazat, és nem képesek arra, hogy méltó kifejezést adjanak annak. Az utánuk jövők, tulzott előadással hamisíták meg a valóságot, és Sándor vállalatait mesékkel tölték be. S midőn azt látjuk, hogy az alexandriai, s pergamusi könyvtárakban felhalmozott kincseket senki sem tudá hasznára forditani, nem mondhatunk egyebet, mint hogy az ottani könyvek a fukar szekrényébe zárt aranyhoz, nem pedig a földbe csirázás végett vetett maghoz hasonlitának. Egyéb bizonyitványok hiányában, már csak onnan is kitetszik ez, hogy a történetirók még a görög forditás elkészülte után sem használták a bibliát; s a zsidók történetét és viszonyait illetőleg, valamint azelőtt, hitvány mesékhez folyamodtak.

Egyébiránt a Chronologia, s a földrajz, a történelemnek két szemei, mind inkább nyertek kiterjedésben: az Euphrates és Nilus melletti levéltárak megnyittatván, napfényre hozák a királyok jegyzékeit; a Ptolemaeusok valamint a kereskedésnek, ugy a tudományos kutatásoknak is uj utakat nyitottak: utazókat küldöttek ki Arabia partjainak, a hindu félsziget, és Taprobana sziget (Ceylon) megvizsgálására: mások ismét Afrikába hatottak; s mindannyian Alexandriába tértek vissza, jelentést adni: melly város az emberi ismeretek általános tárává lett.

A kutatás azonban apróságokig terjedett; a hideg elemzés elfojtott minden nagyszerü gondolatot: a történetirók nem birtak azon képzelő-tehetséggel, melly a tárgyakba életet önt. A tudományos munkák tehát szaporodtak; sőt még az eddig barbaroknak nevezett népek eredete iránt is történtek vizsgálatok. Philochorus leirta Athene eredetét; Cleanthus a nemzeti istenek-, hősök- és regékről értekezett; Zeno és Idumeneus, Rhodus és Samothracia régiségeiről; Apollonius Rhodius a városok eredetéről; Callimachus a barbár népek intézményeiről; Asclepiades Bithynia, Hieronymus Phoenicia, Timaeus Sicilia, s a syriai királyok, Abydenus Assyria, s Philinus a pun háboru történeteit irta meg.

Euhemerus azokat támadta meg, kik a vallást papi mysticismussá akarák átalakitani; s föliratokra támaszkodva, mellyeket Cassander parancsára tett utazásában gyüjtött, azt akará bebizonyitani, hogy az istenek mind történeti egyéniségek voltak, kiket a népek hálája, rettegése, vagy babonája emelt az egekbe [1]). Panchaea szi-

[1]) Lásd I. Köt. 747. l.

getéről irt könyve volt az első, mellyet görögből latinra forditott Ennius [1]).

Berosus (280.).

Berosus, chaldaeai pap, ajánlott föl első Antiochusnak egy történeti müvet, mellyben Astrologia, s mythus volt összevegyitve a babyloni Bel-templom levéltárából gyüjtött ismeretekkel, mellynek ő papja volt. Coosban a chaldaeaiak tudományát tanitotta: Babylon történetét 463,000 évvel kezdette a macedon hóditás előtt; azt állitván egyuttal, hogy Nabonassar megsemmisité a mult idők évkönyveit *); természetes dolog, hogy az ő egyszerü állitását egy józaneszü történetiró sem képes elfogadni [2]).

Manethon (263.).

Valamint Berosus Syria királyainak hizelgett az által, hogy az uralkodásuk alá vetett tartomány régiségét bizonyitgatá, szintugy hizelgett Manethon Egyptom királyainak az által, hogy elődjeik sorozatát rendkivül nagyitotta. Tőle csak Josephus Flavius által leirt töredékek maradtak fön; s más helyütt már szólottunk történetirói érdeméről, melly mellett a legujabb fölfedezések látszanak szólni. Ezekhez járul még Abydenus, ki a chaldaeusok történeteit irta; s némelly töredékeket közölnek belőle Eusebius, Cyrillus, Syncellus. Cyrenei Eratosthenes, könyvtárnok Alexandriában, Evergetes rendele-

[1]) E Panchaea sziget, talány a Geographiában. Diodor, annyi mesés hagyományokkal együtt föntartá Euhemerus utazását; ki szerinte három szigetet fedezett föl délre Arabiától: egy kétszáz stadiumnyi hosszut, és ennél is hosszabbat, a Panchaeát. Négy különféle nemzet lakta azt: egyiknél a kormány választott királyok kezében volt, kik a papok beegyezése nélkül halálos itéletet nem szabhattak. Bámulandó templom létezett ott hieroglyphokkal; három város; mindennemü fák, és állatok; rendkivüli magasságu pálmák, szőllőtők, myrtusok, és cypressusok adának árnyékot a békés lakóknak; az erdőkben oroszlánok és elefántok tanyáztak. A kétszáz stadiumnyi sziget elegendő illatszert termett a világ minden istenei számára. Panchaeában a phoenix a nap oltárára tevé le az illatszereket, melylyekből sirját és bölcsőjét készité. Sokan e tartományt merő képzeletnek hiszik: azonban a körülmények Afrika keleti partjának megfelelnek; a kormány hasonló a yemeni kormányhoz. (**Niebuhr**, *Arabia leirása*, II. 32.) Euhemerus talán a guardafui fokot értette Socotora, s Abdalcuria szigetekkel; vagy Massira szigetét Arabia partjain?

*) Ezen állitásban annyi a való, hogy Babylon évkönyveit tulajdonképen az égetett téglák ékiratai képezvén, az efféle épitészeti emlékek lerontói, minő Nabonassar is lehetett, az évkönyvek megsemmisitői gyanánt nézethettek. Különben Berosus hitelességét illetőleg méltó megolvasni (Marcus) Niebuhrnak, ‚Geschichte Assur's und Babel's' czimü könyvét. (Berlin, 1857.) S.

[2]) Lásd I. Köt. 132. l.

tére irta a thebei királyok történetét, az általa őrzött szent jegyzékek szerint; azonban kevés töredéket birunk csak tőle, a csillagok mesés leirásával.

Polybius.

Több mint százötven történetiróról tesz említést Xenophon és Polybius, másfél század alatt: de mind elvesztek. Megalopolisban, egyikében azon görög városoknak, mellyek legtovább megőrzék szabadságukat, született Polybius, Romának 550-ik éve körül, kevés időre, hogy az achaei szövetség Aratust elveszté. Atyja volt Lycortas, az achivoknál praetor; tanitója Philopoemen. Követségben járt az egyptomi királynál; az achiv lovasság vezére a romaiak mellett Fülöp ellen; később Ptolemaeus hadvezére, Antiochus, Syria királya ellen. A Callicrates által bevádolt, és a romaiak ravaszsága által Romába csalt ezerek közt lévén, megnyerte magának a Scipiok kegyét; kiknek törekvésök volt, hazájokat a görög müvészetek által polgárositani: s ő maga adja elő [1]), milly ügyességgel tudott ő Scipio Aemilianus védencze és barátja lenni; kinek oltalmát szerencsétlen társainak javára föl tudta használni, s általa Catot, a censort rávenni, hogy az achivok visszaküldetését inditványozza.

Visszatérvén Görögországba, békeségre inté honfitársait, hogy távol tartsák magukat minden oktalan mozgalmaktól, mellyek csak rosszabbá tehetik helyzetöket; és gondolják meg, hogy a romaiak hatalomra nézve őket jóval fölülmulják. Afrikából, hova Scipiot követte, Corinthus sorsának enyhitésére sietett: honfitársainak vagyonából gazdagodni nem akart; tanácscsal segité Scipiot, kinek segélyével utazott Britanniába, Egyptomba, s Afrika nyugoti partjain az éjszaki szélesség ötödik fokáig, azon tájakra, mellyek most Guinea partjainak neveztetnek; Aemilianus halála után pedig visszatért hazájába, hol nyolczvankét éves korában meghalálozott.

Korának általános történetét a CXL. olympiáddal kezdte, midőn tudnillik, mint ő mondja, a két szövetség harcza az előbb egymástól elszigetelt Ásia, s Europa érdekeit összevegyité; s azt egészen a CLVIII.-ig folytatá. Negyven könyvéből csupán öt maradt fön épségben; a többi könyvek némi töredékeit Constantinus Porphyrogenitus császár tartá meg: ki azokat a politikai irókból vett kivonatokba vette föl. Polybius egyéb müvei egészen eltüntek.

---

[1]) **Polybius** az *Erények és bünök példáiban*, 73. fej. ekképen mondja el ismeretségét Scipioval:

A számkivetés megóvta őt a rhetorok ragályától: elveté a pusztán müvészeti irmodort; jóllehet a formában nem mulja fölül kortársait: minthogy többnyire csin nélkül, latinismusokkal, és kevés izléssel ir. Benne nem található föl Herodot epikai müvészete, Xenophon kelleme, Thucydides erélye; azonban pongyola s erélyes lévén, Machiavellel lehetne őt összehasonlitani. Szigoru birálat alá veszi történetiró elődjeit; ő harczfiak és államférfiak számára ir: miért is helyesen, vagy helytelenül, számos kitéréseket enged magának. Egy kormányforma iránt sem mutat különös hajlamot; és egy hatalomban mind inkább öregbedőnek polgáraul fogadtatván, ennek haladását amannak tapasztalata szerint mérlegeli. Illy fölfogással egyetlen a maga századában, és első a történetirók közt. Elvetve elődeinek babonás nézeteit, nem igen sokba látszik venni a nemzeti isteneket; s hihetőleg a pragmatika czim, mellyel müvét ékesité, s melly olly különféleképen értelmeztetett, nem jelent egyebet való történetnél: minthogy egészen elhagyván a meséket, egyedül a tényeket keresi, s azon igazságot, melly szerinte, a történelemre nézve ugyanannyi, mint valamelly állatnak a szemei. Beutazta még azon tartományokat is, mellyek eseményeit rajzolni akarta: ‚minthogy a mostani kor megkivánja az illy gondoskodást' (Lib. IV. 40.); és a leirások, mellyekkel itt-ott gazdagitja munkáját, egy szemtanu előadási élénkségét tanusitják. És ezen leirások, mindig helyén vannak: nem ugy, mint más utánzóinál; és azonkivül, hogy a folytonos csatázások közben nyugpontot szereznek a léleknek, egyszersmind a történelmi csoportozatokat is jobban ki-

„Viszonyunk az azon könyvek fölötti beszélgetéssel kezdődött, mellyeket ő nekem kölcsönözött. Hajlamunk már egy kissé szorosabbra füződött, midőn a Romába idézett görögök a különféle városokba szétszórattak. Ekkor Paulus Aemilius két fia, Fabius és Publius Scipio nagyon kérték a praetort, hagyna meg engém mellettök; mit meg is nyertek. Mig Romában valék, egy különös esemény még szorosabbra füzte barátságunkat. Egy napon, midőn Fabius a forum felé tartott, s én és Scipio a másik oldalon mentünk, ez ifju az ő szelid tekintetével, és némileg elpirulva panaszkodék nekem, hogy én velök az asztalnál lévén, mindig Fabiushoz, és soha sem hozzá intézem a beszédet. Jól tudom, ugy mond tovább, hogy e hidegséged onnan ered, mivel te is azt hiszed, mit valamennyi polgártársaim hisznek, hogy én hanyag, és rest vagyok, s nem mutatok kedvet a tudományok iránt, mellyek jelenleg Romában virágoznak; mivel nem látják azt, hogy a forumon gyakorolnám tehetségemet, vagy az ékesenszólásra adnám magamat. De miként is tehetném azt, kedves Polybius? mikor mindig csak azt kell hallanom, hogy a Scipiok családjából nem szónokot, hanem hadvezért várnak. Megvallom, a te hidegséged szomorit engem."

tüntetik, a tények természetét és csaták elrendezését jobban meghatározzák; mellyek előadásában könnyü megismerni a nagy harczfinak barátját, sőt magát a harczfit.

Tudta a latin nyelvet, kutatott a romai régiségek közt; sőt még romaiak előtt ismeretlen emlékeket is fedezett föl. E bámulandó város alkotmányával jobban megismertet bennünket, mint maguk a romaiak: minthogy nem teszi föl olly sok tárgyak ismeretét; jóllehet más részről el kell ismernünk, hogy csak a külsőségeket veszi tekintetbe. Ő nem éri be azzal, hogy Roma nagyságát a sors játékának tulajdonitsa; e szónak nincs értelme: hanem a polgárok hazaszeretetére, a törvényhozók bölcseségére viszi azt vissza, és Roma alkotmányát a spartai, s carthagoi fölé emelvén, azt mondja: e mellett Plato köztársasága épen ollyan, mint valamelly szobor egy élő, s érező ember mellett.

Az ő korában a történelem tárgyai nagyon megszaporodtak: számos városok és országok emelkedtek föl, vagy indultak hanyatlásnak; miből azután átalános elveket lehetett föllállitani. Ezt meg is tevé Polybius; és a bölcsészi elméleteket első alkalmazta a történelemre. Szerinte a hálátlan tettnek szemlélete kelté föl a kötelesség első fogalmait; a nemes, vagy alacsony tettnek szemlélete a becsület, vagy gyalázat első fogalmait. Hálából tett a nép valakit fejedelemmé: de a monarchia csakhamar zsarnoksággá fajult; ez összeesküvéseket

---

„Elbámultam illy beszédre, mellyet egy tizennyolcz éves ifjutól nem vártam volna. Kedves Scipio! szólék hozzá, valóban ne képzeld azt, hogy iránted i figyelem hiányában szoktam a beszédet testvéredhez intézni. Ő az elsőszülött: a társalgásban tehát többet szólok hozzá, mint te hozzád; annál is inkább, mivel tudom, hogy mindketten azonegy érzelemben vagytok. Azonban én csak örvendek annak, ha te is elismered, mikép egy Scipiohoz nem illik, hanyagnak lenni. Már ebből is látszik, hogy te nemesebben gondolkodol a köznépnél. Mi engem illet, örömest ajánlom magamat szolgálatodra. Ha képesnek tartasz engem, hogy a te nagy nevedhez méltó életmódra oktassalak, tetszésed szerint rendelkezhetel velem. A tudományokat illetőleg, mellyekre hajlamod van, elegendő utmutatást nyerhetsz azon görögöktől, kik naponkint átköltöznek ide Görögországból. De ha a hadtudományt akarnád tanulni, e részben nagyobb hasznodra lehetek, mint bárki más.“

„Ekkor Scipio megszoritván kezemet, mondá: ‚S mikor látom azon boldog napot, midőn te minden egyéb kötelességtől menten, mindig mellettem lehetsz, s lelkemet és szivemet teljesen kiképezheted? Akkor leszek csak méltó őseimre.‘ — Ez óta nem válhatott meg tőlem: legnagyobb kedve telt társaságomban; s a különféle ügyek, mellyeket együtt intéztünk, még szorosabbá füzték köztünk a barátságot; ő engem atyja gyanánt tisztelt, én pedig őt mint fiamat szerettem.“

hozott létre, s az összeesküvések aristocratiákat, mellyek később demagogia- s anarchiává fajultak: mig végre az egyeduralom kerekedik ki belőle; e körforgásnak egymásra következése kerülhetlen, jóllehet idejét meghatározni nem lehet.

Innen látható, mennyire eltér ő a platonicusoktól, és a leghiresebb bölcsészektől *); minthogy a bün és erény fogalmait a tapasztalásból meríti: miért is ezek változékonyak, és minden szentesitést nélkülöznek. De ha valamelly gonosz, vagy erényes tettnek látása utálatot, vagy gyönyört gerjeszt bennünk, szükség, hogy az erény eszméje, s a lelkismeret szava okvetlenül bennünk lakjék; és most az a kérdés: honnan vettük tehát ezeket?

A történetirók mind ez ideig ajtatosak-, sőt vallásosakul mutatkoztak. Herodotnál az istenek beavatkoznak a csatákba; Thucydidesnél minden az oraculumok és auguriumok segélyével történik; Xenophon mindig az istenek iránti szeretetnél gyujtja meg az emberek iránti szeretetét. De már az alexandriai iskolában többen bevitték az istentagadást a történelembe: kigunyolva minden meggyőződést, minden áldozatot; és annál kegyetlenebb istentelenségök, minthogy azt az emberiség fájdalmaival és szenvedéseivel hozták érintkezésbe. Polybius pedig még tovább megy: nem csak elődeinek előitéleteit veti el, hanem még a Gondviselés eszméjét is kizárja [1]); az istenek fe-

*) Következőleg az igazságtól is. Fönebb Machiavellel hasonlitá őt szerző össze; s igen helyesen. Morált egyiktől sem tanulunk. S.

[1]) XVIII. 7., Schweighauser elosztása szerint. „A mi más embereknek szégyenére válik, ugy látszik, a romaiak ügyeit megszilárditá: ugymint az isteni dolgok felőli (babonás) tépelődés. A vallás e része olly nagy pompával vétetik körül náluk, s az életnek magán körülményeibe, sőt a közügyekbe is annyira be van szőve, mint semmi más. Ezen sokan bámulni fognak: de ugy hiszem, ezt csak a köznép kedveért teszik. Hogyha lehetséges volna bölcs emberekből alkotni köztársaságot, az illy intézkedés talán nem volna szükséges; de miután a néptömeg könnyelmü, s telve van tiltott kivánságokkal, oktalan a haragban, és kész az erőszakra: féken tartására nem marad hátra egyéb, a titkos rémitések-, és illynemü tragikai csalódásoknál(!). Ez oknál fogva a régiek, véleményem szerint, nem vakmerően, sem történetesen nem hozták be az illy véleményeket az istenek és a pokolbeli büntetések iránt; sőt inkább sokkal vakmerőbben, és minden ok nélkül szüntették meg azokat az ujabbkoriak. Miért is másokat elhallgatva, azok, kik a görögöknél a közpénzeket kezelik, ha csak egyetlen talentum bizatik is reájok, adassék bár mellékek tiz ellenőr, ugyanannyi pecsét, és még egyszer annyi bizonyság, nem tarthatják meg hitöket. De a romai tisztviselők és követek sok pénzt kezelnek, s csupán az eskünek szentsége alatt tartják meg azt, mit a kötelesség parancsol; s mig a többi nemzeteknél olly ritka ember az, ki a közpénztárt meg ne lopná, a romaiaknál ritkán fordul elő illy büneset.“ VI. K.

lőli véleményeket, és a halál utáni jutalmakat, vagy büntetéseket ügyes emberek találmányának tartja. Illy nézetekkel aligha megegyeztethető abbeli hite, hogy mindenkinek keblében lelkismeret lakozik, melly minden vádolónál és birónál jobban gyötri az embert. Ha állanak elmélkedései, ugy minden összhangzat és végczél eszméjének el kell enyészni az emberiség eseményeiben; s Brutus, mielőtt megölné magát, Polybiust olvasva méltán fölkiálthatna, hogy az erény csak hiu álom, üres hang.

Nagyon dicsérik Polybius részrehajlatlanságát, ki a Roma iránti általános lelkesedéstől meg tudta magát óvni, s némi igazságokat is mondott a győzőnek hozzá nem szokott füleibe; kijelentvén, hogy igazságtalanul raboltattak el Corinthus remekművei, s hogy az önzéstelenség és nagylelküség jobban illettek volna Rómához. Valljuk meg azonban, hogy hideg, és kiszámitott előadásában ő sem képes levetkezni az általános, és kárhozatos rokonszenvet az esemény sikerülése iránt. A Scipiok által iránta mutatott udvariság megzavará néha látását; s mig nyájasságukat és családi erényeiket bámulja, észre sem veszi, hogy a romaiak erőszakoskodók és ravaszok voltak. Midőn az achivok elnyomják Cleomenes nemeslelkü törekvéseit, Polybius védelmezi őket; midőn pedig a romaiak által legyőzetnek, ellenök van. A romaiak kényszerítik Egyptom királyát egy szerencsétlennek kiadására, ki az üldözés elől futással menekszik: s Polybius gáncsolja, gyalázza az árulás áldozatát; mig Phylarchus történetirót megrója azért, hogy könyörületet mutat Argos tyrannusa, Aristomachus iránt, kit Antigonus és Aratus tengerbe fojtottak: ezeket pedig, valamint az achivok kegyetlenkedéseit Mantinea ellen, magasztalja. A zsoldosok elleni harczban Carthago részén áll; midőn pedig e város elbukott, szinpadi király gyanánt állitja elő Hasdrubalt nagy hasával, borvirágos képével: ki mindamellett megállta az ostromot, és kinek hogy hős legyen, nem hiányzott egyéb a végigleni kitartásnál.

A történetirónál igen csekély érdem a müvészet; s az utókor számon kéri tőle érzelmeit, és az eszméket, mellyek őt vezérlék, s mellyeket az emberek közt elterjesztett.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Müvészetek és tudományok.

Erőműtan.

Háborus időben a hadi mesterség is előmenetelt tesz; s láttuk már [1]), hogy bámulandó gépek találtattak föl a városok védelmére, és ostromára. Egyéb müvekben is gyakoroltatott a mechanikai tehetség. Ptolemaeus Philadelphus koronáztatása alkalmával egy óriási szobor, Jacchus dajkáját ábrázoló, emeltetett; melly arany edényből önté a tejet, s azután ujra leült. E fejedelemnek Hiero egy huszevezősoros hajót küldött, mellyet corinthusi Archias épitett, és melly könnyü mozdulatai s elmés szerkezete által minden egyptomi járművet fölülmult. Az e hajónak építéséhez az Aetna hegyén vágott famennyiség, elegendő lett volna hatvan gálya számára; csupán alsó fele bocsáttatott le a tengerbe, a többi ugy épittetett rá. Syracusából szerencsésen Egyptomba hajtatott, hol mint valamelly csudamü, a Nilusba vontattaték: holott Egyptom maga is temérdek hajókat készitett. Pompás teremeket foglalt magában, harmincz asztallal négy személyre (*τετραζυγοι*); mozaik padlózata a trojai háborut ábrázolá; kéjtermei agát, és más siciliai kövekkel voltak kirakva; képesarnokok, istálók, raktárak, konyhák, kemenczék, óra, sétatér kerttel, ékiték azt. Archimedes, kinek rajza után készült, s ki talán e czélra találta föl a végnélküli csavart, hadi gépezetet is csatolt hozzá: egy nemével a bástyának köritvén azt, és ezt gépekkel rakván meg, melylyek husz láb hosszu gerendákat, és 125 fontos köveket szórtak, százhuszonöt lépésnyi távolságra [2]).

---

[1]) Lásd fönebb a IV. fejezetet, 50. l.

[2]) Ekép adja elő Athenaeus (V. 10.): de Montucla ez előadást a mesék közé sorolja. „Azok, ugy mond, kik tudják, mennyi erőt semmisit meg a dörzsölődés bármelly gépben, ezt csakugyan mesének fogják tartani. Különben is a mechanikának okelve az, hogy a mennyit erőben nyerünk, ugyanannyit vesztünk gyorsaságban. Miért is ha valamelly gép azon állapotba helyezi az embert, hogy maga vihesse végbe azt, a mit száznak, a maguk természetes erejével, kellett volna tenni, ezt százszor lassabban fogja eszközölni. Archimedesnek igen hosszu időre lett volna szüksége, hogy illy borzasztó sulyt nevezetes messziségre hajithasson."

Egy hajó, egymás fölébe helyezett husz rendbeli evezőkkel, vagy talán negyven rendbeliekkel, minő Ptolemaeus Philopator hajója volt, olly magas szerkezettel, és olly végtelen hosszu evezőkkel lett volna ellátva, hogy azt lehetőnek egy általában nem gondolhatni. Ptolemaeus hajója, a *τεσσαρακόντερον*, 47 és fél lábnyi

Archimedes (287–212).

Archimedes egyike azon neveknek, mellyek örök időkre befészkelték magukat a tudományok történetébe, biztositván azok előhaladását; s Leibnitz azt mondá: a ki őt jól felfogta, kevés bámulni valója marad az ujabb tudósoknál [1]). Hogy érdemét kellőleg méltányolhassuk, mindenekelőtt teljes biztossággal kellene ismernünk a tudománynak előbbi állását; minthogy a levelek, mellyekkel különféle könyveit kisérte, arra látszanak mutatni, miszerint ő többet tanult másoktól, mint a mennyit föltalált. Mindenesetre az ő elméletei még mai napig is alapul szolgálnak a vonalak-, vagy görbe lapokkal zárt fölületek mérésének, és az ő viszonyaiknak az egyenvonalu ábrák-, vagy fölületekkel. Neki köszönhetjük az arány meghatározását a kör átmérője s körzete közt; két, egymástól független módon találta föl a parabola négyszögitését; a csavarvonalról irt értekezésében merészebb nézetekre emelkedett, azon körszeletek és görbe fölületek mérése által, mellyeket ma transcendentalisoknak tekintünk: melly eredményekre olly elmés és nehéz rendszerek utján jutott el, hogy Bouliau csillagász kijelenté, mikép ő azokat nem érti, s Vieti csalódásoknak nevezte azokat: mig végre a differentialis és integralis számitás az általa föltalált eredmények pontosságát bebizonyitá.

Nem csak azt bizonyitá be, hogy minden testben létezik egy sulypont, de ezen központot is meghatározta a rendetlen négyszög-,

---

magas volt: már miként lehessen negyven sor evezőt egymás fölébe helyezni e téren? Habár képzelni lehetne is, hogy illy hosszu evező a felső sorból a vizet érinti, annak hossza nem lehetett kevesebb ötszáz lábnál. Itt tehát egy kissé természetesebb magyarázatot kell keresni. Ugy látszik, eme szám nem az evező-rudak, hanem az evező férfiak számát jelölte, ugy hogy eme szavak *εἰκόσιερες, τριακόσιερες, τεσσαρακόσιερες* azt jelentik, miként 20. 30. 40. ember szükséges az evező-rudnak kezelésére a magasabb sorokban. A felső sor ***thranum***, a közép ***mediojugum***, s a vizhez legközelebb eső, ***thalamus*** néven neveztetett.

Leo császár Tacticájában olvasható: „Nagy három-evezősek készittetnek 200 ember befogadására; ezek közül 50 a thalamusban foglalja el helyét, a többiek fönt állván fogják visszaverni az ellenséget.“ Ime tehát egy három-evezős két födéllel; miből azt lehet következtetni, hogy nevét onnan nyerte, mivel minden evezőnél három ember állott. Ptolemaeus hajójában 50 evezőt véve föl, ugy, mint Leo hajójában, tegyünk 10 embert az evező mellé a thalamusban, 30-at a mediojugumban, s 40-et a felső sorban: és lesz 4000 ember az egész raj, vagyis tessaraconteron; s a leghosszabb evezők 47 lábnyiak lehetnek. A ki ennél jobb magyarázatot tud, álljon elő vele.

[1]) *Qui Archimedem intelligit, recentiorum summorum virorum inventa parcius mirabitur.*

és háromszögben : mi által az okszerü mechanika körébe vonta a sulyos kemény testek egyensulyjára vonatkozó problemákat : fölfedezte az arányt a henger, és a kör között; bebizonyitván, mikép ennek fölülete a körülirt henger domboruságával azonos : mi még mai napig is leggyönyörübb tételét képezi az elemi mértannak; s annyira megtetszett neki e fölfedezés, hogy e két ábrát sirkövére vésetni parancsolta : valamint Bernoulli Jakab ohajtá, hogy a logarithmikai csavarvonal is sirkövére vésettessék, e szavakkal : Eadem mutata resurgo.

Habár az általa készitett arcnaria némi tekintetben játékszer volt is, azok megczáfolására, kik azt mondák, hogy semmiféle szám sem elegendő a tengerparti homok mennyiségének kifejezésére : mindazáltal Archimedes számtani haladvány képezését adva, melly által nem csak a mi földgömbünk nagyságához, hanem még azon gömb terjedelméhez hasonló testben is, mellynek fölületéhez akkoriban az álló csillagokat tapadva lenni gondolták, foglalt homokszemek mennyisége kifejezhető lenne, korának a világrendszerre vonatkozó nézeteit meghatározta, és számitását a nap átmérőjének kipuhatolására alkalmazta. Innen láthatjuk azt is, mennyire küzdött e lángész a görög számtan tökéletlenségével; mellynek nem voltak jegyei a száz millión felüli számok kifejezésére [1]). Valószinü az is, hogy tőle származik

---

[1]) E körülmény, ugy látszik, elegendő azoknak megczáfolására, kik azt állitják, hogy ismerték a hindu számrendszert, mellyben a számok értékét a helyzet határozza meg. Némellyek a logarithmusok első eszméjét vélték abban feltalálhatni. Delambre megmutatá, hogy sem Archimedes, sem Euclides nem gondolkoztak az egyenvonalu, vagy a köralaku háromszög-mérésről. Lásd Delambre emlékiratát a görögök számtudománya fölött, Peyrard, Archimedes müvei franczia fordításának végén. Paris, 1808. II. köt.

Plautus *Miles gloriosus*ában a következő versek olvashatók :

Pectus digitis pulsat; cor credo evocaturus est foras.
Ecce autem avortit visus; laevo in femore habet laevam manum.
Dextera digitis ratione computat, feriens femur
Dexterum : ita, vehementer quod facto opus est, aegre suppetit.
Concrepuit digitis; laborat; crebro commutat status.
Eccere autem capite nutat; non placet, quod repperit.
Quidquid est, incoctum non expromit, bene coctum dabit.
Ecce autem aedificat; columnam in mento suffulsit suo.
Act. II. sc. 2. v. 45.

Innen látható a mód, mellyel a régiek a számokat kifejezni szokták, ugy mint a karnak és ujjaknak mozgásai által. Bedának van egy müve, *De loquela per gestum digitorum*, mellyben mondja : Veteres cum decem millia significabant, me-

első eszméje a csillagászati sugártörésnek, és a legrégibb kutatások a határozatlan egyenletekről [1]).

Meg akarván győződni II. Hiero, valljon az ötvös nem tulajdonitott-e el valamit egy korona készitésére neki szolgáltatott arany mennyiségéből, felszólitá Archimedest, találna módot az olvasztás arányának megismerésére. Archimedes szünet nélkül gondolkozott e tárgyról: mig végre fürdés alkalmával jött először a különsuly első eszméjére [2]). Való-e, vagy költött ezen történet? minden esetre Archi-

---

dio pectori laevam supinam admovebant, digitis ad collum erectis; cum viginti millia, eadem manu prona et tamen erecta, pollicem ad cartilaginem medii pectoris adfigebant; cum quadraginta millia, eamdem in umbilico erectam supinabant; cum quinquaginta millia, ejusdem pronae et erectae pollicem umbilico applicabant; cum septuaginta millia, eamdem supinam femori item laevo imponebant; cum octoginta millia, eamdem pronam femori admovebant.

A számlálásnak ugyanezen módjára céloz Quintilian, igy szólván: *Nam gestum poculum poscentis aut verbera minantis, aut numerum quingentorum flexo pollice efficientis, ne in rusticis quidem vidi. Instit. orat.* II. 3.

A négyszázon aluli számok a balkéznek hajlásai és mozdulatai által fejeztettek ki: azon fölül pedig jobb kézzel; miként az anthologiának ezen epigrammájából kitetszik:

Ἡ φάος ἀθρήσασα ἐλάφου πλέον, ἢ χηρὶ λαιῇ
Γῆρας ἀριθμεισθαι δεύτερον ἀρξαμένη.

[1]) Alexandriai Theon az ő *commentar*jában Archimedesnek tulajdonitja a catoptrikában a sugarak megtörésének fölfedezését, midőn ezek hig testen mennek át, s a mi által a szemnek nagyobb szögletet képeznek. Ideler az Aristoteles Meteorologiája fölötti értekezésében, az Archimedes catoptrikájára vonatkozó pontokat összegyüjtötte. Hogy ez utóbbi a határozatlan elemzéssel foglalkozott, mutatja azon versekbe foglalt problema, melly Lessing által födöztetett fel, s a ‚Zur Geschichte und Litteratur' czimü munkában közzé tétetett Braunschweigban, 1773. De már azelőtt a pithagoriczusok vizsgálatokat tettek a számtani egyenszögü háromszögök fölött (Proclus szerint Euclides I. könyvének 47-ik tétele fölött). A formula, mellyet a mondott háromszögek végtelenségének képezésére használtak, algebrailag következőkép fejeztethetik ki:

$$a^2+\left(\frac{a^2-1}{2}\right)^2=\left(\frac{a^2+1}{2}\right)^2$$

Plato az egyenszögü háromszögeket számokban az aequatio által kifejezett módon határozta meg:

$$a^2+\left(\frac{a^2-1}{4}\right)^2=\left(\frac{a^2+1}{4}\right)^2$$

V. ö. **Libri**, *Hist. des sciences mathématiques in Italie.* Paris, 1838.

[2]) Mi pedig már mondottuk, miként erről már Aristoteles tett említést. Lásd II. Köt. 391. l.

medesé a Hydrostatica föltalálásának és tökéletesítésének érdeme : ő fedezte föl, hogy valamelly folyadék minden részecskéjét ugyanazon folyadéknak függőlegesen rá nehezedő oszlopa nyomja; s hogy a leginkább nyomott rész a kevésbbé nyomottat kiszoritja helyéből. Igazolva ennek valóságát a tapasztalás, ugy vélekedett, hogy a földgömb középpontjára nehezedő folyadék gömbölyü fölületet nyer; hogy a folyadék térfogatával egyenlő, sulyos szilárd test alámerül, mig a könnyebb szilárd testek csak részben merülnek el. Ebből helyesen következteté, hogy az alámerülő testek a fölszinre nyomatnak vissza, olly erővel, mellyet az ő sulyjok és a folyadék egyenlő térfogatának sulyja közti különbség képvisel; és hogy minden alámerülő szilárd test annyit veszt sulyjából, mennyit a helyéből kiszoritott viznek térfogata nyom; mi a Hydrostaticának valódi alapját teszi.

Tovább haladva ez ösvényen, ugy találta, hogy a folyadék által visszanyomott testek függőleges vonalban emelkednek föl, melly sulypontjokon keresztül vonható; miért is a mértan segélyével meghatározta az uszó testeknek legczélirányosabb alakját, hogy tudnillik oldalra dőlve fölemelkedhessenek : alaptétel ez a hajók épitésénél, mellyet Euler és Bouguer tovább fejtettek, de mellynek lényeges meghatározása egészen a sicíliai nagy férfiutól származik.

Tőle erednek egyszersmind az első tudományos ismeretek a barologiát illetőleg, legalább a szilárd testekre nézve; minthogy a köz tapasztalatból indulva ki, ő állapitá meg először, hogy a testnek sulyja által előidézett folytonos nyomás, térfogatától, nem pedig fölületének alakjától függ. E tétel jelenleg igen egyszerünek tetszik előttünk; pedig ez tevé alapját egy főtételnek, melly csupán a mult század vége felé határoztatott meg, tudnillik : hogy a suly nem csak a testnek alakjától és méreteitől független, hanem a parányrészek összetömegülésének módjától is. Kevés idő mulva az alexandriai iskola azt is fölfedezte, mit Archimedes észre nem vett, tudnillik hogy a suly nem müködik állandó irányban, hanem a földgömb fölületéhez irányzott vonalat követi; melly lényeges fölfedezés a csillagászatnak köszönhető : mint melly egyedül nyujtá az összehasonlitási módokat a függőleges vonaltóli eltérés megmérésére.

Negyven erőmütani fölfedezést tulajdonitott az ó-kor Archimedesnek : a lejtő sik elméletét, az emelő-csiga rendszerét, egy gépet a hajók derekának kiüritésére, a végetlen csavart, és a vizcsavart, mellyel az egyptomiak a Nilus kiöntése után visszamaradt vizeket szi-

vattyuzták föl. Égtekét is készitett a csillagok járásával [1]), és nem kissé bámult Hiero, midőn mondá neki: ‚Adj nekem álláspontot, és az eget és földet kimozditom helyéből' [2]). Minthogy azonban ő az igazságot inkább önmagáért, mint sem az alkalmazásért kereste, gépeinek leirását nem is hagyta hátra; pedig épen az által tett szert a

---

[1]) Jupiter in parvo cum cerneret aethera vitro,
Risit, et ad superos talia verba dedit:
Huccine mortalis progressa potentia curae!
Jam meus in fragili luditur orbe labor.
Jura poli, rerumque fidem, legesque deorum
Ecce syracusius transtulit arte senex...
Quid falso insontem tonitru Salmonea miror?
Aemula naturae parva reperta manus.
Claudianus.

[2]) ‚*Da ubi consistam, et coelum terramque movebo.*' Ha ez volt jelszava, mit Pappo tulajdonitott neki, ugy nem jutott eszébe a ‚vectis.' Már pedig, hogy nem mondom az eget, hanem a földet megmozditsuk, olly emeltyüre volna szükség, hogy ha Archimedes ágyugolyó sebességével futhatott, és egy órában 48 mérföldet haladhatott volna, 44,963,540,000,000 évre lett volna szüksége, hogy csak egy hüvelyknyire is fölemelje a földet. Ezt Fergusson számitá ki.

A föld egy gömb, körül-belül 40,000 kilometer körülettel; térfogata 1,080 milliárd milliárdnyi köbmeter; s ha, miként Maskelyne mondja, négy- és félszer nagyobb sulylyal birna a viznél, a mi pedig nem igaz, összes sulyja 4,860 millió milliárd tonna lenne, mindegyik 1,000 kilogrammal. Képzeljünk egy emeltyüt suly nélkül, melly végtelen ellentállásra képes, és egy támaszpont körül forog olly formán, hogy kisebbik karja, mellyhez a föld van csatolva, csupán egy meter hosszu legyen; a hosszabb kar pedig, mellyel az ember 50 kilogrammnyi erőt gyakorolna, 3200-szor lenne a hozzánk legközelebb eső csillagok távolságánál hosszabb, mellyeknek pedig legalább három év kell, hogy a világosság tőlök hozzánk eljusson: ugy 3000 év kivántatnék arra, hogy a földet egy millimeternek milliódnyi részével emelhessük fölebb. Az emeltyü hosszának, és a mondott időnek hat tizmilliódnyi része is elegendő volna, ha csak a vonzerőt kellene legyőzni a föld és nap között; nem is számitva a mi planetánknak áttételi mozgását a térben.

Szinte illy módon állitá Cartesius, hogy ő anyag és mozgás segedelmével az egész világot föl tudja épiteni; s ezt némellyek nagy dicsérettel emlegetik. Arra nem is gondolnak, hogy egy magasabb dolog hiányzik itten: az egész erkölcsi és értelmi rend; s hogy azon elemekből lehet ugyan gépet előállitani, de nem világot. Azért hozom föl ezeket, mert vannak, kiket megragadott némelly mondatok szabatos kifejezése: mellyek pedig az elemzés által meg nem állhatóknak bizonyulnak be. Szintilly szabatos, mint hamis állitás volna, azt mondani, hogy a háromszögben három egyenszög foglaltatik. Ellenben vannak i g a z s á g o k, mellyek illy szabatos kifejezéseket semmikép sem fogadnak el. — Jó leczke azokra nézve, kik mindennek bizonyos mértani öltönyt szándékoznak adni. Botor képzelgése a fölületes elméknek, mellyek magukat mélységeseknek tartják.

dicsőség- és népszerüségre, hogy a nép találmányainak gyakorlati használát vette.

A tudósban még az embert is bámulnunk kell. Gyengéd barátsággal viseltetvén Conon csillagász iránt, ki Berenice haját az egekbe helyezte, félbeszakitva rideg számitásait, dór komolysággal siránkozott halála fölött. Egy Dositheushoz intézett levelében, ki a csavar természetére vonatkozó némelly tételek megoldását kivánta tőle, felelé: „Mindeddig nem akartam azokat nyilvánitani; mert ohajtám, hogy egy más, a Mathematicában jártas egyén találja föl e közben azokat. Ha Conon tovább élt volna, ki olly bámulandó ügyesség-, és képességgel birt a Geometriában, ezen, és egyéb fölfedezések által annak határait bizonyára tágitotta volna.“ Ekképen tehát saját találmányaival mást akar dicsőiteni. S egy másik levelében: „Azt hallom, hogy Conon, utolsó és egyetlen barátom is elköltözött az életből; s minthogy téged is a barátság kötelékei füztek hozzá, s a Geometriában igen jártas vagy: illy kedves, és a Mathematicában mély tudományu férfiunak halála fölötti bánatomban, eltökéltem neked, mint második én-emnek egy geometriai tételt ezennel megküldeni“ [1]).

Mechanikai tudományának lehető legjobb hasznát vette: hazájának védelmére forditván azt. Syracusa ostrománál a romaiak által, minden tehetségét fölhasználta hazája oltalmára, a fegyelem által rettenetessé vált anyagi erő ellenében. Marcellus minden hadi tudományát kimeritette: gépeinek használatát azonban mindig ujabb intézkedések hiusitották meg; hajói majd elsülyedtek, majd a légbe repültek, majd fölfordultak; ugy hogy kétségbeesve, föl akart hagyni az ostrommal. Gyujtó tükrökkel, mi a világosság elméletének gyönyörü alkalmazására mutat, Archimedes távolból gyujtá föl Marcellus hajóit [2]). Azonban árulás ellen nem tudta megvédeni a várost. Az ellenség már berontott: és ő még mindig számitásaiba merülve, nem

---

[1]) Amazt l. a *Csigák*ról szóló értekezés előbeszédében; a másodikat értekezésében a *Paraboláknégyszögitésé*ről.

[2]) E tényt még csak nem is említi Polybius, Titus Livius, Plutarchus; hanem egyedül Zonaras és Tzetzes, a keleti birodalom történetirói; kik Dio és Diodorus Siculus elveszett helyeire czéloznak. Valljon lehetséges-e, olly tükröt csinálni, melly egy hajót meggyujtson? e fölött komolyan vitatkoztak a tudósok. A kérdést tapasztalattal látszik megoldani Buffon, készitve egy 168 apró tükörből álló nagy tükröt, mellyek ollyformán állitvák össze, hogy domboru fölületöket mutatva, a napnak valamennyi sugarai annak közepén pontosuljanak össze. Ezzel meggyujtott egy nagy fenyüasztalt 150 lábnyi távolságról, april 10-én, délutáni egy órakor. Az apró tükrök száma 224-re vitetett föl, s 45 lábnyi távolságra 8 perez

is hallotta a romai harczos szózatát, ki őt Marcellus nevében meghivta. A durva harczos, iránta tanusitott gőgnek tekintvén a dolgot, leszurta.

E perez óta Sicilia hanyatlásnak indulván, olly sok bajokon ment át, hogy a nagy polgárról egészen megfeledkezett; s midőn Cicero annak sirját kereste Syracusában [1]), egészen elfeledve, s bokrokkal benőve találta a golyó- és hengerrel ékitett kisded siroszlopot.

Egyéb mechanicusokról is tétetik emlités; illyenek: Moschion, ki Archimedes társa volt Hiero hajójának épitésében; Abderai Diognetes, Demetrius ostromgépének, az ugy nevezett Helepolisnak készitője; Timaeus, ki Siciliai Dénes máglyáját rakta föl: valamint Hieronymus, Nagy-Sándor gyászkocsiját készité. Ctesibius csinálta az első szivattyut; Hero találta föl a lopót (sypho), s a szökőkutat, melly mai napiglan is nevéről neveztetik.

Geometria. Euclides (320.).

Plato iskolája folyvást nagy tisztelettel viseltetett a Geometria iránt; és ebből került ki Euclides, kinek Elemeit husz egész század, és a tudomány folytonos előhaladása, nem volt képes értéktelenné tenni: olly természetesen folynak egymásból a bizonyitások. Ptolemaeus Soter az ő rendszerének nehézségeiről panaszolkodván

---

alatt megolvadtak az ezüst edények. Kétszáz lábnyi távolságra egy ökröt vezettetett el a tükör előtt, melly összerogyott.

Midőn Buffon az Archimedesféle tükörnek ezen magyarázatát adta, még akkor nem ismerte Miletusi Isidor egy helyét, ki Justinian idejében irta *περὶ παραδόξων μηχανημάτων*-át. Egyikében a négy problemáknak, mellyek e munkából számunkra fenmaradtak, ajánlja, készitsünk gépet, melly a nap sugaraival meggyujthasson valamelly éghető anyagot. Lehetetlennek tartva ennek elérését a homoru tükrökkel, bizonyitja, hogy Archimedes fölgyujthatá Marcellus hajóit sok sima hatszögü tükrök egyesitése által. Értekezett erről Dupuy a *Mém. de l' académie* folyóiratban. XLII. köt. Paris, 1774.

Azonban be van bizonyitva a nagy nehézség, mindezen apró tükrök ollyformáni müködtetésében, hogy a világsugarak folytonosan egy pontra legyenek központositva. E problemát legjobban megoldá Peyrard, Archimedes fordítója 1807-ben; ő ugyanis kiszámitá, hogy 590 tükör, 50 centimeter szélességgel, valamelly hajórajt egy negyed mérföldnyire (lega) meggyujthat.

De ha lehetségesnek bizonyulna is be a tény, hihető-e, hogy a romai hajók mozdulatlan állapotban maradtak, mig a tüz rájok sütött? S miért folyamodott volna Archimedes illy eszközhez, holott annyi mód volt volna kezében fölgyujtani a tükrök távolságába eső hajókat?

[1]) Ki mégis megvetette őt; romai gőggel azt mondván: ***Humilem homunculum a pulvere et radio excitabo.*** Tusc. V. 33.

előtte, azt felelé neki: ‚Nem készült külön ösvény a királyok számára.‘ Sokan az ujabbak közül is ugy találták, hogy Euclides hosszas, tekervényes, zavart, nehéz a kezdőkre nézve; s egyszerübb, könnyebb módokat ajánlottak: némelly különös tételeit, például az egyenközüekről szóló tant, meg is akarták igazitani; de mindezen kisérletek semmi kielégitőt sem eredményeztek.

Euclides két utolsó könyvei Hypsiclesnek tulajdonittatnak, egy II. századbeli mathematicusnak; s hihetőleg az Opticáról és Catoptricáról szóló értekezések sem tőle erednek.

A régi geometrák, mint jól jegyzi meg Bossut, azon czélt tarták szem előtt, hogy a bebizonyitást egész szigorral teljesitsék; kevés axiomák-, vagy önmagukban világos tételekből csalhatlanul következtették a másodrendüeket, a nélkül, hogy megengednék a kissé szabadabb föltevéseket, mellyeket az ujabbak néha a tételek és következtetések egyszerüsitése végett elfogadnak. Mit ők Archimedes kimeritésének neveznek, a mi egyike volt legjobb bizonyitási módszeröknek, lényegileg abban állott, hogy a görbe vonal helyébe beirott, vagy körülirott többszögü segédvonalt állitottak, melly mögött egészen a görbe vonalig emelkedtek föl; s két nagyság egyenlőségét annak fölállitásával bizonyiták be, hogy a különbség kisebb köztök bárminő látszólagos nagyságnál. Kétségkivül itt rejlik alapja a mi infinitesimalis módszerünknek, a nélkül, hogy ehhez hasonlót nyujtanának: minthogy a régiek semmi okszerü, s átalánosan alkalmazható módszert sem ismertek azon határok megállapitására, hol a kérdésnek legnehezebb csomója rejlik; nem is kisérték meg a megoldást azon elvont, és változhatlan szabályok által, mellyeknek egyforma alkalmazása teljes bizonyossággal a keresett eredményre vezet, miként azt mi transcendentalis elemzés által érjük el.

Pergai Apollonius (205.).

Mig Euclides a vonalak, fölületek és terjedelmek [1]) Geometriáját, és a számtannak egy részét rendszeresité, mit Aristoteles a Logicával tett, igen fényes fölfedezésekkel gazdagitá e tudományokat Pergai Apollonius; ki Euclides utódjai által az alexandriai iskolában képeztetett. Számos müvei közül csak némi töredék maradt fön; és Értekezése a kupszeletekről, őt méltán a mesterek sorába he-

[1]) Itten térfogatot mondunk tömeg helyett; melly ugyan közönséges, de épen nem szabatos kifejezés. A határtalan térnek egy része, mint légnemü tekintetvén, nem mondathatik szilárdnak.

lyezi. Nem érve be a rendezés- és következtetéssel, ő valóban fölfedező volt; legelső szólott az ellipsisek- és hyperbolákról; sőt ötödik könyvében a fejlődési vonalok elméletének is találtatik nyoma: mit később Huyghens még inkább földeritett [1]).

Ő zárja be az ó-kor geometriai fölfedezéseinek sorozatát, melylyeknek képviselői Archimedes, Euclides, Apollonius és Diophantes voltak. Azt lehet mondani, hogy az alexandriai iskola alapitásától kezdve az ő koráig, a mathematikai tudományok nagyobb haladást tettek, mint legelső kezdetök óta. Lehetetlen itt fájdalommal meg nem emliteni századunknak ama divatos hajlamát, hogy nem annyira az igazságot, mint sem az alkalmazást keresi; s minden fölfedezésnél legelőször is azt kérdi: ‚Mire való ez'? Ki nem lát ebben némi aljasságot, és szükkeblüséget: ellentétben az emberi értelem határtalan képességével, melly a végtelen után sóvárog? És mivé lenne a tudomány, ha a közvetlen gyakorlati haszon kutatása megakaszthatná előhaladásában? Egészen ellenkezőleg a legfényesebb alkalmazás csak későn folyt a tisztán tudományos czél, és az igazság elvont vizsgálata által megállapitott tanokból; s épen e vizsgálat teszi az emberi ész bálványát. Pusztán elméleti természetűek voltak Archimedes és Apollonius vizsgálódásai: s az ő dicső kutatásaik, hogy csak egyet emlitsünk, a kupszeletekről, hosszu századok után, világot árasztottak a csillagászatra [2]); és mint Condorcet mondja, a tengerész, kit a hossz-

[1]) Apollonius müvéből az első négy könyv Romába vitetvén, Regiomontanus annak latin fordítását készité el, melly sajtó alá nem bocsáttatott; a helyett Velenczében nyomatott Ramus fordítása 1537-ben és Comandinoé 1566-ban. Nem reménylvén a többi könyveket föltalálhatni Viviani, azon irókból akará pótolni, kik egész Apolloniust olvasták; s kiadá: *Divinatio in quintum librum Apollonii.* Ugyanezen időtájban Golius és Navius az V. VI. és VII. könyvnek arab fordítását hozták Romába: később Borelli fedezett föl hasonló kéziratot a florenczi könyvtárban; s ugy találta, hogy Viviani nagyon közel járt a valóhoz.

[2]) Itt bővebben kimagyarázom magamat. Kepler alapfölfedezése, hogy a planeták által meghaladott görbe vonal ellipsis, lehetetlen lett volna, vala mig az ellipsis pusztán csak a körkup ferde szeletének tekintetett volna. Még csak egyenesen sem használtathatott az ellipsisnek szokottabb másik sajátsága, hogy tudnillik valamennyi pontjai távolságának összege két meghatározott ponttól, mindig egyenlő. Az egyedüli jelleg, melly az égen közvetlenül valósittathatott, s csillagászati értelmezést fogadhatott el, az volt, melly a focusok távolságának hossza, s az azok távolsága közti viszonyból eredhet. Minthogy tehát Kepler az elvonttól a nevezettre (concret) ekképen átmehetett, a különféle jellegek közül azt választva, melly könnyebben igazolható volt a planeták pályája által: szükség, hogy a görög geometrák a kupszeletek eredetét és sajátságait egészen különböző nézettel vizsgálták légyen.

vonalak pontos kiszámitása mentett meg a hajótöréstől, életét egy tannak köszöni, mellyet két ezer év előtt pusztán geometriai tanulmányokba merült nagy tehetségü férfiak fedeztek föl. Milly hasztalanságnak látszik a tudomány, midőn csak puszta tényekre támaszkodva, nem képes az eszmékhez fölemelkedni!

Csillagászat. Hipparchus.

A Geometria mozditá elő a csillagászatot és földrajzot. Az előbbit rendszerbe önté az alexandriai iskola, melly hasznára fordithatá a chaldaeusok tapasztalatait: habár a mesék országába utasitjuk is azt, a mit Callisthenes évezredekre menő tapasztalás gyanánt onnan magával hozott. Az alexandriai iskolában legelsőben is Aristillus és Timocharis adák magukat a csillagászatra; kik a csillagok helyezetét igyekeztek meghatározni az égen. Samosi Aristarchus tágitá e tudomány határait, graphikai uton: a három világtest által képezett háromszög megmérésével számitván ki, milly távolságra esik a nap a holdtól, és a földtől. Egy illy háromszögben mi csupán a föld szögét határozhatjuk meg egész pontossággal: holott legalább is két szöget kellene ismernünk; de midőn a hold első, vagy utolsó negyedébe lép, a másik szöget is, melly minden esetre egyenszög, megmérhetjük. Elegendő tehát épen a holdnegyednek valódi perczében ügyelni pontosan a holdnak és napnak szögtávolságára, s e szögnek vágója megadja nekünk a nap-, és holdtávolság viszonyát. Egyébiránt ez igen elmés módszer nem vezet pontos eredményre: részint, mert lehetetlen a dichotomiának perczét pontosan eltalálni, részint azért, mivel a földszög majdnem egyenszög lévén, a legcsekélyebb hiba is nagy befolyással vagyon a végeredményre. Aristarchus valójában ugy számitott, hogy a nap tizenkilencz-, vagy huszszor esik távolabbra a földtől, mint a hold: mi a való távolságnak alig teszi egy huszad részét [1]).

Ugyanő abban állapodott meg, hogy a nap átmérője 720-ad részét teszi az általa leirt körnek; egyszersmind Pythagoras nézetét is osztá a föld forgásáról: azonban Zeno- és Aristotelesben ellenkezőkre talált; s a stoicus Cleanthes még azt is bünül rótta föl neki, hogy Vesta nyugalmát megzavarta. Autolycus két munkát irt az égtekéről, és az álló csillagok különféle tüneményeiről. Euclides, az ‚Elemek' szerzője, legelső törekedett geometriailag meghatározni a különféle

[1]) Tudva van, miként Halley e czélra hozta be a Mercur és Venus átmenetének vizsgálatát a nap tányérán: mi által meghatározta, hogy a nap 400-szor távolabb esik tőlünk, mint a hold.

hajlatok tüneményeit. De mindenkit tulszárnyalt Hipparchus; ki Bithyniában, 190-ik év táján született, Rhodusban növekedett, és Alexandriában élt; hol 125-ik táján meghalálozott.

A chaldaeusok, hinduk, egyptomiak tapasztalatai, mellyeket a csillagok járásáról, magasztos, és rejtélyesen szerzett ismeretekből kiindulva, gyüjtöttek össze, rendkivüli számra növekedtek; mint ezt olly testületektől várni lehetett, mellyek a közös fáradsággal gyüjtött ismereteket az utókor számára egész buzgósággal megtartották és áthagyományozták. A görög tudósok ellenben elszigetelve kutattak: minél fogva nem lehetett ugyan olly fényes eredményeket várni tőlök; de annál szabadabban, és függetlenebbül adhatták magukat a vizsgálódásra. S csak is egy görög tehette azt, mit eddig senki, tudnillik átalános metaphysikai nézpont alá foglalni, s egymással összekapcsolni az eddig fölfedezett igazságokat; hogy jövőre ne csak a már kimutatott események tárházát foglalják magukban, hanem biztos kalauzul szolgáljanak e tudomány tovább fejlődésére, az előremondásban: miben a reál tudományok czélja áll. Ezt tevé Hipparchus, ki az ő koráig tett ismereteket mind hasznára fordità; kizárva a kétes tételeket. Tekintve munkálódásait, alig hinné az ember, hogy valaki azt véghez vinni képes legyen rövid hatvan év alatt, főleg a csillagászat tudományában; hol a teremtő ész nem haladhat óriási léptekkel, hanem folytonos számitások és tapasztalatok utján kell haladnia. Mindazáltal azok bámulata sem helyeselhető, kik őt az emberiség fölébe akarnák helyezni [1]), és számos olly fölfedezéseket tulajdonitanak neki, mellyeknek egyedül terjesztője volt; annyi érdem mindenesetre megilleti őt, hogy egyes ismereteket tudományos rendszerbe önte, s a föld napi forgásának tüneményét geometriai törvények alá vonta.

Belátta ő az ecliptikának rézsutos állását: valamint annak szükségét is, hogy a különbözéseket nagyobb számu évekre kell elosztani. Észrevévén azt is, hogy a nap több ideig marad az ecliptikának éjszaki, mint déli részében, ennek okát abban keresé, hogy a föld nem fekszik a körnek közepén, mellyet a nap maga körül tesz: melly föltevés közelit a valóhoz; és kiinduló pontul szolgált neki a nap forgásának pontos kiszámitására: ugy hogy az ő tapasztalatai után a napéjegyenlet meghatározásában, Lalande a tropicus évet 365 nap-, 5 óra-, 48 első percz-, és 48 másodperczben számitá ki. Vitatta tovább

[1]) Delambre bámulatát mérsékli J. B. P. Marcoz szigoru birálata, *Astronomia solare d' Ipparco*. Paris, 1828.

a napéj-egyenletek hátrálását, vagyis a csillagok általános mozgását; mellyek viszonlagos helyzetök megváltoztatása nélkül, nyugotról kelet felé tartanak: melly fölfedezés nélkül nem volna lehetséges ismét feltalálni az égen a több századok előtt vizsgált csillagokat. Föltalálta még a parallaxis kiszámitását is, mellyet a föld távolságának a nap- és holdtól kiszámitására használt; szólott tovább a csomóról, földtávolságról, és a hold pályájának egyenletéről és elhajlásáról.

Egy nagy csillagnak váratlan megjelenése, alkalmat szolgáltatott Hipparchusnak, a csillagok jegyzékének elkészitésére, viszonylagos helyzetök és csoportozatuk ábráinak kijelölésével. Ő 108 csillagzatot számitott meg: meghatározva azok helyzetét az egyenes emelkedés és elhajlás által; és összehasonlitván e csillagzatok hosszát azzal, mellyet másfél század előtt jegyeztek föl Aristillus és Timocharis, eltérést talált benne: mit is ő évenkint 48 másodperczben állapitott meg.

Pedig ő csak durva eszközökkel rendelkezhetett [1]). Ha meggondoljuk, hogy a csillagászat akkor volt emelkedőben, midőn a pontos eszközök még nem találtattak föl; hogy még az avatatlan sem elégednék meg mai napon Galileinek távcsövével, melly a florenczi muzeumban őriztetik; hogy Tycho de Brahe az ő legbámulandóbb tapasztalatait egyedül a görögögnek anyagi eszközeivel vitte véghez; hogy Kepler ezek segedelmével határozta meg a legfontosabb csillagászati törvényeket; hogy szinte mérőszerek nélkül találtatott föl a nehézkedés törvénye: meg fogunk győződni arról, hogy a Geometria, s Galilei után az okszerü Dynamica segélyével haladott a tökéletesedés utján a csillagászat. Annál nagyobb Hipparchus érdeme, ki a régiek vonal- és teke-trigonometriáját találta föl.

A csillagok helyzetének meghatározása végett némelly egyenközü köröket gondolt ki keletről nyugotra, s másokat éjszakról délre; mellyek a két sarknál átvágják egymást: ezek az egyenközüek, és a délkörök, mellyek a hosszuságot és szélességet határozzák meg. Azon korlátolt elmék, kik a közvetlen alkalmazás követelése által a tudományoknak minden nagyszerü fejlődését megakasztani szeretnék, eszökbe vehetik, miként Hipparchusnak e találmánya által, mellyet a

---

[1]) Ha a görögöknek találékony esze nem tudá azokat tökéletesiteni, oka talán az lehet, hogy nem ismerték a sugártörés és parallaxis számitásának módját. Még a legfinomabb eszközök is, az ő szögméréseikben rendesen 2—3 foknyi hibát eszközölhettek.

geometráknak magasztos elméletei az égi mechanikáról tökélyre vittek, a nélkül, hogy valami lényegest adhattak volna hozzá, a hajós csalhatatlanul [1]) kiszámithatja helyzetét a tengeren.

Földrajz. Eratosthenes (276–196.).

E modor az égről a földre alkalmaztatván, hathatós befolyással volt a földrajzra. Már massiliai Pytheas szándékozott meghatározni hazájának földrajzi helyezetét, az által, hogy a napnak délmagasságát a nyári naphátráláskor, egy igen magasra helyezett gnomon által vizsgálta [2]); jól tudván, hogy minél emelkedettebb e régi vizsgáló eszköz, azon mértékben enyészik el a félárnyék által előidézett bizonytalanság [3]). Utána Eratosthenes a csillagászatot földrajzi kutatások alapjául vette. Ezen encyclopaedista férfiu, költészet-, Chronologia-, bölcsészet-, nyelvészet- és Mathematicával foglalkozott; s midőn Ptolemaeus Evergetes az alexandriai könyvtár gondját rá bizta, egyenlitői köröket kapott tőle, mellyekkel az ecliptica rézsutos állásának értékét szándékozott kiszámitani.

Őt azonban a föld körületének megmérése tette halhatatlanná. A mathematikai csillagászat föltünésével könnyen észrevehető volt, hogy a föld napi forgásának, ha bár a különféle helyek szerint változó átalános jelenségében, a sarkmagasság minden láthatár fölött, arányban áll az ugyanazon egy délkör hosszában megfutott tér nagyságával; mi a gömbnek, és csupán csak ennek nyilvános tulajdona. Ekképen tehát bárminő délkör szeletének valódi hosszát megmérve, azonnal megvan az egész körület. Igy okoskodott Eratosthenes. Nem tudjuk ugyan, miképen jött e gondolatra: hihetőleg gyanitotta, hogy Syene Aethiopiában ugyanazon délkör alatt fekszik Alexandriával [4]); s azon körülményből itélve, hogy nyári napfordulatkor a nap sugarai épen egy kut fenekére estek Syeneben, s a testek százötven stadium-

---

[1]) Kivéve legfölebb két-három mérföldnyi (lega) hosszasági hibát az egyenlitői tengereken.

[2]) **Montucla**, *Hist. des mathém.* P. I. lib. III. §. 22.

[3]) A régiek ismerték Berosus üres földgömbjét, mellyen a gnomon kettős czélra alkalmaztatott, ugymint az időnek és a nap szöglettávolságának mérésére a zenithben. Cassini Domonkos volt az utolsó csillagász, ki a gnomonicus eljárást használta az ő napelméletében. Jelenleg csupán a délkörök leirására használtatik.

[4]) Sőt inkább több mint egy foknyira van attól keletnek. Szinte hibázott, ugyanazon délkör alá helyezvén Meroet, Rhodust, Byzantot és a Borysthenest; és ugyanazon szélességi fok alá Rhodust, a gibraltari, és siciliai szorost, a Sunium fokot, és Issus öblöt

nyi körületben semmi árnyékot sem vetettek, azt következteté, hogy ezen hely közvetlen a tropicus alatt fekszik. Ugyan-egy napon tehát Alexandriában is megtéve a vizsgálatot, ugy tapasztalta, hogy a két város közti égi körszelet a gömbnek $^1/_{50}$ részét teszi [1]). E mérésben sem az ut csavargásait nem vette tekintetbe, sem a két városnak összehasonlitott magasságát a tenger szine fölött. Ő még azt is fölfogta, hogy ha valaki a cadixi szorosból kiindulna, ugyanazon szélességi vonal alatt, egészen Indiáig juthatna el, ujabb szárazföld fölfedezése mellett. Hasonló előérzet volt ez ahhoz, melly Columbust az uj világba vezette.

Utazások.

Gyakorlati haladásra segiték a földrajzot Sándor, és utódainak hadjáratai; jóllehet czéljok aranykeresés, és kereskedési viszonyok megállapitása volt. Sándor hajóhada nem hajthatván végre Arabia körülhajózását, ez a Lagidák alatt teljesedett [2]). Ptolemaeus Philadelphus Timosthenest küldé el a Vörös-tenger partjainak megvizsgálása és leirása végett; s több telepeket állita ott, főleg a gyöngyhalászok, és elefántfogakra vadászók kényelmére. Ezek közt nevezetesbek valának: Ptolemais, Epithera, Adulis, Philothera, Arsinoe, Berenice. Az indiai áruk e kikötőkből egy, e végre nyitott uton egyenesen Coptosba vitettek; innen pedig a Niluson le, Alexandriába, s ismét tovább a Közép-tengerre. Még eddig nem lévén ismeretesek az időszaki szelek, a Ptolemaeusok hajórajai a partok hosszában egészen az Indus torkolatáig jutottak; miért is a nagyobb földirók, maga Ptolemaeus is, nem hitethették el magukkal, hogy az atlanti tenger Indiával érintkezzék. Egyptom fő kereskedése az aethiopiai partokra, Abyssiniára, s az ujabb Adelre, továbbá még Boldog-Arabia kikötőire terjedett; mialatt a karaván ok Persia éjszaki részein és Bactrián keresztül jutottak éjszaki Indiába.

---

[1]) A földnek mértéke különféle volt a régieknél. Gnidosi Eudoxus annak körületét 400,000 stadiumra teszi; Archimedes és Cleomedes 300,000-re, Hermes, vagyis az egyptomiak 360,000-re; Posidonius 240,000-re, vagy más előadások szerint 180,000-re; mások ismét 216,000-, 270,000-, 225,000-ben számitották azt ki; Eratosthenes, Hipparchus, Strabo 250-, vagy 252,000 stadiumra. E különbség részben a mértékegység különbségéből, részben a használt eszközök tökéletlenségéből ered; jóllehet még most sem bizonyos, ki, mikor, és mint mérte meg a délkörvonal egy szeletét a régiek közül, kettős csillagászati s geodeticai mütétellel. Eratosthenes csak ez utóbbit vitte véghez; Posidonius a kettő közül egyet sem.

[2]) **Plinius**, VI. 26.

Posidonius előadása szerint: „Eudoxus Cyzicusból, szülővárosa által ajándékokkal küldetvén a corinthi játékokra, II. Evergetes uralkodása alatt Egyptomba jött; és ott a királylyal és ministereivel beszédbe eredt a Nilus hajózását illetőleg, főleg felső részében. A történet ugy akarta, hogy az arabiai tengeröböl partőreiugyanekkor egy hindut vezetének a királyhoz, azon jelentéssel, hogy egy hajóban találták őt egyedül és félholtan; de többet nem mondhatnak róla, minthogy nyelvét nem értik. A hindu görög nyelvre tanittatván a király parancsára, elbeszélé, mikép Indiából kiindulva egyenes irányban, hajójok eltévedt, s miután társai éhen haltak el, azon partokra vettetett ki, hol őt föllelték: sőt azon ajánlatot is tevé, hogy megmutatja az utat hazájába, ha a király valakit akarna vele küldeni. Eudoxus is azok sorában volt. Elindulva különféle adományokkal, illatszereket és drága-köveket hozott vissza magával; előadva, mikép e kövek a folyamok medrében, kavicscsal vegyest találtatnak: mások ismét a földből ásatnak ki; hol a vizek kövülése által támadnak, mint nálunk a jegeczek. Eudoxus azonban reményében csalatkozott; minthogy a király mindent elszedett tőle, mit a hajón magával hozott."

„Evergetes halála után özvegye, s utódja Cleopatra, nagyobb készülettel küldé őt el. A szelek által Aethiopia partjaira hajtatván, ott kikötött, s a lakosok hajlamát gabona, bor és száraz fügék ajándékozása által nyerte meg magának, mellyeknek azok hiányában voltak: s cserébe vizet, és kalauzokat nyert tőlök. Némelly szavakat is följegyzett nyelvökből, és egy hajónak a hajótörésből megmentett előrészét találta ott, melly a nyugotról vitorlázott oda; s ezt magával víve, szerencsésen visszatért Egyptomba."

„Cleopatrát követé fia; ki Eudoxust ujra mindenéből kifosztá, abbeli gyanujában, hogy ez számos tárgyakat magának megtartott. Az általa közszemlére kitett, és a tengerészeknek mutogatott hajóorr egy gadesi hajó maradványának ismertetett föl; minthogy a gadesi kereskedők igen nagy hajókon jártak, mellyeket a hajó orrára metszett ábrától l o v a k nak neveztek, minőre ezen töredék is mutatott: e hajókkal jártak ők Maurusia (Mauritania?) partjaira halászni, s egészen a Lixus folyamig hatoltak. Némelly tengerészek még azon hajók egyikére is akartak ismerni e töredékben, mellyek a Lixus folyamon tul merészkedtek, s többé vissza nem tértek."

„Eudoxus ebből azt következtette, hogy tengeren Libyát (Afrikát) meg lehet kerülni; s visszatérve hazájába, minden vagyonát hajóra rakta, azután Dicaearchiánál (Nápoly mellett), utóbb Massi-

liában, és minden közbeeső helyeken kikötvén, végre Gadesbe ért: hirdetve mindenütt föltett szándékát. Ez utóbbi helyen némi segélyt nyervén, és egy nagy hajót szerelvén föl két csolnakkal, minőket a tengeri rablók szoktak tartani; abba zene-, gyógyászat- és különféle mesterségekben jártas ifju rabszolgákat vett föl: kikkel együtt folytonos szelek által hajtatva, India felé vette utját. Társai azonban megunván a hosszu hajózást, kénytelen vala ott kikötni, hova a szelek irányzák hajóját: jóllehet az apály és dagály káros következéseitől méltán tartott. A hajó valóban törést szenvedett; de csak lassankint, ugy hogy az árukat mind kivihették a szárazra: sőt a hajónak nagy részét is meg lehetett még menteni. Ebből egy uj hajót állitottak össze az ötven-evezősök módjára; s Eudoxus ismét utnak indulván, olly népekhez jutott, mellyek nyelve hasonló volt azokéhoz, kiktől nehány szavakat följegyzett: miből azt következtette, hogy e népek is az aethiopok fajából valók, és egyek Bochus (Fez) tartományának lakóival."

„Megválván az Indiába hajózás eszméjétől, visszafordult, és utközben viz- és zöld fákkal bővelkedő szigetet fedezett föl. Szerencsésen Maurusiába érkezvén, eladta a hajót; és szárazon Bochushoz jött: kit rá akart beszélni, hogy hajót küldjön ama vidékekre. Azonban e fejedelem környezői azon gyanut ébresztették benne, hogy az illy vállalat által megnyittatnék az ut az idegenek betörésének. Értésére esvén azonban, hogy ezen terv kivitele látszólag rá fog bizatni, ő pedig valamelly elhagyatott szigeten kitétetni: a szomszéd romai tartományba, innen pedig Spanyolországba futott. Itt ujra hajót szerelt föl kerek hátulsó-részszel, és egy más hosszabbat ötven evezővel: az előbbit a magas tengeren, az utóbbit pedig a partokon teendő hajózásra; s földmivelő eszközöket, magokat, és lakok épitéséhez értő népet szedvén föl abba, előbbi körutjára ismét elindult, azon szándékkal, hogy ha utazása tovább tartana, az emlitett szigeten fogja a telet tölteni, s ott elvetvén és learatván a magot, tovább folytatandja utját."

Igy adja elő a dolgot szóról-szóra Posidonius, és következő szavakkal fejezi be: „Mi történt legyen tovább, azt Gades és Iberia lakói bizonyára tudni fogják." Mi azért közöltük ez előadást, minthogy a nagyszerü vállalatnak egyszerü rajzában örömmel szemléli az ember a bátor és okos tengerészt; ki mint Columbus, magasztos eszmével eltelve, századának előitéletei, a királyok igazságtalansága, az

emberek közönyössége, s a természet akadályai ellen olly bátor lélekkel küzdött.

Polybius a cadixi tengerszoroson kivül küldetvén Scipio által, a lerombolt Carthago birtokainak elpusztitása végett, Hanno nyomai után indulva, egész Guinea partjaiig jutott. Nagy kár, hogy jelentése elveszett, azon kevésnek kivételével, mit Plinius tartott fön számunkra [1]); mert hihetőleg ama harczias bölcsész azt is följegyzé, mi egyéb utazási jelentésekben elhanyagoltatott, tudnillik a fölkeresett népek szokásait, sajátságait, és hagyományait.

Természetrajz. Theophrastus.

Ez utazások kétségkivül uj anyagot gyüjtének a természetrajzhoz, főleg olly korszakban, midőn a figyelem, melly az előbbi korszakban egészen az emberi szellemre fordittatott, most kizárólag a testekre fordult. Theophrastus, a növények történetirója, a nézetnagysághoz, melly a görög léleknek jellemző tulajdona volt, egy ennél ritka sajátságot is csatolt, ugymint a vizsgáló szellemet; és valóban nagy hirben állana, ha őt Aristoteles el nem homályositja. Demetrius Phalereus segélyével füvészkertet alapitott Atheneben; azonban az elszigetelt és hazájok földéből kiszakitott idegen növények leirásában hiányzik a szinezet és elevenség, annál is inkább, minthogy képzelő-tehetsége nem volt élénk. Még szerencsétlenebb akkor, midőn, a mi gyakran megesik, mások szemeivel kénytelen látni. Hippocrates figyelembe vette az égalj befolyását az emberre: Aristoteles pedig az állatokra. Theophrastus e befolyást a növényekre nézve vizsgálta; s azt, hogy mikép diszlik a cypressus Cretában, a centaurea Elisben, a cedrus a Libanuson, a berkenye Arcadiában, a baraczk a Nilus partjain, a tamarind a Maeander mellett, a jegenye az Acheron partjánál, az olajfa az Alphaeus mentében, a terebinth Damascusban, a pálma Babylonban, a tölgyfa Cyprusban; hogy a macedoniai fenyü meghaladja szépségben a többieket, még a Parnassus fenyőit is; a pálma Görögországban terméketlenné válik; Egyptomban sokáig zöldelnek a fák, s a füge és a szőllőtő soha sem hullatják el leveleiket Elephantina mellett [2]).

A füvek és növények jelenleg ismeretes százezer fajából, ötszázat alig ir le Theophrastus: azonban a növények Physiologiáját nevezetes fölfedezésekkel gazdagitá; s értekezésében a növényte-

---

[1]) *Hist. nat.* lib. V. 1.

[2]) *Hist. plantarum*, lib. V. et VI. Lásd a *Felvilágositó jegyzetet* (B) alatt.

nyészet okairól, a táplálás és nemzés életszerveit vizsgálja; összehasonlitván azokat az állatokéval.

Dioscorides, szorgalmas gyüjtő, a füvészetben fő tekintély volt Plinius előtt, és tőle nyertek ösztönt a középkori arabok munkálódásai.

Az állattannak nagy segitségére voltak a Ptolemaeusok nagyszerü gyüjteményei; jóllehet csupa kiváncsiság- és fitogtatásból eredtek, s főleg a ritkaságok és szörnyek kerestettek azokba. Sőt Egyptom egyik királya még munkát is irt az állatokról: valamint Siciliának utolsó királya értekezést készitett a földmivelésről; mellyet Varro s Columella dicsértek; és Pergamum utolsó királya, Attalus Philometor, pusztán tudományos érdekből számos növényeket mivelt. Archelaus, Cappadocia királya a kövekről értekezett; Mithridates, Pontus királya a méregről irt munkát, és ötvennégyféle vegyitékből hires ellenmérget készitett.

Az ásványtan még kevésbbé vala mivelve; s az első munka e részben Theophrastus könyve, minden tudományos rendszer nélkül; mellyben a szerző az ásványok alakulását viz és föld által magyarázza.

Gyógyászat.

Az India- s Aethiopiából hozott állatok és növények nagyon előmozditák a gyógyászatot; s Hippocrates iskoláját, a dogmatismushoz hü igen jeles orvosok folytatták. Ámbátor a Ptolemaeusok a testek bonczolását megengedték, mindazáltal chalcedoni Herophilus ez által borzalmat gerjesztett maga iránt; s még azt is mondták róla, hogy a gonosztevőket éltökben vetette bonczolás alá: mint ez Vesalio- s Mondini-, az ujabb gyógyászat helyreállitóiról mondatott. Már coosi Praxagoras megkülönbözteté a vérereket az üterektől (arteriáktól): de Herophilus még tovább vitte az anatomiát, s Fallopius őt csalhatlannak nevezi. Ő az idegeket az érzés létszerveinek tartotta, s azok közös gyupontjának az agyvelőt: elemzés alá vetette a szemeket is, és levette a hályogot; megkülönbözteté a májhoz vezető mesenterialis edényeket azoktól, mellyek a mirigyekhez, vagy a mint nevezék, tejerekhez vezetnek; ő adta nevét a százrétü paczalnak; pontosan leirta a coroist, a nyelvcsontot, és a májat: előadván egyszersmind e létszerv különbségét az embernél, és az állatoknál. Ugy látszik, ismerte a viszonyt az érütés, és a lélekzés közt; és föltalálta az Anatomia pathologicát. Mindazáltal a gyakorlatban, vak empyrismusnak engedte magát által.

Ceosi Erasistratus, egy másik iskola feje, szinte előmozditá az

Anatomiát, főleg a tej, és az agyvelő, s az idegek müködésének tekintetében; megkülönböztetvén azokat, mellyek az érzékeknek szolgálnak, azoktól, mellyek az izmok mozgását idézik elő. Kimutatá a légcső rendeltetését, és a szivpitvarokét; s majdnem kitalálta a vérkeringést: azt is erősité, hogy az eledelek és orvosságok különféleképen hatnak a különböző egyénekre. A betegségek gyógyitásában nem helyeselte az érvágást, és hajtó-szereket; hanem ajánlotta a mértékletességet, hánytató-szereket, fürdőt és testgyakorlatokat.

Nevezetes arról, hogy meggyógyitá Antiochust, a syriai király fiát: kitalálván a rendetlen érütésből, miként ő mostoha anyjába, Stratonicebe szerelmes. Ekkor a király elé lepvén, kinyilatkoztatá neki, hogy a herczeg nyavalyájának okát kitalálta; de a gyógyszert alkalmazni lehetetlen. ‚Már mi lenne lehetetlen az én fiam megmentésére'? kérdé a király. „Ő az én nőmbe szerelmes"; felelé az orvos. ‚Tehát engedd át neki; ennyit csak megtehetsz királyod kedveért'? Erasistratus habozott, mondván: „És te, ki atyja vagy, átengednéd neki saját nődet"? Mire a király igent mondván, Erasistratus előadta a dolog valóságát: és szavánál fogta a királyt; ki teljesité fia kivánságát. Valóban nem utolsó érdem, az erkölcsi okok hatását keresni a gyógyászatban, s a hol lehet, azokat megorvosolni.

Szükségtelen dolog volna, ez orvosnak, és több másoknak hibáit elősorolni; minthogy ezek a tudomány haladására semmi hatással sem voltak. Erasistratus tanitványai hires iskolát alapitottak Alexandriában; melly Kis-Ásiára is kiterjedt. De valamint Homer commentatorai megrontották az irodalmat: szintugy a gyógyászatot is Hippocrates magyarázói; kinek talán már akkor tulajdonittattak olly értekezések, mellyek idegen kéztől származnak; s valamint a költők symmetrikai formákban gyártották az epigrammokat, szintugy a sebészek is mindenféle rajzok után rakták föl a kötelékeket. Mindazáltal a gyógyászat felosztása Pharmaceutica-, Diaetetica-, és Chirurgicára nagy nyereség volt mindegyik külön részre nézve; s Ammonius eszközt talált föl a hólyagkő összezuzására, a nélkül, hogy azt ki kellene szedni [1]: s igy a mi korunkban bámulandó lithotripsiát megelőzte.

Coosi Philinus és Serapion, megunva a dogmaticusok örökös elméleteit, tapasztalati iskolát alapitottak; melly kizárva minden elméletet, Anatomiát és Psychologiát, pusztán csak a kórjelekre ügyelt, s

[1]) **Celsus**, VII. 36. **Sprengel**, *Beitraege zur Geschichte der Medicin*, I. 465.

az okoskodás ellen a tapasztalatot, történetet, és a hasonló dolgokból következtetést állitá. Mint történni szokott azokkal, kik valamelly pártszellemtől ösztönöztetnek, nem keresék többé őszintén a valót, mellyre a tapasztalat őket vezethette; hanem inkább különös tételeket állitottak föl: sophismát és empyrismust csempészve be a tudományba. Egyébiránt a gyakorlatban gyakran egy értelemben voltak ellenfeleikkel; mi a kárhozatos véleménykülönbséget gyakran kiegyenlíti.

E közben egyéb bölcsészek egészen különböző szempontból tekintették az állati létszervezet csudáit: igy Zeno az ember, és a mindenség természete közti viszonyokat kutatta [1]).

Zenészet.

A Ptolemaeusok udvarában tartott ünnepélyek a zenemivelőknek kedvezők voltak. De a zene már nem volt szabad kiömlése a honszeretet-, vagy vallásos érzelmektől lelkesült ember érzelmeinek, mint az Sion halmain, vagy az olympiai ünnepélyeken nyilatkozott; hanem a számok-, és hangzatnak mesterséges együveillesztése. Hiában irt tarentumi Aristoxenes 453 könyvet a zenéről; nem volt abban már semmi lelkesedés, vagy lelkesitő: hanem csak a nehézségekre, s a rideg fölöslegre törekedtek, annál is inkább, minthogy egyszerüség- és elevenségtől megfosztott ásiai modulatiok vegyültek közbe. Babylonnak egy kormányzója soha sem vacsorált, százötven nő éneke és zenéje nélkül [2]). Damascusban Dariusnak 329 énekesnői, s ágyasai fogattak el [3]): kik egyébiránt nem annyira ügyességök, mint sem bájaik által akartak tetszeni. S mig azelőtt a zene nem választatott el az ének- és mimikától, ekkor megszakadt azon egyesség, melly által olly nagy uralmat biztositott magának. Hogy dicsénekeket hangoztassanak az istenitett királyoknak, a lármás zenét állitották össze, mellyben a hangszerek bonyolult kisérete uralkodjék az ének fölött: ekkor választatott el a hangszerzene az énekzenétől; és argosi Aristonicus volt első, ki a cziterán ének nélkül játszott. Az egyptomi udvarnál hires hangszerkészitők képződtek; divatba jött ott a phrygiai t r i g o n o n, mellyet a romaiak később ismertek meg Alexandriában Evergetes alatt; pamphiliai Ctesibius találta föl a vizgépes orgonát.

Egyedül Peloponnesusban maradt fön a dóri zene szigorusága; s Arcadiában még a régi hymnusok és alagyák zengedeztek. A görög

---

[1]) **Cicero**, *De finibus*, III. 12.
[2]) **Athenaeus**, XII. 40.
[3]) Id. XIII. 87.

miveltség a költészet, zene, s Mythologia befolyása alatt képződvén: könnyen elképzelhető, mennyire hanyatlásnak indult légyen, midőn az ének és pantomim nem gyakorolták többé befolyásukat a tömegre; a Mythologia vitatkozások- és képletekre szoritkozott; a költészet (habár mégolly szép) epigrammokban olvadt föl; és Phidias remekszobra helyébe bámulandó ügyesség lépett az edénykészitésben, kövek vésésében és egyéb diszmüvek előállitásában: mellyekben kitünt ugyan az izlés, de csak magánhasználat- és fényüzésre.

Kissé hosszabban időztünk a tudományok e korbeli állásának vizsgálatánál: minthogy a Lagidák alatt szintolly haladásokat tettek, mint az atheneieknél; s mert a miveltség állapota alattuk a végpontot jelöli, mellyre a régiek eljuthattak: a romaiak semmit, vagy igen keveset adván azokhoz. De magában Egyptomhan a papi intézmények, a szabad fejlődés kárával, csakhamar fölülkerekedvén, a muzeumnak, könyvtár- és iskoláknak némi kolostori tekintetet és rejtélyességet adtak; s az egyptomiak természeti hajlama a csudaszerü iránt, a tudományokra is befolyást gyakorolván, ezeket ferde ösvényre terelte.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Bölcsészet.

A bölcsészetben ne keressük most már egy Socrates, Plato, s Aristoteles dicső neveit. Valóban nemes föladatot teljesitett volna e tudomány, ha olly népek közt, mellyek az erőszak csapásai alatt meggörbültek, vagy pedig az istenitett zsarnokok lábainál a porban hevertek, az emberi kebelben, saját méltóságának érzetét fölkelteni, s az emberek szemeit az égre irányozni igyekezett volna. De leverve, s minden hit nélkül a jövőbe, ez égi szülött, mellyet Sophroniscus fia a magasból a földre hozott le, czinkostársa lett az alattvalók aljasságának, az uralkodók zsarnokságának, és valamennyiek romlottságának.

Láttuk már, mint igyekeztek a bölcsészek elfojtani Sándor keblében a korábbi igazságtalanságai miatt fölébredt lelkismereti furdalásokat; azután mint váltak udvaronczok- és satrapákká; foganatositván, vagy pedig megelőzvén az akár igazságos, akár igazságtalan ohajtásokat és parancsokat. Azok, kik a Lagidák zsoldjában állva, a muzeumban éltek, vagy miként Timon mondá, nagyszerü kalitkába voltak

zárva [1]), mit is tudtak egyebet, mint az időt haszontalan szőrszálhasogatásokkal tölteni, mellyek valahogy föl ne zavarják gyanakodó nyugalmát annak, ki nekik kenyeret adott. Nem sokkal jobbak voltak azok, kik Syriában elszórva éltek; és Antiochus ministerét, Phaniast, meg is dorgálta azért, hogy e jött-ment népet, az ifjuság megrontóit eltüri, s tanitványaikat az oszlophoz nem kötteti [2]). Magában egy királyi palotában Danae kéjhölgy nem csak gyakorolta, de még tanitotta is az epicureusi elveket: és Laodice által arra itéltetve, hogy egy szikláról taszittassék le, bátran lépdelt a halál elé: azt mondván: „Most még inkább meggyőződtem arról, hogy nincsenek istenek; miután azért halok meg, mert megmentettem azt, a kit férjemül tekinték: Laodice pedig, ki a maga férjét meggyilkolta, diadalmaskodik fölöttem“ [3]).

Mig messenei Euhemerus, phrygiai Diogenes, Hippo, Diagoras, Sosias, és az epicureusok az iskolákban az Isten létét tagadák, a nép, a szomoru századnak számtalan baleseményeitől leverve, vagy az erőszak nyomása alatt elsatnyulva, féktelenségében, és vak hizelgéssel dalolta a dicsénekeket Demetrius, és a Ptolemaeusok tiszteletére.

Plato, ki fölemeli a lelket az eszmék országába, s a szemlélődés örömeiben részeltéti azt, e fölfordult században épen nem tetszett a népnek: hanem Aristotelest bámulta, ki az emberi testre, s földi dolgokra irányozván a figyelmet, nem zavarja meg az élvezetet szigoru dogmákkal. Miért is tanitványai a mint kitüntek az anyagi vizsgálatban, szintolly ügyetlenek voltak az erkölcsi szemlélődésben; Theophrastus gyönyörüen leirja a növényeket, de fölületesen a jellemeket.

E században egyedül a tapasztalás fogadtatván el zsinórmértékül, Plato iskolája is hanyatlásnak indult. Tanitványai academicusoknak neveztettek, Academus kertjétől, hol az oktatás folyt; és első utódja volt Speusippus, az ő unokaöcscse; azután Xenocrates, szintugy erényei, mint észtehetsége miatt kedves, a democratia hive: ki a syriai királyok haragjával és nagylelküségével egyformán daczolni tudott. Palaemon, Crantor, Crates, mind ez iskolához tartoztak; de már ez akkor megváltozott: mert a morálban az aristotelicusoknak engedtek; az elméletben pedig, jóllehet a gyakorlati dogmatismust megtarták, több pontokra nézve mégis eltértek: és ugy látszik, maga Xenocra-

[1]) **Athenaeus**nál, I. 41.
[2]) Id. XII. 68.
[3]) Id. XIII. 64.

tes az értelmi tehetségeket elégteleneknek találván, az itélő tehetséget részint ezekben, részint a testi érzékben kereste : a mint tudnillik az itélet alá vetett dolgok az értelmiek, vagy érzékiek sorába tartoznak.

Uj-Academia (318.).

Pitanai Arcesilaus Aeoliából, ékesenszóló bölcsész, jó mathematicus, éles eszü logicus, egész értelmi erejét arra forditotta, hogy a különféle bölcsészi rendszereknek, mellyekben igen jártas volt, gyenge oldalait fölfedezze. Hozzá fogott a socratesi rendszer javitásához : nem egyedül, hogy lerontsa a tévelyt, és diadalra segitse a józan észt, mint ez mesterének Platonak szándékában volt; hanem ollyformán, hogy még merészebb és tudósabb scepticismust hozott be abba, mint Pyrrhoé lehetett. Mig Pyrrho megengedte a kétes elvet, legalább mint látszatot, ő azt mondá, hogy benső meggyőződés semmiről sem szerezhető : ha az okos helyesel valamelly eszmét, hisz; már pedig a hivés az esztelenek dolga (!). A bölcs tehát, a kinek czélja a lélek nyugalma, tartózkodjék helyeselni valamit. Ékesenszólása vonzerejével, és dialecticájának egész hatalmával harczolt a stoicusok ellen, a nélkül, hogy elitélné őket; mert mint scepticus, türelmes volt. Tanitványai semmit sem fogadván el, a mit ő nem állitott, ez által nem nagy dicséretére váltak századoknak.

Carneades (130.).

Legjelesebb volt ezek közt Carneades; ki azt vitatta, hogy az igazságnak nincs eltörülhetlen jelleme, mellyről azt megismerni lehetne : minthogy az ismeretek tárgyát szolgáltató érzékek csalódnak. Ha létezik is határozott igazság, ez az emberi értelem határain kivül esik, és az ember azt föl nem foghatja; miért is minden eszméink és tetteink csupán csak a valószinüségen alapulnak.

Vitája Chrysippussal több érdeket gerjesztett bármelly politikai eseménynél. Emez ugyanazon fegyverrel védelmezte a stoicismust, mellyet az uj Academia állitott ellenébe; tudnillik dialecticával és ékesenszólással. De Carneades azt kérdé tőle : „Egy szem gabona tesz-e egy rakást“? ‚Nem‘. „És kettő“? ‚Nem‘. „És három“? ‚Az sem‘. Igy haladott egyenkint, mig ellenfelét odáig vitte, hogy el kellett ismernie, mikép bizonyos számu gabonaszemek már rakást képeznek [1]) : innen azt következteté, hogy a viszonylagos eszmék-

[1]) Halom a görög nyelvben σωρος; innen van ez okoskodás neve is, *sorites*. Ugyanezen álokoskodás miletusi Eubulidesnek is tulajdonittatik; ki be akar-

nek nincs értelmök; minthogy nem lehet megszabni a határt a nagy és kicsiny, kevés és sok, világos és homályos közt. Ez okoskodásra Chrysippus mit sem tudott felelni, sem az eszmék és tárgyilagos ismeretek valóságának bebizonyitására nem tudott egyebet fölhozni a köz érzelemnél; a miért Carneades őt kigunyolta, s annál határozottabban következteté az eldöntés lehetetlenségét.

A stoicus Diogenes-, és peripateticus Critolaussal együtt, Carneades mint követ küldetett Romába; s ott bizonyitványát akarta adni, milly bámulandó könnyüséggel tud ő szónokolni mindkét részre: egyik napon az igazság mellett szólván, más nap pedig ostromolván azt; és azt vitatván, hogy az ember természeténél fogva önző, melly hajlam nem egyezik az igazsággal; hogy az igaz, és igazságtalan mindig egy értelemben vétetett a hasznos-, és károssal; hogy gyakran bolondnak tartja a nép azt, ki valamelly igazságos tettet visz végbe saját kárával: mig azok bölcseknek neveztetnek, kik saját előnyökre igazságtalanságot követnek el. E tanokat megutálta Cato, a censor, és rávette a senatust, hogy a követeket azonnal utasitsa ki Rómából; nehogy a romai erkölcsiség szenvedjen általuk. Mindazáltal nem sikerült neki, kiirtani a rossz magot; és Carneades utódja, a carthagoi Hasdrubal, ki nevét Clitomachusra változtatá (129.), két rendbeli iratát Lucilius költőnek, és Censorinus consulnak ajánlotta [1]); s a dogmaticai scepticismus behozatala által Romába, megbosszulta hazáját és mesterét.

Larissai Philo, az ő tanitványa (100.) megmutatá, hogy a Logica nem fejti meg a bölcsészet, vagy Mathematica tételeit, és csupán helyes következtetéseket enged bizonyos előzményekből; miért is csak föltételes értéke van. Ő azonban önálló, kizárólagos rendszert

---

ván bizonyitani, hogy bármilly tapasztalati ismeret megoldhatlan nehézségekre vezet, a peripateticusok ellenében hét sophismát állitott föl; ‚a halmozatot, a hazugot, a rejtettet, az electrumot, fátyolozottat, szarvast, és kopaszt.' Azonban a rejtett, az electrum, és fátyolozott ugyanegy, és ekképen formulázható: *‚Ismered atyádat'? „Igen." ‚Ismered e fátyolozott személyt'? „Nem." ‚E fátyolozott a te atyád; és azonegy perczben ismered is, nem is ismered őt.'* A halmozat és a kopasz, szinte azonegy dolog. A hazug illyformán készül: *‚Egy valaki hazudik, és azt mondja, hogy hazudik: hazudik-e ő, vagy nem'? „Hazudik a föltevés szerint: nem hazudik, mert igazat mond. Tehát hazudik, és nem hazudik."* A szarvas pedig illyen: *‚Ki valamit el nem vesztett, az meg van neki; te nem vesztetted el a szarvadat, tehát meg van a szarvad.'* (Látszik, hogy Socrates után is csak ugy virágzott a sophisták gyönyörü mestersége, mint előbb. S.)

[1]) **Cicero**, *Quaest. acad.* II. 21. 22.

nem állitott föl; sőt az eclecticismusra hajlott, és a stoicusokhoz közelitett, kikkel később ascaloni Antiochus egészen egyesült.

Peripateticusok.

Theophrastus után a Lyceum főnökévé, lampsacusi Strato lett; ki tudós pantheismus által ugyanazonositá a természetet az Istennel: olly hamar gyökeret vertek Aristoteles iskolájában az erkölcstelen eszmék! Messinai Dicaearchus tagadta a lelket; a zenész Aristoxenes azt mondá, hogy a lélek bizonyos neme a harmoniának, melly az elemek és test mozgalmainak bizonyos kapcsolatából ered. Némellyek a politikai ügyekre is kiterjeszkedtek; és Antigonus a megalopolitanoknak egy peripateticus törvényhozót ajándékozott: ki azonban nem volt képes lecsillapitani az egyenetlenségeket. Mithridates a peripateticusok főnökére bizta Athene elnyomatását; és annyira jött már e város, hogy Syllát szabaditójának tekinté.

Epicureusok.

Syllával azután e tanok Romába is behozattak: azonban sokkal jobban tetszettek, és többet ártottak Epicurus tanai; mellyek alapját a boldogság, ennek első föltételét pedig a lélek nyugalma tevén, épen nem voltak megegyeztethetők a politikai érdekekkel, sem a bátor honszeretettel; sőt még a családi hajlamokkal sem, mellyek annyi szenvedések forrásaivá váltak. Miért is sok rosszat okoztak e tanok a görögöknél; kiket hazájok balsorsa már ugyis távol tartott a közügyektől. S Boeotia és Athene lakosai, midőn legnagyobb szükségök volt volna a magasztos eszmék-, és nagylelkü tettekre, élvezetekbe merültek; s nem a haza védelmére, hanem kéjelgésre egyesültek, s vagyonuk egy részét évenkinti vendégségek kiállitására hagyományozták. Ez oknál fogva az államférfiak mindent elkövettek az epicureusok elnyomására: Lysimachus kiüzte őket Macedoniából; a messeneiek szinte elhatározták kizáratásukat. Roma elutasitá őket; végre maga Athene is számüzte [1]). Azonban a megromlott erkölcsök árja meghiusitá a rendeleteket; s az epicureusok ismét nagy számmal és hatalommal tüntek föl minden oldalról. Némellyek közülök még tyrannusokká is váltak: mint Lysias Tarsusban; mások a gunyt és szemtelenséget a fejedelmek teremeibe, s asztalaihoz vitték; ugy hogy például Fabricius hallván e tanokat Pyrrhus asztalánál előadatni, azt ohajtá lelkében, bár csak Romának minden ellenségei illy tanokat követnének.

[1]) **Athenaeus**, V. 2. XII. 68. XIII. 92. V. 56.

Pyrrhonisták.

Sextus Empyricus tágas tudománya által fejtette tovább a pyrrhonismust; azt bizonyitgatván, mint lehet azt alkalmaztatni minden tudományokra, s előbbi rendszerekre. Tőle vannak a Hypotyposes pyrrhonicae, s a mathematicusok ellen irt könyv. Ez utóbbi igen becses; minthogy a tudományok azon korbeli állapotát rajzolja, s egy valódi tudósnak őszinteségével adja elő azokat. S nem csupán az elméleti dogmatismus ellen irányoztattak a scepticusok fegyverei, hanem az erkölcstan ellen is, mellynek alapjait illy módon aláásták.

Stoicusok.

Az erkölcsi érzet most már a stoicusokhoz menekült: kik azonban a bölcseséget olly magasra helyezték, hogy a közönséges ember soha sem remélhete ahhoz eljutni; s a stoicusok nagyobb része csak azon pontig vitte, hol a szenvedőnek azt mondhatja: ‚Gyilkold meg magadat'. Mindamellett az ezen, és későbbi kornak nagy férfiai, a stoicismus hivei voltak; minthogy a lélek méltóságának kedvezett, s annak meggyőződéseit támogatta. Mint rendszeres tant, Cleanthes és Chrysippus fejték ki, s tökéletesitették. Az előbbi, szép lélek- és nemes jellemmel birván, éjjelenkint dolgozott; csak hogy nappal mesterének előadásait hallgathassa. Mint a Porticus főnöke, Istent kereste mindenben; s az ő pompás dicsénekéből Jupiterhez, kiviláglik, mikép a pantheismusból következteté az istenségnek lényeges tulajdonait.

Mondottuk már, mint küzdött Chrysippus az uj Academiával; s habár az okoskodás- és bizonyitásban hátrább állott is annál, más részről az erkölcsi, s gyakorlati igazságokban meghaladta őt. Szerencsés fölfedezéseket tett az Istenségről, a szabad akaratról, a physikai s erkölcsi rosszról. Az emberi szenvedélyeket a természeti rosszszak hasonlatosságából magyarázta; s minden önkénytes tettet az élvezet és erény két rugóira vitt vissza. Tulszárnyalá minden elődeit, sőt Aristotelest is, a jog-alap kutatásában és előadásában; mellyben ő nem szabad egyezkedést látott, hanem a szükséges viszonyok hatását az egyenlő és okos teremtmények közt: s e két tulajdonságból vonta le a tulajdonnak, és a társadalmi kötelességeknek eredetét [1]).

Az uj Academia ellenében küzdött még Antipater; ki a sok iste-

[1]) **Cicero**, *De finibus*, III. 20.

nek helyébe, egyetlen Örökkévalót állitott. Panaetius Romában élt, meghitt barátságban Scipio Africanussal; és átülteté oda a stoicismust: miután számos utazásai, a különféle rendszerek összehasonlitása, és a végletek kikerülése által tökéletesitette, s megvilágitotta. Vizsgálatai nem az emberi ismeret valóságának kérdésére, mint inkább az ember kötelességeire vonatkoztak [1]; mellyeket tanitványa Hecato szinte tárgyalt.

Mindazáltal a stoicusok és peripateticusok által a scepticismus ellen inditott harcznak megszünése nem volt diadal, hanem inkább mindkét oldalróli kimerülés; mellyből a küzdők csak akkor üdültek föl, midőn egy uj elem fris életerőt öntött beléjek.

HUSZADIK FEJEZET.

Rajzmüvészetek.

A nagy müvészekről, kik e korszak elején tündököltek, kapcsolatban azokkal, kik nevöket halhatatlaniták, már az előbbi korszakban emlékeztünk. Demetrius Phalereus Philot a Pyraeus kikötőjének és szergyárának nagyobbitásával bizta meg: melly munka bevégeztével, számot adott arról a népnek; s az nem kevésbbé bámulta ékesenszólását, mint épitészeti tehetségeit. Tervezett ő még több templomokat, és az Ariobarzanes által bevégzett szinházat Atheneben, egészen fejér márványból; mellynek lépcsőzetei nagy részben a fellegvár szikláiba valának vésve.

Seleucia, s Antiochia is gyarapodott remekmüvekben; bámulandó gyorsasággal követvén ugyanis egymást a nép bálványai, vagy a könnyelmü szépek diadalai: ez sokasitá a munkát. Antiochus Epiphanes maga is eljárt a müvészek boltjaiba, velök értekezéseket tartani [2]; a Lagidák tömegestől gyüjték körükbe a müvészeket: hatszázat küldött Ptolemaeus a rhodusiaknak; s a körmenetek alkalmával temérdek szobrok hordoztattak körül.

Azonban a müvészet csudája volt Alexandria: egyike azon kevés városoknak, mellyeket uj terv szerint készitett Sostratus, az ó-kor

[1]) E részben bevallja Cicero, hogy főleg őt követte: „*Panaetius de officiis acutissime disputavit, quem nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus.*“ *De off.* III. 2. Minő szerencsétlen igazitást vitt végbe abban, látni fogjuk az V. könyvben.

[2]) **Polybius**, XXVI. 10.

leghiresebb épitésze; ki egyszersmind szülővárosának Gnidosnak erkélyeit és sétatéreit tervezte. Száz állatalak, basalt- és porphyrból az első mesterek által készitve, állittatott össze egy sátor alatt. Csak az volt a baj, hogy e város müvészei nem képezhették izlésöket elődjeik remekmüvei által: az egyptomi müvészet után pedig némi ridegséget és szegletességet tanultak el; mit ők elég botorul, közeledésnek tekintettek az ősidők magasztosságához.

Ide járult még, hogy a régibb remekmüvek tökéletessége megfosztván őket az utolérhetés reményétől, ez azon vakmerő szándékot kelté föl bennök, hogy azokat fölülhaladják. Innen eredt a tulzás az állás-, és kifejezésben, a részek tökéletes kivitele az egésznek nagyszerüsége nélkül, a félénkség a müvészet szabályai szerinti tervezésben, a tépelődő gondosság annál, ki a szépet a hibátlanságban keresi; s jól mondja Quintilian [1]), hogy sokan Phidiasnál is jobban dolgozták ki olympi Jupiter ékességeit: de hol maradt a lélek, az élet? Ugyanazon hanyatlásnak jelei, mellyet a tudományokban szemlélhettünk.

Miután a politikai élet, s a müvészet közti kötelékek megtágultak, ez utóbbi nem képezvén többé az államnak szükséges alkatrészét, magántulajdonná vált; vagyis kénytelen vala simulni a változó izléshez, a megrendelők szeszélyéhez, és erőnek erejével népszerüséget keresni, minden magasztosabb czél nélkül. Ásia és Egyptom csudamüvei a nagyszerüség és óriási felé terelték az izlést, mellynek eleget teendő, átlépte a szépnek határait. Habár az alak megtartá is még a tökély némi fokát, elenyészett a szellem, melly a müvészetek éltető anyja; ezek nem voltak többé a nemzeti vallás sugallatai, mellyek jutalma a nemzeti dicsőség vala: hanem a fejedelmek rendeletéből, a népek hizelgéséből, vagy a királyok vetélkedéséből vették eredetöket. Már Sándor idejében csak az ő parancsára dolgoztak a müvészek; és ő maga sok időt töltött velök különcz és költséges tervek koholásában; s nem is volt mindig bátorságuk azt mondani neki, mit Apelles mondott: ‚Hallgass, nehogy teherhordó szolgám kinevessen téged.' Hephaestion máglyája, s a macedon hős gyászkocsija, egész vegyületét tünteték föl a diadaljelek-, hajóorrok-, oroszlánok-, csatázók-, centaurok- és syrenoknek, egészen ellenkezőleg minden jó izléssel.

Még jobban sülyedt a müvészet később, midőn az épületek

[1]) *Instit. orat.* II. 3.

csupa fitogtatásból emeltettek : terhére a népnek, melly saját gyalázatát örökité meg általuk, és az udvaronczok szeszélyeit véres veritékével fizette meg. Ptolemaeus Philadelphus több szobrot emeltetett Cleinosnak, egyszerü tunicával, vagy bőségszaruval fedve; Myrtius, Mnesis és Poteina kéjifjak és hölgyek a legfényesebb palotákban laktak; a tengerparton igen pompás siremléket nyert Stratonice, egyike ama boldogtalan nőknek, kiket Sándor deicteriadoknak nevezett [1]). Harpalus Tarsusban nem csak Sándor barátainak és paripájának, hanem egy kéjhölgynek is templomot emelt; és egy más valaki emléket az Atheneből a szent Eleusisba vezető uton. Lamia, hires kéjhölgy, fajtalan keresményéből csarnokot épittetett Sicyonban; szinte egy illyen épült Megalopolisban a Philopoemen által eladott 3000 utolsó spartai polgárok árán; Bithynia királya haragjával fenyegette Byzant lakóit, ha neki szobrokat nem emelendenek; a rhodusiak Minerva templomában harmincz könyöknyi magas óriási szobrot emeltek a romai nép tiszteletére, emlékeül az idegen hatalomtóli rettegésöknek; Athene pazarolta a szobrokat a királyok-, kegyenczek-, büvészek-, udvaronczok- és bohóczokra; s midőn már a márvány közönségessé vált, Demetrius Polyorcetes, és atyja Antigonus egészen aranyból öntették. Erkölcsi érzet és hatás nélkül mit érnek a szépmüvészetek?

A szobrászat és festészet nem szorult annyira az állam segélyére, s nagyszerü pártfogás nélkül is virágozhatik. Sándor legközelebbi utódainak korába esnek az Apollonius és Tauriscus által készitett farnesi bika, Glycon farnesi Herculese, valamint a bámulatos Laocoon-csoport. A rhodusi colossus Lysippus tanitványának, Charesnek müve, nem annyira szép, mint bámulandó látványt nyujtott; minthogy a rhodusi kikötő torkolatánál szétterjesztett lábai óriási arányban készültek : ugy, hogy vitorlás hajók is elhaladhattak alatta. Pergamusban Praxiteles fia faragta a két küzdőt. Sicilia állitá elő a Rhodust megkoronázó hires syracusai csoportot; s érmeiben igen csinos verést mutat föl. Nevezetesek még Antheus, Callistratus, Polycles, Athenaeus, Calixenes, Pythocles, Pythias, Timocles, Metrodorus; azonban a régi szellemtől elhagyva, nagyon is szem előtt tartják a müvészi kivitelt, az aprólékos hüséget : melly eltaszitva magától a magasztos ihlettséget, elnyomoritja a müvészetet. Maga Lysippus, az egyetlen müvész, ki által Sándor faragtatni ohajtá arczké-

[1]) Különféléket emlit **Athenaeus**, XIII. k. V. ö. **Polybius**, XIV. 11.

pét, az istenek hasonlatosságából az emberek utánozására szállt alá, s hü utánozásánál fogva dicséretet aratott.

A corinthusi és sicyoni iskolák nagyon szenvedtek a harczok alatt; s még mielőtt Románok fegyvere rájok nehezedett, hanyatlásnak indultak. A nagyszerü képzetek helyébe a természetnek igen is szolgai utánozása lépett, s még a jelesebb festőknél is a czifraság pótolta a szépséget. Sicyoni Pausias a természetessel vetélkedő, apró gyermekképeket és virágokat festett; mások borbély- és varga-műhelyeket, szamarakat, füveket, családi jeleneteket festettek: melylyek igen távol állottak egy Polygnotus, és Apelles nagyszerü eszméitől. Athene, régi törvényhozóit akarván festetni, idegen művészekre kénytelenittetett szorulni [1]). Pergamumban szorgosan gyüjtettek a festvények, főleg Sicyon és egyéb görög városok feldulatása után. Torzképek, kigunyolások, világossághatás, az érzékiség, vagy szeszély szüleményei voltak. Minő izlés uralkodott Alexandriában, mutatják a Galatonra pazarolt dicséretek; ki okádva rajzolta Homert: mig a többi költők a kihánytat szedegették a földről [2]). S valamint Aristoteles poetikája s rhetorikája egy nappal sem késleltették a tudományok hanyatlását: szintugy nem tarták föl azt a festészetben Apelles, Palaemon és mások könyvei.

Éremtan.

Keletről jött a vésett kövek és camaeák iránti izlés, mellyeknek igen jeles nyomai találtatnak e korban. A nagyobbszerü paloták padlózata mozaikkal rakatott ki. A macedoni, és siciliai királyok pénzei nem voltak már olly szépek; de azért nem hallgathatjuk el az éremtannak a történelemre igen fontos egyik pontját. Mióta a vert pénzek használata behozatott, a kormányok maguknak tarták a jogot, törvényes bélyeget nyomatni azokra, a czimnek és sulynak biztositása végett. E bélyeg rendesen a védisten ábrája volt, vagy annak jelvényei: vagy pedig a népek és városok jelvényei; néha valamelly jeles polgár arczképe is egyesittetett vele [3]): vagy magának a népnek neve, akár azon tisztviselőké tétetett rá, kik a pénzt verették; vagy, a monarchiákban, a király neve. A persa királyok arany-, és ezüstpénzt verettek az ásiai görög városokban (d a r i c u s o k a t), egy nyilazó jegyével; a macedonok Hercules fejét nyomatták rá; de Sándor

[1]) **Pausanias**, *Attica.* 3.

[2]) **Aelianus**, *Hist. varia.* XIII. 22.

[3]) Mitylene lakói Sapphot, különféle népek Homert, mint gyakran a romaiak is őt ábrázolták a köztársaság korában. Lásd az *Archaeologiát.*

dicsőségének növekedtével, az ő arczképe foglalta el az istenség ábráját. Ez óta a pénzeken a fejedelmek arczképe ábrázoltaték. Követék e szokást a Bosporus, Pontus, Thracia, Armenia, Parthia királyai, végre a többi államok: és igy most már az érmészek a különféle uralkodók arczképeit a pénzek után összeszedhetik [1]).

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Miveltség a romaiaknál.

Roma mindekkorig saját védelmével és diadalaival lévén elfoglalva, nem sokat gondolt az értelem kimivelésével: a nemesség gőgjében, a nép nyomoruságában, megvetéssel viselteték minden iránt, a mi nem volt erő és hatalom. Midőn a hóditások Nagy-Görögországba, s azután Achajába nyiták meg az utat, ugyanazon benyomást tették a legyőzöttekre, minőt a durva europaiak tevének a byzantiakra a keresztes hadjáratok korszakában. Mummius magaviseleténél Corinthusban [2]), még nagyobb bizonyitványa a romaiak tudatlanságának az, mit Plinius mond az órákról [3]): hogy tudnillik semmiféle órát sem ismertek; mig végre M. Valerius Messala (263.) a meghóditott Catanából egy napórát hozott magával, és azt a rostrumok mellett állittatá föl: mindaddig a hirnök naponkint tudatá a néppel a delet, és a nap lenyugtát. A geographiai helyzet, és azon körülmény, hogy gondolomra állittatott föl a napóra, használhatlanná tevé azt; mindazáltal egy század mult el, mig jobbal váltatott föl: később Scipio Nasica censor behozta a vizórát (159).

A Scipiok nevéhez csatlakozik a romaiaknál behozott miveltség legelső eszméje; valamint e család vette pártfogás alá a Nagy-Görögországból bejött tudósokat. Livius Andronicus Tarentumból, kit Livius Salinator rabszolga gyanánt vitt magával gyermekei nevelése végett, Ennius születése előtt egy évvel, először hozott egy darabot a szinpadra; s hymnust készitett, huszonhét nőszemély által éneklendőt. Leforditotta a görögből az Odysseát, és tizenkilencz tragoe-

[1]) Lásd különösen Vaillant dolgozatait az éremtan, és a királyok képrajza fölött; ámbátor ő gyakran összezavarta a hasonnemüeket, s az érmek apró alakjainak nagyitásában a körrajzokat megváltoztatá. Nagyobb dicséretet érdemel e részben Eckel.

[2]) Lásd fönebb 174. lapon.

[3]) VII. 60.

diát; melly forditásból csak némelly töredékek maradtak fön. Cnejus Naevius, campaniai születés, versekbe foglalta az első pun háborut; és mondatott róla, hogy költeménye Myron szobrához hasonlóan tetszett.

Quintus Ennius, kinek ‚esze nagy, de müvészete durva' volt [1]), született Rudiaeben Calabriában: mint centurio szolgált a romai seregnél Sardiniában; hol Cato, az öregebbik, megismervén őt, magával vitte Romába (259). Itt ifju patriciusokat tanitott a görög nyelvre; s az előkelőbb polgárok szerették őt. Fulvius Nobilior megszerezte neki a polgárjogot; Scipio Africanus pedig magával vitte hadjárataiban. Magasztalják őt, hogy tudta a görög, latin és osca nyelvet; más részről nagyon gőgös-, és gunyoros természetünek mondatik. Leforditá görögből Hecubát, és Medeát Euripidestől, és más dramákat, Epicharmus egy költeményét, és Euhemerus könyvét az istenek ellen. Azon kivül Romai évkönyvek czimü költeménynyel ajándékozta meg Romát: melly sokáig olvastatott nyilvánosan; és egy más költeményt irt Scipio tiszteletére. Quintilian őt tiszteletre méltó ős erdőhez hasonlitja; mellynek terebélyes tölgyei több tiszteletet gerjesztenek az emberben, mint sem gyönyörködtetik a szemeket. A tőle fenmaradt töredékek szigoru republicanus-, és őszinte barátnak tüntetik őt fel.

Satyra.

Neki tulajdonittatik a satyra föltalálása. A görögök, ha sérteni, vagy gunyolni akartak, a szinpadot, vagy epopoeiát használták föl: mint a Homernek tulajdonitott Margite-ben, vagy pedig a lyrikát: mint Archilochus jambusaiban; vagy még a didactikai formát: mint Simonides a nőkről irt költeményében tette; tovább ők átalában inkább a személyek, mint a hibák, vagy nevetséges dolgok ellen irányozták a gunyt: kivéve talán a Silloiket; mellyekről említés tétetik ugyan, de mellyekből épen semmi sem maradt fön. Satyránák nevezteték egy drama, mellyben a fő szerepet satyrok játszák.

A romai satyránák czélja volt: megnevettetés által javitani; s mindennemü versnemeket fölhasznált: miért is nevét egy osca szótól vette, melly mindenféle gyümölcscsel megrakott tálat jelent; és rendszerint Ceres- és Bacchusnak ajánltatott föl [2]).

---

[1]) Ovid. *Am.*

[2]) Innen a *Lex satura*: olly törvény, melly különféle czimeket foglalt magában; tiltva volt szavaztatni a népet per *saturam*, vagyis különféle inditványok fölött egyszerre. Diomedes igy határozza meg: Satira est carmen apud Romanos, nunc quidem maledicum et ad carpenda hominum vitia archaeae comoediae chara-

Ennius unokaöcscse, Pacuvius, szinte irt satyrákat; de csak kevés töredékek maradtak fen tőle. Lucilius (született Suessában 148-ban, és meghalt 45 éves korában) harmincz könyvet irt; és oktatóbb modort hozván be azokba, egyenesen az erkölcsök javitására czélozott, és a hexameternek szabad, fesztelen menetet engedett: ugy hogy inkább a prosához hasonlit.

Dramai müvészet.

Valószinü, hogy szüret alkalmával, és az aratás bevégeztével, ugy szinte Pales ünnepélyeinél, a régi erőteljes, és kevéssel beérő földmivelők, gyermekeik-, nejeik- és szolgáikkal testöket és lelköket táncz- és zenével vidíták föl [1]; miliez egyszersmind dalokat, mimikát, talán párbeszédeket is csatoltak: azonban nézetünk szerint innen még nem származhatott a valódi dramai müvészet; melly cselekvényt, bonyolodást és megoldást igényel, Aristoteles, Solinus, és a jelesebb irók Siciliát mondják a vidám szinjáték bölcsejének; honnan Epicharmus és Phormion Athenebe vitték azt: hol, a mint láttuk, nagyszerü előhaladást tön. Valószinü tehát az is, hogy onnan származott el Olaszország többi részeibe. Kezdetben inkáb rhythmicus, mint metricus versek használtattak a dramában; mellyek Saturnus régi mesés korától saturninoknak neveztettek, vagy fescenninek nek, Fescenniától: hol a satyrára nagyban alkalmaztattak, és arra nem illőknek találtattak. Bármilly durva volt is e kezdet, mindazáltal eléggé megczáfolja Horácznak azon állitását, hogy a romai irodalom a görögből csak későn, ugymint Görögország elfoglalása után származott [2]; valamint megczáfolja ezt a történelem is. Livius egy helyen, hol temérdek nevezetes dolgokat hoz föl [3], azt állitja,

---

ctere compositum, quale scripserunt Lucilius, Horatius et Persius; sed olim carmen, quod ex variis poëmatibus constabat, satira dicebatur, quale scripserunt Pacuvius et Ennius.

[1] Agricolae prisci, fortes, parvoque beati,
Condita post frumenta, levantes tempora festo
Corpus et ipsum animum, spe finis dura ferentem,
Cum sociis operum pueris, et conjuge fida,
Tellurem porco, Silvanum lacte piabant.
Horatius, Ep. II. 1.

[2] Graecia capta, ferum victorem cepit, et artes
Intulit agresti Latio . . .
Serus enim graecis admovit acumina chartis.
Ep. II. 1.

[3] „A döghalál ezen, és a következő évben dult, Titus Sulpicius Potitus, és Gajus Licinius Stolo consulsága alatt; azért nem is történt más emlékezetre méltó

hogy a romaiak a szinjátékokat, mint sok más dolgokat, a hetruskoktól vették át; azt mondván, mikép Roma 390-ik évében döghalál pusztitván, hogy megkérleljék az istenek haragját, a többi babonás szokások már nem használván, szini előadások hozattak be: eljátszva hetrusk szinészek által; kik az ő nyelvökön histriok nak neveztettek, és kik igen kecsesen tánczoltak a fuvola hangjára, s beszéd nélkül tagmozgással játszottak. A romai ifjak utánozták őket; durva verseket hevenyészve hozzá. Csakhamar keletkeztek jó histriok, kik a fescenniektől különböző, rendes verseket szavaltak, és satirákat ábrázoltak; mellyek beszédje a fuvola hangjával, és a tagmozgással egyezett. Néhány év mulva Livius Andronicus többet merészelt, és dramákat készitett egy cselekvénynyel; midőn pedig a gyakori elő-

---

dolog, mint hogy a béke kinyerése végett az istenektől, az ő tiszteletökre lectisternium tartatott, harmad izben Roma épittetése után. Azonban az iszonyu vész sem emberi, sem isteni segély által nem szünvén, azt mondják, hogy az emberek lelkei babonasággal lévén eltelve, szinjátékok rendeztettek: mi uj és hallatlan dolog volt a harczos népnél; minthogy eddig csak a circus-játékok voltak szokásban. A kezdet azonban szokás szerint csekély volt; és a dolog egészen idegen, minden dal és tagjártatás nélkül. A bohóczok és szinészek Toscanából hozattak; kik sip hangja mellett ugrálva, egészen uj, illedelmes mozdulatokat tettek toscanai szokás szerint. Csakhamar utánozta őket az ifjuság; tetszelgős dolgokat mondva egymásnak durva versekben: és a mozdulatok öszhangzásban voltak az énekkel. Végre a dolog megtetszett, és gyakran ismételtetett a mi müvészeink által. Minthogy pedig *ister*, toscanai szó, játékost jelent, a szavalók histrioknak neveztettek; kik fölváltva szavaltak, nem többé durva, s a fescenniekhez hasonló verseket: hanem kecses mozdulatokkal, dalokkal teljes satirákat, a sip hangja után alakitott dallal. Livius, ki az emlitett satyrák behozatala után első bátorkodott irni, s bizonyos tartalommal rendezni vigjátékot, ugy mondják, hogy saját verseit, mint szinte a többieket is, ez időben szavalta; s minthogy gyakori igénybe vétel által hangja elgyengült, szabadságot nyert felfogadni egy gyermeket, ki a sip hangjára énekelt, mig ő élénkebb tagmozdulatokkal kisérte a dalt; minthogy e részben szavának használata őt nem akadályozta. Később ugyanezt tették a histriok a kézzel illetett hangszerek hangjára; a histriok szavának csak azon részletek hagyatván föl, mellyekben több szavaló lép föl. Utóbb, miután a vigjátékok eme szabályánál fogva a nevetéstől, és a szabálytalan szólamoktól eltávozott a dolog, és lassankint müvészetté vált: az ifjuság, a mesék előadását a histriokra bizván, a régi szokás szerint tréfás és nevetséges dolgokat versekben kezdett gyakorolni; s a játékok e nemét az osca népektől átvéve, maga részére tartotta fön az ifjuság, és nem engedte azt bomocskoltatni a histriok által. Innen eredt, hogy az atellani mesék szerzői nem zárattak ki a katonaságból: minthogy nem gyakorolják a histriok mesterségét. A dolgok egyéb apró kezdete mellett, a játékok eredetét is meg akartam irni: hogy mindenki lássa, milly ép kezdetből fejlődött a dolog a jelen bolondságig, melly bármilly hatalmas országban is alig türhető.“ **Livius**, VII. 2.

adás által szava elgyengült volna, engedelmet nyert, egy ifjut állithatni a zenész elé, ki az ő verseit éneklé: mialatt ő tagjártatással játszott, és pedig annál kifejezőbben, minthogy a szavalásra nem kellett gondot forditania. Innen eredett a histriok szokása: tagjártatással jelenteni azt, mit a másik énekelt; ugy hogy ők csak a párbeszédet mondták el. A romai ifjuság czeknek hagyta a hosszabb dramák előadását: maga pedig az atellanákat szavalta el; mellyek szereplőire nem süttetett a gyalázat bélyege. E mesék azonban a patricius ifjuság által adatván elő, a dramai müvészet nem vergődhetett azon democratiai jelentőségre, melly az ő hatalmát Görögországban képezte. Már azelőtt divatoztak a saturák: zene-, szavalati, s táncz-egyveleg. Százhuszonhárom év mult el a hetrusk histriok első föllépése, és Livius Andronicus első vigjátéka közt; ki egy századdal hamarább virágzott, hogy sem Roma a pun háboruk bevégeztével gyönyörködhetett volna abban, a mi szép Sophocles-, Thespis- és Aeschylusnál föltalálható [1]), s Mummius a szini látványokat Corinthusból behozá; mint az ő dicséretére Tacitus állitja [2]). Andronicus, valamint Ennius, Plautus, Naevius, Terentius, csupán görög tárgyakat dolgozott föl; pedig ez utóbbi az egyetlen, ki azután született, midőn a romaiak Görögországba bementek.

Horácz- és Tacitusnál is inkább megközelíti az igazságot bizonyos, Aulus Gellius által idézett, Porcius Licinius; ki a második pun háboru idejére teszi a musák első emelkedését Romában [3]). Minthogy azonban már az első pun háboruban részt vett Naevius, hajlandók vagyunk azt hinni, hogy inkább Nagy-Görögországból, mint a sajátképeni Görögországból származott át a dramai miveltség Romába. Tudjuk azt, hogy ott sok pythagoraeusok comoediát irtak [4]): nevezetesen bizonyos Rhyton Tarentumból, ki Luciliusnak mintául szolgált, találta föl, nem tudjuk micsoda nemét a comoediának.

Mindenesetre a Titus Livius által fölhozott eredet megfejti nekünk a romai szinházak természetét; mellyek nem tekintettek pusztán mulató-helyekül, hanem inkább polgári, s vallásos intézménynek; s hol az előadás nem birt olly fontossággal, mint Görögország-

---

[1]) **Horatius**, *Ep.* II. 1. 146.

[2]) **Tacitus**, *Ann.* XIV. 21.

[3]) Punico bello secundo, musa primato gradu,
Intulit se se bellicosam in Romuli gentem feram,
A. Gell. XVII. 21.

[4]) **Lydus**, *De magistr. reip. romanae.* I. 41.

ban, hanem csak függelékét képezte annak, a mi Rómában lényeges dolog gyanánt tekintetett, tudnillik a circusi játéknak. Görögországban az előadás fák, vagy bokrok árnyékában (scena) ment végbe.

A szinjátékoknak sokféle neme hozatott be egymás után Rómába; s különösen a romaiaknál, a magasabb dramák, és tragoediák palliatae, vagy togatae voltak: a mint a tárgy görög, vagy romai volt; praetextatae, mikor magasabb rendü egyének szerepeltek praetexta öltönyben; ezek után következtek a másod rendü comoediák, tabernariae, mimi, atellanae. Ez utóbbiak legkedvesebbek lévén a nép előtt, mellyet csattanós élczek által inditottak fel, némellyek által helytelenül hasonlittatnak a mi rendes vigjátékainkhoz: minthogy rendes szerkezetüek voltak, és a régi romai komolyságot nagy részben megtarták; ugy hogy Tiberius panaszolkodott a senatusban, hogy az ő idejében korcsosodásnak indultak.

Brundusiumi Pacuviusrol mondatik, hogy tizenkilencz tragoediát irt, mellyekben Quintilián dicséri a mondatok mély értelmét, az élénk irmodort, és jellemhüséget; de a kevés, melly tőle fönmaradt, homályos és nem kellemes irmodorra mutat. Lucius Accius, egy szabados fia, ki Rómában született, számos tragoediákat irt; még pedig némellyek tárgyat a nemzeti életből merité.

Plautus.

A comoediát gyermek-korában hagyták vissza Livius Andronicus, és Cn. Naevius; kifejtette azt M. Accius Plautus, Sarsiniából Umbriában. Költeményei által vagyonra tevén szert, üzerkedésre adta magát; mi által mindenét elveszté, s végre malomkövet hajtott. Számos comoediákat irt; még többet csak kisimított, mint jelenleg teszik Francziaországban a hirescbbek, s azután saját neve alatt köröztette azokat: azonban valamennyit görögből fordità, vagy pedig utánozta, s görög tárgyakat vett föl. Husz darab maradt fön belőlök.

Terentius.

Mások is irtak comoediákat [1]); de valamennyit fölülhaladta a

[1]) A latin comicusokról illy itéletet hozott Volcatius Sedigitus, a császárok idejében:

Multos incertos certare hanc rem vidimus,
Palmam poëtae comico quod deferant.
Eum, meo judicio, errorem dissolvam tibi,
Ut, contra si quis sentiat, nil sentiat.
Caecilio palmam Statio do comico:
Plautus secundus facile exsuperat ceteros:

carthagoi Publius Terentius. Született ő 192-ben; mint gyermeket elrabolták a tengeri rablók, s eladták Terentius Lucanus romai senatornak: ki őt fölnevelvén, szabadsággal ajándékozta meg. Némi vagyont szerezvén magának, Görögországba ment; hol 39 éves korában meghalálozott. Hat comoedia maradt fön tőle; többet talán nem is készitett: és ama 108 darab, mellyeket Menander forditott, és Svetonius szerint hajótörésben vesztett el, hihetőleg pusztán csak tervezet volt. Az Eunuchus eredetinek látszik; jóllehet Gnatho és Thraso szerepei, Menander Hizelgőjéből látszanak átvettekül: és annyira tetszettek, hogy azonegy napon kétszer is el kellett játszani, s nyolcz ezer sertertiust jövedelmezett neki.

Plautus, durva és mulatságos, elárulja társalgását a néppel: Terentiuson, ki finomabb, meglátszik, hogy az uri osztályhoz tartozik. Amannál a vidámság illetlen tulzássá fajul: ennél pedig mérsékelt, s a jellemek és rajzok is természethük; az előbbinek szemére veti Horácz, hogy sietve dolgozott, csakhogy hamarább pénzhez juthasson: a másiknak vigjátékairól az mondatott, hogy a legmiveltebb romaiak, Scipio Aemilianus és Laelius is részt vettek abban. De mindkettő távol áll a görög comicusok finom tökélyétől, akár a tárgyat, akár az előadást tekintsük azokban. A kéjhölgy, a keritő, a szolga, ki ifju urának kicsapongásait elősegíti, az élősdi, a fösvény atya, a hetyke katona, állandó szerepek Plautus comoediáiban, csaknem ugyanazon nevekkel: hasonlóan a régi olasz szinpad álarczaihoz. Gorombaságokkal halmozzák el egymást, vagy örökös magán beszédeket tartanak, vagy a nézőkhez fordulnak, megsértve minden természetességet, és csupán a fajtalanságok közt tartják azt meg. A versek elhanyagolvák; az élcz durva és aljas; a párbeszédekben a nép nyelve használtatik: miért is annak különösen tetszett. Ha a tudósoknak nem tetszik, még kevésbbé tetszhetik a nyelvészeknek; s mai napig is örömmel lelik föl benne az olaszok, a még most is ajkukon élő idiotismusokat, mellyek a magasabb rendü iróknál nem találha-

---

Dein Naevius, qui fervet, tertio in pretio est:
Si quid quarto detur, dabitur Licinio:
Attilium post Licinium facio insequi:
In sexto consequetur hos Terentius:
Turpilius septimum, Trabea octavum obtinet:
Nono loco esse facile facio Lucium:
Antiquitatis caussa decimum adde Ennium.

A. Gellius, XV. 24.

tók : mi csakugyan arra mutat, hogy a nép nyelve nagyon is eltért a népszerüség után nem kapkodó irók nyelvétől; s a romai miveltség hanyatlásával az irói nyelv is hanyatlásnak indulván, fölülkerekedett a nép nyelve; miglen a hosszu századok és viszontagságok által szükségkép előidézett módositásokkal a most élő szép nyelvet képezte.

Horatius megvetéssel viseltetik az első rendbeli vigjáték-irók iránt; azonban tudvalévő dolog, hogy ő itéleteiben egyedül, vagy főleg a kifejezés finomságát veszi tekintetbe : s ez oldalról borzasztóknak tetszhettek neki a saturninus lábak; valamint Plautus is durvának.

Terentius nem keresgélt olly alacsonyan, mint Plautus; azonban a hölgyjellemek nála kéjhölgyekéi, mivel ezek nyilvánosan jelennek meg : de nála ezek már gyermek-korukban elragadtatnak, és a vigjáték rendes megoldása az ő hálaérzetök; s az erényes embernek is helyt ád a maga darabjaiban [1]). Morálja nem olly féktelen, tréfája nem kihivó, párbeszédei természetesek, és kifejezései válogatottak; a comicai erőben, és találmányban alábbvaló : miért is azzal mentegeti magát, hogy lehetetlen valami ujat föltalálni [2]). Egyikök sem ismerte a mesterséget, n e v e t v e t a n i t a n i; mi a vigjátéknak sajátképeni czélja : hanem egyedül csak a nép mulattatását tarták szem előtt [3]).

---

[1]) Terentiusról éneklé Caesar :

Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander,
Poneris, et merito, puri sermonis amator;
Lenibus atque utinam scriptis adjuncta foret vis,
Comica ut aequato virtus polleret honore
Cum Graecis, neque in hac despectus parte jaceres!
Unum hoc maceror, et doleo tibi deesse, Terenti.

Jóllehet e kifejezés *vis comica*, nagyon közönségessé vált, hajlandó vagyok mégis hinni, mikép a harmadik és negyedik vers akkép pontozandó, mint én tevém; a *comica* szó tudnillik nem a *vis*, hanem a *virtus* szóhoz tartozik.

[2]) Quod si personis iisdem uti aliis non licet,
Qui magis licet currentes servos scribere,
Bonas matronas facere, meretrices malas,
Parasitum edacem, gloriosum militem,
Puerum supponi, falli per servum senem,
Amare, odisse, suspicari? Denique
Nullum est jam dictum, quod non dictum sit prius.
Előbeszéd az *Eunuchus*hoz.

Ez a bonyodalma minden vigjátéknak.

[3]) Poëta, cum primum animum ad scribendum appulit,
Id sibi negotii credidit solum dari,

A bonyodalomnak az általi rendes megoldása, hogy valamelly holtnak vélt személy megjelent, vagy pedig egy atya, vagy fiu ismertette meg magát, annál valószinübbnek tetszhetett a régiek előtt, minthogy szokás volt náluk a csecsemőket kitenni, a hadi foglyokat rabszolgákká tenni, gyakoriak voltak a corsarok rablásai, s igen gyér a közlekedés a tartományok közt. A szinpad többnyire piaczot ábrázolt, mellybe több utczák nyiltak.

A latin vigjátéknál hiányzott a kar, a görögnek eme leglényegesebb része; a caterva, vagy grex Plautus némelly darabjainak végén, nem egyéb, mint azon zenészek és tánczosok összesége, kik a felvonások közötti hézagot énekkel, és tánczczal tölték ki. Ellenben a fenmaradt görög vigjátékoknál nem találunk előbeszédet; s az is, mit némelly tragoediáknál látunk, nem a költő, hanem más személy ajkairól szól; mint Plautus és Terentius teszik. De miként tudhatjuk, valljon ez előbeszédek nem voltak-e szokásban egyszersmind a görögöknél: midőn olly kevés szindarabok maradtak fön tőlök?

A romaiak utánozásból irtak vigjátékot; és a kissé szabadabb fordítás, eredeti volt előttök. Plautus és Terentius egyebet sem tettek, mint latinra forditák az utolsó korszak, főleg Menander verseit; és Terentius a plagium szennyétől akkép mentegetődzik, hogy senki másnak fordítását sem használta. Igy tarták fön számunkra a görög vigjátékokat; mellyek eredetije elveszett. Minthogy pedig a szabad fordításban kihagyásokat, közbeszurásokat és változtatásokat tesznek, sem a görög, sem a romai társadalmat nem tanulhatjuk ismerni azokból. Mi, kik valahányszor dramaköltő akad kezünkbe, örömest időzünk vele, hogy a családi élet beljébe hathassunk, és magányukban ismerjük meg az embereket, kiket a történelem egyedül fegyver-, vagy togába öltözve, a harczmezőn, vagy a szószéken tüntet előnkbe, nagy veszteségnek tarthatjuk ránk nézve, hogy a comoediae togatae, trabeatae, tabernariae fön nem maradtak: azon kevés darabokban is, mellyek az emlitett két irótól valók, egyes részletek romai szokásokat tartalmaznak; különösen Plautusnál, ki kevésbbé mivelt, és népszerübb lévén, gyakran saját tapasztalásából, és nem emlékezet után beszél. Miért is, habár a szigorubb birák itéletét ki

---

Populo ut placerent quas fecisset fabulas.

Terent. Előbeszéd *Andriashoz.*

... Eum esse quaestum in animum induxi maximum:
Quam maxume servire vestris commodis.

Előbeszéd *Eautontimorumenus*hoz.

nem állotta, a népnek mindig tetszett; melly az ő köréből vett eredeti jellemek másolatait ismerte föl azokban.

Igy például a Curculioban, a caterva igazgatója Roma város részeit irja le: s a comitiumban azon hamis tanuk és hitszegők mutattatnak be, kik a választásoknál szavazataikat, a törvényszékeknél tanuságtételeiket eladják; a basilika mögött, és Leucadia Oppia temploma körül a kicsapongó férfiak szemtelenül ólálkodnak; a toscanai uton a hirhordók, a hetykék Cloacina temploma mellett; a nyalakodók a halpiaczon; a forum közepén a gazdagok; a tó mögött a gonoszok [1]). Gyakran ellenébe állitja a latin durvaságnak a finom görög romlottságot; jóllehet már a fényüzés is behozatott, és fukarságnak tartatott volna agyag edényeket használni az áldozatoknál [2]): az ékszerek már czifrábbakká váltak, s a kocsik is némi pompát mutattak; bár menynyire durva készitményüek voltak is még [3]). Főleg pedig Plautusból tanulhatjuk a régi durvaság küzdelmét az ujabb szokásokkal: a polgárok költséges pompát tüntettek föl, és nem csinosságot. Romába csupán ügyeik elintézése végett jöttek: egyébkint pedig falun laktak; nagy szomoruságára az élősdiknek, kik a közben fogaikat összekocczanthatták [4]).

A nők különösen kitüntették magukat hiuságuk által; piperéjek minden részeivel külön szolgák és munkások foglalkoztak [5]). S jóllehet a törvény örökös függésben igyekezett tartani őket, kezeikbe ragadták a gyeplőt, főleg ha gazdag nászajándokot hoztak a házhoz, és azok fölött zsarnokoskodtak, kiket a törvény zsarnokaikul rendelt. Rendkivül megszaporodott ama szerencsétlenek száma, kik a kéjelgéssel kereskedést üztek [6]); s a romlottság annyira ment, hogy atya

---

[1]) *Curculio*, act. IV. 1.

[2]) Tenax ne pater ejus est? — Immo aedepol pertinax;
Quin etiam, ut magis noscas, genio suo ubi quando sacrificat,
Ad rem divinam quibus est opus, samiis vasis utitur.
Captivi, II. 2. 40.

[3]) Nunc, quoquo venias, plus plaustrorum in aedibus
Videas, quam ruri, quando ad villam veneris.
Aulul. III. 5.

[4]) Ubi res prolatae sunt, cum rus homines eunt,
Simul prolatae res sunt nostris dentibus. . .
Dum ruri rurant homines quos ligurriant,
Prolatis rebus, parasiti venatici
Sumus: quando res redierunt, molossici.
Captivi, I. 1.

[5]) *Aulul.*, III. 5.

[6]) Mesterségeiket leirja a *Truculentus*ban. I. 1.

és fiu, mint vetélytársak találkoztak a kéjházakban [1]); hova gyakran az ifjakat nem annyira a bujaság vezette, mint inkább a vágy, elrabolni a drágaságokat és ékszereket [2]) : melly szokástól még a császárság legvirágzóbb korszakában sem tudtak megválni [3]).

Másutt Plautus ama kontár bölcsészeket rajzolja, kik mint tanitók és élősdik laktak Romában. „Vigyázz (igy kiált föl az élősdi Curculio), nehogy utamat állják e görögök, kik hosszu köpenynyel, fedett fővel járnak; mindig könyvekkel terhelvék, s egyszersmind asztali hulladékokat visznek magukkal : ugy látszik, mintha beszélgetésre jönnének össze, de gaz népek, kik alkalmatlankodnak neked. Mindig mondataikkal fegyverkezve járnak; de örömest bemennek a borházba, s midőn valamelly gaztettet követtek el, befedik fejöket, és nagyban isznak. Méltó látni tántorgó komolyságukat [4])." Plautusnak némelly helyei oda látszanak mutatni, hogy akkoriban szokás volt, ezerfélekép zaklatni az utasokat a vámoknál [5]), s feltörni a határokon a levélpecsétet [6]).

---

[1]) Ut apud lenones rivales filiis fierent patres.
Bacchides, in fine.

[2]) ..... Quippe
Ut semel adveniunt ad scorta congerrones. . .
Unus eorum aliquis osculum amicae usque oggerit,
Dum illi agunt quod agunt; sunt caeteri cleptae.
Truculentus, I. 2. 5.

[3]) Ovidius in *Arte amat.* III. 441. inti a hölgyeket, őrizkedjenek jól az olyanoktól, kik ékszereik utáni vágyból udvarolnak nekik.

[4]) Date viam mihi .....
Tum illi Graeci palliati, capite operto qui ambulant,
Qui incedunt subfarcinati cum libris, cum sportulis,
Constant, conferunt sermones inter sese drapetae :
Obstant, obsistunt, incedunt cum suis sententiis,
Quos semper videas lubenter esse in thermopolio;
Ubi quid subripuere, operto capitulo calidum bibunt,
Tristes atque ebrioli incedunt.
Plaut. *Curcul.* Act. II. sc. 2.

[5]) Rogitas, quo ego eam, quam rem agam, quid negotii geram,
Quid petam, quid feram, quid foris egerim?
Portitorem domum duxi; ita omnem mihi
Rem necesse loqui est, quidquid egi atque ago.
Menaechmi, I. 2. 7.

[6]) Tam si obsignatas non feret, dici hoc potest,
Apud portitorem eas resignatas sibi
Inspectasque esse.
Trinummus, III. 3. 64.

Egyébiránt a törvény szigoru felügyeletet rendelt a szinpadi látványokra; miért is ott sem az atheneiek democratiai szabadsága nem tudott fölvergődni, sem a szemtelen szemérmetlenség olly mértékben lábra nem kapott, mint Görögországban. A nemesség féltékenységében a nép iránt, melly a szinpadon intézett ellene támadást, az által fékezé meg a comoedia szabadosságát, hogy a XII. táblás törvényt alkalmazta rá; melly a rágalmazót halálra, vagy megostoroztatásra ítélte [1]). S jóllehet e törvény emberibb, és igazságosabb szabályok által mérsékeltetett, mindamellett nem egyszer idéztetett törvény elé a szinész, szinpadi sértések miatt. Valahányszor a köz szabadság elnyomói fölléptek, e megtorló törvényeket sulyosbitották. Igy cselekedett Sylla; s Cicero az ő korában irta Atticusnak, hogy a büntetéstőli félelem miatt, senkinek sem lévén bátorsága irásban nyilvánitani saját véleményét, vagy nyilván megróni a nagyokat, egyetlen ut marad, tudnillik a szinpad; hol a nép ismételteti azon verseket, vagy helyeket, mellyek a politikai ügyekre látszanak célozni [2]). A sajtószabadsághoz szokott ujabb államok nem igen nagyszerü fogalmat nyerhetnek innen az irodalmi szabadságról Romában.

---

[1]) **Cicero**, *De rep.* mondja: „A vigjátékok, ha a szokás nem türi vala, a szinpadon soha sem adták volna jeleit a gonoszságnak. A régibb görögök fen tartanak még némi, e balvéleménynyel egyező dolgot; kiknél törvény által is meg volt engedve, hogy a vigjáték mindent elmondhasson, a mit akar, és a kiről akar, sőt meg is nevezhesse azt... És valóban kit nem illetett, vagyis inkább kit nem kinzott meg? kinek kegyelmezett? Ha csak egy Cleont, Cleophont, Hyperbolust, gonosz és lázadó egyéneket sértett volna meg, ez türhető volna; ámbátor sokkal inkább helyén lenne, hogy az illy polgárokat a censor rója meg, és ne a költő: de hogy egy Pericles, ki az államot több éveken át hadban és békében fő hatalommal igazgatta, versek által beszennyeztessék, és e versek a szinpadon szavaltassanak el, nem kevésbbé volt becstelen dolog, mint ha minálunk Plautus, vagy Naevius meg akarták volna átkozni Publius és Cneius Scipiot, vagy Caecilius egy Marcus Catot.... Ellenkezőleg, a tizenkét táblás törvények igen kevés tettekre szabván halált, ez alól ki nem veendőnek tekintették azt is, ki aljasságokat mondott, és verseket készitett, mellyek becstelenséget és gyalázatot hoznak másokra. És ez igy jól van: minthogy az a rend, hogy magunkviselete a tisztviselők itéletének, és törvényes vizsgálatnak legyen alávetve, nem pedig a költők szeszélyeinek; és alacsonyságokat csak azon föltétel alatt szabadjon hallanunk, hogy azokra a törvény előtt felelhessünk, és védhessük magunkat."

[2]) Midőn Cicero hazájába visszahivatott, Aesopus tragicus, Accius Telamonját szavalván, és néhány szót elváltoztatván, e versekkel magasztalta őt: „Quid enim? Qui rempublicam certo animo adjuverit, statuerit, steterit cum Argivis ... re dubia nec dubitarit vitam offerre, nec capiti pepercerit ... summum animum summo in bello ... summo ingenio praeditum ... o pater! haec omnia

A romai szigoru jellem aljasnak tartotta az olly embert, ki mesterségével nem volt képes valami szükséget kielégiteni, hanem csupán mulattatásul szolgált; és becstelennek azt, ki pénzért szinlelt érzelmeket, s magát látványul, és a nézők gunyjának kitette. Ez oknál fogva a szinészek megfosztattak minden polgári jogoktól; a censorok kitörölheték őket a tribusokból, és a tisztviselők kényök szerint verethették: egy testökre nyomott bélyeg kizárta őket minden hivatalból; sőt még a legiokba sem vétettek föl. A romai szinpadon, eltérőleg a görögtől, a nők is fölléphettek, csakhogy illendő öltözetben; de becstelenség szennye tapadt rájok, és a senatoroknak megtiltatott nőül venni a szinésznőket, vagy a bohóczok leányait, és unokáit. A nézők fütyülés, vagy tapsok által nyilvániták helyeslésöket, vagy rosszalásukat; s midőn a szinész kifütyültetett, az álarczot le kellett venni.

Kezdetben a szinházak alkalmi épületek voltak, s legfölebb egy hónapig álltak, habár még ugy ki voltak is czifrázva, megaranyozva s ezüstözve; szobrok, vagy a meghóditott népektől elvett zsákmányok lévén azokban fölállitva. Scaurus egy szinházat épitett nyolczvan ezer nézőnek, három ezer szoborral, és háromszáz hatvan márvány-, üveg-, és aranyozott faoszlopokkal ékesitve. Pompejus legyőzve Mithridatest, első volt, ki egy állandó szinházat épitett, a mityleneinek utánozására, negyven ezer nézőnek, tizenöt oszloprenddel; mellyek az orchestrumtól a felső karzatig emelkedtek [1]). Marcellus szinházát Augustus épité félkörben: mellynek alsóbb átmérője körülbelül ötvenöt meter volt, külső keritése pedig százhuszonnégy. Alakra nézve a görögöket utánozták; csak hogy ezeknél a félkör háttere a tánczosok számára volt szánva: a romaiaknál pedig ott a se-

---

vidi inflammari ... O ingratifici Argivi, inanes Graji, immemores beneficii! ... Exulare sinitis, sinitis pelli, pulsum patimini", etc.

Az apollinaris játékokban, Diphilus e verseket szavalván:

Nostra miseria tu es magnus ....
Tandem virtutem istam veniet tempus cum
graviter gemes ...
Si neque leges, neque mores cogunt ...

a nép czélzatot vélt látni benne Pompejusra, s kényszerité a szinészt, hogy ezerszer ismételje azt (millies coactus est dicere. *Cic.* ad Att. II. 19.).

Nero idejében egy szinész ezeket mondván: „*Isten veled atyám; isten veled anyám!*" az előbbit ivással, az utóbbit pedig uszási tagmozdulattal kisérte; Nero szülőinek halálára akarván czélozni ez által. S egy atellani előadás alkalmával azt mondván: ‚*Orcus vobis ducit pedes*', a senatorok felé fordult.

[1]) Lásd az *Archaeologiát.*

natorok és tisztviselők ültek. Az orchestrum utáni első helyet a lovagok foglalták el; kiket ismét egy korlát választott el a magasabban ülő néptől.

Cajus Curio, nem remélve, hogy pompában elődjeit meghaladhatja, sajátszerüség által igyekezett őket legyőzni: s atyjának temetési ünnepére két szinházat épitett, mellyek valamennyi nézőkkel együtt forgathatók voltak; ugy hogy az előadás végével forgásba tétetvén a szinház, a nézők amphitheatrumban lelték magukat.

Egyébiránt az olaszok soha sem mutattak nagy hajlamot a valódi drama iránt; de annál többet a bohózatok irányában: minthogy eleven, gunyoros természettel birtak. Az ugy nevezett álarczok nem a középkorban támadtak, mint némellyek hiszik, hanem régi eredetüek. A Maccus, vagy Sannio, az olasz Zanni, vagy Harlequin szülője, valódi bohócz volt, nyirt fővel, különféle szinü rongyokba öltözve; Pompejiban találtatott a Pulcinella, egy álarcz az atellanákból.

Terentius és Plautus vigjátékai többnyire ‚comoediae palliatae'; mellyek, minthogy görög irókból vétettek, görög öltönyben adattak elő. A togaták-ban leghiresebb költő volt Afranius, kitől nagyon kevés maradt fön. Egyébiránt Quintilian mondja, hogy iratainak nem sok becse van; és a latin irodalom a comoedia dolgában gyenge lábon áll.

Augustus korában több eredetiségre törekedtek az irók: nem azon értelemben, hogy maguk találtak volna föl valamit, hanem hogy szabadabban és uj modorban utánoztak. Asinius Pollio volt a leghiresebb tragicus; de semmi sem maradt fön tőle. Ovidiusról tudjuk, hogy a Medeát irta; azonban a közhelyek, mellyekkel Heroidesei tömvék, és irmodorának hanyag könnyüsége, nem nagy sajnálatot keltenek bennünk az iránt, hogy e müve elveszett. Az ál Senecának dagályos párbeszédeit és stoicus handabandáit, nem is érdemes a tragoediák közé sorolni.

Hiányzott a romaiaknál, a görögöknél annyira sajátságos szelid emberiség és harmonicus érzet; a folytonos csatákhoz, megláncolt királyok, és legyilkolt foglyok szemléletéhez szokott nép, kedvét csupán a harczokban, vérontásban, szabad ég alatti circus- és amphitheatrumokban lelte [1]). A vadállatok dühös viaskodása, a törekvések, megszabadulni a fenyegető veszélytől, az iszonyu orditások, és vég-

[1]) Miért nem mutathat föl Roma tragoediákat? E kérdést igen jelesül tár-

vonaglások, férfias (!) élvezetet nyujtának a Scipiok-, és Catoknak, sőt még nejeiknek is.

Circus. Annak története.

A circusróli első emlékezet Romulusig megy vissza, ki azt a Forum mellett állitá föl. Az ugy nevezett Circus maximust Tarquinius Priscus emelteté, a Palatin és Aventin hegyek közt. Hosszában negyedfél stadiumot, szélében négy holdat foglalt el, és százötven ezer nézőt fogadott be: később pedig, midőn Julius Caesar által tágittatott, százhatvan ezeret; végre háromszáz ezeret, midőn Nero alatt leégvén, Trajan azt ujra fölépitteté. Augustus ott állittatá föl az obeliscust, mellyet jelenleg a Piazza del popolo-n láthatni; Constantius pedig azt, a melly most a Lateran előtt emelkedik. Számra mintegy tiz épitteték Romában; s mai napig is fönáll Caracalla circusa, mellyből a Navona tér obeliscusa hozatott el. Különösen a versenyekre lévén szánva e circusok, négy oldalu alakkal birtak, melly egyik oldalról félkörben végződött; az arena középett szobrok-, és obeliskekkel ékitett, és apró oszlopokban (m e t a e) végződött korlát (s p i n a) által volt elválasztva. A nézők fokozatos lépcsőkön, körben foglaltak helyet.

Az amphitheatrumokat két egyesitett szinház képezte; hosszudad alakkal birtak, és főleg gladiatori küzdelmekre valának szánva. Az arena körül huzódott a p o d i u m: ülőhely a tisztviselők és méltóságok számára; utánuk ültek a lovagok, azontul a nép, mint a szinházakban. Csak Augustus alatt épittetett egy kőből; később Vespasian és Titus (72. évben Kr. u.) álliták a Colisaeumot, mellynek romjai mai napig csudáltatnak. Elliptikai körülete 534 meter külről, és 239 belülről; 49 meterre emelkedik a külkerités, négy egymás fölé rakott oszloprendekben, és 90,000 nézőt fogadhat magába. Körös-körül boltozatok nyultak a fenevadak számára. Viz is bocsáttathatott be: s néha szagos vizzel árasztatott el; kifeszitett kelmék védték a nézőket a nap heve, s az eső ellen. Az amphitheatrumok a bátorság és vadság iskolái voltak a romaiakra nézve: kik a fenevadak diadalát, és gladiatorok küzdelmeit látták ott; melly utóbbi látványt Marcus és Decius Brutus hozták be (266.), atyjok gyászünnepének tiszteletére [1]).

---

gyalta **Nisard**, *Études sur les moeurs et les poétes de la décadence*, Senecára vonatkozólag. Lásd az *Irodalmi* okmányokat.

Lange (*Vindiciae romanae tragoediae.* Lipcse, 1822.) mintegy negyven romai tragicust gyüjtött össze.

[1]) Lásd a következő *könyv* X. fej.

Olly nép, mellynek hatalmát és dicsőségét mindegyre növelik a véres diadalok, ezek emlékét minden áron fentartani törekszik. Ámbátor a gallusok által okozott tüzvész nagy részben elpusztitá a régi okmányokat, némellyek mégis megőriztettek a Capitoliumban, ugymint a törvénytáblák, és némelly egyezkedések; de mivel régi nyelven voltak irva, kevés ember értette azokat: s igy a legelső idők emlékiratai némelly családok, vagy a papok birtokát képezvén, könnyen megmásittathattak; mialatt a köznép létezésökről mit sem tudott. Részéről azonban megtartá népdalaiban a régi fastusokat: változtatva, nagyitva, szépitve, s csudák- és istenségekkel vegyitve azokat; mint a hagyomány és költészet ezt magukkal hozzák.

E mellett a városnak hitvány kezdete, mellyet, mint a hagyomány tartá, egy csapat számüzött alapitott, és melly a semmiből fokonkint emelkedett föl, nem igen hizelgett azon nemzet gőgjének, melly máris egész Olaszország ügyeit intézte, s az idegenekbe rémületet öntött. Valószinüleg nem igen hizelegve bántak Romával azon olaszok, kik az olaszországi népek eredetéről irtak, ugymint: rhegiumi Theagenes, Cambyses kortársa; honfitársa Hippys, ki a persa háboru korában élt; Antiochus, Xenophanes fia, Syracusából, Herodot kortársa. A romai gőgnek elégtételt adtak a görögök, miután e nemzet érintkezésbe jött Romával: és a legelső példát erre peparethusi Diocles adta. A görögök már ekkor elveszték a régi kor ösztönszerü érzetét, a nélkül, hogy az ujabb kort képesek voltak volna méltányolni; más részről nem is annyira az igazat keresték a történelemben, mint a szépet: hogy saját nemzetök, és a romai patriciusok hiuságának eleget tegyenek. S minthogy akkor hagyomány létezhetett, hogy a büszke Ilium elpusztitása után trojaiak és görögök kötöttek ki Olaszországban, e ténynyel kapcsolták össze a történelmet, genealogiát és mythologiát: minden tartomány Aeneas hajója-, fia-, társa-, kormányosa-, dajkájától származtatta nevét; minden család egyenesen odáig, következőleg az istenekhez vitte föl származását: a Maniliusok Ulyssestől származtak; a Sergiusok Sergestus-, Aeneas társától; a Nautiusok egyik hivétől, a Lamiusok Lamustól, a laestrygonok királyától; a Fabiusok Hercules egy fiától: és senki sem kételkedett ezen származásokról; valamint a 15-ik században senki sem vonta kétségbe a Viscontik származását Angera királyától, vagy az Este-két valamelly keresztes-hadi vitéztől.

A patriciusok gőgjének igen tetszett a félisteni eredet; s a romai politika különösen szerette bizonyitgatni a rokonságot az annyira hi-

res Görögországgal, mellyet testvér gyanánt ölelni, és szolgai módra lenyügözni készült. Görögországot szinte elvesztett függetlenségeért azon gondolat vigasztalta, hogy a nemzet, melly őt legyőzte, tőle vette származását. Az érdekek e megegyezésében épen nem csuda, ha görög eredet kapott az elmékben tulnyomóságra, s uj, vagy hamisított tények és nevek vegyültek a valók közé, s a nemzeti hagyományokat egészen feledékenységnek adták által.

A romai történetirók mit sem gondolva ez utóbbiak jelentéktelenségével, a görög hagyományok fénye által vakittattak el. Fabius Pictor első irta meg a romai történetet latin nyelven. Cincius Alimentus senator és Cajus Acilius [1]), görög nyelven adák ki az Annaleseket; Cato, és Piso egymástól másoltak, a nélkül, hogy a népet kérdezték, vagy a való kutfőkben kutattak volna. Polybiusnak kellett eljönni Görögországból, hogy megtalálja a Capitoliumban a régi egyezkedéseket Roma és Carthago közt, mellyekről még a romaiaknak sem volt már többé tudomásuk. Ugy látszik, hogy Cato az olaszok eredetéről irt könyvében az emlékeket is kutatta; s valóban alig volt képes valaki jobban fentartani a régi emlékeket, midőn régi Olaszország népei még léteztek, s könyvek- és feliratokban őrizték meg történeteiket; még akkor tudták olvasni, s értelmezni az osca és hetrusk jegyeket, mellyek jelenleg a tudósok türelmét fárasztják; a marsus háboruk, és Syllának rendszeresen vitt számüzési parancsai által még nem pusztittatott el Olaszország: melly utóbbi az ős nemzetiségek emlékének megszüntetésére irányzá minden törekvéseit. A censor egyetlen ohajtása, törvényül szolgált volna valamennyi olasz városoknak; s vetélkedve adták volna rendelkezése alá évkönyveiket az általa irandó történelem számára. S mégis daczára a görög irodalom iránti ellenszenvének, a rohanó árnak engedte magát által, s idegen eszmék- és szónyomozásokkal van azon kevés is töltve, mi tőle fenmaradt. Még kevesebbet mozditottak Cornelius Polyhistor, Sylla idejében, Calpurnius Piso Frugi [2]), s később Julius Hyginus; kik

---

[1]) Különös vonást emlitenek C. Alimentusról, mellyet fentartott Aulus Gellius, XVI. 4. Itt olvassuk, hogy midőn csapatok szedettek, a hadi tribunok megesküdtették zsoldosaikat, hogy sem a táborban, sem tiz mérföldnyi kerületben nem fognak rabolni naponkint, egy ezüst péznél nagyobb értékü dolgot; ha pedig ezt tennék, főnökeikhez viszik: azonban eltulajdonithattak maguknak egy lándsát, fát, szüleséget, répát, tömlőt, zacskót, fáklyát.

[2]) Ennek kritikájából mutatványt tartott fön számunkra Aulus Gellius; kiemelve abban, mi az a *simplicissima suavitas et rei, et orationis* (N. Atticae, XI.

vagy másokat csaltak, vagy maguk csalatkoztak. Maga Varro is nem sok dicséretet érdemel; tudván azt, hogy a hetrusk nyelvet épen nem, az oscát pedig nagyon kevéssé tudta: s a tőle fenmaradt töredékekben a görögök nyomain jár; mi által leghivebb tisztelőit is tévutra viszi. Innen van a nagy zavar Románok ős történeteiben; hol, a mint láttuk, csak tapogatózni lehet.

Mindazoktól, kik e korszakban azon korbeli történeteket irtak, nevökön kivül, csupán némi töredékek maradtak fön. Cato munkája a hadi dolgokról (De re militari), egészen elveszett. A közgondoktól ment óráiban egy kis birtokot mivelt ő a sabinok területén, és saját tapasztalása után, értekezést irt: De re rustica. E munka 162 fejezetből áll; mellyben minden rend nélkül, a mint eszébe jutott, parancsoló hangon, mint az ur bánik rabszolgáival, temérdek szabályokat ád elő: a nélkül, hogy az összekapcsolásra, változatosságra, s az irmodor csinosságára valamit adna; mire egyéb munkáiban elég nagy szorgalmat forditott. A temérdek büvészi formák és babonás tapasztalatok [1]) nem nagy fogalmat gerjesztenek bennünk a censor itélő-tehetsége iránt. Rövid bevezetésében egész valójában áll előttünk. „Hasznos volna talán, ugy mond, kereskedést üzni, ha ez olly veszélyes, vagy uzsorát gyakorolni, ha becstelen dolog nem volna. Őseink azt határozták, hogy a tolvaj kétszeresen téritse meg az ellopott jószágot, az uzsorás pedig négyszeresen; és igy ezzel azt jelenték ki, hogy az uzsorást rosszabbnak tartják a tolvajnál. Ha pedig különösen meg akartak dicsérni valamelly polgárt, jó földmivelőnek, és bölcs gazdának nevezték. A kereskedő nyereségre gondol; de az ő állapota mindenféle veszélyek- és nyomoroknak teszi ki őtet. Ellenben a földmivelés erős embereket, és derék katonákat képez; a legbecsületesebb és legbiztosabb nyereséget nyujtja, mit senki sem irigyel; és a ki azzal foglalkozik, annak nem marad ideje, fejét rosszban törni.

Ékesenszólás.

Az ékesenszólásra tág mezőt nyitott a romai forumon a legfontosabb érdekek szabad megvitatása; de mint tudomány, csak Carnea-

14). Eundem Romulum dicunt ad coenam vocatum, ibi non multum bibisse, quia postridie negotium haberet. Ei dicunt: Romule, si istud omnes homines faciant, vinum vilius sit. Is respondit: Immo vero carum, si quantum quisque volet, bibat; nam ego bibi, quantum volui.

[1]) Lásd fönebb 129. lapon.

des hires követsége után tanittatott; és a következő korszakban azt egész fényében ragyogni látandjuk.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

China.

A tartomány, és lakói.

Egészen uj látkör nyilik meg előttünk. Az eddigiektől egészen különböző nép jelenik meg a világ szinpadán: már magában olly számos, mint együttvéve az europaiak. Az emberiség egy ötödét teszi ez, és a lakható földnek mintegy tizedrészét foglalja el; a mienktől egészen eltérő alapon szabályozott nyelvet beszél, és irást használ: valamint a nép is igen különbözik tőlünk szokások-, nézetek- és politikai szerkezetre; bámulandó ügyességgel birva a kéz- és fényüzési müvekben, és igen gazdag irodalommal ellátva, miveltségében egészen más utat követ: sőt a mi polgárisodásunkkal egyenes ellentétben halad [1]).

E nép, melly az ő tudománya, miveltsége, kereskedése által Ásia legszélsőbb részének sorsát igazgatta, mint Europa jelenleg a világét, eredetét a világ kezdetére viszi föl, és negyven századnak szakadatlan hagyományait számitja: mellyekben egykor talán nem csak a keleti népek történetét, hanem azon népvándorlások okait is nyomozhatjuk, mellyek Odintól kezdve Dsingis-khanig dulták a nyugotot. Egykoru levén minden népekkel, feledve az időtől, melly azt sem nem vénité, sem meg nem ifjitá (?), élő lánczolatot képez a jelen, és legtávolabbi ó-kor közt.

Ismerték-e a régiek ?

S mégis, azt lehet mondani, e bámulandó nép ismeretlen maradt az ó-korban; és bizonyosnak látszik(?), hogy a Horatius és Florus által a régi fölfedezések véghatáraul emlitett s e r e s e k tartománya alatt nem Chinát kell érteni. De hogy az igazat megmondjam, Plinius és Mela állitják: „A s e r e s e k a keleti tartományok közepén laknak, mellyek két végeit a scythák és hinduk foglalják el.“ Minthogy pedig az ő véleményök szerint, Ásia kissé keletre a Gangestől, és egy kissé éjszakra a Kaspi-tengertől végződik, világos(?), hogy ők a sereseket

[1]) J. F. **Davis**, *The Chine.* 1836. a Chináról ő előtte irt müvek jegyzékét adja. Az utóbbi müvek eléggé megváltoztatták a nézpontot: mindamellett nagy érdeme van a missionariusok emlékiratainak 1776—1791. (Mint ma is legnagyobb van Huc és Gabet lazaristákénak. S.)

Tibetbe, s környékére helyezték [1]). A többi irók nyilatkozatai sem engedik, hogy azon nevezet alatt Chinát értsük*). Tovább, a sericum, melly onnan hozatott, valószinüleg selyemszövet volt, mellyet a romai nők összetéptek, és ujra fontak abból finom kelméket, nem ugyan öltönyökre, hanem ékességekre; a serica materies pedig finom, és igen hosszu gyapju, mellyből mai napon a cashemir-szövetek készülnek. Arrianus Sinaekről szól, honnan a bactriai uton (Bucharán) át nyers, és feldolgozott selyem hozatott nyugot felé. Ugy látszik, a tizenhetedik császár alatt a Han dynastiából, 94-ik évben Kr. u. küldetett onnan egy meghatalmazott, kereskedelmi összeköttetést létesiteni a nyugottal: de ő utjában csak Arabiáig jutott. A tatárokkali háboruban, a chinaiak egészen a Kaspi-tengerig nyomultak Trajan idejében; és ugy látszik, Antoninus, 161-ik évben, tekintetbe véve a selyemnek növekedő fogyasztását, tengeren követséget küldött az azt termesztő népekhez: de az siker nélkül tért vissza. Hihetőleg e követség az Oxus, és Iaxartes felső vidékeire küldetett; hol akkoriban nagy számmal jelentek meg a chinai kereskedők, minthogy a chinai uralom azon tul a Yung-Ling hegyekig terjedett. Némelyek véleménye szerint 635-ben hozták be oda a kereszténységet a nestorianok **).

---

[1]) Igy Maltebrun; de Gosselin, Lelewel, d'Anville máshová helyezik a sereseket: Heeren Mongoliába, keletre a Cobi pusztaságtól. A tudós naturalista Latreille nem régen három Sericát állitott föl: a sajátképeni Sericát, Ptolemaeusét felső Ásiában, Kis-Bucharia éjszaki, s nyugoti részében, Sera, jelenleg Turfan fővárossal. A második éjszakra esik Indiától, hova az előbbinek lakói a betörők által üzetve költöztek: elfoglalva Sogdianát, Bactrianát, Tibetet, Indiát. Ser-indaból jöttek Ammianus Marcellinus szerint az első selyembogár-tojások Europába. A harmadik, mellyet átalában értenek a régiek, India, a Gangesen tul: jelenleg a birman birodalom; hol *Serus*, és Sera-major folyamok vannak, megjegyezve egyszersmind Peutinger tábláján.

*) Azon körülmény, hogy China régibb időkben Tibet felé miveltebb volt, sőt az jelenleg is (nevezetesen a Tibethez legközelebb eső tartomány, Sse-thsuen, és gyönyörü székvárosa Tshing-tu-fu; mint ezt Huc irja ‚L'émpire Chinois'. Tom. I. 53. 87. stb. Paris, 1857.), és a birodalom széke Közép-Ásiához közelebb esett: mutatni látszik, miképen Chinának az ismert világgali közlekedése lehetetlen nem volt... De csak is e ponton volt még akkor lehetséges; a jelenlegi főváros környékét, és a partokat hihetőleg vad népek lakván. Byzant is, a romai birodalom ujabb székvárosa, mennyire esett Romától: s milly messzire tétetett által később a birodalom sulypontja! A seresek csak ugy lehettek amaz időben Tibet urai: mint a romai császárok Byzant lakóivá; s mint Thracia Rumili-, romai birodalommá vált. S.

**) A nestorián (?) keresztények téritői munkásságára emlékeztető nevezetes emlék is Singanfu-ban (mint a birodalom akkori székvárosában) emelve, azt

Chinának első pontosabb ismeretét az araboknak köszönjük, midőn a VIII. és IX. században a hóditások a leglelkesedettebb népet a leghiggadtabb gondolkozásunak határaira vezette. Egy, Renaudot által, az araboktól 850-től 877-ig e tartományba tett utazásból forditott töredék, bizonyságára szolgál annak, hogy ezek a tengeren egész Chináig üztek kereskedést: még a tatár mongolok hóditásai előtt. Midőn ez utóbbiak dynastiáját átülteté oda Dsingis-khan, az arab Ibn-Batuta meglátogatá Chinát; kinek utazásában a mongolok által föltalált papir-pénz leirását is meglelhetjük.

Dsingis-khan borzasztó betörésének megakadályozására, a pápa, mint a kereszténység gyámja, követségbe küldött a hóditóhoz néhány szerzetest; kik mesével határos ismereteket hoztak magukkal Európába: valamint mesének tetszettek a velenczei Marco Polo jelentései is; ki Millio melléknevet nyert, azon állitólagos tulzások miatt, mellyekkel az 1274-ben általa fölkeresett országot festette a mongol Kubilaj-khan hóditó uralkodása alatt, ki őt még tisztségre is alkalmazta.

Az örmény Hayton nem sokára leirását adta Chinának; s Carpinoi János szerzetes, IV. Miklós pápa által küldetvén oda, számos chinaiakat téritett a keresztény hitre: kik csak azután váltak gyanakodókká az idegenek iránt, midőn a mandsuk ragadták magukhoz az uralmat. 1516-ban először is a portugalok kötöttek ki e tartományban; s elbámulva a nagy gazdagság-, miveltség- és tudományon illy távoli tartományban, mig a közbeneső népek mind barbarok és miveletlenek voltak, olly nagy hirét költötték e népnek, hogy a csudák hazájának tartatott. De mig a nyeremény-, vagy hóditásvágy e különös tartományba vonzotta az europaiakat, a lelkek üdvének buzgalma, 1580 után, oda vezérelte a missionariusokat; kik szintolly tudósok, mint igazságszeretők lévén, a legpontosabb tapasztalatokat közlötték e tartományról. Főleg Kang-hi, a legfölvilágosultabb chinai császár,

---

bizonyitja, hogy a chinai miveltség és uralom koronkint tovább vonult, s csak később jutott el a chinai, és sárga tenger partjaiig; kezdetben inkább kiindulási pontján, Tibet szomszédságában lévén keresendő: hova a régi történet-, és földleirók a sereseket teszik. Abból, hogy jelenleg Pekingben van a tulajdonképeni chinai hatalom központja, csak ugy nem lehet azt következtetni, hogy ez a chinai nép bölcsője; mint nem lehet abból, hogy az orosz birodalom egyedül-uralkodója Sz.-Pétervárban lakik, azt kihozni, mikép az orosz nép eredetileg a Neva partjainál és Finlandban lakott. A hóditásokat nem szabad egy nagy nép történetéből kifeledni; s több forradalmon egy nép sem ment át a chinainál. (Huc, I. T. VIII. Vö. II. 63. és köv. l.). S.

szabad bemenetet engedett a jezuitáknak; kik folyvást terjeszték ott az europai ismereteket, és katholicus tanokat: s hiteles jelentéseket küldöttek a tartományról; mig a féltékenység ki nem zárta őket. Ez óta, lehet mondani, napjainkig, a chinai birodalom zárva volt az europaiak előtt: a kereskedők Cantonban állapodtak meg; nem annyira a tudománynyal, mint inkább saját érdekökkel gondolván; az utazók és követek gyanuval fogadtattak, elzárattak, vagy kijátszattak; s habár jelenleg a viszonyok megszaporodtak, mégis egy a többiek közül, őszinteségében ezt irá: ‚Koldusok módjára fogadtatánk, mint foglyokkal bántak velünk, és mint rablókat küldének vissza.‘

Ez óknál fogva, még most is kevesebbet tudunk ezen különös nép viszonyairól, mint tudnunk lehetne; s még eddig nem sikerült értelmezni a selyem pólyákra hímezett hieroglyphokat, mellyekbe az örökké csinos gyermeknek e mumiája van betakarva. Annyi igaz, hogy midőn a nyelvészek a chinai nyelv és irás elemzésére fordíták tudományukat, irodalmuk tanulmányozása nagyon elősegité e titokteljes nemzet megérthetését.

Neve, s fekvése.

A chinaiak saját tartományukat Shung-Kue [1]) néven nevezik; mi annyit tesz, mint a föld középpontja, vagy Shung-Yang, ‚Középnemzet‘ néven: és gyakran czifra czimeket ragasztanak hozzá, ugymint: T a m m i n g - k a, nagy fényü ország, T a i n - s h i n - k a, tisztaság országa, T i e n - u - k a, azon ország, melly mindent magában foglal, mi az ég alatt van; s mióta tatárok uralkodnak ott, a n a g y, és t i s z t a birodalom. Néha az uralkodó családtól nevezék magukat; például a Sin családtól, melly Kr. e. 256 évig ült a trónon. A malayok, és a hinduk, az ő szomszédjaik, C i n, vagy S i n néven nevezék e népet: midőn a déli részeket, Tonkin-nal, meghóditá, s egész Cochin-Chináig hatolt. Innen képeztük a China nevezetet. A Catai név, mellyet Marco Polo ad neki, a chitanoktól, egy olly néptől származik, melly a mongol betörés alkalmával az éjszaki részeket birta: s e nevezetet meg is tartotta az oroszoknál.

A chinai birodalom egy iszonyu nagy lejtő, melly Tibetnek magas hegyeiről, a Sárga-tenger felé alászáll. Jelenleg Kashgartól, az Amur torkolatáig 1350 mérföld (lega) hosszuságban nyulik, és 850-et tesz a Sajansk hegyektől a legdélibb pontig, szemben Hainan szigetével a 21-, és 41-ik éj. széless. fokok közt. Partjainak körülete 2000

[1]) A többi idegen tudósok módjára, mint a többi ásiai tartományoknál, itt is a kiejtést az europai nyelvek betüivel adjuk vissza. (Ahint mi is megtartjuk szerző helyes-irását: ámbátor az ujabb utleirásokban máskép irt neveket találunk. S.)

mérföldre számitható, s fölülete 670,000 □ mérföldet foglal el [1]) Azonban a sajátképeni China területe 195,000 □ mérföld; mellynek lakóit annyira nem lehet megszámitani, hogy némellyek 150, mások 330 millióra teszik.

Van Chinában 2796 templom, 1193 várkastély, 3606 kolostor, 10,809 régi épület, 3158 kőhid, száz bolthajtásra is, 765 tó, 14,607 hegy, és 1659 város; ezek közül némellyek két millio lakóval. Mindenütt a sok csatorna, 9999 bárkával, mint ők szokták mondani, s egész labyrinthja az utaknak: mellyeken nyüzsög a sok szekér és utas; nagy hadseregek táboroznak a mezőkön, és számos őrseregek lepik el a várakat; s mintha csak kevés volna a föld, a nép talpakra épiti házait, és a habok által ringatva, éli le örökös gyermekségét.

Tartományok. Peking.

Jelenleg 18 (hajdan 15) tartományra oszolván a birodalom, ezek közt nevezetes Pe-csi-li; mellyet a nagy fal választ el Mongoliától: és 140 városai közül kitünik Peking, a főváros, kilencz mérföldnyire magas téglafalakkal körítve, tizenhat magas márványkapuval, belül pedig tömve épületek-, udvarok- és kertekkel, mellyeknek nem izletes, vagy rendes épitési modora, hanem inkább mennyisége, s különcz alakja bámulandó. A házak földszintiek, vagy legfölebb egy emeletesek; s a chinaiak igen különösnek találják az europai modort, szobákat szobákra rakni; minthogy náluk a házak nem szilárdak, hanem bambusból épitvék, a gazdagabbaké pedig cedrusból, melly ötszáz mérföldnyi messzeségről hozatik. Az utczák szélesek, egyenes vonalban huzódnak a város egyik végétől a másikig; kövezve nincsenek, szemettel és gazzal elárasztvák; ronda s düledező épületek mellett csinos házak, és aranyozástól s fényes máztól csillogó boltok láthatók: hol a zászlón, mellyre a főbb áruczikkek, és a kereskedőnek neve van irva [2]), olvasható még ‚ő nem fog megcsalni téged' (P u-h u); mi arra mutat, hogy itt csakugyan könnyen megcsalják az embert. Mindenféle szépségtől mosolygó kertek, s a m p a n (igen csinos sárga) sajkák által hasitott tavak, gyékény vitorlákkal és bambushéj köte-

[1]) Az orosz birodalom területe 631,000 mérföld; de a népesség száma alig 60 millio. Lásd a (C) jegyzetet.

[2]) A mesteremberek nem dolgoznak a boltokban; s ha ruhára van az embernek szüksége, a szabó minden szerszámostól a házba jön varrni, szintugy a kovács is kalapács-, ülő-vas- és kemenczével: és igy tovább. A borbélyok néha csengetyüvel járnak; tudtul adni, kinek van rájok szüksége, s mindent magukkal hordanak.

lekkel; diadalivek (P'a y-l e u) érdemes egyének számára, s mulatóházak, mellyekkel a legfényesebb europai uri család is beérhetné, s minden magaslaton kioszkok és kéjlakok a gazdagok számára, kik a városnak két millio lakói közt kitünnek. Midőn ezek gyaloghintóban átvonulnak, lovas rendőr megy elől, utat csinálni a szekerek, gyalogjárók, szamarak, lovak és tevék nagy csoportulata közt; mialatt a gyalog rendőrök közepett haladva, különbség nélkül korbácsolják azt, ki a legkisebb zavart okozná.

Törvényszékek.

Itt van a herczegek törvényszéke, a császári ház ügyeinek elintézése végett; a mandarinok [1]) törvényszéke, melly bemutatja a császárnak a különféle polgári s katonai hivatalra jelölteket, és azok magaviseletére fölügyel; a fő számvevő szék az adó behajtási ellenőrségre; a szertartások törvényszéke, mellyhez tartozik mindaz, mi a tudományokat, vallást és szertartásokat illeti; az orvosok, csillagászok, középitmények, háboru, gonosztettek, censorok, rendőrség törvényszékei, mellyek most is ugy kormányozzák a birodalmat, mint ezer évek előtt igazgatták (?). A történelem és irodalom törvényszékében egyesülnek a testületek, mellyek a tanodákra, s egyetemekre ügyelnek; megvizsgálják azokat, kik a tudós czim után vágyódnak, s kiválasztják azt, kinek a császár előtt beszédet, vagy verseket kell szavalnia. A császári collegiumban Rhetorica is tanittatik. A csillagászati intézet, a császári naptár, a hivatalos lap, a királyi nyomda, könyvtár, nagyszerü természetrajzi gyüjtemények, lelenczházak, tehénhimlő-oltás (?), bérkocsik... mind olly intézmények, mellyekről azt lehetne hinni, hogy Europából vitettek oda, ha ott már századok óta nem léteznének.

A Buddhának (ottani neve Fo) szentelt igen pompás templomban háromszáz tibeti lama tanitja a theologiát. Egy másik templom, hol a törvénytáblák, s a legjelesebb férfiak és császárok arczképei az ország eredetétől fogva őriztetnek, olly nagy tiszteletben tartatik, hogy senki sem közelithet hozzá kocsin, vagy lóháton. Vannak még itt szinházak, mellyekben naponkint, déltől estig, a legsajátságosabb nemü vig-, és szomorujátékok adatnak elő.

Nanking.

E város (Peking) 1267-ben épült, midőn politikai okok javaslák közelebb vinni a Tatárföldhez a birodalom székét, melly azelőtt Nanking-

[1]) A portugalok a *mandar*, parancsolni szótól származtaták ezen, a chinaiak előtt szokatlan nevet: hogy az által polgári, s katonai hivatalnokokat jelöljenek.

ban volt [1]) a Sárga-tenger egy öble mellett, s mai napig China legmiveltebb (?) részének tartatik; honnan a legjobb pamut, és selyem szövetek, papir, más müvek, és zöld thea jönnek.

Shan-si-ban, éjszaknyugotra a birodalomtól, mondják, hogy laktak kezdetben a chinaiak; és Shen-si-ben székeltek több századokon át a császárok, és ennek fővárosa Si-an-fu, most is egyike a legszebb és legnagyobb városoknak: régi emlékekben gazdag; mellyek közt egy fölirat, másolva arról, melly a hegyeken olvasható, hol a Hoang-ho fakad, ama nagy munkálatokról tesz említést, mellyeket Yao uralkodása alatt, huszonkét századdal Kr. e., Yu vitt végbe az ott összegyült vizek lecsapolása végett.

Különösen bámulandó King-te-tshing város Kian-si tartományban, több mint négy mérföldnyire egy nagy folyam hosszában, s több mint egy millio lélektől lakatva: kik naponkint többet megemésztenek tizezer mérő risnél, és ezer sertésnél; s nem találkozik ott ember, ki porczellánt ne gyártana: még a vének és vakok is legalább a szinanyagot törik, mellyet mi olly remek fénynyel előállitani nem tudunk. A füst és a lángok ötszáz kemenczéből emelkedve, éjjel egy nagyszerü tüzvész látványát nyujtják.

Formosa.

Thai-uan sziget méltán kapta a portugaloktól a Formosa nevet, különösen kedvező fekvése, s gyönyörü éghajlata miatt; ha a földrengések, és rossz izü viz nem vonna le valamit kellemeiből. Már régóta ismeretes volt a chinaiak előtt, kik azt déli barbarok tartományának (Manty) nevezték: mivel sem adót, sem követeket nem küldött a császárhoz; 1621-ben a japániak foglalták el, ezek pedig a portugaloknak engedték át: mig végre a chinai tengeri rabló Xoxinga (Shing-shing-Kung) által onnan kiüzettek.

Canton.

A birodalom legfontosabb déli tartománya Kuang-tung: hol bőven terem a gabona, gyümölcs, arany, drága-kövek, gyöngyök, czin, elefántcsont, illatos fák, és a vasfa, melly az ő sajátja. Fővárosa Canton, kereskedő-város (valamint Nanking a tudományok, Peking a közigazgatás, székhelye) volt az egyedüli kikötő, melly az europaiak

[1]) *Pe-king* annyi, mint éjszaki udvar; *Nan-king* déli udvar; *Tung-king* keleti udvar. E különbség használtatik, midőn több rendbeli uralkodó (?) van, vagy az udvar székhelyét változtatja. Egyébiránt a főváros *King-sse* nevet visel. A többi tartományok is tulajdon neveiket a tartomány (*fu*), kerület (*tseu*), járás (*hian*) vagy egyenes tartozmány (*ci-li*) nevétől veszik, mellyeknek főhelyei.

előtt nyitva állott. Az 1823-iki tüzvész után csinosabbra épült. Vannak jól kövezett utczái, gyönyörü házai, kettős keritéssel; igen csinos, ámbátor egyforma boltjai telvék mindazon apróságokkal, mellyeket az europai fényüzés fölkeres, és mellyeknek finom készitését utolérni nem birjuk [1]). Canton tartomány felét képezi Francziaországnak; s a város, mellynek másfél millio lakója van, fölosztatik ó-, tatár, és chinai városra; s innen Bocca Tigrisig mai napon 80,000 hajó jár; s a Tso-Kiang folyamon számos hajógyárak és vásárpiaczok léteznek.

A kereskedés temérdek kincseket von Chinába. Egyedül az angol társulat kivitt Cantonból évenkint 33 millio font theát; az Egyesült-államok 23 millio értéket be, s 15 milliót kivittek; az angolok 106 milliót számitottak a bevitelre, s 97-et a kivitelre; egyedül a mákony (opium), mellyet csempészve visznek be, 90 millio értékre rug évenkint; s épen e körülmény volt oka a China és Nagybritannia közti legujabb háborunak.

Macao.

Macaot a cantoni öbölben portugalok alapitották; kik 1580-ban nyerték e darabka földet jutalmul, hogy megszabaditák Chinát egy hires tengeri rablótól. A város gyorsan növekedett; de az alapitók hatalmával együtt szinte hanyatlott. Ki a lángész kimondhatatlan szenvedéseit felfogni képes, fölkeresi ott Camoens barlangját, hol a Lusiadák hires költője dicső költeményét nyomoru számkivetésben irta.

Vizek. Császári csatorna.

A Hoang-ho, s Kiang, vagyis a Sárga és Kék nagy folyamok, az előbbi tizenháromszor, az utóbbi tizenötször hosszabb a Themsénél, Tibet hegységeiből szakadva, csakhamar elválnak egymástól, s az egyik a tropicus tenger, a másik Mongolia jeges pusztaságai felé veszi utját; honnan ismét visszakanyarulva, s közeledve egymáshoz, számos tavakban ömlenek szét, és ezer meg ezer patakok által öntözik a tartomány földjét. A vizek terjedését nagyon elősegitik a temérdek mesterséges csatornák, mellyek a legnagyobb hajókat is megbirják, kő töltésekkel, és bámulandó hidakkal. Legnagyobbszerü a császári csatorna, melly 600 mérföld (lega) hosszu, s némelly helyen 15 toise széles, kövekkel szegélyezve, s majdnem egész hosszában házakkal, minden mérföldnyire lerakó-helylyel, hegyeken és pusztákon huzódik keresz-

[1]) **La Place**, *Voyage autour du monde et pour les mers de l' Inde et de la Chine, exécuté sur la corvette de l' état la* Favorite *pendant les années* 1830. 1831. 1832. 2-ik köt. 151 lap.

tül. Termékenyitve a homokos tereket, és kiszáritva a mocsárokat, összeköti China fővárosát a közép- és déli tartományokkal; s Pekingtől Cantonig negyven napi utat tesznek a hajók. A zsilipekhez érkezve, gépek által emeltetnek föl, és tétetnek át a hajók a tulsó oldalra [1]). Épitése 1181-ben kezdődött, és a XIII. század végével fejeztetett be Kubilaj-khan, Dsingis-khan unokája alatt.

Egy másik csudamüve Chinának a hosszu bástyafal, melly éjszakról egészen határát képezi, a Pe-cse öböltől egészen Siningig, 18 és fél fokon át, vagyis 1,400 mérföldre [2]). Sin-shi-hoang-ti emelte e falat; az első, ki uralma alatt egyesité az egész birodalmat: mintegy kétszáz évvel Kr. e. (?) Magassága 25 láb, vastagsága ugyanannyi alant, fölül pedig 15 láb; ugy hogy hat ló egymás mellett haladhat azon: egészen rovátkos, minden két nyillövésnyi távolságra toronynyal. A tér egyenetlenségét követve, 500 lábnyi magasra is emelkedik a tenger szine fölött; és tömörsége 4,500,000 köblábat tévén (?), kiszámittatott, hogy azon tömeggel hat láb magas és két láb vastagságu falat (?) kétszer lehetne vonni a föld körül [3]). E falnak, mellyen, ugy mondják, tiz évig több millio ember dolgozott, és legalább 400,000 elveszett a munkában, s melly hihetőleg több izben lerontatott és fölépit-

[1]) Más neve *Yun*, vagy szállitó folyó; *Yun-liang-ho*, élelemszállitó folyó; *Tsao-ho*, folyó; mellyen az adó az udvarhoz szállittatik.

[2]) A chinaiak a távolságot *li*-vel mérik, mi körül-belül tizedrésze a mérföldnek (lega); vagyis pontosan 288 toise, 7 franczia láb.

[3]) Duhalde szerint 215-ben épité Kr. e. az első császár a Tsin dynastiából, vagy a második 137-ben. Bell azt csupán 1160-ra teszi Kr. u. A harmadik század előtti keleti földirók nem tesznek róla említést: még Marco Polo sem. A jezuiták annak pontos rajzát küldötték Franciaországba, egész kiterjedésével és kanyarulataival. Két szemtanu ezt mondja róla: „E falnak szerkezete két homlok-falból áll, mindegyik másfél láb vastag: s közege földdel van megtömve. Számos párkányai, s tornyai vannak. Hat, vagy hét lábnyira a földtől, a fal nagy négyszögü kövekből épült, azon fölül pedig téglákból; és a vakolat igen jelesnek látszik. Egész magassága 18—20 lábnyi: azonban kevés torony van rajta, melly alacsonyabb volna 40 lábnál, 15—16 lábnyi talapzattal négyszögben, melly fölfelé mind inkább vékonyul. Tégla, vagy kő lépcsők vezetnek föl.“ **P. Gerbillon.**

„Az alap mindenütt termésk, 6 lábnyi magasságig; a többi egész 5 perticáig téglából van: egészben 6 pertica az emelkedés, és mintegy 4 a szélesség. Kivülről egészen terméskővel van bevonva, legalább azon részről, hová az ut vezet Selinginskből (ez orosz város Siberiában). Négy nagy vaskapuja van: *Liao-tung*, *Dauria*, *Leking*, és *Tibet* oldaláról; s minden 500 perticára mintegy 12 pertica magas nagy négyszögü tornyok, mellyek a bemenetet gátolják.“ *Ásiai tatárföld leirása*, 66 lap. (E kőfal helyenkint omladozott, alacsony kőrakás: azért a fönebbi számitás nem olly szorosan veendő. Huc nem egy helyen ment kapu nélkül rajta keresztül. S.)

tetett, midőn a tatárok, vagy hiung-nuk betörései ellen kellett biztositani a birodalmat. Hasztalan aggodalom: minthogy valamelly ország védelme nem a falakban áll; s a Thermopylákat, mellyeket Xerxes milliói nem tudtak legyőzni, egy csapat keresztes vitéz csak hamar hatalmába keritette.

Égalj.

Illy nagy kiterjedésben az égalj a legváltozatosabb: majd rideg, Közép-Ásia magas hegyei körül, majd ismét, a végtelen Ocean közelében, mérsékelt. Shen-si tartomány Görög- és Olaszország éghajlatával bir; holott az éjszaki tartományokban nagyobb a hideg, mint ugyanazon szélességi fok alatt Európában, és Siberiához hasonlithatók. A naptéritő körül nagyobb a hőség, mint Bengaliában: ámbátor időszaki szelek által frisittetik föl a lég; s az orkánok, és forgó vizoszlopok időnkint pusztitják a partokat, és egy izben Japan meghóditására szánt nagyszámu hajóhadat meritettek el. Pekingben csak junius, julius és augustus hónapokban esik: de annál nagyobb szél uralkodik ott; melly kénkőhez hasonló sárga port, hihetőleg a szomszéd fenyvesek virágainak himporát, hordja magával.

Termékek.

Az ország területe, mindamellett, hogy erkély formán emelkedik, sikságot képez, és bámulandó szorgalommal miveltetik; mesterséges módon vezettetvén a viz a legmagasabb pontokra: a földmivelőknek a vidéken elszórt, és falukba nem csoportosult lakai különös figyelmet gerjesztenek. Nem látni itt ajtókat, s keritéseket a vadállatok ellen; minthogy ezek itt nem léteznek: a nők bajlódnak a selyemhernyókkal, pamutot fonnak, szőnek; a férfi földecskéjét iparkodik gyümölcsözővé tenni, s rendkivül ügyel arra, hogy a trágyának legkisebb része is el ne veszszen. Egész napokat a végetlen büzhödt posványokon töltve, hol a ris szokott teremni, a legnagyobb hőségben dohányoznak, theát, és némi bornemüt isznak, mellőzve egészen a fris vizet, riskásával és kevés hussal élnek, dalolnak, csevegnek, s tökéletes egészségnek örvendenek [1]), olly munka mellett, melly déli Európában sorvadást, nyavalyákat és kora halált idéz elő a földmüves osztálynál.

Gyümölcs-, és szőllőtenyésztéssel keveset gondolnak; s minthogy idegen szokásokat soha be nem vesznek, a növények beoltásának

[1]) L. **Voisin** missionariust (Compte rendu de la Société royale d' agriculture. 1838.)

módjától irtóznak, s inkább a konyhanövényeket és a theát [1]) termesztik; melly a Canton-öböl és a Kiang közt (30°—23°), különösen tenyészik. A bambusznád könnyü épitésekre használtatik; a czukornád, indigo, s a pamut a kézmüvek- és kereskedésnek nyujtanak táplálékot; a füge, szomorufüz, és az aquilaria kellemes berkeket és árnyékot adnak a tavak körül; mellyekben temérdek kácsák és aranyhalak uszkálnak, mellyek 1611-ben hozattak onnan először Europába.

A császárok rendkivül kedveznek a földmivelésnek, és hasonlón a persa királyokhoz, tiszteletben tartják azt. Évenkint az első holdnak tizenötödik napján, melly martius kezdetének felel meg, ünnepélyes szertartással nyitják meg a földet. A fejedelem nagy pompával indul meg a földmivelés föltalálójának temploma melleti telekre, az udvari herczegek, az öt fő törvényszékek elnökei, s temérdek mandarinok kiséretében. A telek két oldalát a tisztviselők és császári ház tagjai foglalják el; a harmadikat a különféle mandarinok; a negyediket pedig a vidékről összesereglett földmivelők. A császár egyedül lépvén a telekre, arczra borul, és homlokával kilenczszer érintvén a földet, a mennynek Istenét imádja, s egy a szertartási kormányszék által készitett könyörgéssel, az ő áldását hivja le saját és népének fáradozásaira; ezután mint a birodalom főpapja, ökröt áldoz a minden jók adójának. Ekkor a császári öltönyt parasztruhával cserélvén föl, egy mázos, és aranyozott ekét visznek eléje, vontatva pompásan fölszerelt egy pár ökör által; s miután azzal fél óráig barázdákat vont, átengedi a legfőbb tisztviselőknek, kik a munkát tovább folytatják: bevégzik pedig a jelenlevő legügyesebb földmivelők; kik közt kelme, és pénz osztatik ki. Ezalatt a császárné udvarhölgyeivel szerény ebédet főz, mellyet a királyi földmives velök együtt költ el. Csakhamar uj szertartások közt a mag is elvettetik; és e napon az alkirályok valamennyi tartományokban megujitják ez ünnepélyt.

E szokás már több mint négyezer éve (?) fönáll: minthogy China mozdulatlanul maradt, valamint India s Egyptom; és az ő erőteljes, változhatlan (?) alkotmánya által, képes volt (?) ellentállni az idegenek betöréseinek; k i k a győzedelem után, a helyett, hogy más alakot adtak volna neki, vele összeolvadtak *).

[1]) L. a *Felvilágositó jegyzetet* (D) alatt.

*) Tehát nem hiányoztak sem a betörések, sem a változások vallás- és politikában, intézmények- és szokásokban: csakhogy a kevésbbé mivelt hódítók, a chinaiak ős jellemét nem törülték el, s végre magukat is hozzá alkalmaztatták. Ez azonban nem olly szorosan és betü szerint értendő, mintha ott annyi ezer évek óta minden változatlan maradt volna. S.

Faj.

A chinaiak mongol fajból erednek; és semmivel sem bizonyitható azok állitása, kik őket Ásia beljéből származtatják [1]). Ugy látszik azonban, hogy itt is meg kell különböztetni egy eredeti, s egy későbbi fajt: az előbbihez tartoznának az itt-ott fönmaradt miao-k: a miveltebb faj Shen-si tartományból jött.

Az arczvonalak és négyszögletes fő, a rövid, de nem pisze orr, sárga szin, ritkás szakáll, a sárga, vagy mongol fajnak ismertető jelei; ámbátor más részről a coreaiak- és japánokkal közös jellemvonásuk, a ferdén metszett szemek, és arczvonásaik, a szelidebb éghajlatok alatti tartózkodás alatt, durvaságukat veszték. Ha a tartomány tárva állna előttünk, bizonyára nagy különbséget tapasztalnánk az éjszaki, s déli részek lakói, a durva kalmuk, és a ravasz cantoni nép közt. A magasabb rangu egyének dicsősége testének kövérségében, és hosszu körmeiben áll, s haját és szakállát feketére festi; a nőknél szépnek tartatik a duzzadt ajak, félig hunyt szem, sima-fekete haj, és apró lábak: miért is a csecsemők lábai összeszorittatnak, olly formán, hogy felnőtt korukban ingadozva járnak; és ez oknál fogva a költők a vékony, lengedező füzhez hasonlitják őket.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Ős kor.

Hihetőleg a pásztori életmód késztette Sem maradékait Armenián kivül is terjeszkedni; s kerülve szintugy a magasan, mint nagyon is délre fekvő tartományokat, a 33-ik szélességi fok alatt fekvő tartományok felé fordultuk [2]); átvonulva a jelenleg Tabaristan-, Chorasan-, Buchara- s Tibet-nek nevezett tartományokon. A meredek hegyek, és a csikorgó hideg szelidebb tartományok keresésére ösztönözék őket: és ekkép juthattak el azon tartományokba, mellyek jelenleg Shen-si, Shan-si, Shan-ton nevet viselnek.

---

[1]) **Klaproth**, Confutazione stb. Paris, 1824. Manu törvénykönyvében a hindukshatriák népesiték be Chinát: e pont azonban később csempésztetett be, vagy az oda bevitt Buddha-vallásra vonatkozik; ha igaz az, hogy a kshatriák castjából származtak a buddhisták.

[2]) Egyéb véleményeket foglal magában az angol tudósok egyesülete által kiadott *Világtörténelem* (Paris, 1783. 54. köt.); hol hosszasan mutogattatik, miként Chinát maga Noe alapitá, ki azonegy személy Fo-hi-val.

Mesés korszak.

A tudósok osztálya, melly néven Confucius követői neveztetnek, ki az elméleti kérdéseket mellőzve, leginkább a gyakorlatiakhoz tartja magát, hazája hiteles történetét csupán Uang-ti uralkodásának hatvanegyedik évével kezdi (2637. évben Kr. e.): honnan kezdve azt évről-évre napjainkig lehozza; de már a tao-sse-k, Confucius ellenfelének, Lao-tseunak követői, sokkal régibb időkre viszik föl a chinai történeteket *). A hagyományok szerint a legelső uralkodó volt Pan-cu, más néven U e n-t u n (az eredeti chaos): valamint nevére, ugy sajátságaira nézve is, az indiai Manuhoz hasonló. Két, vagy kilenczvenhat millio évvel élt hamarább Confuciusnál, s nagy volt hatalma a természet fölött; mert teremthetett is. Utána következik az ég-, föld-, és embereknek három rendbeli országlása. E korszak fejedelmei, vagyis a h u a n g o k nem birtak emberi alakkal: az első korszakban kigyótestök volt; a másodikban leányképök, sárkányfejök, kigyótestök, lólábaik; a harmadikban emberképök, sárkánytesttel. Erre következik tiz c h i, vagy korszak, mellyekben emberábrázatu, s kigyótestü egyének uralkodtak. A hetedik korszak végével az emberek megszüatek barlangokban lakni; a következőben a hideg ellen bőrrel takaróztak; ezután lassankint ismeretek- és ügyességre tőnek szert, s a vadállatok ellen faházakat épitének. Tsang-ke, első császár a kilenczedik korszakban, az irásjegyeket találta föl: a zene miveltetett, és rendes kormányforma állapittatott meg.

Bizonytalan idők. Fo-hi.

Mindezen dynastiák után jelenik meg Fo-hi, 3468-ik évben Kr. e. [1]). A nagyobb rész vele kezdi a történetet; és őt részint mythologiai lénynek, részint symbolumnak tartják. Oa-sse (ohajtva várt virág), az Urnak leánya, a folyam partján sétálva, a Nagynak nyomdokain járt, és megrenditve érzé magát; egy szivárvány vette őt körül, méhében fogadott, és tizenkét évig hordozván terhét, Fo-hit szülte. Ő nagyon is korlátoltnak találván az akkor ismeretes egyetlen irásmódot, vagyis a csomóiratot, föltalálta a nyolcz symbolumot, vagyis a három vonalat, mellyeknek különféle összeegyeztetése hatvannégy jegyet képez. Ő nevezett legelőször államministereket, hálót

*) Azaz: meséket. Mindent legjobb maga nevén nevezni; s főleg az elfajult tao-seekre mit sem adni. S.

[1]) Nehogy a chinai előitéletekkel összeütközésbe jöjjenek, a romai udvar megengedé a missionariusoknak, a samaritan codex után számitani az éveket, melly szerint Fo-hi életkora a vizözön utánra esik. (E számitásmód másnak sincs megtiltva. S.)

szőtt, városokat falakkal keritett, a vizeknek lefolyást eszközölt, a házi állatok hat nemét, ugymint a lovat, ökröt, sertést, kutyát, tyukot, juhot nevelte; az eget fokokra osztá; föltalálta a hatvan-éves időszakot, a naptárt, a zene szabályait, és még a huszonhét selyemhuros cziterát is. A rendetlen együttélést házassággal váltá föl; megszabta a családi élet törvényeit: mellyek közt igen nevezetes az, hogy az ugyanegy családi nevü egyének közt nem létezhetik házasság. Egyébiránt a chinaiak egyéb czimeken kivül a p e-s i n g czimet is megadják maguknak, a mi száz családot jelent: mintegy annak jelölésére, hogy a tartományt népesitő első törzs, száz családfőből állott. Ezektől származott ötszáz férfi: ők az egész népesség törzsatyjai; melly közt ez oknál fogva csupán ötszáz, és nem több családi név találtatik; s köztök a házasság vérfertőzés lenne, mint testvérek közt. Makacs ragaszkodás a multhoz; hol mai napig is fönáll a maga erejében a hatezer éves rokonság! Fo-hi azt mondá, hogy törvényeit sárkány hátára irva szemlélte: miért is ez a birodalom jelvénye maradt *); s a királyi zászlókon, és czimereken öt karommal ábrázoltatik: mig a magánosok czimerein csak négy karommal festethetik.

Utódja vala Shu-nung (isteni munkás), 3213 körül; ki föltalálta az ekét: ő tanitá a földmivelést, a sónak nyerését vizből, a hadviselést; ő hozta be a vásárokat, gyógyszereket, énekeket; még a földet is megmérte: keletről nyugotra 900,000, a sarkok közt pedig 850,000 l i mértékünek találván azt [1]).

Hosszu időköz után (2637.) jött Huang-ti; kinek 61-ik uralkodási évében kezdődik a történelmi időszak a ‚tudósok' számára, s a 60-éves évkör, 365 nappal, és 6 órával. Jelenleg már a 65-ik évkört számlálják; és ezen egész idő alatt huszonkét dynastia következett egy-

*) S nem inkább az egykor Chinát is birodalmába zárt Közép-Ásia czimere ez; melly Chinában később is megmaradt, midőn tudnillik a közép-ásiai birodalom feloszlása után, annak nevét, és jogait magának követelte? Ama közép-ásiai birodalom pedig az Astyageseké, vagy mint Niebuhr (Geschichte Assurs und Babels. Berlin, 1858. 32. l.) irja, az Ajisdaháké; kik dynastiájok czimereül a kigyót választák: talán mert ez istenöket is, a Dániel által megöltet, képviselte. Az assyriai birodalomtól függést, a vazalli viszonyban élt Ezechias is az által mondá föl, hogy az imádott réz kigyót összetörte (IV. Kir. 18, 4.) „Confregitque serpentem aeneum... Rebellavit quoque contra regem Assyriorum." A kigyó-imádó népek, hindu nagák, ophiták emlékezete, stb. legalább is van olly régi, mint a chinaiaké. S.

[1]) Különös dolog, hogy megemlittetik itt a különbség a két átmérő közt, vagyis a földnek tojásdad alakja: mi mathematikailag még csak a mi korunkban bizonyittatott be.

másra [1]). Huang-ti tiz tse-, vagyis tartományokra osztá hóditásait, mellyek mindegyike tiz kerületet foglal magában: ezek ismét tiz-tiz várost. Tiz köles szemet vévc, ezek nagysága által határozta meg a vonalt: tiz vonal képezett egy hüvelyket, tiz hüvelyk egy lábat, és igy tovább, a tizedes elosztás rendje szerint, melly elég későn kapott nálunk lábra. Az égből lehozott mértékrendszer azonban megdönthetlen; a chinaiaké a dynastiákkal együtt változott *): a mint tudnillik a köles magok a nagyobb, vagy kisebb átmérő szerint helyeztettek el [2]). Ő alapitá a történelmi törvényszéket, és hat ministert nevezett az égi tünemények vizsgálatára; tanitá a szám-, és mértan elemeit, a 19 éves hold-napkört, mellyet 2300 év mulva Meton hozott be Athenebe. Ekkor tájban már készittettek fegyverek, szekerek, bárkák, nyilak, és verettek pénzek; rézbányák, kereskedelmi utak nyittattak, az ég urának (Shang-ti) templomok emeltettek: ő maga mutatván be az áldozatokat főpapi s királyi kettős minőségben; neje a selyemhernyókkali bánásmódot tanitá: miért is később, az eperfák és selyemhernyók szellemének neve alatt, a geniusok közé számittatott.

Szóval, e fejedelem száz éves uralkodása mindennemü csudák halmazát képezi **): s olly előhaladások tünnek föl alatta, mellyekre hosszu századok alig volnának elegendők. Egyébiránt ha tekintetbe veszszük, hogy az ő hagyományaik szerint a müvészetek és mesterségek föltalálói, a Chinától nyugotra fekvő tartományokból, Kuen-

[1]) A chinai dynastiák illy renddel követik egymást:

	Kezdődött:	Császár. száma:		Kezdődött:	Császár. száma:
I. Hia dynastia Kr. e.	2205	440	XII. Sung, vagy Kuei,		
II. Tshang, vagy Ju	1767	645	vagy Swi	590	3
III. Tsheu	1122	35	XIII. Tang	618	20
IV. Tsin	248	4	XIV. Leang, II.	911	2
V Han (nyugoti), I.	206	25	XV. Tang, II.	924	4
VI. Han (kel.), II. Kr.u.	23	2	XVI. Tsin, II.	937	2
VII. Tsin (keleti)	265	15	XVII. Han	948	2
VIII. Song	420	8	XVIII. Thsin, II.	951	3
IX. Tsi	480	5	XIX. Song	960	18
X. Leang	502	4	XX. Yuen, mongol	1280	9
XI. Thsin	560	5	XXI. Ming	1378	16
			XXII. Tai Tsim	1644	jelenl.

*) Tehát még a mérték is gyakran változott Chinában; mi pedig egyik leglényegesebb része, s eleme a polgári rendnek. S.

[2]) A chinai font, 10 unciával, megegyez a 373 grammos fonttal, mellyet a romaiak Ásiában állapitottak meg, és az angolok *troy* fontjával; a chinai, arab, és Nagy-Károlyféle láb hajszálnyira egyeznek egymással.

**) Mi szinte arra mutat, hogy nem a tulajdonképeni China történetéről, hanem egy régibb, de általa hiven megőrzött hagyományról van szó. S.

lun, vagyis az indusok Olympja, a Meru hegy, a ‚világ közepe,' az istenek széke tájáról jöttek; ha tekintetbe veszszük, hogy T i czim adatott a legfőbb lénynek, és erről átvitetett a királyokra, s jelentése annyi, mint fejedelem, s gyöke is ugyanaz, melly az Isten névé az indo-europai népeknél: ugy igen könnyen jövünk azon gondolatra, hogy e miveltség ugyanazon forrásból származik, mellyből az ó-kor egyéb hires népeinek miveltsége eredt.

Fiának, Shao-hao-nak trónra-léptével (2597.) jelent meg a Fung-vang: egy mesés madár, melly csupán a jó fejedelmek uralkodása alatt mutatja magát; és ez oknál fogva a mandarinok öltönyének megkülönböztető jellegévé vált: mellynek alakját és szinét a különféle rangfokozat szerint alapitotta meg Shao-hao; s melly intézkedés mai napig is megtartá erejét. Nyolczvan éves uralkodása alatt erkölcsi tekintetben a nép romlásnak indult, s az isteni-tisztelet, és a zene szinte hanyatlott. Jóságban fölülmulta őt unokaöcscse, s utódja Tshuen-ju: ki a bálványozást megszüntette (2513.), s a családfőket megfosztván a házi áldozatok patriarchalis jogától, egyedül a császárnak tartotta fől a jogot, áldozni az Urnak. Az év kezdetét ama hónap első napjára határozta, mellyben a nap- és holdnak összeköttetése legközelebb esik a ‚vizöntő' 15-ik fokához; melly időtájban a természet minden szépségében pompázik: és ez oknál fogva a csillagtáblák atyjának neveztetett. Különösen ügyelt az erkölcsökre unokaöcscse, és utódja Ti-ko (2435.); ki erkölcstanárokat nevezett ki: jóllehet ő hozta be a többnejüséget; melly azóta mindig szokásban maradt. Ez ujitás a haremet, és őrizetre szükséges herélteket, következőleg a fondorlatokat és bünöket vonta maga után; miért is az ország nagyjai, tiz évi uralkodás után letették (2366.) utódját Ti-tshi-t, és testvérét Yao-t kiáltották ki császárnak.

Yao. Shun.

Yao-val kezdődik a legelső az öt K i n g ből, vagyis a Confucius által összegyüjtött szent könyvekből; mellyre nézve abban megegyeznek a tudósok, hogy igen régi, s régibb bármelly e m b e r i emléknél; sőt némelly részeiben még Mózses iratainak korát is meghaladja *).

*) Azaz: e könyv is szól azon, Mózsnél régibb eseményekről, mellyek emlékezetét a népek irott és szóbeli hagyományok utján, kisebb-nagyobb hüséggel megőrizték; de arról szó sem lehet, és abban a tudósok épen nem egyeztek meg, mintha ezen könyv tartalma régibb és hitelesebb kutfőkből meritttetett volna, mint Mózsesé: sőt a chinaiak irodalmával közelebb, és alaposabb megismerkedés nyomán épen az lesz világossá, hogy a chinaiak ismerték Mózses könyveit, és azokat

Ebben mondatik, hogy Yao kezdet óta a vizek kiszáritásáról gondolkozott; és azt mondja: ‚Oh, ti elöljárói a négy hegynek! a minden oldalról előtóduló nagy vizek temérdek bajt okoznak. Rémitő árjaik elboritják a halmokat és hegyeket. S mindinkább dagadván a hullámok, az eget is elnyeléssel fenyegetik. A sikság népe hozzánk folyamodik segélyért. Ki képes a vizeket fékezni, s uralkodni fölöttük'? Mindnyájan felelék: „Avvi Cuan.“ A császár pedig válaszolá: ‚Nem, nem; ő áthágja a számára kiadott parancsokat, és társait kinozza. S a négy hegy elöljárói hozzátevék: „Ez ne akadályozza az ő alkalmaztatását; hogy lássuk, mit képes végbevinni.“ ‚Jól van tehát', mondá a császár; ‚menj el: de vigyázz magadra.' Kilencz évig munkálkodott Cuan siker nélkül (Shu-king).

Itt már látható az értelmes nép szelleme; melly nem foglal el millio karokat pyramisok és catacombák emelésére, mint Egyptomban, vagy pedig barlang-templomok kivájására, mint Indiában: hanem inkább a föld mivelésére, a mocsárok lecsapolására, s olly munkákra forditja azokat, mellyek Chinát, mai napig is virágzó földmives állammá teszik *). A legbizonyosabb tény ez ősi történetben, a szárazföld diadalma a vizek fölött; már akár a Noeféle vizözönre gondoljunk e mellett, akár valamelly részletes áradásra: mellyet, mint némellyek vélik, ama természeti rázkodások idéztek elő, mellyek a Bering szoros áttörése által Amerikát Ásiától elszakitották **).

Még feltünőbbek a Yaonak tulajdonitott csillagászati tapasztalatok. Igy szólott ő Hi, és Ho ministereihez: ‚Menjetek, vizsgáljátok a csillagokat; határozzátok meg a nap járását; állapitsátok meg az évet 365 napban, s tegyétek azt pontossá egy hónapnak közbeszurása, és a négy évszak meghatározása által; s ezután mindenki töltse be kötelességét az idők és évszakok szerint: s minden jó rendben fog menni' [1]). Egyéb csillagászok a négy világtájak irányában küldettek ki, a nap pontos hosszát, és bizonyos csillagoknak az adott időszakbani helyezetét meghatározni ***). Minthogy a fölfedezéseket csak ugy pa-

---

Confutse, s Lao-tseu is használták; maga az öt könyv nevezet is, mint ujabb, Mózses öt könyvére, a Pentatevchusra emlékeztetvén. S.

*) Épen illyen volt, pedig régebben Assur, az első közép-birodalom: mellytől a csatornázási rendszert maga Egyptom is tanulta.

**) Olly föltevés, mellynek sem alapja, sem szükség rá, nincsen. S.

[1]) *Shu-king*, *Yao-tien* fej.

***) A chinaiak csillagászati ismeretei egészen hagyományosak; és mindaddig, valamig az europai téritők, a tudós jezuiták, által nem tanittattak meg, olly gyengék és hiányosak voltak, hogy épen semmi nevezetest sem mutathattak föl.

rancsolni nem lehet, világos, hogy Yao már mindezen dolgokat ismerte, mielőtt szolgáit azok fölfedezésére küldhette volna.

Yao a chinai uralkodók példányaul állittatik föl; miért is vele hosszabban foglalkozunk. Gyakran meglátogatta a tartományokat, igazságot szolgáltatva, s a nép jóllétét előmozditva: megtudandó, valljon szenvedéseinek oka nem a királyban rejlik-e. Hogy az igazságnak ismeretére jusson, palotájának külső kapujára táblát függesztetett: hova mindenki fölirhatta panaszát, vagy jó tanácsait; mellette pedig egy dob állott, mellyet a kérelmező verni kezdett: és a császár azonnal kijött olvasni, s igazságot szolgáltatni. Mindenkor őrködött a változhatlan öt szabály megtartása fölött; melylyek az öt rendbeli kötelességet foglalják magukban, atya és gyermekek, királyok és alattvalók, jegyesek, barátok, ifjak és vének közt. Egészen Yao koráig (igy szól Mencius, a chinai Socrates), China miveletlen, és szinte lakatlan volt; erdők boriták a hegyeket, s vizek a sikságokat. Yao, összegyüjtvén az erdőkben elszórt embereket, és társas életre szoktatván őket, a hegyeket mivelés alá vétette, az erdők felgyujtása által; csatornákat nyittatott, hogy a vizek a tengerbe folyjanak le; a növények magvait élelemre fordittatá, s a növényeket mivelés által szaporittatta. Ez oknál fogva uton-ut félen a gyermekek éneklék: ‚Mindazok közül, kik a népet felvilágositák, vagy kormányozták, egy sem hasonlit hozzád. A ki téged nem ismer, semmit sem tud; a császár példáját kövesse mindenki!' S egy öreg, azonegy uton ballagván békésen a császárral, ennek hallatára mondá: ‚Alig hogy a nap feltünik a láthatáron, munkámhoz látok; alig hogy letünik, nyugalomra bocsátom fejemet. Ha szomjazom, vizet meritek saját kutamból; s a saját földjeimen vetett magból táplálkozom: miért is gondoskodik annyira mi rólunk a császár?' Egy más öreg, találkozván vele egy napon, fölkiáltott: ‚Szent fejedelem! adja az ég, hogy nagy gazdagsággal birhass, hosszu éveket élj, és számos gyermekek vigasztalják meg napjaidat.' „Maradj el kivánatiddal", felelé Yao. „A nagy gazdagság sok gondot ád az embernek; sok gyermekek nagy nyugtalanságot okoznak; a hosszu élet csak arra szolgál, hogy még több vétkeket kövessünk el." De az öreg válaszolá: ‚Kinek sok gyermeke van, és mindenkire egy részét ruházza hatalmának, könynyebbséget szerez magának; kinek sok kincsei vannak, s megosztja azokat a szerencsétlenekkel, az élvezet forrását találja azokban. Ha

Sőt e részbeni tudatlanságuk olly nagy, hogy a jezuiták által pár századra kidolgozott astronomiai táblákból kifogyván, jelenleg minden évben kénytelenek naptárukat, kijavitás végett, a kikötőikben lakó europaiakhoz küldeni. S.

a világot felvilágosult ész kormányozza, minden jó rendben megy; ha pedig nem a felvilágosult ész kormányoz, akkor a magányban kell gyakorolni az erényt. Mire való tehát mègrövidíteni az életet?"

Mindeddig a királyok maguk választák utódaikat; de Yao összegyüjtvén az országtanácsot, mondá: ‚Egy férfiut kell keresnünk, ki a kor kivánalmai szerint kormányozzon. Föltalálván őt, használni fogom tehetségeit.' Fang-tsi a császár fiát, Intse-tshut nevezte meg, de Tao felelé: Ő nem arra való; ügyes, de nem egyenes lelkü: szeret vitatkozni. Az illyen ember nem sokat ér. Keressetek alkalmas egyént', stb. Egyik minister monda: „Huan-teu képes, és buzgónak látszik a kormányügyekre." S a császár: ‚Épen nem. Huan-teu sok hasztalanságot összebeszél; s midőn valamelly tárgyról van szó, nem tud abból kivergődni; szerény-, figyelmes-, és tartózkodónak mutatja magát: de az ő gőgjének nincsen határa."

Mellőzve tehát saját fiát, Vu-Shunt választá; ki alacsony sorsban született, de gyermeki kegyelete miatt nagy tiszteletben állott: nőül adta neki két leányát, és három évig birálva minden tetteit, kormánytársának választá (2285). Shun törvényhozó lett: bejárva birodalmának tartományait, népe szükségeiről gondoskodott; egyformaságot hozott be a mérték-, és sulyban; büntető törvényeket szabott, mellyek szerint némelly vétségek pénzzel valának megválthatók; az esetlegesen elkövetett bünökért senki sem lakolt. Egyébiránt a büntetéseket szelidíté, s a halálbüntetés, bélyegzés, és csonkitás helyébe számüzetést, vagyon-elkobzást, és botozást hozott be. Yao halála után a nép három évig viselve a gyászt (mi ezután szokássá vált), Shun egyedül uralkodott: számos töltéseket és földhányásokat készittetett, és kormánytársul magának Ju-t választá (2224).

Valamint az alkotmányos országokban, midőn a minister hivatalra szemel ki valakit, eléjeterjeszti kötelességeit: ugy tett Shun is a hivatalnokokkal; és ámbátor a neki tulajdonitott beszédek nem birnak nagyobb hitelességgel, mint a mellyekkel Herodot és Livius tölték be munkáikat, némellyeket mégis közlünk itt, hogy némi fogalmat adjunk a chinai tisztviselők eszményképéről. A tartományi kormányzókhoz ekképen szólott Shun: „Emberséges módon kell bánni azokkal, kik messziről jönnek, oktatni a közellévőket, becsülni s használni az okos embereket; bizodalmat helyezni a jólelküekben, a gonoszokkal pedig épen nem társalkodni. Midőn a fejedelem, és a tanácsos, helyzete nehézségein fölül tud emelkedni, a birodalom jól kormányoztatik, és a népek könnyen vezethetők az erény ösvényén. Kiemelni a

homályból a bölcseket, békét eszközleni minden tartományokban, ismereteit és szándékát másokéhoz alkalmazni, nem kegyetlenkedni, sem lenézéssel lenni azok irányában, kik nem képesek panaszolkodni, el nem hagyni a szegényeket és nyomorultakat : ezekben állottak Yao császár erényei.“

A nagyokhoz pedig igy szólott : „Azt emelem közületek a tanácsosok fejévé, ki képességgel bir, jól kormányozni a köz ügyeket; hogy mindenben rend uralkodjék és engedelmesség.“ Ki-nek pedig mondá : „Nézd a nép nyomorát és éhségét; mint a földmivelés főnöke (e u-t s i) vettess el mindennemü gabonát az évszakok szerint.“ Sienek, az oktatásügyi ministernek (s s e-t u) : „Nincs egyesség a népek közt; és az öt államban zavargás uralkodik. Hirdesd ki az öt rendszabályt : légy kegyes, és elnéző.“ Kao-iao főbirónak pedig : „Az idegenek zavart okoznak : ha a birodalom lakói közt rablók, gyilkosok, gonosz egyének találkoznának, foganatositsd az öt rendszabályt, és büntesd meg arányos módon a gonosztetteket.“ Pe-hi-nek, a vallásfőnöknek (t s h i-t s u n g) : „Reggeltől estig őrködjél félelem- és tisztelettel; szived legyen őszinte, és szenvedély nélkül.“ És Kuei-nek : „Téged nevezlek a zene felügyelőjévé; akarom, hogy tanitsd arra a fejedelmek és nagyok fiait : hogy legyenek őszinték és nyájasak, engedékenyek, szolgálatkészek, komolyak; legyenek szilárdak, keménység, vagy kegyetlenség nélkül; önts beléjek józan észt, gőg nélkül; közöld velök eszméidet versekben, és dalolj különféle hangnemekben a hangszereken. Ha megtartod a nyolcz hangzatot, és a különféle zengemények közt nem áll be zavar, az emberek és állatok békében fognak élni.“ S Kuei felelé : ‚Midőn kőből készült hangszeremet akár lágyan, akár erősen érintem, még a vadállatok is ugrálni fognak örömükben.‘

Shun még igy szólott Lang-hoz : „Utálom a gonosz nyelveket; beszédeik egyenetlenséget hintenek el, és ártanak a jóknak : minthogy nyugtalanságot, egyenetlenséget támasztanak, és a népet fölházitják. Jer tehát oh Lang! téged nevezlek ki n a-i a n-nak (előadónak) : parancsaimat és rendeleteimet hirdetve, vagy mások beszédét nekem meghozva, reggeltől estig csupán a becsületességet és igazságot tartod szem előtt. (Shu-king. I. 2.) Ministere Hi ezeket mondá neki : „Az ember őrködjék maga fölött, és ne szünjék meg mindig jobbra törekedni. Nem kell megengedni, hogy az államtörvények megsértessenek; kerülni kell a kicsapongó időtöltéseket, és rut élvezeteket; a bölcs egyéneknek kiadott rendeleteket nem szabad megváltoztatni; kétséges, vagy nehéz esetekben nem kell hirtelen itélni; a száz csa-

lád, vagyis a nép beegyezését kikérni; s azt hajlamának makacs követése mellett el nem idegeniteni.“

Eme tekintetbe vétele a népnek, még világosabban kifejeztetik a Ju által egy ministerének mondott szavakban: „Mit az ég lát, és hall, azon tárgyak által nyilvánul, mellyeket az emberek látnak és hallanak. Mit a népek jutalom-, vagy büntetésre méltónak találnak, arra mutat, mit az ég is büntetni akar, vagy jutalmazni. Az ég benső közlekedésben áll a néppel: vegyék ezt figyelembe azok, kik a népeket kormányozzák“ (Shu-king. I. 4.). Egyébiránt innen még nem kell következtetni, mintha democratiai elem vegyült volna a chinai alkotmányba; s e tant csak is azon okelv gyümölcsül tekinthetni, melly az atyai hatalommal együtt, a chinai kormányt alakitja és mérsékli, s ez: az irástudók miveltsége.

Shun halála után (2208.) a birodalom három évi gyászt öltött, és Ju utódja lett a trónon; kivel az első chinai dynastia kezdődik: mert akkor szorittatott meg a császárok választása a nagyok által ajánlott egyének közül; és ezek most már a császár fiai közül választák a jelölteket, minden tekintet nélkül az elsőszülöttre. Melly szokás mai napig is fönmaradt: és több valószinüséget nyujt a jó kormányzásra, mint sem az egyenes és változhatlan örökösödés; ámbátor más részről az is igaz, hogy az illy választásokból czivódások és belháboruk fejlődhetnek ki.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Elmélkedések a chinai őskorról.

A minden lelkesedéstől megfosztott chinaiak nem a vallás befolyása által képeztettek, mint Ásia egyéb népei *); s ha mindamellett kezdet óta a papság, mint az égi ügyek rendezője, némi hatalomra kapott, az első császárok csökkenték annak befolyását az által, hogy

*) Ez szintolly alaptalan állitás, mint mikor a jelen század hitetlenei azt erősítik, hogy a keresztény hitnek semmi része sincs azon észszerü hit-, és kormányelvek megállapitásában, mellyeket az ugy nevezett észvallás, vagy morál napjainkban átalánosan elfogadottakul ismer. A jótékony befolyást, mellyet a vallás gyakorol valamelly népre, s az egész emberiségre, elfeledtetheti ennek gőgös hálátlansága (mint ez a chinaiaknál is az eset, kik sokáig éltek az őshit jótékony befolyása alatt): de azért mindig való marad, hogy azon értelmi fejlettség, azon neveltség, mellyet ez önhitt, és Istenről megfeledkezett népnél láthatni, eredetileg a vallás müve. Előbb voltak az emberek hivők, mint rationalistákká lettek. S.

magukban egyesiték a polgári, s vallási hatalmat, és a mindenség Urának ők mutaták be az áldozatot *).

A legrégibb chinai iratok tiszta, s néha magasztos fogalmat nyujtanak az Istenségről: feltalálni azokban amaz igazságokat, melylyek közösek az egyptomiak-, chaldaeusok-, persák-, hinduk-, és mindazon népekkel, mellyeknek történeteik vannak **). Shang-ti (az én uram), „az egekben uralkodó szellem; s az ég a legjelesebb mü, mit a minden dolgok okfeje létrehozott. Végetlen, örökkévaló, sem reggelt, sem estét nem ismer, önmagának alapja; s trónja zsámolyánál temérdek szellemkarok őrködnek az ember fölött, és oltalmazzák őt. A bölcsnek legnagyobb öröme abban áll, ha azokhoz fölemelkedhetik, és szemlélheti őket: láthatatlanok, és mégis látja őket; nem beszélnek, és ő hallja; olly kötelékekkel vannak összekapcsolva, mellyekben semmi földi sincs, és mellyeket semmi földi dolog megrontani nem képes." Az Istennek másik neve Tien, az ég; a nagy boltozat, mellyen minden dolgok nyugosznak. Kezeiből bocsátá ki a megszámlálhatlan népeket, miután éltető erőt, s értelmi világot adott nekik. Általa uralkodnak a királyok; hogy ha tudnillik hasonmásai akarnak lenni a földön: megbüntetve a gonoszokat, jutalmazva a jókat, és békét szerezve a jó akaratu embereknek. (Shu-king.) S a fejedelmeknek adott ‚ég fia' czimben látszik a hatalom származása fölülről; s csak az illy eredetü hatalom előtt hajolhat meg az ember megaláztatás nélkül ***) Az Isten félelme e könyvben nagyon hathatósnak tekintetik a bünök fékezésére. Tien szent eszméket kelt föl bennünk: korlátlan hatalmát az ember akarata fölött arra használja, hogy a hozzá hasonlók segélyével, őt az erényre vezesse, és szabad akaratának korlátozása nélkül jutalmazhassa, vagy büntethesse.

Egyedül a császár, mint Tien nagyságának e földön fogadott fia, s örököse, mutathat be neki áldozatot ünnepélyesen: azonban a papi

*) E nagy bölcseségünek vélt politikát már Saul el kezdte gyakorolni; s épen ez vonta maga után, Isten általi elvettetését: ez eljárásban a teljes hitlenség, és despotismus csirája rejlvén. ‚Semmi sem uj a nap alatt'. S.

**) Mellyek közé azonban a hindukat épen nem számithatni. S.

***) Mig e czimet nem akkép értelmezi, hogy ő az égnek olly fia, ki isteni hatalommal bir, s természetre nézve is különbözik a hozzá nem hasonlitható alattvalókhoz; vagyis mig nem válik bálványozássá. Más, az Isten nevében, mint ennek küldöttje, s egykor számadásra vonandó sáfárja uralkodni; s más ismét, azt hitetni el a népekkel, hogy uralkodójok egy ‚isten', vagy ennek olly fia, ki nem is hasonlít az emberek fiaihoz. Ez utóbbi a chinai felfogás. S.

tisztségre szigoru böjttel és töredelmes bánattal kell készülni [1]). Az imádság- és áldozatnak minden érdeme az ajtatos szándékban áll. „A valódi bölcseség (igy van megirva Ta-io-ban,) a lélek világosságában és a sziv tisztaságában, az erény szeretetében, és azon buzgalomban áll, mellyel e szeretetet mások keblében fölgyujtani törekszünk; s minden akadály elháritásában, melly egyesülésünket a legfőbb jóval hátráltatná: az iránta folytonos szeretetünkben.“ Az emberi méltóságnak ezen magasztos eszméjére, még Görögország bölcseinél is alig találhatnánk. Az igazak lelkei Shang-ti lakába jutnak; azonban sehol sem tétetik nyiltan említés a gonosztettek számára fentartott büntetésekről a más világon. Azon körülmény, hogy a chinaiak nem vegyültek össze más népekkel, megőrzé őket a polytheismustól (?). Mindazonáltal az Isten-ég pantheismusra vezethet, ha minden dolgot magában foglal, vagy dualismusra, ha azt hiszi valaki, hogy a földdel együtt szüli a mindenséget. Még az Istennek kettős neve is tévedésbe vihet: annál is inkább, minthogy a Shang név gyakran a császárokra is alkalmaztatik. A holtak iránti tisztelet az apotheosissal határos; de a polytheismus soha sem vált (?) bálványozássá, s a ‚king‘-ekben nem csak bálványokról, de még csak templomok- és papokról sincs szó *). A chinaiak igen későn hódoltak az anyagi égnek, s az égi befolyásnak: és a bálványozás eme legtürhetőbb nemétől, több századok mulva.

---

[1]) Tao-kuang császár 1832-ben, egy szárazság alkalmával a következő imádságot mondá el: „Én, az ég szolgája, ki az emberek fölött állok, hogy kormányozzam őket, felelős vagyok a világ rendéről, s a birodalom nyugalmáról. A pontosság és aggodalom miatt sem aludni, sem enni nem tudtam; s mégis mindeddig eső nem hullott... Valljon hanyag voltam-e az áldozat teljesitésében? gőg és pazarlás fékezett-e szivemhez? nem törődtem-e a kormánynyal? mondottam-e tiszteletlen szavakat? érdemlek-e szemrehányást? igazságosan osztom-e a jutalmat, és büntetéseket? emlékek állitása, és kertek alakitása által terheltem-e a népet? a tisztviselőknek választásában nem adtam-e elsőséget a kevésbbé képeseknek; s nem bosszontottam-e az által a népet? az elnyomott nem talált-e oltalmat? a szerencsétlen déli tartományoknak engedett segélyezés, igazságosan osztatott e ki? éhen vesztek-e a szükölködők az árkokban? Leborulva kérem a császári Tien-t, bocsássa meg tudatlanságomat, és ostobaságomat; mert millio ártatlanok vesznek el egyetlen ember miatt. Olly számosak az én büneim, hogy nem vélem elkerülhetni azok következéseit. A nyár elmult, a tél bekövetkezett. Már nem igen várakozhatunk tovább. Leborulva kérem a császári Tien-t, szabaditson meg engem.“

*) Ama régi időkben, mellyek emlékét hagyományilag megőrzé Confutse, természetesen nem lehetett szó a bálványozásról: de már az ő korában szinte ez ellen kellett harczolni, a régibb és tisztább tan fölélesztésével. Ő nem volt uj vallás szerzője, hanem a réginek közönyös, vagy elnéző, s hallgatag aláásója (rationalista). S.

a gonosz szellemek, és anyagi tárgyak tiszteletére tértek; mitől Confucius tartá őket vissza.

Mind eme tanok, maradványait képezik a patriarchalis hagyományoknak, mellyeket Noe maradékai, elszéledvén, magukkal vittek. Ennek nyomaira találhatunk némelly chinai cosmogoniákban; mellyekben előadatik, mint lakott az ártatlan ember egy kellemes kertben, hol egy forrásból négy nagy folyam fakadt, az életnek fája zöldelt, s az emberek erény-, igazság- és bölcseségben hosszu időket eltek: azonban egy nő büne által bejött a világra a nyomorok minden neme; mellyektől azonban egy Megváltó fogja az emberiséget megszabaditni.

Confucius igy szólott Pe ministerhez: „Értésemre esett, hogy a nyugati tartományokban szent férfiu fog világra jönni; ki a nélkül, hogy bárminemü kormányt vinne, meg fogja szüntetni a zavarokat; minden szó nélkül bizodalmat gerjesztend maga iránt; s a nélkül, hogy forradalmat okozna, özöne a tetteknek fog tőle származni. Senki sem mondhatja meg nevét; de annyit tudok, hogy ő lesz a valódi szent“ [1]). S a canoni könyvekben még az is áll, hogy e szent „leszen az, a ki mindent tud, mindent lát; kinek szavai csupa tanok, eszméi tiszta igazság; mennyei, és bámulandó mindenben, s határtalan az ő bölcseségében: kinek szemei előtt az egész jövő feltárul; kinek szavai hatályosak. Ő azonegy Tiennel; s a világ nem ismerheti őt meg Tien nélkül. Ő egyedül méltó arra, hogy áldozatot mutasson be Shang-tinak“. Mencius még azt is hozzáteszi, hogy: „a népek várják őt, mint a száraz gallyak az esőt.“

Némelly irók a három első császárt, és öt fejedelmet a patriarchákkal hasonliták össze. Bayer és Menzelius [2]) a Siao-ul-lunt,

---

[1]) **Rémusat**, *Notice des manuscrits de la Bibliothèque royale.* T. X. 407. l.

[2]) **Bayer**, *Mus. Sin.* T. I. *in praef.* **Menzelius**, ap. Bayer, *Comm. orig. Sinicarum* 267. l. Sz.-Pétervár, 1730.

A chinai hittanok és hagyományok összehasonlitása végett a zsidókéival, a jezuitákon kivül, lásd **Herrmann J. Schmidt**, *Uroffenbarung, oder die grossen Lehren des Christenthums, nachgewiesen in den Sagen und Urkunden der ältesten Völker, vorzüglich in den sogenannten Kanonbüchern der Chinesen*, stb. (Landshut, 1834.)

De Paravey, *Documents hiéroglyphiques, emportés d' Assyrie et conservés en Chine et en Amérique, sur le déluge, les dix générations avant le déluge, l'existence du premier homme et celle du péché originel.* Paris, 1838. A *Shu king*-ból hozza le Noe történetét, és a származási táblát Ádámig.

Fortia d'Urban, *Hist. antidiluvienne de la Chine, ou hist. de la Chine dans les temps antérieurs à l'an 2298 avant notre ère.* Paris, 1838.

vagyis chinai eredeteket vizsgálva, rokonságot találtak a Puen-ku, s Tay-ku, vagyis az első, tudnillik legrégibb chinai őskor, és az ősteremtésnek végetlen ürje közt. Épen ugy, mint Mózsesnél, a chinaiak teremtés-története folyó anyaggal kezdődik; mellyre következnek fölséges családjai az ég-, föld- és embereknek: mi az ő módjok szerint, személyesitései a ‚tohu vabohu', vagyis a Genesis chaosára következett egek-, föld- és embereknek. Az utolsó fölséges családnak kilencz tagjai, a vizözön előtti kilencz patriarchának felelnek meg: még maga a Yao név is egészen hasonló a zsidó Jehovához; ugy hogy kisértetbe jön az ember, azt hinni, mikép az első nép gyarmata jelképeztetik abban, melly az igaz Isten nevével, és ismeretével jött Ásiának eme széleire *).

Régiség. Történetirók.

E hasonlitgatások a jezuiták tudományossága, és éles esze által még tovább vitettek; ugy hogy azt lehet mondani, tulságokig is mentek. Egyébiránt mind a jezuiták, mind a bölcsészek megegyeznek abban, hogy a chinai nép igen régi: csakhogy az előbbiek ez állitást a szent iratokkal egyeztették meg; és bebizonyiták, hogy e régiség a Mózses-féle chronologia határait, a samaritánok codexe szerint, nem hágja által; az utóbbiak pedig védveket kerestek abban az emberinem egységének, és a Mózses-féle időszámitásnak megtámadására. Hogy a chinai nép igen nagy régiséggel dicsekedhetik, az kétséget sem szenved; de a végtelenig ő sem viheti föl. Minthogy pedig ez állitólagos régiség egyedül történelmökre, szellemi s tudományos miveltségökre alapittatik, vizsgáljuk egyenkint eme tételeket.

Egy szokásaihoz mindenek fölött ragaszkodó nép kétségkivül azon türelemmel irta meg saját évkönyveit, mellyet az egyptomiak az óriási porphyr szobrok simitására, s a hinduk a barlangok kifaragására forditottak. A chinaiak legrégibb idők óta könyveket irtak, melly czélra kezdetben vékony bambusz-deszkákat, később pamutkelméket használtak: mellyeket mondatokkal tele irva, néha negyven láb hosszaságban, és öt lábnyi szélességben, a siremlékeken és köztermeikben felfüggesztettek. A papirkészitést tőlök tanulta Bochara; és Samarcandon át, Arabia; honnan az mi hozzánk jutott. Épen nem csuda tehát, ha csupán Kai-fong-fu város évkönyvei negyven könyvre ter-

*) Mint már mondtuk, ez ismeretek nem csak megegyeznek Mózses könyveivel; de azok kutfejét is világosan kijelölik. Szabadjon ezt illetőleg a ‚Családi lapok'-ban (1858-diki I. kötet 106. s köv. lapjain) nyilvánitott nézeteinkre, s azok megalapitására hivatkozni. S.

jednek, nyolcz nagy kötetben; hol a legcsekélyebb esemény sincs mellőzve; s a torgutok vándorlása egy rémitő nagy kőkönyvben foglaltatik [1]). A chinai tudományosság és nyomdászat remekművei tovább a chronologiai jegyzékek (L i - t a i - c h i - s s e) száz kötetben, mellyeket Kien-lung császár nyomatott 1767-ben, a császári academia (a m l i n) által. A történelem nagy becsben áll Chinában. Külön kormányszék ügyel föl arra; s minden császárnak két történetiró van oldala mellett: egyik tetteit, a másik beszédeit jegyzi föl; s hogy ezt annál biztosabban tehessék, minden uralkodónak története csak halála után, vagy mint mások mondják, a dynastia kihaltával tétetik közzé. „Minden nap, mondá egy minister, elönkbe tünteti a tegnapi események emlékét; de nem az érzelmeket, mellyekből folytak. Ha elmulasztjuk följegyezni azokat, akaratunk ellen is könnyen megmásithatók lesznek."

Azt hihetnők tehát, hogy ha nem is az egész emberi-nemnek, legalább e tartománynak, és azon évezredeknek szakadatlan évkönyveit találhatjuk föl itt, mellyekkel olly nagylelkün ajándékozzák meg a népeket azok, kik a történelmet nem irják, hanem föltalálják. Azonban Shuang-ti császár, ugyanaz, ki a nagy-falat épittette, midőn uj dynastiát alkotna, meg akarván szüntetni az apróbb hübéres urak történeti emlékekre alapitott követeléseit, valamennyi könyvek elégetését megparancsolta. A rendelet még e tartományban sem foganatositthatott egész pontossággal: hol mégis mindenki vak engedelmességhez szokott; és a fönmaradt töredékekből, az emlékezet segélyével, az évkönyvek ismét helyreállittattak, a nélkül, hogy teljes hitelességre tarthatnának igényt. Maga Confucius is panaszolkodik a korabeli igen gyér történeti emlékek miatt. A commentator Yang-tseu mondja: „Ki tudhat valamit az ősidők eseményeiről, ha semmiféle hiteles emlékirat sem juthatott el hozzánk? Ki figyelemmel olvassa emez elbeszéléseket, könnyen meggyőződik azok alaptalanságáról. Kezdetben nem irtak történetet; s ha még a fönmaradt könyveket is megégetteté a Tsin dynastiabeli első császár, miért elégedjünk meg a mesékkel?"

Ma-tuan-li, a chinai Varro, a honi őstörténetek iránti vizsgálatában, egészen elvetve az első dynastiákat, a történelem kezdetét Yao uralkodására teszi; s tőle kezdődnek egyszersmind a S h u-k i n g, canonszerü könyv, és az emlitett chronologiai jegyzékek. Ez gyengíti hitelességét azon, Krisztust három évezreddel megelőző évkönyvek-

[1]) *Mém. concernant les chinois.* T. II. p. 375.; és T. I. p. 329.

nek, mellyet azoknak a jezuiták, és némelly ujabbak akarnának tulajdonitani: de más részről szinte tulság volna azoknak minden hitelességét tagadni; minthogy mellettök is ugyanazon védvek állhatnak, mellyek a régi görög és romai történetirókra nézve állnak. A mérsékeltebbek a chinai történeteket teljes bizonyossággal csak a Tsheu dynastiától kezdik, a tizenegyedik században Krisztus előtt [1]).

A történelem megmásitására, s az igen nagy régiség fitogtatására, a minden nemzetekkel közös hiuságon kivül, még az ő erkölcsi életöknek egy lényeges eleme, az ősök iránti tisztelelet is vezethette a chinaiakat. Valamint más törvényhozók isteni kinyilatkoztatáshoz folyamodtak, hogy törvényeiket a nép szemeiben szentesitsék: ugy a chinai uralkodók igen fontos dolognak tartották, azt mutogatni a népnek, hogy rendeleteik nem ujak, sőt már az ó-korban fönálltak. Innen magyarázható ki a Shu-king-nak ama helye: „Yao és Shun, figyelmesen vizsgálva a régiségeket, száz tisztviselőt választának;" és számos egyéb helyeket a régi könyvben, hol korábbi emlékekről tétetik emlités.

Miveltség.

Hogyha tovább a chinaiak miveltségét a legrégibb időkre akarjuk visszavinni, ismét a régi iratoknak be nem bizonyitott hitelessége áll annak ellenében. Sőt ezekben még ollyasminek is találtatik nyoma,

---

[1]) Amiot atya, munkás és tudós missionarius, ekképen fejezi be észrevételeit a chinai történetirókat illetőleg (Mém. sur les Chinois. II. 146.):

1) A chinai évkönyvek *minden egyéb nemzetek történeti emlékeinél több hitelt érdemelnek*; mert kevés azokban a mese, következetesek, és tényeket tartalmaznak, stb. 2) *Teljes bizodalmat érdemelnek*; mert csillagászati vizsgálatok által bebizonyitott korszakokat tüntetnek föl, mellyek az ezen évkönyvekben bőven előforduló mindennemü emlékekkel kapcsolatban, kölcsönösen támogatják egymást, és együtt véve az iróknak jó hitét bizonyitják, kik azokat számunkra följegyezték, stb. 3) *Minden tudósnak figyelmére méltók*: mert biztosan mennek föl a világ megujulásának legelső századaig, s e részben biztosan kalauzolják oda az embert; illyenek: a *hatvan-éves évkörök*, legujabban *hármas körökre* rendezve; mellyek gyökkorszaka a 2637-ik év Kr. e., Oang-ti uralkodásának 61-ik éve; a legelső fejedelmek származási táblái, mellyek magukon hordják az igazság kinyomatát az ott található apró hézagokban, s mellyeket még senki sem mert betölteni, bármilly könnyen tehette is volna azt valaki a maga fejéből; az időszaki táblázatok, mellyek pontosan jelölik a császárok egymásra következését, több mint 4000 év óta, stb. 4) Végre, ez évkönyvek a világon a leghitelesebb irodalomnak müvei; mert az egész világon nincs irodalom, mellyen majdnem tizennyolcz század alatt folyton dolgoztak, mellyet átnéztek, javitottak, és az ujabb föltedezések nyomán öreghitettek volna, olly számos, arra fölhatalmazott, és minden lehető segélylyel ellátott tudósok.

mi azon régi miveltséget elenyészteti. Igy például Oai-nan-tseu bölcsész látja Yao palotáját szalmatetővel, és sárból, mellyen a nyári esőzések szakában szépen sarjadzott a fű: egy fallal keritett udvar, hova pázsitlépcsők vezettek, elfogadási teremül szolgált; ez udvar kezdetén külön rekeszben őriztettek a mértékek, és itt tartattak a vásárok; az udvar még fákkal is be volt ültetve, mellyek árnyékában az illetők könnyebben várakozhattak *).

Yu-shin, ki a keresztény időszámitás első századában virágzott, s a Shue-ven-t szerkeszté, egy chinai szónyomozó szótárt, mellyben a valódi tiszta chinai kifejezések vannak lerakva, állitja, mikép valamennyi irásjegyek, mellyekben a selyem jegye föltalálható, nem régiebbek, mint az 1122-ben kezdődött Tsheu dynastia. Azc korszakbeli öltözetdarabok neveit kezdték csak kender- és szőrjegygyel irni; sőt némelly irók azt is állitják, hogy Yao nyáron vászonruhában, télen pedig bőrbe öltözve járt. E szótárból Rémusat egy elmés, és uj, semmi egyéb nyelvre sem alkalmazható rendszer segedelmével, a legrégibb chinai miveltség nyomait akarta következtetni.

A legrégibb chinai irás, mint mai napig is látjuk, ábrázoló volt; vagyis magukat a tárgyakat, vagy ezek jelvényeit rajzolta. Ki az europai nyelvekben valamelly szónak régiségét kutatja, annak egyedül a történelem, és némelly nagyon is bizonytalan szónyomozási szabályok állnak segedelmére. Ellenben a chinai származékokban a gyökszavak már negyven század óta fönvannak, minden tetemes csökkenet, vagy szaporodás (?) nélkül; s az összetett jegyek elemzése által az egyszerüeket nyerjük, mellyek, ha bár nem tökéletes, de érdekes képét nyujtják a chinai népnél kezdetben divatozó eszméknek. Föltéve azt, hogy a chinaiak nem rajzoltak le minden körülöttük lévő tárgyakat, hanem csak a jelentékenyebbeket, irásmódjokban meg fogjuk találni némileg ős szokásaik és ismereteik jegyzékét.

Ez elemzéssel foglalkozott Rémusat. A Shue-ven-ben használt 9353 jegyek, mintegy tizennyolcz századra vihetők vissza; mellyeknek 540 számra menő gyökeit, vagy kulcsait elemezve, ugy találta, hogy azok nagyobb része más egyszerübbekből van összetéve: ugy hogy a valódi gyököket mintegy kétszáz eredeti jegyekre vitte

*) Egy oceaniai sziget lakóit épen igy ábrázolták azok első fölfedezői: s ugyane szigeten ma már nyomdák, hirlapok, és egyéb europai intézmények létezenek; pedig az egész időköz alig tesz többet fél századnál. Az idő, s mivelt népekkeli érintkezés roppant változásokat szülhet; és nincs okunk évezredekre szorulni azok kimagyarázásában. S.

vissza; mellyek valamennyi chinai irásjegyek valódi elemeiül tekinthetők, és mellyek száma a háromszázat nem haladná meg: habár hozzáadjuk is a későbben feltalált, száz ötven ezerre menő jegyeket. Igy tehát négy ezer évvel ezelőtt, mintegy kétszáz, vagy valamivel több jegyek, változatos összeillesztés által elegendők voltak az azóta nyert összes eszmék kifejezésére.

Anyagi rendbe szedvén azokat, azt látjuk, hogy az égnek hét jegye volt a régi chinaiaknál: egy kör, középen vonallal, a nap ábrázolására; egy félhold, mint jelképe a föld poroszlójának; egy két részre vágott hold, mint jelképe a setétségnek; szigszeges vonalak, a felhő és gőzök, boltozat alatti csepp, az eső ábrázolására. A szélnek, égtünemények-, égboltozat- és csillagoknak még nem voltak jegyeik. Tizenhét ős jegy, földi tárgyaktól vétetett: minők a hegyek, dombok, viz, tüz, kő, források, és hasonlók; ezek közt azonban nem fordulnak elő a folyamok, tenger, sikságok, erdők, vagy tavak: mind olly tárgyak, mellyek később átalános jegyekkel fejeztettek ki.

Az emberi lakok tizenegy jegyet szolgáltattak; mellyek már némi miveltségre mutatnak: miután meg vannak különböztetve a háztető, magtár, élelemtár, az ablakok két neme, vigyázó-torony; azonban egy jegyre sem találunk, melly a házat, palotát, tornyot, templomot, hidat, várat, várost, töltést, megkülönböztetné.

Huszonhárom jegy az emberre, s némelly egyszerü jegyekkel ábrázolható könnyü cselekvésekre vonatkozik; ezek közt nem találunk ollyanokat, mellyek a rokonság legközelebbi fokait, királyt, tudóst, hadvezért, harczost jelölnének; ez utóbbiak két tagu szókkal, és jegyekkel fejeztetnek ki: miért is ujabb eredetüek. Ellenben láthatni a jegyek közt kézmüvest, és alázattal meghajolt embert; melly alak később alattvalót, vagy szolgát jelentett; a büvész botra támaszkodva ábrázoltatik: melly jegy később a betegségek kulcsává lett.

Az emberi test tagjaitól vett huszonhét jegy közül, csupán kettő jelöli a belső részeket, ugymint a szivet, és csigolyákat. Hat az öltözetre vonatkozik; ezek közül a legegyszerübb azon előkötőt jelöli, melly a barbarságból kilépő népeknek legelső ruhadarabja szokott lenni, s melly Hiu-shin mondása szerint a királyoknál vörös, a vazalloknál ibolya szinü, s a tisztviselőknél zöld volt.

Egy pont a kut ábrájában, ásás közben talált vörös követ jelent; az egyenes vonal által átmetszett kör felfüzött magszemeket, s három felfüzött gyöngy a régi jaspist jelöli: ezek a becses ásványokra vonatkozó egyedüli jegyek. Nincs jegye a pénznek, ékszereknek, üvegnek,

porczellánnak; mellyek azért későbbi találmányokul tekintethetnek. Sőt, a mi még különösebb, semmiféle érczneк, még az aranynak sincs jegye; mi a chinaiak csekély müvészi képzettségére mutat azon korban, midőn az irásjegyek divatba jöttek náluk. Ugyanezt lehet következtetni a butorok, fegyverek, mindennemü eszközök jegyeiből; mellyek száma mintegy harminczötre megy: és találtatnak köztök fa-, és agyag-edények, táblák, szekrények, fegyverek, valószinüleg kőből; de hiában keressük azok közt az ekét, ásót, és kapát. A fonal jegye, melly a len-, és selyemre nézve mai napig is egyformán használtatik, nem nyujt világosságot az iránt, hogy mellyik használtatott légyen először a kettő közül.

A természetből vett tárgyakra nézve ez irásmód kitünőleg alkalmas. Tizenkét négy-lábu állat találtatik azok közt: a kutya, ökör, juh, sertés, szelid ló, leopárd, szarvas, egér, a nyulnak két faja, s a mi különös, az elefánt, és szarvorru, melly állatok soha sem jöttek Shen-si-, a chinai birodalom bölcsőjének közelébe *). A madarak tizenegy jegyet tüntetnek föl: hat szárnyakat, tollakat és repülést ábrázol, három a hollóra, és fecskék két nemére mutat; a másik kettő a hosszu, és rövid farkuak osztályát jelöli. A halaknak csupán egy jegyök van. Az alsóbb rendü állatok két osztályba sorozhatók, ugymint a rovarok, és páncz élo-

*) Valamint ez, ugy más, sokkal fontosabb, és biztosabb következtetésekre jogositó adatok bizonyitják ama nagy, és sokáig félreismert igazságot, hogy a chinaiak miveltsége nem eredeti; s nem is olly szerfölött régi, mint minőt e messze fölvitt, és jóformán hiteles időszámitás mutatni látszik. A chinaiak tudnillik hiven megőrizték ugyan az ősöktől átvett hagyományokat: de midőn az annyi ezer évek előtti dynastiák-, és fejedelmekről emlékeznek, tévedés volna hinni, mikép az általuk megőrzött őstörténet szinhelye mindig azon föld volt, mellyen most laknak. Ők oda egy régibb, és más tartományban megkezdett miveltség folytatását épen ugy vitték át, mint az angol-amerikaiak a magukét jelenlegi hazájokba. Honuk ugyan, rájok nézve uj: de azért nemzetök történetét messzebb, és biztosabban fel tudják vinni, mint a lassankint eltünő benszülöttek. A ker. miveltség természete hozza magával, hogy az amerikaiak soha se feledkezzenek meg anyaországuk- és tulajdonképeni eredetökről: de a régi népek e pontot illetőleg nem csak nem forditottak gondot az idő megjelölésére, mellyben honukat elfoglalták, hanem inkább szerették elhitetni, hogy eredetiek, benszülöttek, autochthonok. A chinaiak közt több bizonyitványai léteznek mindamellett a közép-ásiai eredetnek; s a később saját birodalmukra ruházott ‚Közép-birodalom' nevezete, szinte amaz ős birodalom emlékét tartja fön köztük, melly hajdan négy (fejér, fekete, vörös és kék?) tenger közötti földön elterjedt. Irásuk is csak a régi, s kezdetben minden népeknél egyenlő hieroglyph: mellyhez ők egyebeknél tovább, és hivebben ragaszkodtak. De annak feltalálói gyanánt nem ők tartandók: sem a feltalálás, és első használás helye nem a jelenlegi China. S.

sok osztályába; ez utóbbiak csontja kivül, husa pedig belül van: de egyetlen jegy sem talákozik azon mesés állatok számára, mellyeket a chinaiak minden osztály élére állitanak: ugymint az egyszarvut a négylábuak, a phoenixet a madarak, és sárkányt a hüllők királyaként; annak jeléül, hogy ezen képzeleti lények csak később hozattak be (?), s hogy a kérdéses irásmód nagyon is régi.

Huszonnyolcz, többnyire átalános jegy foglalja magában a növényországot, mint jelképeit a magoknak, fáknak, füvek-, levelek-, virágok-, és gyümölcsöknek. A magok közt emlitendők a ris, és köles: de nem az árpa, és buza; a zöldségek közt a hagyma, és tök; van még jegye a bornak, vagyis inkább azon szeszes italnak, mellyet a forrásba hozott risből készitenek; a fák közt kiemelendő a bambusznád: még akkor nem lévén ismeretes az eperfa, papirfa, theabokor, és festőfa.

E szótár tehát egy kevés családból álló, ismeretekben szegény, és a miveltség küszöbére alig lépett népnek képét tünteti előnkbe. Hiányzik abban a király: de nem, a büvész nevezete: s mi a metaphysikai eszméket illeti, egy fénylő völgyben növekedő fának levelét látjuk napkeleti oldalon, az ég kifejezésére; tovább egy jegyét a gonosz léleknek, és az áldozat vérének. E fogalmak még a patriarchalis hagyományok maradékainak lenni látszanak; és azok csekély száma, a chinaiaknak még most is nyilatkozó közönyösségére mutat mindaz iránt, mi az anyagi világból, és érző lények osztályából ered. Egyébiránt erkölcsi fogalmak, égi tünemények szemlélete, az idő felosztása, társadalmi rend, nem mutatkoznak itt: hanem igen is a durva öltözet, és vadnépek fegyverei *). S ha valaki azon ellenvetéssel lépne föl, hogy a chinaiak nem minden ismert tárgyakat fejeztek ki jegyekben, mégis tagadhatatlan, hogy az előttök ismeretesebb tárgyakat kifejezni akarták: annál is inkább, minthogy ez elemzés alkalmazásánál a tudományokra vonatkozó egyéb jegycsoportokat illetőleg, ugyanazon gyökfogalmakra találunk.

A különféle egyszerü jegyek összetételében semmit sem találunk, mi a természet titkai iránti ama mély érzelemre, vagy azon finom spiritualismusra mutatna, mellyet az egyptomi hieroglyphok-, és hindu jelvényekben láthatni; sőt egészen anyagi, s néha durva eszmékre támaszkodik. A boldogság két jegygyel iratik, mellyek rissel tele szájat ábrázolnak; a nőnek kétszer ismételt jegye csacso-

*) Chinai emlékekből bebizonyitott tény, hogy az emberhus árulása, tehát az emberevés, még nem olly fölöttébb régi időben szünt meg a chinaiaknál. S.

gást és czivódást, háromszor ismételve rendetlen életet és bujaságot jelent. Találkoznak azonban elmés jegyek is: m i n g, világosság, a nap- és holdnak jegyeiből van alkotva; s h u, könyv, az eset és szó jegyeivel, mintegy a leirt szavat akarván jelenteni; n u, harag, a sziv és rabszolga jegyeiből alakul: minthogy a szenvedély rabbá teszi a szivet. A mondottak elégségesek lehetnek azok állitásának megczáfolására, kik a chinai miveltséget még a történelmi idők előtt létezettnek vélik.

A chinaiak régi csillagászata is, mint látni fogjuk, pontosabb eredményekre vezet, mint az egyptomiaké, vagy chaldaeusoké; de a helyett, hogy ebből a tulságos régiségre vonhatnánk következtetést, azon állításunkat fogjuk igazolva találni, hogy az első népek bizonyos ismeretekkel birtak, mellyeket nem fokozatos előhaladás utján szereztek maguknak, s melly ugyanazért csupán töredékekben maradt fön.

Mélyebben vizsgálva a chinaiak csillagászatát, ugy találjuk (mint ezt a hinduk-, egyptomiak-, és chaldaeusoknál is láttuk), hogy az égi jelenetek földi eseményekre alkalmaztattak olly formán, hogy az uralkodók, és azok kormányévei, az égi testek járásának cabbalistikai formáját képezik. Lie-u-hin történetiró volt talán az első, ki a mesés korszakot 143,127 évre szoritotta. Ha ezen számnak eredetét keressük, mikép azt a hindu jogák-, és egyptomi dynastiáknál tevők, ismét a csillagjóslati cabbalistákban találjuk azt föl. Confucius igen sokat beszél a 81-es számnak tulajdonságairól; minthogy ez a mysticus 3 szám négyzetének négyzete. Ha 81-el sokszorozzuk a 19 éves évkört (t s h a n g), 1539 éves évkör, ugynevezett t o n g keletkezik abból: s három illyen, vagyis 4617 év képezi a y u e n-t, vagyis a kezdetet. Ezt 31-el, a Confucius által olly nagyra becsült számmal, sokszorozzuk: és kijön abból a mesés korszaknak tulajdonitott 143,127 év.

Követhetnők még Gaubil atyát több illy nyomozásokban; de már a mondottak is elegendők azon állításunk bebizonyitására, hogy a végnélküli századok a képzelgések, vagy cabbalistikai ábrák közé számitandók. Egyébiránt, ha a legnagyobb mértéket akarjuk is fölvenni, mindenkor megegyeztethetők a szent könyvekkel, mellyek a samaritánok forditása szerint a vizözönt a harminczötödik századba teszik Kr. e.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Első, második, és harmadik dynastia.

Az első, ugynevezett Hia dynastia, Ju-nak magánuralkodásától kezdődik (2205—1766). Már ő jóval nagyobb dolgokat vitt véghez azelőtt, mint a görög Alcides: erdőket irtott, mocsárokat száritott ki, folyamokat szabályozott, hegyeket mért, és barbar népeket hóditott meg; előmozditá a hajózást, s az adót igazságos arányban vetette ki. Mint császár Shan-si-ban tartotta udvarát: hol most is olvasható azon föliratmásolata az Eng-shan hegyen, hol a régi uralkodók évenkinti áldozatot szoktak bemutatni a mindenség Urának; s ha e föliratot hitelesnek akarjuk tartani, a legrégibb irott emlékül tekinthető. Az ekképen hangzik:

„A tiszteletre méltó császár mondja: Oh te gyámolom, és tanácsom, ki az ügyek kormányzásában mellettem vagy! A nagy, és kis szigetek, egészen csucsaikig, a madarak fészkei, s a négylábuak üregei, minden lelketlen tárgyak a viz alatt vannak. Háritsd el a bajt, és szoritsd vissza a vizeket.“

„Már régóta feledém családomat; a Jo-lu hegynek csucsán pihenek. Bölcseség-, és fáradsággal megerőtettem elmémet. Szivem nem ismerte a perczeket; folytonos munka vala nyugalmam. Oa, Jo, Tai, Eng hegyek voltak vállalataim kezdete, és vége. Befejezve munkámat, nyár közepén hála-áldozatot mutaték be. Megszünt a szenvedés; a természet összezavarodása elenyészett; a délről jött nagy folyamok a tengerbe folytak le: most már elkészithetik az emberek vászon öltözeteiket és eledelöket; a tizezer ország békeségben élhet, és örömnek adhatja magát által“ [1]).

Öt fiu panasza.

Utódja vala fia, Ki; s ettől kezdve a t i (császár) czim v a n g - ra változott (2197). Rövid ideig uralkodott; s utódja Tai-kang élvezetekbe merült, és vadászaton töltè a napokat. Ezt fájlalván fiai, megemlékeztek nagyatyjok erényeiről, s a Lo torkolatánál ülve, mondák: „Meg vagyon irva császári nagyatyánk, Ju irataiban: szeressétek a népet, és meg ne vessétek azt: az teszi az államnak alapját;

---

[1]) Amiot hü másolatát küldé e föliratnak a párisi királyi könyvtárba, hat hüvelyk magas irásjegyekkel, és franczia forditással. 1802-ben adta ki Párisban T. Hager; s 1811-ben Halában Klaproth. Irva van ugy nevezett *co-teu*, igen régi chinai jegyekkel, vagyis kőmives-kanál formában.

ha az alap szilárd, a birodalomra béke vár. Még a legalacsonyabbak is fölebbvalók lehetnek nálamnál. Ha valaki gyakrabban megbotlik, addig várjon-e a javulással, mig nyilvánosan kitörnek a panaszok? Mielőtt ez történnék, vigyázzon magára. Midőn a népek engem vádolnak, reszketnek, mint valamelly gyenge féken vezetett szilaj paripák láttára. Ki másoknak parancsol, nem kell-e örökös gondban élnie?"

A második testvér felelé az elsőnek: „A mi fölséges nagyatyánk véleménye szerint, a nők, nagyszerü vadászatok, szeszes italok, buja zene, paloták épitése, festett falak iránti tulságos hajlam, hat olly vétek, mellyeknek mindegyike képes előidézni a végromlást."

A harmadik megjegyzé: „Yao-tól kezdve. Ki-ben székeltek a királyok: most e város veszve van; mert törvényét, és tanait elhanyagolta."

S a negyedik: „A mi felséges ősünk szorgalommal gyakorolva az erényt, hiressé, és öt tartomány urává lett: böles magaviseleti szabályokat, és mintát hagyott föl utódainak. A kincstárban őriztetnek a mértékek, mellyeknek mindenütt használtatni-, s az egyenlőséget előmozditaniok kellene. Tanai s törvényei megvettetnek; nincs többé hely az ősök tiszteletére, s a szertartások és áldozatok végbevitelére."

Végre az utolsó fölkiáltott: „Mit tegyünk tehát? A buskomorság elnyom engem; a nép előtt gyülöletes vagyok. Kihez folyamodjam tehát? A bánat lakik keblemben; arczomat szégyen boritja. Eltértem az erény ösvényeiről; és a bánat jóvátcheti-e a multat?" [1])

A legelső királyokról egyebet sem tud a történet elmondani, mint vadászatokat, hadi kalandozásokat a miao-tseu-k, vagyis a pusztaságok liai ellen: mint ott a vadon törzsek neveztetnek, mellyek mindig léteztek, és most is léteznek még a mivelt birodalom közepén; úgy szinte háborukat a szomszéd népekkel, a közép-birodalom négy sarkpontján, mellyek alatt főleg hinduk, és tibetiek értendők.

Tai-kang, eltérvén ősei nyomától, elüzetett (2159.); és testvére, Tshung-kang tétetett helyébe. Ez volt az, ki Hi és Ho ministereit lefejezteté, mivel egy napfogyatkozást nem mondtak meg előre. A napfogyatkozások tudnillik Chinában mindig gonosz jelek, és a királyoknak adott égi intések gyanánt tekintettek; miért is nagy figyelem fordittatott azokra. Midőn egy illy jelenet bekövetkezik, a mandarinok ijjal, és nyilakkal a királyi palotába mennek: mintegy gyámolitan-

[1]) *Shu-king*, II. 3.

dók a királyt, ki a földön a napot képviseli, s kelméket nyujtanak neki a szellem tiszteletére; a vak zenefelügyelő megüti a dobot, s a császár és a nagyok egyszerüen öltözve böjtölnek. Az illy előre nem várt, és előre meg nem jósolt jelenet tehát megzavarhatá a rendet: melly nem csupán Chinában, hanem másutt is a jól rendezett állam első föltételeül tekintetik. Egyébiránt a nép és király már nem állittatnak elő azon egyetértésben, melly azok boldogságát képezé a mesés királyok alatt. A nagyok folytonos koczódásban vannak a fejedelemmel: nem azért, hogy a népnek szabadságot szerezzenek, hanem magánérdekekből, vagy pedig a királynak önkénytes tettei miatt. Igy ment a dolog napról-napra rosszabbul, egészen Kie-ig; kit kegyetlenségei s kicsapongásai miatt mindenki gyülölt: ekkor (1818) a dynastia sorsa teljesülni látszott; mivel a chinaiak azt mondják, hogy a sors „némelly családoknak adja az uralmat a nép boldogságára; azután pedig elveszi azt tőlök, midőn nem tudnak méltóan kormányozni, vagy büneikkel betölték a mértéket, avagy megszünnek foganatositani azt, a mire kiszemeltettek.“

Shang, egyike azon apró államok fejedelmeinek, kik a király ellen föllázadtak, Kie ellen indulván, illy módon buzditá embereit: ‚Kie nagy gonoszságokkal mocskolta be magát: a király a nép verejtékében kéjeleg, és a fővárost romlásnak teszi ki; a nyomorba döntött alattvalók nem szeretik őt többé, s egyenetlenségben élnek egymás közt. Ő ugyan, midőn a napra mutat, azt mondja: ‚Mi csak akkor fogunk elveszni, midőn ez égi test elenyészik.‘ A gőgös! induljunk ellene; s ha parancsimnak nem engedelmeskedtek, gyermekeitekkel együtt a halálnak adlak át benneteket.“

II. Dynastia (1766.)

E Chinában is ugy, valamint egyebeknél megszokott hangu kiáltvány után kiütött a háboru: Kie elüzetett; s helyébe Shang kiáltatott ki, Tshing-tang czimmel, ki méltónak találtatott arra, hogy uj dynastiát kezdjen. Fürdőjére e szavakat iratta: ‚Hogy mindinkább tökéletes lehess, tisztitsad magadat mindennap, tisztitsad magadat mindennap, tisztitsad magadat mindennap.‘ Minden házi szereire hasonló mondatok valának vésve. Hosszantartó szárazság, és drágaság állván be, egyedül magára kérte ki az ég büntetését; egy szent hegy tövéhez zarándokolván, és ott földre borulván, egyenkint megvallá büneit: és alig hogy gyónását végzé, a bőven hulló eső megtermékenyité a földet [1]).

[1]) *Mém. sur les chinois.* T. III. p. 141.

Rá, fölváltva, jó és gonosz királyok következtek; ugy szinte hü és lázadó ministerek, kik a nőkkel együtt uralkodtak a királyon. Kegyetlenségben valamennyit meghaladá az utolsó Tsheu-sin, ki nagyban hasonlitott Caligulához. Egy gyönyörü leányt, kit méltatlan atyja engedett át kényének, minthogy kivánságára nem hajlott, meggyilkolt: testét darabokra vágta, s atyja számára cledelül készitteté el; egy másiknak méhét vágta föl, hogy a magzatot láthassa benne. Agyasa Ta-ki összegyüjté a palotában a két nembeli ifjuságot, és mindenféle kicsapongásokat követett el velök. A minister Pi-can elég bátor volt, figyelmeztetni a királyt; ki azt adá neki válaszul: ‚Valóban, bölcsen szólottál. Azt mondják, hogy a bölcsek szivében hét nyilás van. Majd meglátjuk, való-e ez'; és feldaraboltatá őt.

Szinte panaszszal járult hozzá Ven-Vang, Tsheu fejedelme; de nem mervén megöletni a hatalmast, bezáratá őt. Barátjai temérdek kincseken, és egy buja nő által kiválták; azután pedig egy pártnak élére álliták, melly az uralkodó családnak esküdt ellensége volt. Fia, Vu-vang sereget gyüjtött a föllázadt alatt valókból; s Tsheu-sin-t leverte: ki hasonlóan Sardanapalhoz, királyi diszjeleibe öltözve, kincseivel együtt magát egy toronyban megégette *). Vu-vang (a harczias király) lépett a trónra.

III. Dynastia (1122.).

Midőn a fővárosba bevonult, először is testvére Pi-cung lépett elő: kinek láttára a nép kérdé a régi tanácsost: ‚Valljon ez Vu-vang'? — „Nem ő az, felelé: neki nagyon is büszke tekintete van. A bölcs ember mindig szerény, és bármelly dologhoz fogjon, félelmet mutat." Megjelent ekkor Tai-cung, az első minister, egy szép paripán, látszólag reszketve, s a nép kérdé: ‚Ez volna talán az uj fejedelem'? S a minister mondá: „Nem; ez könnyen tigrissé fajul, midőn leteszi, vagy sassá és keselyüvé, midőn fölemeli lábát; ha vitatkozik, szenvedélye által hagyja magát elragadtatni. A bölcs nem illyen; ő a mint szükségét látja, előre megy, vagy visszavonul." Látván azután Tsheu-cung-ot, Vu-vang-nak öcsését, méltóságos arczczal jönni, a nép őt vélte királynak; de a hajdani minister mondá: „Ez sem az; ő mindig ko-

*) Mindez talán nem költemény; ezek történeti hagyományok: csakhogy azok szinhelye, mint fönebb emlitők, nem mindig China, hanem a régi ‚közép-birodalom', Assyria. *Media* neve föntartá ennek emlékét nyugoton is. A sanskrit *madhya* annyit tesz, mint *közép*; s az ékiratokban a görögök Ásiája: ‚Máda, Mádi.' Még Polybiusnál is az áll róla (V. 44.), hogy: „κεῖται περὶ μέσην τὴν Ἀσίαν." Media Ásia közepén fekszik. S.

moly és szigoru homlokkal jár, s egyedül a bün kiirtására gondol. Ő nem az égnek fia, hanem első ministere és kormányozója. És igy a bölcs ember is félelmet tud gerjeszteni a jó lelkü emberekben.“ E közben jött egy fönséges és szerény, komoly és egyszersmind nyájas tekintetü ember, tisztviselők seregétől környezve, kinek tiszteletteljes magaviselete fejedelemre mutatott; s a minister mondá: „Ez valóban az uj fejedelem. Midőn a bölcs hadat üzen a bünnek, és vissza akarja hozni az erényt, szenvedélyein ollyformán uralkodik, hogy soha sem nyilvánit valódi megvetést a gonoszság, sem örömet az erény láttára“.

Vu-vang, hasonlón a dynastia-főnökökhez, nagy férfiu volt: megváltoztatá a naptárt, s a nemzeti szint, a mi majd minden dynastia-változáskor történni szokott; helyreállitá a régi jó törvényeket, és eltörlé a rosszakat; két történetirót tartott. A nagyoknak, kik pártján álltak, némelly apróbb tartományokat adott hübérbe, vagyis inkább rendezte az apró fejedelmek által képezett feudumokat: mellyek közt, valamint a kisebb rokon népek közt uralkodott a fő törzs, melly hihetőleg akkoriban vette föl a K ö z é p-b i r o d a l o m nevet *).

Utódja Tshing-vang alatt Tsheu-cung minister vergődött hatalomra (1046.); egyike China legnagyobb férfiainak: jeles csillagász, ki az egyenszögü háromszög, és iránytü tulajdonait ismerte, s azokban a Chinába tódult idegeneket oktatta. A szent évkönyvek folyvást emlegetik az ő, és utódainak beszédeit és mondatait, kik mindinkább megszilárditák a chinai birodalmat, s a szomszéd népeket is bevonták abba. A legnagyobb fejedelem vala köztök Mu-vang; ki nyugot felé ki is indult seregével, és Si-vang-mu királynétól (a nyugoti király anyjától) hódolatot fogadott el; ki ezen dalt éneklé neki: ‚Fejér felhők boritják az eget; egy hegynek csucsa látszik: az oda vezető ut igen hosszu; halmok-, és folyamokkal megszakitott. Kinek fia van, nem hal meg. Végy magadnak nőt, és visszatérhetsz‘.

A király felelé: ‚Visszatérek a keleti partokra. Rendbe hoztam a zenének kilencz hangjait: a tizezer nép egyenlően kormányoztatik. Figyelemmel tekintlek; összehasonlitásban három évet töltöttem; most visszatérek pusztámba‘.

---

*) Csakhogy talán nem a mostani Chinában, melly utóbb eltulajdonitá e nevezetet, és azzal járó jogokat, mint a régi, feloszlott hatalomnak örököje. Egy: Nabuchodonosor idejében China csak olly jelentéktelen függeléke lehetett a valódi ‚Közép-birodalom‘-nak, mint ma Siberia, vagy Tatárország az orosznak, daczára roppant kiterjedésének. S.

Ekképen a történelem folyvást át van szőve erkölcsi tanokkal, és költeményekkel. Különösen Confucius a Dalok könyvében (Shu-king) számos dalokat és gunyverseket tartott fön, mellyeket a nép Mu-vang elfajzott utódai ellen szórt. E költemények tele vannak erővel, minőt olly szertartásokhoz szokott néptől alig lehetne várni. „Volt egy gyengéd és hajlékony eperfa, mellynek gallyai messzeveték az árnyékot a földön. Levelei már sárgulnak, és hullanak. A nép, melly ezen eperfa alatt él, teljesen kimerült már; annyit szenved, hogy nyugalmat nem talál. Keserü bánat emészti őt, és fájdalma tetőpontját érte el. Nagy a te hatalmad, oh fölséges ég! mikor fogsz könyörülni rajtunk?“

„Indulnak a négyes ökörfogatok, és tüzmének; a zászlók kiterjesztvék. Minden bomlásnak indult, és zavarban van: valamennyi állam veszélyben forog; minden nemzetség rémitő szerencsétlenségnek van kitéve. Fájdalom! a birodalom siralmas állapotban nyög; és végromlásnak indul.“

„Nincs többé remény az ország számára: a fölséges ég nem gondol velünk, és elhagy bennünket. Költözzünk el a pusztulás eme helyeiről! De hová menjünk? Böles néphez nem illik, fegyverrel szerezni hazát? Ki okoz nekünk annyi bajt? ki taszit minket ennyi nyomorba? Lelkemet elnyomja a fájdalom, ha meggondolom, mennyi nyomor dulja hazámat. Oh én szerencsétlen, midőn illy nyomorult az életem! Az ég megvetése ér bennünket; kelettől nyugotig nincs helyünk pihenésre. Oh! oh! milly nagy nyomoruságba sülyedtünk! Mennyi akadályok állják el az utat, hogy ki ne menekülhessünk.“

„Tervek koholtatnak, pártok keletkeznek; de az ország mindinkább bomlásnak indul. Fönszóval hirdettetnek szerencsétlenségeink; tudatni kell a ministerekkel, mi most a teendő. Ki izzó vasat fogott kezébe, nem iparkodik-e azt vizbe mártani? De midőn valamennyien hajótörésnek mennek elejbe, miképen orvosolható ennyi nyomor? Egy emberhez hasonlitom őket, ki a szél ellen indul, és nem nyerheti vissza lélekzetét. Ha valaki okos tanácsot akar adni, valamennyien fölkiáltanak: Fölösleges fáradság; gondolj inkább gazdaságoddal. Többet ér, ha a nép földmivelés által megszerzi élelmét, mint ha a közügyekbe avatkozik.“

„Az ég mindennemü nyomort áraszt ránk; szerencsétlenséget küld az országra: el fogja kergetni trónjáról a fejedelmet, kit arra helyeztünk; földeinket a férgeknek adja prédául; mindenütt kiasznak a vetések. Oh szerencsétlen közép-birodalom! valamennyi népek sirat-

ják nyomoruságodat, és romlásodat. Az ég áldását akarnám kérni; de erőm, és bátorságom elhagy."

„A nép reménye az igazságos, és jótevő fejedelem: mindenkinek ohajtása benne központosul; minden gondját arra fordítja, hogy jó ministerei legyenek, és népét boldoggá tegye. De az igazságtalan és kegyetlen fejedelem magát tartja egyedül bölcsnek, s az ő álbölcseségében elbizakodva, az állam nyugalmát zavarja meg, és elidegeníti magától a nép szivét."

„Tekintsetek csak az erdő mélyébe: szarvasok és őzek tanyáznak ott. Nem uralkodik többé bizalom köztünk; barátink elhagynak; a barátság immár szünni kezd. Szájról-szájra megy a mondás: Bárhova fordulj is, sehol sem fogsz találni egyességet és örömet."

„A nép nem élvez többé nyugalmat és békét; mert gonosz emberek árasztják el a tartományt, s fölemésztik veritéke gyümölcsét. Midőn jólelkűek gyanánt lépnek föl, és azt mondják, hogy a rájok parancsolt gonoszságokat nem helyeslik, hazudnak. Vádjaimat becsmérlik: és látni fogod, mint nyomják el azokat; azonban már mások is elkezdtek dalolni és átkozódni."

Hasonló szózatok viszhangra találtak a nép elégületlenségében; mire azután lázadás következett: a királyi családnak háromszáz tagjai kiirtattak; egyedül a zsarnok menekült meg legkisebb fiával [1]). Tizennégy év mulva (827.), mialatt az apró fejedelmek hübéri módon kormányoztak, a megmenekült árva, Siuen-vang név alatt, trónra lépett.

Ámbátor e dynastia még több századokig tartott (256.), nagy férfiakat többé nem hozott létre. A királyok zsarnokságra fajultak; nők és heréltek uralkodtak fölöttük; a tatárok betörtek; haláluk után száz meg száz egyén öletett meg: és igy a monarchia hanyatlásával erőre kaptak az apró fejedelmek, kik közt a birodalom megoszlott, s a fejetlenség lábra kapott. Illy zavarok közepette, két nagy bölcs tünik föl: Lao-tseu, és Cung-tseu (Confutse); kikkel egy kissé bővebben foglalkozunk, mint olly egyéniségekkel, kik valamelly korszaknak, vagy népnek miveltségi állapotát magukban központositják.

---

[1]) Tárgya ez az *Árva* czimü szomorujátéknak, melly chinaiból europai nyelvre fordittatott; és utánozta azt Voltaire, azután Metastasio, a *Chinai árvá*ban.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Chinai bölcsészet. Lao-tseu.

A legrégibb chinai bölcsészet az Y-king-ben foglaltatik, vagyis az átváltozások könyvében; mellynek rendezése, a monda szerint Fo-hi-nak tulajdonittatik, és később, tizenkét századdal Kr. e., érthetőbb módon kijavittatott. Általános tartalma, kimutatni a dolgok eredetét és átváltozásait, mellyek az évszakok fordulatától függnek. Isten szegletkőnek tekintetik, mellyen minden megfordul; ő egyszersmind Ly, és Tao, ész és törvény: s mint illyen nyilatkozik a mi értelmiségünknek. Nem taglalhatjuk itt igen különös elméletét a számokról; melly egyébiránt azt bizonyitja, mikép a legelső bölcsészeti kisérletekben mindenkor föltalálható a mathematikai törvények ezen mértéke: melly törvényekben később Kepler és Newton a csillagászati tünemények alapját ismerték föl. Az erkölcstan sajátképen az isteni ész utánozására szoritkozott.

E bölcsészet két iskolára oszlott: Lao-tseu iskolája a metaphysikát, Con-fu-tsee az erkölcstant tárgyalta.

Valamint minden nagy férfiak és pártfőnökök, ugy Lao-tseu életében is a valódi történet közé mesék vegyülnek. A mondák szerint hamarább létezett az ég- és földnél: tiszta mennyei lény, melly az isteni értelmiség természetéhez tartozik; több izben emberré lett, és átváltozott: e por-, és sárvilágnak több rendbeli rendeltetését teljesitve. „Én, igy szólnak a legendák róla *), én még azelőtt születtem, mielőtt valamelly testi alak mutatkozott volna: megjelentem az első kezdet előtt. Jelen valék, midőn az ős nagy tömeg fejlődött, és az ős tenger fölületén álltam, hintázva a tágas, sötét ür közepén; be-, és kijártam a tér titokteljes végtelenségének ugyanazon kapuin“ [1]).

*) Lao-tseu, lett légyen akár Pythagoras, akár más régi bölcsész, a chinaiak vallomása szerint is nyugoton járt; s Rémusat őt Judaeában, sőt Göröghonban is megfordultnak véli. (Családi lapok. 1858-diki I. Köt. 107. és 113. l.) Itt tanulta el azon, nem csupán eszméket, hanem szavakat is, mellyek az ó-szövetségi, s Lao-tseunál sokkal régibb sz. könyvekben előfordulnak. A fönebb idézett sorok is a menynyei bölcseségre, amaz Igére vonatkoznak, mellyről Salomon könyvei értekeznek; s a tao-ssek csak azért adják azokat Lao-tseu szájába, mivel őt ama bölcseség megtestesülésének hiszik. S.

[1]) Lásd: ‚*Mémoire sur l'origine et la propagation de la doctrine du Tao, établie dans la Chine par Lao-tsée, traduit du chinois et accompagné d'un commentaire tiré des livres sanscrits et du Tao-te-king de Lao-tsée; suivi des deux Upanichad des Vedas, avec le texte sanscrit et persan. Paris, 1831.*‘

Illy természetfölötti dolgokat beszélnek róla a tao-ssek: egy felekezet, melly az irástudók- és buddhistákkal mai napig is megosztja az uralmat Chinában, s melly az ő bölcsészetét vallásra akarván változtatni, tökéletes lényt, a legfőbb értelmiség nyilatkozatát képezte belőle. Az irástudók azonban, kik szinte tiszteletben tartják őt, azt állitják, hogy ő maga sem kivánt soha több lenni embernél.

A történetirókból tehát, főleg Sse-ma-tsian-ból tudjuk, miszerint Lao-tseu szegény szülektől származott, Li város mellett, Tsu hübértartományban; mellynek neve Hu-nan, a kilenczedik hó tizennegyedik napján, 604-ik évben Kr. e. Nem is fogjuk elhinni, hogy őt anyja nyolczvanegy évig hordozta méhében: sem azt, hogy ősz hajakkal született; miért is Lao-tseu, ‚vén gyermek' nevet kapott. Hona szerencsétlenségei, s az átalános romlottság annyira meghatották őt, hogy magányba vonulva, szemlélő életet élne. A Tshin dynastiabeli egyik királytól történetirónak neveztetvén, a régi tanokat és szokásokat összegyüjthette; azután egy kisebb mandarin állomást nyert: végre a nyugoti népek közt utazott. S ezen utazás az első, mellyet chinai bölcs megkezdett. Hova fordult légyen, nem tudjuk; de hihető, hogy Baktrianát, és Indiát látogatta meg, s a bramini tanokat, és buddhaféle nagy reformokat *) itt tanulta ismerni, mellyek később honában is olly mély gyökereket vertek.

Minden tudományát egy Tao-te-king czimü könyvbe tette le. King classikait jelent; a tao-te két szóval pedig könyvének két külön része kezdődik: melly innen vette nevét; valamint a Pentateuchus könyvei. A két egyesitett czim, az erénynek és utnak könyvét jelenti [1]). E könyvnek régisége, és hitelessége iránt valamennyi tudósok egyeznek.

A tao szó, mellyel e könyv kezdődik, és melly a szövegben igen gyakran előfordul, anyagi értelemben utat, és közlekedési eszközt jelent egyik utról a másikra; metaphysikai értelemben pedig annak nem tudása miatt, hogy mit jelent, elhomályositttatik az egész

*) A ‚Buddha-féle nagy reformok' ideje sokkal bizonytalanabb és mesésebb lévén, mint Lao-tseu kora: az arra hivatkozás olly ‚petitio principii', minőnek egy történeti müben nem szabad helyet adni. A buddhismus Lao-tseu bölcsészeténél is ujabb: azon kifejlődési pontját véve, mellyen a népekre hatni kezdett. S.

[1]) L. *Mémoires de l' Institut de France.* T. VII. egy értekezést Abel-Rémusattól e bölcsész fölött; továbbá: *Lao-tseu-Tao-te-king, le livre de la vie et de la vertu composé dans le VI. siècle avant l'ère chrétienne par le philosophe Lao-tseu, traduit et publié par Stanislaus Julien.* Paris, 1842. V. ö. a jegyzetet (E) alatt.

könyv. Csak nem régiben is észnek, vagy útnak fordittatott; és lényegileg annyit tesz, mint az észhez vezető út. A tao-sse-k nyelvén magasztosabb jelentést nyert; mivel a végokot, s azon értelmiséget jelöli, melly a világot képezte, s melly azt, mint lélek a testet igazgatja: szóval, a görög iskolák (?) Igéjét jelenti *).

Lao-tseu a lények eredetét, és rendeltetését vizsgálja. Egy ős okfőre alapitván azokat, és az eredeti egységből indulván ki, határozott pantheismusban végződik; mellyben az érzéki világ minden tökéletlenségek okának, s az emberi személyiség a nagy egység ideiglenes nyilatkozatának tekintetik. Lao-tseunak az egyéniség lázadás lenne az általános és nemzeti böleseség, vagyis a hagyomány ellen, hogy okoskodásra vezesse vissza az embert; azonban a homály, mellybe Proclus és Plotin, s maga Plato is takaróztak, Lao-tseu müveiben is uralkodik. Kezdetben azt mondja: „Az ős okfő alávetve lehet a (szavakban kifejezett) észnek; csakhogy az természetfölötti ész“ [1]). E kifejezés ereje, a tao szónak hármas jelentésében áll; melly (valamint a λόγος) először sajátképeni észt, másodszor igét, és harmadszor a legfőbb lényt jelenti. S ekkép folytatja: „Lehet annak nevet adni; de nevét még soha sem hallotta senki. Név nélkül az ég-, és földnek kezdete; névvel minden dolgok anyja. Ment legyen minden szenvedélyektől, ki annak magasztosságát szemlélni akarja; a szenvedélyek segélyével, egyedül véges részét szemléljük. Eme két egymáshoz hasonló, s egyből eredő dolog, csupán név szerint különbözik egymástól. Amaz egyet mélységnek nevezzük; s egy illy mélység minden jeles dolognak kapuja.“

Az ellenmondást, hogy neve van valakinek, és mégis név nélküli, következőleg fejti meg egy értelmező: „Magában véve, s lényegében, az okfőnek nem volna neve; minthogy mindenek előtt létezik,

*) A görög iskolák igen keveset tudnak az Igéről. Annál többet azon kinyilatkoztatás, és isteni kutfők, mellyek nem görögök; habár e nyelven is szólnak. Még Philo, s az Essaeusok sem görög iskolát képeztek. Plato λόγος-a pedig nem sz. János Igéje. S.

[1]) Igy mondja Rémusat; de a Panthier által adott szószerinti fordítás igy hangzik. Si Tao posset frequentari (viae instar), non (foret) aeternum Tao. Si nomen posset nominari, non foret aeternum nomen. Sine nomine, coeli, terrae principium; cum nomine, omnium rerum mater. Ideirco semper (oportet esse) sine affectibus ad contemplandam ejus essentiam mirabilem; semper oportet esse cum affectibus ad contemplandam ejus essentiam corporalem producentem. Haec duo simul exoriuntur, et tamen diverse nominantur. Simul dicuntur coerula. Coerula, et adhuc coerula, omnium essentiarum mirabilium porta.

és előbbvaló volt minden lénynél: de, midőn a mozgalom megkezdődött, és a semmi után lény következett, akkor nyerhetett nevet.“

Láthatni ebből, hogy itt valójában Plato (?) Igéjéről, a mindenség rendezőjéről, s Zeno, Cleanthes, és egyéb stoicusok átalános okfejéről van szó; s hogy a mindenség okfejének átalános fogalma, az egyptomi, s keleti nevezetesebb bölcsészeti felekezetek, és vallások közt el vala terjedve [1]). A chinai bölcsészet emez állandó jelvét el nem hallgathatjuk: hogy tudnillik nincs sajátképeni kifejezése, az első okfő megnevezésére. A személyes Istennek eszméje (?), s neve mindenkor az elmélkedés körén kivül maradt (?): miután egyetlen tan sem adatik elő kinyilatkoztatott igazság gyanánt.

A 21. §-ban cosmogonia adatik elő: „A nagy teremtő hatalom anyagi formái, Tao-nak kifolyásai. Tao hozta létre a létező anyagi lényeket. Kezdetben átalános volt a zavar: egy megmérhetlen chaos, az emberi észnek megfoghatatlan zavar. E chaos közepette ült egy határozatlan, zavart, meg nem különböztethető, s minden kifejezésen fölül álló kép. E chaosban voltak a lények: csirájokban, érzékek által föl nem fogható, határozatlan lények. E chaosban volt egy finom, mindent elevenitő okelv, a legfőbb igazság. E chaosban létezett egy hitelv; s a legrégibb időktől fogva egész napjainkig az ő neve nem enyészett el. Miképen ismerjük mi valamennyi lények tulajdonait? A Tao, ezen legfőbb okelv által.“

Könnyen fölismerhetjük még e könyvben a nyugoti népek bölcsészeti, s vallásos eszméit. Igy a 25-ik §. azt mondja: „A lelketlen tárgyak zavarát megelőzi az ég-, és földnek, egy végtelen és hallgatag dolognak létrejötte, melly egyedül és változatlanul áll, maga körül müködve minden változás nélkül; miért is a világegyetem anyjának tekintethetik. Nevét ugyan nem tudom, de é s z nek nevezem azt. Kénytelen lévén nevet adni neki, n a g y s á g nak, vagyis haladásnak, haladásnak, vagyis távolságnak, távolságnak, vagyis ellenkezésnek nevezem azt. Négy nagyság van tehát a világon: az ész, ég, föld, és király nagysága. Az ember a föld, a föld az ég, az ég az ész, az ész saját mértéke szerint szabályozza magát.“

Talán egyetlen eszme, sőt kifejezés sem foglaltatik e könyvben, mellyet Platoban ne találhatnánk; s az utóbbi kifejezések hajszálnyira

---

[1]) Ugyanezen magyarázat található föl Mercurius Trismegistusnál: *Καὶ διὰ τοῦτο αὐτὸς ὀνόματα ἔχει ἡ πάντα, ὅτι ἑνὸς ἐστί παιρὸς, καὶ διὰ τοῦτο αὐτὸς ὄνομα οὐκ ἔχει, ὅτι πάντων ἐστι παιρὸς.*

hasonlitanak a microcosmoshoz. Azonban Lao-tseu előtt egyetlen bölcsész sem tanitá nyilvánosan, hogy az ember tökéletes eszmét Istenről nem szerezhet magának.

Igen hiressé vált egy pontja e könyvnek, mellyet itt, szokásunk ellen, egész terjedelmében adunk, mindazzal, a mi azt megelőzi, vagy utána következik.

41. §. „Nagyhirü tudósok az észnek engedelmeskednek, és a szerint cselekesznek. A középszerü tudósok az észre hallgatnak: mindazáltal kétkednek, és ingadoznak. Kisebb tudósok hallanak az észről, és azt kinevetik; vagy ha ki nem gunyolják, nem ismerik el azt eléggé. Ez oknál fogva mondották a régiek: Az ész világa hasonló a setétséghez; az előhaladás hasonló a hátralépéshez; a legnagyobb ész összekuszált szálakhoz hasonlit. A legmagasztosabb erény hasonlitható a völgyhez; a homályba burkolt hajnali csillaghoz: a legterjedelmesebb erény is elégtelen, a legszilárdabb is ingadozó; nagyszerü négyszög szegletek nélkül, lassan betöltött nagy edény, hatalmas, de ritkán hangzó szózat, nagyszerü alaktalan ábra. Azonban a titokba rejtett ész, mellynek nincs neve, az egyetlen, melly a jót tökéletessé teszi.“

42. §. „Az ész egyet hozott létre; az egy kettőt, a kettő hármat; a három minden dolgot. A világegyetem a homályos okelvre (anyagra) támaszkodik; és a világitó elv (az ég) karolja körül: egy langyos lehelet annak harmoniáját hozza létre.“

A missionariusok e szavakban a Szent-háromság dogmájáról szóló hagyományt akarták szemlélni; de inkább azon indiai formák (?) egyikének tarthatjuk azt, mellyekből Pythagoras következteté a számok tudományát: mellyek a megnevezhetlen lények jelvényei, s talányszerü kifejezései gyanánt használtatnak; egy, a metaphysika- és theologiára alkalmazott algebrát *). Mit Brucker [1]) Pythagoras-, és Platoról mondott, hogy a régiek cosmogoniáját psychogoniára változtatták, ugyanazon eredményt látjuk az idézett szakaszban; hol egészen platoi módon van értelmezve, mikép az ég- és földnek két okelvei, egy azoknak harmoniáját előidéző szellem által barátkoztak meg [2]).

*) Még mindig Indiának kell megfejteni, mit valaki máshonnan nem tud kimagyarázni. Pedig e legtudománytalanabb, s ábrándozó népnél hiában keressük a valódi tudomány, és isteni titkok kulcsát. Pythagoras maga is egyebütt keresé azt: nem ott, hol szerző Lao-tseuval akarja föltaláltatni. S.

[1]) *De convenientia pythag. numer. cum ideis Platonis.*

[2]) Καὶ τὸ μὲν δὴ σῶμα ὁρατὸν οὐρανοῦ γέγονεν, αὐτὴ δὲ ἀόρατος μέν, λο

Mi a mindent létrehozó egyet illeti, a ἓν–, vagyis a monasról számos régi chinaiak tettek említést. Hoainan-seu mondá: „Az egy gyöke minden dolognak, a hasonlithatlan ész;“ és Wei-Kiao: „Az egy az ész lényege, az égi erényeknek tisztasága, a testek eredete, a számok kezdete.“ Mindezen bölcsészek jóval megelőzték Plotint.

Nem hallgathatjuk el még Lao-tseu-nak következő helyét: „A mit te látsz és nem látsz, annak neve I; a mit hallasz és nem hallasz, annak neve Hi; a mit kezeddel keresesz és nem találsz, annak neve Wei: három lény, mellyeket észszel felfogni nem lehet, s mindössze csak egyet tesznek. A nagyobbik köztök nem fényesebb, sem nem homályosabb az alantibb; egymásra megszakitás nélkül következnek; meg nem nevezhetők; megforditva nem-lények lesznek *). Ez alaktalan alaknak, kép nélküli képnek, megmagyarázhatlannak neveztetik. Eléjek menve, nem látod azok okfejét; követve őket, nem ismered meg a következést. Ki az észnek régi állapotját képzeli magának (a lények semmiségét a teremtés előtt) hogy azt méltányolhassa, mi jelenleg létezik, megismerheti az okfőt, és az ész láncolatát tartja kezében.“

A háromság eszméje világosabban van itt kifejezve, mint bárhol is a platonicusoknál; minthogy a chinai bölcsész nem vala megkötve azon tekintetek által, mellyek a görögöket kényszeriték, talányokba burkolni magukat. A trigramma, JHW, nem China sajátja; s azonegy a JAO-val: melly nevet a gnosticusok az Istennek adák, kinek jelképe volt a nap; s ered a zsidó Iehovától, honnan egyszersmind a latinok Jovis, és a mórok Juba szava származik.

Azt fogjuk-e hinni, hogy e bölcsész személyesen közlekedett a nyugottal? Vagy pedig olly igazságot adott elő, melly a chinaiak ismereteiben, mint az emberi-nem öszhangzó ős hagyományainak maradványa tartotta fön magát? Bármint legyen is a dolog, miután sokan azt hitték, hogy a pythagoreusok-, és platonicusoknak a triasra vonatkozó helyeit talán a keresztények hamisitották meg, kik azok munkáit az utókor számára megőrizték, e részben a chinai bölcsészt minden gyanutól mentnek ismerhetik el.

Ha Lao-tseu-t a görög bölcsészekkel akarjuk összehasonlitani, ugy találjuk, hogy ő Pythagoras korában élt; mint ez, ő is utazott, és azt hitte, hogy több rendbeli átváltozáson ment át. Ehhez hason-

---

γισμοῦ δὲ μετέχουσα καὶ ἁρμονίας ψυχή. **Timaeus**, ap. Chalcid. §. 101. A chinai szöveg forditásának lehetne tartani.

*) Ez is egyszerü számokról értendő? S.

lóan azt hitte, hogy a lelkek az egényből (aether) származnak, s a halál után abban egyesülnek. Szinte ő is a lények sorozatát a ‚monas'-hoz, a szükséges és tökéletes lényhez csatolta. Hasonlóan a platonicusok-, és stoicusokhoz, minden dolgok okfejévé az észt teszi: azon magasztos, meghatározhatlan lényt, melly önmagának typusa. Platoval együtt a világ-, és emberben az isteni ős typus hasonképét szemléli; az isteni értelem állapotát, mielőtt a világ létrejött volna, ellenébe állitja jelen állapotának, miután a chaosból kifejlett, s miután az a világegyetemet kigondolta, s alkotta. Ezekből ő egy rejtélyes, magasztos triast alkot: vagy az Istennek három korszakát, vagy tevékenységének három fő módját; és azt a szent könyvekből vett névvel jelöli, mellynek gyöke a zsidó nyelvben találtatik. Valóban meglepő hasonlatosság!

Valamint az első okfőben anyag nélküli, transcendentalis, és egy anyagi, vagy tüneményes természetet különböztet meg: szintugy Lao-tseu az emberben egy anyagi, s egy világító okelvet vett észre. Mit képzel magának az anyagtalan okelvről a halál után, nem értjük.

Lao-tseu erkölcstana.

Az eddig mondottak, metaphysikájára vonatkoznak; de a történelem e két nagy világító tant, azok hatása szerint tekinti a tartományra, vagy az emberiségre. Lao-tseu, ovatos bölcseségében, megveti a szenvedélyeket, fölülemelkedik az érdekeken, a nagyságon, sőt az emberi dicsőségen is; önmegtagadását felebarátja javára forditja, megalázza magát, hogy fölmagasztaltassék: ugy hogy a keresztény alázatosságot, és szeretetet véljük föllelhetni nála. Megoszlott, és zaklatott hazájának szenvedéseit látva, nem a reformokról gondolkozott, mint Confucius, hanem magányba vonult, és követőit is arra tanitá, hogy a boldogságot a vezeklési magány-, és nyugalomban keressék. „Az embernek törekednie kell, hogy a testnélküliségnek legnagyobb fokát elérje; hogy a mennyire lehet, változhatlan maradjon. A lények megjelennek az életben, és betöltik rendeltetésöket: mi azok folytonos megujulását szemléljük; mindegyik visszatér eredetéhez. Eredetéhez visszatérni annyit tesz, mint nyugalomba helyeztetni; nyugalomba helyeztetni annyi, mint visszaadni a megbizatást; visszaadni a megbizatást annyi, mint örökkévalóvá lenni. A ki örökkévalóvá képes lenni, az felvilágosult; a ki nem tud azzá lenni, az a tévely és nyomoruság prédájává válik."

Következőleg az ő erkölcstana nem tevékeny; ámbátor igen

tiszta, s édes szelidséget lehel. „A szent ember szive nem kérlelhetlen. Az erényessel ugy kell bánni, mint erényessel; a gonoszszal ugy, mint erényessel: ez bölcseség, és erény. Az őszinte, s hű emberrel ugy bánunk, mint az őszinte és hű megérdemli; a kétszinüvel és hitetlennel, mint az őszinte- és hüvel: ez bölcseség, és erény. A szent ember nyugodtan él a világon: egyedül szive nyugtalankodik a világért, az emberek jólléteért. Habár ezek csupán füleik és szemeik kielégitésére gondolnak, a szentek ugy bánnak velök, mint atya szokott bánni gyermekeivel.“

Ama zavargós időkben ő a legfőbb, tökéletes észt hirdette, és küzdött az anyagi erő ellen: szerinte bölcsnek csupán az nevezhető, ki önmagát ismeri; erősnek az, a ki magán uralkodni tud; gazdagnak, ki vágyainak határt tud szabni. A hatalmasoknak is megmondta a nem tetsző igazságokat: „A melly király észszel kormányoz, nincs szüksége fegyverekre, hogy engedelmességben tartsa alattvalóit. Hol nagy hadseregek élelmeztetnek, ott csak hamar tövisek nőnek. Az erőszakos dolgok csupán egy reggel tartanak. A nép éhséget szenved: mert nyomja őt az adózás; és nehéz azt kormányozni, midőn a terhek alatt görnyed: közönyösséggel látja közeledni a halált; mert sokat kell erőködnie, hogy életét tengethesse“ [1].

Mindezen eszmék tulcsigáztattak, és tétlenség-, kétely-, gyengeségre, sőt végre oda vezettek, hogy a legfőbb bölcseség a semmit sem tudásban, a tagadó kétkedésben helyeztetnék. Később az ő követői t a o-s s e, vagyis ‚mennyei tudósok‘ czimet vévén föl, cabbalistikai s jóslati mesterségre, és igen tágas morálra vetemedtek: minek következtében a jezuiták Lao-tseu-t chinai Epicurusnak nevezték el [2].

Elég helytelenül; és inkább a stoicusok sorába tartoznék: mert a köz, és magán jóllétet az erény gyakorlatában, és a legfőbb észszeli azonositásban kereste; s igy az érzékek megzabolázása által a tétlenségre vezetett. Követői ezzel visszaélvén, szigoru vezeklésbe estek: minek következése lett ama tanitás, hogy a népet tudatlanságban kell tartani; mert a tudományból erednek minden zavargások.

Két felekezet sarjadzott ki az egy törzsből: a y a n g ok felekezete, kik a tettek erkölcsi rugójául egy minden erényt, és minden jó akaratot megsemmisitő önzést állitottak föl; s a m e - k felekezete, kik

---

[1] A 30. és 75. szakaszokban.

[2] Bővebb értesitést nyerhetni róla a *Bölcsészeti* okmányokban; hol egyszersmind egy, könyveikből vett legenda is olvasható.

az önszeretetet és személyes érdeket akarák megsemmisíteni, s hogy az emberek minden barátsági, rokonsági, vagy állapotkülönbség nélkül szeressék egymást. Később a tao-sse-k a buddhistákkal vegyültek össze: mindenféle babonaságot, és cynismust hoztak be a tanokban ugy, valamint az életben; s most már csak szegény, tudatlan, és megvetett nép tartozik követői sorába [1].

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Confucius.

Cung-fu-tseu született Lu hübérországban, jelenleg Shang-tong tartományban, 551-ik évben Kr. e., Ling-vang 21-ik évének tizenegyedik holdjában. Származási táblája nem megy föl az istenekig, hanem Vang-ti császárig; s ősei, és atyja szinte jeles férfiak voltak. Születését csudák környezik: már mint gyermek tisztelte özvegy anyját, és az öregeket mind; megjelent az élők, és holtak számára tartott valamennyi szertartásokon; még időtöltése is abból állott, hogy vagy játékokat rendezett áldozat formában, vagy társainak azon tiszteletet adta meg, mellyet a felsőbbek iránt szokás mutatni [2]. A nyilvános iskolában csakhamar kitünt a többiek közül nyájassága, szorgalma, s előhaladása által, és tanitója őt segédjeül vette az oktatásnál; azután pedig, tizenhét éves korában, mandarin állomást nyert a gabona-eladásnál. Ezen, bár csekély hivatal kezelését nem akarta fizetett egyénre bizni, mint ez szokásban volt: hanem maga kivánt mindent látni, és hallani; megkérdezte a tapasztaltabbakat, egyenességet és rendet hozott be az előbbi csalás és rendetlenség helyett; s igy mindenki tiszteletét kiérdemlette magának. Eljutván hire a kormányhoz, a minister őt a mezők és nyájak felügyelőjévé nevezte ki; teljes hatalmat adván neki, ujitásokat, és változtatásokat hozni be kénye szerint. Ma-

[1] A jósok fő mestersége abban áll, hogy az *Y-king* hatvannégy ábráit értelmezik. Ennek trigrammjait kockákra rajzolják, és ezeket történetesen elvetik, minden rejtélyes tudomány, vagy felsőbb hatalmak közbejötte nélkül; mert azok, a kik hisznek benne, maguk is egészen természetes dolognak tartják azt, mellyben a fő dolog az eredmények megfejtése.

[2] Confuciusnak legterjedelmesebb életrajzát adja Amiot atya, a chinaiakra vonatkozó *memoires*jainak XII. kötetében. Lásd az *Életrajzokat.*

Oeuvres politiques, morales et philosophiques de Confucius traduites en latin et en français... par Marcelin Legrand. Paris, 1835., és köv.

gas hivatalában korábbi alacsony állásának buzgalmát tanusitá: emelte a földmivelést; elszoktatá a földmivelőket a tisztátalanság-, inség- és tétlenségtől; s oktatá a tulajdonosokat mindabban, a mi hasznukra válhatott.

Huszonnégy éves korában már szép hirre tőn szert, midőn anyja meghalálozott; és a feledett régi szokásokat ujra fölelevenitvén, megadá neki a halotti tiszteletet a régi szertartások szerint. Eltemetteté őt atyja mellett; mindkettőt szilárd koporsóba zárva: a férjet keletről, a nőt nyugotról; lábaikat dél, fejöket éjszak felé forditva: azután három évig szigoru gyászt öltött; megtartóztatva magát minden nyilvános müködéstől, és elzárkozva házába. Ez idő alatt lelkét tanulmányok által igyekezett szilárditani. Vizsgálat alá vonta a K i n g-eket, vagyis canonszerü könyveket; a szépmüvészetekben gyakorolta magát, mellyeket minden tisztviselőnek tudnia kell: minők a zene, a vallásos és polgári szertartások, a számtan, irás, vivás, és a mesterség az ökrök, vagy lovak által vont szekeret hajtani; s annyira belemerült a tanulmányba, hogy a gyász-évek multával is folytatá azokat. Ezért tehát magányába zárkozva maradt tovább is; azonban az ős szokások iránti tisztelete, és bölcsesége olly nagy hirt szereztek neki, hogy minden oldalról sereglett hozzá a nép, tanácsot kérni tőle.

Még egy fejedelem is, ki Jen királyává lett, hozzá küldött utasitásért, miképen kormányozhatná bölcsen alattvalóit; és Confucius (bölcsebb lévén, mint Locke, vagy Rousseau,) válaszul adá neki: „Sem uratokat, sem alattvalóit nem ismerem; miképen adhatnék tehát tanácsot neki? Ha azt akarja tőlem megtudni, mit cselekedtek bizonyos esetekben a régi fejedelmek, és mint kormányozták a birodalmat: kedves kötelességnek tartanám, neki e részben eleget tenni; mert ollyasmiről kellene neki beszélnem, a mihez értek.“ Jen királya tehát magához hivatá Confuciust; ki törvényeket szabott, azután pedig illy szavakkal távozott: „Az által, hogy ide jöttem, kötelességemet teljesitém; és ismét kötelességemet teszem, eltávozván oda, hol szinte használhatok valakinek.“

Ez utjában meggyőződött arról, milly nagy hasznára vagyon, más népeket is ismerhetni; s azért egy ökör által vont, és egy tanitványa által vezetett szekéren beutazta az apró államokat, mellyekre China akkoriban oszlott; és harmincz éves korában visszatért hazájába: elutasitva magától minden hivatalt, hogy polgártársainak anyagi, s erkölcsi javát előmozdithassa. Házában gyüjté össze az ifjakat és

öregeket, szegényeket és gazdagokat, harczosokat és tudósokat; kik jó olvasmányok után vágyva, a régiek példájából akartak okulni, s megtanulni, miképen válhatnak a társadalom hasznos polgáraivá. Élete, egész sorozata az általa behozott tanok- és reformoknak; melyeket utazva tanitott, tizenkét tanitványa kiséretében (?), kiket az általa oktatott 72 ügyesebbek közül választott ki.

Sem hiszékeny, sem csaló nem lévén, nem adta magát által a képzelgéseknek; hanem az Urban bizott; és mondá: ha Tien nem ellenzi tanitásomat, az emberek azt sem el nem ronthatják, sem meg nem gyengithetik. Metaphysikai kérdésekkel nem foglalkozott, és tanitványa Tsheu-lu mondá: ‚Gyakran halljuk a mestert értekezni azon tulajdonokról, mellyek az erényes, és eszes embert jellemzik; de soha sem halljuk őt szólani az ember természetéről, és a mennyei életről.' Ő nem akart ujdonságokat behozni: egyedül csak a régiek tudományát összegyüjteni, s a korábbi találmányokat rendezni; megszilárditani azt, a mi előbb bizonytalan és ingadozó volt: visszaadni (miként Du Halde mondja,) az emberi természetnek azon eredeti fényét, mellyet az égtől nyert, és melly később a tudatlanság köde, s a bünök büntetése által elhomályositatott.

E czélnak elérése végett tanácsolta, hogy engedelmeskedjünk az ég Urának, tiszteljük őt, és szeressük: szeressük felebarátinkat, mint önmagunkat, és fékezzük hajlaminkat, szenvedélyinket ne kövessük, hanem az észnek vessük alá azokat; hallgassunk erre mindenben, és ne tegyünk, ne mondjunk, ne gondoljunk azzal ellenkező dolgot. „A mire titeket tanitalak (ugy mond), azt magatoktól is megtanulhatnátok, ha lelki tehetségeiteket czélszerüen használni tudnátok. Semmi sem olly természetes, és egyszerü, mint az erkölcstan alapelvei, mellynek üdvös szabályait adom előtökbe. A mit nektek mondok, azt a régi bölcsek már ezelőtt gyakorolták; és e gyakorlat három alaptörvényre vihető vissza: az alattvalók és uralkodók, az atya és fiak, a férj és nő közti viszonyokat illetőleg: és az öt fő erény gyakorlatára; mellyek: az emberiség, vagyis mindenki iránti szeretet, különbség nélkül; az igazság, melly mindenkinek megadja a magáét; a szertartások, és megállapitott szokások megtartása; hogy a kik együtt élnek, azonegy szabályt kövessenek, és ugyanazon előnyök-, és kellemetlenségekben részesüljenek; a léleknek és szivnek egyenessége, melly minden dologban a valót keresi s ohajtja, a nélkül, hogy magának, vagy másoknak csalódást okozna; az őszinteség, vagy nyiltszivüség, melly minden tettetést kizár a szavak-, vagy tettek-

ben. Ez erények tiszteletreméltókká tevék az emberi-nem őstanitóit még életökben, haláluk után pedig halhatlanokká: vegyük tehát őket példányokul, és iparkodjunk nyomaikba lépni“ [1]).

Ebben áll tehát Confucius erkölcstana; mellynek különös jellege az, hogy minden kötelességeket a családi kötelességekből származtat, és minden erényt egyre, ugymint a gyermeki kegyeletre alapit. Mellette ülvén egy napon Seng-tseu, kedves tanitványa, ki az ő nyilatkozatait irta, miként Xenophon Socrateséit, azt kérdé tőle: „Tudod-e, mellyik a legnagyobb erény, a legfőbb tan, mellyre régi császáraink az egész közép-birodalmat tanitották; hogy fentartsák az egyességet az alattvalók közt, és minden viszálynak véget vessenek a felebbvalók és alárendeltek közt?“ — ‚Hogyan tudnám ezt, felele Seng-tseu; mikor olly keveset tudok‘? — És Confucius felelé: „A gyermeki kegyelet minden erények gyöke, minden tan forrása“ [2]).

Igy akará ő megszüntetni a czivakodást a parancsolók, és engedelmeskedők közt; mivel a család, állam, világegyetem, azonegy typus szerint van alkotva, az atya, király és Isten vezérlete alatt. És igy szólott: „A legbölcsebb régi császárok valódi gyermeki kegyelettel szolgálták atyjokat: ugyanazért a Tient értelemmel szolgálták; anyjokat valódi gyermeki kegyelettel szolgálták: ezért szolgálták Li-t vallással; leereszkedők voltak az öregek, és ifjak iránt: miért is a fölebbvalók és alárendeltek szerencsésen kormányoztattak.... A fejedelem, atyja és anyja a népeknek. Szeressétek az atyát ugy, mint az anyát, és tiszteljétek a fejedelmet; s gyermeki kegyelettel fogjátok szolgálni a fejedelmet, s hü alattvalók lesztek, alávetve a felsőbbeknek, és engedelmes polgárok. Ki a király ellen föllázad, vétkezik; mert szivében nem birja a gyermeki kegyeletet, melly az engedelmességet könnyüvé teszi.“

Itt Seng-tseu félbeszakitá őt: ‚Szabad-e kérdenem, ha a gyermek, ki atyjának engedelmeskedik, betölti-e a gyermeki kegyelet minden kötelmeit‘? — „Mit mondasz?“ felelé a tudós: „régente a császár fölött hét bölcs biráskodott; és bár mennyire hágta is át hatalma korlátait, nem volt képes megrenditeni birodalmának alapjait. Egy fejedelemnek tetteit öt bölcs birálta; s habár tulkapott is, az államot meg nem dönthette. Egy előkelő tetteit három bölcs birálgatá: s bár ha hibázott is, házát soha sem dönté veszélybe. Egy tudósnak

---

[1]) *Mém. sur les Chinois.* T. XII.

[2]) *U. o.* IV. köt.

egy barátja volt, ki őt megdorgálta; és soha sem volt czimének becstelenségére. Egy atyának fia volt, a ki őt megfeddette; és soha sem okozott rendetlenséget. Midőn valamelly dolog helytelennek ismertetik el, a gyermek kötelessége, figyelmeztetni atyját, valamint az alattvalónak a fejedelmet. Ha tehát a fiunak kötelessége, figyelmeztetni az atyát, midőn ez rosszat cselekszik: miképen tölthetné be a gyermeki kegyelet kötelmeit az által, ha csupán engedelmességre szoritkozik? Létezik tehát egy felsőbb szabály: és ez, az isteni törvény." E szavakra Seng-tseu fölkiáltott: „Oh bámulandó végtelensége a gyermeki szeretetnek! Tedd a népekért azt, mit a mezők termékenysége tesz a földért, a csillagok járása az égért. Ég, és föld nem hazudnak: kövessék őket a népek; és a világ harmoniája örökké fog tartani, mint az ég világossága, s a földnek termékei. Miért is a gyermeki kegyeletnek nincs szüksége feddésekre, hogy javitson, sem az ő politikájának fenyegetésekre, hogy kormányozzon"[1]).

Valóban bámulandó eme nagy lélek nyilatkozata; de távol minden proselytai bálványozástól, lehetetlen elhallgatnunk, hogy az álladalom összezavartatván a családdal, minden tulajdon az államfőtől ered, minden egyéni akarat az övében központosul; ugy hogy az egyéni szabadság helyébe az engedelmesség lép: ebből pedig állandóság következik, minden előhaladó tevékenység nélkül. Minek épen ellenkezőjét látjuk a görögöknél; kiknél megvolt az előhaladás, de nem az állandóság. S valóban, bármennyire fölötte állott is Confucius honfitársainak, mindazáltal világosan elárulja az igának nyomait, mellyet hordott, s mellyet, habár a legjobb szándékkal, a népre is nehezedni engedett; mellynek minden előhaladását a szertartásos erkölcsiség-, és szolgai politikának szövevényes gépezetével akasztá meg. S ez oknál fogva, mig a nagy reformatorok megjelenése élénk ösztönt adott a munkálkodásra, mint ez Mózses *), Solon, Lycurgus, Mohamed és Luther után történt: a chinaiak tovább is megmaradtak az ősök által tapodott egyforma nyomokban; mellyeket Confucius csak mélyebbre ásott. Ő kétségkivül az emberiség egységének, és testvériségének öntudatával birt: a helyett azonban, hogy azt theologiájába fölvette, s az erkölcstan alapjául a legfőbb szeretetet tette volna, megelégedett ön istenével, tudnillik a puszta észszel. Hogy az em-

[1]) L. **Cibot**, a *Hiao-king* paraphrasisa.

*) Mózses nem helyesen emlittetik illy társaságban. Mózses az Istennek küldöttje volt; mig a többieket emberi szeszély, és indulat vezérelte. Azért müvök is emberi: mit Mózses törvényhozásáról nem mondhatni. S.

ber hasonlitson hozzá, egyedül csak az észt kell tökéletesitenie: s e meddő elmélet, nem engedé többé következtetni az erkölcstant annak szükségéből, hogy az ember magát másokban, és másokat magában tökéletesitsen; hanem azt pusztán, minden kötelék és szentesités nélkül levő, gyakorlati szabályokra szoritotta.

Beszédei igen gyönyörüek, erkölcstana szabatos, ugyannyira, hogy saját mondása szerint, nem lenne többé az, ha csak egy hajszálnyira is eltérne tőle; okoskodásai egyszerüek, elmések, néha költőileg is kifejezvék. Socrates, és egyéb görög bölcsek, vagy Franklin őszinte, de nem mélységes okoskodásai mellett mindig megállhatnak: mindazáltal a lelkesedés, és a kenet, teljesen hiányzik azokban. Minden dolog tühegyre van állitva; s a hajlithatlan erény hajlithatlan formákban parancsoltatik: mintha csak kövek befoglalásáról, és egymás alá rendezéséről volna szó egy pyramisban, mellyre egymásra nehezkedő fokozatos lépcsőkön megy föl az ember egészen a királyig, ki valamennyire nehezedik. Igazság és emberiség lennének itt az épitészek: de az előbbi tisztán tagadó lévén, csak kormányozza az embereket, s nem javitja; a másodiknak nincs érző kebele, s a szeretetet csak mint illemet, és társadalmi kelléket ajánlja. S valóban, mikép állhat meg az erkölcstan Metaphysica nélkül? Mikép szemlélheti valaki a maga teljében az emberiséget, a ki nem emelkedett föl a föld szinéről, és nem számitgatá annak viszonyait a végtelen lénynyel? Már pedig Confucius olly határozatlanul nyilatkozott az Istenről, és a jövő életről, hogy tanitványai az ő szavaiból könnyen következtethették a pantheismust, sőt még az atheismust is; vagyis átalánosabban a közönyösséget, melly elfogadja a hivatalos vallást, ama határozatlan vallást, melly sem képekre, sem kültiszteletre, sem papokra nem szorult [1]).

---

[1]) Egy nálam kéziratban levő jelentése szerint Pedranzini atyának Bormioból, egy mandarin ezeket mondja e missionariusnak: „Nem örömest határozunk olly dolog fölött, melly nem világos, és még a régi bölcsek előtt is bizonytalan volt. A szent emberek axiomája e kis szó, *ha*. Ők igy szólnak: Ha van paradicsom, gyönyörködni fognak abban az erényesek; *ha* van pokol, oda fognak taszittatni a gonoszok. De ki állithatja, hogy ugy van-e a dolog, vagy nem? Kerülni a rosszat, jót cselekedni, ebben áll a bölcseség. Tai-hio könyve azt mondja: Fő dolog az erény; a vagyon és boldogság csak mellékes dolog. *Liun-in* könyvben ez áll: A mit nem akarsz magadnak, másnak se tedd azt; ebben áll minden. Ezt kell tenni; és ez elég: a paradicsom boldogsága, ha csakugyan van illyen, magától fog következni.' Egy másik nagyobb epicureus mondá: ‚Oh ujabbkori tudós! e dolgokat, mellyeket hirdetsz, ön szemeiddel láttad? Ki mondta azt neked, hogy az állatok

Szerencsétlen következetesség! E népnek a deismus mellett, melly nem sokat különbözik az atheismustól, még csak egy pont sem maradt az égen, hova szemeit fölemelhetné, midőn munkájában kifáradt. A tudósok most már csak az észszel gondoltak: tehát a tömeggel mit sem törődtek; hanem inkább elszigetelve, törekedtek a tudomány csucsára eljutni. Saját véleményöket a közvélemény jóváhagyása alá nem terjesztették; s ha valaki a tömegből nem közönséges észszel birva kiemelkedett, csakhamar feledé saját eredetét, hogy a tudósok osztályához csatlakozzék: miért is a nép anyagi ösztöneire hagyva maradt; és megfosztva minden világosságtól, alig sütött rá egy napsugár.

Confucius halála.

Mindazáltal Confucius tana diadalmaskodott; és huszonkét század óta szorosan összefüződik egy nagy nép törvényhozásával, mellynek értelmi életét, a régi könyvek-, és saját könyveinek gyüjteményével, meghatározta. Ő maga távolról sem gyanitá a fényes sikert; ki levén téve az irigység marásainak, és azon levertségnek, melly a nagy tehetségeket érni szokta. Sokáig üldöztetvén, végre, midőn már éhségnek, és mindennemü nélkülözéseknek ki volna téve, fölkiáltott: ‚Hü vagyok, mint a kutya; s akképen bánnak velem, mint a kutyával! Azonban mit gondolok én az emberek hálájával? De azért nem szünök meg annyi jót tenni, a mennyi tőlem telik.' Egy bölcsész király, ugy látszék, elfogadá elveit: de ez nem sokáig tartott; és ő országról országra hirdette az öt erényeket, és a három viszonyt: s főleg a halotti szertartásokat sürgette, mellyeket a legjobb bizonyitvány gyanánt tekinte, mellyet az emberi méltóságnak lehet hozni, s azon csomónak, melly minden társadalmi kötelékeket egybefüz. . . . Mit mon-

lelke lefelé megy, az embereké pedig fölfelé? Ezek is, azok is egyformán születnek és halnak el, s visszatérnek a földbe, honnan vétettek. Boldogság, ha valakinek három rendbeli husa lehet: disznóhus az asztalra, öszvér az utazásra, s nő az ágyba; ez elegendő.' (Ez a hiresztelt chinai bölcseség! Az ezt idéző talán nem is gondolt arra, mikép a chinai bölcsészet- és atheismusnak ezen, bármilly régi tanát egy még régibb, mert isteni bölcseség nem csak ismerte, hanem meg is czáfolta. Az ó-szövetségi sz. könyvek egyikében, melly a Coheleth nevet viseli, az Ecclesiastes, vagy Predikátor könyvében, melly Salomonnak tulajdonittatik, szóról-szóra idézve látjuk az epicureismus azon elveit, mellyek a következőkben megczáfoltatnak. Ott is ekkép tünődik a kételyeitől zaklatott, és az igazság ismeretére még el nem jutott király: „Mindenek egy helyre térnek vissza; földből lettek, és egyenlőképen vissza is térnek a földbe. Ki tudja megkülönböztetni, ha valljon Ádám fiainak lelke fölmegyen-e, s ha valljon a barmok lelke alászáll-e a földbe?" Eccl. 3, 21. Valóban: „semmi sem uj a nap alatt"; mint ezt ugyane könyvben 1, 10. olvassuk: s a chinaiak állitólagos bölcsesége sem kérkedhetik az eredetiséggel. S.)

dott volna egy olly korszakról, mellyben a legelhatározóbb csatában elhullott hősök hamvai, a szántóföldek trágyázása végett eladattak?

Szomorusággal tölté be lelkét, hogy a királyok eltértek az ősök erényeitől: ‚Senki sem fogadá el az általam hirdetett tant; ez, a mi halálomat okozza.' Midőn végre pályája végét közeliteni érzé, összegyüjté legkedvesebb tanitványait, és egy tiszteletben álló halom csucsára menvén föl velök, ott oltárt emelni parancsolt; erre tette le az öt k i n g e t, vagyis az általa szerkesztett canonszerü könyveket, és éjszakra forditott arczczal térdre ereszkedvén, imádta az eget: hálát adva neki, hogy annyira nyujtá életét, miszerint e könyveket megtisztithatta, s kijavithatta; és könyörgött, ne engedné, hogy müve haszontalanná váljék. Az ajtatos szertartáshoz böjt és tisztulás által készült, és fáradalmai egész gyümölcsének fölajánlásával végezte.

Meghalt kilencz évvel Socrates születése előtt: és a tanitványai által sirjára ültetett fa, még mai nap is tiszteltetik ott; templomok szenteltettek tiszteletére, hol táblákra iratnak föl azok nevei, kik a tartományokban erény és fényes tettek által tüntek ki: megérdemlett erkölcsi hódolat mindazok irányában, kik tanulmányaikban nem az elvont elmélkedéseket, hanem az élet gyakorlatát tüzték ki czélul.

Összehasonlitás Lao-tseuval.

Mind ő, mind Lao-tseu látták hazájok szerencsétlen helyezetét, és azon segiteni törekedtek: ez azonban az elvont igazságokat kereste, s a henye ascetismusra jutott, mig amaz egészen gyakorlati ember volt. Azt mondják, hogy ő Lao-tseu hire által vonzatva, ennek látogatására ment; megkérdendő őt tanának lényege iránt: de felelet helyett azon szemrehányást nyerte, hogy nagyon is nyilvánossá teszi magát, s gőgöt és hiuságot tanusit tanainak nyilvánitása által. „A bölcs a homályt keresi; nem hogy hivatalokra vágyna, de sőt kerüli azokat: meg lévén győződve, hogy holta után egyedül a jó elveket hagyja hátra, mellyekre azokat tanitotta, kik azok fölfogására és gyakorlatára képesek voltak. Nem tárja ki magát mindenkinek; hanem megválasztja az időt, és helyet: ha ez kedvező, akkor szól, ha pedig szomoru, hallgat. Ki valamelly kincscsel bir, elrejti azt, nehogy ellopják tőle. Ki valóban erényes, nem mutatja bölcseségét. Gondolkozzatok fölötte, a mit mondottam."

A remete tanácsa nem sokat használt az államférfinak: amaz a gondot kerülni tanitá, ez pedig szilárdul türni; amaz, kivonni magát a megtiszteltetés alól, ez pedig azt keresni, s megérdemelni. Lao-tseu a tapasztalat-, és szentesitéstől független, absolut értelmiségre alapi-

tott, és ehhez hasonlón, szinte absolut társadalmi fogalmat igyekezett életbe léptetni; a másik folytonos példa gyanánt az első császárokat állitá föl, és a történelem segélyével kimutatta az erények és bünök jó, és rossz hatásait. Ez oknál fogva Confucius tanitványai valamelly tény igazságát, vagy mondat helyességét a könyvek, vagy régi bölcsészek tekintélyével iparkodtak bebizonyitani; Lao-tseu tanitványai pedig a dolgok természete, vagy az emberi sziv által. Olly népnél, minő a chinai, képzelhető, mellyik rendszer volt kedvesebb. Lao-tseu tana egy felekezetre szoritkozott, melly egy darabig tiszteletben állott, azután pedig feledés-, és megvetésnek adatott át; s az elnyomottak és szenvedők menedéke lett, kik a kolostorok-, és szemlélődő tétlenségben keresték a nyugalmat: Confucius tana pedig a bölcsek, vagyis mint mondják, tudósok által fogadtatott el, kik mai nap is csupán ez által nyerik el a hivatalokat, és kezelik ezeket [1]). 1713-ban a chinai császár, Oroszország követeinek mondá: „Ha valaki kérdezné tőletek, mit tisztelünk és becsülünk legjobban, azt mondhatjátok: Chinában a hüség, gyermeki kegyelet, szeretet, igazság, őszinteség mindenek fölött becsültetnek. Ha máskép volna a dolog, könyörgéseinknek miképen lehetne sikere? A mi tiszteletünk Confucius irányában a legjobb hódolat, mellyet tanai jelessége iránt tanusithatunk.“

Mencius (314.).

Confucius legjelesebb tanitványai, az idézett Seng-tseun kivül voltak: Sen-sse, és Meng-tseu [2]). Ez utóbbi különösen méltónak tartatott arra, hogy azonnal mellette üljön; és másodrendü szentnek jelentette ki (Y a-k i n g). Az ő könyvét, Confucius emlékmondatainak három könyvével együtt, minden hivatalra jelöltek betanulni köteleztetének. Fájdalommal látván ő a Y a n g felekezet diadalát, melly az önzést az emberi cselekedetek szabályozó okelvének hirdette; ugy szinte a M e felekezetét is, melly azt tanitá, hogy a hajlamot mindenkire egyaránt, a rokonság különbsége nélkül kell kiterjeszteni: nemes emberszeretetet kivánt elterjeszteni. ‚Jó szolgálatot tesz az égnek, ki a józan észt követi.‘ Ez az ő tanának magva: mellyet, hasonlóan Confuciushoz, különféle országokban hirdetett; a királyokkal tanácskozott; és sokkal merészebb politikát tanitott: fölhiván őket, hogy a népek ki-

[1]) Ed. **Biot**, *Essai sur l' hist. de l' instruction publique en Chine, et de la corporation des lettrés, depuis les anciens temps jusqu' à nos jours.* Paris, 1845.

[2]) *Meng-seu, vel Mencium, inter sinenses philosophos ingenio, doctrina, nominisque claritate Confucio proximum, edidit latina interpretatione* **Stanislaus Julien.** Paris, 1824. Lásd a *Bölcsészeti* okmányokat.

vánságára hallgassanak ; és az igazságtalan tettet dorgálás nélkül nem hagyta. Bölcseleti modora hasonlitott Socrateséhez : néha gunyoros, mindig sarkaló ; ugy hogy ellenfeleit mindig hibáik bevallására tudta kényszeriteni. Egyike az apróbb fejedelmeknek, kik dicsvágyó czivódásaikkal fölzavarák Chinát, hizelgő szavakkal akará rávenni Menciust, hogy őt népszerüségével segitse. „A ki valóban szereti a népet, mondá Mencius, helyreállithatja a rendet, és uralkodhatik az egész birodalomban.“ — ‚Hiszed-e, kérdé a király, hogy megvan bennem az, a mi megkivántatik a nép iránti szeretethez?‘ — „Megvan. Egy tanácsosodtól tudtam meg, hogy valamelly napon a palotában ülvén, embereket láttál elhaladni trónod zsámolya előtt, kik megkötözött ökröt vonszoltak magukkal. Azt kérdéd tőlök, hová vezetik az állatot ; és ők felelék : áldozatra mennek, megáztatni annak vérével egy uj szántóföldet. Te megindulva a szegény állat remegései által, mellyek a halálra vitt ártatlannak vonaglásaihoz hasonlitottak, azt rendeléd, hagyjanak föl vele, s vegyenek helyette egy juhot. Nem ugy volt-e ? Az akkoriban érzett megindulás, elég méltónak tüntet föl téged az uralkodásra. Igaz ugyan, hogy alattvalóid azt hiszik, miszerint fukarságból tevéd ezt : de én meg vagyok győződve róla, hogy a gyengéd érzelemnek engedtél. A juh sem vétett többet, mint az ökör : ez csak emberiségi mentség. Egyik állat szemeid előtt volt, mig a másikat nem láttad. A bölcs ember nem nézheti az állatok vonaglását, mellyeket élve látott ; miután hallotta jajkiáltásaikat, nem táplálkozhatik azok husával. Ez oknál fogva a bölcs, lakától elég távol helyezi el a konyhát.“ — A király fölkiáltott : „Mester! te olly dolgot fejeztél ki, mellyről mindig számot akartam adni magamnak. De mondd meg nekem : azon gyengédség, mellyet éreztem, valóban alkalmassá tesz-e engem arra, hogy jó uralkodó legyek?“ — Mencius felelé : ‚Ha valaki azt mondaná fölségednek : Én három mázsányi sulyt el birok tartani, s nem birok fölemelni egy tollat ; szemeim észreveszik a pamutszálak előtolulását, és nem birják megkülönböztetni a fás szekeret : mit itélnél róla ; hinnéd-e ezt neki?‘ — „Sehogy sem“, felelé a király. — ‚Már pedig válaszolá a bölcsész, a te emberiséged kiterjed az állatokra ; de nem érzik azt alattvalóid. Valamint a ki nem birna el egy tollat, és azt mondaná, hogy fás szekeret tud hajtani, ugy benned is megvan az uralkodási tehetség, csakhogy nem veszed használ.‘

„Épen jókor jöttél (mondá Wei királya). Ha nem tartod hosszunak az ezer li menetet, bizonyára nagy hasznot hajtanál országomnak.“ — ‚Mit mondasz (felelé a bölcs)? A haszon az, hogy em-

berség, mindenki iránt jó akarat, és igazság lakjék bennünk; ne ele gyedjél a polgárok érdekeibe; ne vond el őket az évszakok munkáitól: és az aratás bőven fog jutalmazni. Ha a halastavakba nem vettetnek elég sürü hálók, nem minden halak, és teknős-békák kerülnek asztalodra; ne vágd a fejszét a havasi erdőkbe időnek előtte: s a fában nem fogsz hiányt látni. Szintugy a nép is minden panasz nélkül táplálhatja az élőket, és áldozhat a holtaknak. Ültettesd be eperfákkal a mezőket: és az ötven éves emberek selyembe öltözhetnek; neveltess föl baromfiakat, kutyákat [1]), sertéseket: és a hatvan éves emberek hussal táplálkozhatnak. Eszközöld, hogy az iskolák és collegiumok terjeszszék a fiui kegyeletet, és az öregek iránti tiszteletet: s nem látunk többé aggastyánokat, terhet vinni az utakon. E helyett azonban, kutyáid és sertéseid emésztik föl a nép eledelét: és te nem segitesz a dolgon; a nép elhal az utakon: és te nem nyitod meg a raktárakat; s az éhségtől hullani látván őket, fölkiáltasz: „Nem az én hibám okozta ezt, hanem a terméketlenség.“ Már pedig mondd meg, minő különbség van a közt, ha valakit bottal, vagy karddal ölünk meg‘? — „Semmi különbség“, felelé a király. —‚S a között, ha karddal, vagy embertelen igazgatással ölünk meg valakit‘?

Máskor ismét mondá: „Szeresd a népet, és nem találsz akadályra a jó kormányzásban. Ha valakinek azt parancsolnák, vegyen karjaira egy hegyet, és vigye azt az éjszaki tengerbe; s ő azt mondaná: ‚Nem tehetem‘; ezt mindenki elhinné neki. De ha valaki azt mondaná: vigyen oda egy kis ágat; és azt felelné: ‚Nem tehetem‘: hinnéd-e azt neki? A király, a ki nem kormányoz jól, nem hasonlitható az előbbihez, hanem a másodikhoz; nem hiányzik nála a hatalom, hanem az akarat.“

Sivan-yang, Tsi királya, kérdé tőle: „Igaz-e, hogy Ven-vang király parkjának körülete hetven li?“ — ‚Igaz, felelé: s a nép azt szüknek találta.‘ — Az enyimnek körülete negyven li; s a nép azt tágasnak találja: honnan e különbség?“ folytatá a király. És a bölcsész: ‚Ven-vang parkjába mindenki bemehetett, füvet, fát szedni, nyulakat, és fáczányokat fogni. Nem volt-e tehát szük a népnek? A tiedben pedig, a mint hallám, egy szarvast megölni, szintolly halálos bün, mint embert ölni. A nép azt igen nagynak találja, s nem méltán-e?‘

Nincs-e meg e párbeszédekben azon socratesi zamat, mellyet az

[1]) A kutya husa igen kedves étel a chinaiaknál; kiknek főztét ki nem állhatják az europaiak.

ő classicus könyvében találunk? Ugyanezen király kérdé: „Értésemre esett, hogy Tshing-tang leveté a trónról Kie-t, és Vu-vang megölette Sheu-t. Igaz-e ez?“ — „A történetben ugy van.‘ —, Szabad-e tehát az alattvalóknak elüzni, vagy halálra itélni fejedelmeiket?“ — És Mencius: ‚Ki tolvajságot követ el, rablónak neveztetik; s ki az igazságot lopja meg, annak neve zsarnok. A rabló és zsarnok, emberek, és nincs köztök semmi különbség. Mindég ugy hallottam, hogy Sheu halálra itéltetett; de nem azt, hogy Vu-vang megölte fejedelmét.‘

A chinaiak bámulják a világosságot e tudós előadásaiban, és párbeszédeinek természetes élénkségét; s midőn valamelly szép modorban irt munkát akarnak ajánlani, azt mondják: ‚Olvasd Meng-tseu-t.‘

Itt már megszünik a chinai bölcsészek sorozata; ha csak Shudhi-t nem akarjuk még emliteni, ki a XII. században Kr. u. természeti bölcsészetet irt: mellyben czélul tüzte ki magának, összehasonlitani valamennyi classicusoknak vita alatti mondatait, és bebizonyitani azoknak eredeti ugyanazonságát. Minthogy Chinában semmi uj sem tünhet föl, ő is az Y-king magyarázatához fogott; azt mondván, hogy a folytatott vonal a természet tevékeny, a tört vonal pedig annak szenvedő okelve; hol Confucius erkölcstant és politikát látott, ő természettant, és physiologiát talált: ekképen egy atomisticus, és molecularis tant alkotva, melly számos követőkre talált.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

China alkotmánya.

A család.

Az előrebocsátottak után könnyen fogalmat szerezhetünk magunknak China politikai alkotmányáról, mellynek fölépitésében lényeges részt vettek Confucius, és Mencius: jóllehet a beállott belzavarok, főleg a keresztény időszámitás kezdetén, annak tökéletes megszilárdulását akadályozták. Itt nem következtek egymásra külön népségek: következőleg castok, és rabszolga-osztályok nem alakultak; de China egy patriarchalis családnak tekinthető, melly kifejlés által nagy birodalommá vált, a nélkül, hogy változásokon ment volna keresztül; és egész szerkezetét a gyermeki kegyelet ős elvéből származtatá le. Ezen elv, a gunyhótól egészen a trónig terjed; minden ház

egy kis állam; s az állam nem egyéb terjedelmesebb családnál: ugyanazon társadalmi elvek szerint szabályozva, s ugyanazon kötelességeknek alávetve. Az egyén mindig elvész a családban, s a család az országban, a nélkül, hogy a cast-kiváltságok, vagy papi jogok ez egységet megbontanák: melly nagyobbszerü, és tökéletesebb, mint a világnak bármelly álladalmában. Könnyü ugyan az átmenet az atyai tekintélyből a zsarnokságra, midőn körét terjesztve nem fékeztetik többé a szeretet azon érzelme által, mellynél fogva gyermekeinkben önmagunkat szoktuk tekinteni. Valóban Chinában az ég és föld közötti egész térséget a császár tölti be: ő szabadon tehet akaratja szerint, és neki nem engedelmeskedni, nem csak lázadás, hanem egyszersmind istentelenség. Ez oknál fogva némelly császárok mindenféle kicsapongásokra vetemedtek: elszedték alattvalóiktól a földeket, saját kertjeik nagyobbitására; szeszély-, vagy gyönyör-élvezetből megölették őket: és azzal dicsekedtek, hogy ők ugyanazon helyet foglalják el a birodalomban, mellyet a nap az égen, és hasonlóan ehhez, el nem enyészhetnek.

Maguk a chinaiak annyira érzik államszerkezetöknek a fiui tiszteleten alapulását, hogy ezt néha fölöleveniteni nem tartják fölöslegesnek. Confucius is illy értelemben müködött. S nem régiben egy fiu, szeme elől tévesztvén az anyja iránt tartozó tiszteletet, a pekingi udvar alkalmat vett, ünnepélyes kiengesztelés által eleveniteni föl ez érzelmet. A hely, hol az istentelenség történt, átok alá vettetett; a bünös, feleségével együtt, ki czinkostársaul gyanittatott, halálra itélteték; ezen nő anyja megostoroztatott, és számüzetett: mintha a rossz nevelés által ő lett volna oka leánya ballépésének; három évig függesztettek föl a nyilvános vizsgák; a tartomány tisztviselői hivatalaikból kitétetvén, számüzettek; végre a császár egy rendeletében kijelenté, mikép hasonló büntetés érend minden gyermeket, a ki szülői ellen föllázad.

Irástudók.

Egyébiránt tévedne az, a ki egyedül az atyai zsarnokságnak tulajdonitaná e nagy birodalom tartós fönállását; sőt inkább annak hanyatlását idézte volna elő egy másik intézmény nélkül, tudnillik, hogy egyedül a tudomány nyit utat minden tisztségre. Ha van tartomány, hol érdem által emelkedik az ember, China valóban az; mivel a legalacsonyabb sorsban született gyermek, tanulás által képessé teheti magát a honában évenkint, és a nagyobb városokban háromévenkint tartatni szokott vizsgálatokra. Ez utóbbiakon nyeri az első

fokot; s a tartomány fővárosában a további fokot, melly bizonyos hivatalokra képesíti őt: azonban egyedül a birodalmi fővárosban, és a császár szemei előtt adatik meg a harmadik fok; mi által jogot nyer ‚a z arany paripára, s a jaspis teremben ülhetni'; vagyis belép az academiába, s a legmagasabb hivatalokba juthat. E vizsgálatokra minden fiatal ember vágyakozik; s már jóval azelőtt, egész ünnepélyességgel hirdettetnek ki: s alig hogy valamelly ifju ‚letörte az illatos olajfa-ágat', minden atya örömmel adja neki nőül leányát, a ministerek pedig azonnal hivatalba teszik.

A chinaiak a legrégibb idők óta tisztelettel viseltetnek a tudományok iránt; s jaj annak, a ki valamelly kéziratot lábbal taposni merészel: azonban csak a VII. században hozatott be szabályszerüen a pályázás ezen bámulandó rendje; a világon egyetlen irodalmi aristocratia, melly nem a földbirtokon, hanem a vizsgálaton alapszik. A tudósok ellensulyozzák a királyi hatalmat, valamint India-, s Egyptom-, és Chaldaeában a papok. Az égnek fia, ki előtt senki sem jelenhet meg a nélkül, hogy homlokával kilenczszer ne érintené a földet, senkire sem ruházhat hatalmat, vagy méltóságot, ki a tudósok által ajánlva nincsen. Ezek tartanak tehát kezökben minden hivatalt, még akkor is, midőn a dynastia változik. A törvény hatalmat ád nekik, megirni a valót; és igy ollykor fölemelik fejöket, és daczára minden szertartásos formáknak, megróhatják a zsarnokságot; hivatkozva az ősidők hagyományaira, az irott tanokra: mellyek szerint a királynak meghagyatik, hogy virágokkal hintse be az utat, mellyen a bölcs hozzá jön, őt kötelességére, hibáinak javitására figyelmeztetni; hogy a népek szeretete adja a trónt, azok gyülölete pedig felforgatja azt; hogy a ki a nép által gyülölt embert fölemel, vagy ennek kedvenczével nem gondol, az igazság ellen cselekszik, panaszokra szolgáltat alkalmat, és felhőbe lép, s az itt rejtező villám őt porrá zuzandja [1]). Annyi igaz, hogy átalában e tanácsok és szabályok nem intéztetnek a királynak mennyei személyéhez, hanem a ministerekhez; már századok óta szokásban lévén ott ama találmány, mellyel az ujabb europaiak annyira kérkednek, s melly szerint az alkotmányok puszta képzeleten, ugymint a királyok csalhatatlanságán, és a ministerek felelősségén alapulnak.

Illy nagy hatalommal birván a tudósok, sok üldözéseknek voltak kitéve; valamint más részről ők sem kegyelmeztek ellenségeiknek.

---

[1]) *Ta-Hio*, vagy Confucius unokájának nagy tudománya. Lásd a *Bölcsészeti* okmányokat.

Kormányforma. Hivatalnokok.

A monarchiát, a chinai kormányzás eredeti formáját, mint láttuk, bizonyos neme a hübéri alkotmánynak váltotta föl: összesége a fejedelmek hatalma szerint többé, vagy kevésbbé független fejedelemségeknek, mellyek gyakran egymással háborut viseltek. Csak két századdal Kr. e. hódittatván meg az apró fejedelmek, állittatott viszsza a monarchia, a szónak teljes és határozott értelmében. A király, ‚az égnek fia, a földnek egyedüli kormányzója, a nép legjobb atyja' imádtatik; és nem képesek elhitetni magukkal, hogy két császár létezhessék a föld szinén: miért is minden követséget a meghódolás jeleül néznek. Midőn a császár az udvari urakhoz intézi szavait, mindenki földre borulva fogadja parancsát; midőn a városba megy, minden házkapuk bezáratnak; és a ki utközben találja, vagy vissza kell fordulnia, vagy földre borulnia: különben halál fia. Két ezer poroszló előzi meg őt, lánczok-, balták-, és egyéb eszközökkel, kedves fiainak megbüntetésére: szóval, valódi politikai bálványozása az államnak, személyesitve a királyban. Mindazáltal palotájában gyakran a nők, és heréltek uralkodnak fölötte.

Minthogy az alsóbb rendüek főnökeik példáját követik: szintolly zsarnokilag uralkodnak a mandarinok a tartományokban; sőt a közvetlen érintkezés miatt kormányozásuk még nyomasztóbb. Néha a hóhérok kiabálásai előzik meg őket; kik egy intésre elfogják, vagy halálra viszik azt, ki a mandarin haragját magára vonta, vagy a fal mellé vonulni elmulasztotta.

Valamint a császár, a chinaiak mondása szerint, nem csak áldozó főpap és kormányzó fejedelem, hanem egyszersmind oktató tanár is: az őt képviselő mandarinok, a hónap kezdetén és közepén összegyüjtik az alattuk levőket, és erkölcsi oktatást tartanak nekik egyike fölött a következő pontoknak, mellyek a törvény által határoztatnak meg: 1) A gyermeki kegyelet kötelmére, s az ifjabb testvérek részéről engedelmességre szigoru gond legyen; hogy becsülni tanulják a természet által az emberekre rótt lényeges kötelességeket. 2) Őriztessék meg örök időkig az ősök tiszteletteljes emlékezete; mi által fentartatik az egyesség, egyetértés és béke. 3) Egyetértés uralkodjék a falvakban; hogy a viszályok, és perek kikerültessenek. 4) Tisztelet adassék a földmivelőknek, és az eperfa-tenyésztőknek: illy módon nem lesz kevesebb a gabona, és öltözet. 5) Szokják mindenki böles gazdálkodáshoz, a mértékletesség, józanság és szerénység által. 6) Legyenek virágzók a nyilvános iskolák; hogy az ifjak jó er-

kölcsökben neveltessenek [1]). 7) Mindenki teljesitse saját állapotának kötelmeit; mi csalhatatlan mód, megőrizni az értelem és szív nyugalmát. 8) A felekezetek és tévelyek csirájokban fojtassanak el: hogy az igaz tan tisztán megőriztessék. 9) A felsőbb hatalom által megállapitott büntető törvények gyakran magyaráztassanak; hogy a félelem riaszsza el a tudatlanokat és durvákat. 10) A polgárisodás, és illő viselet törvényei alaposan ismertessenek meg. 11) Teljes igyekezet forditandó a gyermekek, és ifjabb testvérek jó nevelésére; mi által azok visszatartóztatnak a büntől, és rendetlen hajlamoktól. 12) Kerülni kell a rágalmazást: hogy az ártatlanság és egyszerüség biztosságban maradjanak. 13) Nem kell menedéket adni a bünösöknek, kiket a gonosztett csavargó életre ösztönöz: ha az illető nem akar velök együtt büntetésben részesülni. 14) Fizettessenek be pontosan a fejedelem által meghatározott adók; kikerültetvén ekkép az adószedők zsarolásai. 15) Segiteni kell a városokba kinevezett szállásfőnököket: mi által a tolvajságoknak eleje vétetik, és a gonosztevők büntetlenül nem maradnak. 16) A harag kitörései mérsékletlendők, a verések kikerülése végett. — Szép dolgok ezeket olvasni, és hirdetni: de szerencsétlen a nép, mellynek főnökei megelégesznek vele, ha azt, a mi jó, csak szóval ajánlották. A mandarinok önkényök-, és fukarságukban nem ismernek egyéb féket, mint az uralkodótóli félelmet: ki a legkisebb gyanura, hamis följelentés-, vagy szeszélyre, bezárathatja, és megbotoztathatja őket.

Tshan-ti császár a Tai-tsing dynastiából (1643—1661.) kissé eltávozva kiséretétől, egy aggastyánra talált, ki keservesen sirt; és megtudta tőle, hogy a mandarin egyetlen fiát, családjának örömét és támaszát, elragadá tőle; s nem volt reménye, őt törvény elé idézhetni. A császár ismeretlenül a tisztviselő házához vezetteti magát; és elmarasztalva őt a gonosztettben, azonnal halálra itéli: kárpótlásul pedig a sértett félnek adja a hivatalt; ezt mondván neki: ‚Használjon neked e példa: nehogy te is egykor tükör gyanánt szolgálj másoknak.‘

Féken tartja még a mandarinokat a hivatalos hirlap is, mellyben naponkint kinyomatnak a kicsapott tisztviselők nevei, és bünei: egyik, mivel elmulasztotta beszedni az adót, a másik, mivel szigoru volt a büntetésekben, a harmadik zsarolás, a negyedik tudatlanság végett; s e mellett a tisztviselők erényei, és jutalmaztatásai sem ma-

[1]) Egy e tárgy fölött tartott beszédet az *Irodalmi* okmányok közt adandunk.

radnak ki. Azonban a tisztviselőknek minden mesterségök oda megy ki, hogy a vádakat meghiusitsák, és büntetlenül vétkezzenek. Minthogy pedig rosszul vannak fizetve, zsarolásokkal segitenek magukon; mitől mesteröknek egész bölcsesége sem tartóztatja őket soha vissza.

Minden tartománynak van egy kormányzója; két tartománynak rendesen egy alkirálya: ezenkivül minden tartományban van egy tanfelügyelő, pénzügy-igazgató, büntető biró, egy só-, és egy magtárfelügyelő; egyéb tisztviselők minden kerületben és járásban, kezelik a közigazgatást és igazságot. A ‚Császári almanach' évenkint kétszer közli a hivatalnokok neveit; a ‚Fővárosi hirnök' pedig a közigazgatási hivatalos tényeket: egy megoldhatatlan bonyodalom, melly korán sem válik hasznára a népnek. Egyébiránt semmiféle hivatal, vagy czim sem örökös Chinában: kivéve a született herczegekét, és Confucius utódaiét. A császár ugyan néha nemességet is ad; csakhogy nem az illető személy-, hanem őseinek. Itt tehát a castoknak semmi nyoma; s az egész nép hat osztályba sorozható; mellyek: a mandarinok, harczosok, tudósok, földmivelők, kézmüvesek, és kereskedők.

Igazságszolgáltatás.

Az igazság dijmentesen szolgáltatik ki; az ügyek nyilvánosan tárgyaltatnak, és mindenki maga védi ügyét: az ügyvédi foglalkozás ismeretlen Chinában. Polgári ügyekben igen gyors az eljárás: legtöbbnyire (?) mind a két félnek megbotoztatásával végződik. Büntető ügyekben fölebbvitel engedtetik; és halálos esetekben a császár megerősitésére van szükség. A kivégzések mind egyszerre történnek őszszel.

A chinai törvényhozás története dynastiáról-dynastiára megy föl a legelsőig; és hatvannégy kötetet foglal magában. A missionariusok elemeztek már egy chinai törvénykönyvet; melly minden tárgyakra kiterjeszkedik [1]), és a nemzet jellemzésére fontos adatot képez. A tárgy elrendezése nagyon világos: egy szakasz a meghatározásokat foglalja magában; a többi hat a pekingi hat főtanácsra, vagy ministeriumokra vonatkozik. Az első ezek közül, melly a tiszti kinevezések tanácsának felel meg, a kormányrendszerről, és a tisztviselőnek kötelességeiről értekezik; a második az adó-, és statistikai törvényeket foglalja magában, s megfelel a jövedelmek tanácsának; a harmadik kiterjed a szertartások, és különféle szokások törvényeire;

[1]) *Mém. sur les chinois.* T. VIII. p. 220.

a negyedik a katonai törvényekről értekezik, a császári palota, és a határok védelméről, a lovak-, és teherhordó állatokról, a harczosok-, futárok-, és postákról; az ötödik előadja a büntető törvényeket a felségsértés, lopás, rablás, gyilkosság tárgyában, ugy szinte a büntető eljárást; az utolsó szól a közmunkákról.

Irmodor tekintetében világos, egyszerü, és mérsékelt lévén, alig mondaná valaki keleti munkának; azonban a chinai valamennyi rendeletek szelleme szerint, gyermekies aprólékosságra, s legritkább kivételi esetekre száll alá; nagyon is akar mindent szabályozni; mindenre nézve törvénynyel áll elő, s magát az erényt is parancs-szóval igyekszik kierőszakolni. Büntetést szab arra, ki időről-időre nem látogatja meg az ősök sirjait; elmondja, mikép az örökségből egy részt kap a fiu, felet a nő, s a himnő mindegyik résznek felét. Máskor ismét nagyon is tág értelmüek a törvények: a ki illetlenül viseli magát, és a törvények szelleme ellen vét, a nélkül, hogy valamelly különös rendeletet megsértene, negyven botütést kap.

A fölségsértés szörnyü kegyetlenséggel büntettetik: a vádlott semmi elnézésre, vagy oltalomra, mint ember, számot nem tarthat; és családja becstelen lesz a kilenczedik nemzedékig. 1803-ban egy valaki a császár élete ellen merényt követvén el, lassu kinokkal végeztetett ki, kiskoru gyermekei pedig megfojtattak.

Legközönségesebb, és legtöbbnyire használt büntetés, a botozás bambusznáddal; a Kia, nyakló fából; mellyből a fő és kezek kiállanak, és mellyet gyakran egész hónapig is kell viselni: tovább a kiutasitás egész ötven mérföldnyi területből; végre a számüzés. Milly nagy büntetés a számüzetés Chinában, kitetszik a büntetések fokozatából is, mellyek 1837-ik év végén az opiumszivók ellen hozattak: a bünösnek homlokára az első áthágáskor bélyeg süttetik; második izben száz bambuszütést kap mezitelen vállaira, s három évi számüzetésre itéltetik; harmadszor pedig lefejeztetik. A számüzetés tehát nagyobb büntetés, mint az eltörülhetlen bélyeg.

Ide járul még az arczulcsapás, nyakvas, és hajóvontatás; a legnagyobb bünökre mért halálos büntetések, a megfojtás, és fejvesztés. A vádlottak hosszu ideig tartatnak börtönben, mellyek a pokol nevezetet méltán megérdemlik. A nők, a legközelebbi rokonnak őrizetére bizatnak. A törvénykezési eljárásnál hitletétel nem engedtetik meg; hanem alkalmaztatik a kinzás: melly abban áll, hogy a vádlott körmei háromszög alakban összeszorittatnak. Ha a fogoly kihallgatáskor, a biró minden furfangosságaira sem akar vallani, azonnal kinzás-

nak vettetik alá, még pedig mindinkább növekedő mértékben, valamig a bünvallomást le, vagy alá nem irja. Ekkor a jegyzőkönyv a császárnak felküldetik; ki az eljárást megrendeli. Ritka esetekben történik, hogy a törvényszék valakit ártatlannak nyilvánitson: akkor is a kiállott kinok alatt adja ki lelkét. A rabszolgákra nézve minden büntetés sulyositva van.

Különös kiváltsággal birnak a császár rokonai; kivéve a fölségsértési bünöket. A tizenöt éven aluli kiskoruak, vagy a hetven évet meghaladottak, a nem halálos büntetésektől pénzzel válthatják meg magukat. Az atya fiának, és a fiu atyjának büneit eltitkolhatja; minthogy Confucius ez eljárást igazságosnak mondja. Azonban a mandarinok romlottságánál fogva, valamennyi fizetni képes gonosztevő büntetlenül marad.

Az egyszerü lopás büntetése, botütés, vagy számüzetés. A hazaárulók-, szülőgyilkosok-, és szentségtörőkre nézve fönáll a l i n g-t s h i, vagyis a gyalázat, hogy darabokra vagdaltatnak. Az atya, ki gyermekét megöli, egyedül bambuszütéseket szenved. Az egyszerü gyilkosság pénzzel megváltható; de ha lázadás közben követtetett el, a bünös megfojtatik: minthogy a rendzavarás a legszigorubban fenyittetik. Miért is a chinaiak órákig elczivakodnak, a nélkül, hogy egymásba kapnának: mert minden ütés kézzel, vagy lábbal, szigoru vizsgálatot von maga után. Valamint a rágalmazó szavak is büntetés alá esnek: mert fölzavarhatják a békét; miben a chinai törvényhozásnak egyedüli czélja áll.

A mivel a törvény legkevesebbet gondol, az, hogy a közjóra fölhasználná az egyéni szabadságot: mellyet itt helyesen nevezhetni czélszerü rendőrségi rendszernek, szép erkölcsi tanitások kiséretében. Illy elvek után itélve, azt vélhetné az ember, hogy valódi boldogság, illy tartományban élni. A Shu-king [1]) igazságra, önzéstelenségre, s lelkismeretes vizsgálatra inti a birákat. „Miután a két fél előterjeszté okmányait, előadásaikat meg kell hallgatni; ha semmi kétség sem forog fön, az öt büntetések közül egyiket alkalmazzák [2]); ha pedig kétség támad, az öt megváltási módokhoz kell folyamodni. Ha pedig a megváltás alkalmazása iránt támad kétség, a gonosztettek öt neme szerint kell itélni. Ezek okai gyanánt felhozhatók: a tisztviselőktőli félelem, a bosszu-, vagy hálaérzet, a nők általi elcsábittatás, kapzsiság, ajánlatok. Ezen hibák szintugy előfordulhatnak a birák-

[1]) Lib. IV. C. 27. *Liu-ing.*

[2]) Bélyegzés az arczon, orr, lábcsonkitás, kiherélés, halál.

ban, mint a felekben: vegyétek ezt jól fontolóra; s ha kétség adja magát elő, bocsássatok meg. Midőn vád hozatik föl, tekintetbe kell venni a körülményeket, és indokokat. Pör tárgya nem lehet az, a mi nem igazolható. A mint a szükség kívánja, légy szigoru, vagy engedékeny. A kik betanult beszédeket tudnak tartani, nem értenek a pörök befejezéséhez: arra szelid, őszinte, egyenes lelkü, szilárd mérsékletü egyének kivántatnak. Magyarázzátok, és hirdessétek ki a törvénykönyvet. A pörös ügyeknél ne tekintse a biró önérdekét; az ekképen szerzett kincsek vétkek tárháza: melly szerencsétlenséget idéz elő. Azután azt mondják, hogy az ég nem igazságos: miután az emberek maguk vonták magukra a büntetéseket!" És igy a törvénykönyv tele van a leggyönyörübb elvekkel: csak hogy az alkalmazásnál elvesznek azok az értelmezők anyagisága, vagy a végrehajtók megvesztegethetése miatt.

Vallás.

Szólanunk kell itt még a vallásról is: miután az politikai, s rendőrségi intézményül nézetik. Nem is türelem-, hanem inkább közönyösségnek tekinthető, hogy három vallás áll fön egymás mellett. A tudósok vallása, kik Confuciust követik, végre is kétkedés-, és közönyösségben végződik; azt mondják, hogy halál után a lélek vagy más testekbe megy át, vagy pedig a légben oszlik föl, és az emberből mi sem marad egyéb, mint vére gyermekeiben, s neve a hazában: egyedül csak az Isten lévén halhatatlan. A tao-ssek, mit már mondtuk, a szellemek vallását követik. Minthogy Confucius bevallá, miszerint egyedül az őstant akarja helyreállitani, s egy magasztos egyéniség előpostája lenni, ki nyugotról jövend: Mim-ti király hajókat küldött el nyugot felé, a dicsőnek fölkeresésére. A hajók már messze távozván, tovább menni nem mertek, és egy szigetben kikötvén, megtalálták ott Buddha szobrát, és magukkal hozták Chinába 33 évvel Kr. e.*) Ott Fo név alatt imádtatott, és ujabb ösztönt adott a vallásnak; mint azt annak idejében látandjuk. A chinaiak tehát szabadon választhatják vallásukat; de a törvény, valamint másban, ugy itt is mit sem gondolva a belső lényeggel, gondoskodását egész szigorusággal csak a külformák-, szertartások- és gyakorlatokra terjeszti ki.

S mindezen törvények századok óta állnak. A császárnak nincs érdekében azok változtatása; minthogy neki megengedik, tetszése szerint cselekedni; a hatalmasok egy részről általuk a néptömegen ural-

*) Mások szerint, és alaposabban, Kr. urunk születése u t á n 65 évvel. S.

kodnak, más részről a császár ostorát hallják minduntalan füleikbe suhogni. Ott vannak ugyan a törvényszékek, hogy mindenkinek panaszát elfogadják: de a ki panaszolkodni mer, az bizonyos lehet róla, hogy büntetést kap. Az erejétől megfosztott nép nem bir ellentállást gyakorolni; de ravasz-lelküségénél fogva, ezer meg ezer cselfogásokhoz folyamodik, a törvények kijátszására, a nélkül, hogy kedves nyugalmát, és még kedvesebb vagyonát veszélyeztetné. A ki gazdag, megfizeti az igazságot, és kénye szerint cselekszik; a kereskedő szinte fizet, és a hamis méréssel tizszeresen megnyeri azt; a tudós hizeleg, hajlong, és ez által emelkedik: és igy megegyezve, féken tartják a soha sem egyesülhető, elpuhult, és a munka terhe alatt nyögő tömeget. Midőn e népet az éhhalál fenyegeti, csoportokban egyesül, és az utakat elállja. A császár csapatokat küld ellenök: s a kiket megfognak, fölakasztanak; ha pedig ők győznek, egyezkedésre kerül a dolog: és akkor szabadon uralkodhatnak rejtekeikben, csak fizessenek. Ha idegen nemzet üt be a tartományba, minő érdek vezetheti a népet arra, hogy neki ellentálljon? Hiszen az uj kormány alatt is csak ugy elveszhet éhen? Az tehát győzni fog; és az ország zsarnoki hagyományait kizsákmányolja: elfoglalja maga számára a kincseket, és megosztja a hatalmat a tudósokkal, hogy segitsék, engedelmességben tartani a népet; mellynek rendeltetése, hogy dolgozzék a kormány gazdagitására, s mellékesen, hogy maga is éljen.

Miképen várhatni reformokat illy népnél? melly gyermeksége óta megszokta, példa és szabály által igazgattatni; s egy szót sem mond, melly szertartás ne volna: legfőbb fontosságu dolognak a ledérségeket tartva. Nem találjuk föl tehát nála a jóra törekvést, melly a világossághoz hasonlón, észrevétlenül ugyan, de folytonosan terjed; s minthogy az emberi természetnek nem föladata a megállapodás, erőszakos lázadások zavarják időről-időre a csendet: fejetlenség, bitorlás, uj dynastiák, uj vallások, uj irásmódok jönnek létre. A nép nem vett benne részt, és hasznot sem aratott belőle: vagy erőszak tolta, vagy valamelly király parancsolta rá azokat; s ők csak az igát változtatták, egy olly nép vállaira nehezedőt, melly élő cáfolata azoknak, kik a társadalom jóllétét a rideg nyugalom-, és minden javitást kizáró rendben helyezik.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

Chinai nyelv és irás.

Egykor azon véleményben voltak a tudósok, hogy a chinai nyelvet (melly korán sem megvetésre méltó, miután a világ egy harmadrészében beszélik, vagy értik annak irásjegyeit), lehetetlen megtanulni az europaiaknak: azonban az europai sinologok, elemzési módszerökkel, megtalálták ide is az utat. Lényeges eltérése a classikai nyelvektől abban áll, hogy a szavak és mondatok közti kapocs jelölésére nem használ nyelvtani formákat, sem a szavakat nem osztályozza: hanem a beszéd részeinek egymás közti viszonyait, a gondolatok összeköttetésére alapitja. És igy nem találtatik meg benne, mint más nyelvekben, a nyelvtani és szókötési rész, hanem minden csak ez utóbbira szoritkozik benne; maga a szó is, majd fő-, majd melléknév, majd ige, és néha előljáró: s mig más nyelvekben a mondat értelme csupán segitségére van a nyelvtannak, egészen ellenkezőleg a chinaiban, az értelem teszi alapját, s a mondat értelméből kell a nyelvtani szerkezetet következtetni. Hogy a szerkezet iránt tisztába jöhessünk, nem kereshetjük föl a szavakat szótárban, mint az europai nyelvekben; sőt ellenkezőleg, a szavak értelméből szükséges kiindulni.

Egy másik sajátsága a chinai nyelvnek, hogy azt nem annyira a beszéd, mint inkább az irásjegyek teszik. A beszédben tudnillik mintegy 450 egytagu szó találtatik, mellyek mássalhangzóval kezdődnek, és magánhangzók-, vagy kettős hangzókban végződnek, tiszta, vagy orrhanggal. Azonban a kiejtés, és hangnyomat változatossága, mit csak az igen gyakorlott chinai fül különböztethet meg, ezerkétszázra viszi föl e szókat; mellyekből áll az egész szótár [1]). S mig a beszéd nálunk valódi uralmat gyakorol a nyelvekben, a chinaiaknál csupán másodrendü dolog; kik gyakran a társalgás közepette sem tudnak kifejezni, vagy meghatározni valamelly eszmét, ha csak az ecsethez nem nyulnak, és azt le nem irják.

Miután megszoktuk minden egyéb népeknél, szoros összeköttetésben látni a gondolatot, szavakat és irást, olly formán, hogy az

---

[1]) A kiejtés legkisebb módositása változtatja az értelmet. *Tshu*, vonva az *u*-t, annyi, mint *ur*; hangnyomat nélkül *disznó*; könnyeden és sebesen kiejtve *konyha*; erősen, de tompán *oszlop*. *Po* a különféle keijtés szerint *malacz*, *forrni*, *a rist szitálni*, *bölcs*, *előkészíteni*, *vén asszony*, *törni*, *meghajlott*, *egy kissé megnedvesiteni*, *rabszolga*. Hiányoznak e nyelvben a *b*, *d*, *r*, *x*, *z* betük.

utóbbi az elsőt csak a másodiknak segedelmével ábrázolja: igen meglepő dolog, olly népre találni, mellynél a nyelv és irás a gondolatnak két, szorosan elválasztott ábrázolatát teszi [1]). Ez irásmódnak történeti fejlődését nyomozván, ugy találjuk, hogy zsinórra kötött csomók, sakktábla módjára elrakott fadarabok, nyolcz háromszög, és több illy módok használtattak kezdetben a gondolat megtestesitésére: bizonytalan, és határozatlan jegyek, mellyek helyébe később pusztán képletes, és magukat a tárgyakat ábrázoló jegyek léptek. A tudósok fő gondja volt, helyreállitani némelly igen régi, a nagy égésből fönmaradt könyveket; és sikerült nekik pontos másolatokat nyerni, a régi irásmód bizonyitványaiul. Ezenkivül találtattak még edények, háromlábak, tükrök, majdnem hihetetlen régi föliratokkal, a Tshang uralkodók korszakából(?), tizenkét századdal Kr. e.; sőt még a Hiá-k korából is *).

Idő folytán az irásjegyek megváltoztak, és átalakultak; számuk szinte százezerre növekedett: s valódi chaost képeznének, ha a tudósok nem forditottak volna gondot azok osztályozására. Alig emelkedett ki romjaiból az irodalom, egy századdal Kr. u. Hin-Shin, mint már fönebb is emlitők, a Shue-ven-t, vagyis irodalmi értekezést irta: nagyszerü kutatásainak gyümölcsét; melly még most is alapját teszi az irásjegyek tudományának, a pontos helyesirásnak, és a jegyek ős jelentőségének. Összegyüjtvén a korában használt valamennyi jegyeket, főleg azokat, mellyeken a classicus könyvek irattak, ezek eredetét, helyesirását, és értelmét pontosan meghatározta; s 9353-at kiválasztva, mellyeket alapjegyekül kivánt tekintetni, ezeket egy, 103,441 szót magában foglaló commentárban magyarázta meg; melly mai napig is a legjobb szótárak alapját képezi.

Minden jegyeket 154 gyökjegyre, vagyis kulcsra vitt vissza; oda tévén mindegyik mellé az abból származó szavakat. Továbbá hat osztályba sorozta a jegyeket; mellyek azóta változatlanul állanak; és e jegyek: 1) Ábrázolók, vagyis ollyanok, mellyek a testi tárgyak durva ábráit, vagy rajzait állitják elő: mellyek az átirás által egészen elváltoztak; főleg miután a papir, és ecset az irásra föltaláltatott. 2) Jelentők, vagyis ollyanok, mellyek jelentik azt, a mi az ábra nélküli tárgyakban nevezetesebb, ugymint a számnagyságot, helyzet-

[1]) *Recherches sur les langues tartares. Recherches sur l' origine et la formation de l' écriture chinoise.*

*) Ha mégis valódiak: mert Chinában egész gyárak vannak, mellyekben e becses *régiségeket* készitik. S.

viszonyokat, mozgást; illyenek a számok: —, =, ≡, 1, 2, 3; vagy a jegyek ⎽ (fent), ⎺ (alant), (|) (középett). 3) Összekapcsoltak, mellyek az eszméket több rendbeli képek összekapcsolása által fejezik ki; igy például három emberalak egymás megett, követést, két nőalak pört, egy fa megett álló nap, keletet, egy madár a fészkében nyugotot, egy kéz kézmüvest jelent. 4) A kölcsönözöttek az erkölcsi fogalmakat képletes értelemben vett physikai tárgy által fejezik ki. Az 5-ik osztályba sorozta az előbbi osztályok jegyeit; mellyek megforditva iratnak, a megforditott, vagy ellentétes eszmének kifejezésére: miért is megforditottaknak neveztetnek. Végre, a 6-ik osztályba tartoznak azon jegyek, mellyek egy ábrából állanak, mellette valamelly hangnak jegyével.

Mind a hat osztály ismét kettőre vihető vissza: az egyik magában foglalja az egyszerü jegyeket, vagyis az elválaszthatlan képeket, és jelentő jegyeket; a másik pedig az összetetteket: hol sok képek, vagy jegyek jönnek össze, egyetlen eszme kifejezésére. A kölcsönözött jegyek, a többi nyelvek elvont, és képletes kifejezéseivel egyeznek; midőn valamelly szó egészen más értelemben vétetik, mint a hogy hangzik, és mindazáltal egyformán iratik. A megforditottak pusztán csak elmejátékok.

Az első osztálybeli chinai jegyek képek, vagy jelvények; mellyek az anyagi tárgyakat közvetlen, többé, vagy kevesbbé pontos utánozással, a fogalmakat pedig többé, vagy kevesbbé elmés képletekkel fejezik ki. Azonban csak az eszmét adják vissza, nem pedig a hangot: és igy minden nyelvre alkalmazhatók, mint például nálunk a mathematikai jegyek 4+3=9—2; mellyeket minden nép egyformán ért, és különbözőleg ejt ki. Minthogy azonban a könyveket olvasni kell, közmegegyezésből minden jegyhez egyszerü, vagy összetett szótag csatoltatik, melly az élő nyelvben ugyanazon eszmét juttatja eszünkbe, mint a jegy az irásban. Az irásjegyben azonban semmi sincs, mi a hangot, vagy szótagot ábrázolná: s igen jól lehet érteni az egyiket, a nélkül, hogy a másikat ismernők, vagy megforditva.

Néha azonban hangokat kell leirni, nem pedig ábrákat; midőn például személyek, vagy helyek tulajdon-neveit kell leirni, vagy a természeti tárgyakat pontosan elszámlálni. Ezen segitve van az által, hogy a már ismeretes hangnak jelvényét veszik, és jelentésével mit sem gondolva, egyedül a hangot jelölik általa. Illyenek a tulajdonnevek Chinában, mellyekhez néha a száj ábráját adják, annak jelölésére, hogy az csak hangokat jelent. A mandsu nevek kiejtését

a chinai nyelv, szótagok, és betük gyanánt használt jegyekkel adja vissza; hasonlóképen az idegen fejedelmek czimeinek, a tatár, vagy sanscrit szavak leirásában; a Buddha-tiszteletre vonatkozó kifejezésekhez 36 mássalhangzó, és 108 magánhangzó, s kettőshangzó állittatott össze, s mindegyik valamelly hason kiejtésü chinai jegyhez van csatolva. Tovább egy császár az uralkodó családból elhatározta, hogy a helyek és népek nevei Mongoliából, és a birodalom többi részéből a nagy-falon kivül, egyformán irassanak chinai nyelven bizonyos jegyek által, mellyek a tatár kiejtés minden fokozatainak megfelelhetnek.

Lehet még valamelly jelvényt az átalános hang jeléül venni, s melléje tenni a külön ábrát. E rendszernek nagy hasznát veszik a chinaiak; ugy hogy a természeti tárgyak nagyobb része illy kettős jegyekkel ábrázoltatik: egyik jelöli a nemet, ábrával, másik a fajt, olly jegygyel, melly pusztán csak a hangot jelöli. Igy a szamár jelöltetik ló ábrával, és l u hanggal; a farkas kutya ábrával, és l a n g szótaggal; a ponty hal ábrával, és l i hanggal; mellyek tudnillik az élő nyelv szavai. E rendszer hasonlit Linné kettős elnevezéséhez. Ha az igy használt szótag-csoportok száma meg volna határozva, s ha mindig ügyeltek volna, hogy valamelly szótag ugyanazon jegygyel jelöltessék meg, ugy legczélszerübb lett volna az ábrázolt, és alphabeticus irásmódnak egymással ellenkező előnyeit megegyeztetni. Minthogy azonban a jelvények száma jóval nagyobb, mint a szótagoké: egy-egy számos jelvényeknek felel meg. A jegyek ismeretében kevésbbé jártas, az egyforma kiejtésü jegyek közt nem igen tud különbséget tenni; sőt még a tudósok közt is a szokás, nem ugyan a kifejezés, hanem a helyesirás szabálytalanságát megállapitotta. Jelenleg azok, kik nem tudományos czélból, hanem szükségből irnak, megelégesznek egyetlen jegy használásával minden hangra; s azt ugyanazon szótag mindennemü jelentéseiben használják, mellyekre nézve a miveltebb egyénnek mindannyi különböző jegyekkel birnak [1]). Mindezen esetekben,

---

[1]) 1839-ik évben Julien, a chinai nyelv tanára Párisban, hogy elháritsa egy részben a nehézségeket, mellyekkel az europaiak e nyelv tanulásában találkoznak, chinai jegyeket küldetett magának. A missionariusok módot leltek benne, kivésetni 85,000 jegyet, és kijátszva a chinai vámok figyelmét, azokat Macaoból Franczia országba küldeni. Áruk csekélységre rugott; és Julien átengedvén azokat a királyi nyomdának, egy *szótárt* szándékozik nyomatni azokkal, melly használhatóbb legyen, mint De Guignes; tovább egy *nyelvtant*, gyakorlatiabbat, mint Rémusaté, vagyis Premare atyáé: azután pedig kiadni mind a chinaiak classicus

a jelvényszerü irás szótag-irássá válik: azonban hogy alphabetikai irásra változzék át, ez Chinában soha sem történhetett meg; de már a szomszéd tartományokban igen.

Az első missionariusok, és ezek után a legtöbb földirók és utazók azt állíták, hogy a chinai irást, minden szomszéd népek tudják olvasni; valamint az europaiak mind értik az arab jegyeket, jóllehet különbözőképen mondják ki azokat: miért is a chinai irás egy általános irásmód példányát nyujtja. Ha igaz volna is ez állitás, megkivántatnék, hogy valamennyi szomszédok nyelvei, a legnagyobb hasonlatosságot tüntessék föl a chinaival: egyforma legyen bennök a szerkezet, a szó-, és mondatrend, ugyanazon képletek, a viszonyragok, és jegyek, ugyanazon esetben, és ugyanazon helyen használva alkalmaztassanak; de az illy öszhangzás nagyon is bámulandó, és szokatlan lenne két nyelv közt. Igaz ugyan, hogy Confucius könyvei, s egyéb canonicus könyvek, mint a mellyek ismerete kerülhetlenül szükséges azoknak, kik közhivatalokra vágynak, a császári almanach, és némelly hasonló könyvek, átalánosan megértetnek és olvastatnak mindazoktól, kik mint China alattvalói, a tudós czimre igényt tartanak; azonban nem saját nyelvén olvassa azt mindenki, hanem egy közösen megalapitott tudós nyelven, mellyet csak az ért meg, ki azt tanulmányozta [1]).

A tudósok nyelvén kivül Japan, Ton-kin, és Corea népeinél használtatik még az anyanyelv; mellynek igen nagy hasonlatossága van az előbbivel, de sokban el is tér attól. Az irásban ők egyiket a másikkal megegyeztetni igyekeztek. Például farkas, chinai nyelven l a n g, és iratik a ragadozó állatok, s utána a l a n g szótag jegyével; a tonkinok s o i néven nevezik, és az irásra a chinaiak l a n g jegyét használják; hozzáadván egy csoport vonalat, mellyek az ő módjok szerint a s o i hangot ábrázolják: és igy az uj irásjegy két, egy chi-

---

és szabályszerü könyveit, olly módon, hogy lapról-lapra hozzácsatolja a forditást, uj módszer után; azaz: először adja minden chinai jegy értelmét, kötszavak, esetek és idők nélkül, mint az eredetiben van; ezután a forditást, az europai szókötés szerint, a forditást igazoló értelmezéssel. Meg fogja kezdeni a Shu-king-gel. — J. M. Callery, missionarius Chinában, kiadta ‚*Systema phoneticum scripturae sinicae*' (Macao, 1841., 2 köt.); meliyben a beszédet, és irást jobb rendszerbe akará önteni, s a többi nyugoti nyelvekkel összeköttetésbe hozni. Szinte ő adta ki ‚*Specimen* (Paris, Didot. 1842.) *d' un Dictionnaire encyclopédique de la langue chinoise*'; melly egyszersmind számos történeti ismereteket hoz.

[1]) A chinaiakkal, kik X. Károly alatt Párisba jöttek, Rémusat szóval nem, hanem csak irásban értetheté meg magát.

nai, s egy anamita részből áll. Az illy ábrázolt, és szótagolt összetételek számosak: és szükségképen valamelly ábrázoló irásmódnak az egyik néptől a másikhoz átmenetéből erednek.

A japanok, kiknek nyelve még inkább különbözik a chinaitól, a chinai miveltség- és intézményekkel együtt azok irásjegyeit és irodalmát is elfogadták; miután csak ezen nép iránt viseltettek némi hajlammal: de mégis a szavakban, nyelvtani rendszerben, következőleg az irásmódban is, külön eredet nyomait őrzék meg; mi egy másik sajátsága ama különös nemzetnek, s az ő theocraticus és feudalis kormányának. Tudósaik a chinai jegyeket a különféle kiejtés által okozott változatossággal olvassák, és irják; miért is ugyanazon jegy, mellyet a japanok r i-nek hangoztatnak, a chinaiaknál, az *r* hiányában l i-nek mondatik; a tüz ezeknél h o, amazoknál f o, és igy tovább. Minthogy a japanok gyakran bizonytalanságban maradtak a kiejtésre nézve, ez oknál fogva némelly szavakat választottak ki, hogy azokat hangok kifejezései gyanánt használják. Csakhogy egyetlen jegy helyett minden kiejtésre hat-hét, és több jegyet is választottak, s ugyanazon jegy, két-, vagy háromféle kiejtés jeleül is választatott: miért is az e czélra használt chinai jegyek száma jóval fölülmulta az egyszerü szótagok számát, mellyeket a japanoknak kifejezniök kellett.

Észrevevén e syllabarium tökéletlenségét, valamivel jobb két más i r o f á-t, vagyis alphabetumot állitottak össze. Az első, (f i r o k a n a) a sebes irásnak egy nemétől vétetett, melly szerint a chinaiak hanyag módon irják jegyeiket: ugy hogy igen bajos azokat megfejteni, és megismerni. A japanok elfogadták ez irásnak némelly jegyeit; azonban végtelenül módosiván azokat, megfejtésök igen nehéznek látszik: pedig nagyon el vannak terjedve, s mindenki által megértetnek. A másik (k a t a - k a n a) egyszerü, és szabályos: a nagyon módositott, de megállapitott chinai jegyekből véve; s 48 jegyei igen könnyen betanulhatók. Különös dolog, hogy az irás-, és nyomtatásban összevegyitik e különféle jegyeket, az olvasóknak igen nagy akadályára. Különösen a verseknél, midőn a rim, és zengzetesség pontos kiejtést igényel, a chinai s japan jegyek, a jelentéses jelvények, és szótagcsoportozatok összevegyitése kétértelmüséget, czélzást és szójátékot eredményez; mi a hozzászokott benszülöttek tetszését hihetőleg megnyeri, de az idegen előtt érthetetlen marad. Megjegyzendő itt, hogy a két japan irásmód, valóban syllabicus: nem ugy, mit az aethiopiai, indiai s tatár nyelvek irásmódja, mellyek

alphabeticus jegyek csoportozatát tüntetik föl; hanem valódi szótagjegyek, egymástól függetlenek, és azért föl nem oldhatók. S annyi századok alatt az egyetlen, sajátképen szótagos rendszer birtokában levő japanok nem birták annyira vinni az elemzést, hogy a mássalhangzót a magánhangzótól elkülönözzék.

A mi Coreát illeti, alphabetje ugyanaz, mellyet a khitanok találtak föl, a chinai jegyek szétbontása által, a ju-tshik pedig tökéletesitettek: áll pedig két jegyből a magánhangzók, és tizenötből a mássalhangzók számára; mellyek összekapcsolása több száz jegyekből álló syllabariumot képez.

Az olvasó, kinek már más alkalommal kifejtettük nézeteinket az alphabetum alakulása iránt, megitélheti, valljon e tények elegendők-e, megdönteni véleményünket, és azt bizonyitani, hogy a betüirás lassankint az ábrázoló képiratból keletkezett. Most még csak azt teszszük hozzá, hogy bármikép alakult légyen is a chinai irásmód, jókor találtatván föl, nem csekély befolyással volt a tartomány miveltségére. Mig a betüirási rendszer a szavak minden változásainak, módosulatainak, és ujabb összetételeinek formáihoz alkalmazkodik, a képrajz, egészen ellenkezőleg, mit sem gondolván a szóval, ennek minden alakulásait megakasztja, akadályozza: és igy a szó, melly már egyszer jegyet kapott, örökké ugyanazon állapotban marad, és ujabb nem adathatik hozzá; minthogy hiányzik a mód, azt ábrázolni, s a szónak elemei irásban nem elemeztetvén, más módon össze nem kapcsolhatók. Ez oknál fogva a nyelv egytagu, szegény, és hajlithatlan marad: és azzal együtt le van kötözve a gondolat is; mellynek ha nem is egyedüli, legalább fő eszközét teszi.

HARMINCZADIK FEJEZET.

Müvészetek, és tudományok.

A szobrászatot és festészetet e szavak meghatározott értelmében, nem ismerik a chinaiak. Az élénk szinek, az edényeket, kelméket, házi eszközöket, és porczellán szobrocskákat ékitő rajzok, ez minden, a miben áll ügyességök. A madarakat és virágokat mindazon változatossággal, és tarka szépséggel utánozzák, mellyekkel a természet keze azokat fölékesité; aprólékos pontossággal ábrázolnak minden tárgyat: ugy hogy a legszigorubb természetbuvár sem találna elferditett levéllapot, vagy valamelly tollat: de ezentul emelkedni nem

birnak, s a képzelődés mindegyre alszik náluk; vagy ha fölkeltik is azt, igen különös, és grotesk alakban ábrázolják az embert és Istent, a nélkül, hogy a szenvedélyek és hatalom nemes kifejezéseig emelkedni tudnának. Egyetlen-egyszer jelenik meg évkönyveikben a művészetnek magasabb értelmi oldala, melly a festészetnek feladatul tüzi ki a történelem kiegészitését, midőn tudniillik Si-ven-ti császár a hiung-nu-k legyőzése után (50. Kr. e.), birodalma előkelő férfiainak arczképeit egy teremben felfüggeszteté.

A szépmüvészetek, mellyek az ő elemökben, a szabadságban, olly merész röptet vettek Görögországban, Chinában okvetlenül elsatnyulnak; mint a gyermek az igen is gondos anyának pólyái közt. A tudósok collegiuma, e valódi zsarnoka a gondolatnak, minden előhaladásnak utjában áll: tudósnak senki sem nevezheti magát, ha csak tőle nem kapja a czimet; engedelme nélkül könyvet kinyomatni nem szabad; a hivatalos tanokkal ellenkezőt tanitani nem lehet. A mathematikai collegiumnak változhatlan dogmája, hogy a föld a mindenség közepén áll; s az épitészeti collegium szorosan meghatározta az épitészeti arányokat: ugy hogy az oszlop, mellynek átmérője tövében két láb, magasságára nézve csupán tizennégy láb lehet; és igy változatlan szabályok szerint épülnek az első-, másod-, és harmadrangu fejedelmek, ministerek, mandarinok házai: a kinek pedig gradusa nincsen, hahár milliókkal birna is, házát csak mint egyszerü polgár épitheti belül-, és kivülről.

Kien-lung, ki 1736-tól 1796-ig uralkodott Kr. u., negyvenkét folio-kötetben [1]) adatá ki a császári muzeum minden régi edényeinek leirását, és rajzait, mellyek száma 1444-re megy. A kritikusok állitása szerint, ezek nagy része az első dynastiákra vihető vissza; s minden esetre nagy ügyességre mutatnak a bronz-öntésben már 17 századdal Kr. előtt(?). Feltünő ez edényeken, hogy nagy mennyiségben fordul elő rajtuk az ugy nevezett meander, vagyis görög 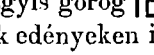 czifrázat; melly egyszersmind a görög és hetrusk edényeken is föllelhető, s melly semmiféle tárgyat a természetben nem ábrázol. E körülmény tehát közlekedésre mutatna; mi egyébiránt onnan is kitünik, hogy az egyptomi s olaszországi sirokban chinai edények találtatnak [2]).

[1]) *Si-tsing*, *cu-schieng*, vagyis a nyugoti tisztaság régiségeinek emlékiratai. Ennek egy másolata van a párisi királyi könyvtárban.

[2]) Rosellini állitja, hogy az egyptomi sirokban chinai apró edényeket talált, mázos porczellánból; és Salt egyptomi gyüjteményeiben a Chinában használtak-

Különös ügyességet tanusitanak a paloták, és templomok részeinek átalános elrendezésében; különben is a köz emlékek épitésénél, eltérve az affectáló kicsinykedéstől, különös módon simított téglákból, vagy márványból, halhatatlan müveket emeltek. A nagy-fal-, és csatornáról már szólottunk: melly épitményeknek alig van párjok a világon. Némelly utazók előadásai szerint, a chinaiak egész hegyeket olly nagy gonddal vágtak ki, ember-, ló- és madárfő alakokra, hogy ők maguk is a daemonok-, vagy hires büvészeknek tulajdonitják e nevezetes müveket.

Utak.

Ha ez csakugyan igaz, ugy átalában nem áll, mintha valamennyi épitményeiknél a közvetlen haszonra néznének. Ezek közt emlitést érdemelnek az utak, mellyek a legmagasabb hegyeken át vezetve, nagy sziklákon áttörve, kövezve, és fákkal beültetve, nagy könnyebbségére szolgálnak az utasnak *); számos hidak, vagy a meredek mélységek fölött függenek, minők Europában is nem régen hozattak be, majd ismét a legszélesebb folyamokon át kőből épitvék. A Lu-ko-kiao hid, kevés mérföldnyire Peking-től, fejér márványból épült, hetven oldaloszloppal, mellyek közt levél, madár, és egyéb finom czifrázatok vannak kifaragva: részben elmosta a vizár. Számos egyéb hidak hossza hatvan geometriai lépés, hat, vagy hét lépés szélességgel; sőt találtatik még 160 öl hosszu is, száz bolthajtás fölött, ugymint az Oxu hid Fokien tartományban. Más folyamokon hajóhidak épitvék, 130 hajóval is. Hang-shong-fu-ból, Shensi tartományban, egy ut vezet a fővárosba, mellyen több százezer embernél dolgozott, hegyeket egyengetve, vagy pedig egyik hegytől a másikig olly magas hidakat vetve, hogy az alattuk lévő mélységet alig képes a szem kifürkészni. Suen-Tsheu-fu-ban, a tengernek egy szakadékán kőhid vezet át, mellynek hossza 1520, széle pedig 20 chinai láb, és 252 óriási oszlopokon nyugszik; ugy hogy a legnagyobb hajók is elmehetnek alatta.

Diadalivek.

Nem annyira hasznosak, mint inkább nemes érzelmet keltenek az emberben a diadalivek; mellyekkel tele vannak a városok, halmok, utak, az erény, kegyelet, hősiesség, vagy tudomány által magukat ki-

---

hoz hasonló ércz tükröket látott. L. *Levelét* F. Dawishoz, 1839. april 9-ről, az *Archaeologiai társulat évkönyveiben.*

*) Lehet, hogy valaha jók voltak: de jelenleg csak életveszélylyel utazhatni a birodalom legnagyobb részében. S.

tüntetett jelesebb férfiak tiszteletére. Legtöbbnyire egy, néha három kapuval birnak; némellyek egészen márványból készitvék; másoknak csupán talapzata márvány, a többi bambusznád. A munka rajtok finom, legalább a régieken, és kecses is, habár nem müvészileg szép. Valóban a chinaiaknál sem oszlopfejezetek, sem párkányzatok nem fordulnak elő; s a kiálló részt magasra emelik, hogy annál több hely maradjon a czifrázatok-, ékességek- és föliratokra. A jeles férfiak és hölgyek [1]) emlékét még gyönyörü sirhalmokkal is tisztelik; mellyeket, hasonlóan a diadalivekhez, olly pontokon tudnak fölállitani, hol legjobban szemébe tünnek az embernek.

Tornyok.

A chinaiak még tornyokat is emelnek, egészen sajátszerü modorban. Nanking falain kivül áll egy nyolczszögü, 200 láb magas, és 40 láb átmérőjü, porczellánnal bevont, és zöld mázas téglákkal boritott torony; kilencz emeleteire szük lépcső vezet föl, és mindegyik emeletnek nyolcz ablaka van: mellyek, valamint maga az épület is, fölfelé mindegyre szükülnek. Mindegyik emeletből tető áll ki, melly szinte fölfelé keskenyedik. Az egészet egy rémitő nagyságu aranyozott golyó fedi. Tekintetbe véve még a bálványszobrocskákat, és a többi ékességeket, azt lehet mondani, ez a legszilárdabb (?), és legpompásabb épület egész keleti Ásiában. Legalább is nyolcz századosnak látszik. Némelly tornyok emlékül szolgálnak; mások pedig tágasabb kilátás élvezetére. Némellyekre borzasztó harangok állitvák; mellyek fa-, és vaskalapácscsal üttetvén, az éjjeli órákat hirdetik.

Mindezen épületek és templomok bámulatot keltenek ugyan, de nem azon kielégitő érzelmet, mellyet a nyugoti szépség-, és a czélra irányuló erőnek szemlélete nyujt: minthogy a fanemüek fölösleges használata, valamint az aprólékos czifraságok, és a tulságos ékességek, olly népre mutatnak, melly csak a müvészet, de nem szelleme segitségével emelkedett, s a valódi szépet az iratokban, a természetességet a rajzokban, és a szabályos szilárd egyszerüséget az épületekben utol nem érhette.

Ellenben a chinaiaknak csak hazájok természetét kelle utánozniok, hogy kerteket alakitsanak; mellyek a kellemesnek a komolylyali szerencsés vegyülete által, nálunk is szépeknek tartathatnának. — A legrégibb időktől fogva ápoltatik Chinában a zene is, „a föld és ég

[1]) A chinai történetekben 3636 jeles egyén számittatik föl, és mintegy 208 nő, kiknek tetteik, vagy erényeik emlékezetre méltók. Lásd az (F) *jegyzetet.*

egyesülésének kifejezése és képe': mint ezt a Li-ki mondja; s a legelső császároknak tulajdonittatik több rendbeli zeneeszközök feltalálása.

Gyógyászat.

Minthogy olly aprólékosságra pazarolják figyelmöket a chinaiak, azt kellene hinnünk, hogy a tapasztalási tudományokban nagy előmenetelt tettek: azonban temérdek előitéletek vetnek gátot utjokba. A canonicus könyvek az egészséget, és hosszu életet az öt boldogság közé sorozzák; és négyezer éve már (?), hogy egy császárjok az első gyógyászati könyvet irta: mindazáltal semmi elméletre még e tudomány körében nem vergődtek. Ellenben szorgalommal gyüjték össze a temérdek egyes eseteket; és ezekből vontak le némi tapasztalati szabályokat. Gyógyszertáruk mindenben dus; az ütér tapogatásában különös ügyességet tanusitanak, és rendkivüli türelmet bizonyitnak [1]). A betegségek többi jeleit is éles felfogással vizsgálják; a tüszuráshoz, és a moxávali égetéshez különösen értenek: már századok óta (?) használják az oltást a himlő ellen *), s ugy látszik, ismerik a vér forgását, mellyet a nap mozgásával tettek viszonyba. De a holttestek bonczolását istentelenségnek tartják; és az összebonyolodott orvosi rendeletek csak ugy foganatosak, ha bizonyos szertartásokkal használtatnak: naptáraikban pontosan kiteszik az időt az érvágás-, és hashajtásokra.

Természetrajz.

A chinai irás képrajz lévén, igen alkalmas arra, hogy a testek szabályos osztályozásának elemeit szolgáltassa, és azoknak némelly megkülönböztető jegyeit megalapitsa. Ez oknál fogva, mint már mondtuk, bizonyos számu typusokat fogadtak el, mellyekre a hasonlat szerint minden egyebet visszavisznek; és az innen eredt osztályok és családok a természetrajz osztályozásának vázolataiul tekinthetők. Valóban olly lényeket találunk a chinaiaknál a természetes családokkal összekapcsolva, mellyeket az ujabb természetbuvárok is azokhoz soroztak: igy például a farkas, róka, menyét, és más husevő állatok a kutyához soroztatnak; az őz, pézsma-állat, a szarvashoz; a kérődzők

---

[1]) Érverési tudományuk mutatványát a (G) *jegyzetben* adandjuk.

*) Ha ez állna, ugy megfoghatatlan lenne, mit Huc ir a „himlő pusztitása" felől Tibetben; melly pedig egészen chinai tartományul tekinthető. Huc a kormányzót megtanitván a himlőnek nálunk szokásos beoltására, azon reményét fejezi ki, hogy a ker. téritők, e nagy jótétemény divatba hozásával nagy mértékben biztositanák az igaz hit terjedését. S.

az ökörhez, a rágók az egérhez, a vastagbőrüek a sertéshez, az egy patásak a lóhoz, a rovarok, mellyekhez ők a héjonczokat is sorozzák, olly állatoknak neveztetnek, mellyeknek csontjaik a testen kivül állnak: melly meghatározás az összehasonlitó boncztudomány legujabb fogalmaival egyez [1]). A küljelenetek pontos vizsgálatánál azonban megállapodtak, a nélkül, hogy a belszerkezetet, vagyis létszervezetet vizsgálták volna. Miért is különös nézeteik vannak az állatok nemzéséről, a csillagoknak kövekké, a jégnek hegyi jegeczczé, az egereknek kovakövekké, a lelketlen lényeknek érző lényekké átalakulásáról. Később Shud-hi atomisticus bölcsészete elvágta az ujabb fölfedezések utját, az által, hogy minden dolog okát a mozgás és nyugvás, terjeszkedés és összezsugorodás által akarák kimagyarázni; ugy szinte az egény (aether), és szilárd anyag által értelmezték, mint lett a nap, honnan van a nemi különbség, mik legyenek az elemek és a testek tulajdonai, s a betegségek okai.

Számtan.

Már régóta ismerék a tizedes számitásmódot; de mivel a 10-es számra néve külön jegyök volt, ez által a számtani müveleteknél nagy akadályok támadtak. Azonban a hiányt gépies rendszerekkel pótolják, s a számitó táblákat és zsinorokat (s u a n - p o n), bámulandó ügyességgel használják. A számtan eredményeit huszonhat századdal Kr. e. Hongti alkalmazta a birodalom elosztásában, s a mértékek meghatározásában.

Csillagászat.

Minthogy a chinaiak olly régóta nemzetté egyesültek, változhatlan törvények és szokások alatt, mellyek a csillagok tanulmányozását a vallási szertartások része gyanánt parancsolják, ugy látszik, bővebb csillagászati ismereteket kellene náluk találni: ha e tudomány a tudatlanságból és a szemlélet utján emelkedhetnék ki. Ez ismeretek a missionariusok számos munkáiban maradtak fön számunkra: kik szintolly tudományos, mint szigoru férfiak voltak, és e nép közt sokáig forogtak. Bármilly tudatlannak látszik is, a csillagászat tárgyában,

---

[1]) *Füvésztár* czim alatt ismerünk tőlök egy természetrajzi értekezést, mellyből mutatványt adunk a (H) alatti *jegyzetben.* Julien, kit annyiszor idézünk, s ki egy jobb értelmezési módszer behozása által a chinai könyvek lefordítását megkönnyité, 1846-ban octoberhóban az Institutnak hat kötetes chinai könyvet mutatott be, mellynek czime ‚*Füvésztár az éhségtőli megmentésre*'. E mü 1400-nál korábbi; átvizsgáltatott 1628-ban, és 414 növény leirását foglalja magában: mellyek levelei, héja, gyökerei, nagy szükség idején élelem gyanánt használhatók.

a Shu-king szerzője: mindazáltal kitünik abból, hogy a legelső királyok a csillagok vizsgálatával foglalkoztak; minthogy Tshung-kang király, Hi és Ho ministereit megölette, mivel egy napfogyatkozást nem mondtak neki meg előre. A chinai évkönyvekben egy napfogyatkozásról tétetik említés 2128-ból [1]), és az öt planetának conjunctiojáról 2459-ben; minek kiszámitása a tudománynak bővebb előhaladását igényli: ugy hogy maga Cassini is hibát követett el abban. Delambre azt állitja, hogy az ő évkönyveikben folytonosan följegyezve találni a napfogyatkozásokat, szakadatlanul 3858 éven keresztül. Ezek azonban csak puszta jelentések; s még csak az elsötétedés nagyságáról sem szólnak: mit mégis a chaldaeusok megtettek. E nélkül mit is képzelhetnénk az ő csillagászati tudományukról? Elég összehasonlitani némelly fogyatkozásokat, és napfordulatokat távol korszakokból a nap és hold közép-pályafutásának megismerésére; azonban a haladásukban bekövetkező változatosságot, és a parallaxist, melly a tüneményt megváltoztatja, egyedül csak a tudomány számithatja ki. Már pedig ennyire soha sem mentek a chinaiak, és megelégedtek a tapasztalás által szerzett ismeretekkel. De hogy csillagászati tudományukat nem másoktól (?) vették, az annak eredeti voltából is kitetszik: minthogy a nap, hold, és planéták mozgását egyenes emelkedés és polaris távolság által az egyenlitőre viszik vissza, nem pedig az ecliptícára, miként az egyptomiak *); ugy hogy a hold-zodiacus huszonnyolcz csillagzatainak szögleti kiterjedése és hatásai idővel szükségkép változtak: a mint tudnillik az egyenlitő polusának helyzete, az ecliptica polusának helyzetéhez képest változott.

Ennek ferde állását 1100 évvel Kr. e. kiszámitotta Sheu-kung, Vu-vang császár testvére, a napfordulati árnyékok délköri hosszasági által. Mig a classicus népek csak időről-időre jelölék a helyet az égen, hol valamelly üstökös megjelent, a nélkül hogy az átmeneti pontot határozottan kijelölnék: a chinaiak gondosan vizsgálták e tüneményeket, és már öt századdal Kr. e. pontos számitásokat mutathatnak

---

[1]) A csillagászok közt vita volt a fogyatkozások idejének pontos meghatározását illetőleg; minthogy a *Shu-king* egyedül azt mondja, hogy *Tang* csillagzatban történt: mi a scorpio βδπϱ jegye, vagyis az őszi harmadik hónap első napja. Rothman a londoni csillagászati társulat ülésében értekezést olvasott föl, mellyben bizonyitgatja, mikép e dolog 2128-ik évi october 13-án történt. L. a társulat Emléklapjait, oct. 8. ülés, 1837. P. Mailla 2159-, P. Gaubil 2155-re helyezte azt.

*) Nem is kellett Egyptomba menni annak tudása végett, miben a chaldaeaiak voltak maguknak az egyptomiaknak is tanitóik. S.

föl, minden üstökös pályája-, s farkára nézve, mellyet ők festői néven seprünek (s u i) neveznek.

Tovább, a negyedik századtól, kezdődik szakadatlan sorozata a napfordulatok, fogyatkozások és üstökösök iránt tett tapasztalatoknak: a mi időszámításunk kezdete táján adatott ki ott egy csillagászati értekezés; 164-ben jegyzék, háromezer ötszáz csillagról; 173-ban már észleltetett a napóra árnyéka, egyenlő időközökben a napfordulat előtt és után, s a mód, mint kelljen ezt meghatározni interpolatio által, nagyobb pontossággal, mint sem ha közvetlenül a napfordulati árnyékot tekintjük; a harmadik században Yu-hi fölfedezé a napéj-egyenleti mozdulatot: egy fokra határozván azt minden ötvenedik évben; és 461-ben a hires csillagász Tsu-tshang ennek következtében állapitá meg a tropicus év hosszát 365 nap-, és 24,282 részben, sokkal pontosabban, mint a görögök, vagy az arabok, és majdnem egyformán Copernicussal.

Ez idő óta haladásnak indult a csillagászat, a XIII. század közepeig; midőn megjelent Coshen-king, a legtapasztaltabb vizsgáló; ki pontos rendszereket és eszközöket hozott be: a napórát nyolcz lábtól negyven lábig hosszabbitá, s végét nem csucsosan, hanem gömbölyüen alakitá, azt finomul átfurva: s igy többre menvén, mint Tycho de-Brahe; az év hosszát egyenlően számitá a mostani Gergely-féle évvel; meghatározá a tavaszi napfordulat helyezetét a csillagok irányában 1280-ban. Igaz ugyan, hogy ő az arabok tudományát hasznára fordithatta.

Halála után a csillagászat hanyatlásnak indult: ugy hogy midőn a jezuiták oda kerültek, a chinaiak még csak a nap elhajlását sem tudták kiszámitani, s az árnyék hosszát abból következtetni; vagyis az egyenszögü háromszöget kiszámitani. S valóban érdekes volt látni a mandarinok, és maga a császár meglepetését, midőn Verbiest jezuita, és tisztársai meghatározák a pontot, hova egy mutatónak árnyéka jutand épen délben, bizonyos napon. A csillagászati törvényszék, minden negyvenötödik napon bemutatni tartozik az égnek, és a történendő nevezetesebb változásoknak rajzát; s egyuttal nem csak az időt előre megmondani, hanem még a nyavalyákat, szárazságot, éhséget, szerencsés és baljóslatu napokat is; melly vegyülete az astrologiai eszméknek, nem kevéssé árt a valódi tudománynak. Ez oknál fogva a jezuiták a XVII. századbeli tökéletlen ismeretekkel annyira felülhaladták őket, hogy a csillagászati hivatal egészen rájok bizatott, mig csak a tartományból ki nem üzettek.

Encyclopaedia.

Minden tudományukat összegyüjték a chinaiak egy Encyclopaediában; mellynek nyomtatása csaknem egész századig tartott, és felosztásai [1]) mutatják, milly ügyetlenek ők az eszmék átalánositásában. Egyike ez azon gyermekies kezdő-müveknek, mellyek szerzői azt hiszik, hogy mindent tudnak, és mindent megmondhatnak: mindazáltal fontosságot nyer az által, hogy az emberi tudás és szorgalom minden ágaira kiterjed. Egyébiránt tudva van, hogy a chinaiak emberi emlékezetet haladó idők óta ismerik a delejtüt, artezi kutakat [2]), vasból épült házakat; 952 óta Kr. u. használják a stereotyp nyomást; hogy 1154-ben már papirpénzök volt; a XII. század kezdetén pedig kártyákkal játszottak. A X. században fordulnak elő a villámszekerek, vagyis talán az ágyuk (?), mellyeket ők hanghasonlatnál fogva pao néven neveznek. A mongol Kublaj-khan unokája, chinai tüzértestet vezérlett 1232-ben, tehát egy századdal hamarább, hogy sem az angolok Crecynél a francziákat ágyuik segedelmével megverték [3]). Mindezen találmányok, mellyek érdeme egyedül az esettől függhetett, mozdulatlan állapotban maradtak, minden alkalmazás nélkül: holott Európában mindegyre tökéletesednek. S ebben áll a lényeges különbség az europai, s keleti lélek közt.

Azonban ama nyügön kivül, mellybe a szellemet a mandarinok botja, s az academia zsarnoksága verik, különösen akadályozza az előhaladást és fejlődést a viszony, melly az eszmék, és azokat képviselő jegyek közt létezik: alapjában a dolog elég fontos; de annál különösebb, és nehezebb értelmezése. Lássuk tehát.

A minden lelkesedésre képtelen chinai ész, mindent csak számokban igyekezett kifejezni: igy az elemek, erények, vétkek, testi s lelki tulajdonok, és a tárgyak minden osztályai, ugy szólván, meg-

---

[1]) Csillagászat, naptár, chronologia, jövendölés, föld, hadi felosztás, hegyek és folyók, határok és idegen földrajz, császár, udvar, kormány-tisztviselők, családi oktatás, a társas élet szabályai, családok és származási táblák, polgári foglalkozások, nők, büvészi mesterségek, lelkek és csudák, élő lények, növények, könyvek és irodalom, commentatorok, ékesenszólás, a jegyekről szóló tan, előmozditások, suly és mérték, élelemszerek és áruk, szertartások és szokások, zene, hadtudomány, büntető törvények, közmunkák. *Journal asiatique*, IX. 56.

[2]) **Arago**, *Sur les sondages chinois*, 1837.

[3]) Gyönyörü olvasni a missionariusok tudósitásaiban: minő zavarba jött Verbiest jezuita, midőn különféle optikai és physikai szerek készitése után, a császár meghagyá neki (1681.), öntene 320 ágyut; az incselkedéseket, mellyekkel a heréltek a müködést gátolni akarák, és a bámulatot, mellyet az első siker okozott.

annyi számitott és jegyzett szekrényekbe szorittattak be, mint valamelly könyvtár jegyzéke. A kettős szám alatt található a természet két okelve, az ég és föld, az ür és tele tér; a három alatt a fő erények, és ezek ellenkezői, a bünök, a három első király, ég, föld és ember; a négyhez tartozik a négy tenger, négy hegy, négy évszak, négy barbar nép; az öthez a társadalmi viszonyok, az elemek, az öt szin, öt planeta, öt fok, öt gabonafaj, öt belrész; a hatodik alatt van a hat mesterség, hat szerencsétlenség; és igy tovább, egészen a százig, melly a chinai törzscsaládok száma, s a tizezerig, melly a dolgok egyetemét jelenti. Az utasitásokban, Ju király egyik ministerének kormánya fölött, olvasható: „Minthogy az öt okmány, vagyis öt kötelesség az égből ered, fogadjuk el azokat tetteink zsinormértékeül, és vegyük számba az öt állapotra való elosztást. Minthogy az ég mások fölébe helyezi azokat, kik valamelly erény által különösen kitünnek: ezzel azt akarja, hogy öt rendbeli öltözet által különböztessenek meg. Minthogy az ég megbünteti a gonoszokat, imádnunk kell az öt büntetést.“ Már azután mint lehetne rávenni illy népet, hogy ezen eszmék rendét, és számát megváltoztassa? Mondja csak neki valaki, hogy van egy harmadik okfő, negyedik erény, ötödik nép, hatodik szin: kineveti az embert, mint tudatlant; és tovább is ismételendi az öt belrészeket, négy hegyeket: és a világért sem fogadja el a hatodik fokot. Ha pedig a dolgok kényszerüsége változást idézne elő, azt szavakban soha el nem ismerendi, s még mai napig is a birodalomnak száz törzscsaládjáról beszél, mint négy ezer év előtt.

Innen látható, milly befolyást gyakorol az ő lényök-, és gondolkozásukra e szeszélyes és változhatatlan osztályozás; de lehetetlen elképzelni annak hatását a tudományokra nézve. Az ő különcz agyukban bizonyos hasonlatosságot, vagyis egyenlőséget állitanak föl az ugyanazon számtani osztály alá foglalt tárgyak és ismeretek közt. Valamint kettő az okfő, egy him és egy nő, egy tevékeny és egy szenvedő: szintugy minden dualismusban az egyik rész him, a másik nő; az egyik tevékeny, a másik szenvedő. Mindegyike a három első császároknak, a három erények egyikének gyakorlatát, ugy szinte a három bünök egyikének legyőzését ábrázolja. Ekképen tehát az öt szin összevegyittetik, vagyis inkább összezavartatik az öt planetával, öt elemmel, öt társadalmi viszonynyal. Minden elemnek megvan a maga szine: mi által a természettan a priori megállapittatik; minden társadalmi viszony egy planetától függ: és igy a Physicához hasonló Astronomia képeztetik; minden erkölcsi eszmének számos egyéb politikai, physio-

logiai, vagy csillagászati eszmék felelnek meg: s mindezek rendes szakaszokra fognak elosztatni a symmetricus stylus segélyével, mellyben kifejeztettek.

Minthogy azonban mindenki saját módja, és nézete szerint értelmezheti e formulákat: nem hogy mathematikai szabatosságot eredményeznének azok, de sőt inkább legnagyobb zavart okoznak; s könnyü belátni, hogy illy módon előhaladásról szó sem lehet. Ha valamelly uj felekezet támad is, borzalmat okozna ujdonságok hirdetése által: azért e helyett a már megszokott kifejezéseket, elfogadott osztályozásokat használandja; csupán uj értelmet tulajdonitván azoknak. A chinaiak valóban Agar fiaira emlékeztetnek, kikről a szent-irás mondja, hogy: ‚keresik a világi bölcseséget, kalmárok, iparüzők, fecsegők, a bölcseséget és értelmet hajhászszák, de a valódi bölcseség utját nem ismerik' [1]).

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

Chinai irodalom.

Canonicus könyvek. Shu-king.

Kieng-long császár 1773-ban a legbecsesebb munkák összegyüjtését rendelte, s a gyüjtemény máris 160,000 kötetet meghalad: nagyszerü irodalom, s megválva az iskolai eszméktől, szép- és érdekesnek is mondható; csakhogy a hideg észlelés gyakran elfojtja a lelkesedést, és inkább kerestetnek azokban az élczek, mint sem a kebel megindítása.

A legrégibb irodalmi emléket teszik a King-ek, vagyis a már többször emlitett canonicus könyvek. Legjelentékenyebb müve volt Confuciusnak az öt King-ből álló gyüjtemény, mellyet ő a hagyományból, és irott töredékekből szedett össze. A Shu-king (tavaszősz) a patriarchák mondatainak, és tetteinek gyüjteménye, Yao-tól kezdve. Némelly sinologok, például Regis, és Remusat, a Shu-king számos részeit előbbieknek hiszik Mózses könyveinél, és Kr. e. a huszonharmadik századra viszik vissza *). Valamint az arabok a Koránt,

[1]) Filii quoque Agar, qui exquirunt prudentiam, quae de terra est, negotiatores et fabulatores, et exquisitores prudentiae et intelligentiae; viam autem sapientiae nesciverunt. (Baruch 3, 23.)

*) Untató e nagyitások örökös devalválása, és az elragadott képzelődés féken tartása; de fölöttébb szükséges. Mert ha az irók is olly könnyen hitelt adnak némelly állitásoknak, elképzelhető, milly sok tévedéseknek vannak olvasóik kitéve.

ugy a chinaiak is e könyvet utánozhatlannak tartják, szintugy az irmodor erőteljes szabatossága, valamint az ott fölvetett kérdések magasztossága tekintetéből, mellyek körül az egész chinai bölcsészet forog [1]); ugy szinte a csendesség-, és jótékony ihletnél fogva, mellyel a kifáradt lélek magát azokban vigasztalhatja.

Y-king. Li-ki.

Az Y-king [2]) mindent a hat vizirányos vonal egybevetésére alapit; három közülök egész, három pedig tört vonal, mellyek hatvan-

---

Huszonhárom század Kr. előtt nem kis idő; s megérdemli, hogy utána számláljuk mielőtt elhinnők. Hogy a Shu-kingban ősrégi hagyományokat őrzött meg Confucius, és a chinai nép, arról semmi kétség: de hogy e könyv egyes részei, mint illyenek, olly régen irattak volna, az mese. Képzeljük az esetet, hogy egy iszonyu pusztitás következtében minden irott emlékek eltünnének a földről, s velök a tanult emberek is: annyira, hogy pár nemzedék mulva egy olvasni sem tudó, öreg pórnak kellene puszta emlékezetből elmondania, mit tartalmazott például a kis ‚bibliai történet' magában; már ha ez elbeszélés után hallottakat valaki följegyezvén, azt mondaná, hogy ezen, általa megirt könyv egyes részei három-négy, sőt több ezer évesek: ugy egészen akkép szólana, mint korunkban némellyek a Shu-kingról. De hát helyesen volna-e, s van-e igy a való kifejezve? Hisz az öregek elbeszélése után föliri hagyományok igen régiek lehetnek: de azért az ezeket tartalmazó, s csak imént irt könyv, nem válik sok ezer évessé; hanem egy uj könyv marad, melly régi hagyományokat foglal magában. Már pedig mi a bibliai történetre nézve itt csak föltevés, az megtörtént eset a Shu-kingot illetőleg. Maga See-ma-tsian, a chinai legjelesebb irók egyike bizonyitja, hogy az, mi a Shu-kingban foglaltatik, eredetileg 3240 fejezetben volt megirva. Confucius abból megtartott százat, s a többit eldobta. (Sz. könyvekkel nem szoktak az emberek igy bánni.) De még ez sem szállott az utódokra sértetlenül által. Krisztus urunk szül. előtt *három* századdal (tehát *hus*z század már elenyészett!) a chinai irodalmat ért általános pusztulás idején, a Confucius által készitett kivonatnak is csupán egyetlen példánya (!) maradt meg: ez is elrejtve, s beépitve Confucius házának falába; ugy hogy midőn nyolczvan évvel később föl-fedeztetett (milly temérdek kétségekre jogosit föl minden körülmény az authenticitást illetőleg!) legnagyobb részben férgektől megrongálva, s az idő mostohasága által eltörülve találtatott. Különben is olly régi, s többé nem ismert jegyekkel volt irva, hogy az olvasást nem is lehetett máskép, mint felében visszaállitani. Mindez okozta, hogy hitelt nem is igen nyert az egész könyv az utódok előtt: kik inkább fogadták el azon, huszonkilencz fejezetből álló töredéket, mellyet egy öreg férfi szájából hallottak; ki könyv nélkül, és emlékezete után mondá el azt tanitványainak. S ezen öreg pór emlékezete nyujtja az egyedüli jótállást, hogy a Shu-kingban a chinaiak egy olly könyvet birnak, mellynek egyes részei Kr. e. huszonhárom századdal irattak!... Még azt sem feledék megjegyezni, mikép amaz öreg maga is olly régi, s durva nyelven beszélt, hogy leányának kellett tolmácsul szolgálnia, miszerint őt hallgatói megérthessék! Valóban *hiteles* könyv! S régibb Mózsesénél! S.

[1]) Francziára forditotta P. **Gaubil**. Paris, 1770.

[2]) Francziára forditotta P. **Regis**. Stuttgart, 1835.

négy ábrát képeznek: bizonyos neme a Fo-hi által föltalált értelmi algebrának; de olly bonyolodott, hogy csak kevesen férhetnek hozzá [1]). Hihetőleg a nép kezébe jutván, a hatvannégy ábra cabbalistikai jelentést nyert, és koczkavetésre szolgált, midőn a III. dynastia a trónra lépett. Ven-vang hasznára fordità azt a bitorlás palástolására; némelly, az ő politikájára czélozó találós jelentést csatolván ama jegyekhez: mellyek épen homályosságuk miatt állottak tiszteletben. Confucius az ő politikai czéljaira akará azokat hajlitani; s a helyett, hogy saját eszméinek gyümölcseül árulná azokat, mi által azok iránt ellenszenvet gerjesztett volna: ugy állitá elő, mint Fo-hi titkos ábráinak, és Ven-vang mondatainak értelmezését. Annyira gondolkozott fölöttük, hogy három izben koptatta el a táblák kötelékeit, mellyekre azon könyv irva volt; és commentárt készitett belőlök, melly mai napig is bővíti azokat.

A Li-ki a szertartásokat tárgyalja, mellyek a chinai nevelés fő tárgyát teszik. A Yo-king-ban voltak összegyüjtve a régiek imái s dalai; de e könyv elveszett.

Shi king.

Becsére nézve meghaladja a többit a Shi-king. „Azt kérdi valaki: mikép támadt a Shi-king? Az ember, születésekor az égtől a sziv nyugalmát nyeri; megindítva a tárgyak által, hajlamai ohajtásokká változnak; az ohajtás szüli a gondolatot; a gondolat a szót; a szó, gyakran elégtelen lévén, élénk sohajokba, s panaszos kiáltásokba tör ki; mellyek természetesen, a nélkül, hogy akarná, rimes hangokat, és öszhangzással teljes énekeket képeznek: igy alakult a Shi-king“ [2]). Ezek egy commentator szavai: s valóban e könyvben száztizenegy népdal találtatik, mellyeket a császárok, birodalmuk beutazása alkalmával gyüjtöttek össze; legjobb eszköznek vélvén azokat a nép haj-

---

[1]) Magyarázatul mutatványt közlünk belőle.

A két első okfő:

tökéletes, *tökéletlen.*

A kettőből négy kép ered:

tökéletesebb, *kevésbbé tökéletlen,*

kevésbbé tökéletes, *tökéletlenebb.*

Eme négy képből ismét 8 ábra származik:

ég, hegyi viz, tüz, villám,

szelek, vizek, hegyek, fö'd, stb.

[2]) *Confucii Shi-king, sive liber carminum, edidit* **Julius Mohl.** Paris, 1830.

Y-king antiquissimus sinarum liber, edidit **J. Mohl.** Paris, 1834. Egy masik forditása Registől, Stuttgartban adatott ki, 1835-ben.

lamának megismerésére. A minő érzelmeket csak érezhet az ember a természet szemléletében, vagy a társadalmi viszonyokban, az erények, mellyekre csak képes lehet, a szeretet, vagy gyülölség érzelmei, mellyek keblében fakadhatnak, e régi dalokban mind kifejezve találtatnak. Megvannak abban a harczi-, diadal-, öröm-, és részvét-dalok, dicsérő énekek, vagy gunydalok a császárok és ministerek fölött; különösen az alagya változatos alakot ölt magára, s bámulandó hatásu rimekben mozog. Majd egy nő, az eljegyzés örömei közt siratja az atyai hajlékot, s az ifjuság gondatlan időtöltéseinek elenyésztét; majd egy korán fölserdült hajadon nyögdécsel, ki mialatt őt minden szerelemre készti, egyedül, magára hagyatva, ifjusága éveinek bájaitól megfosztatik: másutt ismét egy elhagyatott nő sopánkodik az állhatatlan férj háládatlansága miatt; vagy egy költő fájlalja egy fának elöregedtét, mellynek árnyékában valamelly népszerü király igazságot szolgáltatott; vagy a régi jó idők magasztalója panaszkodik, hogy a három éves gyász kitelt; ismét egy számkivetett dalol, azon hegyre mászva föl, mellynek csucsáról hazáját talán szemlélheti. Az alagya néha szigorubb hangot ölt: és egy adósa a kincstárnak, irigyli a nép vérét kiszivó adózás által nem terhelt élő-fák sorsát; egy bölcs megütközik a nép nyomoruságának láttára, és szemrehányást tesz annak, kit okozójául hisz; vagy egy mandarin siratja valamelly királyi városnak romjait [1]).

Ha Confuciusnak hitelt adhatunk, maguk a királyok készitettek régenten hymnusokat az áldozatokra, vagy dalokat a földmivelők sorsának enyhitésére; mig más, a görög gnomicusokhoz hasonló költők, az erkölcstant versekben adták elő, mellyek hihetőleg étkezés alkalmával énekeltettek: minthogy a zene a nép miveltségének nagy részét tette.

Ezen első rendü canonicus könyvekre egyéb, másod rendü könyvek következnek: Confucius, Mencius müvei, a ‚Mozdulatlan közép', a Ta-hio, vagyis ‚Férfiak iskolája', a Lun-yu, vagyis ‚Közmondások könyve', a Hiao-king, vagy a ‚fiui tiszteletről', és a Shao-hio, vagy ‚Gyermekek iskolája' [2]).

Költészet.

Confucius kérdé egy napon fiától: ‚Nos, hát veszed-e hasznát

---

[1]) Forditott belőle valamit **Duhalde**, *Description de la Chine.* II. köt. 376. l. Lásd az *Irodalmi* okmányok közt.

[2]) A *Ta-hio* és *Shao-hio*, a *Bölcsészeti* okmányok közt foglaltatik.

a költészetnek'?—„Nem is gondolok vele", felelé ő. S a bölcs erre: ‚Ha te nem tanulod a költészetet, ha nem gyakorlod magadat annak irásában, nem fogsz tudni helyesen beszélni'.

Ez ösztönzések, és az általa adott példák igen sokat rábirnak az e nemü tanulmányra; nincs is tanult ember, ki verseket ne irna: s a ki ezt nem teszi, szép, de illat nélküli virághoz hasonlittatik. A költők leginkább az V. dynastia alatt szaporodtak, Krisztus születése táján: ekkor szonban a tanárok szabályokat kezdtek fölállitani; s a rimes sorok helyett, mellyeknek hangzata egyedül ugyanazon hangok koronkinti ismételéséből állott, rendes hangmérték hozatott be: hol már tekintetbe vétetik a nyelvet alkotó hangok természete [1]), azok sajátsága a hangmértékes szerzeményekben, a hangsuly változatossága a szabályok szerint, a mérték, a rim, a caesura minden versnek közepe táján, s a hangok, vagy eszmék parallelismusa által egy, vagy több versszakokban előidézett hatás.

Könnyü elképzelni, hogy a sok egytagu szó, kárára van a zengzetességnek. A mérték változik az egytagu versektől, a héttaguakig, mellyek már a leghosszabbak; s mindegyiknek egész értelmet kell bezárni, mint nálunk a versszaknak: sem a mondat a vers közepén nem végződhetik. A caesura ne essék összetett szóra: se a főnevet a melléknévtől el ne válaszsza, vagy az igét a határozótól, se két főnevet meg ne oszszon a mondatban. A parallelismus, hasonlón ahhoz, mellyről a zsidó költészetnél szólottunk, vagy b e t ü s z e r i n t i, vagyis egy szónak a másikkali egyezése a kimondás rendében; vagy e l l e n t é t e s, t. i. azon megforditott kifejezések és eszmék ellentéte; vagy ö s s z e t é t e l e s, midőn a szavak, vagy sorok nem felelnek meg pontosan egymásnak az értelemre nézve, hanem öszhangzásban vannak a nevek nevekkel, igék igékkel, és igy a tagadó, a kérdő részek, és a mondatnak minden tagjai.

Tovább az odáknak minden szaka az ábrázoló, összehasonlitó, vagy egyenes nemek egyikébe sorozandó. Az elsőben a költő a természetből vett tárgyakkal kezdi, mellyek kisebb-nagyobb viszonyban állnak a fölvett tárgygyal; a másodikban képletet használ; a harmadikban egyenesen a tárgyhoz szól: és mindenik versszak kezdetén megjegyzendő, mellyik nemhez tartozik.

A szabályokkal együtt, szokás szerint szaporodtak a hitvány ver-

[1]) J. F. **Dawis**, *Transactions of the royal asiatic Society.* II. köt. London, 1829. egy chinai költeményt hoz föl.

sek is, tele szőrszálhasogatások-, czélzatok- és jelvényekkel, mellyek olvasása unalmas, megértése pedig talány. Tavaszi álmok, őszi felhők a csalékony boldogságot, és valódi szerencsétlenséget jelentik: a hullámokban visszatükröző hold olly jó, mellyet utolérni nem lehet; a lábakat körülfonó fü, a munkálkodás nehezségei; a virágok a szépség, a tavasz az öröm, az ősz a kellemetlenségek jelvénye; a kinyiló virág a megelégedést jelenti; a fehér tinó, a tiszta kristály, az átlátszó üveg, egy hős nőnek szeplőtelen erényét fejezi ki; a baraczkfa virágja a házasság idejét; méhek és lepkék a virágok közt, az embert, ki egyedül élvezetekre gondol. A ‚Két unokatestvér' románczban egy hajadon iratik le, tollal kezében, midőn hevenyészni akar. „Egy esővel terhelt fekete felhő a legnagyobb gyorsasággal érkezik. Az ököl-ördögtől üzött sárkányok egy perez alatt eltünnek. Ki számithatná meg a hét lépésben fakadó csirákat? A fekete selyem fiai máris tele vannak gyöngyök-, és drágakövekkel.“ Itt a fekete felhő a toll, az eső tinta, a sárkányok irásjegyek, olly gyors kéz által rajzolva, hogy ördögnek látszik; a hét lépés a versnek hét tagja, fekete selyem a vonalozott papir, és drága-kövek a költészet szépségei.

Sajátlag vett hős költeményeket nem mutathatnak föl a chinaiak; sem pásztori, vagy gunyköltéményeket iskolai értelemben: de igen is dalokat: hova tartoznak azok, mellyeket a Shi-king-ről mondottunk; ugy szinte szabálytalan, és dithyrambicus költeményeket (ki o).

A canonicus könyvek az elemi, valamint a magasabb oktatásnak is tárgyát képezik. Már Confucius korában létezett egy collegium minden fejedelemségben, egy tanoda minden, bármelly kis faluban, egy taneszköz minden házban; később alapittatott a birodalmi collegium, melly kétszáznegyven osztályban, harminczezer növendéket számlál. Jelenleg is minden kézmüves tudja olvasni legalább a szokottabb jegyeket, s használni az ő mesterségére vonatkozó könyveket: minthogy az emberi tudomány-, és alkalmazásainak minden részében különféle munkálatokat birnak, és igen sokat forditanak, főleg a hindu nyelvből.

Ékesenszólás.

Nem is gyanitanók, ha tények nem bizonyitanák, hogy egy illy népnél virágzott az ékesenszólás. Már jóval Confucius előtt fölállittattak a censorok: némileg a romai néptribunokéhoz hasonló hivatal, ellentétbe állitva a király itélő-biráival; s minél fölebb megyünk, an-

nál inkább bámulandó a bátorság, mellyel ők, vagy a bölcsészek, megdorgálják a hatalmasokat a tulkapásokért, és ezért büntetést szenvednek. Egyikök panaszkodni akarván a királynak, olly tárgyban, mellyről csak szólani is halálos büntetés alatt tiltva volt, saját koporsójával ment a palotába, s ebben tért vissza; mások megöletvén, saját vérökkel irták a földre a szavakat, mellyeket már kiejteni nem tudtak: midőn Shi-vang-ti valamennyi könyveket tüzbe hányatott, a tudósok egész serege kelt föl ellene szemrehányásokkal, s négyszázan estek el őszinteségök vértanui gyanánt.

Nyugalmasabb időkben az ékesenszólás leginkább az elpuhult erkölcsök, elhagyott szokások, és tulságos adók érdekében gyakoroltatott; s különös dicséretet érdemelnek Sse-ma-kuang történetiró beszédei, ki a XI. században (1018—1086.) négy fejedelemnek volt ministere, a nélkül, hogy hizelgett volna valamellyiknek [1]). A csillagászok előremondák, hogy 1061-ben a nap hat tizedrésznyi fogyatkozást fog szenvedni; azonban csak négy tizedrész sötétedett el: ez oknál fogva a tartományban, hol azt hiszik, hogy a király nem csak a társadalom, hanem az egész világegyetem rendje fölött uralkodhatik, az ország nagyjai siettek üdvözölni a császárt, hogy kedvecért az ég megváltoztatta törvényeit, mintegy jutalmul az ő bölcs kormányáért. Azonban Sse-ma-kuang, a király jelenlétében megakasztá a dicséretet; azt mondván, hogy e részben semmi üdvözletnek sincs helye: s ha a fogyatkozás kisebb volt az előremondottnál, ezt nem a király érdemének, hanem a csillagászok tudatlanságának lehet tulajdonitani.

Itt is a példákat szabályok követték; és elhatároztatott, hogy a beszédnek legyen kezdete, közép felosztása, befejezése, és csomója. Ekképen az ékesenszólás hanyatlásnak indult; s a pályázatokon a valódi érdemet elhomályositák az arany szájak, és arany nyelvek alkalmazásai, mint a rhetorokat ellenfeleik elnevezték.

Történelem.

Legkevésbbé érezte a szabályalkotók öldöklő befolyását, és a királyi pártfogást, a történelem. Az lévén rendeltetése, hogy minden percznek benyomásait összegyüjtse, de csak annak halála után tegye közzé, ki az őszinteséget megbüntetheti: a holtak fölötti itélet magasztos hivatását teljesíti, s a lelkismeret valódi szaváúl vétethetik. Egy császár megszegve a törvényt, melly tiltja a fejedelmeknek betekinteni abba, mi rólok az ő uralkodásuk idejében följegyeztetik, azt meg-

[1]) L. **Duhalde**, II. 648. És némellyeket *Irodalmi* okmányaink közt.

tudni akarta; s látván, hogy hibái, s gyengeségei őszintén előadatnak, ez iránt panaszkodott a történetirónak. Ez pedig felelé: ‚Igaz, hogy mindezt az utókor oktatására irom. S jelenleg is, elválva felségedtől, irásba foglalom felséged parancsát, és fenyegetéseit'. Az ég fia elbámult ezen; azután mondá: „Mondj, és irj tetszésed szerint; én iparkodni fogok, hogy az utókor e naptól fogva ne találjon bennem becsmérelni valót."

Confucius e részben is minta gyanánt szolgálhat. Nem mondom a Shu-kingra nézve, melly munka inkább a didactikaiak közé sorozható, minthogy erkölcsi mondatokra alapitott párbeszédek-, és elbeszélésekkel van vegyitve, s a multat nem annyira mint történt dolgot, hanem inkább tanulság végett akarja előadni: hanem Lu uralkodásának történetére nézve. Ez valóban remekmü, szerkezetére, és szabatos irmodorára nézve, minőt az illy iratok kivánnak: megfosztva minden fölösleges ékességek-, és apróságoktól. Szerzője mindenben a gondviselés müködését látja.

Bármilly szigoru volt is Shi-vang-ti császár parancsa a könyvek megégetésére nézve, s ámbátor bambusz-táblákra valának irva; s bármilly bajos volt is azokat elrejteni: némelly könyvek mégis megmentettek. Alig szünt meg e csapás, a chinaiak minden buzgalmukat, vagyis inkább türelmöket, mellyre csak képesek voltak, az emlékek kutatására forditák: régi föliratokat, edényeket, siriratokat, jegyzékeket kutattak a romokból, és a sirok közt; érmeket és urnákat huztak elő a folyamokból; egy öreg tudós (nem ritka dolog a chinaiaknál,) fejéből el tudta mondani az egész(?) Shu-kin-got; a hagyományok együvé illesztettek: s Vu-ti császár, mintegy század mulva a romboló után, történetirójának megparancsolá, hogy rendezze az anyagokat, és irja le a mult idők történeteit.

Midőn már összegyüjté az okmányokat, meghalálozott (146. Kr. előtt). Halálos ágyán fiát, See-ma-tsian-t szólitá; s ennek meg kellett igérnie, hogy müvét folytatandja, és soha sem fogja elhallgatni az igazságot. „A történetirás nagy fejedelme (igy beszéli a dolgot See-ma-tsian,) kezet szoritott velem, és nem minden könyek nélkül, igy szólott: A mi őseink, a harmadik dynastiától kezdve, nagy hirt szereztek maguknak a történelem academiájában: a tiszteletre méltó következés ne találja végét bennem. Az ég fia meghivott engem, lennék jelen a szent szertartásokon, mellyeket a szent hegyen végezni fog: én nem teljesithetém rendeleteit; s te vagy rendeltetve azok foganatositására. Akkor emlékezzél meg fogadalmaimról. A fiui ke-

gyelet mindenek előtt a szülők iránt teljesitett kötelességekben, azután a fejedelem szolgálatában, végre saját dicsőségének gondjában nyilvánuljon. A kegyelet telje abban áll, ha valaki jó nevével érdemet szerez atyjának, és anyjának."

A haldokló atyának szavai megszilárditák Sse-ma-tsian-ban a nyert nevelést: a három évi gyász alatt átvizsgálta az atyja által gyüjtött emlékeket, ujakkal szaporitá azokat; és olly nagyra vitte dolgát, hogy a missionariusok őt China Herodotjának nevezék el: mi nagyon is sokat jelent olly időkben, midőn a classicusok iránti tisztelet egészen a bálványozásig ment. S valamint Herodot, ugy ő is eljárt, vizsgálni a történetek szinhelyét: hogy azon lelkesedést meritse onnan, mellyet egyedül a hely szine adhat. A hagyományokat összehasonlitás által állapitotta meg; ezután az előadáshoz fogván, nem szoritkozott egyedül a harczokra, s a fejedelmek személyeire: hanem fölvette előadásába az emberi észnek minden haladásait, s a királyok mellett megemlité mindazokat, kik érdemeket szereztek maguknak a tudomány-, vagy közigazgatásban; a szertartások, vagy zene változásait, a csillagászatot, mértékeket; a meséket elkülönözte a valódi dolgoktól; a kétes tényeket megkülönböztette a bebizonyultaktól. Ekkép öt részre osztá történeti emlékeit: az első 12 könyvben ‚Birodalmi krónika' czim alatt, időrendben adja az eseményeket Huang-ti-tól (2637. Kr. e.) egészen Tao-wu-ig, a Han dynastiából. A második, ‚Időrendi képek' czim alatt, 10 könyvben a mi történeti atlasainkhoz hasonló táblákat tartalmaz. A harmadik tárgyalja a tudás fáján nyolcz ágait: vagyis a szertartásokat, a zenét, a hangokat, mint a hosszmértékek typusait, az időfelosztást, a csillagászatot, a vallási szertartásokat, csatornákat és folyamokat, sulyt és mértékeket. A negyedik, genealogiai történetét adja a családoknak, mellyek valamelly földterületet birtak; a Shu dynastia nagy vazalljaitól kezdve, egészen a ministerek-, és hadvezérekig, a Han-ok alatt. Az ötödikben emlékiratok fordulnak elő az idegen földiratról, és jelesebb egyének életrajzai.

Vu-ti, a tao-ssek felekezetének kedvezvén, azt kivánta, hogy ezen pártnak kedvező meséket vegyen föl a történetbe: de Sse-matsian ezt megtagadta. Más alkalommal a császár haragja ellen akarván védeni Li-linget, egy, a sereg elárulásáról vádolt hadvezért, az üldöztetés dicsőségére méltónak találtatván, Abailard sorsában osztozott.

Munkája, mellynek elég szerényen Történeti emlékek (Sse-ki) czimet adott, 2637-től, 122-ik évig foly Kr. e.; s példányul

szolgált a későbbi történetiróknak: minthogy azonban nem elegendő utánozni a formát, többé senki sem közelité meg őt. Csak a XI., és következő két században tüntek föl Su-she, ki az akkor uralkodó Songok történetét irta; Sse-ma-kuang, kit már mint szónokot magasztaltunk, s ki évek szerint rendezé el tizennegyedfél század hagyományainak sorozatát; Tshu-i, ki Sse-ma-tsian munkáját megrövidité, s kiegészité; Ma-tuan-lin, ki száz kötetben foglalta össze a chinai tudományosság minden ágait, szintolly terjedelem-, mint mély belátással.

Mindezeknek, és az utánuk következőknek munkái egy összeget képeznek, melly ‚huszonkét történet'-nek neveztetik: s az előadás hatvan nagy kötetben, a XVII. század közepéig vezettetik; midőn a most uralkodó mandsu család trónra jutott. E történetirókat, mint jól megjegyzi Premare, senki sem forditja europai nyelvekre: nem azért, mintha semmi érdemök nem volna, hanem mert senkit sem érdekel, a mit ők mondanak. Mert ha még más országokban is megesik, hogy a történetirók egyedül csak a dolog fölszinét tekintik, és a népet elhanyagolván, egyedül csak a fejedelmekkel bibelődnek: Chinában, hol az egyén semmi, az uralkodó pedig minden, nem fordulhat elő tény, találmány, vagy javitás, melly ne az uralkodónak tulajdonittatnék. Melly eljárás által nem csak az érdemeket szerzett férfiak nevei enyésztek el, hanem még ama viszonyokróli emlékek is elszóródtak, mellyek egészen függetlenül a fejedelemtől, a távol népekkel, s valószinüleg Amerikával hozhatták a chinaiakat érintkezésbe.

Minden városnak megvan továbbá saját különös története, öt részre osztva: az elsőben leiratik a vidék, a másodikban termékei, a harmadikban az adók; következnek a régi emlékek, s végre a jeles férfiak, és nők dicsérete: olly czim, melly legtöbbnyire magán erényeket jelöl.

Regények.

Hogy a szokások ismeretét merithessük az irodalomból, nincs alkalmasabb mód rá, mint a chinai románczok, és vigjátékok olvasása: minthogy az iratok e két neme nincs elkorcsositva idegen utánozás által; sem pedig scholastikai formák közé szoritva: miután az irodalom legalsóbb fokán állóknak tekintetvén, az egyéni nézet-, és ihlettségnek engedvék által.

Már több századok óta készitettek a chinaiak történeti, s jellemrajzi regényeket; nem engedve magukat át a képzelődéseknek, mint a persák és hinduk, hanem okszerüleg fürkészve, s rajzolva: mi által

még érdekesebbek lesznek azok előtt, kik nem mulatságot, hanem tanulságot keresnek azokban. Nem tengerek alatti feneketlen mélységek, csodás erejü hegyek, megbüvölt paloták, ábrándos térségek, óriások, geniusok, talismanok, átváltozások képezik azok tartalmát: hanem az ember, érintkezésben embertársaival, az ő szenvedélyei és szenvedései, s örökös küzdelmei; ugy szinte a nyugtalan nagyravágyás, a sötét irigység, a gyülölet, és ennek fő forrása, a szerelem.

Valamint egyéb müveikben ügyesebbek a részletek kivitelében, mint valamelly nagyszerü egésznek előteremtésében: ugy itt is a jellemek bevégzettek, és minden oldalról kifejtvék; aprólékosságig megy a festés, költőiek a leirások: mellyekben hogy gyönyörködjenek, épen ott szakitják meg néha az előadást, hol leginkább érdeket kelt; és épen nem gondolnak azzal, mi a legfőbb müvészet, hogy tudnillik a müvészetet elrejtsék.

A chinai regények egyénei, szokás szerint, a közép osztályból vétetnek, és ezek: városok és tartományok kormányzói, hivatalnokok, tudósok; egy dusgazdaggá lett füszerárus, ki aranyai által akar hivatalokra jutni, egy száz kötetes regény főtárgyát képezi. A társalgás az egyénekhez van alkalmazva; s mig az alsóbb rendü egyének egyszerüen beszélnek, a tudósok közt egymást üzi a sok figura, virágos szavak, élczek, költői modor, a régi s ujabb történetek fölhordása, előitéletek, és czélzatok a helybeli hagyományokra, a növények sajátságaira, az állatok szokásaira, regékre. Azt lehetne mondani, hogy talányokat adnak föl egymásnak a tudósok megfejtésül, áradozó s kérkedő modorban; s a feleletben mindegyiknek valami élczesebb és okosabb dolgot kell hozzáadnia. Egyszerüen beszélni, ugy, mint az ember gondolkozik? oh ez olly pórias dolog, mellytől egyformán irtóznak az europai irodalombeli aristocraták, és a chinaiak.

A pompás külső alatt a tartalom átalában egyszerü: s némelly történeti s ábrándos tárgyak kivételével, azok nagy részint családi magán jelenetekből állnak. Ha valaki fogalmat akar erről szerezni, gondoljon Tobiás életére. A szertartásos látogatások, a nélkülözhetlen illem, a lakomák, az egykedvü életmód, a szabályszerü mozgás, mint valamelly porczellán alakoknál, mellyeknél hiányzik a lélek, mindannyi részletek; tovább a társas játékok, séták, az e népnél különösen divatozó pályázatok, és a minden népekkel közös házasságok. Egy kedélyes indulatu ifju, a régi irók tanulmányozásába merülve, ki nem ismer egyéb mulatságot a virágok-, költészet- és néhány borcseppnél; ki azért munkálkodik, hogy megérdemelje a fokot, melly neki utat

nyit a dicsőség- és hatalomra; ki e fokot elnyervén, egyszersmind előnyös házasságra tesz szert, egy vagy két gazdag, és szép örökös nővel: ez teszi a chinai regények rendes bonyodalmát, mint nálunk a szerencsétlen szerelem.

A Rémusat által forditott ‚Két unokatestvér'-ben, a tudós nankingi Sse-yeupe olly dicsőséggel állotta ki a pályázatot, hogy az atyák vetélkednek, ki adja neki nőül leányát. A többiek közt legszebb, miveltebb, és gazdagabb a tudós Pe leánya. Ez annak szánván leányát, ki a remekirókat tökéletesen képes értelmezni, több kérőt visszautasitott, és ez által magának ellenségeket szerzett. Sse-yeupe történetesen megpillantván őt, bele szeret, és versei által hasonló szerelmet gerjeszt benne: ezután hogy őt kiérdemelje, ujabb pályázatra készül, és a nagyok oltalmát igyekszik megnyerni: de utazásai közben egy másik szeret bele, ki Pe leányának unokatestvéreül adja ki magát, és ráveszi, hogy őt nőül vegye. Most már a bonyodalom nem europai módra fejlődik; mert a chinai szokások szerint semmi feltünő sincs abban, ha valaki megosztja érzelmeit: mellyek becse ránk nézve, mások kizárásában áll. Sse-yeupe valóban mindkettőt nőül veszi: s három egyénnek egyesülése, kiket a szokások, jellem és hajlamok kedves öszhangzása kötelez le, a chinaiaknál a boldogság tetőpontját képezi; melly az erény-, és észnek van jutalmul fentartva. Igy az ő mythologiájokban is a gyönyörü Oang és Nining együtt tevék boldoggá az egyetlen Shum-ot.

A ‚Szerencsés egyesülés'-ben némi érzelmek tünnek elő, mellyeket lovagiaknak nevezhetnénk. Egy ifju segélyt hoz az elnyomott szépeknek: egy hatalmas hölgyrabló kezeiből kiszabadit egy alacsony származásu nőt, s azután a regény hősnéjét megszabaditja a cselektől, mellyeket annak egy csapodár ifju, s egy törvényszegő tisztviselő vetettek. Ez által megnyeri szerelmét; s minden jól megy a házasság felé: midőn a chinai szokások sajátságos gyengédsége, egy nehézséget gördit az utba. Az ifju felbőszité maga ellen a gonosz tisztviselőt, ki őt megmérgeztetni akarja; s hogy a leány, életét megmentse, őt atyja tudtával, saját házába fogadja. Itt szigoru megtartóztatással voltak egymás iránt, még függönyön át is csak alig beszéltek egymással: de nem akarnak házasságra lépni; nehogy a gonoszoknak okuk legyen dünnyögni, hogy az eljegyzés előtt látták egymást: s a császár-, és a császárnénak kell közbejönni, az aggodalom eloszlatása végett; valamint a görögöknél az istenség oldotta meg a talányt, vagy csökkentette a fatalismus mindenhatóságát.

Színészet.

A chinaiaknál nincsenek valódi szinházak *): egy deszka pótolja a szinpadot, és három pamutszövet darab, néhány bambusz által tartatva, a diszitményeket; s a szinészek épen nem tartatnak nagyobb tiszteletben, mint a chinai árnyékok, báb-alakok, vagy kötéltánczosok. A legnagyobb tisztelet, mellyre számot tarthatnak, az, hogy a gazdagok által meghivatnak; kik legtöbbnyire külön teremet tartanak az illy látványok számára: s főleg a vendégségekhez, vagy a mandarinok szertartásos ebédjeihez hivatalosak. Midőn a vendégek már asztalnál ülnek, a bohóczok gazdagon öltözve belépnek, mély hajlongással üdvözlik a társaságot, négy izben érintve homlokukkal a földet: azután fölkelnek, és főnökük a nagyobb tekintélyü vendéghez közeledvén, átnyujtja neki arany betükkel a szindarabok jegyzékét, s kéri őt, választana azok közül tetszése szerint. Ez mindegyre szabadkozik, és a jegyzék a többi vendégekkel is közöltetik; kik szinte valamennyien mentegetődznek, mig visszakerül az elsőhez, ki azután határoz. A vendégek fejbicczentéssel adják megegyezésöket a választásba; s a bohóczok azonnal elszavalják a darabot. A főbohócz kötelessége, figyelmeztetni, ha történetesen valami illetlenség foglaltatnék az előadásban; és legnagyobb gorombaságnak tartatnék, ha abban valamellyik vendég neve előfordulna. Ocsmány szavakon, és tisztátalan tetteken nem akad föl a chinai miveltség(!). De-Guignes egy népszerü előadáson volt jelen, melly alatt a darab hősnéje teherbe esett, és a szinpadon szült **).

Az előadás megnyittatik, dobok, sipok, fuvolák, trombiták és csöngetyük hangjának kiséretében; s leterittetvén egy szőnyeg, a szinészek valamelly mellékszobából jönnek ki. A nők, a teremen kivül, egy bambusz rostélyzat-, és selyemfüggönyön át nézik, senkitől sem láttatva. A kivitel módja a legdurvább, mit csak képzelhetni. A szinész kijövén, ezt mondja: ‚Én ez, s ez a mandarin, vagy tudós vagyok.' Az eset ugy hozza magával, hogy házba kell bemenniök? Egy lépést tesznek, annak jeléül, hogy a küszöböt átlépték: és ez elegendő. A kinek utra kell mennie, a deszkán futkos végig; azután mondja: ‚Most megérkeztem ide'. . . Gyakran a szinész több szerepet is játszik azonegy darabban.

*) Azaz, hogy rögtönöznek szinpadot uton-utfélen: de vannak e czélra szánt fényesebb épületeik is. S.

**) Épen ez mutatja azon mély romlottságot, melly a birodalmak feloszlásának legbiztosabb előjele. S.

Az indiai társaság, könyvtárának nem épen számos kötetei közt, több, mint kétezer chinai szinmüvet számlál; s jóllehet hiányzik azokban az idő-, és helyegység, de megvan az, a mi mindennél többet ér, vagyis az egyedüli kellék, a cselekvés egysége: felvonások-, és jelenetekre osztvák, elég természetesen kifejezett, de ritkán szenvedélyes érzelmekkel; s lyrai darabokkal vannak megrakva: minők a görög karok, vagyis inkább a dalszakaszok, énekes dramáinkban. Azonban igen távol esnek a chorus hivatásától a görög tragoediában; melly a dolog által keltett érzelmeket fejezte ki, s a mérsékelt bölcseség szavával csillapitá a fájdalmas események által támasztott vihart: és a chinaiak is elismerték annak szükségét, hogy a lyrikát a tragoediával egyesitsék, minthogy a megindulás pillanatában az illető egyének versekben fejezik ki az érzelmeket, mellyeket bennök, vagy a nézőkben a helyzet kelt. Illy vegyülete a prosának, és versnek nagyon is szokásos: ezek énekeltetnek, amaz pedig szavaltatik; ezek magasabb stylben, amaz a társalgás modorában. Innen a keresett irmodorra könnyü az átmenés: melly tele van, egyedül a miveltebb hallgatók előtt érthető, szokott czélzásokkal.

Ugy látszik, a VII. század felé Kr. u., némi változáson ment át a szinészet; s ez óta több, vagy kevesebb tiszteletben részesültek a költők, kik ezzel foglalkoztak. A 448 szindarab 81 szerzői közt némelly kéjhölgyek is találtatnak; mert Chinában, valamint Atheneben, a tudós kéjhölgynek nem csak a táncz-, fuvola-, és guitarrehoz kell értenie, hanem ismernie kell az éneket, történelmet, bölcsészetet, és költészetet is. Némelly szindarabok előadása több napokig tart.

Öngyilkosság.

A legelső darab, mellyet Europa olvasott, a ‚Chinai árva', melly nem régiben igen jól lefordittatott [1]), és melly Voltaire szerint jobban megismerteti velünk China sajátságait, mint bármelly leirása ezen birodalomnak. Mi ezt elemezni fogjuk [2]): de hogy jobban megérthessük, előre kell bocsátanunk a chinai szokások egy különösségét; és ez abban áll, hogy az öngyilkosságot, sem a vallásos, sem a polgári törvények nem büntetik, még csak nem is említik; sőt némelly esetekben kötelesség lemondani az életről, mint nálunk a hivatalról, midőn azzal a becsület, vagy lelkismeret nem fér meg. Ha valaki lassu,

---

[1]) Tshao-shi-ku-eul, vagyis a *Chinai árva, drama prosában és versben. Fordítá chinaiból* **Stanislas Julien**. Paris, 1834.

[2]) Az *Irodalmi* okmányok közt; hol több chinai dramákat is fölhozunk.

fájdalmas halálra itéltetett, a császár, különös kegyelemnél fogva, megengedheti neki, hogy életét elvegye. Több igaz, vagy az igazságon alapuló történetekről tétetik említés e részben. Némelly rablók, hajósokul adván ki magukat, kifoszták a bennök bizó utazókat, és meggyilkolák a szép Sui-ung atyját és anyját. A kalauz erőszakot akart elkövetni rajta; ugy hogy öngyilkosságra szánta el magát: de azután meggondolva, hogy nem lesz, a ki szülőit megbosszulja, alávetette magát a durva erőszaknak. Mindig rejtegetve a bosszut, beleegyezett, hogy a licentiatus Shu-iung-nak második neje legyen, ki őt anyává tette, s ki később méltóságokra emelkedvén, fölfedezte és megbüntetè az orgyilkosokat. Szülői ezzel ugyancsak megelégedhettek. Sui-ung pedig ez éjjel visszavonulván, megmosdott, uj öltözetet vett magára, férjének köszönő levelet irt, s azután megölte magát; mert megesküdött, hogy a bosszut tul nem élendi. Sui-ung a tisztaság, és gyermeki szeretet példányának kiáltatott ki; s a császár diadalivvel örökité meg emlékét [1]).

Shi-ung-tu, az erényes King-shing-ku férje, meg akarta próbálni, mennyire tudna ő ellentállni a hizelgésnek és erőszaknak, s megtartja-e abbeli igéretét, hogy inkább életét veszti, hogy sem magát megszeplősittetni engedje. Az általa küldött egyének legfinomabb csábitásainak is ellentállott; három ellenében, kik őt szobájában rohanák meg, ollykép védelmezte magát, hogy egy halva maradt, a többi kettő elfutott. Egyikök azonban leszakitván egy darabot ruhájából, a hölgy attól tartott, nehogy a rongydarab becstelennek tüntesse fel őt, és önmagát megölte. A dolog törvényszék elé kerülvén, a való fölfedeztetett; s a férj lefejeztetvén, King-shing-ku-nak diadaliv emeltetett, e fölirattal: ‚A szemérem dicsőségének' [2]).

A ‚Chinai árvá'-ban, melly Sshe-ma-tsian történetéből van véve, mig a gyermek, az uralkodó-ház egyetlen sarjadéka, elrejtetik, egy palota-testőri tábornok rá akad, és nem akarván clárulni az ártatlant, magát megöli, s igy őt futni hagyja. Egy orvos, ki őt megmenté, helyébe saját fiát adja át a halálra; mialatt, hogy a dolgot job-

---

[1]) **Abel Rémusat**, *Contes Chinois*. 1827. I. köt.

[2]) *Eong-tu-hon-ugun*, vagyis a chinai törvényszékek szemléjéből. Voltaire ellenben a *Chinai árvában*, az angolokra czélozván, ezeket adja Idame szájába:

De nos voisins altiers imitons la constance:
Le hardi Japonais n' attend pas etc.
Nous avons enseigné ces braves insulaires;
Apprenons d'eux enfin des vertus nécessaires (!):
Sachons mourir comme eux.

ban elpalástolja, egy öreg megöli magát. Ekkor az orvos, az által, hogy kémet játszik, megnyerve a minister kegyét, az udvarnál neveli föl a királyi árvát; ki husz év mulva folytonos tanulmányok által hivatalok-, és méltóságokra jutván, miután születése iránt fölvilágositást nyert, bosszut tervez, és azt végre is hajtja.

Ennél ildomosabb társaságot, nagylelkü s homályos áldozatokat, és gyengéd érzelmeket látott ábrázoltatni a hollandi Van-Braam egy, az ő jelenlétében előadott szindarabban. Egy tudósnak két neje, nem győzvén várni négy, vagy öt évig annak visszatértét az udvartól, kalandok után futva, elhagyják a házat, egy gyermeket hagyván hátra. Egy szolga és szolgáló, régi házi cselédek, pártfogás alá veszik őt, és kézi munkájokkal tartják, s nevelik föl. A függöny felhuzásával (melly is, mint nálunk, fölhuzatik, és nem bocsáttatik le, a romaiak és görögök módjára,) a vén Atai szalmabocskort fon: ez az egyedüli mesterség, a mellyhez ért. Avana egy kis asztal mellett ülve, mindegyre varr. Dolog közben dalolja el urának buskomoly történetét, annyi keservvel, hogy végre szemei megnedvesednek, és a könyek cseppekben hullnak alá; de ő azokat letörli, s mosolyra erőteti ajkait: mintegy szemrehányást téve magának kislelküsége miatt.

Sheu-ye, a gyermek, növekszik; és a jó öregek által buzdittatván, és gyámolittatván, tanulásra adja magát: az Atai által font bocskorok árából kikerül az olaj, a tanuló éjjelezéseihez. Ő azonban elálmosodik; és Avana, midőn őt aludni látná, s részvevő szavakat intézne hozzá, könyek közt gondol arra, hogy föl kellene őt kelteni, a munka folytatása végett; és egy szijat vévén el az asztalról, gyengéden érinti vele arczát.

Ő fölébredve, s fölingerülve, azt kérdi Avanától: honnan vette magának a szabadságot, őt megütni, holott nem anyja, s csupán atyjának rabszolganője. Avana kiönteni engedi haragját; azután föltárja előtte igazságtalanságát. „Hol van a te anyád? és ki pótolta helyét?... Nem én voltam-e anyád, oh háládatlan? S te engem semmibe veszesz? Jól van; én tehát nem vagyok a te anyád: lemondok arról, hogy helyét pótoljam.“ Sheu-ye, a szeretetteljes szemrehányás után magához térvén, térden állva, és sirva kér tőle bocsánatot.

Végre a tudós atya, mindez ideig az udvarnál visszatartatván, haza tértében két nyomorult teremtéssel találkozik az uton, kik egy folyam partján fejér ruhát mosnak: ezek a két szökevények. Megérkezve lakába, megtudja a történetet, és hogy mikép jutottak ez állapotra: nőül veszi az érdemes Avanát; ki minden ellenzés nélkül alá-

veti magát boldogságának. Ataiból mandarin lesz; végre a gyermek licentiatus öltönyben érkezik meg.

Annyira megtetszett Van-Braamnak e szindarab, mellynek taglalatát maga adta nekünk, hogy ujabb utazása alkalmával azt ujra látni kivánta; de nem igen lehetett találni szinészeket, kik egy husz éves müre emlékeztek volna.

Nem régiben Bazin bocsátott közre [1]) négy szinmüvet; mellyek a mongol császárok alatt készültek, és különnemü darabok közül müvészileg állittattak össze. A legkedvesebb, nem csak ezek, de minden eddig forditottak közül az, mellynek czime: ‚Egy szobaleány fondorlatai'. Ezen nő Fau-su, ügyes és csinos; ki verseket is készit, szép nyelven beszél, és fiatal urnőjével Mencius bölcsészt értelmezi. Pe-ming-shong, tudós baccalaureus, ki minden alkalommal valamelly classicus mondatot tud alkalmazni, az ő tudományának, és a kiállott vizsgának hirével meghóditja Shaoman szivét; ki titokban illatos erszényt himzett számára, s erre egy négy versből álló mondatot: telvét az ő hajlamait kifejező gyengédséggel, az ifju baccalaureus iránt.

Föltette magában, hogy séta közben az erszényt a mulató-ház küszöbére veti, hol Pe-ming-shong tanul, vagyis inkább róla gondolkozik. E végett a kertbe kell mennie: és Shao-man olvad a vágytól; de nem akarja azt megvallani szobaleányának, és inkább beszél vele Ho és Lo folyamokról, Fohi-, Confucius-, és Menciusról, s a lelkesedésről, mellyel néha-néha a könyveket olvassa.

Az ügyes szobaleány azonban magasztalja a séta bájait, a derült estén, virágok közepette: s a két hajadon lármával futkos a kertben; Fau-su pedig dalolja: „Az övünket ékesitő kövek lelkes zajjal mozognak; kisded lábaink, hasonlók az arany vizi-liliomhoz, gyengéden taposssák a földet (ismétlés). A hold ragyog fejünk fölött, mig mi a zöldelő mohot tapossuk (ismét). Az éj hüvessége áthatja könnyü ruháinkat."

Hallván ezt Pe-ming-shong, a guitarreon dalolja viszonszerelmét; mellynek hallatára Shao-man sohajtozik, és szomoruan mondja: ‚Ez ifjunak szavai elkomoritják kedélyemet'; de a komorna, majd mosolyogva, majd megrémülve, szándékosan egy perczig magára hagyja urnőjét, ki fölhasználja az alkalmat, oda veti az illatos erszényt, és elszalad. Pe-ming-shong megtalálja azt, olvassa a verseket; és Shaoman finom czélzatai közül egy sem kerüli el figyelmét: annyira éles

[1]) Paris, 1848. 5. köt.: 8-r.

eszü magyarázója a verseknek. Az általa himzett liliomokból megérti vágyát, hogy hozzá nőül kiván menni. Annyira beleszeret, hogy beteggé lesz; és a komorna fölkeresvén őt, kissé leczkét tart neki: „Nem hallottad-e a buddhistáktól, hogy a látszat ohajtás, és az ohajtás nem egyéb, mint látszat? Nem ismered Lao-tseu-nak azon eszméjét: Az öt szintől van az, hogy az embereknek szemeik legyenek, és még se lássanak; az öt hang eszközli, hogy az embereknek füleik vannak, és még sem hallanak? Confucius maga, nem mondá-e: Résen legyetek a kéjelgés ellen?“

Azonban Pe-ming-shong megnyeri őt a maga részére: „Könyörülj rajtam; ha te jóra forditod ezen vég határidőt, én kutyává, vagy lóvá kivánok átalakulni, hogy neked a más világon szolgáljak...“

A komorna, illy hathatós védvek által megilletődve, egy levelet fogad el tőle, urnője számára; ki annak vételekor a legnagyobb haragot szinleli: mindamellett azt elolvassa; veréssel fenyegeti a komornát, ki mindezt békével türi: azután pedig a liliomos erszényt mutatja elő, s olly mozdulatot tesz, mintha ő akarná fenyegetni, s lesujtani az urnőt; végre a baccalaureus ügyét védelmezi, s a bölcsészekkel együtt azzal fejezi be: „Többet ér egy ember életét megmenteni, mint hét emeletes pagodát emelni“. Shao-man versekben ád neki rövid feleletet, és éjjelre kijelöli a helyet. Pe-ming-shong, magán kivül, várakozás közben különös dalt énekel: „Jao császár korában tiz nap volt az égen: kilencz a nyilaktól találva lehullott, mellyeket Y-eu igen ügyesen röpitett föl Kuen-lan hegy csucsáról; egyetlen-egy maradt meg, az is te vagy: te, ki feljösz reggel, és lenyugszol estve.... Ha te haragszol, azonnal felhők támadnak keleten és délen; sürü köd száll le nyugot, és éjszak felől.... Hütelen nap! miért nem vagyok én Eu-si, hogy ragyogó tányérodat keresztül üthetném, és lerántathatnálak a földre!“ Mig ő e különös ábrándot dalolja, megjelenik Shao-man morogva, és szinte ütlegelve a komornát, ki őt oda hurczolja. De ime! utánuk jön a leány anyja: haragra gyul, és keményen megdorgálja leányát, a komornát, és a fiatal tudóst. Ez, hogy megszabaduljon, elhatározza magában, pályázatra menni: honnan mint licentiatus törvén vissza, egyetlen leány, egyetlen anya sem foghat neki ellentállni. A komorna is rábeszéli, hogy ezt tennie legokosabb lesz.

A szerelem vezérlé őt: és egy darabot készitett a pályázatra, melly egyedül a nap fényéhez hasonlitható. A tisztviselők tanácsának elnöke elbámulva hivatja a ‚tisztviselők közbenjáróját‘,

egy tisztes hölgyet, kinek hivatala köztiszteletben áll Chinában, mivel a házasságok csak általa köttetnek. Meghagyja neki, hajtsa végre Shao-man egyesülését a legelső licentiatussal; és a komorna örömmel szemléli, hogy a két szerető sziv vágyai teljesültek, a császár akarata, s az academiai fokok mindenhatósága által.

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

Chinai szokások.

Valamint Görögországban, ugy Chinában is, a szinmüvészet állitja elénk a nép szokásait, és annak életét; tudván azt, hogy az kitünően nemzeti: s a lakok beljébe vezet minket, hova még a missionariusok sem tudtak behatni (?), s a családélet aprólékos érdekeit taglalgatják *). Itt fejlik föl szemeink előtt a tudósok feszes és változhatlan életmódja, a végtelen hierarchia, a szép iránti inkább gyermekies, mint nagyszerü szeretet, a megmásithatlan szertartások, azoknak tudománya, és fontossága, az ő pedanteriájok rendithetlen biztossága, a mesterkélt csinnal burkolt üresség, és a szokások és erkölcsök amaz összesége, melly annyi századoknak ellentállhatott, és a betörő barbarokat magába olvasztá. A görög, és a déli élénkség ismeretlen Chinában, hol mindent nyugodtan, kimérve, és lassan szeretnek tenni. Még az europaiak gyorsaságát is hasznukra tudják forditani, hogy tőrbe csalják őket; mit ők elég ügyesen gondolnak ki: s nincs az az ügyes kalmár, ki magát csalásaik ellen biztositathatná. A látszólagos nyugalom alatt a legdühösebb gyülöletet, és haragot rejtik; ha valaki megsértette őket, semmi megindulást sem tanusitanak: de előbb-utóbb bekövetkezik a bosszu, midőn azt legkevésbbé várja az ember.

Játék.

Egyedül a játék az, mi iránt szenvedélyt tanusitanak; mellynek erőszakos nyilvánulásai olly igen egyeznek a durva nép jellemével. Szegények és gazdagok, a törvény minden tilalma daczára, játékra adják magukat, és egy koczkavetésre kiteszik vagyonukat, házukat,

*) A missionariusok ugyan pekingi, vagy nankingi ‚titkok'-at nem tudnának irni: de azért a chinaiak legbensőbb házi életét már csak azért is kell ismerniök, mivel ez ideig, mint egy üldözött hit tanitói, csak magánházakban oktathatták a férfiakat és nőket, s tartották az isteni-szolgálatot is: többnyire átöltözve, s mindnyájokkal közös életmódot folytatva. Különben sok térítő született chinai; s mint illyen, szükségkép behatott a lakok beljébe. S.

gyermekeiket és nejeiket *). Egy a Ming dynastia alatt készitett könyvben (1368. Kr. után), olvasható: „Némellyek azt állitják, hogy a shakkjátékot Yao császár találta föl, hogy fiát a kormány-, és hadtudományban oktassa. Ennél alig van valami hihetetlenebb. Yao nagy mestersége, az öt fő erények folytonos gyakorlatában állott; mihez olly annyira értett, mint átalában az emberek lábaik, és kezeik használatához. Ő erényeket, nem pedig fegyvereket használt a barbar népek meghóditására. A hadtudomány, mellynek képét a shakkjáték tünteti elő, mesterség, egymásnak ártani. Yao távol volt attól, hogy fiának illy tanitásokat adjon. A shakkjáték csak azon szerencsétlen korban vehette kezdetét, midőn a birodalmat háboruk pusztiták. E találmány Yao-hoz épen nem méltó.“ S másutt: „Ah! a mi századunkban némellyek megvetvén a King-ek tanulmányozását, olly szenvedélylyel adják magukat a shakkjátékra, hogy minden egyebet, még az evést és ivást is elhanyagolják. Ha már lenyugodott a nap, gyertyát gyujtanak, és néha egész virradtig folytatják a játékot. Illy mulatság által kimerítik a testet és lelket; semmi egyébre nem gondolva. Dolgaikat elhanyagolják; ha vendégek jönnek, elküldik őket. A legszebb zene, legnagyobbszerü szertartások sem képesek őket rábirni, hogy az illy ledér versenygést félbeszakitsák. Végre az illy játék mellett is el lehet veszteni még az öltözetet is; és ha egyéb nem történik is, düh, keserüség, gyülölet lopódzik a kebelbe; s miért? hogy valaki a csatatér ura maradjon; melly végre is nem egyéb tábladarabnál, és bizonyos győzelmet arasson, melly által a győztes sem czimet, sem vagyont, sem földbirtokot nem szerez. Ügyességre van szükség, azt nem lehet tagadni: de ez ügyesség mit sem használ átalában az államnak, s különösen a családoknak. Ezen eljárás semmire sem vezet. Ha hadtudományi tekintetből vizsgáljuk e játékot, semmi összeköttetésben sincs azon oktatásokkal, mellyeket a leghiresebb mesterek hagytak fön számunkra; a polgári kormányzás tekintetéből még kevésbbé leljük föl abban a bölcsek eszméit. Az e játékbeli ügyesség abban áll, hogy megcsaljuk ellenfelünket, lest hányjunk neki, s hibáit hasznunkra forditsuk. Igy kell-e tanitani az embereket, becsületesség-, és őszinteségre?“

Babonaság.

Mint átalában a tudatlan népek, a chinaiak is fatalisták. Gyakori tüzvészek pusztitják városaikat: de azért nem szünnek meg papirt,

*) Sőt a nyerő fél által levágott ujjaikat is. S.

illatszereket égetni, dohányozni, tüzi játékot csinálni, szalmával fedett faházaikban; ha kiüt a tüz, azt hiszik, hogy a háznak okvetetlenül el kell égni, s az oltásról nem is gondolkoznak. Irattak ugyan könyvek e balvélemény megczáfolására; de a nép nem olvassa azokat, a tudósokon pedig mit sem fognak. Az általános babonaságról bizonyitványt tesznek a temérdek amuletek és talismanok, mellyekkel tömvék a házak; ezek közt nevezetesebbek az éremszablyák, vagyis régi rézpénzek, egy vashüvelybe zárva, kard-alakban, kereszt-fogantyuval: mellyet az ágy fölé függesztenek, hogy a fejedelmek, kiknek arczképeit viselik, eltávolitsák a háztól a gonosz szellemeket, vagy honei-ket. Illyenekül tartják az erőszakos halállal kimultak lelkeit; mellyekről azt hiszik, hogy visszatérnek a lakók rémitésére. Az europaiak első megjelenése alkalmával, látván ezek vörös haját, és kiálló orrukat annyira elütni az ő eszményi szépségöktől: az anyák és dajkák farkasok és ördögök gyanánt mutaták be azokat a gyermekeknek; innen kapták a nevet: fan-honei, vagy idegen ördögök.

Egy másik talismanjok ‚a száz család lakatja': egy atya barátokat és ismerősöket keres, és mintegy százat összeszedvén, némi régi pénzt kér tőlök, és ezeket lakat-forma ékesség megvételére forditja; mellyet fiának nyakába akaszt, mintha a száz egyén kénytelen volna eszközölni azt, hogy fia életben maradjon. Boldog az, ki a császárnak sajátkezü aláirásával birhatja e szót: ‚cheon' (hosszu élet)!

Thea.

Egyébiránt ők takarékosak, sőt fösvények; mértékletesen élnek, riskásával, macska-, kigyó-, s egérhussal, és más, előttünk utálatos eledelekkel táplálkozva. Borral nem éltek a tatárok hóditása előtt *), hanem egyéb, risből készült szeszes italokkal: átalában nem igen szeretik a szeszes italokat (?): annál közönségesebb használatban részesül a thea **). Ennek java az udvar számára tartatik fön; az alábbvaló fajokkal pedig a nép szokott élni: melly az által a rossz vizet ihatóvá teszi, s általa az idegizgatottságnak azon állapotát nyeri, melly náluk a legfőbb boldogságot teszi. Ez italra Kian-lung császár egy század előtt a következő verseket készité. Ő egy edényt képzel magának, mellynek fenekén a virágos cserjének három neme van lerajzolva: „A mei-

*) A régibb korszakban igen, mig zsarnoki parancsszóra valamennyi szőllőt ki nem kellett vágni a birodalomban. S.

**) És a mákony-, vagyis opium-szivás. S.

hoa virágjának szine nem igen látszik, de kecses; élénkség és csinosság által tünik ki a fo-tshu; a pin gyümölcse vonzó illattal bir: mi kellemesebb e háromnál a látás-, szaglás-, és izlésre? Ugyanekkor tegyünk mérsékelt tüzre háromlábat, mellynek szine, s alakja hosszu szolgálatra mutat: töltsük meg azt fölolvasztott hó tiszta vizével; melegitsük meg a vizet annyira, hogy a hal megfejéredjék, és a rák megvörösödjék benne; töltsük azt yue-agyagból készült csészébe, a válogatott theának gyenge leveleire; hagyjuk igy nyugodtan, mig a kigőzölgés sürü felhőt képez; azután szálljon el lassankint a köd, és csak gyenge párolgás maradjon a fölületen: ekkor szörpöljük a kellemes italt; és ez által eltávolitottuk a minket szomoritó nyugtalanság öt rendbeli okát. Lehet azt izlelni, lehet érezni; de ki fejezheti ki az illy ital által nyert édes nyugalmat? — Elvonva magamat egy ideig az ügyek zajától, végre egyedül vagyok sátoromban, ugy, hogy szabadnak érezem magamat. Egyik kezemmel a fo-tshut tartom, mellyet tetszés szerint magamhoz vonok, vagy eltávolitok; másikkal a csészét tartom, melly fölött még gyenge gőz emelkedik; közben-közben a nedvet szörpölgetem, s a mei-hoá-t nézem; könnyeden fölizgatom elmémet, és gondolataim nagy könnyüséggel fordulnak a régi bölcsek felé. U-siuan-t képzelem magamnak, ki egyedül a pin gyümölcseivel táplálkozva, magában élvezte a békét, e szigoru mértékletesség mellett: irigylem sorsát, és utánozni szeretném; számba teszem a pin gyümölcsét, és azt izletesnek találom. Most az erényes Lin-fu-t vélem láthatni, mint rendezi saját kezével a mei-hoa fa ágait, és mondom magamban: Ekképen szerzett ő könnyebbséget elméjének, melly kifáradt a fontos tárgyak fölötti mély gondolkozásban. Ekkor megerősitve a bokrot, ugy tetszik, mintha annak ágait illeszteném Lin-fu-val uj formába. Lin-fu-tól Tshao-tshu-, vagy Ju-tshuan-ra megyek át, és látom az első keritést sok apró edényből, hol a theának minden nemei állanak, s majd az egyiket, majd a másikat ragadom meg, az ital változtatása végett: látom a másodikat, inni mély közönyösséggel a legfinomabb theát, s alig tudja azt megkülönböztetni a legsilányabb italtól. Az ő izlésök nem az enyim: miképen is akarnám utánozni őket? — De már verik a riadót; az éj mindig hüvösebb lesz: a hold fénye áthat sátorom nyilásain, és az azt ékitő csekély számu butorokat megvilágitja: én ment vagyok a nyugtalanság- és fáradtságtól; gyomrom szabad, és bizton a munkára adhatom magamat. És igy csekély tehetségem szerint készitém e verseket tavaszszal, uralkodásom p i n g - y n évének tizedik havában (1745). Kian-lung.“

Ünnepélyek.

Köz-, vagy magán-ünnepélyeknél, lakodalmak, temetések, születések alkalmával, vége a takarékosságnak; és a költséget nem kimélik: a vendégségek pompával tartatnak; és a vendégek egyenkint külön kis asztal mellett a földön ülve, két darab elefántcsont- és ébenfával pótolják a kést és villát, s bámulandó ügyességgel és csinnal rakják szájokba az eledelt: melly már eldarabolva, pompás porczellán edényekben adatik föl. Mindez végnélküli hajlongásokkal, és méla komolysággal történik: mindaddig kóstolják az italokat, mig fölhevülnek azoktól; ekkor levetkezve a komolyságot, kicsapongásokra vetemednek. Nincs is vigasság énekesek, zenészek és kötéltánczosok nélkül; a ki csak szerét teheti, szinjátékot is csatol hozzá.

Az aristocratikainak mondható szinjátékon kivül, mellyről már szólottunk, van még egy külön, egészen látványos és idegen szinjáték is. Például a császár születésének ünneplésére, egy utazó a földet és Oceant látta szinpadra hozatni, mindegyiket különféle szárazföldi, vagy tengeri tárgyak, bálnák, delfinek, sziklák kiséretében, mellyeket álarczos férfiak ábrázoltak. Sok körüljárás után egy bálna helyeztetett a császári szinhely elé, és számos hordóval vizet öntött ki a szinpadra. Egy más szindarab a holdfogyatkozást ábrázolta a chinaiak fölfogása szerint, tudnillik a hold, és a nagy sárkány közti küzdelmet.

A magán ünnepélyeken kivül minden tartománynak vannak saját ünnepei; szintugy vannak még az egész birodalomban közös ünnepek is. Illyen Confucius ünnepe tavaszszal, és őszszel; s még nevezetesebb az uj-év ünnepe, melly az első hónap első napjától annak huszadikáig tart. Ekkor a törvénykezés megszünik: mindenféle látogatások, tánczok, vendégségek, vigságok láthatók; a tizenötödik napon ágyudörgések, a pekingi nagy harang, a többi városokban pedig dobok, és trombiták hirdetik a lámpaünnepet. A boltok bezáratnak, az utczákat körmenetek, illatok, zene töltik be; gyönyörü tüzijátékok tartatnak; lámpák és világok égnek, mellyek talán a kétszáz milliót is meghaladják, különféle csudálatos formákban, mellyek közül némellyik 12,000 frankot is megér. Vannak köztök iszonyu nagyságuak, a legfinomabb selyemkendőkkel boritva, s néha belülről elrejtett zsinegek segélyével alakok tánczolnak; mit mi chinai árnyékjátéknak nevezünk. E mellett a folytonos harangzugás, zene, örömzaj jobban elkábitják az embert, mint a csaták zöreje. E napon mindenki az utczákon van: maguk a különben visszavonult nők is különcz öltözetekben járják be

a várost, szamárháton, vagy gyaloghintóban; az emberek énekelnek, játszanak, zenélnek, dohányoznak, és az örömnek engedik magukat által.

Lakok.

A lakházak téglából, vagy fából épültek, és a szintolly könnyü, mint erős bambusznád a legcsinosabb épitési modort állitja elő. A chinaiak azonban inkább keresik a kényelmet, mint a szépséget. Az ő jeles mázuk különös szépséget kölcsönöz a butorok-, és edényeknek, mellyek az europai fényüzés által is annyira kerestetnek [1]).

Házasság.

A többnejüség meg van engedve a nagyok-, és mandarinoknak; de csak egy nő bir a törvényes nőnek előjogával: a többiek ennek alávetvék, és a ház igazgatásában nem vesznek részt. A házasságokat a szülők kötik, a nélkül, hogy a jegyesek egymást látták volna. Azonban a vőlegény rokonai gondosan szemügyre veszik a leányt, még a fürdőben is; hogy meggyőződjenek róla, miszerint testi hibája nincsen: azután bizonyos összegen megveszik őt a szülőktől, és dus ajándékokat adnak neki. A lakodalom napján a rokonok, barátok és szolgák lóháton kisérve vezetik őt a férj lakába; illatszereket és ajándékokat vivén, zeneszó, és fáklyák mellett. A menyasszony kulcscsal bezárt dus gyaloghintóban vitetik, mellyet annak megérkezésekor a férj fölnyit: és most látja meg először jövendő élete párját. Ha nem tetszik neki, visszaküldheti őt; különben pedig bevezeti őt a terembe, hol miután a Tien-nek, és uj rokonainak meghajtotta magát, a meghivott nőknek adja által. Az ünnepély arányban van a család gazdagságával, vagy hiuságával. Igy megy a dolog a vagyonosoknál; a szegényebbek egyszerüebben végzik a dolgot: azonban a menyasszony elfogadtatása a vőlegény által szükségkép megkivántatik.

Sokan, hogy a nővásárlási költségeket megkiméljék, a lelenczházakba mennek: hol a becsületes, és szorgalmas embertől soha sem tagadják meg a nőt. Idefordulnak a gyermektelenek is, teherben le-

---

[1]) Az idegen missiok collegiumában Parisban egy chinai s hindu muzeum alakittatik, hol már több nyomtatott és irott könyvek, öltözetek, és egyéb érdekességek vannak kitéve. 1843-ik évi tavaszon láttam Londonban egy pompás chinai muzeumot, melly a legujabb hadjárás alkalmával gyüjtetett össze, s hol együtt lehetett látni e népnek egész életét. Egy másikat mutattak 1846-ban Parisban. Olaszországban láthatók némelly tárgyak a nápolyi chinai collegiumban; egyébiránt még több a romai Propagandában.

vőnek adva ki nejöket, hogy az örökbe-fogadásnak hosszu, költséges utját elkerüljék. Minden szertartás nélkül vétetnek föl a házba az ágyasok; és ezek szülői bizonyos összeget kapnak, azon igérettel, hogy leányaikkal semmi kegyetlenség sem követtetik el. Gyermekeik szinte ugy tekintetnek, mint a törvényes nő gyermekei: kinek egyedül adják meg az anyai czimet és tiszteletet; s az atyai örökségből egyformán részesülnek. A jó házakból származott özvegyek nem férjesülnek másodszor; mások rokonaik által kényszerittetnek, ujabb nyereség reményében. Az özvegy férfi, akár ágyasai közül, akár pedig más alsóbbrendü családból, minden szertartás nélkül választhat nőt.

A férj nejével az atyai házban lakik, a nélkül, hogy előbbi függése megszünnék; s a Li-king teljes biztossággal állitja, hogy tiz napi tökéletes egyetértés által a családban tiz foku érdem szerezhető. Az elválás okai lehetnek: engedetlenség, magtalanság, házasságtörés, féltékenység, vagyis ha a nő nem akar megtürni egy másik nőt, utálatos és ragályos nyavalyák, czivakodó fecsegés, a férjnek meglopása, saját családjának gazdagitása végett; végre ürügyül szolgálhat még pusztán a férjnek ellenszenve.

Nők; szépségök.

A nők mindig alárendelt állásban vannak, s a törvények nem sokat gondolnak velök. Kapzsiságból eladatva egy ismeretlen férfiunak, féltékenységből elzárva s őriztetve, ugy hogy még legközelebbi rokonaikat sem láthatják, türni tartoznak azok lélekölő társaságát, kik férjeik nyoszoláját és szeretetét megosztják; háromszoros bünt követnek el részegség, ötszörös a kártyajáték, tizszerest az által, ha tisztátalanok, vagy ünnepnapokon szinjátékokra mennek. Ha a nő rosszul bánik férjével, száz botütést kap; a férj pedig semmi esetben sem büntettetik: a paraszt feleségét, és szamarát az eke elé fogja [1]), s a férj eladhatja, vagy eljátszhatja nejét, és gyermekeit. Majd mindig nők vezetik a folyamokon a bárkákat, mellyekre gyékényvitorlákat kötnek legyező alakban.

Egyébiránt a chinai nők elevenek, szeretetreméltók, sőt maguk nemében szépek is: szemeik feketék, orruk kicsiny, arczuk kellemes; ámbátor a mesterség itt is elrutitja a természeti bájakat. A divat ugy hozza magával, hogy lábaik összeszoritottak legyenek; ugy hogy csak sarkukon járnak, és mintegy lábtókon ingadoznak. A piros szin szemtelenségnek tartatnék; miért is fejérre mázolják arczukat: mitől a

[1]) Morisson, Dict. Chin. Neuhoff, *Ambassade.* II. 50. l.

bőr megránczosodik. Testök felső részére, s csipejekre semmi gondot sem forditanak, és egyforma vastagságban tünnek föl nyakuktól kezdve, egészen a bokáig: s még kezeiket is igen finom öltönybe burkolják; egész délelőtt a tükör előtt ülnek, fésülködnek, és drága kelmék-, és gyöngyökkel ékesítik magukat, csak azért, hogy a házbelieknek mutassák magukat: mert egy gazdag nő soha sem hagyja el házát másképp, mint gyaloghintóban.

A férfiak alakra nézve a birodalom tág kiterjedése következtében különböznek egymástól; legtöbbnyire sárgás bőrüek, és naptól barnult arczuak. Igen nagy érdem a kövérség, mint a kényelmes életmód jelensége: s e végre rendkivül hosszu körmöket eresztenek. Fejöket borotválják, kivéve egy csimbókot a fej tetején; és kup-alaku süveggel födik. Kezökben mindig ernyőt hordanak, a nap sugarai ellen. Egy sarkig érő, s fodros öltönyt, arany gombokkal kapcsolnak össze; e fölé egy másik szines öltönyt, s bizonyos alkalmakkor egy harmadikat huznak. Övezetökben van egy tok: ebben pipa, zsebkendő, s evő-eszköz. Ennyiből áll a chinaiak jelenlegi öltözete; tudósaik azonban azt állitják, hogy azt a tatár hóditók erőszakolták reájok [1]).

Gyermekek.

Hogy a gyermekek gondos nevelése eszközöltessék, a törvények néha a szülőket büntetik gyermekeik vétségeiért. A nevelés czélja, szeretetet gerjeszteni az erény, és gyülöletet a gonosztett iránt; tovább azokat a tudományok-, és müvészetekben oktatni: s e részben is, mint sok egyébben, a törvények és könyvek a legszentebb dolgokat hirdetik; hogy tudnillik nem annyira szigort, mint szelidséget kell használni; hogy a büntetés a növényeket uj életre hozó tavaszi esőhez, nem pedig a pusztitó zivatarhoz hasonlit. A leányokat az anyák nevelik. Az atya halála után, annak hatalma legidősebb fiára száll, valamint a javak tulajdona is: mig a testvérek osztatlanul együtt élnek; de ha elválnak, mindegyik egyforma részt kap az atyai örökségből. Egyéb törvények és könyvek meghagyják a mandarinoknak, szigorun őrködni a fölött, hogy béke, és rend uralkodjék a családokban.

Egy népnél, melly olly keveset gondol a jövő élettel, hol alig kérdezi valaki, valljon lényének egy része fönmarad-e még a halál

[1]) A mandarinok (*kouang*) kilencz osztályba sorozvák, mellyek mindegyike katonákat és tudósokat foglal magában. Amazok megkülönböztető jele madár, emezeké négylábu állat: minden osztályra más-más; ezenkivül különböz alaku, és szinü gomb a kalapon.

után *), sajátságos jelenet, a borzalom, annak meggondolására, hogy ha a temetkezési tisztelet megtagadtatnék tőle: főleg ennek azon neme, mellyet az év bizonyos szakában a fiu, vagy unoka, egy a megholtnak nevével beirott táblával szokott rendezni. Innen van, hogy a nőtlenséget utálják, és bánatos részvéttel viseltetnek az iránt, ki fimagzat nélkül mulik ki a világból [1]). Némelly halálra ítélteknek rendkivüli kedvezmény gyanánt megengedtetik, hogy feleségöket egy ideig maguknál tarthassák, és igy a közel halálról megfeledkezve, azon reménynyel vigasztalhassák magukat, hogy őt teherben hagyták. Kinek figyermekei nincsenek (s csak is ezekkel gondolnak, minthogy ezek a család nevét fentartják, a leányok pedig azt elvesztik), illyeneket örökbe fogadni igyekszik.

Temetés.

Ez oknál fogva a temetési szertartás is, minden rangu egyéneknél, sokkal nagyobb fénynyel megy végbe, mint bármelly más népnél. A szülőkért három évig, vagy legalább 27 hónapig tart a gyász; a fiu fejér ruhába öltözik [2]), minden foglalkozást félre tesz, ha bár minister volna is, és visszavonulva lakába, száz napig nem fekszik ágyban, egész évig lemond barátjairól és a nőkről; szintugy az özvegy is, és ehhez arányban a többi rokonok. Az atyának sirhalmán évenkint megujittatnak a gyász-szertartások, és áldozatul ételek és italok hozatnak. A temetők kopár dombokra, vagy sikságokra helyeztetnek,

*) Valamelly hit bensőségét nem csupán szóval lehet, hanem, és még inkább szokásos tettek és gyakorlatok által bevallani: sez utóbbi tekintetben alig van nép, melly a lélek halhatatlanságának tana felől világosabb bizonyságot tenne, mint a chinai; mellynek egész vallása, és házi élete az ősök lelkeit illető tisztelet megadásában, és azon babonaságban áll, mellyel a különféle, jó és rossz szellemeket megnyerni s kérlelni törekszik. Az természetesen egészen más kérdés, hogy gondolkodnak-e komolyan ama dolgok jelentéséről, mellyeket minden nyomon tesznek: de hisz e tekintetben a szóvali erősités, és pusztán ajakkal végzett imádság sem segitene, a religio szellemét külsőségek miatt elhanyagoló embereken. A chinaiaknál a ceremoniában minden elvész: de végre is nem a szertartás az oka, ha valaki azt, a mit a szertartás jelent, és a mire az embert emlékeztetnie kellene, indolentiából feledi. S.

[1]) „A szülők iránti engedetlenség három büne között legnagyobb, ha valaki nem házasodik, és nincsenek gyermekei, s utódai.“ **Meng-tseu.**

[2]) A fejér, gyászszin volt az olaszoknál is, a XIV. századig; miként ez Dantenél olvasható:

Non credo che la sua madre più m'ami,
Posciachè trasmutò le bianche bende,
Le quai convien che misera ancor brami.

hol eke soha sem szokott járni; s a halott, pompásan felöltöztetve, egy koporsóban, mellyet még éltében készittetett magának [1]), zsákba és rongyokba öltözött valamennyi rokonai, s fejér szövettel bevont gyaloghintókban ülő feleségei által, ugy szinte siránkozók és zenészek kiséretében, nyughelyére vitetik. A sirnál föltalálják az ételeket a kiséret számára: mi közben megkezdődik a jajgatás; és a fájdalom olly rémületes alakban tör ki, hogy a ki illyesminek szemtanuja nem volt, arról fogalma sem lehet. Továbbá minden házban van egy terem az ősök számára, hol bizonyos időszakokban összegyül az egész atyafiság, néha hét, nyolcz ezeren is: és, kivéve a korkülönbséget, egészen egyformán részt vesznek a vendégségben, mellyet a vagyonosabb rokonok adnak.

Hát midőn a közös atya, a császár hal meg? Az egész birodalom gyászban van, a vörös szin eltiltatik, ötven napra minden törvénykezés és ügyködés felfüggesztetik, a mandarinok egész nap az udvarban tartózkodnak, és sirnak, vagy pedig sirást szinlelnek.

Szertartások.

A chinaiak mesterkélt udvariassága minden tetteikből látszik; nevezetesen az ő szabályszerü látogatásaikban, minden alkalommal kitüntetett rangfokozataikban, erőtetett járásukban, s végnélküli szertartásaikban. Magukról szólva, soha sem mondják ‚é n', hanem, ‚a te szolgád', vagy magasabb ranguak irányában, ‚a te legalázatosabb, méltatlan rabszolgád'; egy harmadikat mindig ur-nak czimeznek; s a mi tőlök ered, az mind ‚hitvány, szegény, nyomorult': ellenben ‚szép, dicső, nagyszerü' azon uré, a kihez szólnak. Látogatások alkalmával, mellyek ollykor elkerülhetlenek, vagy elmulaszthatlanok, mindent a törvény erejére emelt illem szabályoz; s ki a legkisebb szabályt elmulasztaná, olly bünt követ el, mellyért a büntetést ki nem kerüli. Az europai követek negyvennapig oktatást nyernek abban, mint mutassák be magukat a császárnak, és mint állják ki a vizsgálatot a szertartási törvényszék előtt; és ha egy hibát követnek is el, azért a tanitó büntettetik. Egy moszkvai fejedelem, megbizó levelében kérte a császárt: nézné el, ha követe valami hibát tesz az illem ellen, minthogy a szokást nem igen tudja; s a császár a válaszba oda iratta: „A te küldötted sok paraszt dolgokat cselekedett."

[1]) Midőn 1826-ban a cholera pusztitott Chinában, a kincstár az illy alkalmakkor előforduló költségek mellett milliókat költött a koporsók-, és temetésre.

De hagyjuk az udvart. Ki máshoz, legyen ez tudós, vagy kereskedő, látogatóba megy, a kapus által egy legyező módra összehajtott, vörös és aranyos jegyet (t i e t s e e) küld be; mellyen nevével együtt, néhány bók foglaltatik, például: ‚Uraságodnak szives és őszinte barátja; vagy uraságod tudományának örökös tanitványa tiszteletét teszi, hogy ön előtt egészen a földig hajoljon'. Ha elfogadtatik, gyaloghintójában az udvaron át az elfogadási teremig vitetik. Itt a szertartás egyenkint meghatározza a hajlongásokat, a mozdulatokat jobbra és balra, s a néma üdvözleteket [1]), a kérelmet, és vonakodást előlépni, a bókokat, mellyeket a házi ur tartozik tenni a vendég számára kijelölt széknek, mellyet ruhája szélével előbb letörölt. Ekkor leülvén, egész komolysággal, fedett fővel, mellyet letakarni neveletlenség volna, egyik előadja látogatásának tárgyát, a másik komolyan felel; ezután hozatik a thea, s meg van határozva a modor, miképen kell azt oda nyujtani, elfogadni, szájához vinni, és visszaadni a szolgának; minden ujabb kinálás alkalmával ujra kezdődnek a szertartások, még pedig annál nagyobb mértékben, minél magasabb rangban áll a kináló Képzelhető, minő hajlongások, és fintorgatások történnek, midőn a császár részéről történik a kinálás! Távozáskor édes bókokban telik el fél óra [2]). A házi ur kikiséri vendégét, meglátni, miként ül a lóra, vagy a gyaloghintóba: a vendég tiltakozik, hogy nemes jelenlétében ezt nem teheti; ismételt kérelmek és vonakodások után végre a házi ur félre áll, az ember fölül, és ő azonnal megjelenik, szerencsés utat kivánni: a vendég viszonozza a szivességet; nem akarván távozni, mig a házi ur be nem megy; ő szabadkozik, hogy ezt nem teheti, mig vendége el nem ment: de az illem ugy hozza magával, hogy némi vonakodás után, a házi ur visszavonuljon; s alig indul el a vendég, ismét kilép, bucsut veendő, s utána kiált: mire hajlongások-, és jelekkel illik válaszolni [3]). Még alig ért haza az ember, máris egy szolga ott terem, egészsége után tudakozódni, neki köszönetet mondani, és uj-

[1]) A nők ugy hajtják meg magukat, mint nálunk: és e tény, v a n-f o (ezer szerencse) nevet visel; e szavat mondták ki ez alkalommal régente: most azonban nem találtatván eléggé illőnek, nem ejtetik ki.

[2]) Minden chinai bővelkedik ebben. A legesekélyebb barátságra is azt mondja: *Fei-sin*; „te szivedet nagyon pazarlod". Minden legkisebb szolgálatra: *Sie pu-tsin*; „az én hálám határtalan." Ha valamit kérnek tőlünk: *Te tsui*; „valóban nagy vétek, e szabadságot engedni magamnak"; ha dicsérjük őket: *Ki-can*; „hogy merészelném?" tudnillik, hinni; ha ebédet adnak: *Yeu man*; *Tai man*: „rosszul fogadtunk, rosszul vendégeltünk meg téged."

[3]) Ehhez hasonlót találunk Mexicoban is, a mivelt társaságokban.

bóli látogatását kikérni. — Gonosz helyzete van annak, kinek az ideje ki van mérve Chinában!

Az eddig mondottak az élet minden körülményeire, iratok-, és más viszonyokra kiterjednek; s mindez nem puszta udvariasság, hanem kötelesség: mert például jaj annak, ki a császár nevét leirni kénytelenittetvén, nem helyezné azt az oszlop tetejére, a szertartásilag kitüzött távolságban. Fél emberéletbe kerül, mig valaki e fontos semmiségeket begyakorolni, s kellőleg alkalmazni képes: a vallás és bölcsészet által parancsolt tökéletesedés abban áll, hogy valaki jártasságot szerezzen mngának e hiuságokban. Ki azokat tökéletesen tudja, előkelőnek tartja magát, és megvetéssel viseltetik az iránt, ki azokat nem ismeri, vagy nem gyakorolja. Innen van, hogy a chinaiak olly gőgösek, és annyira gyülölik az idegeneket. Mig a Tigris és Euphrates folyamok fölváltva szálliták a vándor csordákat Mesopotamia mivelt téreire, a Kaspi-tenger, Fekete-, és Közép-tenger partjaira: China az ő szomszédságában csak egyetlen ellenséget ismert, a mongolokat, kik pusztaságaikról inkább a préda, mint hóditás kedveért ütöttek be. Ha néha megtelepedett is ott valamelly hóditó, a helyett, hogy elenyésztette volna a fenálló törvényeket és szokásokat, igen is czélszerüeknek találta azokat, hogy akadály nélkül uralkodhassék, és azon volt, hogy a régi kerekek forgása meg ne szünjék, s egyedül a mozgató karban történjék változás.

Elszigeteltség.

Egyébiránt nem áll az, hogy a chinaiak mindig elszigetelve maradtak: az egyptomi, s hetruriai sirokban talált apró chinai edények eléggé bizonyitják, hogy a legrégibb időkben Ásiának e távol részei közlekedésben álltak a Közép-tenger partjaival; azonban az idegenek általi érintkezésben, sem okulást, sem hajlamot maguk iránt nem kerestek. Minden idegent koldusnak tartanak, ki alamisnáért jött oda; szokásait barbaroknak tekintik, mivel azok a nemzeti szokásokkal nem egyeznek; nem is tartják lehetőnek, olly emberektől tanulni valamit, kik a mennyei birodalom határain kivül születtek. Mindamellett itt sem hiányzanak a jeles tanok, ellentétben a tényekkel; mert Confucius irja: „Az idegen, és távol tartományokból jövőkkel illőn kell bánni; a föld négy részéről igy fognak özönleni a népek, javak, és kincsek.“ S Mencius: „Ha a chinaiak szeretni fogják a jót és az erényt, a mennyi erényes ember van a négy tenger közt, mit sem gondolva a sok ezer mérfölddel, eljönnek minden jót hirdetni a chinaiaknak, és oktatni őket a legjobbra; ha pedig nem fogják szeretni, az idegenek

azt fogják gondolni: ‚Ah, ah! a chinaiak igen is nagyra tartják magukat'; s e szózat ezer mérföldekre távol tartandja tőlünk az erényes embereket, kik ide szeretnének jönni, oktatni; s helyettök fondorkodók és hizelgők fognak eljönni. Már pedig ha ezek elfogadtatnak, miképen lehetend jól kormányozni az országot"?

Földmivelés.

A földmivelés és épitészet változhatlan szabályoknak van alávetve. Hogy az uralkodóban gyanut ne gerjeszszen, senki sem merné magasabbra emelni, vagy szebben diszesiteni házát. A szőllőt is kezdték mivelni; de egy császári rendelet azt megtiltá. A földek, kertek módjára miveltetnek; s a hegyoldalok, folyam-, és tengerpartok mivelés alá vétettek: csakhogy iszonyu fáradságot, és munkát forditanak oda, hol az europai csekélységgel elvégzi; ökröket nem fognak az eke elé, hanem a lassu bivalt: vagy kézzel vontatják azt; szintugy nem használják a többi teherhordó, vagy vonó állatokat, sem a természeti erőket meghóditani nem tudják: csak a szél hatalmát ismerik. Emberek hordják a terhet, vonják a szekereket, őrlik minden házban a gabonát, s hajtják evezővel a bárkákat. A házi szerek nagy finomsággal készitvék, de nagy időveszteséggel, és durva eszközökkel; több hónapba kerül minden egyes butor, mellyet mi annyira bámulunk. Az ember az egyetlen gép náluk; és gyakran nincs több értelme, mint a gépnek. Midőn nem régiben europai hajót keritettek hatalmukba, olly szolgailag utánozták azt, hogy az ágyuval együtt öntötték a forgatható karikát is, mellyen nyugszik a czélzó; a kelmékben még a szövőszék botlásait is utánmásolták; egy szabó foltot tett az uj öltönyre, hogy mindenben hasonlitson a kapott mintához. Mondják, gőzhajókat is épitettek, kemenczével és kürtővel; de a kerekeket emberek hajtották.

Egy illy népnél minden dolog arra szolgál, hogy megörökitse a gyermekséget: a szoritás által kificzamitott lábak, az ujjakat akadályozó körmök, potrohos has, folytonos fürdés, folytonos meleg italok a szellemnek minden magasabb röptét elnyomják. Maga az engedelmesség is nem erény: mert a vasvesszőtől félelemből ered; a családi szeretet nem erény: mivel azt egyedül az erőszak, és a törvény tartja fön; s az anya, az atya életében tiszteletben tartatván, semmibe vétetik (?), mihelyt ennek halála után nem marad neki hátra egyéb, mint az ágyas czim [1]).

[1]) Lásd Rienzi utazását.

A nép félelmes elszaporodásának nem tudják máskép elejét venni, mint hogy a gyermekeket százankint a folyamokba, vagy kutyáknak dobják *). Oktalanul a nagy városokba csoportozva, ott éhen vesznek. Az aprólékosságig menő faggató közigazgatás olly merevséget hozott be náluk, melly mozdulatlanokká teszi őket, és erény gyanánt fogadta el ama szükséget, melly a kormányok kárhozata; elvetve magától a spiritualista tanokat, mellyek azt fölvilágosithatták volna. A tudós czim elegendőnek tartatik arra, hogy valaki jó hivatalnok, jó kormányzó, és jó férj lehessen: pedig e pantheisták, vagy materialisták a néptől a nyelvnek egész távolsága által választatnak el; nem mernek kilépni a commentatorok szerény tisztéből, s egyedül csak arra gondolnak, hogy jó egyetértésben legyenek a fölebbvalókkal, és elnyomják az alattvalókat. És igy az erőszak szolgálatába szegődött ravaszság, minden értelmi müködést, minden erkölcsi érzelmet elnyomott; s a mozdulatlanságot egyedül csak a kapzsiság, vagy a bambusztóli félelem képes legyőzni.

Ezen atyainak nevezett kormány dicstelen nyomorában, minden föláldoztatik egy zsarnoknak; kinek egyetlen szeszélye, álma, őrültsége, elegendő arra, hogy millio, meg millio gyermekeinek szenvedéseket, vagy halált okozzon. Olly földön, melly nem képes munkát és élelmet adni a végtelen népességnek, nagy gonddal kellett kifejteni az ipart; s az emberek annál inkább hasonlitanak a mozgonyokhoz, mellyek ugyanazon dolgokat ismétlik. Fő gondjok levén a nyerészkedés, nem igen gondoltak azzal, hogy minő módok által történjék az; és igy eszélyes ravaszság képében tünt föl a másénak eltulajdonitása: mint egészen természetes dolog; valamint a lopás az arabnak, vagy nálunk a kereskedői nyerészet. Irtózván mindattól, mi a szendergő nyugalmat megzavarhatná, erőszakkal semmihez sem nyulnak: hanem annál finomabban szövik a csalárdságot, és fondorkodást. Ebben áll politikájok.

Mindazáltal föllelhető itt a béke igazság, a gazdagság kényelem, a szertartás szeretet, és az erkölcs gyakorlat nélkül. Ha a határokon háboru, bensőleg zavargás dul: az uralkodó egyedüli gondja, csendet eszközölni, a nélkül, hogy a visszaéléseket megszüntetné, vagy tekintetbe venné, mennyibe kerül az. E közben a köznép tovább folytatja

*) Ezt illetőleg is ovakodnunk kell minden nagyitás-, és könnyenhivőségtől. Az iszonyu szegénység, és eltompultság, sokszor viszik ugyan illyesmire a saját életökkel is csak olly keveset gondoló szülőket: de a gyermekgyilkolást Chinában is ugy tiltják a törvények, mint másutt. S.

életét, e haladás nélküli mozgalomban, és változhatlan gépezetben; s fölötte atyailag zsarnokoskodnak a császárok: kik egyedül maguknak akarják tartani a jogot, látni és cselekedni a jót; megcsalják, és semmibe veszik a gaz bölcsészek; nyuzzák a mandarinok, kik Catoként beszélnek, és Verresként élnek; mellőzik a történetirók, kik megéneklik azok boldogságát, kiknek nincs tehetségök, vagy eszök föllázadni az őket nyomó kar ellen: — mindezen bünök egyedül Chinának tulajdonai.

Jellem.

A nép barbar szigorusággal kormányoztatik a patriarchalis hatalom által, melly a legcsekélyebb tetteket is szabályozza, s változhatlan szertartásokat követel, szintugy a legbensőbb családi viszonyok-, valamint a követségekre nézve. Szeretik a pompát, az öltözet-, és kocsikban, az apró ékességeket a házak- és épületeken, az ünnepélyeket, kivilágitást, eleven szineket, zajos zenét, tüzi-játékokat, és áradozón szép hangzatu bölcsészeti mondatokat, a pontos hajlongásokat. Gyermekek ők, gyámság alatt: a nélkül, hogy az igaz, és természetes iránti gyermeki szeretet sajátságuk volna. Tevékenységre ösztönöztetve, járnak-kelnek, munkálkodnak, fáradoznak, a nélkül, hogy megtanulták volna, egyesiteni a nyugalmat a foglalatossággal. Engedelmeskedni: ebben áll minden erényök; határtalanul engedelmeskedni, legyenek bár gyermekek, vagy öregek: a nélkül, hogy az évek tapasztalásával a cselekvés szabadságát megszereznék maguknak; a nélkül, hogy ellentmondanának a durva atyák-, vagy gőgös mandarinoknak, kiknek teljes hatalmuk van, rosszat cselekedni, csak egyszer a kikerülhetlen büntetés félelmét megvessék.

A vallás nem származik a sziv hajlamából, sem az értelem meggyőződéséből, hanem hivatalos törvény; a császár vallását követi mindaz, a ki hivatalokra vágyik; a többiek tetszésök szerint hihetnek és imádhatnak akármit *): a népet a nyelv akadályai tudatlanságban tartják; és más kalauza nincsen, mint a multnak tisztelete, s a szokásokbani megnyugvás. A classicus könyveket ő nem tudja olvasni **);

*) Azaz: van egy hivatalos vallás, vagyis törvényesen kiszabott szertartásos élet, az ég irányában. Ezt külsőleg teljesiteni elegendő: bármit higyen is valaki különben. S.

**) Könyveket nem olvasva is, a legnagyobb pazarlással terjesztett lapok, és alkalmazott föliratok, emlékmondatok, életszabályok stb., mellyekkel mindenütt találkozik az ember, elegendő tárgyat szolgáltatnak a népnek a tanulásra: s nem ezek hiánya, főbb oka testi és lelki nyomorának. S.

nem is találna azokban ollyasmit, a mi szivéhez, vagy képzelődéséhez szólna: a földi szükség nevében nem igen lehet parancsolni az indulatok fékezését; s az eszélyes morál szabályain kivül még egyéb is kivántatik, hogy az értelmet erélyéről, s földi küldetéséről meggyőzze. A tudósok a trón köré gyülve, honnan hivatalokat és tiszteletet várnak, miért kezdenének ujitásokat, mellyek az ő érdekeiket veszélyeztetnék? Innen az ellenszenv az ujitások ellen: innen az ellenségeskedés a buddhistákkal (?), és missionariusokkal *); innen a népnek maradandó egyformasága, mellynek miveltsége egészen a kezdet fokán áll. Nagyszerü ugyan az, és eredeti: de később megállapodott; s csak azon barázdát ássa mélyebbre, mellyben az örökös gyermeki kor folyik.

A tökély, az embernek ezen dicső jelleme, miképen létezhetnék ott, hol valamelly dolog csak azért történik ugy, mert mindig ugy történt? Az idegentől ott félnek; kémekkel, akadályokkal veszik őt körül: mert ujitásokat hozhat be; s a nemzet megfosztva az összehasonlitástól, és mindent csak szertartásai, munkás ledérsége, s kormányának mesterkélt bonyodalmai szerint mérve, barbarnak tart minden egyéb népet; s végtelen önzésében, melly az által táplálтatik benne, hogy idegen termékekre nincs szüksége, azon magas véleményben van maga felől, melly ott fogamzik meg, hol minden tettek előre meg vannak határozva, s a ki ezeket teljesíti, az fölmagasztaltatik. Jelenleg is csak azt felelnék az őt tanitóknak: „Mire akartok minket oktatni? Mi ismerjük mind a hasznos mesterségeket; termesztjük a gabonát, lőzeléket, almát; nem csak a selymet, gyapjut, lent, hanem szövetek- és kelmékre, fahéjakat is használunk; senki sem ért jobban a bányák miveléséhez, vagy pedig az ács-, fazokas-, és asztalos-mesterséghez; mi fuvarosok, faragók, festők, papirkészitők vagyunk, és a világon legszebb porczellán edényeket csinálunk.“

S valóban az anyagi szükségek Chinában legrégibb idők óta kielégitvék; de nem ugy az értelmi szükségek: és a rendszeresitett képmutatás, a szenvedőleges engedelmesség, elfojtja az ösztönt, melly az embert javulásra vezérli. Midőn a népesség szaporodik, a helyett, hogy Görögország példájára gyarmatokat küldenének ki, mellyek a miveltséget terjeszszék és növeljék, még inkább gyalázatnak tekintik az ősi siroktól megválást, és a csecsemőket ezerenkint kidobják **).

*) Ez két, egészen különnemü szellemi hatást jellemez Chinában. A buddhistákat ott senki sem bántja; ők maguktól, tanaik élettelenségének következtében mulnak ki: s nagyszerü épületeik minden üldöztetés, vagy külső nyomás nélkül dőlnek romba. S.

**) A chinaiak igen is örömest felhasználnak minden alkalmat a terjeszke-

Európánál jóval hamarább ismerték a stereotypiát, az iránytüt, és a puskaport [1]): de mig a három találmány megváltoztatá a világ szinét nyugoton, ott semmi tökélyre sem vitetett, sőt csak gyermekjátékokra alkalmaztatott. A delejtünek nem veszik hasznát, mert nem utaznak; a puskaporral tüzi-játékokat készitenek; a nyomda változhatlan szabályoknak van alávetve: s az ő bonyodalmas irmodoruknak egyszerüsitésére mit sem használ. Röviden, e nép hitvány eredetiségében nincs egy szikra lelkesedés; és a megfagyott ész csupán mesterséges gyümölcsöket terem.

Hihetőleg China sem fog ellentállhatni azon belforrongás ösztönének, melly mindinkább izgatja az emberiséget, és azt óriási léptekkel haladásra ösztönözi. Csak nem régiben volt szó arról, hogy az amerikai egyesült államokba egy gyarmat küldessék, melly a szélső keletet az Uj-világgal fogná összevegyiteni. A birodalom beljében több titkos társulatok keletkeztek, s a ‚Trias', és ‚Fehér vizililiom' főnökeit még nem sikerült fölfedezni a rendőrségnek. Máris történtek részletes fölkelések: ürügyül az idegenek kiüzetését használva; mi által rendesen a honszeretetet fitogtatják. Lehet, hogy China is azon tér, mellyen Oroszország és Anglia, mellyek az ő nagyszerü hóditásaikban nyugot, és éjszak felől érintkeznek egymással, csatára

---

désre: minek nem csupán a Singapurba, s Amerikába, különösen Californiába tömegestől kivándorló szerencsevadászok, hanem és méginkább tanui azon földmivelő gyarmatok, mellyek a hóditó mandsuk tartományait akkép ellepték, hogy az uralkodó nép teljesen megszünt nemzet lenni, s eredeti hona is chinaivá lett. Ezer és több évi erőködésbe került, a chinaiakat az egész világba szertekalandozásra vonó hajlamukban annyira fékezni, hogy az egyszer elfoglalt téren megmaradjanak, s ne keressenek egy ujat helyette, hol kevesebb, vagy semmi adót sem kell fizetni. S.

[1]) A hires sinolog Julien Szaniszló 1847-ben közlötte a parisi tudományok academiájával a chinaiak nagyszerü fölfedezéseinek bizonyos idejét. A chinai könyvekben tett kutatásaiból kiderül (?), miként 2700 évvel Kr. e. tenyésztették a selyemhernyót; 1000 évvel a delejtü a szárazföldi, s tengeri utazásokra használtatott; 400 évvel vasból készitettek hajókat; 200 évvel tintát, és rongyokból papirt; egy századdal Kr. e. puskaport; 581 és 593 közt Kr. u. találták föl a nyomtatást fatáblákkal; 904-ben a nyomtatást bevésett kövekkel; 1041 és 1049 közt a nyomtatást mozgó jegyekkel; a VIII században a porczellánt, furt kutakat, a világitást és melegitést gyulékony gázzal; a függő bambusz-, vagy lánczhidakat; a vizi puskákat; 1120-ban a játékkártyákat; 1260 és 1341 közt a vert pénzt stb. Ezenkivül tapasztalatilag gyógyitanak számos betegségeket, mellyek Európában orvosolhatlanoknl tartatnak. Különös táplálékkal tudják módositani a haj szinét; és feketeségét a késő vénségig megőrizni; a virágok szinét változtatni a száron; siettetni a virágzást és gyümölcsöt, stb.; alakitásokat eszközölni a növényekben, mellyek gyönyört és bámulatot keltenének nálunk.

fognak kelni; s a háboru véres magvából (?) fog ott is föltámadni a miveltség. Máris ennek következtében hat kikötő nyittatott meg az europaiaknak (1842). Ezenkivül az angolok Hong-kongnak urai; s az érintkezés által az idegen dolgok iránti megvetés és gyülölet lassankint szünni fog, s a mesterkélt világosságot valódi fény váltandja föl *).

Olly népről lévén szó, mellynek mozgalma annyira lassu, s a történelem által nincs is kellőleg megvilágitva, szükségesnek tartottuk itt mindazt megemliteni, mi általában reá vonatkozik, minden tekintet nélkül az időszakokra. E birodalom olly különféleképp itéltetett meg: a különféle szenvedélyek következtében. A missionariusok olly nagy hasonlatosságot látván az eredeti deismussal: ennek tisztaságát és hatásait magasztalták, és tulságos szinekkel ecsetelték a vallás és miveltség állapotát e tartományban. Egyéb missionariusok, az előbbiek ellenségei, inkább az eredeti tiszta hit kinövését vették szemügyre: s a chinaiak gonoszságainak rut látványában akarák kimutatni, mint téved el az önmagára hagyatott ember. Némelly bölcsészek, szintugy az ős deismus, mint a kereszténység ellenségei, a chinaiakat vallás nélküli népnek, vagyis az általuk magasztalt természetes vallás követőinek akarák föltüntetni; s ez oknál fogva bámulták a vallás nélkül kifejlett erkölcstant, s a chinaiakat a kereszténység példányképeiül akarák fölállitani: a természeti vallást az Isten vallása, Confucius moráljját Krisztus morálja fölé emelvén [1]). E bölcsészek azon csillagászokhoz hasonlithatók, kik a távcsővük üvegeire tapadt porszemeket megannyi csillagokul tekintették.

---

*) Ezt csak a keresztény hit és miveltség eszközölheti ott is; tehát a kath. egyház téritői buzgalma: mellynek valahára kevésbbé korlátolt munkatér nyilik, az europai befolyásnak megnyitott iszonyu birodalomban. S.

[1]) L. *Paw* fölületes észrevételeit, mellyeket csak az csudálhat, ki a csillogót szereti; továbbá *Maltebrun*nak sokban épen nem pontos megjegyzéseit.

Végszó.

Chinával elválunk a keleti világtól: s hasonlóan ahhoz, ki bizonytalan, és veszélyes tengeren partot ért, még egyszer visszapillantunk rá, hogy annál biztosabban számot adhassunk az előhaladásról, mellyet az emberiség tett nyugotra vonultában. Ha azt hiszszük, hogy főleg az egyéniség szabad fejlődése által alapittatik meg az emberek jólléte, nem igen dicsérhetjük keletet; melly inkább a térben, mint sem az időben, a természet jelképe-, s történetében élve, mozdulatlanul nyugszik a határozatlan egységben: melly a nélkül, hogy az egyéni szabadság fejlődésének legkisebb tért is engedne, vallást, szokásokat, törvényeket, alkotmányt, szóval mindent magában elnyel.

Azt nem mondhatjuk, hogy keleten jog létezik; mert ha Európában önmaguktól állanak fön a jogok, és saját értékkel birnak: minő értéke lehet ott a gonosztetteknek, büntetések- és szerződéseknek, a tulajdonnak, a család- és államnak, hol az egyéni jogot a család joga, ezt ismét az államjog, az államjogot pedig az uralkodó joga nyeli el [1])? Itt semmi sem védi az embert az állam ellen, még a családi szokások sem; mellyek csak akkor sértetlenek, midőn azokat senki sem látja. Az állam fölött egyedül a vallás áll, melly azt megszentesíti, s törvényeket alkot.

Ez az oka, hogy Ásiában a jogformák olly szegények, és értelemnélküliek. Láttuk ezt Indiában, és Egyptomban: még inkább feltünt pedig Chinában, hol a törvényhozás nem alapszik jogelméleteken, hanem csak aprólékos haszontalanságok-, vagy rendőri szabályokból áll, és pusztán büntető codexet képez; melly a kegyetlen büntetések fenyegetésével minden lépte fölött őrködik az embernek, s egyedül csak a kisebb és nagyobb bot közt ismer különbséget.

E népnél, mellynek élő emlékeit jobban tanulmányozhatjuk, a családi, polgári, s vallási három hatalom egyetlen kézben egyesül, s minden dolog a családon alapszik: és igy az államnak eme képe, miveltségi fokozatának mértékét nyujtja. A fejedelem egy messze ágazó családnak feje; az atya egy kis birodalom királya; s a társadalmi fokozat legmagasabb helyzetétől a legalacsonyabbig, esztelen zsarnokság nyomaszkodik mindenkire. A castok előjogai koránsem korlátozzák azt.

---

[1]) **Gans**, *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwickelung.* Berlin, 1824–25.

Maga az ész, melly annak jellegét képezi, nem hogy uralkodnék fölötte, de még csak függetlenül sem gyakoroltatik; a szép-müvészetek az iparnak szolgálnak szolgai módra; az erkölcs csupán a törvény által képviseltetik, a törvény pedig folytonos büntetés: megfosztva azon szeretettől, melly nincs már többé összekötve az atyai névvel, mint melly igen nagy családra terjed ki.

A család körében a házasság adás-vevés alakjában jelenik meg, a szülők tetszése szerint kötve, az érdekelt felek beegyezése nélkül; a nő a házban tartatik zárva, nem annyira társ, mint szolgáló és játék gyanánt; az elválás okai számosak. Az atya korlátlan hatalmat gyakorol: más gyermekeket is fogadhat örökbe; s halála után az elsőszülött az atyának jogaiba, valamint a végrendelet nélkül hagyott javak birtokába lép. A végrendelet, az egyéni szabadság erélyes nyilvánulása, tudtunkra nincs szentesitve Chinában: legalább azon értelemben, mint azt mi veszszük: mivel ott pusztán csak az örökösödés szabályait állapithatja meg.

Valóban bámulatot gerjeszt, hogy illy anyagi nép, melly olly keveset gondol a jövő élettel, olly nagy fontosságot tulajdonit a halotti áldozatoknak: hogy e végett magzatot ohajt, és a rokonságot megörökiteni kivánja; olly formán, mint Indiában is ezekre van alapitva az örökösödési jog. Nem is lehet ezt máshonnan magyarázni, mint az egész emberi nemzettel közös őshagyományok maradványaiból.

Görögországról szólván, megismertük abban kelet leányát: de melly hasonlón az anyagyökérről hajtott sarjadékhoz, attóli elválasztatása után saját életet élt, s az utánozásban sem szünt meg eredeti lenni. Itt már nem látjuk a végzetszerü szükséget, a határtalan és átalános egységet: hanem a szabad és változatos haladást, jóllehet bizonyos meghatározott összhangzás által szabályozva. A jog, melly kezdetben itt is csak ugy, mint keleten, a vallásból eredt, csakhamar önmagából fejlődésnek indult: de mindamellett a nyilvános téren mozgott, s a közjog nem különöztetett el a magánjogtól. A köz-élet nem lehetett elválasztva a magán-élettől az egészen külső, és nyilt görög miveltségben; hol a birák a polgárok minden osztályából vétettek, és a szónokok előadásai a legdusabb forrását nyitották meg a jogismeretek-nek. Az által, hogy a közjog azonosittatott a magánjoggal, történt, hogy a házasság csak polgárok közt engedtetett meg. Az atyai hatalom (legalább Atheneben, melly leginkább ismeretes előttünk, és legkevésbbé volt keleti,) nem annyira a feddő és büntető erkölcsi hatalomban, mint a gyermek fölötti tulajdonjogban állott: az elégedetlen atya

kijelenté a törvényszék előtt, hogy fiát magáénak nem ismeri, elüzte őt a háztól, s ezzel minden jogai megszüntek.

Valóban Görögország nem tett egyebet, mint hogy a feudalis életről a városok községi életére emelkedett: s a görög városok szabadság-érzete ennél tovább menni nem tudott. Ez oknál fogva a fölszabadulás a helyiségek szerint különbözött, s a joniai városokban a democratia felé hajlott, a dór származásuakban pedig megtartá az aristocratiai szigort. Innen a temérdek eltérés, annyi egyforma vonások közt. Azonban az egyéni szabadság sehol sem fejlődött a monarchiai hatalom hátrányára, mint az olasz községekben; hanem igen is a városok szabadsága, és hatalma. Az olasz községekben a kereskedők és polgárok emelkedtek fölül; a görögöknél az eupatridák: az idegen ki vala zárva minden polgári jogból, a házasságokból, a birtokból; az emberi jelleg alája volt rendelve a polgári jellegnek, az egyén föláldozva a családnak, és az államnak.

Spartában nem vala más tulajdonos, csak az állam: Athenében tulajdonos volt a család, a természetes érzelmek, és a községi érdekek egyesitése által; és Solon kormánya előtt nem lehetett végrendeletet tenni. Sőt utána sem, a rokonok kizárásával: ha csak örökbe fogadás nem jött közbe. A rokonok közti házasság megengedtetett: kivéve az anyul testvéreket, és egyenes ágon leszármazókat; magtalanság miatt könnyü volt az elválás. Még Platonál is feltünik a község zsarnoksága; mellyel az embert, ennek szabadságát és erkölcsiségét az állam müvészeti szépségének áldozá föl.

A községi szellem megvédi a házasságot a többnejüség ellen; a jog nagyon szigoru a magán-, és közvagyon kezelésében; a magán-harcz helyébe nyilvános hatalmat állit: de a község még nem megállapitott alakja a társadalomnak; s Roma már egy magasztosabbat gondolt ki, mellyet azonban ő nem tudott tökélyre vinni.

A romai szellem, vegyülete a görög- és keletinek, mellyek makacsul küzdenek egymás ellen a plebejusok és patriciusok alakjában. Ez utóbbiak azzal dicsekesznek, hogy ők az istenektől származnak, törzsatyjokat a csillagok közé helyezik, és fönséges szigorral, mint kelet, makacsul ragaszkodnak a multhoz. Lábaiknál azonban nyugtalanul mozog a tevékeny okfő, melly a democratiát és szabadságot eredményezi. A királyok elüzetésével kezdődik a tusa; mert a nép nem várja többé a javitásokat a fejedelem akaratától, vagy az atyának szeretetétől, hanem rettegtető hangon követeli: föllelkesedve a jelen rossznak érzetétől, és a lehető javitások iránti bizalomtól. A tusa a köztársaság végeig tar-

tott : a gyengék törvényt követeltek : az erősek megtagadták azt, a dicsvágyók pedig előmozditák; később a császárokkal helyreáll a béke és egység, mellyben az aristocratiai, s democratiai elemek nem vegyülnek össze, hanem kimerülvén, együtt erőtlenednek el.

E tusának mély nyomai maradtak fön a romai jogban. A mozdulatlan szükségnek aristocratiai elve eredményezte a strictum jus-t, melly mindent föláldoz a szokásnak, vagy a törvény betüjének. A szabad alanyi egyéniség elve a bonum és aequum arbitrium-ban mutatkozik. Az előbbiből erednek a szigoru jogitéletek, a másikból a jólelkü cselekvények.

Forduljunk az államtól a családhoz. Itt is ugyanazon ellentétet találjuk : kezdetben a házasságban tökéletes a nőnek függése; ő egészen a férjnek kezébe esik (in manum convenit), nem, mint társa, hanem mint alárendelt; semmivel sem több, mint leánya, vagy testvére saját gyermekeinek, ki egyedül a családatyának keres, és kiben az egész személyiség központosulva van. Később ennek helyébe lép az uj házasság; hol már a szabadság csirádzik, s a nő egyéni lételt nyer : ő már most ‚férjének élettársa, s az isteni és emberi jognak részese' [1]; még nem osztozik ugyan a vagyon- és keresményben, de az anya és nő méltóságával matrona ott, hol a férj ur. Még az atyai zsarnokság alól is, melly elád, ajándékoz és gyilkol, megvan az emancipatio, melly szinlett szerződés erejénél fogva a fiut önállóságra segíti. Az atya már nem rendelkezhetik vele, a nyilvános hatalom közbejötte nélkül; s a fiu már maga számára is szerezhet javakat. Még a birtokban is megtalálni az ellentétet és öszhangzást a mancipi, és non mancipi dolgok megkülönböztetésében.

Röviden a jog keleten nem öltött magára határozott egyéni alakot. Görögországban már pontosabb meghatározást nyert; de nem függetlenithette magát a vallás-, és államtól. Romában először válik ki belőle minden idegenszerü, s egyénivé lesz, és hatalmassá válik.

Minthogy a görög miveltségnek lényege volt a szép, az öszhangzó és a müvészi : a jog szinte érezte e befolyást. Ennek következtében nem tarthatta fön magát sokáig egy, egyedül a müvészet- és értelemre alapitott hatalom; s igy alig hogy a hóditások kivonták a görög hatalmat határai közül, tágitván annak viszonyait, elronták az öszhang-

---

[1]) Modestinus gyönyörü meghatározása szerint : *nuptiae sunt conjunctio maris et foeminae, consortium omnis vitae, divini et humani juris communicatio.* (§. De ritu nupt.)

zást; végre tehát elfajult és elenyészett: mert nem volt elegendő ereje, kormányozni a világot. Roma ellenben annyira nem volt a müvészet világa, hogy a görög miveltség elsajátitása az ő hanyatlásának jeladása volt. Még csak a vallásnak birodalma sem volt az; mert inkább az állammal, a polgárral, a joggal foglalkozott. Ez utóbbi a királyok alatt megtartá még a rejtélyes jelvet, mellyet eredete nyomott rá; s hiányzott abban a mélység és bölcsészet: a köztársaság, és a tusa korszakában egészen politikai, s nyilvános lett; a birodalom megalakulása után a politikai élet elenyészvén, kezdődött a magán-élet, s a polgári jog tökéletes kifejlését érte el.

A nemzeti vallás és szokások a maguk eredetiségében maradtak fön a XII. táblás törvényekben; mellyek ez oknál fogva Justinian koráig a polgári jog alapját képezik: azonban a praetorok edictumai által nyertek módosulást, mellyek a császárok alatt annál nagyobb fontosságra jutottak, minél inkább enyészetnek indult a nemzeti jellem, és csökkent a régiség iránti vallásos tisztelet.

Ki a valódi jónak érzetével bir, át fogja látni, minő hatalmas lépés volt mind az egyének, mind a társadalom boldogságára nézve, mellyet az emberiség nyugotra vonulásában véghezvitt; s a bámulat, mellyet a romai hősök vérengző tettei, s a szerencsének kedvezményei iránt tanusitunk, háladatossággá változik azon nép irányában, melly a jövőnek az igazságot és jogegyenlőséget megszerezte, s az ujabb társadalom bölcsőjét a szép és szerencsétlen Olaszországban előkészitette.

FÖLVILÁGOSITÓ JEGYZETEK

a IV. könyvhez.

(A) 76-dik laphoz.

Hanno utazása.

Itt adjuk mindenek előtt az utazásnak egész leirását; mint azt a ‚kisebb görög földirók'-ban találjuk (I. köt.).

„A carthagoiak elhatározták, hogy Hanno az Oszlopokon tul hajózzon, és alapitson ott libyco-phoeniciai városokat. Hanno megereszté a vitorlákat; ötven-evezős hatvan hajóból álló rajt vezérelvén : mellyek harminczezernyi férfiak- és nőkkel, élelmi szerekkel, és más szükségesekkel valának ellátva.

Kiérve a tengerre, s két napig a szoroson kivül hajózván, egy Thymiaterion nevü várost alapitottunk. Egyik oldalán nagy síkság terjedt el. Innen nyugot felé tartva, Libyának Soroe nevü fokához értünk, melly erdőkkel van boritva : s itt Neptunnak templomot emelénk. Ezután fél napig kelet felé hajóztunk, mig egy sással benőtt tóhoz érkezénk a tenger közelében: temérdek elefántok, és más vadak bolyongtak itt. Egész nap haladtunk a tónak partjai mellett, s a tenger mellett városokat épiténk, mellyek nevei: Caricum Teichos, Gytte, Acra, Melitta, Arambe.

Ezután a Libyából folyó nagy Lixus folyamhoz értünk. Ennek partjain a nomád lixiták nyájakat őriztek. Egy darabig itt időzve, velök szövetséget kötöttünk. Fölöttük laknak a vad aethiopok, hegyes és vadas tartományban, hol a Lixus fakad. A hegyeket sajátságos arczu troglodyták lakták, kik futásban elérték a lovakat, mint a lixiták mondták. Tolmácsokat vévén a lixiták közül, két napig haladtunk a délre nyuló puszta, kopár partok mellett. Ezután egy napi hajózásban keletre fordulván, egy öböl hátterében kis szigetre bukkantunk, mellynek kö-

rülete öt stadiumnyi; ennek Cerne nevet adtunk, és itt gyarmatosokat telepitettünk meg.

Cernében kiszámitva az eddig tett utat, ugy találtuk, hogy e sziget az Oszlopokat tekintve Carthagoval átellenben (!) fekszik; minthogy hajózásunk Carthagotól az Oszlopokig épen annyi ideig tartott, mint az Oszlopoktól Cerneig. Egy Chretes nevü folyamon fölfelé menvén, egy tóhoz értünk, hol három, Cernénél nagyobb sziget létezett: és egy napi hajózás után annak végéhez értünk.

Itt nagy hegyek emelkedtek, vad-állatok bőrével takart vad népektől lakva; mellyek köveket hajigálván ránk, minket visszavonulásra kényszeritettek. Ezután egy másik nagy, széles, krokodilok- és vizi lovaktól hemzsegő folyóba mentünk. Innen visszatértünk Cernébe. Cernéből délnek fordulva, tizenkét napig eveztünk az aethiopok által lakott partok hosszában; kik minket kerülvén, érkeztünkkor elfutottak. Lixita tolmácsaink nem értették nyelvöket. Tizenkettedik napon mindennemü illatos fákkal benőtt nagy hegyek közelébe jutottunk. Két napi hajózás után egy sikságokkal környezett nagy öbölben láttuk magunkat. Éjjel minden oldalról nagyobb, és kisebb tüzek villámlottak. Öt napig hajókázván az öböl körül, egy nagy tengeröbölhez jutottunk, mellyet tolmácsaink ‚Nyugoti szarv'-nak neveztek.“ (E nevezet alatt nem hegyfokokat kell érteni, mint Gosselin és Bougainville tették, hanem folyam-ágakat.) „Ebben egy nagy sziget volt: a szigetben sós tó, melly ismét másik szigetecskét foglalt magában. Partra szállva, egész nap csupa erdőségeket láttunk; éjjel azonban őrtüzek csillogtak, s fuvola-, és czimbalomhangokat, dobszót, és iszonyatos orditásokat hallánk: mitől megborzadva, a jósok figyelmeztetésére azonnal elhagytuk a szigetet. Innen távozva, egy Thymiamata nevü, kiégett part hosszában eveztünk; honnan tüzfolyamok ömlöttek ki az egész tengerbe. A föld annyira izzó volt, hogy lábaink ki nem állhatták. Innen gyorsan elvonultunk: és négy napon át, mellyet a tengeren töltöttünk, a föld egész éjjel tüzzel boritottnak látszék. Ezek közül egy, a többieknél nagyobb emelkedett ki, s egészen a csillagokig látszott érni; nappal azonban csupán csak egy, istenek szekerének nevezett magas hegy látszott.

Három napig mentünk tüzek mellett: azután egy ‚déli szarv'-nak nevezett öbölhez értünk. Ennek mélyében ült egy sziget, melly szinte savat tartalmazott; és itt egy másik, vad emberek által lakott szigetecske volt. A nők nagyobb számmal lévén a férfiaknál, szőrös testüek voltak, s tolmácsaink őket gorillák nak nevezték. Embert nem fog-

hattunk; mert tüskén-bokron keresztül futottak, s kövekkel védelmezték magukat: de három nőt mégis megkaparitottunk. Elszakiták a kötelékeket, haraptak, és dühösen körmöltek; mi tehát megöltük őket, és lenyuzott bőreiket (!) Carthagoba hoztuk. Élelemhiány miatt tovább nem haladhattunk."

Eddig az előadás. Eléggé kitetszik az egyszerü olvasásból, hogy ez nem jelentés az utazásról; mint azt mi értjük: hanem inkább nyilvános emléke annak, egy nevezetes templom falába vésve. S valóban alá van irva: ‚Hanno körutazása, mellyet Chronos templomában olvasott föl.' A carthagoiaknál szokásban volt, az illy vállalatok emlékét a templomokban megörökiteni. Kétségkivül pun nyelven volt irva; de egy névtelen görög leforditá azt: talán egy, mindenesetre tudatlan, kereskedő; ki részben azt megváltoztatta, mig más részben a hosszu évek is megváltoztatták: mellyeken át nagy csuda, hogy fön is maradt. A változtatások miatt azonban nem lehet megtagadni tőle a hitelt.

Számos kritikusok taglalták már; némellyek a trojai háboru idejére teszik: mások ismét Nagy-Sándor, vagy Herodot korába helyezik, s talán nem épen helytelenül. Arról is vitatkoznak, meddig ment légyen a hajózás; melly azért is bizonytalan, minthogy a görög forditó majd megemlíti, majd ismét elhallgatja a napokat: mellyek a szövegben bizonyára nem hiányoztak. Véleményeiket összegyüjti *Maltebrun*, Histoire de la Géographie, IV. k. 85. és köv. l. (Párisi kiadás, 1836.); és *Heeren*, Ideen über die Politik und Handel der Carthager. Ugy látszik, e tüztartomány nem egyéb, mint Senegambia; mellynek természete, mint Rennel megmutatá, olly szépen egyezik a Hanno által látott tüneményekkel.

(B) 228-dik laphoz.

Theophrastus természetbuvár [1]).

Theophrastus sem mint bölcsész, sem mint természetbuvár nem mérközhetik Aristotelessel; mint ki nem eléggé biztos kutfőkre épit, s annál kevésbbé tett önmaga kutatásokat. Bölcsészek-, gyógyszerkészitők-, orvosok-, utazókra hivatkozik rendesen, még a belföldi növények tekintetében is; és ugy látszik, tudományos szempontból egyedül Atticát látogatta meg, Euboea, s Lesbos szigeteket, és talán Orchomenus

[1]) Sprengel után adom Theophrastusnak jellemzését: ámbátor az nekem szigorunak tetszik; csak azért, mivel őt, mint forditót, illetékes birónak tartom. Lásd a Bevezetést a Növényrajz német forditásához.

tavát, hol bizonyos, általa helyesen leirt nádszigetek találtattak. (A növények rajza. IV. könyv. 13. fej.)

Demetrius Phalereus segitségével némi füvészkertet alapitott ő Atheneben, hova a távol tartományok növény-gazdagságának egy részét átülteté (*Diog. Laërtius.* Lib. IV. cap. 5.); de ezen, igy elszigetelt növények, jóllehet olly szerencsés égalj alatt, még csak nem is gyanittathaták, minő viszonyokban álltak a helyekkel, a honnan származtak; s ha ez használt is a rendszeres füvészetnek, de bizonyára nem használt a füvészetrajznak. És igy Theophrastus nem nyujtja nekünk teljes rajzát valamelly tartomány növény-gazdagságának; egyéb, mikor azon fák-, bokrok-, és növényekről szól, mellyek Görögország hegyeit, völgyeit, és sikságait ékitik. Az ő természettől hideg képzelődése az összeállitó tehetséggel nem birván, nem tudta egyesiteni a részletes elemeket; mellyek eredménye a tartomány egész összesége által bennünk előidézett benyomás szokott lenni: ugy hogy midőn Egyptom, India, vagy Aethiopia növényeiről, a kereskedők, vagy utazók előadásai után szól, az ő rajzai majd mindig tökéletlenek és pontatlanok [1]); kivéve a bananas és pálmafa rajzait, mellyekről kielégitő részleteket adott. E fák árnyékában fejlett ki a miveltség első csirája; s a forró égöv alatti tartományokban, a hagyomány emberi emlékezetet haladó időkre viszi föl a bananas müvelését: termesztetett az Amerikában is Columbus Kristóf odaérkezése előtt; s az ásiai regék annak első bölcsőjét az Imalus hegy oldalára helyezik, az Euphrates partjain [2]).

A pálmafa, minden növények közt legnagyobb magasságot, és legszebb alakot nyer [3]). Theophrastus mondja, hogy e fa minden egyebeket fölülmul szépségre; jóllehet csak az europai pálmát ismerte, s ez minden tekintetben alábbvaló annál, melly a téritők forró ege alatt tenyészik. Mi ennek rajzát illeti, ő főleg azzal foglalkozik, mi a gazdászatra vonatkozik; előadja, milly földben terem leginkább, gyümölcse hol tartathatik el legczélszerübben [4]), hol izletesebb és nagyobb [5]). Legjobbnak tartja a királyi fajt, melly egyszersmind legritkább volt:

---

[1]) Olvasd véleményét némelly Memphis környéki növényekről, IV. k. 2. fej.

[2]) Lásd **Humboldt**, *Bilder der Natur; Ideen über die Physiognomie der Pflanzen.*

[3]) A viasz-pálma, mellyet Humboldt az Andeseken fedezett föl, 160—180 lábnyira emelkedik.

[4]) A föld, igy szól, legyen homokos és sós. A Coelesyriában szedett datolyák jobban eltarthatók. (*Növényrajz*, II. k. 6. f.)

[5]) Voltak olly vastagok is, hogy négynek mértéke egy cubitus volt. (*Növényrajz.*)

mert csak Babylonban, Bagoas kertjeiben találtatott. Megemlíti a terméketlen pálmafákat, mellyekből a babyloniak ágyakat és butorokat készítettek; Cyprus pálmáit, mellyeknek gyümölcsei soha sem érnek meg tökéletesen; s midőn Afrika pálmáiról szól, egyedül annyit mond rólok, hogy igen gyönyörüek teremnek a szárazföld azon részében, hol soha eső nem esik. (Lib. IV. c. 3.)

Sokkal nagyobb élvezetet nyujt Theophrastus előadása a görögországi növények előszámlálásában. Elmondja nekünk, minő fák koronázzák a Parnassust, és az Olympust: mellyek nyujtanak kedves árnyékot Arcadia egyszerü pásztorainak (Lib. II. c. 72.; Lib. III. c. 2.); nem feledi a sikságok és halmok bokrait, sem a kertek és rétek, tavak, folyamok, mocsárok növényeit; főleg pedig el nem hagyná a növényeket, mellyek az ugynevezett koronás virágokat hozzák létre: mert azokból fonattak a koronák. A részletek, mellyekre Theophrastus e tekintetben kiterjeszkedik, nem igen illenének talán tudományos értekezésbe egy más népnél: de azon nép, mellynek a virágok mivelése iránt oktatást nyujtott, olly szerencsés szervezettel birt, hogy ebben kedve telt; s minthogy a görögöknél olly gyakori használatban részesültek e koronák, a természetbuvár nem tehette, hogy hosszabban ne értekezzék rólok. Görögország szelid égalja alatt az év minden szakában tenyésztek virágok, az ibolya megelőzte ott a tavasz visszatértét; utána következtek a narcissus, és a hegyi szélrózsa, tovább az oenanthus, fekete ibolya, nap-aranyvirág, mezei szélrózsa és jácint [1]). Ezekhez járul az iris, lychnis, liliom, phrygiai amaracus, serpillum, és a rózsa; ezek a nevezetesebb virágok nevei, mellyekből Theophrastus előadása szerint a koronák készültek. (Ugyanott. V. ö. *Athenaeus*, Deipnosophistae. Lib. XV. §. 27.) A rózsáknak sok nemeit különbözteti meg; és leginkább magasztalja szagára nézve a cyrenei rózsát Afrikában, szépségre a százlevelüt, melly Philippi környékén miveltetett, és székhelyéről, a Pangaeus hegyről vitetett oda. Athenebe, és Sicyonba is átültettetett a hegyi serpillum; és ugyanazon czélra szánt növények különböző nemei tenyésztettek edényekben, mellyek Adonis kertjének neveztettek el. (Lib. VI. c. 7.)

A növényeknek még más hasznát is vették a görögök, a fényüzésre, vagyis illatok készitésére, mellyeket ők a legfinomabb mesterséggel állitottak össze. Theophrastus külön értekezést irt erről; mellyben a bölcsészeti eszmék magasságáról alászállva, a növényországot

[1]) A koronás virágokat illetőleg, lásd 6. 7. 8. fejezeteket a VI. könyvnél.

csupán e szempontból tekinti: elszámlálja a virágok és növények hosszu sorozatát, mellyek a legédesebb illatot adják; előadja a világ három részének minő városaiban tudják azokat leginkább vegyiteni [1]; minő edényekben állanak el legtovább; miképen kell bánni azokkal; minő azok hatása az állati szervezetre, különösen az agyvelőre: és sajátságaikat illetőleg annyi, s olly aprólékos részletekbe bocsátkozik, mellyek sokkal mélyebb vizsgálatokat föltételeznek, mint a mennyi egy bölcsészhez illenék [2]; jóllehet még sem annyi, mennyit tettek azok, kik tapasztalás után jutottak annak ismeretére, hogy minő illat való a test mindegyik részének [3]. Egyébiránt, habár e kitérés nem tartozik is a növényország rajzához, Theophrastus megérdemli, hogy elnézzük neki, a valóban bölcsészeti nézetekért, mellyekkel munkája bővelkedik; és ámbátor az eszme nem egészen az övé (minthogy e részben, valamint a módszerben is, Aristotelest követi), mindazáltal dicséretet érdemel, hogy annak alkalmazását a természeti tudományok egyik ágára, megkisértette.

Ő szinte vizsgálja a hely befolyását is a növényekre. Hippocrates, első vizsgálta e befolyást az emberre. Aristoteles az ő példáját követvén, ugyanezt tette az állatokra nézve; Theophrastus pedig befejezé a müvet, a többi teremtett élő dolgokra nézve. Illyen volt bámulandó hatása egy igaz, és termékenyitő eszmének, mellyet egy bölcs ember hozott létre! Azonban az utolsó nem a legelőnyösebb részt nyerte belőle. Theophrastus tanitása szerint a növényélet tüneményei az égaljak, természet, és a földtér magassága szerint különböznek. Egy, a reá alkalmas földbe, s éghajlat alá ültetett fának törzse nem lesz olly görcsös, levelei jobban kifejlettek, virágai szebbek és illatosabbak, gyümölcsei édesebbek. (Hist. plantarum. Lib. I. c. 8. 9.)

Az epirusi tölgyfa minden más éghajlatok alatt elfajzott (Id. Lib. II. c. 2.); s a Görögországba átültetett pálmafa terméketlenné vált [4]. E természetes okoknál fogva, a macedoniai fenyü minden egye-

[1]) L. az értekezést *De odoribus*. Athenaeus bizonyos Herophilust emlit, ki értekezést irt az állatokról. (*Deipnosophistae*. XVI. 38. §.).

[2]) A spartaiak kiüzték városukból az illatkészitőket; Solon pedig megtiltá a férfiaknak azok eladását (*u. o.* 34.).

[3]) Antiphanes egy, Athenaeus által megőrzött vigjáték-töredékben mondja, hogy a térdre és a nyakra illik a serpillum, a hajak- és szemöldökre az amaracus, a karokra a sisymbrium, s az arcz-, és mellre a pálma-kenőcs illatja stb. (U. o. 40. §.)

[4]) U. o. Ugy látszik azonban **Pausanias** szerint (*Boeotia*, 20. f.), hogy Aulis közelében a pálma gyümölcse jobban megért, mint Joniában; ámbár jóval alábbvaló volt a palaestinai pálmagyümölcsnél.

beket meghaladott szépségben, még a parnassusit is (Lib. I. c. 9.); a fák legtovább zöldeltek Egyptomban [1]); a szőllő, s a füge Elephantine mellett soha sem hányták el leveleiket (Lib. I. c. 3.); szintugy a cyprusok Cretában [2]), a centaurea Elisben, a berkenye Arcadiában (Lib. II. c. 7. Lib. III. c. 3.), a pálmafa Babylonban, a cedrus Libanonban, a terebinth Damascus mellett (Lib. III. c. 2.), a jegenye az Acheron partjain; Alpheus partjain a vad-olajfa, a Nilus mellett a baraczkfa, s a Maeander partjain a tamarindus. (*Pausanias*, Elis. c. 14.) A különféle helyzet szerint, mellyet a növények a macedoniai hegyek csucsán, vagy oldalain foglaltak el, csekély térben egyesitve bámulhatták a görögök számos tartományok növény-gazdagságát (Hist. plant. Lib. III. c. 3.). Ebből könnyü átlátni, hogy mindezen tapasztalatok megfelelnek azoknak, mellyeket Aristoteles az állatok tekintetében gyüjtött; s a nézetek ezen öszhangzása a tanitvány és mestere közt, a Növényrajz több részeiben is kitetszik: különösen az átalános formulákban, mellyekbe Theophrastus az általa gyüjtött részletes tényeket foglalja.

E nézetek közé vegyitvék mezőgazdászati szabályok a vetésnek kedvező időről (Hist. plant. Lib. II. c. 5.), a trágyázás különféle nemeiről (c. 7.), a fák nyeséséről (Lib. III. c. 5. Lib. V. c. 1.), az elővigyázatról a hasznos növények szaporitásában; nagy pontossággal taglalja az iparban használható fákat, és elsőséget ád a pontusi, s macedoniai fáknak: mint a mellyek keményebbek, és nincsenek annyira kitéve a rothadásnak (Lib. V. c. 5. 6. 7.).

Elszámlálva a Theophrastus müvében leirt, vagy megnevezett növényeket, ugy találjuk, hogy azok nem haladják meg az ötszázat (*Sprengel*, Gyógyászat története. I. köt. 2. fej. 4. §.); melly szám elég gyérnek látszhatik, különösen ha összehasonlitjuk azt a jelenleg ismeretes növények igen nagy számával. De azonkivül, hogy egy füvészeti értekezés mutatványának elegendő, ne feledjük, hogy a füvészet, valamint az állattan is, a görögöknél minden elnevezést a köznyelvből vett: melly bármilly dus volt is, még sem volt elégséges, a természetrajz minden tárgyainak elnevezésére. Ehhez járul, hogy maga Theophrastus emliti, mikép az erdei növények nagyobb részére nincsenek elnevezések (Hist. plant. Lib. I. c. 14.). Egy illy tökélet-

---

[1]) U. o. III. k. 5. f. In Aegypto semper fere arbores germinant, aut certe parum temporis intermittunt.

[2]) Elég volt megbolygatni ott a földet, hogy cypressus nőjön (u. o. III. k. 1. fejezet).

len elszámlálás igen nagy akadályul szolgált volna a növények rendszeres osztályozására, ha Theophrastusnak eszébe jut azt megkisérteni: de azért nem volt szüksége ötszázat ismerni, hogy a növényi élettanban általa tett fontos fölfedezésekhez jusson.

Már jóval azelőtt némelly kutató bölcsészek bámulandó hasonlatosságot véltek találhatni az állatok, és a növények élete közt. Empedocles a gyökereket, leveleket és gyümölcsöket az állatok szájával, szőrével és tojásaival hasonlitá össze (De causis vegetationis. Lib. I. c. 2.): s Anaxagoras nem csak azt mondá, hogy a növények lélekzenek, hanem azt is, hogy az ő lelkeik az egyetemes lélek kifolyásai (*Aristoteles,* De plantis. Lib. I. c. 2.). Az illy eszmék azonban puszta kényállitmányok voltak; és a bölcsészek, a kiknek agyában megszülemlettek, nem is gondoltak arra, hogy szilárd alapra fektessék azokat, a tapasztalatok hosszu sora által.

Megjött végre Aristotelessel a tapasztalati bölcsészet ideje, s a növényélet tüneményei tudományos czélból vizsgáltattak. Ez a tárgya Theophrastus értekezésének, De causis vegetationis; melly némileg folytatása, és szükséges pótlása a Növénytannak [1]). Két dolgot vizsgál ő a növényben: a táplálás, és a szaporitás müszerveit; majdnem mindig a hasonló állati müködés létszerveihez hasonlitván azokat. Szerinte a mag növényi tojás, mellynek egy része a szárnak képezésére szolgál, más része a csira táplálására, s a gyökerek kifejtésére; mellyek mintegy gyomornak tekinthetők, hol a növény tápléléka előkészittetik, és kiválasztatik [2]). Az ekképen készült tápnedvet rostos hajcsövek szivják föl (Lib. I. c. 3. et 4.), és egyéb edények, mellyeket Theophrastus idegeknek nevez (Lib. I. c. 4.), s mellyek, mint az előbbiek, egészen a virágokig és gyümölcsig nyulnak (c. 16. et 17.); belül van a bél, a növényéletnek legfontosabb létszerve, mellyben megy végbe a gyökérnedvnek összekapcsoltatása a kiegészitő meleggel (c. 5. 23.): s az egész két hártya közé van zárva, mellyek közül a külső az epidermist helyettesíti, a másik, egyedül a fás növények sajátja, a sajátképeni kéreg. (Lib. IV. c. 18.) A levelek végtelen változatosságuak alak-, elrendezés-, és a zöld szin fokozataira nézve; valamennyi ágakon el vannak terjedve, a gyümölcsnek megujitására (De causis vegetatio-

---

[1]) E munkának két utolsó könyve elveszett, s csupán a hat első maradt fön. **Diogenes Laërtius.** V. k. 46. §.

[2]) **Theophrastus,** *A növénytenyészet okairól.* VI. k. 15. f.; *Növényrajz,* I. 2. 9. 11. fejez.

nis. Lib. I. c. 20. 22.); s talán a tápláló anyagoknak is beszivására, alsó felületök által (Hist. plant. lib. I. c. 16.).

Azonban ugy látszik, különösen a virágok pompájában egyesíti a természet a növényélet csudáit, nem csupán a szinek kelleme, az illatok édessége, az alakzatok csinja, s a szövetek finomsága által; hanem mindenek fölött a szaporitásnak érdekes tüneményei által, mellynek létszervei a pártában vannak : s ezt Linné méltán nevezi a virágok lakodalmi ágyának. Theophrastus, ámbár távolról sem volt ismeretes e tüneménynek minden részleteivel, mégis első volt, ki az okot ismerve, a nemek különbsége felől szólott a növényekben. Kitetszik ez onnan, mit a gyalogfenyőről mond (Id. Lib. III. c. 6.), s a kettős virágok terméketlenségéről [1]). Illy szép, és egészen tőle eredt fölfedezés nevezetes korszakot jelel a tudomány évkönyveiben; s ez maga elegendő arra, hogy kitünő helyet érdemeljen ki szerzője számára a természetbuvárok közt.

Szinte Theophrastusnak köszönjük az első ásványtani értekezést, mellyről említés tétetik az ó-korban. A mü ugyan elég tökéletlen: minthogy az ős sziklanemek nincsenek megkülönböztetve a másod-alakulatu, s átmeneti sziklanemektől; az ásványok nincsenek leirva, sem osztályozva rendszer szerint; nem tekintetnek a vegyészi tulajdonok, a fekvés-, vegyületök, és az ismeretes tartományokbani elosztatásuk szempontjából; nem jelöltetnek meg szorgalmasan a küljellegek, ugy mint a szin, keménység, jegeczalak, suly, átlátszóság : azonban ugyis, mint egy csirájában lévő tudomány első zsengéje, Theophrastusnak emez értekezése figyelmet érdemel. Benne nem csak sok érdekes részletek találtatnak számos ásványanyagok körül, hanem elmélkedés is a fölött, mikép alakultak a testek a földgömb beljében. Szerinte némellyek a vizből veszik eredetöket : illyenek az érczek, arany, ezüst, vas; mások a földből, ugymint a drága-, és közönséges kövek, s valamennyi földes anyagok, egyet sem véve ki (Tractatus de plantis. §. 1. 2.).

Theophrastus értekezése a fémekről elveszett (§. 3.); s csak az maradt ránk, mellyben szól a kövekről, és azok sajátságairól (§. 7. 8.), a márvány és alabastrom különböző nemeiről (§. 13—15.), a markazitról (§. 19.), a tajtkőről, és lipari kőről (§. 25. 37. 38. 40.), a kőszénről, melly Liguria-, s Elisben ásatott ki (§. 28.), a carbunculusról, melly Görögországba Carthagoból, és Massiliából hozatott (§. 31. 62.), a carniolról, melly Sardiniából jött (§. 43.), a smaragdról, mellyből a leg-

[1]) *Ugyanaz*, I. 22. f.; a III. könyv 1. fej. e szavak olvashatók : *Cum flatibus delatum semen ulmi in loca proxima fuerit, nasci arborem ajunt.*

szebb Scythiában és Bactrianában termett (§. 44. 63.), az ambra-, és calamitáról, mellyekben eddigelő vonzerőt vettek észre (§. 50. 53.), a saphir-, kristály-, amethyst-, onyx-, agat- és gyöngyről, melly Indiából és a Vörös-tenger némelly szigeteiről hozatott (§. 54. 57. 58. 64.), a burányról, melly a tengerben találtatott, és Theophrastus által gyökérhez hasonlittatott (§. 67.), a hasonlitó kőről, melly a Tmolus folyam ágyából vonatott ki Lydiában (§. 78—80.), végre a földek különféle nemeiről, s különösen azokról, mellyek a festészetben használtattak, minők : az auripigmentum és ocher (§. 90, 92—95.), az örményországi kő (§ 98—100.), a cinober (§. 103.), a sinopei s melosi föld (§. 108.).

Nem nehéz belátni Theophrastus müvéből, hogy az ásványországra vonatkozó tapasztalatok még nem haladtak annyira, miszerint alapul szolgálhattak volna egy rendszeres tudománynak, s alkalmat nyujthattak volna olly komoly vitatkozásokra, mellyek fél század óta olly fontosságra emelték a mineralogiát. Ha azonban nyomdoka után járt volna valaki a bölcsészek közül, kik után a természetet tanulmányozták: a természetrajznak emez ága némi haladást teendett; azonban a bányászokhoz nem igen férhetett a tudományos kiváncsiság, sem szándékukban nem állott, eszméket hozni forgásba [1]).

Theophrastus említést tesz az ásvány-elefántcsontról, a nélkül, hogy csak gyanitotta volna is, mit jelentsen az illy állati maradvány a föld gyomrában. Polybius is tesz említést a megkövült halakról, mellyek a Pyrenek és Narbona közti térségen találtattak; azonban e tünemény magyarázata végett különös kényállitmányhoz folyamodik. Ama században, jóllehet a vizsgáló szellem annyira foglalkozott a dolgok okainak megismerésével, sem vizsgáló, sem természetbuvár, vagy történetiró nem merte tovább fejleszteni Herodotnak szerencsés gyanitását: ki Egyptom hegyein kagylókat találván, ezekből azt következteté, hogy valamikor ott tengernek kellett lenni [2]). A szellemnek akkori általános hajlamánál fogva, haszontalannak tekintetett minden kutatás, melly nem czélozott nyiltan valamelly anyagi haszonra. Cicero mondja, mikép Demetrius Phalereus rosszalta a Pericles által templomok, csarnokok, szinházak épitésére tett költségeket, és legelső törvénynek tekinté a jelen szükséget, vagy hasznot. Számos adatok a hozzánk jutott

[1]) Agatarchides bejárván a Vörös-tengert, a felső Egyptomban létező aranybányákra vonatkozólag, leirja a régiek bányászati módját; és érdekes részletekbe bocsátkozik az e munkánál használt rabszolgákat illetőleg, kiket ő legszerencsétlenebb embereknek tart.

[2]) **Herodot**, II. k.; **Beckmann**, *Naturgeschichte der Alten*, 240 l.

történeti töredékekben bizonyitják, hogy ezen szükkeblü eszme naponkint több követőkre talált, s a tudományos vizsgálatok mezeje mindegyre szükebb körre szorittatott.

(C) 264-dik laphoz.

China statistikája.

A régi számlálás Chinában.

	Család :	Egyén :
Az 1. században Kr. e. volt :	13,233,062	59,594,978
740-ben Kr. u., Tang dynastia alatt	8,412,800	48,143,600
1393-ban Hong-vu alatt	16,052,860	60,545,812
1491-ben Hiao-tsong alatt	9,113,446	52,281,158
1578-ban Van-lie alatt	10,621,436	60,692,856
1790-ben, midőn a nagy földrajz adatott ki Chinában		141,840,091
1795-ben, Macartney szerint		333,000,000
1815-ben, az átalános számitás szerint, melly Kia-King-, a mostani uralkodó atyjának 18-ik évében történt		361,221,348

Ez utóbbi számokat, ugy látszik, a chinaiak hiusága nagyitotta; mellyet igen helyesen ábrázol azon adoma, hogy midőn egy angol a chinainak azt mondá, mikép az ő királya, bizonyos körülményekben, nyolczfogatu kocsin megy, a chinai hozzátevé : ‚A mienk pedig huszonnégyfogatun.‘

Lord Macartney, mint az angol király követe, 1795-ben Tshu-ta-zin mandarintól a sajátképeni Chinának következő átnézetét nyerte :

Tartományok :	□ mérföldek :	acre :
Pe-tshi-li	58,949	37,727,360
Kiang-nan (két tartom.) .	92,961	59,495,040
Kiang-si	72,176	46,192,640
Tshe-kiang	39,150	25,056,000
Fu-kiang	33,480	34,227,200
Hu-kuang { Hupe / Hu-nun } . .	144,770	92,652,800
Ho-nan	65,104	41,666,560
Shan-tung	65,104	41,666,560
Olasz □ mérföld	571,694	378,684,160

Tartományok:	□ mérföldek:	acre:
Átvitel	571,694	378,684,160
Shan-si	55,268	35,171,520
Shensi, sajátképen Kan-su . . .	154,008	98,565,120
Su-tshuan	166,800	106,752,000
Kuang-tung	79,456	50,851,840
Kuang-si . . .	78,250	50,080,000
Yunan	107,969	69,100,160
Kuei-tseu	64,554	41,314,560
Olasz □ mérföld:	1,277,999	830,529,360
— □ lega:	144,222	

Rienzi szerint a chinai birodalom jelenlegi népessége volna:

Sajátképeni Chinában	Lélekszám	145,471,000
	Bárkákban élők	2,418,000
	9 osztálybeli mandarinok, és alsóbb hivatalnokok . .	102,000
	szárazföldi s tengeri sereg .	906,000
	Összesen:	148,897,000
Choreában		8,463,000
Tibet-, és Butanban		6,800,000
Mandsuria, Mongolia, Dsungaria, chinai Turkestan, és más adófizető tartományokban . . .		9,000,000
Gyarmatokban		10,000,000
	Általános összeg:	183,160,000

Némellyek a katonaság számát 1,800,000-re teszik; azonban különbséget kell tenni a valódi katonák, és azok közt, kik csak a papiron fordulnak elő: minthogy a tisztviselők csak azért teszik őket jegyzékbe, hogy értök a fizetést huzzák; szemle alkalmával pedig számos szolgáikat öltöztetik föl, és igy csalnak és élveznek. Ez észrevétel Klaprothtól ered.

Szinte Rienzi szerint Chinában a költség:

a polgári közigazgatásra 28,919,224 frank, 9,222 hivatalnokkal;

a hadi igazgatásra 166,498,728 fr., 1,259,200 emberrel;

ide nem számitva a nagyon is bizonytalan tengerészeti költségeket. Adjunk ehhez 16,000,000 frankot a Hoang-ho partjainak évi javitására, s 8,000,000-et a Yuen-ming, és Gi-hu kertekre: s az összes költség 219,417,952 frankot tesz: mellyet lehuzván a jövedelemből, marad még fölösleg: 60,420,784.

Készpénzben bejön évenkint:		279,838,736 fr.
Gabonában, és risben . . .	758,407,725 fr.	
A köz-magtárakban eltett gabona, és ris . . .	5,605,587,875	
Összesen :	6,363,995,600	
S igy az összes érték		590,161,264 fr.
A birodalom jövedelme tehát tétethetik . . .		870,000,000 frankra.

Ide járul az idegenek adója Cantonban; melly Rienzi szerint tehet . . . . . 6,000,000 frankot.

Tovább a selyem-, és egyéb kelmékre vetett adó 50,000,000 56,000,000

S az összes jövedelem fölmegy 926,000,000 frankra.

Ugyancsak a nevezett Rienzi szerint:

Peking népessége	1,700,000	lélek.
Nanking „	514,000	
Hang-tshu „	700,000	
Ou-tshang „ . .	580,000	
King-tshin „	500,000	
Foh-han „	320,000	
Nang-tshang „	320,000	
Su-tshu-fu „	214,017	
Kuang-tshu-fu „ (Canton) . .	845,729	
Macao „	32,268	

A hadsereg fölosztatik ekképen:

Rendes gyalogság	300,108	
Rendes lovasság . . .	227,000	
Tüzérség	17,000	581,000
A rendes sereg tartaléka . . .	30,000	
A rendes sereg tisztjei . .	6,892	
Rendetlen gyalogság	400,000	
Rendetlen lovasság . . .	273,000	678,200
A rendetlen sereg tisztjei . .	5,200	
Tengerészet		32,440
A szárazföldi s tengeri seregek összes száma :		1,291,640

(D) 270-dik laphoz.

A thea.

A füvészek sokáig vitatkoztak a fölött, minő családhoz sorozzák a theát; mig végre De Mirbel az ugynevezett theaceák családját képezte belőle.

Ugy látszik eredetét déli Chinában vette, s jelenleg önkényt tenyészik az egész (?) birodalomban; szintugy Cochinchinában, és Japanban : hová ismeretlen korszakban vitetett át.

A thea, Richard szerint, örökké zöldelő bokor : közönségesen 5 vagy 6 láb magas : mert megnyesik, hogy többet teremjen ; de magára hagyatva 28—30 lábnyi magasságra is emelkedhetik. Egymást váltogató, s rövid szárakon nyugvó levelei tojásdad alakuak, élesek, fogasak, szilárdak, simák, fénylők, sötét-zöldek, két, vagy három hüvelyk hosszuk, és egy hüvelyk szélesek. Virágai fejérek, kurta tővel, egyesek, vagy csekély számban egyesültek, a felső levelek üregében. Az egyszirmu kehely öt tompa bevágást mutat. A párta 3, 6, vagy 9 kerek, vagy meghajlott szirmokból áll. A himszálak igen számosak. A gyümölcsöt közönségesen három, golyó-alaku hüvelyk képezi; mellyek egy köztengely által, egyetlen medenczében tapadnak egymáshoz; melly hosszu hasadék által nyilik meg, és magot tartalmaz; miből a chinaiak olajt készitenek főzésre, és világitásra.

Nagyon hasonlit a camelia egy neméhez (sesanqua); s némellyek azt hitték, hogy a cameliának alfaját képezi : mig végre némelly kölcsönös jelvek, többi közt a két üregbeli virág, és a nagy, nem hajlott levelek által, attól megkülönböztetett.

Legujabban bebizonyult, hogy a zöld, és a fekete thea ugyanegy; és a különbség csupán a levelek szedésének módjától, és azok kezelésétől függ.

A levelek minősége főleg a földnek minemüségétől, és azoknak a napsugarakhozi helyzetétől függ : de az nincs meghatározva, mellyik a legjobb föld, és fekvés azokra nézve; meglehet, hogy a szelidebb meleg is elegendő : annyi igaz, hogy hét tized része a theának Chinában hegyek közt terem, és a hó mit sem árt annak.

Elkészittetvén kellőleg a föld, lyuk furatik abban, s ebbe hat, vagy tizenkét mag tétetik; mert alig kel ki egy ötöd része : minthogy a benne foglalt olaj könnyen megavasul. A föld természete szerint az elkészités is különböző : legjobb azonban a hamu, fa, juh-, vagy lótrá-

gya keverék. A lyukak mélysége 10, vagy 33 centimeter, két meternyi távolságra : s föld hányatik rájok, a nélkül, hogy letiportatnék. E mütét october, vagy februar hónapban történik, a tartományok minősége szerint. Némelly helyeken egész mezők vettetnek be; másutt egyedül a ris-, vagy gabona-földek szélei. Három évig a bokor magára hagyatik : ekkor levelei bőven termők, szilárdak, fénylők, sötét-zöldek, és először lehet azokat szedni; mi martius végén, és april elején szokott történni.

Kämpfer előadja az első aratást Meaco közelében, az Udsi hegyen; mellynek van fentartva a kimondhatlan kiváltság, theát szolgáltatni a császári asztalra. E mosolygó, regényes hegy kettős árokkal, és sövénynyel van köritve : nehogy ember, vagy állat oda bemehessen. A thea rendes sorokba van ültetve, naponkint mosatik, és megtisztittatik a portól, sártól, és rovaroktól. Az aratók hajnaltól kezdve minden durvább ételtől tartózkodnak, melly szeleket okozhatna; nehogy ez a kiváltságos leveleket megszentségtelenitse. Két, vagy három izben mosatnak naponkint : e végre külön keztyük tartatnak, és mindig szigoru fölügyelet alatt. Az aratás végével a fölügyelő a császári palotába viszi azt, számos környezet kiséretében. Ezen igen finom theától végtelen a fokozat, egészen a kalmukok számára használt tégla-theáig.

Kevesebb a baj azon theával, melly kereskedésre, s a falvak lakóinak használatára van szánva. A különbség a fekete, és zöld thea szedésében abban áll, hogy a zöld theának ott szakittatik le a levél, hol a levél a szárral egyesül, s csak az első tétetik el; a fekete theának pedig a levél szárastól töretik le. Az előbbi mód több gondot igényel; s nagyon természetes, hogy a zöld drágább, és jobb is : mert több figyelem fordittatik a kiválasztásra.

Az aratók, kosarak- és görbe botokkal, már hajnalban kimennek a thea-földekre, vigan, mint nálunk a szüretre szokás menni. Némellyek majmokat tanitanak rá, hogy a leveleket a meredekeken szedjék; mások pedig a vidék legszebb leányait fogadják meg e czélra.

Évenkint legalább három aratás tartatik : az első april kezdetén, a második május közepén, a harmadik junius végén. Minél közelebb esik egyik aratás a másikhoz, a levelek annál gyengébbek és becsesebbek. Az első aratás terméke a legbecsesebb; a második jobb a harmadiknál. A legmagasabb ágak levelei többet érnek, mint a közép, vagy alsóbb ágakról valók. A finom izléssel birók az izéről megtudják, valljon a thea idejében szedetett-e, vagy esős évszakban; ezenkivül azt mondják, hogy száraz időben szedetvén a thea, mégegyszer annyit nyom.

A leszedés után osztályozáshoz fognak. A fekete theának szánt levelekből lesz a pekoe, ha még nem hat éves fáról, és april elején szedettek; a su-shong már a második aratásból kerül ki; a congo a harmadik aratásból: midőn a kiválasztott levelek neve campoy, a közönségesekė bohea.

A zöld theának szánt levelek neve hyson, ha az első aratásból erednek; ágyupor, ha a finomabb levelecskék kiválasztatván, kis golyókba gyüjtetnek; tonkai a harmadik aratásból.

Minthogy a thea mindig zöldel, csak a fris levelek szedetnek le. Három éves korában legtöbbet és legjobbat terem a bokor; hét éves korában embernyi magasságu, s hanyatlani kezd. Előbbeni elevenségét visszanyeri egy részben, ha ágai a törzsig, s néha a törzs is a föld színéig lenyesetik. Annál erőteljesebben hajt ki; s a minden hatodik, vagy tizedik évben ekképen uj gallyakat nyert bokor, igen sokáig hajt még leveleket: jóllehet rendesen nem haladja meg a negyven, vagy ötven évet.

Fiatal korában, ha kellőn ápoltatik a theabokor, évenkint adhat két kilogramm levelet; s midőn már évek folytán csökkenik, még akkor is használ lehet venni az alsó hajtásoknak átültetésre, hogy uj sarjakat hajtsanak. Ez a legszokottabb szaporitási mód; mellyre nem is gondoltak az europaiak az ő fáradságos és hosszu kisérleteikben, midőn a theát éghajlatunk alá átültették.

Ki hozta be először Europába a theabokrot, az éjszaki hatalmasságok vitatkoznak fölötte; s bár mindnyájan fáradoztak benne, a dicsőség Svédországot illeti, az érdem pedig Linné-t. Tiz évig fáradozott a nagy férfi annak elvetésében, midőn Osbek Chinából egy fiatal, gyönyörü bokrot hozott neki. Már-már a kikötőbe ért, midőn egy hirtelen szélvész visszavetette őt a tengerre. Egy másik illy növény Gothenburgba érkezett meg, miután egy évi utazás közben kimondhatlan áldozatába került az egész hajós népnek: melly halálos szomjuságot türt, csakhogy a növény vizhiányt ne szenvedjen; azonban a kikötés utáni éjjel, a hajóban találtató egerek összerágták a dicső remények tárgyát. Végre 1763-diki october 3-án Eckberg kapitány több mint ötszáz kikelt magot hozott magával Upsalába.

Az általa követett mód csakhamar tudtára esett az angoloknak, és azonnal tenyészteni kezdték üvegházaikban, sőt a kertekben is. Gordon egy növényt küldött át Jausson lovagnak Párisba; s ez idő óta egész Franciaországban müveltetik, olly nagy elővigyázattal, hogy épen nem lehet hinni azoknak, kik azt ajánlják, miszerint keritésnek

használtassék a földek körül, a fejér tüske-bokor, és a terméketlen mályva helyett.

A minőségből eredő különbségen kivül még nagyobb különbség származik a kezelésből; miben a chinaiak annyira jártasak, hogy a brasiliai, s assani legjobb thea, sokkal alábbvaló a chinai középszerü theánál.

Magán a szedés napján, két óráig a napra tétetnek ki a thea levelei, s a pörkölésnek nevezett mütételek egész során mennek keresztül. Egy mühelybe lépvén, az égő kemencze előtt, melly fölött vas serpenyő áll, láthatni egy embert, ki a még fris leveleket kezébe véve, mérges tartalmuk egy részétől, azoknak forró vizbe mártása által megfosztja, azokat egymás mellé az izzó serpenyőbe helyezi, s kezeivel kavarja; mindez igen hirtelen történik, az izzó levelek érintése, s a fojtó gőz elszállása által előidézett égető fájdalmak közt: mialatt égető nedv is szivárog azokból, melly a már megsebzett kezeken fekélyeket okoz.

Jól sikerülvén ez első mütét, a levelek könnyen összegöngyölittetnek. Minden munkás bizonyos mennyiséget vesz magához, és azt a tenyereknek különös egymáshoz dörzsölése által, bizonyos nemü apró golyókba göngyöli. E golyócskát félreteszik, fölbontják, kézbe veszik, és ismét leteszik tizenöt-, vagy huszszor is: mig a pörkölő ugy intézi a dolgot, hogy minden levél három, négy, sőt öt pörkölésen is átmenjen, fölváltva a göngyölitéssel. Minden ujabb pörkölésnél a serpenyő hideg vizzel megmosatik, és a levelek asztalkendővel vétetnek le, melly mindig a pörkölő szájában van, hogy tudnillik az égető gőzöknek beszivását akadályozza.

A száritás különös kosarakban folytattatik, illő hévmérsékre tétetvén az e végre készült kemenczékben.

Ekkor ismét a kiválasztáshoz fognak: a levelek egyenkint osztályoztatnak, finomság, nagyság, jobban, vagy kevésbbé sikerült begöngyölés, és a száradás foka szerint; s igy képződik azon változatosság, melly a kereskedésben már huszonhétféle alakban ismeretes, de melly valójában nincs meghatározva.

A zöld, és barna thea levelei különfélekép pörköltetnek. Az első közönséges müködés után, a zöld thea levelei ugy kezeltetnek, hogy tojásdad alakot nyerjenek, csak néhány perczre tétetvén ki a napnak: azután egyenkint összegöngyölittetnek, ujra kitétetnek, ismét összesodortatnak, és megint kitétetnek; végre a serpenyőbe öntetnek, hol egészen a pörkölésig forgattatnak: és illy állapotban vastag zsákba öntetnek, mellyet egy munkás egész erejével, kézzel-lábbal

dömöcsköl, mignem végre az egész tömeg kőkeménységet nyer. Később az igy összedömöcsközött levelek kivétetnek a zsákból, ujra megszellőztetnek, tüzre tétetnek, és bambusz kosarakba göngyöltetnek, hol hat, vagy nyolcz hónapig tartatnak; mi után ujra a levevegőre tétetnek ki, másod izben is a serpenyőbe dobatnak, ismét összesodortatnak: három izben is egy bambusz szitán áteresztetnek, kiválasztatnak, megtisztittatnak; mig végre indigo-, és gyps-vegyülettel meghintetnek, hogy szinök egyforma legyen. Eme, némileg tisztátalan állapotban adatik át a zöld thea a kereskedésnek. A barna thea sincs ez alól kivéve; csakhogy nem tudjuk, minő idegen anyagok vegyittetnek hozzá az illat emelése végett.

Elkészittetvén illy módon a fajok, és változataik, begöngyölittetnek. A finom thea mázas katulyákba takartatik, bevonva czin, vagy ólom lemezekkel, vagy száraz falevelekkel, vagy szines papirral és bambusz szalmával, vagy talán bőrrel is, midőn Oroszországba küldendők, s a hires karaván-theát adják.

Ekkép begöngyölittetvén a thea, két hónaptól tizenegy hónapig, s néha tovább is eltart, minősége szerint, a tágas chinai raktárakban; hol valamennyi nemzetek kereskedői fölkeresik azt.

Ezen adó, mellyet az egész világ évenkint fizet Chinának, 200 millio frankra rug, hét ezer és több millio kilogramm theáért; melly összegből Oroszország nyolcz milliónál többet kap, Anglia legalább tizennyolcz milliót, az amerikai egyesült államok nyolcz, vagy kilencz milliót, Németország nyolczszáz ezeret, Hollandia öt-, hatszáz, Franczia ország háromszáz ezeret; a maradékot a többi mivelt nemzetek fogyasztják el, minden arány nélkül a lakosságra: mivel Austria például, tizenötször népesebb levén Hollandnál, százszor kevesebb theát fogyaszt el. Minden az éghajlattól, szükségletek-, kereskedési viszonyok-, szokások- és temérdek egyéb körülményektől függ.

1844-ben Cantonból 32,900,000 kilogramm thea vitetett ki; még pedig 24,422,000 britt zászló, 6,997,000 amerikai lobogó alatt: értéke 104,841,000 frankra számittatik. De csak hamar az éjszakibb kikötők vetekedtek Canton kikötőjével; mióta tudnillik az idegeneknek megnyiltak. A Shang-hai kikötő a legjobb vásártért nyujthatja; minthogy Nganuai, s Kiangsou tartományokból láthatja el magát: hol a thea igen nagy mennyiségben termesztetik. Fu-tshan-fu kikötő 1400 kilometernyire van a hires Bohi halmoktól, hol a birodalomban legjobb thea termesztetik.

A theának ipartörténete igen érdekes. Midőn a chinaiakról elő-

ször volt szó Európában, a sok hihetetlen mesék közt az is mondatott rólok, hogy bizonyos növényből italt készitenek, melly őket folytonos vidorságban, kellő kövérségben, és helyes egyensulyban tartja a test és lélek müködései közt; hogy ezen becses növény következtében a Közép-birodalom még a görvélynek nevét sem ismeri; s a hólyagkő, fekély, s maga a dögvész is meghajol ezen chinai növény előtt.

A kereskedelmi nyerészkedés szelleme terjeszté az illy történetecskéket, hogy elkészitsék Európát a theának elfogadására; mellyért cserében a chinaiak a zsályát elvenni igérkeztek, minthogy ez ott mindazon tulajdonságokkal hirdetteték ki, mellyeket a salernoi iskola abban keresett. Temérdek mennyiség küldetett tehát Chinába: egy font zsálya három font theával cseréltetvén be; mellynek fontja Parisban száz frankon adatott, holott a hollandi kereskedőknek fél frankba sem került. A chinaiak azonban nem igen kedvelték meg az europai növényt; az övék pedig olly annyira kiterjedt Európában, hogy jelenleg annak fogyasztása 753,000,000 kilogrammra számittatik. A fogyasztás lassan ment kezdetben; s negyvennyolcz év alatt 1652-től 1700-ig Anglia csupán 68,000 kilogrammot fogyasztott el: mig jelenleg évenkint 19 milliót emészt meg.

Az orvosok hiában tiltották e l a s s u m é r g e t. Fölhozta valaki, hogy a chinaiak által hozzánk küldött thea, az ő italuk maradványaiból áll; ugyanezt mondták a missionariusok is (L e t t r. é d i f. T. XVIII. p. 302). Mindez nem használt. A borzasztó növény annyira elterjedt, hogy hajórajokat és karavánokat kellett összeállitani, mellyek azt tengeren és szárazon elszállitsák.

Linné a theát a mérges növények közé sorozta, az euphorbia-, croton-, fejér hunyor-, ricinus-, és colchicummal együtt: mellyekkel három-tokos magvai közösek. Péligot elemzései megerősiték e következtetést; és a méreganyagtól egyedül a pörkölés fáradságos munkája által fosztathatott meg. Meglehet, egykor a gyógyászat hasznát vendi ez öldöklő anyagnak: azonban csak a scharlatanismus nagyithatá az italnak gyógyászati hatását; melly abból áll, hogy a hirtelen megakadt bőrkigőzölgést elősegíti, s a meghülés és náthahurut ellen használ. Némellyek most is azt hiszik, kogy a görvélynek elejét veszi, vagy legalább segit rajta. Mi a lelki betegségeket illeti, mindenki tudja, mit tartson rólok. Sokkal czélszerübb arra, hogy az emésztést elősegítse, s a dispepsia minden eseteiben. Hogy a chinaiak mértékfölött szaporitanak, s nem ismerik a hólyag-, és veseköve, a köszvényt, stb., az egészen másnak tulajdonitandó, s nem a theának. A

theának ellenségei pedig annak tulajdonitják a vesegyuladást, az általános elgyengülést, a belek és agyvelő lankadását, fejszédülést, étlenséget, aszkórt, idegreszketegséget, szorongást, kövérséget, a fogak kihullását, és a szivdobogást. Mind a két fél tulságokban jár, mellyeket a használat alkalmas mérsékletével el lehet kerülni.“ (Lásd **Josat** orvos Értekezését az 1845-ik évi Investigateur-ben, 400. lapon.)

(E) 300-dik laphoz.

Tao-sse-k.

Lao-kiun, a chinai Epicurus. Követői az ész tanárainak neveztettek. Büvészek-, és alchimistákká fajultak. Egy történeti regény töredéke. Egy Tshonang-tseu-, Lao-kiun tanitványára vonatkozó előadás elemzése. A Zadig elbeszélés eredete. A chinaiak különféle babonaságai. Fatalisták. Anekdota. Büvölések és talismanok. A lelkekbeni hit. Jó és gonosz jóslatok. Jövendőmondás.

A Chinában megállapitott harmadik felekezet, vagyis vallásos, avagy bölcsészeti hit, a Tao, vagy Lao-Kiun felekezet; mi alapitójának neve, vagyis inkább czime volt. Mintegy 560 évvel tünt föl a keresztény időszámitás előtt, majdnem egy időben Confuciussal, ki szól is róla. Tanai után itélve, ugy látszik, megvetést akart gerjeszteni a gazdagság és nagyság iránt; s Epicurushoz hasonlóan, föltette magában, leigázni mindazon szenvedélyeket, mellyek a lélek békéjét, és az egyéni boldogságot megzavarhatnák. Azonban tanitványai s utódai, nem érezvén magukban elegendő erőt a halál megvetésére, a hosszu élet, vagyis a halhatatlanság italát akarák elkészíteni: s illy módon alchimistákká váltak. Egyszer üldöztettek, máskor ismét pártoltattak Chinában; s ugy látszik, tanaik több kedvességben részesültek a Song dynastia alatt, a mi időszámitásunk utáni tizedik században; melly időtájban nagy hitelre vergődtek ott minden elmélkedő vélemények.

Confucius fő commentatora nem nagy tisztelettel említi Lao-kiun-t, vagy, mint gyakran neveztetik, Lao-tseu-t, és őt „becsületes tudatlan“-nak nevezi: akkép rajzolván őt, mint egy magányban élő embert, kinek példányszerü alázatossága, józansága, s egyszerüsége a fájdalmakon és szenvedélyeken fölül áll. Hirdette, s gyakorolta a tétlenséget [1]), a világ-, és mindannak, a mit magában foglal, feledését; nem érzett semmi vágyat a dicsőség, élvek és munka iránt. Biztos állithatni, hogy a Tao követői által jelenleg elfogadott főbb dogmák azok müvei, kik Lao-kiun-ra következtek, s kik nevét fölhasznál-

[1]) Ez hindu eredetre mutat, hihetőleg a patandsalok *Shankya* rendszerétől. Általában a buddhismus a szemlélődő ascetismust fogadta el.

ván, saját rendszert alapitottak, és fogadtattak el. Őt „ősatyának, alapitónak, az ég kegyeltjének“ nevezik; és azt mondják róla könyvükben, hogy valamelly felsőbb lénynek megtestesülése volt, melly minden században, emberi alakban vegyül az emberek közé: előadják különféle neveit, mellyek alatt megjelent, a mesés kortól kezdve, a VI. századig; mi összesen hét korszakot képez [1]). Hihetőleg a Buddhaféle háromság utánozására, Tao követői is csináltak egyet, Három-lénynek nevezvén azt. S e hármas hatalom ugy ábrázoltatik, mint a melly kormányozza az égben az összegyült isteneket, a napot, holdat, csillagokat és csillagzatokat; innen pedig az irgalom és jóság számos epitheumaival diszitett nevét átadja a ‚mezitlábos nagy angyalnak‘, hogy azt kihirdesse a nagy világban, s az emberek annak kimondása, és ismétlése által végtelen boldogságot, és minden gonosztóli megszabadulást nyerhessenek. A Tao-te-king legfőbb szent könyvük, mellynek latin forditása is létezik a királyi társulat könyvtárában.

Lao-kiun tanitványai az alchimián kivül különböző időkben a büvészetet is gyakorolták. A Tang dynastia alatt olly nagy hirre tőnek szert, hogy Tien-sse, vagyis ‚mennyei tanárok‘ nevet nyertek; s Lao-tseunak pompás templom emeltetett, mellybe szobra is behelyeztetett. Azt mondják, hogy e párt főnökei jelenleg, Kiang-si tartományban tágas teleppel birnak: hova a jövő titkainak megértése, vagy az egészség visszanyerése végett temérdek nép tódul, melly tudományuknak hitelt ád. A felekezet, ugy látszik, nagyon elfajult, s egészen eltért a czéltól, mellyért alapittatott; s mindazok, kik még fönmaradtak a tao-sse-k közül, jelenleg olly ravaszok és szemfényvesztők, mikép azt állitják magukról, hogy az ördögökkel állanak szövetségben. A többi chinaiaktól, főleg külalakra, különböznek, hosszu hajuknál fogva: mellyet egy nagy tüvel körültekernek fejökön, hasonlón a lieou-kieou-i parasztokhoz. A Tao felekezet bizonyára a legkevésbbé népszerü, s elterjedt Chinában; jelenleg csak is a tudatlanok közt talál követőkre: s igen ritkán találkozik az ember egy tao-sse-vel.

Annak bizonyitására, mit gyermekies babonaságukról mondottunk, kivonatát adjuk egy, a ‚Három ország története‘ czimü chinai münek; mellyben a három Tshang testvérre vonatkozó legendák találtatnak: kik Lao-kiun-, egy „sárga sipka“ czimü lázadó párt főnökének követői valának; melly párt olly nagy zavarokat támasztott, hogy a Han dynastia bukását magával vonta.

„Lieu-pei hasznára forditva az alkalmat, teljes erővel rohanta

[1]) *Morrison's Dict.* I. köt. 582. lap.

meg Tshang-pao-t. Ez készen lévén visszanyomására, lóra ült, szétbontott hajjal, és forgatva a kezében tartott kardot; azután pedig büvészeti mütételekhez folyamodott. Ekkor szél támadt, a villám borzasztóan bömbölt; és egy felhő ereszkedett le az égből, mellyben nagyszámu fegyveres emberek látszottak csatázni. Lion-pei csakhamar visszavonult, és Tshon-sieu-hoz ment tanácsot kérni; ki igy szólott hozzá: ‚Hadd folyamodjék még a boszorkányokhoz. Mig én sertés-, kos-, és kutyavért keverek össze, helyezz el csapatokat lesbe a dombon; s midőn az ellenség támadni fog, futásnak indithatod őt, ha e vérrel meghinted. Más nap Tshang-pao dobszóval, és kifeszitett zászlókkal kezdte meg a csatát. Lion-pei szembeszállott vele; de alig volt közelében, Tshang-pao ujra a büvészethez folyamodott. A szél fujt, a villám dörgött, egy más felhő bevonta az ég boltozatát, s ugy látszott, mintha az égből lovas csapatok hullottak volna alá. Lion-pei azonnal futást szinlelt: Tshang-pao üldözte őt; de még a domb tuloldalára sem ért, midőn az ott elrejtett csapatok kiugráltak, és szórták az ellenség ellen a tisztátalan nedvet, mellyet már készen tartottak. A levegő azonnal papir-, vagy szalma-emberekkel és lovakkal látszott eltelve lenni, mellyek a földre hullottak: a szél lecsendesedett, és a dörgés megszünt. Ekkor büvészetét megsemmisitve látván Tshang-pao, szaladni kezdett; de nem volt erre ideje: Lion-pei két hadvezére, az egyik jobbról, a másik balról tört elő; s ezek elzárták előtte az utat: hadnagya pedig hátulról. A minden oldalról bezárt lázadók darabokra konczoltattak. Lion-pei észrevévén, hogy zászlóikon e felirás volt: ‚A földnek ura', Tshang-pao-ra rohant; ki ugyan megszökött előle, futás közt azonban egy nyilvessző találta őt jobb karján."

E szó tao, ész, mellytől a felekezet nevét vette, ugy látszik egy eredetü, a mi régi bölcsész szavunkkal. Némellyek igen sokat vitatkoztak azon rejtélyes értelemről, mellyet a chinai metaphysicusok a tao, és li szóknak tulajdonitának; mi egyedül annak kijelentésére szoritkozunk, hogy ezek egyszerüen észt tesznek. Egy kath. missionarius azon föltevést nyilvánitá, hogy tao a görög logos-nak felel meg; mire nem minden alap nélkül azon ellenvetés tétetett, hogy tao minden dolgokat létrehozó első, és ős ok levén, nem felel meg jól a λογος-nak, mellyel az azt elfogadott bölcsészeti rendszerek nem az első, legfőbb okot, hanem az Istenség első kifolyását, emanatioját akarták jelenteni *).

*) Mi azonban csak azt látszik ujolag bizonyitani, hogy a chinai hagyomány hű maradt a teremtő Ige felőli ős tanhoz és eszméhez: azt igaz Istennek nézve; a pogány bölcsészet pedig az első teremtett lényt, a demiurgust csinálta belőle, az eredeti tant elferditvén. S.

Lao-kiun-nak négy főtanitványa volt, és ezek közt az elsőről, Tshonang-tseu-ról a chinaiak igen kedves(?) dolgot beszélnek. Egy neme ez a gunynak a szépnem, különösen a házasság ellen; s annál inkább figyelemreméltó, minthogy Voltaire-nek Zadig-jára bő anyagot nyujtott. Itt azt mi is előterjesztjük kivonatban.

A Tshu dynastia utolsó éveiben [1]) tűnt fel Chinában egy Tshonang-tseu nevü hires bölcsész, ki Songország Meng városában született. Egy kis tartomány kormányzója volt, s követője egy azon korbeli hires bölcsésznek, és a Tao felekezet alapitójának. Valahányszor Tshonang-tseu elaludt, mindannyiszor egyet álmodott: ugy tetszett neki, mintha egy nagy lepke volt volna, melly majd kertben, majd mezőn, ide s tova repkedett. Olly nagy benyomást tett rá ez álom, hogy fölébredvén, azt képzelte, mikép vállaihoz szárnyak nőttek, és azokkal repülni akart. Nem tudta, mit gondoljon az annyiszor ismételt, és rendkivüli álomról. Egy napon a nyugalom perczében, miután tanitója-, Lao-tseu-val az Y-king-ről szólott volna, előadá neki gyakori álmát, és annak megfejtését kérte. „Azonnal elmondom," felelé a csudálatos ember, ki a természetnek minden csodáit ismerte. „Azon korban kell keresned e gyakori álom okát, melly a te éltedet megelőzte. Midőn a chaos kifejlett, s a világegyetem alakot nyert, te egy gyönyörü fejér lepke voltál. Az égnek első termékei voltak a vizek, azután a földet ékesitő fák, és növények: mert valamennyien azonegy perczben kezdettek virítani. A gyönyörü fejér lepke kedve szerint repdesett, és szagolta a legszebb virágokat: végtelen gyönyörélvezetet szivott a napból, és a holdból; végre erőt szerzett magának, melly őt halhatatlanná tevé. Két nagy kerek szárnya volt, és nagy gyorsasággal repült. Midőn egy napon szokott módja szerint mulatozott, a nagy királyné kéjkertének virágaira szállt, mellybe, hogy bemehessen, kitalálta a titkát, s néhány nyiladozó bimbót elpusztitott. A titokteljes madár, melly a kertet őrizte, ugy megszurta orrával a lepkét, hogy belehalt. Azonban csupán a lepkének teste maradt élettelenül, lelke pedig, melly halhatatlan volt, nem veszett el; egyik testből a másikba ment át, most pedig Tshonang-tseu testében van: innen erednek benned a szerencsés hajlamok, hogy nagy bölcsész váljék belőled, és képes légy befogadni az általam tanitott mesterséget, tökéletesen elválni a világtól, magad fölébe emelkedni, és saját szived- és lelkednek minden lehető tökélyt megadni."

Ezután Lao-tseu fölfedé tanitványának az ő tanainak legmélyebb titkait: és ő azon perczben egészen más embernek érezte magát. S ő

[1]) L. az **Abel Rémusat** által kiadott *chinai* elbeszéléseket III. köt. 149. lap.

eredetéhez képest valóban lepke-hajlamokkal birt: folyton repkedvén, a nélkül, hogy valamelly tárgyon megállapodnék, bármilly szépnek tetszett is az előtte; s még a szerencse sem kisérthette meg őt hizelgéseivel. Midőn Lao-tseu látta, hogy tanitványa megveti a század gyönyöreit, s megizleli az igazságot, közlé vele Tao-te-king mysteriumait; mivel az ötezer szó, mellyből ama könyv áll, csupa rejtély: s egy illy tanitvány előtt semmi rejtegetni valót sem tartott.

Részéről Tshonang-tseu egészen a tanulmányra adta magát: nem csak nem unta meg az olvasást, és elmélkedést mesterének oktatásai fölött, hanem gyakorlatba is tette azokat; folytonos vizsgálat, és lelkének tisztitása által tökéletesen belátta, mennyire különbözik a benne látható rész a láthatatlantól, a romlékony test a lélektől; melly elhagyva e testet, a bámulatos átalakulás uj életébe megy által.

E világosság földeritvén elméjét, Tshonang-tseu lemondott az általa viselt hivatalról, elbucsuzott Lao-tseu-tól, és utra indult, azon reményben, hogy szép ismereteket szerezni, s uj fölfedezéseket fog tenni. Bármennyire szerette azonban a szabadságot, és a sziv nyugalmát, a házassági szövetség gyönyöreiről nem mondott le: sőt három nőt is vett egymás után. Az elsőt csakhamar betegség ragadá el; a másodikat hibája miatt üzte el; a harmadik e történet tárgyát fogja képezni.

Az ő neve Tian volt, és Tsi királyaitól vette származását. Tshonang-tseu nagy hirt szerzett magának ezen országban; s Tian, a királyi család egyik ágának feje, meghatva érdemei által, saját leányát adta neki nőül. Az uj hitves sokban fölülmulta az előbbi kettőt: bőre hófehér, termete nyulánk, és fürge lévén, mint valamelly istennő, a bölcsész egész gyengédséggel szerette őt; jóllehet természeténél fogva szerelemre nem hajlott.

Tson királya Tshonang-tseu nagy hiréről értesülvén, őt államaiba hivni szándékozott; némelly udvarbeli tiszteket küldött érte dús arany, és selyemszövet ajándékokkal, kik őt meghivták, lépne be, mint első minister, tanácsába. Tshonang-tseu illy dús ajándokok által nem hagyván leveretni magát, következőleg válaszolt: ‚Egy áldozatra szánt tinó, jó sokáig tápláltatott minden lehető figyelemmel; nagy pompával, s mindazon ékességekkel járt, mellyekkel az áldozatok ékesittetni szoktak. A diadal e nemének közepette, az uton két igába fogott ökörrel találkozik; mellyek az ekét izzadva huzták: ennek láttára gőgje növekedett. Midőn pedig a templomba vitetnék, és a kést maga ellen fölemelve, s önmagát a halál áldozatának lenni látta, ohajtott volna azon ökrök sorsával cserélni, mellyeket nem régiben megvetett: de hasztalan volt minden

ohajtása; mert föláldoztatott.' Illy szép móddal utasitá vissza Tshonang-tseu a király adományait, és ajánlatait.

Nem sokára nejével együtt Songországba, szülőföldjére menvén, Nan-hoa hegyen vett magának lakást a Tsau-tshong kerületben; hogy ott bölcsész módjára éljen, s távol a világ zajától, élvezze a természet ártatlan gyönyöreit. Midőn egy napon, elmélkedésbe mevülve, a hegyoldalban sétálgatna, a nélkül, hogy észrevenné, a szomszéd falu temetőjénél látta magát. Megindulván ennyi sirhalmok láttára: ‚Ah! fölkiálta sohajtozva, tehát itt mindnyájan egyenlők vagyunk. Sem rang, sem különböztetés nem létezik itt: a legtudatlanabb és legostobább összevegyül itt a bölcsesel. A sir tehát minden embereknek végczélja, s örökös lakhelye.“ Egy ideig illy buskomoly gondolatokban elmerülve, tovább lépdelt a sirok közt, és egy ujan felhánytra bukkant. Még ki sem száradt a kisded sirdomb földje; egy fiatal nő gyászban üldögélt mellette: s a sir fölött szünet nélkül ingatott egy, kezében tartott fehér legyezőt. Ennek láttára elbámulván Tshonang-tseu: ‚Szabad-e kérdenem tisztelt asszonyság!‘ szólt hozzá, ‚kinek sirja ez itt, és miért legyezed azt olly szorgalmasan? Bizonyára valamelly titok rejlik itt, mellyet én nem tudok!‘ A hölgy, a nélkül, hogy fölkelne, s tovább is folytatván a legyezést, némi szavakat bocsátott ki ajkain, és könyeket hullatott; mi által értetni akará, hogy nem annyira természeti félénkség, mint szemérmesség tartja őt vissza a szólásban. Végre ekképen felelt: „Egy özvegyet látsz itt férje sirjánál, kit szerencsétlenül a halál ragadott el tőlem: éltében kedves volt ő szivemnek; a leggyöngédebb szeretettel viseltetett irántam, ugy hogy nehezemre esett, megválni tőle. Utolsó szavai ezek voltak: szeretett nőm! ha te más férjet akarnál választani halálom után, ajánlom, várd be, mig sirom hantja egészen megszáradt; azután bátran választhatsz más férjet. Meggondoltam tehát, hogy e frisen felhányt hantnak felülete nem fog olly hamar kiszáradni: azért vagyok itt szelet csinálni, hogy a nedvesség hamar szétoszoljék.“

Egy illy őszinte vallomásra alig tudta magát a nevetéstől visszatartani a bölcsész, és igy gondolkozott magában: ‚Mikép kérkedhetik e nő azzal, hogy szerette férjét, és általa viszont szerettetett: ha máris olly hamar mást keres magának? Mit cselekednék akkor, ha egymást gyülölték volna?‘ Ezután a nőhez intézve szavait: ‚Ohajtásod tehát, hogy e sir hantja mielőbb kiszáradjon? S mivel olly gyönge teremtés vagy, hamar kifáradsz bele, s elhágy az erőd. Ha tehát ugy tetszik, én is segitni fogok.‘ A nő azonnal fölkelt, s mélyen meghajtva magát, elfogadta az ajánlatot, és a magáéhoz hasonló legyezőt nyujtott át neki.

Tshonang-tseu, ki a lelkek idézésének mesterségéhez értett, ezeket segitségül hivta; s néhány legyintéssel a sir fölött, annak minden nedvességét elpárologtatá. A nő vidor, mosolygó arczczal köszönetet mondva jótevőjének, egy nagy tűt huzott ki hajából, s átnyujtá azt, az általa használt legyezővel együtt; kérvén őt, fogadná el azt hálája csekély jeléül. Tshonang-tseu visszaadá a hajtűt, s elfogadá a legyezőt: a nő megelégedetten távozott, s az öröm egész valóján elömlött.

Bámultában mozdulni sem tudott Tshonang-tseu; ezután elmélkedésekbe merülve, mellyek illy kaland után önkényt merültek föl benne, visszatért lakába. Gunyhójában üldögélvén egy kis ideig, a legyezőt nézegette; azután pedig mély sohajjal a következő verseket szavalta el:

Ki nem tudja, hogy két egyén nem más okból egyesül,
Mint hogy a gyülölet magva maradt fön előbbi éltökből?
S házasságra akarnak lépni, hogy minél tovább kinozzák egymást!

Észre nem vétetve férjétől, Tian-shi mögötte állott; s hallván e szavakat, néhány lépést tett előre, s mondá neki: „Szabad-e tudnom, miért sohajtozol, és kitől kaptad e legyezőt?“ Tshonang-tseu elbeszélte kalandját az özvegygyel. Ennek végeztével Tian-shi haragra gyuladván, átkot szórt az özvegyre; az emberi-nem, és saját neme gyalázatának nevezvén őt. Azután Tshonang-tseuhoz fordulván: „Nemde igaz, mondá, hogy az illy nő rettentő szörnyeteg, és ennyire elvetemült kebel sehol sem található?“

Tshonang-tseu ismét más verseket szavalt:

A férj életében mellyik nő az, ki ne hizelegne neki?
Alig, hogy meghalt, fogja a legyezőt, s kiszáritja sirját.
A festés ábrázolja ugyan az állat külsejét, de nem mutatja annak belsejét.

E szavakra nagyon feháborodott Tian-shi. „Az emberek mind egy tésztából vannak gyurva, kiálta fel; csupán a bün, és az erény tesz köztök különbséget. Hogy merészelsz te szememben igy szólni a nőkről, s igazságtalanul összehasonlitani az erényeseket ama szerencsétlenekkel, kik nem méltók arra, hogy éljenek? Nem szégyenled magadat, illy igazságtalan itélet miatt; s nem félsz a büntetéstől?“—„Mennyire fölhevültél, kedvesem! mondá a bölcsész; valld meg csak őszintén: ha én most meghalnék, midőn még élted virágában vagy, valljon meg tudnád-e állani, hogy három, vagy öt évig özvegyen maradj?“ — „Nincs-e megirva, felelé a nő, hogy a hű tanácsos nem szolgál két fejedelmet? Szintugy az erényes özvegy sem gondolkozik második férjről. Ki látta valaha, hogy rangombeli nők egy családból a másikba mentek át, és elvesztve férjöket, másikat választottak? Ha szerencsétlenül özvegyen találnék maradni, tudd meg, hogy nem volnék képes olly tettre, melly szégyent hozna ne-

memre; s nem három, vagy öt évig, de egész életemben sem fognék más férjre gondolni. Illy gondolat még csak álmomban sem jutna eszembe: ez az én szilárd elhatározásom; mellytől semmi a világon eltántoritani nem fog." — ‚Hasonló igéreteket, folytatá Tshonang-tseu, könnyü tenni, de nehéz megtartani.'

E szavak még inkább fölingerelték a nőt; ki nem igen tisztelet-teljes módon nyilatkozott. „A nőnek, mondá ő, jelleme gyakran nemesebb, és állandóbb a házassági kötelékben, mint egy saját állapotodbeli férfiué. Nem kellene-e neked a hűség tökéletes példányának lenned? S ime alig hal meg első nőd, máris egy másikat vettél; ezt elkergetvén, én vagyok a harmadik. Magadról itélsz meg másokat is, és azért helytelenül itélsz. Mi, bölcsészek nejei, minthogy velök együtt szigoru erényt tartunk, legkevésbbé férjesülhetünk másodszor: ez által a világ gunyának tennők ki magunkat. De te tökéletes egészségben vagy; mire való tehát az illy beszéd, s milly örömet lelsz abban, hogy engem igy gyötörsz?" Ezek után minden további szó nélkül megrohanja a legyezőt, mellyet férje kezében tartott, elkapja tőle, s bosszusan darabokra tépi. — ‚Csak lassan, szóla Tshonang-tseu; a te élénkséged tetszik nekem, s örömmel szemlélem haragodat e részben.' A nő lecsendesült, és más tárgyakról beszéltek egymás közt.

Néhány nap mulva Tshonang-tseu sulyosan megbetegedett, s csak hamar végéhez közelitett. Tian asszony siránkozva, s fuldokolva folyton mellette virrasztott. ‚Ugy látszik, mondá Tshonang-tseu, e nyavalyából nem gyógyulok fel: talán még ez estve, vagy holnap reggel örök bucsút veendünk egymástól. Csak az kár, hogy széttépted legyezőmet! Jó lett volna azzal felszáritani sirom hantját.' — „Ez állapotban kár, uram! gyanut táplálni; mi téged is elkedvetlenit, s nekem sem válik becsületemre. Tanulmányoztam könyveinket, s jól ismerem szokásainkat: az én szivem, mellyet egyszer neked adtam, esküszöm rá, nem leend másé; ha kételkedsz őszinteségemben, inkább én akarok előbb meghalni, csak hogy légy meggyőződve szerelmem és hüségem felől!" ‚Elég már, folytatá Tshonang-tseu; most már bizonyos vagyok irántami érzelmeid állandóságáról.... Ah! érzem, hogy meghalok: szemeim többé nem látnak téged.' E szavak után megszünt lélekzeni, s életjelenséget többé nem adott.

Ekkor a nő sirás- és jajgatásba törvén ki, átkarolá férjének holttestét, és azt sokáig kebeléhez szoritá: ezután gyászba öltözött; éjjel-nappal hangzott a ház sirása- és jajgatásaitól; a fájdalom annyira erőt vett rajta, hogy őrültnek lehetett volna őt tartani; sem aludni, sem

enni nem tudott. A hegyek lakói eljöttek, megadni a gyásztiszteletet az elhunytnak; jól tudva, hogy ő nagy böles volt. Midőn a tömeg eloszlott, egy ifju baccalaureus érkezett, kedves alak- és termettel, csinosan öltözve, violaszin selyem-ruhában, fekete sipkával, himzett övvel, és vörös czipőkben, egy öreg szolga kiséretében. Ez uri ember a Tson királyok maradékának adta ki magát. — ‚Néhány éve már, igy szólott, Tshonang-tseu bölcsésznek kijelentém abbeli szándékomat, hogy tanitványa kivánok lenni; azért jöttem ide: s most hallom, hogy meghalt. Ez eset rám nézve nagy kár, és veszteség.' Pompás öltönyét azonnal gyászszal cserélte föl, és a koporsóhoz közeledvén, négy izben érinté homlokával a földet, s fuldokló hangon igy kiáltott föl: ‚Böles Tshonang! mennyire szerencsétlen a te tanitványod, hogy nem találhatott téged életben, s nem okulhatott tanitásaidból. Legalább be fogom bizonyitani, mennyire szerettelek, és becsültelek, s negyven napi gyászt fogok itt tartani.' Ezt mondva, négy izben borult még a földre, s azt könyeivel áztatta.

Tüstént rá az özvegyet kivánta látni, hogy részvétét tanusitsa iránta; a nő két, vagy három izben megtagadta a kérelmet. Wang-sun (a mi annyit tesz, mint a király unokája) értésére adá, hogy a régi szokások szerint a nők szabadon mutathatják magukat, midőn a férjnek barátjai, látogatásukra jönnek: ‚Nekem pedig annál több jogom van e kiváltságra, minthogy a böles Tshonang-tseu házában laktam volna, mint tanitvány!' E kérelemre hajolt a nő; s előjött szobáiból: lassu léptekkel haladott a teremben, meghallgatni ott a fiatal ember sopánkodásait, mellyek rövid szavakban, és általános kifejezésekben foglaltattak.

Látván az ifjunak ildomosságát, és nagy eszét, a nő egészen meg volt lepetve, s keblében valamit érzett, mit maga sem tudott világosan megkülönböztetni; de mi azon ohajtást keltette benne, hogy az ifju olly hamar ne távozzék tőle! Wang-sun őt megelőzve, mondá: ‚Miután szerencsétlenül elvesztém mesteremet, kinek emléke mindig kedves lesz előttem, itt közelében lakást keresek magamnak, hol száz napot gyászban tölthessek; azután pedig temetésén akarok jelen lenni. Időközben a jeles férfiunak munkáit fogom olvasgatni: az olvasás kipótolandja majd a tanitásokat, mellyektől megfosztatám.'— ‚E becsületet házamnak kérem ki, válaszolá a nő; nem látok benne semmi akadályt, vagy illetleuséget." Azonnal eledelt készittetett számára, s az étkezés közben egy csinos táblán összerakta Tshonang-tseu minden müveit: hozzá adva még a Tao-te-kinget, mellyet Lao-tseu-tól kapott ajándékban; s mindezt Wang-sun-nak ajánlotta, ki az ő természetes ildomosságával fogadá az egészet.

Az ifju két szobába helyeztetett el a terem mellett, hol a koporsó állott, s melly két szoba a terembe nyilt, minthogy ez folytonosan nyitva volt. Gyakran eljött ide az özvegy, siránkozni a koporsó fölött; s távoztakor mindig mondott valami hizelgőt Wang-sun-nak, ki eléje jött, őt üdvözölni. E gyakori találkozások alkalmával számos pillantásokat váltottak, mellyek egymásnak érzelmeit elárulták. Wang-sun már félig, az özvegy pedig egészen szerelmes volt bele: ugy hogy kedves dolog volt, falun lenni, egy magános házban, hol nem igen tünhetett szembe a gyászszertartások elhanyagolása. Mivel azonban a nőnek mindig bajosabb megtenni az első lépést, a következő módhoz folyamodott. Ott volt nála az ifjunak öreg szolgája; néhány findsa bort tett eléje, hizelgett neki, s végre azon kérdést tette neki, valljon az ő urának van-e már neje. „Még nincs," felelé a szolga. ‚Minő tulajdonokat keresne ő egy nőben, hogy feleségül vegye?'—A szolga, kinek nyelvét megoldá a bor, azonnal felelé: „Azt hallottam tőle, hogy ő a legboldogabbnak tartaná magát, ha hozzád hasonló nőt találna." ‚Igaz-e, a mit mondasz? Csakugyan ezt mondá?' „Egy illy öreg ember, mint én, nem szokott hazudni; S képes volna-e egy illy dicső nőt megcsalni?" ‚Te vagy az ember, a ki házasságomról uraddal beszélhetsz. A dolog nem marad jutalom nélkül: beszélj vele rólam; s ha látod, hogy tetszem neki, azt is megmondhatod, mikép én is boldognak érzendem magamat, ha övé lehetek.' „Nem szükség ez iránt tapogatódznom; miután ő maga mondta egész őszinteséggel, hogy e házasság legfőbb ohajtása volna. Csakhogy ez, tevé hozzá, lehetetlen; mivel ő a megholtnak tanitványa volt, s az emberek sok roszszat mondanának a dologról." ‚Ostobaság (felelé az özvegy); a te urad soha sem volt Tshonang-tseu-nak valódi tanitványa; megigérni, hogy tanitványa lesz, egészen más dolog, mint tanitványának lenni valóban. Különben is távol élvén a világtól, senki sem gondol házasságunkkal. Ha talán más akadály adná elő magát, könnyen elhárithatod azt; és én bőven megjutalmazom szolgálatodat.' Hogy még inkább megnyerje őt, tovább is töltögetett neki. A szolga megigérte közremunkálását; s távozni akarván, a nő visszahivta őt; igy szólván neki: ‚El ne feledkezzél rólam: ha urad elfogadja ajánlatomat, hozd meg a hirt bármilly nappali, vagy éjjeli órában: türelmetlenül várlak.'

Miután ez elment, az özvegy rendkivül nyugtalankodott: különféle ürügyek alatt több izben járt fel s alá a teremben; de valóban csak azért, hogy az ifju szobájához közelitsen: s az éj oltalma alatt egy ablakhoz vonult, hallgatódzni, beszélnek-e együtt a sürgős tárgyról. Azonban a koporsó mellett elhaladván, zörgést hallott; mitől nagyon meg-

ijedt. ‚Hogy-hogy, mondá meglepetve, a holt talán életjelenséget ad?‘ Szobájába sietvén, gyertyát fog kezébe, s visszatér, megnézni, honnan jött a zaj. Az öreg szolgát az asztalon elnyujtva találta; mellyen a koporsó előtt illatszerek szoktak égettetni, s áldozatok letétetni bizonyos órákban. Ő ott a bor mámorát aludta ki, mellyel a nő leitatta volt. Más nő haragra lobbant volna illy tiszteletlenség miatt a halott iránt: de ő nem mert panaszolkodni; sem a részeget fölkelteni: hanem elment, és levetkezett, jóllehet az álom nem akart szemeire jönni.

Más nap a szolgával találkozott, ki egészen egykedvüleg járt föl s alá; mit sem gondolván azzal, hogy feleletet adjon. Emez egykedvüség és hallgatás nagyon megszomoritá a nőt; s behiván őt szobájába: ‚Tehát igy végzed a dolgot, mellyet rád biztam?‘ „Nem tesz semmit,“ felelé az szárazon. ‚S miért? Feledéd, a mire kértelek, hogy mondd meg nevemben; vagy nem tudod azt teljesiteni?‘ „Nem feledék semmit; s uram is megilletődött rajta: előnyösnek találta az ajánlatot; helyesnek az okot, mellyel elháritád az akadályt a részben, hogy ő Tshonang-tseu tanitványa lett volna; ez nem aggasztja őt. De van más három legyőzhetlen akadály, mondá ő, s nem merném kinyilatkoztatni azokat e fiatal özvegynek.“ ‚Halljuk tehát az akadályokat.‘ „Uram ezeket hozta föl; 1-ör: miképen lehetne menyegzőt tartani, midőn a gyászravatal ott áll még előttünk a teremben? 2-or: ha a dicső Tshonang annyira szerette nejét, ez pedig az ő erényei, s bölcsesége miatt olly gyengéd hajlammal viseltetett iránta, nagyon tartok tőle, hogy szive még mindig első férjéhez fog vonzódni; annál inkább, minthogy olly kevés érdemet fog bennem találni; 3-or: én sem pénzt, sem egyéb dolgokat nem hoztam magammal, hogy neki nászajándékot adhatnék, s a menyegzőt megtarthatnám; és ez esetben másoktól sem kölcsönözhetek Ezek az akadályok, mellyek őt visszatartják.“

— ‚Ezekkel hamar készen leszünk, válaszolá a nő; az ugyan nem nagy gondot ád nekem. Mi az első pontot illeti: ugyan mit foglal magában az akadékos koporsó? Lelketlen testet, mellytől nincs mit félni; azonban áttétetem azt egy régi lak zugába: s ezzel az első akadály el van háritva. Mi a másikat illeti, talán az én férjem valóban olly erényes, és nagy tudományu férfiu volt, a minőnek látszott? Még mielőtt engem nőül vett, elüzte magától második nejét: ez azután szép mintája a családi életnek! Az ő nagy tudományának álhirére, Tson utolsó királya dus ajándékokat küldött neki, s első ministerévé akarta őt tenni; ő azonban jól ismerve képtelenségét, és látván azt, hogy az nagyon is feltünő lett volna illy hivatalban, megszökött, és itt e magány-

ba rejtődzött. Alig van még egy hónapja, hogy egy napon a hegyoldalban sétálva, egy fiatal özvegyre bukkant, ki férje sirjának hantjait igyekezett egy legyezővel kiszáritani; minthogy e kiszáritás előtt második férjet nem választhatott. Tshonang hozzá ment fecsegni, és segiteni: elvette tőle a legyezőt; és hogy kedvében járjon, maga is legyezgetett vele, csakhogy a hant mielőbb felszáradjon. Ezután barátság jeléül meg akará tartani a legyezőt, és haza is hozta magával; de én kiragadtam kezei közül, és darabokra téptem. Halálos ágyában ujra előhozta e történetet; miért is némi czivakodás támadt köztünk. Minő jótéteményeket nyertem én tőle, s minő bizonyitványait adta irántami szerelmének? A te urad fiatal, szereti a tudományt, és kétségkivül becsületére válik a tudományoknak; születésre is nemes: valamint én, királyi vérből való. Mi egymásért vagyunk teremtve; s az ég hozta őt ide, hogy egymáséi lehessünk. A harmadik akadályt is magamra vállalom. Azt hiszed, olly bolond voltam, és nem tettem félre néhány garast takarékosságom után? Itt van husz tael (arany unczia); vidd el uradnak, hogy csináltasson magának uj öltönyt. Menj szaporán; adj mindent értésére: ha beleegyezik, mindent elrendezek, hogy még ez este megtarthassuk menyegzőnket.'

A szolga elfogadá a pénzt, s az egész beszédet megvitte Wang-sunnak; ki végre is annyira ohajtott beleegyezését adta. Hallván ezt a nő, mindenfélekép tanusitotta örömét. Tüstént letette a gyászt, fölpiperézte magát, és parancsára a koporsó egy félreeső zugba vitetett. A terem azonnal kitisztittatott, és fölékesittetett a menyegzői szertartásra; a lakoma is elkészült, hogy az öröm mindenkép teljes legyen.

Este felé a nő elrendezteté a menyegzői szobát; a teremet nagyszámu fáklyák világiták meg; az asztalon állott a menyegzői nagy viaszgyertya: s midőn már minden elkészült, megjelent Wang-sun, olly öltözetben és süveggel, melly az ő arczának és termetének szépségét különösen kiemelte. A legfinomabbul himzett selyem ruhában jött hozzá a nő; s egymás mellett ülve a menyegzői viaszgyertya előtt, gyönyörü párt képeztek: valamint a drága-kövek és gyöngyök nevelik az aranyszövet szépségét, s maguk is annál szebbeknek látszanak.

Az illy szertartásnál szokásos hajlongások után, minden boldogságot kivánva egymásnak a házasságban, karon fogták egymást, és a belterembe vonultak: itt befejezék az ünnepélyes szertartást az által, hogy fölváltva ittak a szövetség poharából; azután asztalhoz ültek. Vége levén a lakomának, midőn már levetkezni akartak, a vőlegényt hirtelen görcsök támadták meg: arcza eléktelenült, szemei fényöket

vesztették, szája borzasztóan elgörbült; nem mozdulhatott többé, s midőn le akarna feküdni, földre esett. Itt egész hosszában elterülvén, kezeivel mellét dörzsölte; minden erejéből kiáltozván, hogy kinjaiban meghal. A nő, eszeveszetten beleszeretve az uj vőlegénybe, s feledve minden illedelmet, segély után kiált, és Wang-sun-ra dől: karjaiba szoritja őt; dörzsöli mellét, hol leginkább dult a fájdalom; kérdi tőle nyavalyájának nivoltát: de Wang-sun nem képes felelni, s végéhez közel látszik lenni. Befut e közben az öreg szolga; ki őt karjaiba véve, fölrázza. ‚Volt-e több izben is illy baja?' kérdi tőle a nő. — „Nem egyszer szenvedett ő hasonló kinokat (felelé a szolga). Néhány év óta szenved már e nyavalyában: csupán egyetlen gyógyszer van számára." — ‚És az'? — „A királyi család orvosa csalhatatlan titkot fedezett föl. Egy, csak imént megölt ember agyvelejét kellene meleg borban megitatni vele: s a görcsök azonnal elmulnak, és egészséges lesz. Első izben, hogy erőt vett rajta e nyavalya, rokona, a király, egy rabot végeztetett ki halálos itélet következtében; kinek agyvelejét lenyelvén, azonnal meggyógyult. Ah de most! hol vegyük azt'? — ‚Nem használna-e egy természetes halállal kimult ember agyveleje'? — „Az orvos azt mondá, folytatta a szolga, hogy szükség esetében a megholt ember agyvelejét is használhatjuk; csakhogy kimulása után ne telt légyen el negyvenkilencz nap: az agyvelő ez idő alatt még nem száradván ki, megtartja hathatósságát." — ‚Alig husz napja még, hogy férjem meghalt; nyissuk föl hamar a koporsót, és vegyük ki a gyógyszert.' — „Erre magam is gondoltam, válaszolá a szolga; de nem mertem előállani vele: attól tartván, hogy a puszta gondolatra is megborzadnál." — ‚S miért? Nem férjem-e Wang-sun? Ha véremmel kellene őt meggyógyitanom, azt is odaadnám érte; s egy holttestet kiméljek, melly ugy is porrá válik?'

Erre Wang-sun-t a vén szolgának karjai közt hagyva, egyik kezébe fejszét vőn, a másikba pedig lámpát, s gyorsan a terem felé sietett, hol a koporsó le volt téve; felgyürte öltönyének hosszu ujjait, a fejszét két kézbe fogta, fölemelte, s egész erővel a koporsó fedelére csapván, azt két felé hasitá. A nő ereje nem lett volna elegendő, széthasitani a deszkát: de Tshonang-tseu ovatosságból, és élete iránti szeretetből ugy rendelte, hogy a koporsó vékony deszkákból készittessék. Ez oknál fogva az első ütésre megrepedt a deszka; s még néhány ütés elégséges volt a fedél lefeszitésére. Mialatt a nő, alig lihegve a nagy erőtetéstől, uj lélekzetet vesz, mély sohaj üti meg füleit; s a koporsóra vetvén szemeit, megmozdulni látja első férjét: ki fölült abban. A bámulat, és a félelem, melly őt rögtön elfogta, más kiáltást csalt ki belőle:

térdei reszkettek, és a zavarban észrevételenül kiesett kezéből a fejsze. „Szeretett nő! (szóla Tshonang-tseu) segits fölkelnem.“ A mint a koporsóból kikelt, kezébe fogja a lámpát, és a terem felé siet. A nő követte őt, de bizonytalan léptekkel, és nagy cseppeket izzadván; mert eszébe jutott, hogy ott hagyta az ifju Wang-sun-t a szolgával, s hogy e tárgyak fognak legelőször is férje szemébe tünni. Belépvén a szobába, azt ünnepélyesen fölékesitve látja: de többé sem Wang-sun, sem a szolga nem volt ott. Ekkor bátorsága visszatért: és most már arról gondolkozott, miképen szabaduljon ki a hinárból; s gyengéd kacsintást vetvén Tshonang-tseu-ra: ‚A te rabszolganőd, ugy mond, halálod után éjjel-nappal mindig csak rólad gondolkozott; midőn bizonyos zajt hallván a koporsóban, és eszembe jutván némelly föléledt holtak története, azon reményt tápláltam, hogy te is föltámadtál, és hirtelen oda siettem azt megnyitni. Hála az égnek! reményem nem csalt; visszanyertem annyira szeretett férjemet, kinek keserü veszteségét sirattam.‘ — „Köszönet neked e gyengéd szerelemért, szólott Tshonang-tseu; egyet azonban kérdek tőled: miért e gyönyörüen himzett ruha rajtad, és hol van a gyász?“ — A válasz azonban készen volt: ‚Minthogy boldogságom titkos előérzetében nyitottam föl a koporsót, az illy örömre nem siethettem gyász-ruhában, és nem fogadhattalak téged, ki visszaadattál az életnek, gyász-öltönyben.‘ — „Igen jól van, mondá Tshonang: de hát a koporsó miért nem volt a teremben, hol annak állani kellett; hanem ott ama régi zugban?“ — E kérdésre a nő megzavarodott, és nem talált feleletet. Ekkor Tshonang az asztalra pillantván, és az öröm jeleit látván ott, figyelmesen vizsgálta őt: azután pedig meleg bort kérve italnak, abból minden szó nélkül több findsával kiüritett; mialatt a nő a legnagyobb zavarodásban volt. Ezután papirt és ecsetet vévén, a következő verseket irta:

Magadviselete, oh hütelen nő! iszonyu kegyetlen volt.
Beszélhetsz most szerelemről; engem ugyan el nem ámitasz:
Ha rávenném magamat, hogy veled együtt éljek, mint jó férjnek nejével élnie kell,
Nem kellene-e attól tartanom, hogy egy fejszével kettéhasitod fejemet?

Azután Tshonang igy szólott nejéhez: „Nézd ott a két embert mögötted“, és reájok mutatott. A nő megfordulván, látta Wang-sun-t, és az öreg szolgát belépni a házba; mire ismét megrémült: de ujolag hátratekintvén, azt vette észre, hogy azok eltüntek [1]).

[1]) Az egész Tshonang-tseu büvészeti mestersége volt.

Végre a szerencsétlen, kétségbeesve, hogy ineselkedései fölfedeztettek, és nem lévén képes elviselni annyi szégyent, egy félreeső helyre vonult; és ott saját övezetével magát egy gerendára fölakasztotta. — Illy szerencsétlen véget ér többnyire az, ki gyalázatos szenvedélynek engedi magát által. Az ő esete kétségkivül halálos volt; és hozzá remény, hogy ujra életre térjen, nem is lehetett. Illy állapotban találván őt Tshonang, leoldá őt, és hevenyében összeállitván a koporsót, holttestét belezárta. Azután egyik oldalára támaszkodva, dalt kezdett énekelni, s nevetséges hangversenyt idézett elő a korsókkal, tálakkal, és más eszközökkel, mellyek a menyegzői lakomára szolgáltak. Azután Tshonang hangos kaczajra fakadt, és jobbra-balra vervén az edényeket, valamennyit darabokra törte. Ezzel sem elégedvén meg, fölgyujtá a szalmával födött házat; melly máglya gyanánt szolgált a szerencsétlen Tian-nak: kinek még csak nyoma sem maradt fön. Egyedül a Tao-teking menekült meg, mellyet a szomszédok megtaláltak, és föntartottak.

Tshonang pedig ujolag utra indult, azon eltökéléssel, hogy többé nem nősül: utazásai közben találkozott mestere-, Lao-tseu-val, kivel egész életére szövetkezett, s maga is hires bölcsészszé vált."

Eddig a rege *): szóljunk még a chinaiak különféle babonaságairól; kik hasonlóan sok más népekhez, fatalisták. Ámbátor gyakori tüzvész pusztitja évenkint Canton várost: bámulatot gerjeszt a város lakóinak rendkivüli hanyagsága, kik illatszereket, papirdarabokat égetnek, pipáznak, és tüzi-játékokat rendeznek, gyulékony anyagokból épült házaikban. Számos tüzvészt rablók idéznek elő; kik azt hasznukra forditják: s a chinaiak könnyen elolthatnák azokat némi kis elővigyázat mellett; de azt nem teszik, otromba hitök mellett a fatalismusban. Akképen vannak meggyőződve, hogy ha egyszer lakuknak az a rendeltetése, hogy elégjen, minden igyekezetök annak meggátolására, haszontalan lenne.

---

*) Melly szomoru bizonyitványul szolgál rá, milly embertelen, és vad a legmiveltebb nép morálja is, az evangelium isteni tanitásához hasonlitva. Csupán a kereszténység szelleme ismerteti meg a legnagyobb bölcsesel is a valódi szeretetet, melly az emberi gyarlóságot nem teszi ki soha olly kisérteteknek, minők erejét haladják; sem a megesettet nem taszitja el könyörtelenül magától: hanem inkább megbocsát, hogy ő is bocsánatot nyerjen. A chinai nagy bölcsész az ördög szerepét játszva, kisértővé lesz; és nevetni tud bünbe, s halálra vitt áldozata fölött: Jézus tanitványa pedig minden esésre vivő alkalmat eltávolitani igyekszik, az elsülyedtnek is mentő kezét, és a kibékülés jobbját nyujtva. (Ján. 8, 3—11.) S mégis vannak, kik lenézik a ker. religiót; eltelve álmélkodással, India s China bölcseségének láttára! S.

A nemzet tanultabb része nem látszik annyira belemerülve lenni a babonaságba; sőt könyv is iratott az ellen: melly azt bizonyitja, hogy az embernek hatalmában áll, „megvetni sorsának alapját.“ A könyv szerzője előadja, mikép kalauz nélkül maradván atyja halála után, egy hosszu szakállu öreg embertől kért tanácsot, ki a jóslás mesterségét üzte. Ez előremondá neki, hogy a nyilvános kerületi próbatételeken tudományos fokozatot fog nyerni, s hogy a jövő évben a tartomány fővárosában leteendő még nehezebb vizsgálatokon, becsülettel fog megállni. Minden ugy történt, a mint előremondatott; s ez által a szerzőnek hite a jóslatokban, növekedett. Nem sokára az öreg tudatá vele, hogy ötvenhárom éves korában, e napon, ez órában meg fog halni. Teljesen meggyőződve e jóslat igazságáról, közönyös lett minden iránt; később pedig egy bölcsre akadván, megkérdezte tőle, valljon elkerülheti-e valaki a neki szánt sorsot: és a bölcs felelé: ‚Mi magunk alakitjuk sorsunkat; minthogy a boldogság a mi jó magunk viseletének következése.‘ Meghatva e mondás által, az ifju forró imát bocsátott Fo-hoz, és fogadást tőn háromezer jótett végbevitelére. A bölcs pedig könyvet adott neki, hogy abba egyik oldalon jegyezze föl a dicséretes tetteket, a másikon pedig a hiányokat. — Következő évben egy pekingi vizsgálaton az első fokot nyerte; holott a jós csupán a harmadikat szánta neki. Néhány év mulva befejezvén a háromezer jótettek számát, egy fiut ohajtott magának, minden chinai boldogságának lényeges föltételét; ismét fogadást tőn, más háromezer jótett mivelésére: s nem sokára ezen ohajtása teljesült. Állhatatossága miatt az erény gyakorlatában, az ifju egy kerület kormányzójának neveztetett ki. Ekkor fogadást tőn, tizezer jótett teljesitésére; s uj könyvet vett azok följegyzésére. Mindazáltal megrémülve a rá rótt nagy tehertől, egy éjjel egy lelket hivott segitségül: ki álmában megjelent, és tanácsolta neki, szállitaná le az adókat. Fölébredvén, felényire szállitá a földadót, melly valamivel több volt a t a e l egy ötödénél minden m e o u után [1]). E tettét helyeselte a bölcs; azt mondván, hogy ez maga fölért tizezer jó cselekedettel, minthogy tizezer embernek szolgált hasznára. A jós azt mondá, hogy ő ötvenhárom éves korában meg fog halni; pedig hatvannyolcz évet ért már tökéletes egészségben: szóval, daczára a sorsnak, mindazt elnyerte, miben a chinaiak fogalma szerint a boldogság áll, ugymint firököst, közhivatalt, és hosszu életet. — Ez előadás a csillagjósok hitelének csökkentésére látszik irva lenni.

[1]) Mintegy nyolczada az angol a c r e-nak.

A házakban felfüggesztett talismanok, amuletek stb. nagy száma, világos bizonyságot tesz a chinaiak hajlamáról a babonaságra. Az éremkardok, mint ők nevezik, a legfőbbek; régi rézpénzeket négyszögü lyukon át, vas nyársra füznek kard-alakban, és kereszt-markolattal; s azokat az ágy fölé akasztják: hogy azon fejedelmek, kiknek uralkodása alatt verettek a pénzek, távolitsák el tőlök a boszorkányokat és gonosz szellemeket. Különösen pedig olly házakban akasztják föl e talismanokat, hol öngyilkosság követtetett el; de a betegek is használják azokat, azon reményben, hogy gyógyulásukat siettetik. A chinaiak azt hiszik, hogy az erőszakos halállal kimultak lelke visszatér a földre; ők e lelkeket konei (gonosz szellem) néven nevezik, s tőlök rendkivül félnek. Midőn az europaiak Chinába jöttek, vörös, vagy fehér hajuk és kiálló orruk a belföldiekre nézve olly különös ellentétet képezett az ő fogalmaik szerinti eszményi széppel, hogy az anyák és dajkák gyermekeiknek ördögök gyanánt mutaták őket. Innen eredt a fan-konei név is, mellyel őket nevezik: vagyis idegen lélek, szellemördög. E melléknév talán czélzást is foglal magában arra, hogy ‚saját tüzhelyeiktől olly távol működnek.'

A következő tény, melly 1817-ben történt, összeköttetésben áll a chinaiak hitével a lelkekben, és ördög által megszállottakban. Egy kormány-hivatalnok neje megöletett két rabszolganőt féltékenységi gyanuból, mellyet férjének azok iránti magaviselete támasztott benne; azután pedig nyakuknál fogva fölakasztotta őket, mintha ők maguk volnának haláluk okai. A két rabszolganő rokonai panaszt emeltek a törvényszék előtt: azonban ajándékok által a pör felfüggesztetett. A lelkiismeret azonban nem engedett nyugtot a nőnek; ki végre is eszét vesztette, s őrültségében az ő kegyetlenségének áldozatait látta maga előtt lebegni. A chinaiak mindjárt azt mondták, hogy a két rabszolganő lelke bujt bele; s ő kénytelen volt bevallani vétkét. Kis idő mulva visszanyerte eszét: s ekkor azt hitték, hogy az ördögök eltávoztak belőle; de ujra, még pedig nagyobb erővel törvén ki baja, belehalt. Utolsó perczeiben rendkivül dühösködvén, egy szobába zárták őt egy öreg szolgálóval; ki rémültében, vagy talán a rokonszenvnél fogva szinte megőrült. A chinaiak azon meggyőződésben voltak, hogy a bosszuló ördögök, mint őket nevezik, fölháborodva azon, hogy a bünöst el akarta rejteni, a szolgálót is meglepték. A férj, ennek baján könnyiteni kivánván, buddhista szerzetesnők kolostorába akarta őt küldeni. Bele is egyezett, azon föltétel alatt, hogy a férj imádja Fo-t: a mit az meg is tett. Azt is kivánta még, hogy imádja őt még azon két leány is, kik anyjok-

nak a rabszolgálók kinzásában segitségül voltak : ezek is megtevék. E tettek által kibékülvén a lelkek, örökre megváltak tőle [1]).

A kis gyermekek más talismant hordanak, kin-lin alakkal. Ez egy mesés állat ; mellyről azt tartják, hogy Confucius születésekor jelent meg, és azért szerencsés jelnek tartatik.

Az ötödik hónap ötödik napján a házak kapuihoz, nehogy a gonosz oda behathasson, némelly ágakat és darabokat raknak az acorus calamus, és a chinai nyelven ngai-nak nevezett növényből. A büvös pepo, sarjadéka e fának bimbókkal, s uj évre az ajtó küszöbéhez teszik azt, ugyanazon czélból, mint az előbbit. Néha amulet gyanánt viselik a pa-koná-t, és Fo-hi-nak kőre, vagy érczre vésett nyolcz rejtélyes diagrammját ; s még némelly tök-alaku ékességeket, mellyek a hosszu élet jelképei. A bárkákon élő gyermekek övéhez tököt kötnek, nehogy elmerüljenek ; minthogy egy darabig a viz fölött lebegvén, könnyü rajtok segiteni. A legnagyobb kegy, és leghizelgőbb kitüntetés, mellyet a császár ministereivel tehet, a cheon (hosszu élet) szó, különös módon, saját kezével irva : ezt ők talisman gyanánt őrzik. Innen, és más példákból kitetszik, mennyire ohajtják a chinaiak a hosszu életet. Az alsóbb osztálybelick iránt, ha már nagy életkort értek, különös tiszteletet tanusit a császár. Kien-long öregségében ünnepélyt adott valamennyi alattvalóinak, kik az emberi életkor rendes határát átlépték.

Az amuleteken a chinaiak több rendbeli rejtélyes jegyeket, és különféle szavakat használnak, mellyeknek ők astrologiai értelmet tulajdonitanak : azokra vésik Fo-hi-nak nyolcz diagrammját, a holdnak huszonnyolcz állomását, az öt planetát stb., s vagy hátukon hordják azokat, vagy a ház falára akasztják. Hogy azzal a betegeket gyógyitsák, levelekre irják azokat, mellyeket e végre készitett italban áztatnak meg, vagy papirra, mellyet elégetnek, és hamvát valamelly folyadékban lenyelik. A denevéreket (fei-chon) a chinaiak szerencsés jóslatu madaraknak tartják, s mindig a boldogság jelvényeivel rajzoltatnak. A romaiak babonasága nem volt ennél okszerübb, kik azt állitták, hogy a sorsot a tyukok evésmódjából meghatározhatják ; továbbá semmivel sem alaposabbak a baljóslatok a következő állattani jegyzéken, mellyet Horatius való gyanánt, vagy csak dévajságból ád elő, átkozódván a gonoszok ellen :

---

[1]) *Cinese Gleaner*, 144. lap.

Impios parrae recinentis omen
Ducat, et praegnans canis, aut ab agro
Rava decurrens lupa lanuvino,
Foetaque vulpes etc.

A varjuk baljóslatu madaraknak tartatnak a chinaiaknál; s nagy tiszteletben áll azon faj, mellynek nyaka fehér. A követségnek egy tagja, nem tudván, hogy a lakosok annyira becsülik e madarat, mint a romaiak a ludakat, egyet puskával lelőtt; miből azután nem kis kellemetlenségek keletkeztek. Annyira szükséges dolog az utazónak, az idegen tartományok legkisebb szokásait is ismerni.

Egyike a legtulságosabb babonaságnak Chinában kétségkivül az, mit ők fong-choni (viz és szél) néven neveznek. Ez egy neme a geomantiának, vagyis a jó és rossz sorsbani hitnek, a helyek és helyzetek szerint. Choni annyi, mint szerencse; mivel a chinaiak azt hiszik, hogy az ő országukban többnyire vizen történvén az utazás, a szél és a viz jótékony segédszerek. (Azt kellene hinnünk, hogy az europaiak nem gondolnak illy babonaságokkal: már pedig 1821-ben, egy nem alacsony származásu portugali, egy pagoda épitéséhez járult Macaoban, azon szándékkal, hogy ez által a város boldogságát előmozditsa.)

A chinaiak egy módot ismernek a jövendölésre, bizonyos fadarabokkal, mellyek alakja tompa, tojásdad ábrának hoszmetszetét mutatja. Kettesével hányják azokat; és a mint leesnek, a jövő események eszméjét képezik maguknak: az értelmezést egy, a templomban fölfüggesztett jós könyvből meritvén. S ha az eredmény nem felel meg a várakozásnak, megujitják a kisérletet, mig az kedvök szerint üt ki. A jövendölésnek majdnem hasonló módja divatozott a régi németeknél, mint Tacitus irja: ‚Sortium consvetudo simplex; virgam frugiferae arbori decisam in surculos amputant, eosque notis quibusdam dissectos super candidam vestem temere ac fortuito spargunt' [1]).

Mindezt *Davis*nak China ismertetése után adjuk. Most következik:

A házi-isten látogatása In-kong-nál.

Tao-sse követőinek legendája.

A Ming dynastia alatt, a kia-tsing nevü években (1522—67) élt Kiang-si tartományában egy In-kong nevü ember: későbbi

[1]) *Germ.* X.

neve volt Jon, tiszteletczime pedig Liang-thing. Ritka észtehetséggel birván, sokféle komoly ismeretekre tőn szert: tizennyolcz éves korában baccalaureusi fokot nyert; s a vizsgálatok alkalmával mindig első volt. De már harmincz éves korában szegény lett, és tanitás által tengette életét; s mintegy tizenkét baccalaureushoz csatlakozván, kik vele ugyanazon collegiumban tanultak, ezek társaságában áldozatokat mutatott be Ven-tshang-ti-kiun istennek. Nagy tisztelettel viseltetett az irott papir iránt; szabadságot adott az élő lényeknek; tartózkodott az érzéki gyönyöröktől, az állatok megölésétől, és a rágalmazástól. Hosszu éveken át követvén e szabályt, hét izben jelent meg a licentiatusok versenyére, s fokot még sem nyerhetett.

Megnősülvén, öt fiat nyert: a negyedik megbetegedett, és korán elhalt; a harmadik ritka szépségü s tehetségü, két fekete foltot viselt ballábának talpa alatt: atyja és anyja egész gyengédséggel szereték őt; nyolcz éves korában, mig az uton játszadozott, eltünt, és többé nem lehetett hallani róla. Négy leány közül, egy alig mentheté meg magát. Neje a sok sirástól megvakult. Fáradhatlanul munkálkodván egész éven át, In-kong nyomora mindegyre növekedett: vizsgálta önmagát, és látván, hogy semmi nagy vétket el nem követett, megnyugodott az égtől rá mért büntetéseken. Alig haladván a negyven évet, minden évben a tizenkettedik hó végével egy imádságot irt sárga papirra, mellyet a ház szelleme előtt megégetett; kérvén őt, vinné föl ohajtásait az égbe. Több éveken át gyakorolta ezt, a nélkül, hogy jutalmat látott volna érte. Negyvenhét éves korában, az év utolsó estéjén vak felesége, s egyetlen leánya mellett ült; mind a hárman együt voltak egy nyomorult szobában, és egymást vigasztalták szenvedéseikben, midőn hirtelen kopogást hallának az ajtón. Egy feketébe öltözött ember állott előtte, fején négyszögü süveggel, az öregség miatt szürke hajjal és szakállal; ki mély meghajtás után leülvén, igy szóla hozzájok: „Családom neve Tshang; hosszu utról érkezem; hallottam sohajtásidat és panaszidat, s épen jókor jövök vigasztalásodra a nyomorban.“ In-kong elbámulván, tiszteletteljesen hozzá fordult, és igy szóla Tshangnak: ‚Egész éltemben a tudományok-, és erény gyakorlatának éltem, s mindeddig nem tudtam előre menni: a halál majd minden gyermekeimet elragadta tőlem; nőm elveszté szeme világát; alig védhetem magamat az éhség és hideg ellen‘. Hozzá tevé még, hogy soha sem szünt meg könyörögni a házi szellemhez, és irott könyörgést égetni el tiszteletére. „Egyetlen szálig, felelé Tshang, isme rem családod minden körülményeit: betöltötted a gonosz gondolatok

mértékét. Egyedül a hiu név után törekedvén, megbántó kérelmet intéztél az éghez, tele panasz-, és káromlásokkal: igen tartok tőle, hogy büntetésed még nagyob lesz.“

In-kong elrémülve, s megilletődve, mondá: ‚Hallottam, hogy a más világon minden legkisebb erény föliratik egy könyvbe; fogadást tettem, hogy jót teszek, és sokáig megtartám tisztelettel az elémbe adott szabályokat. Lehet-e azt mondani, hogy egyedül hiu dicsvágy után törekedtem‘? „Barátom! felelé Tshang, e szabályok közt van egy, melly azt mondja: tiszteljük az irott papirt; s mégis a te tanitványaid és iskolatársaid gyakran felhasználják a régi könyvek lapjait szobájok falának bevonására, s más tárgyak begöngyölésére; némellyek még az asztalt is letörlik azokkal, azután pedig azzal mentegetik magukat, hogy ha a papirt bemocskolták, azt tüstént meg is égetik. Naponkint történik ez szemed láttára, s te csak egy szóval sem akadályozod ezt; sőt magad is, ha az uton egy darab beirt papirt találsz, haza viszed, és a tüzbe dobod: mirevaló tehát azt elégetni? Igaz ugyan, hogy minden hónapban szabadságot adsz a halálra szánt állatoknak: de te vakon követed a tömeget, és csupán mások tanácsára teszesz mindent; és ugy látszik, határozatlanság- és bizonytalanságban élsz, ha csak mások nem adnak neked példát. A jóság és részvét soha sem inditák meg szivedet. Megtüröd, hogy rákokat tegyenek asztalodra: s valljon ezekben nincs-e élet? De térjünk át a beszéd által előidézett vétkekre: te azon hirben állasz, hogy okoskodásod könnyü s hatalmas, és valahányszor másokkal vitatkozol, hallgatásra kényszerited őket. Bizonyosan tudod azt, hogy az illy alkalommal kibocsátott szavak megsebzik a szivet, és mások barátságát gyengitik: gyakran a beszéd hevében, visszaélve felsőbbségeddel, csipős tréfákkal sértegeted az ellenfélt, s nyelvednek éles fulánkjával mardosod őket: mi által az istenek haragját vonod magadra. Nem is tudod, minő számmal vannak fölirva hibáid a más világon, s te magad erényes embernek tartod. Ki merészel engem csalódással vádolni? Azt hiszed, hogy az ember rászedheti az eget? Megengedem, hogy te nem követsz el igazságtalan tettet; de ha egy szép nőt látsz másnak házában, szemeiddel majd fölfalod őt; egyszerre megzavarodol, és gondolatodból nem is üzöd ki. E percz óta házasságtörést követtél el szivedben; csupán az volna még hátra, hogy azt befejezzed! Térj magadba. Olly kevéssé tudnál uralkodni magadon, hogy a bölcs Lu-nan-tseu-t [1])

[1]) Lu-nan-tseu kénytelenittetvén egy házban tölteni az éjet, mellyben egyetlen nő volt, el nem oltva lámpáját, egész éjen át olvasott, nehogy gyanura adjon okot.

követni nem tudnád, ha az övéhez hasonló helyzetbe jutnál? S mégis azt mondod, hogy egész életedben tiszta voltál; és azt hiszed, megjelenhetsz az ég és föld, jó és gonosz szellemek szine előtt! Magadat is megcsalod. És ha igy tartod meg fogadásod szerint a szabályokat, a többiről nem is akarok szólni. Fölvittem az égbe könyörgéseidet, mellyeket oltárom előtt égettél; a menny ura egy szellemet bizott meg, tartaná folytonos figyelemmel jó és rossz tetteidet: s több évek folytán egyetlen erényt sem talált benned, melly megérdemlette volna, hogy könyvébe beirassék. Midőn egyedül, és magadra hagyatva vagy, szivedben olvasom a fukarság, önzés, gőg, megvetés, dicsvágy, gyülölség, és jótevőid s barátid iránti hálátlanság érzelmeit; olly nagy számmal sarjadoznak ezek szived mélyében, hogy szinte lehetetlen azokat megszámlálni: a mennybeliek máris nagy számmal jegyezték föl azokat, s a büntetés naponkint szaporodik fölötted. Miért könyörögsz boldogságért, ha nem menekülhetsz a téged fenyegető nyomor elől?"

Megrémülve In-kong, földre borult, és könyzáport hullatván, sohajtva fölkiáltott: ‚Uram! te ismered a szív rejtekét. Istenre ismerek benned: csak akard jóvoltomat, és megmenthetsz engem.' Barátom! mondá neki Tshang, te tanulmányozod a régi könyveket; ismered kötelmeidet, és a jónak szeretete mindig örömet szerzett neked. Ha erényes szót hallasz másoktól, azonnal vetélkedésre ösztönöztetel; valamelly jótett láttára magadon kivül vagy örömedben. De alig tünt el egyik, vagy másik szemeid elől: azonnal feleded azt. Minthogy a törvény nem vert mély gyökeret kebledben, a te jó elveid nem nyugszanak szilárd alapon. És igy a te erényes szavaid- és tetteidnek teljes éltedben csak hiu látszata, s ragyogó külseje volt. Tettél-e valaha ollyasmit, a mi valódi, szilárd erényre mutatna? S mig a te szived tele van rossz kivánságokkal, mellyek minden oldalról környeznek téged, jutalmat mersz kérni az égtől, melly egyedül az erénynek van föntartva? Hasonlitasz ahhoz, ki gyomot és tövist vetvén a szántóföldön, ez után gazdag aratást vár. Nem rémitő őrültség-e ez? Fegyverezd föl magadat jövőre bátorsággal, és üzz el minden féktelen gondolatot, melly elmédben fölmerülhetne. Gerjeszsz magadban tiszta, erényes gondolatokat; forditsd minden törekvésedet a jó gyakorlatára; ha alkalom kinálkozik valamelly tehetségedhez mért jó cselekedetre, szilárd, elhatározott lélekkel vidd azt végbe: mit sem gondolván azzal, nagy-e, vagy csekély, könnyü-e, vagy nehéz, hasznot hajt-e számodra, vagy csak jó hirt-nevet szerez. Habár e jótett meghaladná is erődet, használd föl minden buzgalmadat; legalább teljes

szándékodat tanusitván annak foganatositására. Első kötelességed legyen a határtalan türelem, második pedig, a fáradni nem tudó állandóság. Mindenek fölött erőt ne vegyen rajtad a lankadtság; és te magadat ne csald meg. Midőn már e szabályt jó ideig követted, nagy hasznát fogod érezni. Házadban engem tiszta szivvel, és tisztelettel fogadtál: azért jöttem neked e tanácsokat adni. Ha szorgalommal, és lelkednek teljes erejével fogod ezt gyakorlatba venni, megengesztelem irántad az eget, és sorsod változását fogom eszközölni." Igy szólván, a ház beljébe sietett: In-kong pedig gyorsan követvén őt, midőn az áldozat helyéhez ért, amaz ott eltünt. Ekkor vette észre In-kong, hogy ezen lény a ház szelleme volt; ki az emberek sorsát igazgatja. Tüstént illatot gyujtott tiszteletére, s földre borulva, hálát adott neki.

Más nap, az év első holdjának első napján, imát és hódolatot bocsátott az éghez; helyrehozta elkövetett hibáit, és keblének egész őszinteségével a jónak gyakorlatához fogott. Megváltoztatá tiszteletczimét, és Seng-i-tao-gin czimet vett föl: a mi tiszta gondolkozásu tao-sse-t jelent; és fogadást tőn irásban, hogy minden bünös gondolatot eltávolit magától. Az első napon ezer, meg ezer zavart gondolatok lepték meg: majd a kételybe esett, majd ismét közönyösség- és csüggedésben tölté eredménytelenül az órákat és napokat, s nem sokára az előbbi ösvényt követte. Végre leborult Konan-in nagy istenség oltára előtt, kit házában imádott, és vérkönyeket sirván: „Esküszöm, ugy mond, miszerint egyedüli ohajtásom, ezután csak jó gondolatokat táplálni, magamat tisztán megőrizni, s lelkem minden erejét fölhasználni, hogy a tökélyben mindinkább előhaladhassak: ha csak egy hajszálnyira távozom is ettől, sülyedjek örökre a pokol fenekére!"

Naponkint korán kelvén, százszor is elmondta töredelmes szivvel Tao-sse szent nevét, Ta-pei-t, hogy az ég segélyét megnyerje; ezután gondolatait, szavait és tetteit vizsgálta: mintha folytonosan egy jó szellem őrködnék oldala mellett; s a legkisebb vétket is kerülte. Valahányszor az emberek-, vagy állatoknak hasznos dolog adta magát elő, nem vizsgálta, nagy volt-e az, vagy kicsiny, vol-e szabad ideje, vagy el volt foglalva, birt-e, vagy nem a szükséges eszközökkel annak foganatositására: hanem azonnal lelkesedésig növekedett örömmel fogott hozzá, s addig nem nyugodott, mig azt végre nem hajtotta. Jót tett, valahányszor arra alkalom kinálkozott, és messze, s titokban hintette jótéteményeit; hiven teljesitette kötelességét, és fáradhatlan buzgalommal tanult; gyakorolta az alázatosságot, viselte a bántalmakat, és mindenkép igyekezett, javára lenni az embereknek, a kikkel találkozott.

Ennyi jó tettekre egész napok sem voltak elegendők. Minden hónap utolsó napján, összeszámitván egész hónapi jótetteit és szavait, sárga papirra irta azokat, mellyet a házi-isten oltárán megégetett. In-kong csakhamar tökéletesitette magát az erények gyakorlatában: valahányszor megmozdult, ezer, meg ezer jótétemény követte lépteit; nem is maradt nyugodtan, s egyetlen bünös gondolat sem zavarta lelkének tisztaságát. Igy tartott ez három évig. A mint ötven éves korát elérte (Wang-ti uralkodásának második évében), Tshang-kian-lin lévén az államnak első tanácsosa, elvégezve a sen-sse vizsgálatokat, nevelőt keresett fiának. A kiket csak fölszólitott, egy szóval In-kong-ot ajánlották. A minister személyesen ment hozzá, őt felszólitani: s egész családjával a fővárosba vitte. Tshang, eltelve tisztelettel In-kong erénye iránt, minden befolyását fölhasználta, hogy őt a császári collegiumban elhelyezze. Ping-sse évben (1576.) versenyre bocsáttatván, licentiatus fokot nyert, és a következő évben sen-sse (tanári) rangra emeltetett.

Meglátogatván egy napon Yan-kong nevü heréltet, ez öt fiut mutatott be neki: kiket a birodalom különféle részeiben vásároltatott, hogy öregségének gyámolai legyenek. Ezek közt volt egy tizenhat éves ifju: kiben In-kong saját arczvonásaira vélt ismerhetni, s kérdé tőle, melly tartományból való: „Kang-yeon tartományból", felelé az ifju; „gyermek koromban vigyázatlanul egy gabonás hajóra mentem, melly már indulóban volt: még emlékszem, ámbár homályosan, családom nevére, s a városra, mellyben születtem." — In-kong elbámulván e szavakon, és megindulva, kérte őt, mutatná ballábát; s meglátván azon a két fekete foltot, fölkiáltott: ‚Te az én fiam vagy!' Yan-kong szinte részt vett az atya bámulatában, és örömében, s visszaadá neki a gyermeket; ki őt haza kisérte. Sietett In-kong értesiteni nejét a szerencsés eseményről. Ez öröm-, és fájdalom-könyek közt ölelte meg fiát; a fiu szinte sirván, kezeibe szoritá anyjának arczát, és nyelvével megvakult szemeit nyaldosván, anyja egyszerre visszanyerte előbbi látását.

In-kong könyezve, szabad kifejlést engedett örömének. Ekkor lemondott minden hivatalról, és bucsut véve Tshang-kian-lin-tól, visszatért hazájába. Tshang az ő erényét bámulván, gazdag ajándékokkal bocsátá őt el. Megérkezve hazájába, In-kong tovább is még nagyobb hévvel müködött a jóban: fia megházasodván, hét gyermek atyja lett, kiket mind fölnevelt, és kik nagyatyjok ismereteit és hirét öröklötték. In-kong könyvet is irt, mellyben előadta élete történetét,

szerencsés megtérése előtt és után, és azt unokáival is betanultatta. Nyolczvannégy évet ért: s mindenki ugy tekintette ez öregséget, mint jutalmát erényes tetteinek, mellyek az ő részére hóditák az égnek rendeleteit.

(F) 337-ik laphoz.

Jeles chinai hölgyek.

E czim alatt (Lie-nieu), mintegy négyszáz évvel Krisztus előtt (?), a nőkre vonatkozó példák gyüjteménye készült: mellyek a tartomány bővebb ismeretére szolgálhatnak. Javát itt közöljük.

Egy anya oktatása Mong-ko nevü fiához.

Midőn Mong-ko már tanulási éveit elérte, anyja őt iskolába küldötte. Egy napon haza térvén, mig ő a fonalat gombolyitotta, kérdé tőle, mennyire haladott már tanulmányaiban, és minő ismereteket szerzett. A fiu egész őszinteséggel felelvén, hogy még semmit sem tanult, egy kést fogott kezébe, s mintegy akaratlanul levágott vele egy darab szövetet a szövőszékről. A bámuló gyermek azt kérdé tőle, mit jelent ez? „Fiam! válaszolá anyja, ha te semmit sem tanulsz, azt teszed, a mit én most tettem: sőt ennél is rosszabbul cselekszel. A ki bölcs akar lenni, s névre szert tenni, annak jó akarattal kell a tanuláshoz látni. Csak ez által élhet valaki csendes életet a házban, s vállalhat hivatalt kár nélkül. Ha pedig elhanyagolod a tanulást, mindig nyomorult leszesz: kitéve a legaljasabb állapotok nyomorainak. Ha te olly keveset gondolsz a bölcseséggel, és az annak megszerzésére szánt időt elfecsérled: akkor jobb lesz, ha egyenesen napszámos leszesz, vagy más mesterséget vállalsz, melly legalább biztositsa élelmedet. Közönségesen azt mondják, hogy a nő, ki semmit sem tud, és a férfi, ki ifjuságában semmit sem tanult, vagy rablóvá kénytelen válni, vagy magát rabszolga gyanánt eladni: s e mondás nagyon is igaz.“

Mong-ko-ra nagy hatással voltak anyjának tette, és szavai; miért is Tse-se-t választá mesterének: és annyira hasznára fordità tanitásait, hogy nagy bölcsész, és korának leghiresebb férfia vált belőle. Midőn már azon korban volt, anyja feleséget adott neki; s egy napon, belépvén neje szobájába, ezt nem igen szerény öltözetben találta: mire annyira fölháborodott, hogy tüstént távozván, jó ideig nem akarta őt látni. A nő fölkereste napát, és e szavakkal akart bucsut venni tőle: „Rendesen azt mondják, hogy midőn a nő szobájába vo-

nul, még férje sem megy be hozzá nappal, vagy csak igen ritkán. A mult napokban szobámban valék, könnyeden öltözve, midőn férjem belépve, nagyon megharagudni látszott, hogy engem olly állapotban talált. Ugy veszem észre, hogy ő idegen módjára bánik velem: s a nőhez nem illik sokáig lakni idegen házban; azért bucsut venni jöttem, és visszatérek anyámhoz.“ Az anya tüstént hivatván Mong-ko-t: „Fiam! ugymond, ha valaki belép egy házba, először is megkérdezteti, szabad-e; s bejelenteti magát a szolga által, vagy legalább hangosan jár-kel, hogy észrevétessék. Jól tudod, hogy ez a szokás; és hogy midőn igy lép be valaki, a szobát jó rendben találja. Ki pedig egy másik szobába lép, alig nyitja ki az ajtót, és szemeit lesüti. Te feledéd a szabályt, és megvetetted a jó szokást: s még te akarsz szigoru lenni mások iránt?“ Mong-ko alázattal hallgatta a feddést, és hálát mondott érte; azután pedig nejével kibékült.

Sok időre rá, Mong-se [1]), Tsi udvarában lévén, kissé buskomolynak látszott; és anyja okát kérdezvén tőle, kitérő választ adott. Egy más napon anyja őt gondolatokba merülve látván, a mint botjával sohajtozva hadonázott: „Fiam! néhány nap előtt, ugy látszik, buskomoly voltál, és okát eltitkoltad előttem; s ma sohajtozva, a bottal hadonázol. Mi bajod“? —‚Anyám! felelé Mong-se; én azt tanultam, hogy a bölcs ember csak egyenes uton keresse a hivatalt, és jutalmat; hogy ha a fejedelmek nem akarnak neki igazat adni, ne pazarolja rájok tanácsát; s midőn tanácsát nem követik, ne maradjon tovább az udvarnál. Ugy látom, hogy az igaz tan itt megvettetik; azért vissza akarok vonulni: de a te aggott korod miatt nem teszem azt. Ezért látsz engem olly szomorunak, és gondolkozónak.‘—„A nő kötelessége, jegyzé meg az anya, a főzés, varrás, és a ház elrendezése; a mi ezen kivül történik, nem az ő dolga. Mig hajadonok vagyunk, az atyának és anyának engedelmeskedünk; férjhez menvén, egészen férjünktől függünk, és őket bárhová követni tartozunk; végre mint özvegyek, ha nagykoru fiaink vannak, ezeket is tartozunk követni, mint férjeinkkel tettünk. Ezek a mi nemünket illető szokások. Igaz, hogy öreg vagyok; de mit sem tesz: te fiam! tedd kötelességedet; én nem akarok akadályt tenni benne: én is fogom tudni kötelességemet.“

---

[1]) *Mong* vala családi neve; *Ko* saját, vagyis kis neve, mint a chinaiak mondják. *Se* tiszteletczim valaki irányában.

Egy anya oktatása Nen-pe fiához.

King-kiang, magasabb rangu hajadon, nőül ment Mu-pe-hez, ki egy ta-fu állását foglalta el Lu udvarában. Ettől egy Nen-pe nevü fia született; és özvegyen maradván, fia nevelése rá maradt. Gondosan tanittatta őt; és midőn elvégezve tanulmányait, haza került, magaviseletére ügyelt. Több izben tapasztalta, hogy mindazok, kik Nen-pe látogatására jöttek, nagy tisztelettel viseltettek iránta; honnan azt következteté, hogy fia szintugy életkor, mint egyebek tekintetében, csak nála alább álló egyénekkel van viszonyban; s ez oknál fogva azt kell hinnie, hogy több oktatásra nem szorult.

Egy napon, alig hogy barátjai távoztak, intelmet intézett hozzá. „Egy izben, szóla ő, midőn Vu-vang a fogadási teremből kiment, egy sarujának köteléke megoldódzván, ez leesett lábáról. Ő maga körül tekintvén, és senkit sem látván, a ki által saruját felköttethetné, lehajolt, és maga tevé meg. Hoen-kang oldala mellett mindig három jó barát állott; és öt hivatalbelit tartott, hogy hibáira figyelvén, megintenék őt: s nem volt nap, hogy ő legalább harmincz egyént ki ne hallgatott volna hibái fölött. Shu-kong a lakománál háromszor kinálta meg az öregeket a legjobb eledelekkel, hajaikat rendezte, s midőn a kormányt átvévén, látogatását tette nálok, ezek közt több mint hetven szegény öreg találtatott, kik a legszükebb utczákban laktak. E három nagy férfi fejedelem volt: s mégis mennyire megalázták magukat, mindig olly egyénekkel lévén, kik náluk idősebbek voltak, s rendesen másokat nem fogadtak el. Illy módon könnyebben feledék állásukat és méltóságukat, s azért naponkint ujabb előmenetelt tettek az erény ösvényén. Te pedig fiam! egészen ellenkező utat követsz; te, ki még olly fiatal, és hivatal nélkül vagy. Ugy látom, hogy azok, kikkel viszonyban állasz, neked mindenben hisznek, és téged fölébbvalójoknak tekintenek; ezek tehát fiatalabb emberek náladnál, s veled együtt nem nagyon tanultak. Minő hasznot aratsz az illy barátságból?“ Nen figyelt az intésre, s megköszönte anyjának; elismerte hibáját, és magaviseletét megváltoztatta. Ekkor komoly egyénekhez csatlakozott, kiket mesterei gyanánt tekintett; és mindig tiszteletre méltó öregekkel társalgott, kiknek vezetőül és támaszul szolgált a járásban, s még az asztalnál is szolgált nekik. King-kiang e fölött valódi örömet érzett, és igy szólott: „Most már az én fiam tanul, és ember lesz belőle!“

Midőn Nen-pe hivatalba lépett, King-kiang beszédet tartott

neki, mellyben az általa gyakorlott szövő mesterségről vett hasonlitással, elejbe terjeszté a tulajdonokat, mellyekkel birnia kell azoknak, kik országos hivatalban vannak. Kevés idő mulva Nen-pe visszatérvén a palotából anyja üdvözletére, ezt fonal-gombolyitásnál találta. A fiu értésére adá, miszerint attól tart, hogy e foglalkozás becstelenséget hoz a családra, s talán még azon gyanut is kelthetné, hogy ő rosszul bánik vele. King-kiang mély sohajt bocsátván kebeléből, fölkiáltott: „Ezek a hamis eszmék, mellyek romlást hoztak ez egykoron virágzó országra. És te fiam! ki annyit tanultál, és most hivatalt viselsz, talán ezt nem tudnád? Sokat kellene erről mondanom; hallgassd csak figyelemmel szavaimat. A régi bölcs királyok készakarva keresték a soványabb földeket, hogy alattvalóikat azokon elhelyezzék; s az uralkodás mesterségének legelső titkához tartozott akkoriban, munkával és fáradsággal foglalni el a népeket: s ebben igazuk volt. A munka és fáradság figyelmessé, s erényessé teszik az embert; mig a henyeség és élvezet a bünökre nyujtanak alkalmat. A népek, mellyek termékeny, kövér földeket laknak, rendesen nem olly szorgalmasak; és kéjelgők: ellenben munkásak és becsületesek azok, kik kopár földön élődnek. Azonban ne hidd azt, mintha a bölcs ó-korban a foglalkozás és munka egyedül a nép számára lett volna: mennyit dolgoztak maguk a császárok is! Nekik kellett rendezni a pénzügyet, megvizsgálni a tisztviselőket, és ezek jelentéseit, gondoskodni a nép szükségeiről, jó mestereket és vezetőket rendelni neki; fölebbvitel utján ők mondottak itéletet a büntető ügyekben, és megszabták a büntetéseket; kitüzött időben ők végezték a nyilvános szertartásokat; és erre több napok alatt készültek: a császár csak akkor engedhette magát által a nyugalomnak, vagy mulatságoknak, midőn minden jó rendben volt. Ugyanezt tették tehetségeikhez képest a hübéres fejedelmek is: délelőtt a császár szolgálatában várakoztak, a tőle vett parancsok szerint; délben mindegyik saját tartományának ügyeivel foglalkozott; este felé bizonyos időt a büntető ügyek vizsgálatára forditottak; éjjel a munkások és napszámosok ügyeit szabályozták. A birodalom nagyjai már kora reggel várakoztak az őket illető tiszt teljesitésére; később tanácsba gyültek, az állam kormányzatát illetőleg; este följegyzék a tárgyakat, mellyek más nap végzendők valának, és kénytelenek voltak az éjnek egy részét a családi ügyek elintézésére forditani. Ugyanez volt sorsa aránylag az együgyü népen fölül álló valamennyi néposztályoknak.“

„Hogy a férfiakról a nőkre térjünk át, nem tudod-e, hogy a ki-

rálynék saját kezökkel készíték a violaszinü ékességeket, mellyek a császár süvegéről függnek? hogy ama vörös szegély, a fejedelmek és herczegek megkülönböztető jele, saját kezök munkája volt? hogy azon gyönyörü széles övezetcket, mellyeket a nagyok viseltek, s az ő ünnepélyes öltözeteiket saját nejeik készíték? Még inkább az alsóbb rendü nők, saját kezökkel készíték férjeik öltözetét. S még ezzel nem volt vége a dolognak: hasonló tárgyakat szoktak fölajánlani a fejedelmeknek, vagy adó gyanánt, vagy ajándékban: a mint tudnillik azok uralma alatt álltak, vagy nem. Kevés szavakkal, szintugy a férfiak-, valamint a nőkre nézve bün lett volna, henye életet élni. Ezekből állottak őseink szokásai; s akkor szigoruan megtartatott régi királyaink amaz elve, melly egészen korunkig eljutott, hogy: a nagyoknak test- és lélekkel kell dolgozni; s az illy bölcs elveket, és illy dicsérendő szokásokat nem szabad felednünk."

„Képzeld most, fiam! midőn özvegy vagyok, és te olly kevés ideje, hogy hivatalba léptél: illik-e hozzánk a henyélés, és restség? Mig arról gondolkozom, hogy ez oldalról nincs mit vessek szememre, ugy látszik, te az én tettemet nem helyesled. Mi jót várhat a fejedelem egy embertől, ki hasonló érzelmeket táplál? Nagyon tartok tőle, hogy az én jó férjem te benned magához méltatlan fiút hagyott hátra nekem; s hogy az ő utódjainak sorát te zárod be." Valójában nem sokára meg is halt Nen-pe, magzatok nélkül, s King-kiang gyászban siratta reggel férjét, este pedig fiát.

Ki-kang, Mu-pe testvére, s Nen-pe nagybátyja maradt a család fejéül; és a szokások szerint, King-kiang-nak vele kellett volna lakni. Eljövén tehát érte, meghivta őt magához: nagy tisztelettel beszélvén hozzá. King-kiang válasz nélkül követé őt; s Ki-kang házába érkezvén, a számára kijelelt termekbe vonult: folyton szótalanul maradván. Ez óta bármilly jól bánt is vele Ki-kang, mintha anyja lett volna: ez igen ritkán intézett hozzá néhány szót, s mindig távolról, és akkor is szobájából. Confucius, kinek e nő magaviseletét megvitték, nagyon dicsérte őt a szokások pontos megtartása végett.

Tsu és Tsin harczra kelvén egymással, Tsu királya sereget állitott ki, Se-fa vezérlete alatt. E hadvezér az élelmi szerek hiányát tapasztalván, futár által értesité a királyt; s ugyanez alkalommal anyjának is üdvözletet küldött. A futár belépvén a házba, kérdé tőle, hogy áll a sereg: ‚Jól érzik-e magukat a szegény katonák?' „Asszonyom! felelé a futár, ők nagy hiányt szenvednek az élelmi szerekben; eddig meg volt ugyan minden katonának a maga borsó-adagja, habár igen kis mérték-

ben, miként ők mondják.“ — ‚S hogy van a hadvezér?‘ folytatá. „Ő is szükséget szenved; reggel és este nem eszik egyebet füveknél, egy kis romlott hust, és nagyon fekete rist.“ Ezzel a beszéd végződött; de midőn Se-fa nem sokára diadallal tért vissza, anyja bezárta előtte az ajtót. Se-fa elbámulván a rossz fogadtatáson, fölszólitá ismerőseit, kérdenék meg ennek okát anyjától. ‚Nem tudja-e az én fiam azt, mondá az anya, a mit más alkalommal Yue király tett az U elleni háboruban? Nem tudja-e, hogy midőn ama királynak ajándékba bort adtak, ő azt a katonáknak adta meginni? s hogy más alkalommal ugyanezt tette a neki ajándékozott száraz és pörkölt rissel, a nélkül, hogy valamit magának megtartott volna? Ámbátor ő győzött, Se-fa az én szemeimben nyomorult hadvezér, s nem ismerek benne fiamra.‘ Midőn ezt Se-fa-nak hirül vitték, elismerte hibáját, bocsánatot kért anyjától, és megköszönte neki az okos tanitást; ekkor ő is kinyitotta az ajtót.

Különös figyelme egy nőnek a család kormányzatában.

Egy özvegy Lu országban, miután az uj-évi ünnepélyre mindent elrendezett, magához hivta kilencz fiait, és mondá nekik: ‚Fiaim! jól tudom, hogy az özvegynőnek boldogult férje házában kell laknia; igy hozzák ezt magukkal a szokások. De azt gondolom, hogy családomban senki sincs érettebb koru: s ez ünnepélyes perczben bizonyára elhanyagoltatnak a szertartások, vagy nem jól teljesittetnek. Ha nincs kedvetek ellen, én ma sétát tennék hozzájok.‘—„A mint akarod, anyám!“ mondák a térdelő fiúk. ‚Tudjátok, folytatá ő, hogy mi nők nem vagyunk saját magunknak urnői. Ifjuságunkban szülőinknek vagyunk alávetve: később férjünktől függünk; öregségünk- és özvegységünkben fiaink után indulunk, és sok dolgokban tőlök függünk. Ti pedig, fiaim! megengeditek ma nekem, hogy elszökjem atyátok házából. Valóban olly szabadságot veszek magamnak, melly nincs szorosan véve a szokások szerint; ezt azonban azért teszem, hogy egy kissé rendet eszközöljek ott, hol talán az nem található. Távollétem alatt kettőztessétek meg éberségteket; zárjátok be jól az ajtót: este felé visszatérek.‘

Csakhamar elment egy öreg szolga kiséretében, ki őt övéi nevében meghivta; megérkezvén, gyorsan hozzálátott mindenhez. Minthogy az ég beborult, ugy tetszvén neki, hogy már késő van, visszatért lakába; de mielőtt haza érne, kiderülvén az ég, észrevette, hogy csalódott, mert még jókor volt: miért is föltette magában, hogy egy félreeső zugban várakozik a lakáson kivül; és este felé bement a házba. Valamelly erkélyről megpillantá őt egy ur, ki előtt a dolog különösnek tetszett; és kiváncsi-

ságból utána küldött : s bizonyos ürügy alatt tudakoztatá, minő ház az ott. Megbizottjai azon hirrel tértek vissza, hogy tiszteletben álló ház, és minden rendben van ott, a szokások pontos megtartása szerint. Ekkor az ur magához hivatván az özvegyet, igy szólott hozzá : ‚Ezen, és ezen a napon, éjszak felől jövén, sokáig megállapodtál bizonyos helyen az ajtón kivül, és csak késő este mentél be. Ez nekem igen különösnek tetszett; és kivánesi vagyok tudni, minő indok vezérlett téged erre.‘— „Uram! felelé az özvegy, régóta elvesztém férjemet, és kilencz gyermekkel maradtam hátra. Az év utolsó napján, midőn az uj-évre mindent elrendeztem, fiaim beegyezésével az atyai házat akartam meglátogatni : s távoztomkor azt mondám menyeimnek, hogy csak késő este térendek haza. Akár tévedésből, akár pedig abbeli félelmemben, hogy részeg emberrel találkozom, minőt eleget láthatni illy időben, mint azt uraságod is jól tudja, nagyon korán elindultam hazulról; utközben ezt észrevévén, és a kitüzött időnél hamarább lakomba térni nem szándékozván, visszavonultam a szegletbe : bevárandó a perczet, mellyre visszatérésemet igértem [1]).“ Az ur nagyon megdicsérte a nőt, és tiszteletteljes Mu czimet adott neki; mi annyit jelent, mint anya és urhölgy.

Intés a mostoha-anyákhoz.

Mang-lu, Hoei országból, második nőül vette honfitársának, Mongyang-nak leányát. Első feleségétől öt fia volt, a másodiktól három; s bármennyire jól bánt is a mostoha-anya az első házasságból született gyermekekkel, és szerette is őket : nem volt képes oda vinni a dolgot, hogy csak jó szemmel is tekintsenek reá; még kevésbbé, hogy őt szeressék. És attól tartván, hogy talán saját gyermekeiben rejlik az ok, tökéletesen elválasztá őket egymástól : nehogy lakás, ruha, vagy étel végett czivakodjanak egymás közt; de mindez hasztalan volt: minthogy ők tovább is kitüntették gyülöletöket. E közben a harmadik testvér az öt közül, mivel a fejedelem parancsát nem teljesitette, börtönbe záratott, és haláltól kellett tartania. A mostoha-anya nagy bánatot mutatott e miatt; és nem csak elkövetett mindent, mi a fogság terhét könnyithette, hanem futkosott, könyörgött, és minden lehetőt megtett, csakhogy őt a halálos büntetéstől megmentse. Sokan, a kik látták e nagy részvétet olly egyén iránt, ki őt mindig gyülölte, bámultak rajta; ő pedig felelé : ‚Mindegy; akkép tekintem őt, mint saját gyermekemet, s minden lehetőt megteszek érte. Minő erény, vagy érdem, szeretni saját gyer-

[1]) Menyei azt hihették volna, hogy meg akarja őket lepni; s igy csökkent volna bennök a bizalom, és szeretet.

mekeit? Van-e anya, ki ne szeretné azokat? Én ezzel nem érem be. Ez ifjaknak atyja, látván, hogy nincs anyjok, engem vett magához, hogy annak helyét pótoljam: miért is ugy tekintem magamat, mintha saját anyjok volnék. S lehet-e valaki anya, ha nem szeret? Ha a szeretet miatt, mellyel saját gyermekeim iránt viseltetem, elhanyagolnám őket: vétenék az igazság ellen. Ki lehetne valaha anya, szeretet és igazság nélkül! Bármilly gyülöletet táplál is irántam, ez nem oldoz föl engem kötelességem teljesitésétől.' Ez asszonynak érzelmei közhirré lettek; s magának a királynak is értésére esvén, illy anya végett a fiunak is megbocsátott. Ezután nem csak az igy megalázott fiu, hanem a többi négy testvér is tiszteletet és szeretetet tanusitott iránta, mintha saját gyermekei lettek volna. Ő mind a nyolczat olly jól kitanittata, hogy mindegyik becsülettel müködött az ország főbb hivatalaiban.

Tanácsok a felsőbbek által alattvalók irányában gyakoroltatni szokott elnyomások ellen.

Tien-si-se, minister Tsi országban, a hatalma alatt állóktól igen csekély összeget kivánt: és azt is anyjának vitte. ‚Fiam! szólott hozzá emez, csupán három éve vagy még hivatalban; tudom, mennyi a fizetésed, s hogy költségeid is voltak. Honnan veheted tehát a pénzt, mellyet nekem hozasz?' „Megvallom anyám! felelé Si-se, hogy azt az alattam levőktől szedtem." ‚Fiam! folytatá erre az anyja, a jó szolgának kötelessége, szeretettel és önzés nélkül szolgálni a fejedelmet: kezeit tisztán megőrizni; gonosz eszközöket nem használni arra, hogy gazdaggá legyen; s ha valamelly gonosz eszme furódik agyába, azt onnan ki kell üznie. Végre még puszta gyanuját is kerülnie kell, mintha könnyen elfogadná a pénzt, melly nem egyenes uton jön: legyen valóban olly önzéstelen, mint a minőnek mások előtt látszani kiván, hogy magaviselete által adhasson sulyt saját szavainak. A fejedelem hivatallal tisztelt meg téged, nem csekély fizetés mellett: jótéteményeire feddhetetlen viselettel kell válaszolnod. Vedd számba fiam! azt, hogy az alattvalónak, még inkább pedig egy fejedelem ministerének, kötelességei nem kevésbbé szentek, mint a fiunak kötelességei atyja irányában. A fejedelem iránt, a kinek szolgál, őszinte szeretettel, buzgó hódolattal, változhatlan hüséggel tartozik: ugy szinte mindezen erényeknek nem kétes próbáit kell adnia; sőt, ha szükség, még életét is feláldoznia. Minthogy pedig az illy rendkivüli eset ritkán fordul elő, legalább maradjon folyvást hű az igazsághoz, s ne legyen haszonleső. Egyéb siker mellett az illy viselet megóvja az embert a gonosz pörlekedéstől. Másképen cselekedve, rossz

minister leendesz; és miként lehetnél jó fiú? Takarodjál szemeim elől; nem ismerlek többé fiamnak. Tégy e pénzzel, a mit akarsz: ebül jött szerdék nem fog helyet találni házamban.'

Tien-si-se egészen megzavarodva, s törődve távozott; visszaadá a pénzt azoknak, a kiktől kapta, s ő maga ment bevádolni magát a fejedelem előtt: kérvén tőle, büntetné meg őt érdeme szerint Soen-van, ki akkor Tsi államban uralkodott, egészen elbámulván ama nő erényén, saját kincstárából nagy összeg pénzt adatott neki; Tien-si-se-nek megbocsátott, és megtartá őt a hivatalban.

Kiang-nak, Tsi király leányának dicsérete.

Kiang, Tsi királyának leánya, nőül adatott Suen-vanghoz, ki egyike volt a Tshu dynastiabeli császároknak. Szintolly elmés volt, mint erélyes, és soha egyetlen tette, vagy szava feddést nem érdemelt. Csak azt fájlalta, hogy férjében, a császárban, hozzá épen nem illő tunyaság lakozik; naponkint igen korán lefeküdt, és annyival később kelt föl. Hogy megjavitsa őt, a következő módhoz folyamodott. Egy napon leszedvén fülbevalóit, hajtűit, és fejének egyéb ékességeit, mint valamelly bünös, leült az ágyba; s egy komorna ajkai által ekképen szólott hozzá: ‚Oh fejedelem! szerencsém van a te szolgálódnak lenni; s elismerem, hogy már rég óta semmi tekintetben sem érdemlem meg azt. Mindeddig nem gondoltam rá: s csak most veszem észre, hogy kéjelgő vagyok; és kétségkivül, a szokás ellenére, miattam jelenik meg fölséged naponkint olly későn; miszerint olly fejedelemnek tartják, ki saját élvezetét minden egyébnek eléje teszi. E vélemény annál nagyobb szégyent hoz önre, minthogy a kéjelgés mindenkor végnélküli zavarok forrásaul tekintetett. Az illy gonosznak, bárminő legyen is az, egyedül én vagyok oka; kérem, orvosolja meg gyorsan e bajt, s a bünösnek megbüntetése által állitsa vissza saját hirnevét.' Suen-vang ekkor magába térvén: „Kelj föl, szóla nejének; vedd ékszereidet, és foglald el helyedet. Ha nem lakozik bennem az erény, melly méltóságomhoz illik, a hiba egészen bennem rejlik, nem pedig te benned."

E perez óta Suen-vang komolyan foglalkozott az ország ügyeivel; reggeltől estig kihallgatást adott: és mint jó fejedelem köztiszteletben állott.

A rágalmazás szomoru következményei.

Kin-seng, Tsin királyának, Hien-kong-nak elsőszülött fia, Li-ki ágyas által atyjánál bevádoltatott; és nem lévén képes bebizonyitani a rágalom alaptalanságát, megölte magát. Öcsese Tshong-eul, szinte a ki-

rályné fia, attól tartván, hogy őt is hasonló sors érheti, válogatott néppel kiment az országból Kieu-fan vezérlete mellett, és Tsi országba költözött. Itt igen udvariasan fogadá őt Hohen-kong király : ki husz kocsit ajándékozott neki, becsülettel bánt vele, s nőül engedte Si-kiangot, egy hajadont a királyi vérből. Megelégedve sorsával, Tshong-eul itt ohajtá leélni hátralévő napjait; jó lélekkel lemondva jogairól Tsin ország fölött Azonban e közönyösség nem igen tetszett Kieu-fannak, főleg miután Tshong-eul távoztával nem sokára Hien kong meghalálozván, Tsin ország több izben urat cserélt, és a zavarok következtében feldulatott. Midőn egy napon Kieu-fan társaival egy félreeső helyen tanácskoznék, és abban egyeztek volna meg, hogy a fejedelmet minden áron ki kell ragadni magányából, s beültetni őt az atyai birtokba : egy rabszolganő ezt meghallván, Si-kiang-nak mindent megmondott. Ez azonnal megöleté a rabszolganőt; és fölkeresve férjét, igy szólott hozzá : ‚Fejedelem! mindazok, kik rokonszenvvel viseltetnek irántad, igen rossz néven veszik, hogy megelégszel az itteni élettel; azt vélik, el kellene hagynod Tsit, és elmenned uralkodni Tsinbe, melly a te sajátod. Tegnap a módokról tanácskoztak, miként birjanak téged e határozatra. Egy rabszolganő kihallgatta őket, és nekem mindent elmondott; én pedig attól tartva, hogy ezt másoknak is elbeszéli, s igy valamelly akadály adhatja magát elő szándékod kivitelében, megtettem, hogy többé ne beszélhessen. Most már biztos lehetsz a titok iránt : elindulhatsz a nélkül, hogy valaki észrevenné; mint ezt hű szolgáid tanácsolják. Menj velök, és térj vissza Tsin-be, melly mióta elhagyád, pillanatnyi békét sem élvezett. Az ország a tied : tartsd kötelességednek, azt visszaszerezni; s bizonyára nem fog hiányzani Shang-ti (legfőbb császár, vagyis Isten) segitsége. „Nem, felelé a fejedelem, innen nem akarok elmenni; itt akarok élni, és halni.“ A fejedelemnő megujitá kérését, és különféle példákkal igyekezett fölkelteni férje lelkében az uralkodási vágyat, és országa visszaszerzésének reményét : de hasztalanul látván elhangzani minden szavait, az ügyet Kieu-fannal intézte el. Megegyeztek benne, miszerint a fejedelmet leitatják : hogy igy tudtán kivül Tsin felé inditsák őt. Ez megtörtént. Tshong-eul magához térvén, első dühében lándsával akarta átszurni Kieu-fant. Ez azonban felfogta a csapást; mire a fejedelem, ki különben is igen szerette Kieu-fant, igy szólott : ‚Ha a vállalat sikerül, megbocsátok neked; de ha megbukik, lesz elég bátorságom, husodból lakozni.‘ Utjokat folytatván, a Mu-kongtól nyert csapatokkal Tsinbe érkeztek. Alig hogy Tshong-eul Tsin területbe lépett, Hoai-kong, ki királynak tette magát, letétetvén, átadatott neki a korona, s ő

Uen-kong nevet vőn fel. Si-kiang hasonlóképen elválasztatott királynénak Tsi ország rendei által, mindazon tisztelettel, melly méltóságát megillette.

Utálatos fösvénysége egy ministernek.

Ta-se, Yao ország ministere, sokkal nagyobb gondot fordított a kincsek fölhalmozására, mint sem az ország ügyeinek igazgatására, vagy hogy jó hirnevet szerezzen magának; kinevetve minden tanácsokat, mellyeket e végből neje intézett hozzá. Öt évig folytatá e bánásmódját: s ekkor a népek veritékén meghizván, lemondott a hivatalról; békében akarván élvezni a fölhalmozott kincseket: mellyek száma olly tömérdek volt, hogy visszavonultakor száz szekeret rakatott meg vele. Mig ő hivatalban volt, családjának minden tagjai vetélkedve áldoztak fel ökröket az ő üdvözlésére; neje azonban a köz vigság közepette sirt, szeretettel szoritván keblére fiát. Ta-se anyja, fölingerülve menye magaviseletén, mondá: ‚Milly baljóslatu madár! Miért zavarod könyeiddel a többinek örömét?‘ „Nagy okom van a sirásra, felelé a fiatal nő; illy rémitő kincsek minden érdem, vagy erény nélkül, a legnagyobb szerencsétlenséggel fenyegetik e gyermeket. Tsu-nen, Tsu-ország ministere, gazdaggá tette az államot, a nélkül, hogy magára gondolt volna; s mig élt, tisztelte őt a fejedelem, imádta a nép, utódait tisztelet-, és gazdagsággal halmozta el, s neve mindenki által egyformán tiszteletben tartatik. Ah! milly kevéssé hasonlit hozzá az én férjem. Egészen elfoglalva jelen nagyságának fényével, és a kincsgyüjtés szenvedélyével, a jövővel nem törődik. Azt mondják, hogy a déli részeken bizonyos neme van a leopárdnak, melly bár mennyire falánk is, hét napig is el van inkább eledel nélkül, mint sem esőben menne ki; csakhogy bőre ez által össze ne kuszáltassék. Minél kövérebb a kutya, és a disznó, annál közelebb van mindkettőnek halála. Az állam nyomorai nagyobbak férjem kincsénél; s mindezekkel nem képes a nép szeretetét megnyerni. Nagy szerencsétlenséget látok előre: s ohajtanám kikerülni azt e gyermekkel együtt.‘ E szavak még jobban fölingerlék Ta-se anyját, ki nagy haragra lobbanván, elüzte menyét. Ez fiával együtt anyjához vonult: s ugyanez évben Ta-se letétetvén hivatalából, szerencsétlenül meggyilkoltatott az övéivel együtt egy csapat gonosztevőktől, kik elvitték a kincseket; egyedül anyjának életét kiméltek meg. A fiatal nő visszatért napához, hogy gyámolitsa őt öreg napjaiban. Mindenki dicsérte előrelátását és bölcseségét, mellyet tanusitott az által, hogy az erényt a kincseknek eléje tette; s bámultak rajta, hogy elhatározása és előrelátása által megmenté saját maga-, s fiának életét, most pedig a legnagyobb gon-

dossággal hozza helyre napa irányában a hibát, mellyet az által elkövethetett, hogy férjének házát elhagyta.

Egy nő tanácsa férjéhez, az alázatosság tárgyában.

Yen-se, Tsi első ministere, kis termetü volt: és szolgái közt egy nyolcz lábnyi magas óriás találkozott. Ennek felesége, ki Yen-se házában szolgált, egy napon, midőn a minister nagy pompával kiment, kiváncsi volt, szemlélni a látványt. Látta férjét, mint tánczoltatja lovát, emelkedik fel a kengyelvasban, és fontos tekintetet ád magának, büszkélkedve magas termetében. Midőn a kiséret hazatért, az óriás neje félrevonván őt, e szavakat intézte hozzá: ‚Valóban meglátszik rajtad, hogy nyomorult ember vagy, s méltó arra, hogy alacsony sorsodban maradj.' A férj elbámulván e távolról sem várt üdvözleten, kérdé tőle, mit akar ezzel mondani. ‚Nézd csak folytatá a nő, nézd a te uradat: alig három láb magas, és az ország első méltóságára tudott emelkedni; s olly jól viszi dolgát, hogy fejedelmének nagy dicsőséget szerez, a nélkül, hogy magát észrevétetni akarná. Láttam őt ma reggel kimenni az egész nagy kisérettel, s bámultam az ő szerény, alázatos, gondolkozó, s majdnem félénk arczát. Ellenben azt vettem észre, hogy te, minden nyolcz lábnyi magasságod mellett sem vagy egyéb rabszolgánál; fontos arczot csinálsz, és magaddal eltelve lenni látszol. Szégyenlém magamat miattad, és azonnal el is távoztam.' Az ember jó kedvvel vette az intést, és javulást igérvén, azt kérdé feleségétől: mit cselekedjék? ‚Utánozd, ugymond, a te uradat, Yen-set: boldog lehetnél, ha nyolcz lábnyi magas testedben olly nagy bölcseség lakozhatnék, mint az ő kicsiny testében! Szolgáld őt, mint ő szolgálja a fejedelmet, ha kitüntetés után vágyol. Nagyon is igaz, a mit mondanak, hogy az erény a legalacsonyabb sorsban is dicsőséggel tetézheti az embert; és e dicsőség többet ér ama gőgnél, mellyet némellyek saját helyezetökben keresnek.' A férj hasznára fordítván ez oktatást, tökéletesen megváltozott: ugy hogy nálánál alázatosabb, szerényebb, szorgalmasabb a szolgálatban, buzgóbb ura irányában, és pontosabb kötelességeinek teljesitésében nem találtatott. E változás feltünt Yen-se előtt; ki azon kérdést intézte hozzá: ki eszközölte legyen e változást benne? ‚Feleségem,' valaszolá a szolga; s mindent elmondott neki. Yen-se dicsérte a nő bölcseségét, és a férj engedékenységét; s nagyra becsülve azon embert, ki olly hamar kész volt a szilárd és állandó határozatra, hivatalba tette őt; és látva, hogy tisztjének kellően megfelel, előlépteté, s végre a legfőbb tisztviselők sorába emelte.

Sie-yu dicsérete.

Sie-yu, Tsu ország lakója, saját kezének munkája után élt: azonban egyszerü és szegény külső alatt nagy bölcseséget rejtett. A király nagyon becsülvén az erényt, és különösen ismervén alattvalóját, hivatalt akart neki adni. Elküldött tehát hozzá, két, ajándékkal terhelt szekeret, azon parancscsal, mondanák meg neki a király nevében, hogy fogadja el ez ajándékokkal együtt a kormányzást és felügyelőséget államainak azon részében, melly a Hoai folyamtól délre esik. Sie-yu mosolygott ez ajánlatra; egyetlen szóval sem felelt, s a kiküldöttnek válasz nélkül kellett visszatérni. Sie-yu neje a háztól távol lévén, visszatérve látta a szekerek nyomait, mellyek kapuján tul nem mentek. „Hogy-hogy, férjem! mondá ő, feledéd azon erényt és önzéstelenséget, melly ekkoráig boldogságodat képezte? Tehát a mi házunkig szekerek jöttek, s nem mentek tovább. Bizonyára igen terhelve kellett lenniök; mert mély barázdát hagytak magok után. Ugyan mondd meg, mit jelent ez"? — ‚A király, mondá Sie-yu, rosszul ismer engem, és azt hiszi, hogy valamit talán érek: rám akarja bizni államai egy részének kormányát, s két szekér ajándékot küldött hozzám, azon meghagyással, fogadnám el e hivatalt.' — „Ugy hiszem, visszautasitád mindkettőt", válaszolá a nő. Sie-yu, hogy neje szavainak őszinteségéről meggyőződjék, felelé: ‚Valamennyien természetes hajlamot érzünk magunkban a becsület és gazdagság iránt; miért ne fogadnók el tehát ezeket, midőn önmaguktól jönnek? Miért ne lennék hálás a király jótetményei iránt?' — „Ah! tevé hozzá szomoruan a nő, az igazság, becsületesség, ártatlanság, szóval, az erény sokkal biztosabb a visszavonult életben és becsületes szegénységben, mint sem a sok foglalkozás és bőség közepette. Okosság volna-e, beleegyezni az illy veszélyes cserébe? Jó ideje már, hogy együtt élünk: és mindeddig a te fáradozásaid megszerzék nekünk a szükséges élelmet és ruhát; éhséget, vagy hideget nem szenvedtünk. Van-e valami kedvesebb dolog, az illy ártatlan, csendes életnél? Nem kellett volna elfogadnod; s talán nem is eszméltél ama függésre, és szolgaságra, mellyet az illy adományok és hivatalok maguk után vonnak? Mi az erényt illeti, megfosztják az embert szabadságának egy részétől; s olly nézpontok használatára kényszerítik, mellyek gyakran nem igen egyeznek a tökéletes méltányossággal." Ekkor Sie-yu megelégedve nejével, mondá: ‚Vigasztalódjál; sem ajándékot, sem hivatalt nem fogadék el.' —„Örvendek neki, felelé a nő; de hátra van még egy tenni való: mert nem illik, hogy egy állam tagja megtagadja szolgálatát a

fejedelemtől, midőn ez azt kivánja. Menjünk tehát innen máshová lakni.“ — Összekötve batyujokat, és nevet cserélvén, nehogy az uton megismertessenek, más tartományba mentek lakni. A kik csak megtudák Sie-yu eltökélését, magasztalák önzéstelenségét; főleg pedig dicséretekkel halmozák a nőt, ki mig egy részről semmiben sem állott hátrább férjénél, más részről nagyobb előrelátást és léleknagyságot tanusitott.

Lai-se visszautasitja Tsu királyának ajándékait.

Lai-se egy időben visszavonulván az ügyektől, távol az emberektől csendes életet élt nejével. Házának falai nádból voltak, s teteje szalmából; minden butoruk egy deszkaágy-, és sástakaróból állott; mindketten durva vászonba öltöztek, s rendes eledelök borsóból állott, melylyet saját kezeikkel ültettek, és gyüjtöttek össze. Történt egyszer, hogy Tsu udvarában a régi bölcsek jövén szóba, egy valaki Lai-se-t nevezé ollyannak, ki őt erényben föléri, ugy hogy a királynak kedve jött, meghivni őt udvarába, s elküldeni hozzá emberét ajándékokkal. Egy valaki azonban értésére adván a királynak, hogy Lai-se nem jövend el, eltökélte magában, hogy maga megy hozzá. A gunyhóhoz érkezve, kosárkötéssel látta őt foglalkozni. „Én, ugy mond a király egész alázatossággal, egy világosság és bölcseség nélküli ember vagyok, s mind a mellett az őseimtől rám maradt országot kell kormányoznom; hozzád jöttem tehát, megkérni téged, hogy e részben gyámolits engem.“ — ‚Fejedelem! felelé Lai-se, én csak falusi ember, és hegyi lakos vagyok; teljesen méltatlan a tiszteletre, s még inkább képtelen ama tisztségre, mellyet fölséged nekem ajánlani méltóztatik.‘ A király megujitva kérelmét, monda: „Ifju vagyok, és minden vezető nélkül; te engem az erényben fogsz oktatni: bölcseséged- és tetteidből hasznot akarok vonni.“ Ugy látszék, Lai-se beleegyezett; s a király távozott. Lai-se felesége visszatérvén a favágásból: „Mit jelentsen ez? mondá; szekér nyomait látom a kapu mellett: mit akartak itt?“ — ‚A király személyesen jött el, felelé Lai-se, megkérni engem, fogadnám el alatta az ország kormányát.‘ „S te beleegyeztél“? kérdi a nő. — ‚Hogy tagadjam meg‘? folytatá Lai-se. „Én, ugymond a nő, jól tudom a közmondást: Ki másnak kenyerét eszi, botütéseknek veti alá magát. A mi igen jól alkalmazható azokra is, kik a fejedelmeket szolgálják: ma becsben állanak, és mindennel bővelkednek; s holnap lealázvák, és kinokra jutnak, annak szeszélye szerint, a kit szolgálnak. És igy te más szeszélyeire biztad volna magadat? Nem kivánom, hogy megbánd; de kételkedem benne: ré-

szemről kijelentem, hogy nem akarom veszélynek tenni ki magamat. Sokkal becsesebb előttem a szabadság, hogy sem azt illy módon eladhatnám; én elválok tőled.“ — E perczben távozott a házból; s még fejét sem fordítá vissza: bármennyire kiabált is utána férje; azt mondván, hogy gondolkozni kiván a dolog fölött. Ő meg sem állott, mig csak a Kiang folyamon tul nem ért. Itt valami nyugtalanságot érzett lelkében az iránt, mikép fogna jövőre élni: de magának illy választ adott: „A madarak és egyéb állatok évenkint több tollat és szőrt hánynak el, mint a mi nekem öltözetre elégséges; a szántóföldeken sokkal több mag, és gyümölcs szóratik el, mint a mennyi kell táplálásomra.“ Lai-se megilletődve nejének szavai, s példája által, daczára a vállalt hivatalnak utána indult; s mindketten délre telepedtek meg Kiangtól. Sokan követvén őket, oda ültették át családjaikat: és igy kevesebb mint egy év alatt uj falu keletkezett ott, melly három év folytán nagy várossá növekedett.

Yu-ung-se-tshong-, és feleségének dicsérete.

Tsu királya nagy hirét hallván Yu-ung-se-tsung bölcsesége-, s erényeinek, első ministerévé akará őt tenni: s egy tisztet küldött el udvarából ajándékokkal hozzá. Yu-ung-se hallván az ajánlatot, kérte a követet, várakoznék kis ideig, mig feleletet ád neki. Bemegy a ház belteremeibe, s feleségéhez fordulván: ‚A király, ugy mond, engem ministerének akar; mit gondolsz? Ha elfogadom, holnap azonnal pompás fogatunk lesz, utánam pedig számos kiséret; asztalunk dusan lesz megrakva, s minden egyéb ahhoz arányban. Mondd meg tehát, mint vélekedsz erről‘?—„Hosszu évek óta, válaszolá a nő, csekély üzletünk megszerzi, a mire szükségünk van, s nem látunk hiányt semmiben; sőt mindig marad időd az olvasásra, s néha-néha énekkel is elmulatod magadat. Még munka közben is melletted vannak könyveid; más oldalról pedig a k i n: s mindig tiszta, élénk örömet élvezel. Az, a mit mondasz, nem egyéb hiu fénynél. Asztalod ugyan teritve lesz válogatott ételekkel: de megérdemli-e ez a sok gondot, mellyet magadnak szerzesz? Ha elfogadod az ajánlatot, le kell mondanod a tiszta örömről, mellyet most élvezesz; mert miképen őrizhetnéd azt meg annyi nyugtalanság közepette? Még boldognak tarthatod magadat, ha igy állván a dolgok, elkerülheted a szomoru halált.‘ Se-tshong kimenvén, megmondá a küldöttnek, hogy nem fogadhatja el a neki tett ajánlatot, és kéri a királyt, éreztetné mással a választás tiszteletét. Ekkor minden haladék nélkül összeszedvén holmiját, elutazék nejével: s

hogy fel ne ismertessék, előbbi mesterségét kertészséggel cserélte föl,

Tshong-eul hálája Fu-ki iránt.

Tshong-eul Hien-kongnak, Tsin királyának másod-szülötte, elhagyta az országot, hogy meneküljön Li-ki ágyas mesterségeitől, kinek rágalmai bátyjának halálát okozták; és Tsi-nek tartván, Tsao államain ment keresztül. Tsao fejedelme, a helyett, hogy tisztelettel fogadná őt, egy sátor mögé bujt, honnan igen jól láthatá Tshong-eult elvonulni kiséretével; s nem csak őt magát lepte meg e kiváncsiság, hanem a helybeli főhölgyeket is. Egyike ezeknek, ki neje volt Hi-fu-ki országnagynak, látva Tshong-eult, és kiséretének személyzetét, sietve férjéhez futott, igy szólván hozzá: „A fejedelem olly ifju, hogy őt látva, senki sem mondhatná meg, mi válandik belőle egy napon; azonban sok derék emberek kisérik őt, kik közül három különösen feltünt nekem, és bizonyára országnagyok. Oh! én vagy nagyon csalódom, vagy ezek módot találandanak, visszahelyezni a fejedelmet tartományaiba; s ha egyszer trónra lép, bizonyára megemlékezendik a jó, vagy gonosz bánásmódról, mellyet nálunk találand. A mi fejedelmünk, ki olly csekély udvariasságot tanusit irántuk, legelőször fogja megérezni; s neked is részed lesz majd a kegyvesztésben. Egy közmondás azt tartja: Ha tudni akarod, mi lesz a fiu egy napon, nézd azt, mi az atyja, vagy a ki ennek helyét pótolja; egy másik közmondás pedig ugy tartja, hogy a nagyot, a nélkül, hogy látná, megismeri az ember, ha kiséretének személyzetét tekinti. Illy szabályzatok után itélve, ezen most menekülő fejedelem egy napon hatalmas király lesz, ki a rajta elkövetett méltatlanságot megbosszulhatja. Higy nekem férjem! és tanusits iránta minden tiszteletet.“ Fu-ki igazat adott nejének; s nem maradván elég ideje az előkészületekre, igen finom borral ajándékozta meg őt: és hogy az ajándék becsét nevelje, azt gyémánt edényre tétette. Tshong-eul elfogadá a bort; a gyémántot pedig visszaadatta. Midőn atyjának trónjára visszahelyeztetett, mindenek előtt Tsao országot szándékozott elpusztitani: hogy megbosszulja magát azon fejedelmen, ki olly illetlenül bánt vele. Első gondja volt azonban, bátorságba helyezni Fu-kit. Megtiltá tehát katonáinak, hogy háza küszöbét még csak átlépni se merészeljék. Mindenki tehát oda menekült: ki atyját, ki anyját menté meg. A király parancsai olly pontosan teljesittettek, hogy Fu-ki háza előtt valóságos vásár tartatott, hol egész nyugalommal folyt az adás-vevés, csak ugy, mint béke

idején. Fu-ki kijelenté, hogy nejének köszöni a jó tanácsot; ki is azért mindenki által dicsértetett.

Shu-ngao még mint gyermek egy két-fejü kigyót öl meg, és azt elássa. Jóslat, mellyet ebből anyja von.

Shu-ngao, még mint gyermek, egy nap az uton két-fejü kigyóval találkozék, és azt megölvén, elásta. Haza térvén, sirva ment anyjához: ki sirása okát kérdezé tőle. „Azt hallám, ugy mond a gyermek, hogy havalaki két-fejü kigyót talál, ez annak jele, hogy meg kell halnia; s ma séta közben épen találkozám egygyel.“ —‚Mi történt a kigyóval?‘ kérdé az anyja. „Megöltem azt, felelé a gyermek; s nehogy máson is megtörténjék e szerencsétlenség, elástam.“—‚Ne sirj fiam! szólt ekkor anyja; azért, hogy láttad azt, nem fogsz meghalni: mivel az indok, mellynél fogva elástad, legyőzi a látásnak minden gonosz hatását. A szeretet minden szerencsétlenségtől megmenti az embert. Tien, bár magasan áll fölöttünk, mindent lát és tud, a mi itt alant történik. Nem mondja-e a Shu-king, hogy Oang-tien mindenütt védi az erényt, személyválogatás nélkül? Ne sirj tehát, és légy jó kedvvel; te élni fogsz, és nagy ember leszesz az országban!‘ Shu-ngao valóban egyike lett a legfőbb tisztviselőknek honában. E jóslatot igazolván az esemény, nagy tiszteletben részesült az anya; ki átalában Tien ösvényein nagyon előhaladt egyénül tekintetett.

Miképen kell tanácsot adni.

Pe-zong, tehetségei által még nagyon ifju korában jutott főhivatalokra Tshin udvarában; de volt egy hibája, melly leginkább az udvarnál szokott veszélyes lenni. Rendkivüli barátja lévén az őszinteségnek, minden dolgot elutasitott, melly csak legkisebb szinét viselte is a hazugságnak: még pedig olly nyersen, hogy gyakran megpirítá a tolakodókat. Neje ismervén e hibáját, minduntalan intette őt a javulásra; ekképen szólván: „Férjem! azt mondják, hogy a népek természet szerint jó hajlammal vannak fejedelmök iránt, még mielőtt valamelly jótéteményt kaptak volna tőle; valamint azt is mondják, hogy a tolvaj természetes gyülölettel viseltetik az iránt, a kitől lopott: habár ez nem tett is neki rosszat. Ennek oka abban rejlik, hogy a népek mindig valamelly jótéteményt várnak a fejedelemtől; a tolvaj pedig mindég fél attól, a kitől lopott. Alkalmazd kérlek magadra ez elvet, és légy meggyőződve, hogy ha találkozik valaki, ki az őszinteséget mindenütt szereti, van ollyan is, a ki azt gyülöli; mert fél tőle.

A tiedtől legalább mindazok félnek, kiknek az nincs meg; és tudhatod, hogy az illyenek igen sokan vannak. Ezek mindannyi ellenségeid, kik előbb-utóbb éreztetni fogják veled gyülöletök hatását; azért mások iránt nagyobb kiméletet tanusits.“ Daczára neje bölcs tanácsainak, Pe-zong folytatá szokott modorát. — Egy napon visszatérvén a palotából, a szokottnál vidámabb volt: „Ugy látszik nekem, mondá neje, mintha arczodon eddig nem tapasztalt vidámságot látnék. Szabad-e kérdenem, miért?“ ‚Ma, ugymond Pe-zong elégedetten, több tiszttársaimmal a palotában valék: hosszan tartott a tanácskozás, és nekem legnagyobb részem volt benne. E mellett olly nagy tiszteletben részesültem, hogy mindnyájan Yank-se bölcsészhez hasonlitának.‘ — „Én, ugy mond a nő, gyakran hallám azokat, a kik keveset és jól beszélnek, ama fákhoz hasonlittatni, mellyek látszatra nem szépek ugyan, de jeles gyümölcsöket hoznak. Ohajtanám, hogy irányodban is inkább e hasonlitást használnák, mint a mellyben olly igen gyönyörködni látszol. Mert a mint Yank-sehez hasonlitottak téged, szintugy hasonlithatják ezt egy terméketlen fához. Azt mondják, hogy Yank-se sokat beszélt, a nélkül, hogy meggondolta volna, mit mond: miért is sok kellemetlenségei voltak. E részben közted, és közte helyes a hasonlat; de nem látom át, miért kellene rajta örülnöd.“ — ‚Mindig ugyanezt ismétled előttem. Egyszer azonban ki akarom azt venni fejedből: még pedig a következő módon. Itt a házban lakomát adok tiszttársaimnak; s mielőtt asztalhoz ülnénk, tanácskozni fogunk. Szobáidból kihallgathatsz bennünket, és végre kigyógyitlak balvéleményedből.‘ —„Örömest ráállok, mondá a nő.“ A kitüzött napon összejöttek a hivatalnokok, és hosszu vitatkozásra, hosszasabb ebéd következett. Pe-zong elbizakodván az aratott sikerben, alig bucsuzott el vendégeitől, fölkereste nejét; megkérdendő azt véleménye iránt. A nő jól ismerve férje csalódását, és meg lévén győződve, hogy hasztalan fáradság lenne, meggyőzni őt az iránt, szinléshez folyamodott, felelvén: „Most már látom, hogy tiszttársaid valóban becsülnek téged, és örömest megadják magukat.“ Minthogy azonban nagyon is meg volt győződve az iránt, hogy férjének van oka félnie ellenségeitől, más módhoz nyult, melly által őt, a nélkül, hogy sejtené, azok bosszuja elől elvonja; s végre elhiteté férjével, hogy véleménye megváltozott iránta. „A dicséretek azonban, mellyekkel téged elhalmoznak, folytatá a nő, ne akadályozzanak téged, az ország jelen állapotának felfogásában: nagy zavarok fenyegetik azt; és vigyázz, nehogy azoknak áldozatává légy. Kétségkivül tudva vannak előtted a királyi családban duló vi-

szálkodások, mellyek naponkint növekedőben vannak. A dolgok illy állásában legtanácsosabb volna, máshova költözni; de mig hivatalban vagy, ez meg nem történhetik. Ott könnyü volna, szilárd lélekkel bevárni a kitörő vihart; de azért még nem zárjuk be szemeinket. A mi fejedelmeinknek illy komoly, és nyilt egyenetlenségeik közt a lehető legrosszabb dolog, ha valaki sem az egyik, sem a másik párthoz nem tartozik. Ugy hiszem, hogy Tshu-li fejedelem olly hös lévén, vagy győzni fog, vagy legalább segitend magán; azért tehát szerény véleményem az volna, hogy pártjának főnökeivel szövetkezzél.“ — Pezong kis gondolkozás után mondá: ‚Kedves nőm, igazad van.‘ S csakugyan csatlakozott Pi-yanggal, a Tshu-li párt főnökével. Mialatt Pe-zong ellenségei rágalmat költöttek ellene, melly életébe került volna: a királyi családban kiütött a viszály. Pi-yang megmenté Tshulit; és Pe-zong őket követvén, a nélkül, hogy tudná, kikerülte a csapást, mellyet ellene intéztek. Kik e dolgot tudták, Pe-zong nejének bölcseségét és előrelátását szerfölött magasztalták.

Ling-kong-, Uei királyának beszélgetése nejével, a királynéval.

Ling-kong, Uei királya egy estve a királynéval társalogván, és késő éjjelig nyujtván a beszédet, kelet felől nagy lódobogást, és szekérzörgést hallott; s midőn a palotához közeledett, a zaj hirtelen megszünt, és kevés idő mulva nyugot felől hallatszott. „Ki mehetett itt által?“ kérdé a király olly hangon, mintha a társalgást akarná folytatni. ‚Bizonyára Ti-pe-yu‘, felelé a királyné. „Hogyan tudod ezt, kérdé a király, olly határozottan mondani?“ — ‚Tudom, folytatá a királyné, hogy a palota kapuja előtt szokás leszállni a földre; s hogy azok, kik minden lehető tiszteletet tanusitanak, akkép cselekesznek, miszerint kiséretök, a mennyire lehet, ne okozzon zajt, midőn itt áthalad. Azt is tudom, hogy a hü alattvaló fejedelme irányában, mint a jó fiu szülői iránt, nem csak nappal teljesíti kötelességét, midőn azt mindenki látja, hanem éjjel is, midőn senki sem veszi észre. Tovább országodban nem ismerek mást, ki olly pontosan teljesitené kötelességét, mint Ti-pe-yu.‘ A királynak kedve jött, megtudni a dolog valóságát, és egy perczig magára hagyván a királynét, megtudta, hogy valóban Ti-pe-yu járt itt. Visszatérvén a királynéhoz, mosolyogva mondá: mikép sajnálkozva kell őt értesiteni róla, de gyanitása csalt. Ekkor a királyné egy csészét fogván, és azt tele töltvén, a királynak nyujtá; igy szólván: ‚Minthogy nem találtam el, sok szerencsét kivánok neked, és pedig tiszta szivemből.‘—„Minek a szerencsekivánat?“

kérdé Ling-kong. ‚Mert, válaszolá a királyné, eddigelé azt hittem, hogy csak egy Ti-pe-yu van országodban; most pedig fölfedeztem, miszerint egy másik, hozzá hasonló jó alattvalód is találkozik. E fölött tehát örvendek; minthogy a te tisztviselőid erényétől függ az ország boldogsága.‘ A királynénak ezen válasza nem csak bámulatot, hanem örömet is idézett elő a királynál; ki azt a királyné előtt tanusitván, mondá: „Valóban csak egyetlen Ti-pe-yu van; és te eltaláltad, hogy ő volt itt.“ — Elterjedvén a dolog hire, nem csekély tiszteletet szerzett a királynénak.

Nők fondorkodásai az udvarnál.

Ling-kong, Tsi királya, nőül vette először King-kit, Lu országból; kitől egy Kuang nevü fia született; s ezt ő utódjául rendelte. King-ki halála után Ling-kong magához vette Song fejedelmének két leányát: a nagyobbikat, Tshong-se nevüt nőül, a kisebbiket, Yong-set ágyasként. Tshong-setől született a királynak egy fia, kinek Yu nevet adott; s ágyasa Yong-se, Kuang kárával utódnak szándékozván őt kineveztetni, e szándéka sikerült. Tshong-se királyné le akarta erről a királyt beszélni; megjegyezvén neki, hogy e tette a szokással ellenkezik, és az illy kisérletek rendesen káros következményeket vonnak maguk után. ‚Kuang az elsőszülött, ugy mond, és utódnak már ki is neveztetett; mire való tehát, megfosztani őt szerzett jogától? Ez épen annyi, mint bajba keverni magunkat.‘ — „Ha meg kell bánnom, annál rosszabb rám nézve“, szóla Ling-kong; és hasztalan volt nejének minden előterjesztése. Sokan gunyolták őt, hogy fia fölemeltetését ellenzé; s a király a cselszövő Yong-se által ösztönöztetve, Kuang letételét kijelenté: s Yu-t utódául rendelvén, neveltetését Kao-lieura bizta. Nem sokára Ling-kong halálosan megbetegedvén, Kao-lieu lépéseket tett, hogy a kedélyeket Yu fölemeltetésére elkészitse; de a siker nem felelt meg a várakozásnak: mert alig, hogy Ling-kong bezárta szemeit, Tsui meggyilkolá Kao-lieut, s Kuangot a trónra emelte. Ekkor tünt ki, milly igaza volt Tshong-se-nek: s az ő igazságosságát és bölcseségét mindenki magasztalta.

Egy sógorné sógorának különös tanácsot ád.

Kong-shin-se-pi Lu országban, alig hogy eltemeté bátyját, midőn sógornéjának panaszaitól megilletődve, az özvegy szobája előtt megjelent; és őt vigasztalva, udvarias hangon mondá neki: mérsékelné fájdalmát, hisz őt ugy is nőül szándékozik venni. Azonban évek mul-

tak el: és ő erről nem is gondolkozott. Történt, hogy a király ministeri állomást ajánlván neki, megkérdé sógornéjától, valljon elfogadja-e azt. „Ne fogadd el," felelé a nő. — ‚S miért', kérdé Se-pi. „Azt kérded, miért? Midőn férjem meghalálozott, azt mondád nekem vigasztalásul, hogy nőül fogsz venni. Ez szintolly nevetséges, mint a szokásokkal ellenkező ajánlat volt. Most már több évek óta letettem a gyászt, és azóta soha sem kérdezted tőlem jelenlegi érzelmeimet. Bizonyára nem cselekedtél bölcs ember módjára; s a ki illy nagy hibát követ el, miként viselheti becsülettel a ministeri hivatalt?" — ‚Ha szándékod volt ujra férjesülni, válaszolá Se-pi, miért nem szóltál nekem?' — „A nőnek folytatá az özvegy, soha sem kell kezdeni az illy beszédet: gondoskodjanak róla azok, kiknek hatalma alatt áll. Egyébiránt nem azért mondom, mintha szándékom lett volna, második házasságra lépni: e gondolat mindig távol volt tőlem; hanem hogy értésedre adjam, milly kevéssé vagy alkalmas a neked ajánlott hivatalra. A ki behunyt szemmel akarna a szinekről itélni, az bizonyára csalatkoznék. Szintugy hiszem, hogy olly ember, minő te vagy, ki a legközönségesebb dolgokhoz sem ért a világon, ha ministerré lesz, az emberek átkát, s Tien büntetését fogja magára vonni. Vigyázz magadra, s ne fogadd el." Se-pi nem akart igazat adni sógornéjának; kitől csak ugy szokásból kért tanácsot: és elfogadván a ministeri állomást, egy év lefolyta alatt kinok közt végezte életét. Halálos órájában igazságot szolgáltatott sógornéja buzgalmának, és bölcseségének; kinek tanácsát női bosszuként tekintette.

Az udvaronczok tisztelete a fejedelem iránt; egy nő bátorsága a tanácsadásban.

Ngai-vang, Uei királya, látva, mikép fia, a herczeg már olly kort ért, hogy gyermekekre is számithat, az egész országban hajadonokat kerestetett, kik méltók legyenek kezére. A megjelentek közül egyik különösen szemébe tünt Ngai-vangnak; ki a többieket az örökös palotájába küldötte, ezt pedig magához vette. Yu-eul, egyik főur az udvarban, elbeszélte a dolgot anyjának; ki annak hallatára felkiáltott: „Lehetséges-e illy borzasztó rendetlenség! Neked ezt minden erődből gátolnod kellett volna. Ah! az országnak olly sok hatalmas ellenei vannak: és nem birván elegendő erővel, nagyszerü erényekkel kellene azt pótolni; mint már több izben történt. S ha a királyban sem erő, sem erény nincs, mi történik az állammal? A szegény fejedelem annyira vak, hogy nem látja be, milly nagy kárt tesz ezzel magának. Neked,

és tiszttársaidnak kellene őt figyelmeztetni; s minthogy a ti családjaitok boldogsága az állam közös jóllétével kapcsolatban áll, kettős kötelességetek, őt emlékeztetni: hogy a mennyire tőletek telik, az illy botrány következéseit elháritsátok. Ha a többiek olly gyávák, hogy nem mernek szólni, teljesitsd te fiam kötelességedet; mondd meg, a mit kell, a fejedelemnek, kit szolgálsz, és az államnak, mellynek tagja vagy.“ Yu-eul, anyja szavaira felbátorodva, kedvező alkalmat keresett a szólhatásra. Mielőtt azonban ez kinálkozott volna, Tsi udvarához küldetett, valamelly fontos ügy elintézése végett. Anyja látván, hogy fia minden szó nélkül utazott el, a palota kapujához vitette magát; hol szokás szerint következő tartalmu kérő-levelet tartott föl kezében: „Kio-io elaggott özvegye nyugtalanságot érez lelkében, mellyet ő felségének nyilvánitani kiván.“ Bebocsáttatván, midőn a király előtt állott, e szavakat intézte hozzá: „Felség! a te szolgálód azon dolgok közé, mellyek az állam jóllétére legnagyobb befolyással vannak, mindenkor soroltatni hallá a szokások pontos megtartását; különösen azon szokásokét, mellyek a férfiak, és nők közt fenforognak. A mi nemünk, természeténél fogva jobban hajlik a szerelemre, mint a szilárdságra; s kétségkivül ez az oka, hogy a szokások a hajadonoknak kora kiházasitását rendelik. A tizenötödik év határoztatott a jegyváltásra, s a huszadik a házasságra. Ugyanazon szokások szerint, elfogadtatván az ajándék, a leány azé lesz, ki az ajándékot adta. Szintigy áll a dolog aránylag véve, az ágyasokra nézve is: azéi lesznek, a kinek számára hozattak; s mind erre nézve külön szertartások állanak fön, mellyeket meg kell tartani. A mi legbölcsebb fejedelmeink minden időben fő kötelességöknek tartották, hogy jó példát adjanak e dolgokban; s a tapasztalás több izben bebizonyitá, hogy ettől függ az államok boldogsága, vagy boldogtalansága. A mennyire előmozditá Tu-shau a Hia dynastia virágzását, szint annyira sietteté annak romlását Mo-hi. Ugyanezt lehet mondani Siu-, és Tan-ki-ról, a Shang dynastiát illetőleg; ugy szinte Tai-se-, s Pao-se-ról a Tshu dynastiát illetőleg. És te, fejedelem! a szokások ellenére magadnál tartasz egy, az örökösöd számára választott nőt; és mit sem gondolván azzal, hogy országodat hatalmas szomszédok környezik, és nem védhetnéd meg azt, ha belzavarok támadnának, te magad hozod be a rendetlenséget. Országodat kétség kivül nagy veszély fenyegeti.“ — A király, meghallgatván az előadást: „Hibáztam“, ugymond; s ugyanazon perczben parancsolá, hogy a nő, kit magának akart megtartani, a trónörökös lakába vitessék át. Sőt meg is ajándékozta az özvegyet; kinek egyedül volt bátor-

sága, őt megfeddeni; s midőn Yu-cul küldetéséből visszatért, anyja iránti tekintetből nagyobb méltóságra mozdittatott elő. Ngai-vang ezután mindig pontosan ragaszkodott kötelességéhez; s családja-, és országának ügyeit jobban elrendezvén, szomszédjai, habár nálánál hatalmasabbak voltak is, és iránta ellenséges indulattal viseltettek, őt megtámadni nem merészelték. E lépés nagy tiszteletet szerzett Yu-eul erényes anyjának.

Egy hajadon nem fogad el férjet, és miért?

Egy hajadon Shin-ből, Fong nevü ifjuval jegyeztetett el; s midőn már mindketten érettek voltak a házasságra, az ifju eljött rokonaival, megkérni a leányt, a nélkül, hogy a szokott ajándékokat előreküldötte, vagy a szertartásokat megtartotta volna. A hajadon tehát őszintén kinyilatkoztatta, hogy nem hagyja el az atyai házat. Midőn pedig intenék őt, ne törődjék a puszta formaságokkal, hozzátevé: „Közönségesen azt hallám mondatni, hogy minden dologban szükséges a jó kezdet; és a hiba, melly kezdetben csekélységnek látszik, káros következésü lehet. S a mi általában igaz, nem lesz-e igaz a házasság dolgában is? A jegyesek kötelességei nem legelsők-e az emberi kötelességek közt? Nem azokban áll-e kezdete a polgári élet minden egyéb kötelességeinek? Különben is a házasság czélja: fentartani a családot, s a mennyire lehetséges, megörökiteni a szokások segélyével az ősök iránt megállapitott tiszteletet, az által, hogy nekik utódokat adunk. Már pedig helyesen van mondva, hogy az iszapos forrásból fakadt viz, nem képezhet tiszta patakot. És én nem megyek férjhez a szokások ellenére.“ A törvényszék elé idéztetve, hogy adott szavának megtartására szoritassék, daczára minden fenyegetéseknek, megmaradt a mellett, hogy inkább kicsikarhatják tőle életét, mint megegyezését. S határozatától el nem állván, magánéletet élt.

Pey ragaszkodása a szokásokhoz.

Pey, Suen-kong-, Lu királyának leánya, Kong-koang-gal, Song fejedelmével jegyeztetett el. Elérkezvén a házasság napja, Kong-koang a helyett, hogy személyesen jött volna érte, egy fő urat küldött országából. Pey nem akart vele menni; s csupán csak atyja, és anyja iránti engedelmességből állott rá. Három hónap mulva Song fejedelme, a szokott szertartás után látni akarván jegyesét az ősök teremében, egyszersmind a házasság befejezésére gondolt. Pey azonban nem akart beleegyezni; minthogy jegyese nem tartá meg a szokást,

hogy személyesen ment volna érte. Makacsságának megtörésére, atyjának, a királynak, és anyjának, a királynénak határozott parancsára volt szükség. Tiz év mulva özvegyen maradván, valamint már azelőtt, szigoru ragaszkodást mutatott a szokások irányában. Egy éjjel, meggyujtatván palotája: „Fusson asszonyom! kiálták neki; mielőtt a tüz előhaladna.“—‚A szokás ugy kivánja, válaszolá ő, hogy egy rangombeli nő még csak egy teremben se mutassa magát, udvarhölgyeinek kisérete nélkül; ha ezek eljönnek, távozom.‘ Eljött egy, de a másik elmaradt: s bár mennyire könyörögtek is a királynénak, hogy fusson, addig nem hallgatott rájok, mig a vész nagyon közel nem volt. Korának minden fejedelmei dicsérték, és bámulták állhatatosságát.

A hitvesi szeretet példája.

Egy hajadon Song-ból, nőül ment egy ifjuhoz Tshai-ból; ki veszélyes nyavalyába esvén, a nő anyja azt kivánta, menne leánya haza. „Nem, válaszolá a leány, a férjemmel történt eseményt ugy tekintem, mintha az rajtam esett volna; de a szokások is ugy kivánják, hogy a nő azon házban végezze életét, a hova őt a sors vezérelte. Azért, hogy férjem szerencsétlenül megbetegedett, nem távozom tőle. Ha szüleink megbetegesznek, s az orvosok f e u vagy y füvet rendelnek számukra: bármilly csömörletes is ezek szaga, sietünk szedni azokat, keblünkbe teszszük, és levét is kisajtoljuk. Tehát kevesebbet tegyek férjemért?“ Mindenki dicsérte a nőt; és anyja abból, a mit ő az y, és feu füvekről mondott, dalt készitett tiszteletére.

Más példája a szokásokhozi ragaszkodásnak.

Mong-y, Hoa leánya, eljegyeztetett Hiao-kong-gal, Tshi fejedelmével: ki több izben szándékozott magához vitetni jegyesét annyi szertartások nélkül; de a hajadon nem akart beleegyezni. Midőn Hiao-kong, mivel olly nagyon késett a nászajándékokkal, és a szertartások betöltésével, megtudta, hogy őt gunyból szüznek nevezik; végre elszánta magát a lakodalmi költségekre. A szokásokhoz képest tehát ő maga ment érte az atyai házhoz; Mong-y azonban csak azután hagyta magát elvezettetni, miután három izben biztosittatott arról, hogy Hiao-kong személyesen jött el érette. Vőlegénye házához érve, mindent a szokások szerint talált rendezve: ugy hogy e részben tökéletesen megnyugodott. — Néhány év mulva Hiao-kong utra kelve Leang-sie-be, ohajtá, hogy neje is kiséretében legyen. Utközben eltört a kocsi, melly a királynét vitte; de egyéb baj nem történt. Hiao-

kong azonnal egy szekeret küldött kiséretéből, hogy őt visszavigye; attól tartván, hogy utközben valamelly baleset adja magát elő. De mivel a szekér nem női kocsi volt, Mong-y nem akart ráülni, s a király által küldött tisztnek, egy ajtón át ezeket mondá: „Egy rangombeli nő még teremben sem jelenik meg udvarhölgyeinek kisérete nélkül; midőn egyik szobából a másikba megy, ruháinak suhogását hallatja, hogy mások őt észrevegyék. Jóllehet ritkán megy ki, a szokások megállapiták, minő legyen öltözete, és fogata. S minden bölcsen rendeltetett: akár a külső illem, akár az ész, és sziv józansága megőrzésének tekintetéből. A kocsi pedig, melly számomra ide küldetett, nem felel meg a szabályoknak; és én azt nem használhatom. Sokáig itt maradni még gonoszabb dolog lenne; legtanácsosabb tehát meghalni: mire készebb is vagyok, mint sem hogy valamit a szokások ellen tegyek.“ A tiszt hirtelen megvivé a hirt a királynak; ki csakhamar szekeret készittetett a szokások értelmében: mellyben Mong-y Tshi-be vissza is tért.

Tshao-vang, Tshu királya, kéjutazásra indulván, magával vitte egyik nejét, Tshi királyának leányát. Egy napon kellemes szigetben hagyván őt, Kiang folyam partján, midőn megtudta, hogy a vizek rendkivül magasra emelkedtek hirtelenében, tekintélyes egyéneket küldött el kiséretéből, hogy a királynét magukkal hoznák. Ezek siettek a fejedelmi nőhez, és parancsuk szerint felszóliták őt, jönne ki ovatosan a szigetből, és menne velök a királyhoz. „Midőn a király magához hivat, felelé ő, saját gyürüjét adja küldötteinek: nálatok van-e?“ — ‚A félelem miatt, felelék azok, hogy a hirtelen emelkedő vizek fölséged életét fenyegethetik, olly gyorsan indultunk el, hogy e formaságról megfeledkeztünk.‘ — „Igy tehát térjetek vissza; e nélkül nem megyek veletek.“ És ezt akkor mondta, midőn az ár növekedése olly nagy volt, miszerint méltán lehetett tartani tőle, hogy ha visszatérnek a gyürüért, nem fognak idejében megérkezhetni. „Jól tudom, folytatá ő, hogy veletek indulva, megmentem életemet; itt maradva pedig halálnak teszem ki magamat: de ha a halál elkerülése végett, illy fontos dologgal mit sem gondolnék, nem volna bennem hüség és bátorság. Azért tehát a halált választom.“ Gyorsan elmentek amazok a gyürü után; s bármennyire iparkodtak is, midőn visszatértek, a sziget már el vala boritva, s a királyné egész kiséretével ott veszett. A király megsiratá őt; de még inkább dicsérte bátorságát, és hüségét.

A hitvesi szeretet más példája.

Pe-kong-, Tshu királyának halála után, U királya, ki előtt az özvegy bölcsesége, erénye, és szépsége ismeretes volt, magas állásu személyt küldött hozzá, nagy összeg pénzzel, s vele két megbecsülhetlen értékü gyémántot, és harmincz jól megrakott szekeret: nőül kérvén őt. „Férjem életében, felelé az özvegy, mig ő a külügyekkel foglalkozott, tehetségem szerint rendeztem a ház belső dolgait; a többi időt egyéb nejeivel töltöttem, a mi nemünkhez illő munkákban: most halála után, az ő sirja mellett akarom leélni napjaimat, mellyekkel engem még Tiennek megajándékozni tetszik. Jól tudom, milly becses az ő ajánlata, s nagyszerüek a hozzám küldött ajándékok; de az illy tiszteletet el nem fogadhatom a nélkül, hogy méltatlan ne lennék rá. Elfeledném jó férjemet; pedig tisztelni akarom őt halálában is, mikép tiszteltem éltében. A vesztesége fölötti fájdalom már rég elvehette volna életemet; s hogy őt tulélem, ez kevés szeretetre mutat én tőlem irányában: a mi engem eléggé furdal. De azt már csakugyan nem teszem, hogy más házasságra lépjek. Vigyétek vissza királyotoknak adományait, és távozzatok tőlem.“ U királya is megdicsérte a fejedelemnő határozatát; s Tshu-ki *) nevezettel tisztelte őt meg.

Egyetértés egy törvényes nő, s egy ágyas közt.

Ling-vang, a nélkül, hogy törvényes nejétől magzatokat hagyott volna hátra, meghalálozván, egyik ágyasától született egyetlen fia tétetett királynak. E fölemeltetés semmi változást sem idézett elő anyja lelkében, ki a maga állásában megmaradt. Ő tisztelte, és szolgálta az özvegy királynét, mint azelőtt; és ugyanezt tevé az ifju király is, anyja példája után. Ekképen folyt el nyolcz év, midőn az özvegy királyné, félreszólitván a király anyját: „Én, ugy mond, valóban meg vagyok elégedve az irántam tanusitott tisztelettel, és azon gondossággal, hogy fiadban, a királyban hasonló tiszteletérzelmeket gerjesztettél irántam: azt is tudom, hogy nem kellett volna ezt megengednem mostanáig; most legalább köszönetet mondok érte. A te fiad király; s nem illő dolog, hogy a király anyja szolgáljon, mint valamelly alávaló nő. Én özvegy vagyok, magzatok nélkül; az is sok, hogy megengedik, itt csendesen tölthetnem hátralévő napjaimat. Meg akarok válni e tisztelet-lakástól, és azt átengedni neked; s ha jövök is, csak

*) *Tshu* tiszta; *Ki* egy a régi korban hires királyné neve.

azért teendem, hogy tiszteletemet nyilvánitsam irántad.“—„Mit mondott asszonyom? válaszolá a király anyja. Engedelmével, figyelmeztetem felségedet, hogy nem jól vizsgálta meg a dolgot. A király, önnek férje, s az én uram, ifju korában halt meg: mi egy fejedelemre nézve valódi szerencsétlenség; ő nem volt olly szerencsés, hogy fiakat nemzhetett volna nejétől: s csupán csak egy maradt neki tőlem, szolgálójától; ez egy másik ok, halálát fájlalni. S most ön egy harmadik okkal akarná ezt megtoldani halála után, hogy lealacsonyitván a nőt, fölemelje a szolgálót. Azt mondják, és ez igaz is, hogy a hü alattvalónak buzgalma, s a jó fiunak kegyelete, évek multával is ugyanaz. Nekem is ollyannak kell tehát maradnom, minő most vagyok felséged irányában: az én kötelességem, önt tisztelni, és szolgálni. Ha némi becsület illet engem azért, hogy utódot szültem ön férjének, azért még nem vagyok fölmentve a tisztelettől, mellyel neje iránt viseltetni tartozom.‘—„Ne szóljunk arról, mondá a királyné, mik valánk mi a megholt király életében. A ki most uralkodik, az az ő fia, s a tied; azért tehát ámbátor önkénytes a tisztelet és szolgálat, mellyet irányomban tanusitasz, el nem fogadhatom azt, a nélkül, hogy meg ne sérteném a fejedelmet, anyjának személyében.“ Az ágyas minden további szó nélkül fiához, a királyhoz ment. „Fejedelem! szóla hozzá, mindig hallám mondatni, hogy a bölcsnek nem kell megengedni, vagy tenni ollyasmit, mi a jó renddel ellenkeznék. Már pedig itéletem szerint a jó rend nagy részt a régi szokás fentartásában áll; ugy hogy mindenki maradjon az őt megillető helyen. A királyné, atyád neje, el akarja hagyni lakását; és engem sürget, foglaljam el a helyet, melly az ő joga az udvarnál. Ő tehát azt akarja, hogy szegjem meg a jó rendet. De mielőtt ezt tenném, inkább meghalok. Minthogy pedig a királyné kérlelhetlen, halálommal fogom őt megengesztelni.‘ Igy szólva, halálos döfést akart adni magának: de attól visszatartatott; s fia könyekre fakadván, meg akará őt nyugtatni. De ő csak ugy egyezett az életbe, hogy a királyné megtudván határozatát, ámbár kedvetlenül, megigérte neki, miszerint megtartandja saját helyét, neki pedig, mint elsőnek, megengedi őt tisztelni és szolgálni. Mindnyájan elbámultak, és örvendve nézték a vetélkedést a két nő közt, az egymás iránti tisztelet tanusitásában. Ez a valódi bölcseség és erény, méltó az egész világ bámulatára!

Rendkivüli hitvesi szeretet.

Egy ritka szépségü, s tükör-erényü fiatal hölgy igen hamar el-

vesztette férjét. Az ország tehetősebb férfiai vetélkedve kérték őt nőül: de mind hiában. Végre a királynak is tudtára esvén szépsége, s erénye, főbb tisztviselőinek egyikét küldötte hozzá, a szokott ajándékokkal; kinek ő ezt felelte: „Férjem engem igen hamar özvegyen hagyott; de azért más férjem nem lesz. Én is utána mentem volna: de fiat hagyott rám, kit nevelni kötelességem. Sokan kértek már engem; s mindannyian hasztalanul: s midőn az alkalmatlan kérésektől mentnek hittem magamat, maga a király jön hozzám, azt ismételni. Ha még kételkednék valaki, hogy el fogom feledni megholt férjemet, és hogy másnak engedve magamat által, föláldozhatom kötelességemet a ragyogó szerencsének: ugy meg fogom mutatni, mikép nem vagyok képes illy alacsonyságra; s kiábránditom mindazokat, a kik engem még nem ismernek.“ Ekkép szólván, tükröt vesz kezébe; másikba pedig borotvát: és lemetszi orrát. Ezután igy szól: „Most megbüntettem magamat; mivel megengedém, hogy annyian kételkedjenek állhatatosságomban. Vigyétek el válaszomat a királynak; és mondjátok meg neki, hogy csak azért nem veszem el éltemet, mert nincs elegendő bátorságom, elhagyni fiamat illy gyenge korban. A mit tettem, az ugyis elegendő lesz. A király bizonyára szépségem végett kéretett meg; most mondjátok meg neki, hogy ez arcz csupán eltorzitott maradványa az előbbinek. Most már nem esik nehezére, elállani a kéréstől.“ A követ elmondá a királynak, a mit látott és hallott: s a király megdicsérte az ifju nő állhatatosságát; Kao-king czimet adott neki, s nagy tiszteletet mutatott iránta.

Egy menynek gyermeki kegyelete napa iránt.

Tshu-nak egy fiatal tisztje, alig hogy elvett egy tizenhat éves hajadont, midőn kiütvén hirtelen a háboru, ő is kénytelen volt elindulni a sereggel. Mielőtt azonban nejétől megválna, igy szólott hozzá: „Nem tudjuk, ki marad a harczban, és ki jön onnan vissza; és senki sem biztosithat engem, valljon kikerülendem-e annak veszélyeit. Neked hagyom jó anyámat, kinek nincs más gyermeke kivülem. Ha meghalok, mi történik vele? Megigéred-e, hogy gondot viselsz rá?“—„Igen, felelé a nő; igérem“. S a tiszt elveszvén a háboruban, a fiatal özvegy olly gondot viselt napára, hogy éjjel-nappal dolgozott saját kezeivel, csakhogy szükséget ne lásson. Elmulván a három éves gyász, még igen fiatal, és magzat nélkül lévén, szülői vissza akarták őt venni házukba, hogy másodszor is férjhez adják; az özvegy azonban határozottan visszautasitá az ajánlatot. „A hüség és igazság,

monda nekik, a mi fő kötelességünk; s ti magatok is, midőn férjemhez jöttem, mit sem kötöttetek annyira szivemre, mint a ragaszkodást és engedelmességet férjem iránt. Most tudjátok meg, hogy az én szeretett férjem, midőn a háboruba indult, hol életét hagyta, nyugtalanságát jelenté ki előttem, mellyet a gyermeki kegyelet sugalt neki anyja sorsa iránt, ha majd ő egyszer nem gondoskodhatnék róla; s megkérdezett engem, valljon igérem-e neki, hogy gondját viselem. Én megigértem; különben is a menynek kötelessége, napát szolgálni. Férjem halála nem hogy fölmentene e kötelesség alól; de még nagyobb kötelességemmé teszi azt. Ha ezt nem teljesiteném, hütlenséget, és igazságtalanságot követnék el; férjem rossz fiunak tekintetnék, ki nem volt képes gondoskodni anyja ellátásáról, és ki könnyen hitelt adott egy hütlen nő szavainak. Inkább meghalnék, mint férjemet, és magamat illy szemrehányásoknak tegyem ki.“ Atyja, és anyja megismerve szilárd elhatározását, nem szólottak neki többé más férjről: s napa még huszonnyolcz évig élt menyével; ki szorgosan ellátta minden szükségeit, és szolgálta őt egészen haláláig. A végtiszteletet is megadá neki, semmit el nem hagyva a szokásos szertartásokból. Ez özvegy állhatatossága, hüsége, és gondossága napa szolgálatában mindenki becsülését megnyerte részére: s a hoai-yangi tisztviselő jelentést adott róla az akkoriban uralkodó fejedelemhez: ki negyven font aranyat küldött neki ajándékban; hiao-fu (ájtatos nő) czimmel tisztelte meg, és még más tiszteletben is részesité.

Egy nő feláldozza saját fiát, hogy a fejedelem életét megmentse.

Vu-kong, Lu királya, eljött, bemutatni hódolatát Suen-vang császárnak, elsőszülötte Ko, és másod-szülötte Hi kiséretében. Suen-vangnak sehogy sem volt kedvére az öregebb testvér; ellenben a kisebbik annyira megtetszett neki, hogy kijelenté, miszerint atyjának ő lesz utódja az országban. Valóban Vu-kong halála után Hi lépett a trónra, s Hi-kong néven uralkodott. Neki fia született, ki később Hiao-kong név alatt országolt; de ki gyermekségében Tshu nevet viselt. Midőn még e gyermek pólyában volt, Pe-yu, Ko fia pártot szerezvén magának az országban, megölte nagybátyját, a még uralkodó Hi-kongot; s királynak kiáltatván ki magát, betört a palotába, hogy a kis Tshut is megfoszsza éltétől. A legelső zajra dajkája levetközteté őt; és saját fiát öltöztetvén annak ruhájába, ezt amannak helyébe a királyi bölcsőbe tette. Pe-yu küldöttei megölék a bölcsőben talált gyermeket, és őt Tshu-nak gondolván, a másikkal mit sem törődtek:

ugy hogy a dajka, karjaiba véve az igazi herczeget, vele elfuthatott. Alig ment ki a palotából, egy országnagygyal találkozék, a herczegnek anyai nagybátyjával; ki halkan kérdé tőle, valljon unokája Tshu meghalt-e. „Nem uram! felelé; ő az, a kit itt látsz: helyette saját fiamat tettem a bölcsőbe, s azt ölték meg.“ A fő ur módot nyujtott a dajkának biztos helyre menekülni az igazi herczeggel; ki tizenegy évig élt elrejtve: azután pedig, a Lu tartománybeli fő urak közakarattal a császárhoz fordultak; Pe-yu halálát, s az ifju herczegnek az atyai trónra emeltetését kérve. Beleegyezvén a császár, Tshu királynak ismertetett el; és trónra lépte után sem feledé el a dajkát, ki saját vérének föláldozásával mentette meg éltét.

A szemérem és szerénység bámulandó példája.

Tshing-vang, Tshu királya, trónra lépte után, magasabb helyre ült, hogy elhaladni lássa mindazon nőket, kiknek palotájában kelle lakniok. Valamennyien elhaladva előtte, majd nagyobb, majd kisebb örömmel emelék rá szemeiket, hogy őt lássák: csupán Se-vu tartá mindig lesütve szemeit, s haladt el előtte igen szerényen, a nélkül, hogy jelét adná, mikép vele legkevesebbé is törődik. Tshing-vang meglepetve ennyi szerénységtől, s tréfálni akarván: „Szép fiatal! ki most előttem elhaladsz, szólott hozzá, egy pillantást kérnék.“ Se-vu, a nélkül, hogy őt érteni látszanék, lesütött szemmel tovább folytatta utját. Tshing-vangnak ez nem volt elég, és hozzá tette: „Egy pillantást, és nőm leszesz.“ De azért Se-vu nem emelte föl szemeit. Miért is a király egy összeg pénzt igért még neki; tovább azt is, hogy családját fölemelendi. Mindez igéreteinek nem látva sikerét, a király leszállt a magasról, és közeledvén hozzá, nagyobb kényelemmel igy szólott: „Mi ez? A királyné állását igérem neked, és ezt még más igéretekkel is tetézem: csak hogy egy pillantást nyerhessek tőled; és te még rám sem hallgatsz? Olly drágák a te pillantásaid?“ — „Nagy fejedelem! felelé komolyan Se-vu, a szemérem, és szerénység fő ékességét teszik nemünknek. Nekem az illembe ütközőnek, és kötelesség elleni dolognak tetszett, azon magasságra emelni szemeimet, hol felséged ült: azért sütöttem le azokat. Ha a pompás igéretek után, mellyeket nekem tenni kegyeskedett, emelem föl szemeimet, mindenki azt hihette volna, hogy ezt dicsvágyból és érdekből teszem; és hogy e két szenvedélynek utána teszem a kötelességet: és igy méltatlan lettem volna annak szolgálatára. Legyen szives helyeselni magamvise-

letének emez indokait.“ Tshing-vang bámulván illy feleleten, Se-vut nejévé választá.

Rendkivüli részrehajlatlanság.

A Thsi országbeliek hadat viseltek a Lu országbeliekkel: s mig az ő seregök a határoknál táborozott, az őrök láttak egy nőt, ki egy gyermekkel karján, és egy másikkal kezében, a hegyek felé futott. A katonák azonnal utána mentek : és ő magát üldöztetni vélvén, elhagyta a gyermeket, a mellyet hordozott; és fogván a másikat, siettete lépteit. Az elhagyott gyermek messziről követé őt; olly keservesen sirva, hogy még a katonák szivét is meginditotta: a nő azonban tovább is futott, a nélkül, hogy szemeit hátra forditaná. A Tshi-beli hadvezér jelen volt, midőn a gyermeket megfogták, és kérdezé tőle, valljon a nő, ki ott fut, anyja-e; s ő igennel felelvén: ujra kérdé, valljon a gyermek, kit az anya magával vitt, testvére-e? Értésére esvén, hogy az nem testvére, annál inkább növekedett a hadvezérben a kiváncsiság, megtudni, ki legyen. E közben két lovas katonának megparancsolá, hogy gyorsan kövessék a nőt, mig őt utol nem érik. Midőn őt eléje vezették, a tábornok kérdé tőle : ‚Ki az a gyermek, kit öledben tartasz; s ki az, a kit futás közben elhagytál?‘ — „A gyermek, kit ölemben tartok, felelé, az én bátyám gyermeke; a másik enyim. Látva, mikép közelről üldöztetem, és nem lévén reményem, megmenteni mindkettőt, a magamét elhagytam.“ — ‚Hogy-hogy? folytatá a hadvezér; mi lehet kedvesebb az anya előtt saját fiánál? S te elhagyhatád a magadét, hogy megmentsed testvéredét?‘ — „Uram! válaszolá a nő, kötelességemnek tartottam, hajlamomat és saját érdekeimet feláldozni családom közjavára. Ha a másik pártra támaszkodva, szerencsém lett volna, megszökni katonáid kezéből, s megmenteni fiamat, testvéremének elhagyásával: nagyon is haszonlesőnek tartatnám, és mások becsülését elvesztettem volna. A mi fejedelmünk, s minden alattvalói átkot mondanak arra, ki csupán saját érdekével gondol.“ E feleletre a hadvezér felfüggeszteté a sereg tovább indulását; vissza küldé az anyát lakába, fia- s unokájával együtt, s ugyanezen perczben egy tisztet inditott meg Tshi udvarába, egy levéllel a királyhoz. ‚Felséged, ugy mond, Lu meghóditását rám bizta; mielőtt tovább mennénk, szabad legyen nekem megjegyezni, mikép illy hóditásra vállalkozni nem lehet. Miután valamennyi lakosok, sőt még a tartománybeli parasztok is ismerik, és megtartják azon elvet, hogy a közjónak bármilly magánérdeket föl kell áldozni, mi lesz még tovább az ország nagyjai-

val, és a hadsereg tisztjeivel? Az általam küldött tiszt beszélni fog felségednek egy esetről, melly bizonyitja, miről szerencsém van irni.' Megkapván a levelet Tshi királya, megparancsolta a seregeknek a visszavonulást. Ekkor Lu királya megtudván a történteket, a nőnek gazdag ajándékokat küldött, s Y-nei melléknevet adott neki. Ebben áll ereje a valódi érdektelenségnek: egy egész országot mentett meg egy parasztnő segitségével.

Rendkivüli testvérszeretet.

Suen-vang alatt az igazság szolgái bejárván a vidéket, egy emberre találtak, ki még csak imént gyilkoltatott meg; és kevés lépésre tőle két testvért, kik mint gyilkosok befogattak. A pör folyama alatt kiderülvén, hogy a holt emberen csak egy vágás volt, ugy vélekedtek a birák, hogy a két testvér egyike nem volt részes a gyilkosságban. Most tehát csak arról volt szó: valljon a kettő közül, mellyik a gyilkos. A kérdést azonban nem olly könnyü volt megoldani: az öregebbik magára vállalta a dolgot; de az ifjabbik azt állitá, hogy bátyja ártatlan, és egyedül ő bünös. Az alsó bíróság jelentést tett a ministernek; ki ismét a császár elé vitte a dolgot. ‚Szabadon bocsátani mindkettőt, mondá a fejedelem, annyi volna, mint megbocsátani a gyilkosoknak, és fölhatalmazni őket a bünre; mindkettőt halálra itélni, ellenkezik a törvényekkel: miután csupán egy tette a vágást. De egy gondolat jutott eszembe: anyjok őket kétségkivül jól fogja ismerni. Minthogy a kettő közül egynek meg kell halnia, hagyjuk választani az anyát.' A minister elhivatván őt, mondá neki: ‚Egyik fiad embert gyilkolt, és meg kell halnia. Egyik is, másik is mentegeti testvérét, és magát vádolja. A király, kinek a törvényszék eléje terjeszté az ügyet, halálos itéletet mondott az egyik ellen; egyébiránt tőled függ, mellyiket akarod megmenteni.' A szerencsétlen anya könyekre fakadván, mondá: „Ha már az egyiknek meg kell halnia, inkább az ifjabbik haljon meg." A minister, mig a feleletet irásba tenné, csudálkozását tanusitá, hogy az öregebbiket többre becsüli, ellenkezőleg az anyák szokott érzelmével, mint kik mindig jobban szeretik kisebb gyermekeiket; és okát kérdé tőle: miért nem cselekszik ugy, mint a többi anyák? ‚Uram! felelé az anya, a két testvér közül csak a kisebbik az én fiam; a másik, férjem első nejétől való. Halálos ágyán megigértem neki, hogy őt saját fiamként tekintendem: bizonyára megszegtem volna igéretemet, ha meg akarnám menteni az ifjabbat a másiknak kárával, s az önző szeretet sugalatait követném. De bármilly drága legyen is a tett választás,

szilárdul megmaradok mellette.' Ez utóbbi szavakat zokogás szakasztá félbe. A minister is alig fojthatván el könyeit, jelentést tett a királynak: ki meghallván a dolgot, az anya iránti tekintetből mind a két testvérnek kegyelmet adott; kinek erényét, és nemes részrehajlatlanságát nagyon dicsérte.

Családi viszály.

Egy vidéki tudós, hivatalt nyervén az udvarnál, otthon hagyta nejét. Egy szomszédja hasznára forditva távollélét, becstelen viszonyba lépett a nővel. De tudván azt, hogy a férj nem sokára visszatér, nagy félelmet mutatott, hogy majd haza térvén, fölfedezi a viszonyt, s valamelly erőszakos tettel bosszulja meg magát. ‚Elejét veszem én ennek, mondá a nő: megmérgezett bort adok neki inni.' Kevés napok mulva megérkezett a férj; s a gonosz nő azonnal igy szólott hozzá: ‚Bizonyára elfáradtál az utazásban, és szükséged van a pihenésre; bort készitettem számodra: kevés ugyan, de igen jeles. Add ide az üveget, mondá a szolgálónak; hadd hörpentsen belőle férjem.' A szolgáló, kinek tudomása volt a méregről, nem csekély zavarban volt; nem lévén bátorsága, odanyujtani a mérget gazdájának, de nem is akarván asszonyának czinkostársa lenni. Ő tehát a földre ejtette az üveget, s a bor a földön szétömlött. A házi ur heves természetü lévén, és nem is gyanitván, milly nagy szolgálatot tett neki amaz, durván bánt vele. E naptól fogva a házi asszony, attól tartván, hogy a leány valamit kifecseghet, különféle ürügy alatt mindennap kegyetlenül verte: hogy az ütések alatt meghaljon. E közben a férj egyik testvére által értesittetett a nő magaviseletéről, és a számára történt méregkészitésről. Minthogy pedig e fölfedezést megerősiték a házban történtek, ugyanazon ütések alatt kényszerité meghalni az asszonyt, mellyekkel ez a leányt illette; azután pedig kérdőre vonta őt: miért nem fedezte föl neki e dolgot, és inkább engedte magát olly kegyetlenül kinoztatni. ‚Én, felelé, nem akartam asszonyom életét, s egyszersmind becsületét veszélyeztetni; inkább választám a halált.' Az ur, akár irántai becsülésből, akár pedig hálából, hogy életét megmenté, nőül akará őt venni: de ő nem egyezett bele; igy szólván: ‚Asszonyom becstelen módon mult ki a világból; s hogy nekem őt tul kell élnem, ez sincs a maga rendén: miképen foglalhatnám el tehát az ő helyét? Hogy sem ezt tegyem, inkább meghalok.' Az ur tehát gazdagon megajándékozta őt, és kiházasitásáról gondolkodott. A mint a dolognak hire terjedt a városban, mindenki keze után esengett.

Egy leány nagylelkűsége anyja, s az anyáé leánya irányában.

Egy Tshu-yai nevü gazdag ember elvesztvén nejét, és egyetlen csecsemős leánya maradván hátra, ujra megnősült. Az uj nőnek igen szép gyöngyöket ajándékozott; mellyekből ő két karpereczet készittetett. Hat év mulva Tshu-yai az országon kivül meghalálozott; s neje meghallván a szomoru hirt, fájdalmában még a karpereczeket is elhajigálta. Egy körül-belül kilencz éves leány, kit első férjétől szült, fölszedvén a karpereczeket, a nélkül, hogy valakinek egy szót szólna, a szekrénybe tevé azokat: hol anyja a tükröt tartotta, egyéb szerekkel együtt, mellyeket a gyász ideje alatt nem használt. Midőn testvérei-, s egyéb rokonainak értésére esett férje halála, az özvegyhez mentek, hogy a megholtnak testét átvévén, őseinek sirjába vigyék. Utközben egy vámhivatal létezett, hol halálbüntetés alatt nem volt szabad, gyöngyöt átvinni. A vámos, megvizsgálván a szekrényt, benne találta a gyermek által oda tett gyöngyöket. A vétek nyilvánvaló volt; csupán a bünöst kellett fölfedezni. Su (igy neveztetett a most már tizenhárom éves leány,) féltve mostoha-anyját, kié a szekrény volt, a vámoshoz fordulva, mondá: ‚A bünös én vagyok.'—„De hát mi módon? felelé a vámos; mert itt mindent irásba kell tenni." — ‚Midőn atyám meghalálozott, mondá Su, mostoha-anyám eldobta a karpereczeket, én pedig fölszedvén azokat, az ő tudta nélkül e szekrénybe tettem.' Azonnal megvitték az anyának Su vallomását; ő pedig a leányhoz futott, megkérdeni őt a dolog mibenléte iránt. ‚Igenis anyám! én szedtem föl az általad elhajitott karpereczeket; s tudtodon kivül e szekrénybe zártam. Minthogy a vámos megtalálta azokat, és azt mondják, hogy törvény szerint a bünösnek meg kell halnia, engem érjen a büntetés.' Su olly őszinteséggel szólott, hogy mostoha-anyja teljesen elhitte neki az igazságot. Mindazáltal szint olly nagy szeretet-, mint könyörületből a vámoshoz fordulván, igy szólott hozá: „Uram! függeszd föl az itéletet; leányom nem vétkes: a karpereczek az enyimek, nem az övéi; én tettem azokat a szekrénybe férjem halála után; s a fájdalom miatt megfeledkeztem rólok; én vagyok tehát a bünös, és engem illet a büntetés." — ‚Korán sem, válaszolá bátran a leány: a karpereczeket én tettem oda.' — „De én, mondá az anya; leányom csak azért mondja ezt, hogy saját életével szabaditson meg engem a veszélytől: ne higy neki." — ‚Uram! folytatá a leány, anyám csupa könyörületből irántam, vétkesnek állitja magát; s ez által saját életével akarja megmenteni az enyimet.' Egyik a másiknak nem akarván engedni, e nemes

versenyben, könyek és zokogások közt megölelvén egymást, kérte mindegyik a másikat, engedne neki: ugy hogy e látványra nem csak a rokonok, hanem a körülállók is megindulván, alig tarthatták vissza könyeiket. Végre a vámos abban hagyta az egész dolgot, és könyezve fölkiáltott: „Ki látott valaha illy nemes versenyt? Anya és leány czivódnak a fölött, mellyikök haljon meg. S ha bár nekem kellene is meghalnom, egyiket sem fogom elitélni.“ S elvetvén a gyöngyöket, a bünt azok közé számitá, mellynek szerzőjét kipuhatolni nem lehet. A kiséret folytatta utját: és nem sokára fölfedeztetett, hogy a karpereczeket a kilencz éves leányka tette oda. Ekkor mindenki magasztalta Su, és a mostoha-anya nagylelküségét.

(G) 338-dik laphoz.

Az érverés titka.

E czim alatt jött ki egy chinai könyv Uang-shu-ho-tól, ki a Tsin dynastia alatt élt, vagyis néhány száz évvel (?) Kr. e.: s még most is a legjobbnak tartatik e tárgyban, mellyhez e nép különösen ért. Hogy orvos barátaimnak kiváncsiságát kielégitsem, némellyeket e könyvből ide igtatok.

„A nyavalyák megismerésére, s annak megitélésére, valljon halálosak-e azok, vagy nem, alig van jobb mód, mint az érverés vizsgálata. A szivbajokban a baltenyér érütését kell vizsgálni. A májbajokban szinte a balkezet kell nézni; s az üteret pontosan ott vizsgálni, hol a tenyér a könyök csontjával egyesül. A gyomorbajokban a jobb kéz tenyerét vizsgáld; a tüdőbajokban pedig ugyane kézen a kapcsolat üterét. A vesebajokban [1]) közvetlen a kapcsolaton fölül kell az üteret vizsgálni, a könyök végén: jobbról a jobb vesére, balról a balvesére nézve.

Igen könnyü megkülönböztetni a különféle helyeket, midőn az üteret az öt nemes rész betegségeiben kell tapogatni; de az ütér vizsgálata sok részről igen bajos. A forgásnak folytonos mozdulatát [2]), mellyben éjjel-nappal van, a kapitány kiséretével [3]), a körforgásnak

---

[1]) A jobb oldali vesének neve *ming men*, az élet kapuja; mert azt tartják róla, hogy a vér ott válik maggá.

[2]) Pontos forditás. A vérforgást tehát már kétezer év előtt ismerték. Azonban, ugy látszik, az ideget nem tudják megkülönböztetni az értől.

[3]) A vér, és a szelletek: amaz az erekben folyik, emezek kivül; egy nap és éjjel épen ötven fordulat megy végbe.

bizonyos száma határozza meg; de azért ezer meg ezer változatosság van az ütérben, a nem, életkor, testalkat és évszakok változatai szerint. Minden évszaknak megvan saját ütere. Az első és második hónapban, midőn a fa uralkodik [1]), a máj üterének, melly a fának felel meg, h i e n, vagyis hosszu rezgésü mozgalma van, mint valamelly hangszernek. A negyedik és ötödik hóban, a sziv verése, melly a tüznek felel meg, mintegy duzzadó, h o n g. A gyomor érverése a földnek felelvén meg, minden évszak végével mérsékelt lassuságot nyer, v a n. A hetedik, és nyolczadik hóban, midőn az ércz uralkodik, a tüdőnek érverése vékony, s i e, fölületes f e u, rövid, t o a n, és durva, s e. A tizedik és tizenegyedik hóban viz uralkodik; az annak megfelelő veséknek ütere mély, t s h i n, és finom, s i e.

Ha az ütér, mellyet az öt nemes részek mindegyikének a különféle évszakok szerint kijelöltünk, ellenkező értelemben változik, az élet veszélyben forog. Ha a változás ollyan, hogy az anya tarthatja fiát, a baj nem nagy [2]); de ha az anya terheli fiát, a betegség hosszantartó lesz [3]).

Midőn tovább a férj, és nő nem tartanak rendet, vannak szabályok annak megitélésére, valljon a baj halálos-e, vagy nem [4]). Midőn a nő üterét a könyök végénél tapintjuk, és ott folytonosan h o a dagadás van, biztosok lehetünk arról, hogy teherben van.

Ha a jobb kéznek ugyane helyén tapintjuk az üteret, és ott h o n g-ot, és duzzadást találunk, leánya lesz: fia, ha ezt a balon találjuk; ha mind a két karján, ikreket szül. Ki e módra ügyel, nem csalatkozik.“

Untató lenne, az ütér tömérdek változatait előszámlálni: mellyből, meg kell vallanom, semmit sem értettem; azonban van egy ujabb orvosi könyv, és némi módszer, miből egy kissé többet értek.

Ezután hét rendbeli utmutatást ád szerző annak, ki az üteret tapintja.

1) „Csendes lelki állapotban legyen.

2) Forditsa rá minden gondját; távoztatva magától a legkisebb szórakozást is.

3) Mi a testet illeti, legyen az nyugalmas állapotban: hogy a szabad rendes lélekzést érezhesse.

4) Gyengéden érintvén ujjaival a bőrt az emlitett helyeken, azt vizsgálja, mi a hat f u-ra vonatkozik [1]).

[1]) Mint mondók, ez egyike az öt elemnek.

[2]) A commentar például azt mondja: midőn a sziv verése lassu, a has érverése duzzadt és kavarodó, a tüdőké pedig mély.

[3]) Például ha a vesék a májjal közlik a bajt, vagy a máj a szivvel.

[4]) Például ha a sziv a tüdő verését mutatja: a férj a nő érverésével bir.

5) Ezután szoritsa meg egy kissé a hust ujjai közt: megvizsgálandó a gyomor üterét; mellynek helyzete kell hogy megfeleljen a négy évszak közép-mérsékletének.

6) Azután nyomja meg olly erősen, hogy a csontot is érezze: s vizsgálja az öt z a n g-ra vonatkozó dolgokat [2]).

7) Vizsgálja az ütér gyorsaságát és lassuságát, s ha valljon veréseinek száma több-e, vagy kevesebb, mint egy lélekzet terében lennie kell.“

A szertartás, melly Chinában mindent szabályoz, az ütér tapintatát is szabályozza. Az, ki az ütért tapintja, csendes testi és lelki helyzetbe téve magát, a betegnek, ha ez férfi, balját, ha pedig nő, jobbját fogja meg. Közép-ujját pontosan tegye a tenyérnek a könyökkeli kapcsára: azután két közelebbi ujját, mindegyiket a maga oldaláról. Kezdetben csak gyengén nyomjon, azután többet, végre sokat: és vigyázzon, hogy az ujjak helyesen legyenek föltéve; ez után az ütér vizsgálatához foghat a nevezett három helyen: megállapitván azt, hogy midőn az ütér szabályos, a be-, és kilélekzés alkalmáva négy, legfölebb öt ütést tesz“ stb.

(H) 339-dik laphoz.

Chinai füvésztár.

Li-she-shing, a Ming dynastiának orvosa, készité a chinai Füvésztárt (P e u t s h a o k a n g m u); de halálával félbeszakadván e munka, fia azt ujra átnézte, s öregbitette, Van-lie császár pedig, az ő kérésére, kinyomatá. Adjuk itt az előszót, honnan a munkának eszméje, s átalános fölosztása eléggé kitetszik.

„E történet összesen 52 könyvet foglal magában. A két első értekezik valamennyi Peu-tshao-, vagyis füvésztárakról, mellyeket Shin-nong császár, a gyógyászat föltalálója készitett Li-she-shing-ig, és mindazon szerzőkről, kiket ő idéz. Továbbá számos töredékeket Shin-nong és Hoang-ti császárok munkáiból (ez utóbbi alakitotta tudománynyá a gyógyászatot), vagyis classicus orvosi könyveket. A 3-, és 4-ik mindennemü betegségekre alkalmazott gyógyszerek jegyzékét foglalja magában. — Az 5-, 6-, és 7-dik értekezik a három elemről; ugymint: a vizről, melly negyvenhárom fajra oszlik; a tüzről, mellynek tizenegy faja van; és a földről, mellynek hatvan neme van.

[1]) A puha belek, az epehólyag, a gyomor, a vastagbél, a hugyhólyag és a három katlan.

[2]) Sziv, máj, és gyomor szája, tüdők, vesék.

A 8—11-dik az érczek-, és kövekről értekeznek: az érczek faja huszonnyolcz; a kövek három nemre oszthatók: 1) drága-kövekre; ide tartozik tizennégy faj; 2) közönséges kövekre, husz fajban; 3) husz faj ásványra; ezenkivül más huszonhét az előbbiekhez közeledik. A 12-dik, és következők, a 28-ig, a növényeket tárgyalják; mellyek nyolcz (?) különféle nemekre oszlanak, és ezek:

1) hegyi növények, hetven faj.
2) szagos növények, ötvenhat faj.
3) siksági növények, száz huszonhat faj.
4) mérges növények, negyvenhét faj.
5) kuszók, vagyis a mellyeknek támaszra van szükségök, hetven három faj; és más huszonkilencz, mellyek az előbbiekhez közelednek.
6) vizi növények, huszonkét faj.
7) köveken termők, huszonkilencz faj.
8) mohatermészetüek, huszonhat faj. Ezenkivül vegyes növények, kilencz faj, mellyek a gyógyászatban használtatnak; és százötven három, mellyek innen kizárvák, jóllehet ismeretesek, és külön néven neveztetnek.
9) a mellyek magvai táplálékra szolgálnak, ugymint ris, köles, borsó, bab, negyvennégy faj.
10) a mellyek magvai bor, vagy más italok készitésére szolgálnak, huszonkilencz faj.
11) Hüvelyesek: 1-ször is azok, mellyeknek szaguk, s erős izük van, harminczkét faj; 2-or, a mellyek gyümölcsöt termenek, ugymint ugorkák, tizenegy faj; 3-or, a vizben termők, hat faj; s 4-szer, a gomba-természetüek, tizenöt faj.

A 29-ik könyv, egészen a 37-ig, tárgyalja a tizenkét nemre osztott fákat; ezek közül hat gyümölcstermő, hat terméketlen.

A gyümölcstermők 1) neméhez tartoznak azok, mellyek a sikon termenek, tizenegy faj.

2) a hegyen termők, harmincznégy faj.
3) a vad gyümölcsök, mellyek a barbaroknál találtatnak, vagyis nyugoton, és délre Chinától.
4) azok, mellyek befőzésre használtatnak, huszonhárom faj.
5) a hüvelyes gyümölcsü növények, ugymint dinnyék stb., kilencz faj.
6) a vizi gyümölcsök növényei, hat faj; ezenkivül huszonhárom faj, mellyek az előbbi fajok valamellyikéhez közelednek.

A terméketlen fák közül:

1) a szagos fák, harminczöt faj.

2) a magas törzsü fák, ötvenkét faj.

3) a bokrok, ötven faj.

4) a mellyeknek támaszra van szükségök, hogy növekedhessenek, tizenkét faj.

5) a mellyek elágaznak, négy faj.

6) a vegyes fajuak, hét faj.

A 38-dik könyv a gyógyászatban használtatni szokott régi öltönyök-, és régi eszközökről értekezik; az előbbiek faja huszonöt; az utóbbiaké 54.

A 41-dik, és a következők, egészen 46-ig, a rovarokról, négy különböző nem alatt.

Az 1-sőhez tartoznak azok, mellyek tojás által szaporodnak, negyvenhárom faj.

A 2-dikhoz, mellyek farothadás által támadnak, harminczegy faj.

A 3-dikhoz, mellyek nedvességből erednek, huszonhárom faj.

A 4-ikhez a pikkelyes rovarok, mellyeknek négy alsóbb rendü fajaik vannak: az elsőhez tartozik a sárkány, és hasonlók, kilencz faj; a 2-dikhoz a kigyók, tizenhét faj; a 3-dikhoz a pikkelyes halak, huszonnyolcz faj; a 4-ikhez a pikkelynélküli halak, több mint harmincz faj; az 5-ikhez a vértesek, ugymint tekenczek, rákok stb. tizenhét faj; vagy mint az osztrigák, puhányok, és egyéb kagylók, huszonkilencz faj.

A 47—49-ik tárgyalja a madarakat, négy különféle nem alatt. Ide tartoznak:

1) a vizi madarak, tizenhárom faj.

2) a házi, és vad madarak, huszonkét faj.

3) a mezei madarak, tizenhét faj.

4) a hegyi madarak, tizenhárom faj.

Az 50—51-dik tárgyalja a négy nemü állatokat, illyenek:

1) a házi állatok, huszonnyolcz faj.

2) a vadak, harmincznyolcz faj.

3) az egér, és hasonlók, tizenkét faj.

4) a rendkivüli állatok, ugymint majmok stb. nyolcz faj.

Az 52-dik értekezik az emberi testről, és annak részeiről, mellyek a gyógyászatra szolgálnak, összesen harminczöt faj.